Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji

Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson

Urednice

Sanja Ćopić
Zorana Antonijević

Urednice
Sanja Ćopić
Zorana Antonijević

FEMINIZAM, AKTIVIZAM, POLITIKE: PROIZVODNJA ZNANJA NA POLUPERIFERIJI

Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson

Beograd, 2021.

FEMINIZAM, AKTIVIZAM, POLITIKE: PROIZVODNJA ZNANJA NA POLUPERIFERIJI
Zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson

Urednice
Dr Sanja Ćopić
Dr Zorana Antonijević

Uređivački odbor
Dr Ivana Stevanović, direktorka Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
Prof. dr Jeff Hearn, redovni profesor na Univerzitetu Orebro u Švedskoj
Prof. dr Nevena Petrušić, redovna profesorka na Pravnom fakutetu Univerziteta u Nišu
Dr Lilijana Čičkarić, naučna savetnica u Institutu društvenih nauka

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd
E-mail: krinstitut@gmail.com

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

Recenzentikinje
Prof. dr Dragica Vujadinović, redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Slobodanka Konstantinović Vilić, redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu u penziji
Prof. dr Dubravka Valić Nedeljković, redovna profesorka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu u penziji

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Miličić

Dizajn korica
Ana Batrićević
Autorka murala je street art umetnica TKV, a mural je nastao na inicijativu Centra E8 u okviru MAN konferencije koja je održana 1. jula 2020. godine.
Forografija murala na koricama: Ana Batrićević
Fotografije korišćene u knjizi su iz porodične arhive Marine Blagojević Hughson

Štampa
Pekograf

Tiraž
300

Objavljivanje ove knjige finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

SADRŽAJ

ZAHVALNICE 9

VODILA JE SVOJ ŽIVOT USPEŠNO, POZITIVNO I SLOBODNO 13
Filipa BLAGOJEVIĆ

MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON: PREDVODNICA 15
Zorana ANTONIJEVIĆ, Sanja ĆOPIĆ

O TEORIJI POLUPERIFERIJALNOSTI, POLUPERIFERIJA I PROIZVODNJA ZNANJA

INDIVIDUAL TRANSNATIONAL RESEARCHERS AND TRANSNATIONAL SOCIETIES: THE TRANSNATIONALISATION OF INDIVIDUALS, AND THE INDIVIDUALISATION OF THE TRANSNATIONAL 33
Jeff HEARN

SUTRA JE BILO JUČE: OSVRT NA KNJIGU I REFLEKSIJE NA TEORIJU MARINE BLAGOJEVIĆ O TRANSFORMACIJI PATRIJARHATA U TRANSFORMACIJI DRUŠTVA SRBIJE 57
Marija BABOVIĆ

FEMINISM AND THE SEMIPERIPHERY: MARINA HUGHSON'S TOOLS FOR KNOWLEDGE CREATION 67
Sonja AVLIJAŠ

LOCIRANOST ZNANJA: NOVIJE KRITIKE SLEPIH MRLJA DRUŠTVENE TEORIJE 89
Ivana SPASIĆ

KULTURNA POTROŠNJA I PROIZVODNJA KROZ PRIZMU POLUPERIFERIJALNOSTI 119
Milica RESANOVIĆ

ROD, RODNE TEORIJE I URODNJAVANJE ZNANJA

RODNA DEMOGRAFIJA U SRBIJI: ZASLUGA MARINE BLAGOJEVIĆ HJUSON 141
Mirjana BOBIĆ

PREPREKE I PODSTICAJI ZA RAZVOJ SOCIOLOGIJE RODA 165
Ana PAJVANČIĆ–CIZELJ

RELACIONA AUTONOMIJA: KA FEMINISTIČKOM KONCEPTU
LIČNE AUTONOMIJE 181
Olivera PAVIĆEVIĆ

STAVOVI PREMA RODNOJ PODELI ULOGA U SRBIJI 1989-2018. 195
Jelena PEŠIĆ, Dragan STANOJEVIĆ

PORODIČNE PRAKSE, PROFESIONALNI RAD
I BRAČNA SATISFAKCIJA ŽENA 225
Slađana DRAGIŠIĆ LABAŠ

MIZOGINIJA U DISKURSU KNJIŽEVNE KRITIKE, ZASTUPLJENE
U ŠKOLSKOM PROGRAMU POVODOM PESME „BANOVIĆ STRAHINJA“ 245
Biljana MILOVANOVIĆ ŽIVAK

**KA RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI - INSTITUCIJE,
AKTIVIZAM I POLITIKE**

INSTITUCIONALNI MEHANIZMI RODNE RAVNOPRAVNOSTI:
20 GODINA ISKUSTAVA U SRBIJI 269
Marijana PAJVANČIĆ

MEHANIZMI ZA RODNU RAVNOPRAVNOST I KONCEPT LOKALNOG
VLASNIŠTVA NA POLUPERIFERIJI: SLUČAJ SRBIJE 287
Zorica MRŠEVIĆ, Svetlana JANKOVIĆ

U SVRHU JAVNOG DOBRA: DOPRINOS MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON
RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI 307
Jelena MILINOVIĆ

GENDERING THE COLD WAR: SONIA BAKISH (1923-2010), *ZHENATA DNES*
AND THE LEFT FEMINISM IN BULGARIA (1960s-1970s) 323
Krassimira DASKALOVA

EXACERBATING PRECARITY:
GENDER AND THE COVID-19 PANDEMIC IN INDIA 349
Karen GABRIEL

KA POZITIVNOJ ISTORIJI: POMIRENJE, NENASILJE I BEZBEDNOST

FEMINISTKINJE I INSTRUMENTALIZACIJA STRADANJA ŽENA
U RATOVIMA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI 369
Vesna NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

EMPOWERING KNOWLEDGE? BOSNIAN PEACE ACTIVISTS
ON STUDY VISITS IN SWEDEN 393
Sanela BAJRAMOVIĆ

REFLEKSIJE NA NASILJE PREMA ŽENAMA U RADOVIMA
MARINE BLAGOJEVIĆ HJUSON 413
Nevena PETRUŠIĆ

ŽENE I BEZBEDNOST: INTEGRATIVNI PRISTUP OTPORNOSTI 431
Aleksandra BULATOVIĆ

KRITIČKE STUDIJE MASKULINITETA

MUŠKARCI U SRBIJI, PROMENE, OTPORI I IZAZOVI:
ZNAČAJ KRITIČKIH STUDIJA MASKULINITETA 445
Lilijana ČIČKARIĆ

MORE (OR LESS) THAN A GAME? CONSIDERING THE IMPLICATIONS OF
'TRANSNATIONAL MASCULINITY' FOR THE PLAYING AND ORGANIZING
OF CONTEMPORARY ELITE SPORT 453
John HUGHSON

THE UNIVERSITY AS A MASCULINE HEGEMONY:
NOTES FROM INDIA 471
Prem KUMAR VIJAYAN

TEORIJA ARIJEVSKOG *MÄNNERBUNDA* 487
Dragana JEREMIĆ MOLNAR, Aleksandar MOLNAR

MARININA INTELEKTUALNA KUHINJA: RAZGOVORI I SEĆANJA

COFFEE AT HOME WITH MARINA: MORNING INSIGHTS,
AFTERNOON REFLECTIONS 513
John HUGHSON

FEMINIZAM, PRIJATELJSTVO I NEMOGUĆI PODUHVATI 527
Biljana DOJČINOVIĆ

TRI KAHVE RAZGOVORUŠE S MARINOM BLAGOJEVIĆ-HUGHSON.....537
Zilka SPAHIĆ ŠILJAK

POKUŠAJ RAZUMEVANJA MEĐUZAVISNOSTI NAUKE, UMETNOSTI I KREATIVNOSTI MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON:
ISEČCI REČI, SLIKA I SEĆANJA 547
Svetlana TOMIĆ

MARINA HJUSON (HUGHSON): BILA JE NEKO 561
Branislava KNEŽIĆ

SEĆANJE NA MARINU 563
Tanja ĐURIĆ KUZMANOVIĆ

IN REMEMBRANCE OF MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON.....571
Nina LYKKE

MARINA O MARINI: INTERVJU, GOVORI, KOLUMNE

O ZNANJU, FEMINIZMU I AKTIVIZMU: MOJA ŽIVOTNA PRIČA.....577
Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON

GOVOR DR MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON NA DODELI NAGRADE „ANĐELKA MILIĆ“ 2016. GODINE.....593

GOVOR DR MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON NA DODELI NAGRADE „ANĐELKA MILIĆ“ 2017. GODINE.....597

FEMINIZAM U SRBIJI: SVETLOST NA KRAJU TUNELA.....599
Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON – „Politika“ 26.07.2017.

KULTURA ZABORAVLJANJA ILI ZABRANJENO ZNANJE?.....601
Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON - „Politika” 18.10.2017.

BIOGRAFIJE AUTORKI I AUTORA

ZAHVALNICE

Knjiga *Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji* je zbornik radova u čast prerano preminule naučnice, aktivistkinje, feministkinje i stručnjakinje za rodne politike dr Marine Blagojević Hughson. On ne bi bio moguć bez preko trideset autorki i autora, Marininih kolega i koleginica, prijatelja i prijateljica, saborkinja, članova porodice koji su se odazvali našem pozivu da odaju čast Marini. Svi radovi u knjizi, bilo da su u formi akademskog teksta na teme kojima se ona bavila ili su sećanja na susrete i druženja sa njom, zapravo predstavljaju osvrt na Marinino delo. Istovremeno, ovi radovi su i pogled u budućnost - jer otvaraju nova polja za promišljanje, istraživanje i aktivizam, a time i dalju proizvodnju na dokazima zasnovanog znanja na poluperiferiji. Hvala vam svima na tome!

Takođe se zahvaljujemo članicama i članu Uređivačkog odbora koji su nam svojim sugestijama, idejama i predlozima pružali podršku i usmeravali naš rad na ovoj knjizi: dr Ivani Stevanović, direktorki Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, profesoru dr Jeff Hearn sa Univerziteta Orebro u Švedskoj, profesorki dr Neveni Petrušić sa Pravnog fakulteta u Nišu i dr Lilijani Čičkarić, naučnoj savetnici na Institutu društvenih nauka.

Zahvalnost dugujemo i uvaženim profesorkama Univerziteta u Beogradu, Nišu i Novom Sadu prof. dr Dragici Vujadinović, prof. dr Slobodanki Konstantinović Vilić i prof. dr Dubravki Valić Nedeljković koje su kroz svoje recenzije doprinele da knjiga bude upravno onakva kakvu Marina zaslužuje.

Zahvaljujemo se dragoj koleginici Ani Batrićević na vremenu koje je izdvojila za fotografisanje murala koji se nalazi na koricama knjige, za dizajniranje korica i izradu kolaža fotografija. Veliku zahvalnost dugujemo Vojkanu Arsiću i Centru E8 na dozvoli da se fotografija murala Marininog profila nađe na koricama. Mural je nastao u okviru MAN konferencije održane 1. jula 2020. godine, a realizovala ga je street-art umetnica TKV kojoj se takođe zahvaljujemo. Veliko hvala i dragoj Slavici Miličić na uloženom vremenu i strpljenju kako bi dizajn knjige bio upravo onakav kakav smo želele.

Veliko hvala Marininoj porodici: ćerki Filipi, mami Ljiljani Šijaković i suprugu John-u Hughson-u što su, u za njih veoma teškim trenucima, našli snage i volje da podrže ovaj projekat, daju nam korisne ideje i smernice, kao i fotografije iz porodične arhive koje su se našle u knjizi. One prikazuju Marinu

upravo onakvu kakva je bila i svima nama ostala u sećanju: lepa i puna života, istraživačke energije i entuzijazma, poleta i slobode da kroz svoje delo istražuje, menja, unapređuje, stvara i prenosi znanje. Od srca vam se zahvaljujemo!

Na kraju, veliko hvala Marini na svemu što je učinila za nas naučnice, istraživačice, feministkinje, aktivistkinje. Hvala joj na inspiraciji da ne stanemo, već da nastavimo da nadograđujemo teorije i koncepte koje je ona postavila i razvijala, stvaramo znanje i menjamo poluperiferiju. I konačno, hvala Marini što je spojila Sanju i Zoranu u zajedničkom poslu stvaranja ove knjige.

Marina, bila je čast poznavati te, raditi i družiti se sa tobom!

Urednice

MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON
(1958-2020)

VODILA JE SVOJ ŽIVOT USPEŠNO, POZITIVNO I SLOBODNO

Filipa BLAGOJEVIĆ

Znajući Marinu, ona bi sebe tumačila kao i druge, uvek kroz društvenu prizmu. Tako da bi o svom majčinstvu pre svega rekla da je bila naučnica/intelektualka, samohrana majka '90tih u Srbiji.

I zaista, puno toga bi ove odrednice objasnile u pogledu teškoća i izazova sa kojima se susretala, ali ne bi ni zagrebale po površini objašnjenja koliko je bila jaka i uspešna u borbi sa istim. Ja to pripisujem, pre svega, njenim darovima od Boga, izvanrednim sposobnostima i energiji sa kojima je jednostavno bila rođena.

Bila je jako požrtvovana majka – u svakom smislu. Uz sve kompleksne okolnosti uspela je i stizala da me razmazi.

Mene je učila da budem objektivna prema sebi i da budem fer prema drugima. Ako možeš, možeš, ako ne – uloži energiju u nešto drugo. Trudila se da mi izgradi neupitan osećaj sopstvene vrednosti ma šta mi život donosio.

Kod Marine je zaista važilo da treba pomagati slabijima i da plemenitost predstavlja krajnju vrlinu kojoj treba težiti. Kada sam kao malo dete imala velikodušne ili pravedničke poduhvate, tada bih dobijala najviše odobravanja od nje.

Od Marine sam nasledila i naučila da se oslanjam na svoj "mozak", da u njega imam poverenja ma šta mi okruženje poručivalo. Prosto mi je verovala i uvažavala kao sagovornicu još od ranog detinjstva. Nije me učila da verujem autoritetu, nego da verujem sebi. Kao detetu mi je rekla da ukoliko imam neki problem potražim knjigu u kojoj je neko pisao o tome – jer je sigurno neko uložio napor i šta god to bilo, tu temu već obradio i "rešenje" zabeležio.

Smatrala je da je u životu najvažnije biti srećan, kako god čovek za sebe tu sreću definisao, pa shodno tome nije insistirala ni u čemu kod mene u pogledu ambicija ili životnog stila. Bilo joj je važno da sam zdrava i bezbedna.

Između nas je postojalo fundamentalno razumevanje.

Vodila je svoj život uspešno, pozitivno i slobodno, ulagala energiju u stvari koje su njoj bile važne i od mene očekivala da radim to isto.

Moje divljenje prema Marini jednostavno nema granice.

MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON: PREDVODNICA

Zorana ANTONIJEVIĆ
Sanja ĆOPIĆ

Uvod

Knjiga *Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji* predstavlja omaž prerano preminuloj dr Marini Blagojević Hughson, istraživačici, aktivistkinji, feministkinji i stručnjakinji za rodne politike. Ova knjiga na kreativan način doprinosi održavanju sećanja na njenu misao i delo, podstiče na razmišljanje i trasira puteve za dalja teorijska promišljanja, empirijska istraživanja i aktivizam. U ovom projektu okupile smo 32 autorke i autora – Marinine koleginice i kolege, prijatelje i prijateljice, članove njene porodice, poštovaoce i nastavljače i nastavljačice njenog dela - iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Švedske, Ujedinjenog Kraljevstva i Indije. Ovi originalni i pregledni naučni radovi, ali i sećanja na dr Blagojević Hughson, nastoje da iz kritičke perspektive sagledaju i analiziraju neke od tema koje su bile u fokusu njenih istraživanja, razmišljanja i aktivizma. A to nije bilo lako, jer je spektar Marininih istraživanja, interesovanja i delanja, njenih briljantnih uvida u poluperiferijalnost konteksta u kojem živimo i raznorodne teme koju su golicale njenu radoznalost, širok i neiscrpan: od sociologije roda, porodice i obrazovanja, do rodne demografije, feminističke teorije i kritičkih studija maskuliniteta, od pojava kao što su mizoginija, neoliberalizacija znanja i naučne izvrsnosti do proizvodnje znanja u javnim politikama i uspostavljanju institucija. Konačno, kruna njenih teorijskih promišljanja i praktičnih istraživanja bila je teorija poluperiferijalnosti po kojoj će Marinino delo biti prepoznato, dalje proučavano i nadograđivano.

Marina Blagojević Hughson je bila zaposlena u lnstitutu za kriminološka i sociološka istrazivanja u Beogradu kao naučna savetnica. Od polovine 1980ih bavila se istraživanjima u oblasti ženskih i rodnih studija, sociologije znanja, porodice i rodne demografije. Doktorirala je 1991. godine na feminističkoj temi, koju je objavila kao svoju prvu knjigu - *Žene izvan kruga: profesija i porodica*. Bila je redovna profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, direktorka lnstituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i predsednica Sociološkog društva Srbije. Takođe je bila gostujuća profesorka na

univerzitetima u Sjedinjenim Američkim Državama, Mađarskoj, Nemačkoj i Austriji, kao i u zemljama regiona (Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini).

Kao sociološkinja i aktivistkinja, Marina je znala da nema konstruisanja teorije bez njenog testiranja u praksi. Stoga je ona intezivno učestvovala, inicirala i podržavala osnivanje različitih institucija i programa: obrazovnih, istraživačkih, aktivističkih, vladinih i nezavisnih. Bila je jedna od liderki ženskog pokreta 1990ih godina u Beogradu i jedna od osnivačica Ženskih studija, Ženske stranke, Ženskog parlamenta, AŽIN-a, Beogradskog kruga, Centra za demokratiju i drugih ženskih i organizacija civilnog društva. Inicirala je i inspirisala pokretanje master programa *Rodnih studija* na Univerzitetu u Sarajevu, gde je i predavala. Marina je osmislila i realizovala prvu međunarodnu feminističku postkomunističku konferenciju pod nazivom „Šta možemo da radimo same za sebe?" *(What Can We do for Ourselves?,* 1994). Inicirala je takođe i prvi Forum nevladinih organizacija u Srbiji (1997). Bila je aktivna učesnica i dala je značajan doprinos razvijanju *Ženske platforme za razvoj Srbije*.

Zajedno sa Anđelkom Milić, 2012. godine je osnovala *Sekciju za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta* (SEFEM) pri Sociološkom društvu Srbije i time udarila temelje značajnijem bavljenju studijama maskulinitita u Srbiji. Bila je predsednica SEFEM-a u periodu 2014-2017. U okviru SEFEM, Marina je bila idejna tvorkinja nagrade „Anđelka Milić", koja je ustanovljena sa ciljem osnaživanja feminističke proizvodnje kontekstualizovanog znanja, pre svega putem originalnih i relevantnih istraživanja, kao i njihove kreativne upotrebe i primene u svim oblastima društvenog života u Srbiji.

Kao nacionalna ekspertkinja za rodnu ravnopravnost učestvovala je u kreiranju svih važnijih nacionalnih dokumenata iz ove oblasti. Kao međunarodna ekspertkinja radila je za Evropsku komisiju (koautorka studije o položaju žena u Jugoistočnoj Evropi), Evropski parlament (studija o ženama na Balkanu, koja je poslužila kao osnova za Rezoluciju Evropskog parlamenta o unapređenju položaja žena u jugoistočnoj Evropi EP), UNDP, UNIFEM, UN Women, USAiD, NDI, SIDU, IFAD. Radila je na ekspertskim projektima vezanim za rodnu ravnopravnost u petnaestak zemalja u tranziciji.

Kao sociološkinji njen primarni poriv je bio da razume društvo, kao feministkinji-aktivistkinji da ga aktivno menja. I Marina je bila uspešna u oba svoja nastojanja i kada je istraživala, pisala akademske tekstove i kada je animirala javnost i stvarala institucije. U svojoj 40 godina dugoj karijeri kao profesorka, istraživačica, ekspertkinja i aktivistkinja Marina je visoko vrednovala svoju matičnu disciplinu sociologiju, ali je bila, istovremeno, svesna njenih brojnih ograničenja, posebno onako kako se sociologija razumevala na poluperiferiji. Stoga

je njen izbor uvek bio interdisciplinarni pristup, a sposobnost da sa lakoćom integriše druge discipline u svoj rad čini je jednom od najautentičnijih istraživačica na našim prostorima, ali i šire. Njena vera u teoriju koja je zasnovana na empiriji inspirisala je neka od najinovativnijih istraživanja na našim prostorima: rodni barometar, istraživanje o muškarcima, seoskim ženama, jednoroditeljskim porodicama, položaju naučnica, fertilitetu…

Kao i njena istraživanja i njen teorijski rad uvek je bio odgovor ne samo na temu koja ju je lično inspirisala, već i na trenutak u kojem živimo i pokušaj da se taj trenutak ne samo opiše, već i razume i uz razumevanje menja. Brojne knjige koje su rezultat njenih dijaloga sa društvom, sopstvenom disciplinom i znatiželjom rezultat su tog poriva da se doprinese transformaciji, da se ostvari bolje društvo i život ljudi. Bogat opus njenih naučnih publikacija iz oblasti sociologije, demografije, feminističkih i rodnih studija ostaju kao legat budućim istraživačima i istraživačicama, naučnicima i naučnicama, aktivistima i aktivistkinjama.[1]

Sasvim zaslužno, Marina je 2018. dobila nagradu „Predvodnik/ca“, koju dodeljuje Udruženje Fulbrajtovih stipendista Srbije za profesionalnu izuzetnost. Svoj intervju povodom dodele ove značajne nagrade završila je rečima: „Ja radim ovo što radim isključivo zato što osećam poziv da proizvodim znanje koje je korisno i koje pruža nadu“.[2] Da, Marina je bila nepopravljiva optimistkinja koja je verovala u moć nauke da razume i promeni društvo. Nama, kao i mnogim njenim drugaricama, saradnicama, saborkinjama nedostajaće baš taj optimizam, ta vera i ta nada da je moguće snagom znanja promeniti tokove istorije i unaprediti ljudske živote.

Naučnica, aktivistkinja, ekspertkinja

Marinin teorijski i empirijski rad izgrađen je ne samo na njenoj ličnoj naučnoj znatiželji, već i na stalnom preispitivanju *mainstream*-a i *malestream*-a (O'Brien, 1981, citirano u Hearn, 2004: 62). Upravo je ona u svojim radovima pokretala teme o kojima se nije govorilo ni u aktivističkim ni u akademskim krugovima. Iz tog konteksta treba razumeti ciljano pisanje sopstvenih knjiga kako na srpskom, tako i na engleskom jeziku, kao i njoj svojstveno samo-pozicioniranje na početku svakog teksta i kao naučnice i kao aktivistkinje. Pitanje roda je za nju uvek bilo ključno u

[1] Najveći broj publikacija Marine Blagojević Hugson dostupan je na https://independent.academia.edu/MarinaHughson

[2] Naučnica i predvodnica: razgovor sa Marinom Blagojević Hjuson, dostupno na https://fulbright.org.rs/vesti/naucnica-i-predvodnica-razgovor-sa-marinom-blagojevic-hjuson/, stranici pristupljeno 8.9.2021.

kom god pravcu su je vodila njena interesovanja. Tema kojom se bavila sa posebnom strašću i iz ugla sociologije znanja i iz perspektive roda, i sa kojom je započela svoj profesionalni život kao istraživačica, je pitanje izvrsnosti. Ono ju je kasnije vodilo ka artikulaciji teorije poluperiferijalnosti. Pitanja u vezi rodnih režima i režima blagostanja na poluperiferiji i njihovoj ukopanosti u nepromenjive norme i vrednosti o ratu, nasilju i rodu, neminovno su je vodila ka onome što je nazivala „pozitivnom istorijom", a čemu, nažalost, nije stigla više da se posveti. Ona je želela da dokuči kakve su društvene i rodne norme, znanja i konstrukti stajali iza nasilja koje nas je zadesilo 1990ih. Za neke druge ovo „stajanje u mestu" celoga društva, ova zamrznutost u nacionalizmima, mržnji, mizoginiji, bi možda delovalo obeshrabrujuće, ali ne i za Marinu. Ona je pojave posmatrala, istraživala i razumevala i u tome je bio izvor njenog optimizma. Razumeti da bi se delovalo.

Taj svoj stav eksplicitno je predstavila u knjizi koja je jedna od ključnih za razumevanje teorije poluperiferijalnosti *Periferija i rod: pobuna konteksta* (2015) i procesa koji treba da dovedu do promene rodnih režima ali i režima blagostanja (*welfare regimes*). Ovde imamo na umu poglavlje koje se bavi rodnim politikama, koje je, uz razgovore sa Marinom, bilo snažan podsticaj jednoj od urednica da se i sama bavi „uobličavanjem" politika na poluperiferiji u svojoj doktorskoj disertaciji i nekim drugim tekstovima (Antonijević, 2018a; 2018b). Ovo je takođe tema u kojoj se ukrštaju Marina istraživačica, ekspertkinja, teoretičarka i aktivistkinja, jer politike na poluperiferiji zahtevaju dobru kontekstualizaciju, snažnu podršku u kvalitativnim i kvantitativnim podacima, ekspertski nivo znanja za analizu različitih pojava i aktivistički pristup promeni: katkada revolucionaran, a najčešće realističan.

Šta se dešava sa „prevođenjem" određenih koncepata kao što su: razvoj, politika, znanje, pomirenje, pa čak i rod, u „pobunjeni" kontekst poluperiferije? Kako ovi koncepti mogu da objasne kontekst koji im se opire, koji aktivno odbija da bude „opisan", „popravljen", „fiksiran" u određeno značenje koje dolazi iz centra? Marina je videla nekoliko potrebnih intervencija da bi se na neki način izašlo iz začaranog kruga u kojem je toliko potrebno znanje da se promeni kontekst na poluperiferiji zapravo znanje koje nije nastalo na poluperiferiji, već je „uveženo" iz centra (Hughson, 2015; Blagojević, 2009).

Pre svega, tvrdi Marina, da bi se razvijala, poluperiferija mora da se samo-definiše i da razvije teoriju koja će joj omogući da se „samo-razume". To znanje treba da bude „zasnovano na našem direktnom iskustvu, našoj ontologiji i ontologiji našeg konteksta" (Hughson, 2015: 39). *Koliko* i, još važnije, *kako* je to moguće u poluperiferijalnom kontekstu, u strukturi poluperiferije čije su osnovne

karakteristike zaostajanje, hvatanje koraka i ambivalencija (istovremeno privlačenje i odbijanje) prema centru?

Marina predlaže nekoliko rešenja kako bi stvaranje tog znanja o nama samima i intervencije u javnim politikama koje treba da dovedu do boljeg života bile utemeljene i održive. Ona predlaže kontekstualizaciju, historizaciju i institucionalizaciju.

Kontekst, ženska istorija i institucije

Posmatrajući poluperiferiju ne samo kao prostorni („u Evropi – ali ipak van Evrope", „blizu – ali ipak daleko"), već i vremenski utemeljen koncept (premoderno, moderno i postmoderno), teorija poluperiferijalnosti postaje prikladan okvir za razumevanje dinamike društvenih promena. Kako bi se razumeo proces društvenog, političkog i ekonomskog razvoja društva u Srbiji iz sopstvene perspektive, Marina predlaže da se umesto koncepta „tranzicija" uvede koncept „raz-razvoj". Ona razume „raz-razvoj" ne kao jednostavno kretanje unazad, već paralelno postojanje višestrukih modernosti, posebno u oblasti rodnih režima. U tom smislu, „divljaštvo" etničkih konflikata i njihove posledice, retradicionalizacija rodnih odnosa, posebno u porodici, kao i porast nasilja prema ženama, homofobije i rasizma, stoje rame uz rame sa visokom obrazovanošću i participacijom žena na tržištu rada i snažnim emancipatorskim potencijalom ženskog pokreta ka demokratizaciji politika (Blagojević, 2009; Hughson, 2015). Ovaj svojevrsni paradoks, teško je uokviriti okvirom javnih politika, koje, s jedne strane, otvaraju niz gorućih problema žena u Srbiji, a sa druge, nikakvim ili izuzetno slabim sprovođenjem tih istih politika ne rešavaju ni jedan od tih problema, čak ni privremeno.

„Dok moderni i postmoderni elementi društava na Balkanu, od posmatrača van tog konteksta, mogu biti pogrešno shvaćeni kao podržavajući za „dokaze" pretpostavljene sličnosti (sa centrom, prim. autorke), veći deo društvene realnosti, kako na strukturalnom, tako i na nivou diskursa oblikovan je premodernim elementima tih društava. Ovi elementi (premodernosti), latentni u doba ekonomskog rasta i brzog razvoja, mogu, i zaista postaju dominantni u periodima regresije, krize, i najdrastičnije u etničkim konfliktima i ratovima." (Blagojević, 2009: 100).

Poluperiferijsku (raz)gradnju društva i demokratskih institucija, moguće je objasniti strukturalnim karakteristikama permanentnog zaostajanja i hvatanja koraka sa centrom (Blagojević, 2009). U strukturalne karakteristike poluperiferije

spadaju još i zavisnost, imitacija, otpor i transfer (Blagojević Hughson, Bobić, 2014: 533). Ove strukturalne karakteristike poluperiferije kontekstualizuju uobličavanje javnih politika, posebno politika rodne ravnopravnosti u realnost *fasadnih demokratija* (Špehar, 2012a, 2012b) u kojima svaka intervencija u javni diskurs i praksu deluje u kontekstu politike *pseudoakcija* (Špehar, 2016), odnosno imitacije demokratizacije, rodne ravnopravnosti, socijalne kohezije i tako dalje. Istovremeno, proizvodnja politika na poluperiferiji je na više nivoa zavisna od globalizacije, tranzicije i evropeizacije, demonstrirajući istovremeno ambivalentni odnos privlačenja „da se bude isti" i odbijanja u odnosu na centar, odnosno odnos otpora s jedne i transfera politika rodne ravnopravnosti iz centra ka periferiji sa druge strane, u najvećoj meri kroz imitaciju, a ne autohtonu proizvodnju znanja (Hughson, 2015). Stoga istinski izazov, u kontekstu poluperiferije, osim jačanja uticaja ženskog pokreta i feminističkih ideja na formulisanje javnih politika, jeste proizvodnja znanja o tome kako ih uspešno sprovoditi u svakodnevnoj praksi.

Delovanje strukturalnih karakteristika poluperiferije posebno je izazovno ako se posmatra u kontekstu konkretizacije politika rodne ravnopravnosti kroz zahteve i mobilizaciju ženskog pokreta u odnosu na institucije države. U tom smislu, zanimljivo je proučavati *istoriju ženskog pokreta,* to jest, autohtono, originalno i organsko povezivanje, aktivističko i institucionalno delovanje žena na ovim prostorima tokom devetnaestog i dvadesetog veka, pa nadalje, što je Marina i sama radila, podržavala i ohrabrivala.

Potreba da se znanje o rodnim režimima na poluperiferiji ne samo zabeleži, već i institucionalizuje bila je pokretačka snaga mnogih Marininih aktivnosti u akademskom kontekstu, ali i podrške koju je pružala mehanizmima za rodnu ravnopravnost širom regiona. Njena saradnja sa ovim telima uvek je bila u pravcu kontekstualizacije – prikupljanja podataka, dubinskih analiza i istraživanja. Međutim, slabost ovih institucija, nedostatak resursa kao što su novac, znanje, pa i vreme (politike se, kao što je već bilo reči razvijaju i usvajaju brzo, ali se slabo, sporo ili nikako sprovode) dovode do toga da posvećenost ovim politikama zavisi ne samo od pritiska iznutra, već i od pritiska spolja što dovodi do niza novih problema i izazova za rodnu ravnopravnost na poluperiferiji (Hughson, 2015).

Značaj koji primena teorije poluperiferijalnosti ima u kontekstu institucionalizacije feminističkih ideja malo je testirana u akademskoj i ekspertskoj javnosti u Srbiji i šire. I „pozitivna istorija" i „konceptualizacija politika rodne ravnopravnosti" dva su segmenta njenog teorijskog i praktičnog rada koji, nažalost, nije stigla dalje da razvija. Međutim, broj, raznovrsnost i pokrivenost svih tema kojima se bavila Marina, a kojima se bave autorke i autori radova u ovoj knjizi,

pokazuje da njen rad neće biti zaboravljen, naprotiv, da će se i dalje razvijati i živeti kroz radove poštovalaca i nastavljača i nastavljačica Marininih ideja.

Struktura knjige

Pored kratkog, ali veoma emotivnog osvrta Marinine kćerke Filipe Blagojević na Marinu i njen život koji je vodila uspešno, pozitivno i slobodno, i ovog, uvodnog teksta koji smo priredile kao urednice knjige, knjigu *Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji* čini šest tematskih celina sa ukupno 31 radom, potom deo koji sadrži Marinin intervju sa sobom, njene odabrane govore i kolumne i deo sa kratkim biografijama autorki i autora radova u ovoj knjizi.

Prvo poglavlje nosi naziv *O teoriji poluperiferijalnosti, poluperiferija i proizvodnja znanja.* Ova celina ima pet radova u kojima autorke i autori analiziraju koncept poluperiferije iz različitih perspektiva. Kao što je već istaknuto, ovaj koncept je na prostoru Srbije i regiona bivše Jugoslavije uvela i razvila dr Blagojević Hughson od sredine 2000-tih, povezujući ga sa uspostavljanjem feminističke epistemologije na poluperiferiji Evrope i ukazujući na potrebu da poluperiferija razvije epistemološki model koji bi bio prepoznat u globalnoj podeli proizvodnje znanja. Radovi u ovoj celini su posvećeni i vezi poluperiferije i feminizma kao alatki za kreiranje znanja, transnacionalnosti u domenu istraživanja, teoriji transformacije patrijarhata u procesu transformacije post-socijalističkog društva Srbije, lociranosti znanja i teorijskom i epistemološkom doprinosu koncepta poluperiferijalnosti savremenoj sociologiji kulture. Jeff Hearn u svom radu veoma argumentovano ukazuje na odnos između individualnih, transnacionalnih, istraživača i istraživačica, s jedne, i transnacionalnih društava, sa druge strane. On posebno analizira interakcije empirijskog i normativno-filozofsko-političkog uokvirivanja „transnacionalnog" – okvira u kome pojedinci žive i rade, te ih on oblikuje - sa njihovim životima i društvenim konstrukcijama transnacionalnih istraživača, kao i da funkcionisanjem transnacionalnih istraživačkih projekata i metoda i formiranjem suštinskih transnacionalnih oblasti i fokusa. On ističe taj interaktivni pristup teoriji, praksi i politikama, koji prepoznaje u radu i saradnji sa Marinom, ističući nju kao primer transnacionalne istraživačice, koja je dala neprocenjiv doprinos transnacionalnim feminističkim istraživanjima.

Marija Babović u svom radu analizira knjigu Marine Blagojević Hughson *Sutra je bilo juče* i daje svoju refleksiju na Marininu teoriju o transformaciji patrijarhata u transformaciji društva Srbije, kao zamlje koja se nalazi na poluperiferiji. Kako navodi autorka, ova knjiga, koja je objavljena 2015. godine, predstavlja pokušaj savremene reinterpretacije nalaza Marininog pionirskog istraživanja iz 1980ih

godina o društvenom položaju profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji. Upravo tim istraživanjem Marina je postavila temelj za svoj osobeni pristup proučavanju post-socijalističke transformacije, patrijarhata i kapitalizma, koji je razvijala decenijama nakon toga. I sama naučnica i istraživačica, tema profesionalno uspešnih žena, posebno u nauci, ostala je u središtu Marininog interesovanja i istraživanja. Kako Babović navodi, Marina kroz analizu nalaza istraživanja ujedno prikazuje svoj lični naučno-razvojni put u kontekstu stega naučne zajednice, koja ne pokazuje razumevanja za rodna istraživanja na početku njene karijere, ali se kasnije sa Marinom i uz njen doprinos razumevanje i interesovanje naučne zajednice za rodna pitanja postepeno razvija.

Sonja Avlijaš u svom radu ukazuje na pionirske korake Marine Blagojević Hughson, koja je, uzimajući feminističko stanovište kao polazište, nastojala da poveže feminizam i poluperiferiju u jedinstven teoretski okvir, koji je relevantan za proizvodnju znanja. Autorka ističe Marinin doprinos u razumevanju procesa stvaranja znanja na poluperiferiji u čijem fokusu treba da bude nehegemonijska komunikacija unutar naučne zajednice, jer se samo na taj način može osigurati spoznaja nedostajućeg znanja i spajanje fragmentiranih iskustava i znanja, koje karakterišu poluperiferiju, u jednu koherentnu interpretaciju društvene realnosti. Jer, samo kontekstualizovano znanje može da bude osnov za stvaranje dobrih javnih politika.

U svom radu Ivana Spasić daje odlično tumačenje teorije poluperiferijalnosti. Polazeći od promišljanja Marine Blagojević Hughson o poluperiferiji i proizvodnji znanja, autorka daje pregled novijih pristupa i kritički preispituje epistemološke osnove društvene teorije u svetlu postojećih nejednakosti u resursima i moći (ekonomskoj, političkoj, kulturnoj i slično) i nastoji da rasvetli „slepe mrlje“ koje nastaju usled tih uslovljenosti. Analizom su obuhvaćeni postkolonijalna i dekolonijalna kritika, studije globalnih akademskih hijerarhija, teorija globalnog Juga, teorija naučnog polja, feminizam i intersekcionalnost. Pri tome, kako i autorka ističe, ono što je zajedničko svim pristupima koje analizira je insistiranje na važnosti kontekstualizovanog znanja, dakle, znanja koje nije apstraktna kategorija, te nije nebitno ko, kako, kada, gde i u kojim okolnostima proizvodi znanje. Drugim rečima, ovi pristupi se temelje na ideji o lociranosti znanja. Najzad, u poslednjem radu ove celine, Milica Resanović analizira teorijski i epistemološki doprinos poluperiferijskog pristupa Marine Blagojević Hughson sociološkim istraživanjima kulturne potrošnje i proizvodnje. Svi radovi u ovom delu jasno upućuju na to da je u osnovi Marinine teorije poluperiferijalnosti istraživačka praksa, da centralno mesto u razumevanju poluperiferije ima kontekstualizovano i locirano znanje. Samo je takvo znanje moćna i važna alatka za saznavanje i razumevanje

karakteristika poluperiferije, ali i za njenu emancipaciju, a onda i za smanjenje društvenih nejednakosti i socijalne nepravde.

Druga tematska celina, koju čini šest radova, nosi naziv *Rod, rodne teorije i urodnjavanje znanja*. Mirjana Bobić u svom radu ističe doprinos Marine Blagojević Hughson razvoju rodne demografije u Srbiji, ukazujući na to da je i u ovoj oblasti, kao i u mnogim drugim, Marina bila predvodnica, jer uvodi rodnu dimenziju u socijalnu demografiju ubrzo nakon prvih radova svetskih naučnika. Autorka u radu analizira osnovne postavke rodne demografije kao intersekcionalne discipline, uz isticanje da se „uključivanjem pojmova povezanih sa feminizmom, a kasnije i rodom, omogućilo preoblikovanje kvantitativne u kvalitativnu demografiju". Time se, kako autorka navodi, omogućava valjana interpretacija, odnosno, umanjuje se jaz između brojeva i konkretnih ljudi, žena i muškaraca, te omogućava sagledavanje i razumevanje svakodnevnog života žena i muškaraca i njihovog položaja u društvu. Autorka diskutuje o tome na osnovu istraživanja koje je Marina sprovodila, a koja se tiču mladih, roditeljstva, fertiliteta, rodnih režima, rodne statistike, staranja i slično.

Ana Pajvančić-Cizelj se u svom radu bavi analizom prepreka i izazova u konstituisanju sociologije roda i ukazuje na mogućnosti za dalji razvoj sociologije roda u našem društvu. Ona ističe doprinos Marine Blagijević Hughson u integrisanju rodnosti u sociologiju u Srbiji i na prostoru bivše Jugoslavije, a svoj rad temelji na teorijsko-metodološkim osnovama koje je Marina postavila. Autorka posebno ističe da je sociologija roda kontekstualna disciplina, odnosno „da njena saznanja, teorijski okviri, metodološki pristupi kao i odgovarajući instrumenti za prikupljanje podataka moraju biti osetljivi za društveni kontekst u kome se primenjuju", još jednom ističući značaj kontektualizovanog i lociranog znanja, posebno u zemljama poluperiferije.

Rad Olivere Pavićević donosi feminističku rekonceptualizaciju autonomije kroz perspektivu relacione autonomije i njene korektivne uloge u artikulaciji uslova autonomnih izbora. Ona analizira koncept lične autonomije, potom ga dovodi u vezu sa rodom, a zatim razmatra odnos lične autominije i socijalizacije žena. Nakon toga, uvodi koncept relacione autonomije, te razmatra na koji način feministička teorija prevodi ličnu u relacionu automoniju, koja se iz feminističke perspektive posmatra kao koncept suprotstavljen „atomističkom pojmu sopstva i uključuje značaj razumevanja rodnog ugnjetavanja i socijalne međuzavisnosti", pa se autonomija „formuliše kroz razumevanje socijalnih kontakata, socijalne moći i strukture u koje je osoba uključena". Dakle, u osnovi relacione autonomije je sinergija individualnih karakteristika osobe i njenih odnosa sa drugima.

Jelena Pešić i Dragan Stanojević u svom radu testiraju efekte socijalizacije, strukturnih karakteristika, ideološkog učenja i sistemskih promena u kontekstu promene u stepenu pristajanja uz stavove koji mere tradicionalno (patrijarhalno) poimanje rodne podele uloga. Osnov ove analize su nalazi četiri empirijska istraživanja stanovništva Srbije, sprovedena na reprezentativnim uzorcima punoletne populacije 1989, 2003, 2012. i 2018. godine. Analiza je pokazala „pad u stepenu pristajanja uz patrijarhalnu orijentaciju tokom protekle tri decenije, ali i izraziti rodni jaz, koji rezultuje u većinskom odbacivanju patrijarhalne podele rodnih uloga kod žena u poslednjem talasu istraživanja".

Rad autorke Slađane Dragišić Labaš donosi nalaze empirijskog istraživanja o povezanosti porodičnih praksi (u sferi kućnih poslova, brige i vaspitanja dece) i profesionalnog rada žena sa količinom njihovog slobodnog vremena i zadovoljstvom bračnim odnosom. To se čini posebno bitnim u kontekstu postojanja višestrukih uloga, sukoba uloga i sa njim povezanim stresom i nezadovoljstvom sa čim se suočavaju žene u svetu, a posebno u zemljama poluperiferije u kojima je još uvek prisutno „žensko žrtvovanje". Istraživanje je, kako autorka zaključuje, pokazalo da je, uprkos pozitivnim pomacima, rodna egalitarnost i dalje značajan izazov u Srbiji, te je neophodno i dalje ulagati napore u pravcu postizanja faktičke rodne ravnopravnosti.

Najzad, u poslednjem radu ove celine, Biljana Milovanović Živak analizira mizoginiju u diskursu književne kritike, koja je zastupljena u školskom programu, i to na primeru pesme „Banović Strahinja".

Treća tematska celina, koju čini pet radova, nosi naziv *Ka rodnoj ravnopravnosti - institucije, aktivizam i politike*. U fokusu radova u ovoj celini su procesi integrisanja rodne ravnopravnosti u sferu javne vlasti kroz institucionalne aranžmane i organizacione forme oblikovane unutar različitih organa vlasti na različitim nivoima i procedure rada i delovanja, posebno u Srbiji i Bosni i Hercegovini, kao i inostrani uticaji u procesu formiranja mehanizama za rodnu ravnopravnost u Srbiji, a koji su analizirani kroz prizmu značaja njene poluperiferijske lociranosti. Marijana Pajvančić daje kritički osvrt na dvadeset godina iskustva u razvijanju i transformaciji mehanizama rodne ravnopravnosti u Srbiji. Sagledavanje stvarnih efekata, uspeha i neuspeha integrisanja rodne perspektive u javne politike, propise i praksu predstavlja osnov za buduće reforme koje treba da osiguraju postizanje daleko višeg stepena rodne ravnopravnosti u Srbiji. Pri tome, autorka ističe ulogu koju je u procesu urodnjavanja institucija imala Marina Blagojević Hughson – kroz znanje koje je nesebično delila, kroz svoj lični aktivistički angažman i kroz neposredno učešće u ovim procesima. Ovaj rad je tako neka vrsta svedočanstva o dvadeset godina rada na razvijanju mehanizama

rodne ravnopravnosti u Srbiji, ali je i beleška za budućnost jer može da posluži budućim istraživačima i istraživačicama kao oslonac za dalja zalaganja za reforme u ovoj oblasti, koja će biti zasnovana na dokazima.

Zorica Mršević i Svetlana Janković detaljnije analiziraju strane uticaje u procesu uspostavljanja mehanizama za rodnu ravnopravnost u Srbiji, što čine kroz prizmu značaja poluperiferne lociranosti Srbije. Autorke zaključuju „da kretanje uticaja kroz odnos centar-poluperiferija-periferija, ne mora zauvek ostati jednosmerno", te da se u kontekstu globalne međuzavisnoti i dvosmernosti „domaći i strani institucionalni modeli međusobno podstiču" ali glavni oslonac mora biti domaći, pošto je samo to garancija prihvatanja, trajnosti i kontinuiteta, što još jednom potvrđuje značaj proizvodnje i lociranosti znanja (učenje mesta) u kontekstu društva na poluperiferiji. U slično vreme kao u Srbiji, mehanizmi rodne ravnopravnosti počinju da se razvijaju i u Bosni i Hercegovini, na šta ukazuje Jelena Milinović u svom radu. Ona analizira proces izgradnje i jačanja institucija za rodnu ravnopravnost, potom, proces izgradnje znanja o rodnoj ravnopravnosti i njene razvojne potencijale, kao i javne politike o rodnoj ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini, te doprinos koji je ovim procesima dala Marina Blagojević Hughson.

Kroz analizu primarnih i sekundarnih izvora podataka, Krassimira Daskalova daje prikaz levog feminističkog pokreta u Bugarskoj tokom perioda Hladnog rata. Prateći život i profesionalni put Sonia-e Bakish, glavne urednice časopisa *Zhenata dnes (Žena danas)* (1965-1980), u radu se pokazuje kako je pod uređivačkom politikom Bakish *Žena danas* prerastala korak po korak u kritičku refleksiju na svakodnevni život žena (i rodni ugovor) tokom socijalističke Bugarske.

Najzad, Karen Gabriel u svom radu analizira uticaj pandemije izazvane Covid-19 na pojačavanje postojećih i proizvodnju novih razlika, marginalizacija i diskriminacije, težeći da redefiniše demografiju prekarijata, i to na primeru Indije. Ona analizira na koji način su karantin i mere koje je država preduzela tokom 2020. godine u cilju suzbijanja širenja virusa, uticale na pogoršanje položaja žena u Indiji, posebno onih na periferiji. Ističe da je razlog tome nezainteresovanost korporativnog sektora i vlade, ali i „rodno slepilo", odnosno rodno neosetljive politike, koje ignorišu ženske potrebe i prava, stvarajući tako još veći pritisak na njih.

Četvrta tematska celina *Ka pozitivnoj istoriji: pomirenje, nenasilje i bezbednost* donosi četiri rada. Vesna Nikolić-Ristanović analizira način bavljenja medija i feministkinja (istraživačica, stručnjakinja i aktivistkinja) nasiljem nad ženama koje je vršeno tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije, fokusirajući se na krajnje pojednostavljene slike žrtava i nasilnika, koje su kreirali mediji, a na osnovu etničke pripadnosti žrtava i nasilnika. Ona ističe da su takvu simplifikovanu sliku nekritički

prihvatile mnoge feministkinje, što je rezultiralo podelom i hijerarhizacijom žrtava, te kreiranjem stereotipa i stigmatizacije koje su imale negativne posledice na obe grupe žrtava (priznate i nepriznate), ali i na aktivistkinje i istraživačice feminističke orijentacije. Autorka u radu odlično osvetljava instrumentalizaciju stradanja žena u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, te posledice takve instrumentalizacije kako po žene žrtve nasilja koje su pripadale „lošoj" strani u ratu, tako i po feministkinje koje su se zalagale za prava svih žrtava, nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti. U zaključku jasno apostrofira značaj koncepta transverzalne politike, koji može da se shvati kao feministička verzija restorativne pravde i pomirenja. Kroz prikaz studijskih poseta bosanskih mirovnih aktivistkinja Švedskoj tokom prve decenije nakon ratova na prostoru bivše Jugoslavije, Sanela Bajramović ukazuje na osnažujuću i isceliteljsku moć znanja. Ona analizira na koji način je znanje koje su bosanske aktivistkinje stekle kroz razmenu sa ženama (političarkama, aktivistkinjama, istraživačicama) iz Švedske uticalo na njihov aktivizam, osnivanje organizacija i zalaganja u pravcu izgradnje mira u Bosni i Hercegovini. Ova anliza je ujedno primer izazova i mogućnosti transfera znanja na relaciji centar-poluperiferija, u kom procesu razumevanje konteksta ima ključnu ulogu.

Nevena Petrušić u svom radu odlično mapira, povezuje i analizira ključne stavove o nasilju prema ženama u radovima dr Blagojević Hughson, kao pojave koja se nalazi u samom centru rodnog režima. Polazi od toga da, iako se Marina u svojim radovima nije bavila pojavnim oblicima i karakteristikama nasilja nad ženama, ona je ipak analizirala strukturalne uzroke nasilja prema ženama, te njeni radovi pružaju značajna saznanja o „socijalnoj kontrukciji nasilja prema ženama unutar patrijarhalnog heteroseksualnog poretka". To je, kako autorka zaključuje, važan osnov za kreiranju delotvornog društvenog odgovora na ovaj oblik opresije i diskriminacije žena. Drugim rečima, Marinini radovi pružaju značajan uvid u faktore koji doprinose javljanju i održavanju nasilja nad ženama na poluperiferiji, čije razumevanje predstavlja preduslov razvijanja delotvornih javnih politika usmerenih na prevenciju nasilja nad ženama.

Aleksandra Bulatović u svom radu ukazuje na to da funkcionalan pristup obezbeđivanju bezbednosti kao vrednosti podrazumeva integrativan pristup otpornosti, odnosno, potrebu uključivanja žena kao akterki u bezbednosnoj sferi, jer društvena praksa koja nema integrativan pristup bezbednosnoj strategiji smanjuje njegovu otpornost lišavajući to društvo njegovih ukupnih atributa.

Peta celina knjige posvećena je kritičkim studijama maskuliniteta, temi kojom se dr Blagojević Hughson intenzivno bavila poslednjih godina svog života. Ova celina ima četiri rada. Lilijana Čičkarić daje naučni osvrt na knjigu *Muškarci u Srbiji,*

promene, otpori, izazovi, koja je objavljena 2018. godine, a u kojoj su analizirani nalazi obimnog empirijskog istraživanja koje je, po metodologiji *Images*, Marina Blagojević Hughson sprovela u Srbiji, a u saradnji sa više domaćih i stranih organizacija. Autorka ističe da obilje podataka koji su izneti i analizirani u ovoj knjizi pedstavlja značajan kvantitativni i kvalitativni osnov za sagledavanje i razumevanje položaja i perspektive muškaraca u Srbiji, njihovih stavova, prakse i očekivanja, te je važan osnov za dalje aktivnosti usmerene na kreiranje rodnih politika u Srbiji, posebno onih koje su vezane za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja, u oblasti zdravstva, obrazovanja i ekonomskog razvoja.

Kako navodi John Hughson, Marinu sport nije lično mnogo interesovao, ali ju je prilično zaintrigirao kao sociološkinju, što je u njoj pobudilo interesovanje za to na koji način bi mogla sopstvena teorijska promišljanja da primeni za objašnjenje sporta kao socijalnog fenomena. John Hughson analizira dva zajednička rada sa Marinom u kojima je ona primenila svoje ideje o 'transnacionalnom maskulinitetu' i 'transnacionalnim muškim institucijama' na sportske asocijacije u fudbalu i kriketu i njihova administrativna tela. U zaključku autor ukazuje na implikacije nalaza ovih analiza za buduće studije sporta u transnacionalnom kontekstu.

Prem Kumar Vijayan u svom radu polazi od toga da su sve hegemone formacije ujedno i rodno hegemone, odnosno maskulino hegemone, tj. zasnovane na dominaciji muškaraca. Iako bi univerziteti trebalo da budu, barem teorijski, rodno neutralne ustanove i heterogene sredine koje podstiču različitosti, čak i potpuno suprotne perspektive, u radu se pokazuje da to nije tako, odnosno da su univerziteti struktuirani kao strogo rodno uslovljene ustanove, koje podržavaju dominantnu maskulinu hegemoniju, te imlicitno ili eksplicitno održavaju hegemone perspektive i shvatanja koja postoje u svetu izvan njih. Drugim rečima, analizirajući primer Indije, autor zauzima stav da mesta za prenošenje znanja kao što su univerziteti nedvosmisleno služe za ispoljavanje hegemonije maskuliniteta koja ih zapravo i oblikuje. U poslednjem radu u ovom celini Dragana Jeremić Molnar i Aleksandar Molnar veoma detaljno analiziraju teoriju arijevskog Männerbunda.

Šesta celina nosi naziv *Marinina intelektualna kuhinja: razgovori i sećanja*. Dugo godina je na vratima Marinine kancelarije na drugom spratu Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Gračaničkoj 18 u Beogradu stajao papir sa natpisom 'Marinina intelektualna kuhinja'. Mala, ljupko sređena prostorija, bila je jedno od mesta na kojima je Marina promišljala, stvarala, pisala... A to je činila i na drugim mestima, sama ili u razgovoru sa drugima. Upravo ova celina donosi sedam radova sećanja na Marinu i razgovora sa njom, koji su rezultirali novim idejama, radovima, projektima, aktivnostima, a koja će čitaocima i čitateljkama pomoći da

bolje razumeju međuzavisnost nauke, aktivizma, umetnosti i kreativnosti Marine Blagojević Hughson. To su sećanja koja sjajno povezuju Marinin privatni i profesionalni život, jer Marina je živela ideje i koncepte koje je zagovarala, a ujedno otvaraju nove teme i prostor za dalja promišljanja i bavljenja istraživanjima i aktivizmom. Razgovore i sećanja u ovom delu donose John Hughson, Biljana Dojčinović, Zilka Spahić Šiljak, Svetlana Tomić, Branislava Knežić, Tatjana Đurić Kuzmanović i Nina Lykke.

Na kraju, sedmi deo knjige donosi Marinin intervju sa samom sobom, dva govora sa dodele nagrade „Anđelka Milić" i dve kolumne u listu „Politika". Kroz ove tekstove Marina govori o sebi, o znanju, feminizmu i aktivizmu iz ličnog ugla. I ono što je neka vrsta lajtmotiva koji se provlači kroz ove tekstove, a sa čim završava i intervju sa sobom, je nada – Marina je imala nadu i videla je razloge za nju, lične, profesionalne, na lokalnom i na globalnom nivou. Dakle, nada da se svet može promeniti, da se položaj žena može poboljšati, da se mogu smanjiti socijalne nejednakosti, diskriminacija i marginalizacija - postoji. To je nada koja počiva na znanju, povezivanju, dijalogu, otporu, ljubavi...

Kroz sagledavanje i analizu tema kojima se bavila dr Blagojević Hughson, autorke i autori daju važan doprinos daljem naučnom uobličavanju osnovnih koncepata i teorija kojima se bave u radovima, a koji su bili u osnovi naučnog, istraživačkog i aktivističkog rada Marine Blagojević Hughson. Verujemo da će ova knjiga biti od koristi svima koji se bave ovim temama, kako iz ugla nauke, tako i prakse i razvoja politika, ali i svima onima koji žele da saznaju i nauče nešto novo i daju svoj doprinos proizvodnji znanja na poluperiferiji. Ona je impuls za budućnost!

Literatura

Antonijević, Z. (2018a) 'Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: Za i protiv urodnjavanja', *Sociologija*, 60(1): 299–312. doi:10.2298/SOC1801299A.

Antonijević, Z. (2018b) *Urodnjavanje javnih politika u Srbiji 2000–2014: Politike podrške porodici u kontekstu evropskih integracija*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije, Centar za rodne studije. dostupno na: https://www.cris.uns.ac.rs/DownloadFileServlet/Disertacija153199021404623.pdf?controlNumber=(BISIS)107620&fileName=153199021404623.pdf&id=11736&licenseAccepted=true .

Blagojević, M. (2009) *Knowledge production at the semiperiphery: a gender perspective*. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević-Hughson, M., Bobić, M. (2014) 'Understanding the population change from semi-peripheral perspective: Advancement of theory', *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148: 525–539. doi:10.2298/ZMSDN1448525B .

Hearn, J. (2004) 'From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men', *Feminist Theory*, 5(1): 49–72. doi:10.1177/1464700104040813.

Hughson, Blagojević, M. (2017) 'Conceptualisation of the Gender Policy Field', U: Kruessmann, T., Ziegerhofer, A. (ur.) *Promoting gender equality abroad: an assessment of EU action in the external dimension*. Zürich: Lit (Gender-Diskussion, Band 24): 6–33.

Hughson, M. (2015) *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Špehar, A. (2012a) 'The EU as a Gender Policy Promoter in Western Balkans "Facade Democracies": Achievements, Gaps and Challenges', U: Kersten-Pejanić, R. (ur.) *Doing gender - Doing the Balkans: dynamics and persistence of Gender Relations in Yugoslavia and the Yugoslav successor states*. München: Sagner (Studies on language and culture in Central and Eastern Europe, 20): 157–167.

Špehar, A. (2012b) 'This Far, but No Further?: Benefits and Limitations of EU Gender Equality Policy Making in the Western Balkans', *East European Politics & Societies*, 26(2): 362–379. doi:10.1177/0888325411429742.

Špehar, A. (2016) *The Politics of Pseudoactions. Local Governance and Gender Policy Implementation in the Western Balkans*. No 6. Visby, Sweden: Swedish International Center for Local Democracy.

O TEORIJI POLUPERIFERIJALNOSTI, POLUPERIFERIJA I PROIZVODNJA ZNANJA

SZEPSZÓ 1999. ÁPRILIS 7

Hogyan születik a szerb identitás?

„Senki sem várhatja el a bombázottaktól, hogy szeressék azokat, akik bombát dobnak rá[já]

INDIVIDUAL TRANSNATIONAL RESEARCHERS AND TRANSNATIONAL SOCIETIES: THE TRANSNATIONALISATION OF INDIVIDUALS, AND THE INDIVIDUALISATION OF THE TRANSNATIONAL

Jeff HEARN

This chapter considers the relations of individuals, in the guise of individual transnational researchers, and transnational societies, with special reference to transnational research and projects. 'The transnational' is used here as the central motif for writing, reflecting, remembering and paying tribute to Marina Blagojević Hughson. This focus includes how different framings, worldviews and disciplinary understandings of the transnational, and indeed the semiperipheral, are mediated and embodied in and by individual researchers and researches. A multi-level, interactional approach to theory/practice is outlined, considered in relation to the work of and collaborations with Marina Blagojević Hughson. In particular, the chapter examines the interactions of both the empirical and normative-philosophical-political framings of 'the transnational', within which individuals live and work, and which construct individuals, with the lives and social constructions of transnational researchers, the operation of transnational research projects and methods, and the formation of substantive transnational fields and focuses. The final section discusses key cross-cutting themes recognised here as important in Marina Blagojević Hughson's work and collaborations, as well as for understanding the relations of transnational individuals and transnational societies, and developing transnational feminist research. These are in brief: cosmopolitanism, without élitism: the spatial and the temporal as contexts; contradiction, ambivalence and hybridisation; development of Critical Studies on Men and Masculinities; materiality; knowledge and knowledge production; and their interconnections.

Keywords: *individuals, Marina Blagojević Hughson, research, transnational, societies*

All individuals are unique, but …

All individual people are special and unique, but some are more unique than others! Marina Blagojević Hughson was such a person – and above all a feminist, a sociologist, and an activist. The three words, activist feminist sociologist, … sociologist feminist activist, *merged* … activist-sociologist-feminist, feminist-sociologist-activist, in her person, actions and body.

Marina was much loved, a leading academic in the university world and a leading activist in the Women's Movement in Serbia and the former Yugoslavia. She completed her PhD at the University of Belgrade on the social status of women professionals in Yugoslavia in 1990, published as: *Žene izvan kruga: Profesija i porodica [Women out of the circle: Profession and family]* (Blagojević, 1991). She went on to produce at least 24 books, of which the most well-known is probably *Knowledge production at the semi-periphery: A gender perspective* (Blagojević, 2009a), setting out her inspirational theoretical, epistemological and empirical frame of semiperiphery.

Her passing brought sadness to many friends and colleagues, to some who did not even know her personally but had heard her speak or read her work, and to me.

Individuals and societies, transnational individuals and transnational societies

In this contribution, I write about and honour Marina, by thinking about what is in some ways a classic sociological conundrum, that has lingered from Durkheim, Weber and the rest, and also critical, if often gender-neutral, sociology. I am talking here about *the relation of the individual and society* or more accurately the relations of individuals and societies, without falling into dominant neoliberal forms of possessive individualism.[1]

[1] There are of course many forms of individualism and individualised or even individualist(ic) analysis, politics and practice. Useful, if non-gendered, overviews are provided by Lukes (1973, 2006) in his two editions of *Individualism*, and Soares' (2018) critical interrogation of the philosophy of individualism, examining various forms and traditions of individualism, such as methodological individualism, ethical individualism and market individualism. Related or further specific versions of individualism are favoured in and around some progressive social movements, including (libertarian) anarchism and (liberal) feminism. For a succinct discussion of

However, now there is an additional complication: society is (now) not a single given society, culture or nation-state – for some people it never was, and many now, for different reasons, are not recognised as full members of a society. Rather, society and societies are now more *routinely transnational*, for the many, not the few – as in the term'transnational society' or the plural 'transsocieties'. Paradoxically, this processual change applies even with the rise of populist nationalism, itself fed by transnational processes and social-political movements.

The relation of individuals and societies is also a clear and central feminist issue and conundrum – the personal (individual) is political (society) (and is theoretical too), and an activist one – in terms of what is the place of the (individual) activist within and with the collectivity of activists and bystanders (society). Feminism is global, as are socialism, and anti-imperialism. The individual is formed, for better or worse accordingly. But this is not to say that the individual and society are indivisible, far from it. Indeed, as I think Marina recognised, there are structural relations, for example, patriarchal or capitalist structural relations, and there are individual persons, who may reproduce or intensify such relations, but do not automatically or necessarily do so, and may at times act counter to them and even against their own individual or collective interests. The recognition of both society *as structural relations* and individuals *as persons* is vital, even if at times these two approaches are not in neat harmony.

For this contribution, I consider the relations of individuals, in the guise of individual transnational researchers, and transnational societies, with special reference to transnational research and projects. I use 'the transnational' here as the central motif for writing, reflecting, remembering and paying tribute to Marina. This focus includes how different framings, worldviews and disciplinary understandings of the transnational, and indeed the *semiperipheral* (preferred by Marina as one word, not two or hyphenated), are mediated and embodied in and by individual researchers and researches.

This conundrum stands alongside another: how it is that researchers (and feminist-researcher-activists) from different transnational contexts come to work together – either with incredible ease and pleasure, in being on the same wavelength – or sometimes not at all. Working closely together transnationally with academics, can be a powerful, moving, emotive, and at times vulnerable experience, as in opening up ideas and efforts to the scrutiny and support of other

---

feminist critique of individualism, see Thompson, who writes: "While it is politically important to challenge the ideology of individualism, not all references to individuals are ideological, and unless there is some idea of what it is to be human there can be no politics and no morality." (Thompson, 2001: 24).

respected colleagues – even if occasionally cooperation is not so easy. Some of these projects have really gone so very well it is difficult to capture on the page (Hearn 2015a, 2015b).

Do, how is it that some researchers from diverse transnational backgrounds can get along (inter)personally so easily, and seem to have a 'parallel take' on transnational processes, whilst being positioned very differently in relation to those transnational research processes themselves (despite or even because of being from diverse locations)? Are these forms of researcher cosmopolitanism (or universalism?), or something else? Is resistance to this a form of researcher localism (or particularism?), or something else?

And so, I explore this specific conundrum by way of reflecting on some of my own connection sand collaborations with Marina in working with her and others on various transnational projects. Personally, we connected on many levels ... even whilst being "just a bit intense" sometimes, she was also extremely humorous, *often at the very same time*. In particular, I am hoping that this reflection will also give *some clues* on how it is that Marina and I got on well, even with our different backgrounds and locations.

Individuals and societies relate in many different ways. Individuals, individual researchers, themselves do not only sit, live and work *within society*; society also occupies, acts and is *within individuals*. As Berger and Luckmann (1966), marxists, feminists, symbolic interactionalists and many others have discussed, there is a dialectical relation between individuals and society. People experience the reality of everyday life in a supposedly common sense way, so that analysis thereof, to use Berger and Luckmann's terminology, needs to move from understanding 'the foundations of knowledge in everyday life' to 'society as objective reality' to 'society as subjective reality'.

Or, to put this in other terms: individuals, differentially (trans)societally located, differentially experience the mediation of taken-for-granted contradictions in (transnational) everyday life through and as ideology, which in turn underlays the hegemony of the (supposedly 'objective') (transnational) ideas of various ruling classes and dominant social groupings,[2] which thereby(re)construct society as 'subjective' (transnational) reality. This subjective reality – of subjectification – by which the subject is led to observe themself, analyse themself, interpret themself,

[2] I am thinking here of the two theories of ideology within marxism – one focused on the mediation of contradictions in socially-located everyday life, and the other, probably more well used, on the dominance of the ideas of the ruling class(es) (see Abercrombie, Turner, 1978; Abercrombie et al., 1990).

and recognise themself as a domain of possible knowledge operates within material discourse.

When we add, or rather emphasise, the *transnational* nature of contemporary society, and contemporary research and researchers, such a sociology of knowledge becomes especially complex. Placing the individual and the individual (transnational) researcher in relation to society/ies, seen as fundamentally transnational, makes for several complications – not least with the variable forms and meanings of 'the transnational'. Individuals operate, live and are constructed, within transnational societies and processes, but at the same time transnational societies processes inhabit, make and construct the individual, their supposed 'personality', 'character', and sensibilities of the person more broadly. There is in effect a transnationalisation of individuals, and an individualisation of the transnational. Individuals are transnationalised and transnationalisation takes place through individuals, as well as through structures, whilst (we) individuals are a form of structure. Bodies, emotions, souls are transnationalised, perhaps desocietalised (Hearn, 2007).

Multi-level, interactional theory/practice

To approach these questions – of individuals and societies, of transnational individuals and transnational societies, and of individual transnational researchers and transnational societies – means engaging with *multi-level, interactional theory/practice*. It entails consideration of specific activities and constructions of individual researchers, research projects, and research fields and focuses, and how they intersect with broader conceptualisations and framings of 'the transnational'. Such framings range from those directed to empirical social forms and meanings to those that are more normative-philosophical-political. Working across that range, I should add immediately that while these empirical social forms can be analytically distinguished from the normative-philosophical-political framings, the conceptualisations in use in empirical studies (of the transnational) are themselves *intimately interlinked* with the broader conceptualisations explicitly and implicitly produced within normative-philosophical-political framings (of the transnational).[3]

[3] This fundamental point against, or at least problematising, the separation of the empirical and the normative-philosophical-political is emphasised by Inglis (2014) in his discussion of cosmopolitanism, also arguing for the recognition of the importance of Kant, Durkheim, *inter alia*, for contemporary investigation of cosmopolitanism.

Seen thus, to engage with the transnational means engaging with several sedimented, overlapping and interconnected facets, concerning both empirical and normative-philosophical-political framings, and the specific activities and constructions of individual researchers, projects and fields, notably:

- *empirical framings of social forms and meanings of 'the transnational'* – within which individuals live and work, and which construct individuals;
- the lives and social constructions of *transnational researchers* – in terms of place of living and working, language, citizenship, identity, relationships, friendships, and so on – and part of the production of research and research projects;
- the operation of *transnational research projects and methods*, with their own tensions in the construction of both research fields and research organising;
- the formation of *substantive transnational fields and focuses*, in this case, gender studies, sociology, and especially men, masculinities and gender relations;
- *normative-philosophical-political framings of 'the transnational'*, for example, political economy, globalisation, postcolonialism, decoloniality, cosmopolitanism, which construct individuals, and within which individuals live and work (also see Hearn, 2004; Hearn, Blagojević, 2013).

These aspects of the transnational interact and intermingle. This framework can be represented as in Figure 1:

Figure 1: Transnational facets and some interrelations

	Transnational researchers and their lives	**Transnational research projects**	**Transnational research fields and focuses**
	e.g. between nations, transgressing nations, new physical/virtual formations ▼▼	▼	
Empirical framings of social forms and meanings of ► 'the transnational' ▼	e.g. living, working, online working, having relationships across countries	e.g. editing transnational books, transnational conferences, comparative methods, material-discursive analysis	e.g. sociology, gender studies, critical studies on men and masculinities
▲ **Normative-philosophical-political► framings of 'the transnational'**	▲ ▲ ▲ e.g. political economy, globalisation, glocalisation, postcolonialism, decoloniality, global feminism,centre-periphery-semiperiphery, cosmopolitanism		

Empirical framing of social forms and meanings of 'the transnational'

I hesitate to spell out all of interconnections and permutations between these various transnational elements, even if all are relevant in thinking about Marina and my own relation to her. But, let us start with some meanings of the transnational in the contemporary world. In the book, *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, co-edited with Marina (as Blagojević) and Katherine Harrison (Hearn et al., 2013), we considered transnational men and masculinities from the perspectives of differential social processes *within, across, and beyond nations*. The notion of 'the transnational' invokes two elements: the *nation* or *national boundaries*, and '*trans*' (across) relations, as opposed to 'inter' relations or 'intra' relations (Hearn, 2004). The term encapsulates a paradox, in that *the nation is simultaneously affirmed and deconstructed.* This is partly a question of what is meant by the 'trans' in 'the transnational' and partly invoking the developing empirical forms of the transnational in the contemporary world.

In short, the element of 'trans' refers to three basically different notions, as well as more subtle distinctions between and beyond that:

> "… *moving across* something or *between* two or more somethings, in this case, across national boundaries or between nations …;
>
> *metamorphosing*, problematizing, blurring, transgressing, breaking down, even dissolving something(s), in this case, nations or national boundaries – in the most extreme case, leading to the demise of the nation or national boundaries …;
>
> and
>
> *creating new configurations*, intensified transnational, supranational, or to different degrees, deterritorialized, dematerialized or virtual entities: structures, institutions, organizations, classes, groups, social movements, capital flows, networks, communities, supra-identities, cultural and public spaces, involving two or more nations, or more often different actors there interacting across national borders." (Hearn, Blagojević, 2013: 9).

These three interpretations are both philosophical-political and empirical, and the third, that of *creating new configurations*, was specifically contributed by Marina in elaborating on earlier formulations. In thinking about the relation of individuals and individual researchers to the transnational, all three meanings

become relevant, and all three are relevant to the (transnational) researchers, research projects, and substantive research focuses, for example:

researchers moving between countries in terms of, for example, places of living and working, online work, and relationships and friendships;

research projects that break down national boundaries, as, for example, in opposing methodological nationalism in research;

and deterritorialised, virtual or hybrid entities in new forms of transnational research, not least those engendered by the COVID-pandemic.

Transnational researchers and their lives

To be much more concrete: in her life, Marina lived and worked transnationally. For a start, like millions of others, she herself experienced huge transnational shifts 'without moving', in the transformation, and broadly conflictual at that, from the former Yugoslavia to the multiple state Balkan region, including the state of Serbia. She also had a transnational working, academic and activist life, and a transnational selfhood and personal life, both with friends and colleagues, and with her Australian, UK-based "my John", as she affectionately called her partner.

In terms of activism, she was the founder of several women's and civil society organisations – Centre for Women's Studies, AŽIN, Belgrade Circle, Centre for Democracy, Women's Party – as well as the initiator of the first feminist post-Communist Conference, in Belgrade 1994, and the first Forum of Non-Governmental Organisations in Serbia 1998. She also acted as a long-term associate of the activist organisation Center E8 in Serbia and their MAN Conferences. As regards international expert tasks, she worked with expert tasks for many international bodies, including the European Commission, the EU, European Parliament, UNDP, UNIFEM, UN Women, USAID, IFAD, IMAGES, as well as for governments in the region of the former Yugoslavia, and other projects in Central and East Europe, Western Asia and elsewhere.

Similarly, though there was no plan whatsoever, I have ended up living and working in different countries, with a transnational life and transnational personal life and partner. This transnational reality was a starting point, not a conclusion, that Marina and I, in different ways, lived, understood and embodied. This was and is 'normal life': to quote Foucault (1998: 461), "the way the subject experiences [her/]himself in a game of truth where [s]he relates to [her/]himself".

Transnational research projects

Much, perhaps even most, research these days is transnational in some sense, if only in its relation to other researchers, research projects, research literature and publications. It is actually quite hard now to avoid the transnational nature of research, even if some people seem to pretend that is possible. Marina's research and research projects were inherently transnational, even whilst often, by far from always, focusing on the Balkan region. It all depends on how one sees the local and the national within a transnational contextualisation.

Marina held many distinguished academic positions and accomplished many distinguished, and distinctive, achievements, in Serbia and the Balkan region, but also transnationally. In Serbia and the Balkan region, her academic achievements included: Professor at the Faculty of Philosophy and Research Professor/Principal Researcher, the Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade, Serbia, and Research Director, Social Inequalities and Social Inclusion project there; President of the Serbian Sociological Association 1992-1994; Director, Institute for Sociology, Belgrade 1994-1996; Professor, Faculty of Philosophy, Nikšić, Montenegro; and founder and President of the Section for Feminist Research and Critical Studies of Masculinities, Serbian Sociological Association 2016-2018. Her achievements were also more widely distributed transnationally: visiting professor, in Austria, at Karl-Franzens University of Graz; in Germany, at the University of Hildesheim; in Hungary, at CEU, Budapest and ELTE Programme on Minority Studies, Budapest; and in Sweden an invited Senior Scholar to GEXcel Centre of Excellence, first in Linköping University, and then in Örebro University, Sweden. Universities are transnational institutions.

Now let's go back to our first meeting – at least I think it was, at the EU Expert Workshop on Gender and Excellence, organised by the European Commission, DG Research, at the European University Institute, Florence, in October 2003 – but it might well have been earlier. 2003 was the year of the ENWISE report in which Marina was a leading member and author (Blagojević et al., 2003). In Florence, she immediately seemed a familiar presence. The EU-sponsored meeting and the subsequent publication, *Gender and excellence in the making* (Blagojević, 2004),thus became more fully informed on geopolitics, of the collective and transnational work of ENWISE, mainly, but not only, across the new accession countries of Central and Eastern Europe, away from the centres of research power in Europe. I was impressed by her no-nonsense presentation, the breadth of her vision, her ultra-realism (in both senses), her optimistic pessimism or pessimistic optimism, along with her own self-presentation as celebratory of life. She had her

own feminist version of Gramscian (Gramsci, 1992-1996) "pessimism of the intellect, optimism of the will", or actually his variation on Rolland Romain's (see Antonini, 2019). Marina would not, and not for the first nor last time, bow to the given frameworks of North America, the Anglophone world, and North-west Europe. Semiperipheral feminist sociological person and knowledge met Western feminism, on the very question of gendering research excellence.

Then, when after very shortly joining Linköping University, Sweden, Nina Lykke and I organised the 'Expert Scientific Conference on Intersectionality, Power and Identity', with the support of the European Science Foundation, in Vadstena, Sweden, 11-15 October 2006, we deliberately decided to ask Marina to give the first paper presentation (Blagojević, 2006b). As I remember it, we wanted someone who was a skilled transnational presenter, who would get beyond the safe Western European spaces, who would look at the questions on the table critically. Within what was certainly a very international event there was a danger of sinking into some kind of Anglo-Scandinavian relative complacency that sometimes plays down, or even totally forgets, the positionality of knowledge and knowledge construction.

Soon after that, from 2009 onwards, Marina became a part, a very important part, of GEXcel in Sweden, with several research visits to Linköping, within the two research themes on Critical Studies on Men and Masculinities – and thereafter with research visits to Örebro University. Marina presented at several GEXceland related events – such as on 'Scientific Excellence beyond Gender and Locationality: From the Shortage to the Abundance Paradigm' at the tripartite meeting of the Gender Centres of Excellence, Umeå University, 26-27 March 2009, at the GEXcel Conference on' Men and Masculinities Moving On! Embodiments, Virtualities, Transnationalisations' 27-29 April 2009 (Blagojević, 2009c), at the GEXcel Conference 'Men and Masculinities, Moving On Again! Embodiments, Virtualities, Transnationalisations, Theorising', 25-27 May 2011 (Blagojević, 2009b), and the GEXcel Symposium/Tema Genus Higher Seminar/Critical Studies on Men and Masculinities Research Group meeting, 'Men ... from Centres to Margins to Semiperiphery', 27 March 2012 (Blagojević, 2012).

From that strongly collaborative base, Marina and I started working together in earnest, co-editing two books from GEXcel international collaborations, first, *Rethinking Transnational Men* (also with Katherine Harrison) (Hearn et al., 2013), and, then,*Unsustainable Institutions of Men* (also with Ernesto Vasquez del Aguila) (Hearn et al., 2019b), both with many insightful contributions from across the globe.

In the last few years, presentations by Marina that I witnessed included: in the Roundtable on 'Masculinity, sexuality and violence' at the European Feminist Research Conference, University of Lapland, 3-6 June 2015, and as keynote speaker on 'The politics of irresponsibility: Transnational patriarchies and transnational slaverhoods' at the Nordic Men and Masculinities Conference on Politics, Policy, Praxis, Örebro University, 14-16 June 2017, on 'Gender equality in academia: Transforming knowledge, organizations and professions gender equality and knowledge production: hierarchies of exclusions' at the Gender Equality in Higher Education: International Good Practices and Local Contexts Conference, Faculty of Law, University of Belgrade and OSCE, 20 October 2017 (Hughson 2019c), and on 'Political masculinities top-down and bottom-up: Vertical and horizontal workings of transpatriarchies' at the 'Political Masculinities in Europe: New Definitions, Methods and Approaches' International Summer School, University of Koblenz-Landau, Landau, 21-24 August 2018. These were all memorable, gripping and transnational presentations (though I missed the beginning of the Landau talk in trying, unsuccessfully, to buy a train ticket at a bizarrely slow ticket office!).

More recently, in 2020, Marina was due to become a research associate in Gender Studies and the Centre for Feminist Social Studies in Örebro University, and we were planning visits accordingly. We were also both due to attend the Workshop on Political Masculinities as an Analytical Category to be held at Queen Mary University of London, 25-26 June 2020, but then postponed to an online event for 17-18 June 2021. We planned to begin writing a co-authored book on the state of the world at the end of 2020, provisionally entitled 'Men at the top of the world: The fleshliness of power' – a littlemore on that later.

Transnational research fields and focuses

Marina's work has become a major influence across many fields of study, most of which function transnationally. She worked on many questions in Economic and Political Sociology, Women's Studies, and Gender Studies, with her main areas of expertise, as she herself listed: Gender and Development, Semiperiphery, Sociology of Gender, Social Demography, Gender and Knowledge Production, Feminist Epistemology, Transnational and Balkan Masculinities, Quality of Life and Sustainable Development. One could add further areas on which she wrote included: misogyny (Blagojević, 2000/2005, 2006a), women and science, de-development (Blagojević Hughson, Bobić 2014), migration, post-soviet times, gender equality, transnational forces, sport, FIFA (Hearn et al., 2019a; Hughson, J.,

Hughson, M., 2019), corruption, work, organisations, the forestry industry and state privatisation (Hughson 2019b), and much more.

Her influence on scholars studying men and masculinities nationally, internationally and transnationally within Critical Studies on Men and Masculinities has been and is especially important. This applies in terms of the substantive focus, the notion of semiperipherality, working in a transdisciplinary way, the employment of different literatures and perspectives in various projects, and the personal connections made and nurtured – especially in working on and non-Anglophone regions in Europe and Asia. These various transnational studies have intermingle with transnational personal lives and transnational projects.

Normative-philosophical-political framings of 'the transnational'

There are clearly many alternative normative-philosophical-political framings of 'the transnational', and how the transnational inhabits the individual, and how individuals live and work transnationally. For example, one way of reviewing the diversity of such framings is in terms of the derivation of concepts and problems – élite / *a priori* positions against local / emergent positions – and, the relation of representational practices to dominant social discourse – dissensus against consensus[4] (see Figure 2).

Figure 2: A mapping of representational practices applied to the transnational

		Origin of concepts and problems	
		Local / emergent	**Élite / *a priori***
Relation to dominant social discourse	**Dissensus**	De/postcolonialism (Dialogic studies)	Global political economy (Critical studies)
	Consensus	Global ethnography (Interpretive studies)	Universalist multiculturalism (Functionalist studies)

[4] This framing builds, first, on Burrell and Morgan's (1979) mapping of sociological paradigms, and then Alvesson and Deetz's (1996; also see 2006) redrawing of their map in terms of what they call 'the metatheory of representational practices'. This shift in overall definitions – from sociological paradigms to representational practices – attested to the influence of poststructuralism. They construct this revised map by way of two redefined dimensions: the origin or derivation of concepts and problems – élite / *a priori* positions (rather than objective, as posited by Burrell and Morgan) against local / emergent (rather than subjective) – and, the relation of representational practices to dominant social discourse – dissensus (rather than the sociology of radical change) against consensus (rather than the sociology of regulation). Alvesson and Deetz's own paradigmatic map can be usefully developed in mapping broad epistemological assumptions and patterns in normative-philosophical-political framings of the transnational.

These broad positionings include epistemological, ontological and conceptual aspects. They are relevant for considering how individuals live within the transnational but are even more important for considering how transnational societies inhabit individuals. This latter side of the dialectic examines how the transnational even makes the person. This is clearer and more explicit in some conceptual-epistemological-political transnational frameworks than others. Arguably, it is emphasised more in critical, historicising, solidaristic, socialist, postcolonial, decolonial, feminist, and indeed various anti-individualistic, framings, rather than those in the mainstream of possessive individualism, where the individual is the foundational unit of epistemology and ontology, and 'society'.

While all the alternative framings, just noted, as in Figure 2, are based in very different epistemological and ontological assumptions, they all in some way recognise the multilocationality, multipositionality and diverse positionality of knowledge – albeit to different extents meta-theoretically. All, even functionalist accounts of mainstream universalist multiculturalism, are in a sense examples of forms of cosmopolitanism. Importantly, while cosmopolitanism has sometimes been granted a rather 'bad name', often linked to bourgeois élites, especially white European cultural élites (Hannerz, 1996), and élite-thinking, there is growing interest in everyday local cultural and vernacular cosmopolitanisms (Wise, 2016).

Interestingly, when Gouldner wrote in 1957 about cosmopolitans and locals, he linked cosmopolitanism and localism to organisational, indeed higher educational, contexts – some years before he wrote *The coming crisis of Western sociology* (Gouldner, 1970). The latter critiqued conservative sociological traditions and simplified, often functionalist, approaches to the problem of social order – a critical and prospective approach which Marina would relate to very directly. In researching and writing in the mid-1950s, Gouldner (1957) set out how 'cosmopolitans' in the workplace, in fact in higher education, tend to self-describe experts, to be lower on loyalty to their employer, and to be linked to external reference groups, while 'locals' there tend to be 'company men', higher on loyalty to employer, with in-group reference, and higher on rule-tropism. Different sub-groups of locals were identified by Gouldner as: 'dedicated', 'true bureaucrat', 'elder', 'homeguard'; and, amongst cosmopolitans, 'outsiders' and 'empire builders' groups were distinguished. As Gouldner showed, in writing on people working in specific fixed workplaces,being cosmopolitan or local is not necessarily linked to space and place in the immediate narrow physical sense, but rather is tied to social orientations – and indeed the notions of locals and cosmopolitans have been applied more widely to various forms of worldviews.

In a more complex way still, Lamont and Aksartova (2002), in their research on anti-racism and anti-racist sentiments, have written of the cosmopolitanism of working-class men in France and USA – though oddly without explicit attention to their gendering and gendering of their statements. The authors noted the considerable range of cultural repertoires available, and used, linking them to Whites and African-Americans in the USA, and Whites and North Africans in France. Some of these were framed with capitalism (earning ability and making money in the market as a way of making equality, consumption, competence); many are particularistic universalisms (human nature, religion, physiology, citizenship, egalitarianism, solidarity, humanity, morality, even cosmic destiny).

Cosmopolitanism, especially in its everyday manifestations, as well as its less immediate forms, pervades transnational research fields and focused studies, in particular transnational research projects, and of course in the sentiments, sensibilities and political aspirations of individual transnational researchers. Cosmopolitanism, and the individual's relation to different versions of cosmopolitanism, is a major ongoing, never resolved, political and embodied issue for many researchers – how to look and think between, across, beyond, without disconnecting from social realities?

And back to Marina, collaboration … and the transnational …

What has all of this got to do with Marina? Well, from my point of view, all these five elements highlighted above, and all their complex interconnections of empirical and normative-philosophical-political framings with self, life, projects, and fields, are immensely relevant for understanding Marina's specialness and my own collaborative relationship with her. They also raise what seem to me some key issues for understanding the relations of transnational individuals and transnational societies, and developing transnational feminist research.

First, I will continue with certain aspects of the *cosmopolitan* theme, as a sociological and political resource and imperative. I would say Marina had a complex and cosmopolitan worldview of the social, and certainly so without taking on the élitist connotations of the term, cosmopolitanism. Indeed, Marina could be scathing about some forms of 'Western' 'cosmopolitan' (but not really) academic practice, (neo)imperialist in their ideologies (mediating the everyday contradictions), disconnected from socio-political reality, and more concerned with neoliberal academic massification than anything else. She had a distrust of

globalised universalism and the associated academic self-marketing, rankings and citational political practice that often goes with it. I recall her once talking about having a different, much more diffuse, almost 'capillary', almost mysterious, approach to publication and the particularistic, even eccentric, accumulation and diffusion of (political) ideas and knowledge.

Marina combined this sceptical worldview with reading regularly across countries, contexts and languages, in academic journals, in print and online media. She was very well-informed about what is going on in the world. A non-élite cosmopolitanism is necessary and useful (see Lamont, Aksartova, 2002). Moreover, cosmopolitan worldviews are far from new. In contrast to certain modernist accounts that relate globalisation and cosmopolitanism to the Enlightenment and the major European transformations from the 15th Century onwards, there were many pre-modern cosmopolitanisms, including non-Christian ones, and pre-modern globalisations (Inglis, 2014; Inglis, Thorpe, 2021; cf. Connell, 1993). This recognition fits very much with Marina's looking in various directions at once, whilst not being postmodern, and also being very aware of and orientated to nature and the Earth.[5]

Similarly, this kind of individual positioning resonates with that view of feminism as supranational, transnational and global, and as definitely opposed to nationalism, femonationalism (Farris, 2017) and methodological nationalism (Scott, 1998; Beck and Sznaider, 2006). This also highlights the need for clear analyses of the nation, the state, and nationalism, as part of the relations of transnational individuals and transnational societies. I really wonder if it is possible to be feminist and nationalist, as seems to be assumed by some.

Second, and relatedly, Marina had a very strong eye for *the spatial*, the geographical and the geopolitical, *and the temporal as contexts*: these have been central in Marina's thinking and working – as expressed in the theoretical, political and epistemological positioning on semiperipherality. The notion of the semiperipheral is powerful not only in a geopolitical sense, but also as an invitation

[5] So-called globalisations, and cosmopolitanisms, look very different when seen from polar, that is Arctic and Antarctic, and non-human environmental perspectives, rather than from the more usual perspectives, whether Arabic, Chinese or European. In referring to the European explorations of the Antarctic, Pyne (2004: 67) writes"… explorers and the civilization that sent them did not discover The Ice so much as The Ice allowed them to discover themselves. … Not even the Arctic offered a comparable degree of alienness. … The density of its pack ice made maritime exploration impossible for any distance. But the circumpolar Arctic was occupied by native peoples, the technology existed by which to travel over the pack at least seasonally, and the lands themselves provided a ready point of access." Among the more recent and extensive feminist political and policy explorations that engage with what might be thought of another kind of emerging geopolitical semi-periphery, see, for example, Oddsdóttir et al., 2015; Sinevaara-Niskanen, 2015; Ingólfsdóttir, 2016.

to consider being in more than one social space, and subject to more than one set of social forces, at the same time. For example, the semiperipheral might be a way of thinking about the relation of (transnational) individuals to (transnational) online world. As an aside, for myself, I should perhaps add, that with geography my favourite subject at school and my undergraduate degree, the spatial never goes away. Marina was highly aware of the impact and unavoidability of social space, in both geopolitics and immediate close localities and social relations – unlike those who engage in idealist, sometimes oddly dogmatic, social philosophising.

Third, following on from the spatial, the temporal and the semiperipheral are the questions of *contradiction, ambivalence and hybridisation*, as emphasised by Marina (Hughson, 2019a; cf. Inglis, 2014). I also see contradiction as a fundamentally useful analytical and political tool. This is partly as a matter of contradictions within capitalist relations, patriarchal relations and many further relations, but also as part of concern with embedded social structure, contextualisation and historisation – but without being structuralist. For myself, I have also long been drawn to a combination of the micro and the everyday, as in ethnomethodology, on one hand, and the macro and the global, on the other, even whilst being highly interested in organisations and institutions. Individuals are reproduced in those everydaynesses, as well as constituted through global and the transnational.

Fourth, it is hard to avoid considering how everything said so far relates to *the development of Critical Studies on Men and Masculinities* (CSMM). That was a clear and strong common interest for us. Marina saw the clear political and theoretical importance of critically studying and deconstructing *men* and masculinities – not just masculinities (!) – as a central part of feminist project(s). Interestingly, it seems that it is often those acting within 'liberal feminism' who are most worried and hesitant about, or simply antagonistic to, critically studying men and masculinities, as compared with those locating themselves within or in relation to various forms of 'radical feminism'. Thus, misogyny, naming men as men (Hanmer, 1990), transnational patriarchies, unsustainable institutions of men, dispersed transnational centres of patriarchal power, FIFA-isation have all been highlighted in our collaborations – as have been male hegemony, that is built on opportune hybridity, the (patriarchal)feminising of women, and the importance of both caring masculinities and their qualified critique (Hughson, 2019a).

Fifth, cosmopolitanism, spatiality, contradiction and CSMM all link with the question of *materiality and apparent (even imagined) moves to dematerialization* – in the widest senses – as omnipresent. The spatial and temporal are material; the material is contradictory. As mentioned earlier, we had the plan to co-write a short

book, which Marina sketched out a couple of times, with the provisional title something of like 'Men at the top of the world: The fleshliness of power'. The book which Marina had been keenly planning from 2015 included possible chapters on various materialities of power (as in, for example, materialities of bodies, things, practices, contexts), and the deconstruction of that material power that is often represented as immaterial, through symbols, narratives, myths, that itself may appear to dematerialise, and that even operates by many of (us) people wanting to believe that it is immaterial. The plan was to build on our earlier work and take debate forward on the uneven global powers of men and masculinities to an enhanced and very fundamental grounded, fleshly level. I think about this undone project quite a lot!

Sixth, and almost finally, *knowledge and knowledge production*, the responsibilities they bring, and their multiple interconnections – and feminist interrogation thereof – were at the core of Marina's work. This was there throughout, and not least from her doctoral thesis on the social situation of women (as) experts: an obvious theme for personal and political reflexive. The knowledge problematic was a very strong motivating force that we had in common, including in relation to CSMM (see Ashe, 2007: ch. 9). This foregrounding of the process of the production of knowledge, and what counts as knowledge at all, was not at all represented by Marina as some disembodied idealist abstract exercise, but as spatial, temporal, material, everyday, discursive, transnational, global, and contradictory matters. And so, I leave (almost) the last words to Marina, on three different occasions.

First, in November 2015, Marina emailed me these words:

> I also want to add an important thing not to forget. Hope I will express it right. I often think from reality, not from theory. Of course my thinking from reality is informed by theory, but not really subjected [subjugated to it] ... So, I am definitely not good in citing "debates" and authors. *From my perspective it is all just a complex process of accumulation of knowledge and knowledge creation.* I do things differently, which can create an illusion of my ignorance. *I guess I am open to cooperation with you, only because you understand that difference.* At least I believe you do. On my way of making knowledge, *I actually get rid of much of what I consider unnecessary, just to be able to see things clearly.* I often think i should … [write] essays, instead of anything "academic".

(personal communication, Hughson, 15 November 2015; italics and insertions added)

Next, at the close of her keynote on 'The politics of irresponsibility: Transnational patriarchies and transnational slaverhoods' at the Nordic conference on men and masculinities held at Örebro University in 2017, she concluded with a power point listing these guiding points on: "Going beyond:

- Not fragmented picture, but wholistic, encompassing humanity
- Not only or dominantly micro perspective, but global perspective
- Not competition over rights and privileges of fragmented groups, but solidarity and cooperation
- Not consequences, but causes, determinants
- Not metatheory and metanarrative, but empirically based 'big picture'"

And third, and more directly, after receiving the Trailblazer Prize, awarded by the Association of Fulbright Scholars of Serbia for Professional Excellence, in 2018, she said in an interview after the ceremony, when asked about a researcher's responsibility today:

> For me, this responsibility is closely related to the ethics of care, as a kind of "female principle" (which does not mean that men do not have or do not feel "care"). By doing what I do, and that is essentially *a constant and persistent connection of theory, research, public policy, and activism*, I try to make the society in which I live, but also the world as a whole, better, more just, more humane, happier. Unlike many, I do not see that the key problem in humanity at the moment is the lack of resources and "surplus people", but the lack of consensus and ethics of cooperation, the lack of an alternative vision (after the neoliberal cataclysm) and humanistic values. I do what I do solely because I feel called to produce knowledge that is useful and that provides hope. (italics added) (cited in Lendák-Kabók, 2020)

Her commitment to a constant and persistent connection of theory, research, public policy, and activism proved a powerful connector with many, including myself – after all, the personal is work is political is theoretical (Hearn, 2008). Marina's movement across and mixing of such diverse arenas was a profound strength.

Marina was a wonderful person, a dear friend, a very supportive and kind colleague, a great writer, academic and political analyst, and a firm critic. She was and remains a true inspiration. Knowing and working with her has been one of the joys of my life.

Acknowledgements

I would like to thank Ernesto Vasquez del Aguila and Katherine Harrison for such convivial co-editing with Marina and me, Alexandra Macht for photographing parts of the 2017 Nordic Men and Masculinities Conference at Örebro University, Emily Briggs for an opportune telephone conversation when in the middle of writing this chapter, and David Inglis for advice on sources discussing cosmopolitanism. As a further twist, when I contacted David for this advice, he told me, to my surprise or perhaps not so much at all, that John Hughson is one of his best and oldest friends, with whom he had spoken that very afternoon. Marina was still a connecting and slightly mischievous presence.

Literature

Abercrombie, N., Turner, B. S. (1978) The dominant ideology thesis, *British Journal of Sociology*, vol. 29, no. 2: 149-167.

Abercrombie, N., Hill, S., Turner, B. S. (1980) *The dominant ideology thesis*. London: Allen & Unwin.

Alvesson, M., Deetz, S. (1996) Critical theory and postmodernism approaches to organizational studies. In: Clegg, S., Hardy, C., Nord, W.R. (eds.) *Handbook of organization studies*. London: Sage: 191-217.

Alvesson, M., Deetz, S. (2006) Critical theory and postmodernism approaches to organizational studies. In: Clegg, S., Hardy, C., Lawrence, T.B., Nord, W.R. (eds.) *Handbook of organization studies*. London: Sage: 255-283.

Antonini, F. (2019) Pessimism of the intellect, optimism of the will: Gramsci's political thought in the last miscellaneous Notebooks, *Rethinking Marxism*, vol. 31, no. 1: 42-57.

Ashe, F. (2007) *The new politics of* masculinity*: Men, power and resistance*. London: Routledge.

Beck, U., Sznaider, N. (2006) Unpacking cosmopolitanism for the social sciences: A research agenda. *The British Journal of Sociology*, vol. 57, no. 1: 1-23.

Blagojević, M. (1991) *Žene izvan kruga: Profesija i porodica* [Women out of the circle: Profession and family]. Belgrade: ISIFF.

Blagojević, M. (2004) Creators, transmitters and users: Women's scientific excellence at the semi-periphery of Europe. In: *Gender and Excellence in the Making*.Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities: 135-145.

Blagojević, M. (ed.) (2000/2005) Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse [Mapping misogyny in Serbia: Discourses and practices], volumes 1 and 2. Belgrade: AŽIN.

Blagojević, M. (2006a) Mapping misogyny in the Balkans: Local/global hybrids in culture and media. In: Waltraud, E., Bohle, U. (eds.) *Transformationen von Geschlechterordnungen in Wissenschaft und anderen sozialen Institutionen*. Internationale Frauen- und Genderforschung in Niedersachsen. Reihe Focus Gender Bd. 5. Hrsg. vom Zentrum für Interdisziplinäre Frauen- und Geschlechterforschung der HAWK Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst Fachhochschule Hildesheim/Holzminden/Göttingen und der Stiftung Universität Hildesheim. Münster: LIT-Verlag: 74-95.

Blagojević, M. (2006b) Nomadic scientist in a transnational landscape: Social, institutional, epistemic and personal consequences of practicing intersectionality. Keynote speech. Conference: Intersectionality, Identity and Power – Interdisciplinary Perspectives on Intersectionality Studies, Vadstena, Sweden, 11-15 October.

Blagojević, M. (2009a) *Knowledge production at the semiperiphery*. Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević, M. (2009b) The semiperiphery, transnationalism, de-development, and gendered social restructuring in the Balkans. Conference: Men and Masculinities, Moving On! Embodiments, Virtualisations, Transnationalisations, Linköping University, 27-29 April.

Blagojević, Marina (2009c) Transnationalisation and its absence: The Balkan semiperipheral perspective on masculinities. In: Harrison, K., Hearn, J. (eds.) *GEXcelwork in progress report volume VII.* Proceedings from GEXcel Theme 2: Deconstructing the hegemony of men and masculinities. Linköping and Örebro: GEXcel: 53-65.

Blagojević, M. (2012) Men and masculinities at the European semiperiphery: The power of contexts. In: Hearn, J., Biricik, A. (eds.) *GEXcel Work in progress report volume XVI*. Proceedings from GEXcel Theme 9: Gendered sexualed transnationalisations, deconstructing the dominant: Transforming men, "centres" and knowledge/policy/ practice, Linköping and Örebro: GEXcel: 133-156.

Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its absence: The Balkan semiperipheral perspective on masculinities. In: Hearn, J., Blagojević, M., Harrison, K. (eds.) *Rethinking transnational men: Beyond, between and within nations*. New York: Routledge: 163-184.

Blagojević, M., Bundule, M., Burkhardt, A., Calloni, M., Ergma, E., Glover, J., Groó, D., Havelková, H., Mladenič, D., Oleksy, E. H., Sretenova, N., Tripsa, M. F., Velichová, D., Zvinkliene, A. (2003) *Waste of talents: Turning private struggles into a public issue: Women and Science in the Enwise countries*. European Commission: A report to the European Commission from the Enwise Expert Group on women scientists in the

Central and Eastern European countries and in the Baltic States. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Blagojević Hughson, M., Bobić, M. (2014). Understanding the population change from semi-peripheral perspective: Advancement of theory. *Zbornik Matice srpske za drustvene nauke*, 148: 525–539.

Burrell, G., Morgan, G. (1979) *Sociological paradigms and organisational analysis*. London: Heinemann (republished Ashgate, 2006).

Connell, R.W. (1993) The big picture: Masculinities in recent world history, *Theory and Society,* vol. 22, no. 5: 597-623.

Farris, S. R. (2017) *In the name of women's rights: The rise of femonationalism.* Durham NC: Duke University Press.

Foucault, M. (1998) A critical history of thought. In: Faubion, J.D. (ed.) *Aesthetics, method and epistemology: Essential works of Foucault 1954-1984*. Harmondsworth: Allen Lane.

Gender and excellence in the making (2004) Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Gouldner, A. W. (1957) Cosmopolitans and locals: Toward an analysis of latent social roles, *Administrative Science Quarterly*, vol. 2, no. 3: 281-306.

Gouldner, A. W. (1970) *The coming crisis of Western sociology.* New York: Basic.

Gramsci, A. (1992-1996) Prison notebooks. 3 volumes. Trans. J. A. Buttigieg, A. Callari. Ed. J. A. Buttigieg. New York: Columbia University Press.

Hanmer, J. (1990) Men, power and the exploitation of women. In: Hearn, J., Morgan, D. (eds.) *Men, masculinities and social theory.* London: Unwin Hyman/Routledge: 21-42.

Hannerz, U. (1996) Cosmopolitans and locals in world culture: In: Featherstone, M. (ed.) *Transnational connections:* Culture*, people, places.* London: Routledge: 102-124.

Hearn, J. (2004) 'Tracking 'the transnational': Studying transnational organizations and managements, and the management of cohesion, *Culture and Organization*, vol. 10, no. 4: 273-290.

Hearn, J. (2007) Feeling out of place? Towards the transnationalizations of emotions. In: Fineman, S. (ed.) *The emotional organization: Passion and power.* Oxford: Blackwell: 184-201.

Hearn, J. (2008) The personal is work is political is theoretical: Continuities and discontinuities in Women's Studies, (pro)feminism, "men" and my selves, *NORA: Nordic Journal of Feminist and Gender Research,* vol. 16, mo. 4: 241-256.

Hearn, J. (2015a) *Men of the world: Genders, globalizations, transnational times.* London: Sage.

Hearn, J. (2015b) Transnational reflections on transnational research projects on men, boys and gender relations. *NORMA: The International Journal for Masculinity Studies*, vol. 10, no. 2: 86-104.

Hearn, J, Blagojević, M. (2013) Introducing and rethinking transnational men. In: Hearn, J., Blagojević, M., Harrison, K. (eds.) *Rethinking transnational men: Beyond, between and within nations.* New York: Routledge: 1-24.

Hearn, J., Blagojević, M., Harrison, K. (eds.) (2013) *Rethinking transnational men: Beyond, between and within nations*. New York: Routledge.

Hearn, J., Hughson, M., Vasquez del Aguila, E. (2019a) Unsustainable institutions of men: Transnational dispersed centres and immanent contradictions. In: Hearn, J., Vasquez del Aguila, E., Hughson, M. (eds.) *Unsustainable institutions of men: Transnational dispersed centres, gender power, contradictions.* London: Routledge: 1-21.

Hearn, J., Vasquez del Aguila, E., Hughson, M. (eds.) (2019b) *Unsustainable institutions of men: Transnational dispersed centres, gender power, contradictions*. London: Routledge.

Hughson, M. (2015) Men at the top of the world: Fleshliness of power, unpub. ms.15 November.

Hughson, M. (2019a) Caring men and masculinities on the Balkan semiperiphery: Transformation through hybridisation and contradiction, *Theorija in Praksa,* vol. 56, no. 4/2019: 1001-1016.

Hughson, M. (2019b) Intentional impossibility: Sustainable transnational(male) clientelismversus an unsustainable environment. In: Hearn, J., Vasquez del Aguila, E., Hughson, M. (eds.) *Unsustainable institutions of men: Transnational dispersed centres, gender power, contradictions*. London: Routledge: 104-118.

Hughson, M. (2019c) Rodnost i proizvodnja znanja na polupperiferiji: Pravo na izvrsnost? In: Vujadinovic, D., Antonijević, Z. (eds.) *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: Koncepti, prakse i izazovi* [Gender equality in academia: Concepts, practices and challenges], Novi Sad: Akademska knjiga: 3-26.

Hughson, J., Hughson, M. (2019) Transnational football's male elite: The unsustainability of FIFA? In: Hearn, J., Vasquez del Aguila, E., Hughson, M. (eds.) *Unsustainable institutions of men: Transnational dispersed centres, gender power, contradictions*. London: Routledge: 55-70.

Inglis, D. (2014) Cosmopolitans and cosmopolitanism: Between and beyond sociology and political philosophy, *Journal of Sociology*, vol. 50, no. 2: 99-114.

Ingólfsdóttir, A. H. (2016) *Climate change in the Arctic: Analysis of norms and values shaping climate policy in Iceland.* Acta Universitatis Lapponiensis 338. Rovaniemi: Lapland University Press.

Inglis, D., Thorpe, C. (2021) Translation encounters and the histories of globalization. In: Bielsa, E., Kapsaskis, D. (eds.) *The Routledge handbook of translation and globalization,* London: Routledge: 13-26.

Lamont, M., Aksartova, S. (2002) Ordinary cosmopolitanisms: Strategies for bridging racial boundaries among working class men. *Theory, Culture and Society*, vol. 19, no. 4:1-25.

Lendák-Kabók, K. (2020) Obituary, Marina Hughson. https://journals.sagepub.com/pb-assets/cmscontent/EJW/Marina%20Blagojevic%20-%20Obituary.pdf. Accessed 15 January 2021.

Lukes, S. (1973) *Individualism*. Oxford: Blackwell.

Lukes, S. (2006) *Individualism*. Colchester: ECPR.

Oddsdóttir, E. E., Sigurðsson, A. M., Svandal, S. (eds.) (2015) *Gender equality in the Arctic: Conference report October 2014.* Reykjavik: Ministry for Foreign Affairs, Iceland in cooperation with Icelandic Arctic Cooperation Network and the Centre for Gender Equality.

Pyne, S. J. (2004) *The ice.* 1st pub. 1986. London: Orion.

Scott, J. C. (1998) *Seeing like a state*. New Haven, CT: Yale University Press.

Sinevaara-Niskanen, H. (2015) *Setting the stage for Arctic development: Politics of knowledge and the power of presence.* Acta Universitatis Lapponiensis 304. Rovaniemi: Lapland University Press.

Soares, C. (2018) The philosophy of individualism: A critical perspective, *International Journal of Philosophy & Social Values*, vol. 1, no. 1: 11-34.

Thompson, D. (2001) *Radical feminism today*. London: Sage.

Wise, A. (2016) Becoming cosmopolitan: Encountering difference in a city of mobile labour, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 42, no. 14: 2289-2308.

POJEDINCI KAO TRANSNACIONALNI ISTRAŽIVAČI I TRANSNACIONALNA DRUŠTVA: TRANSNACIONALIZACIJA POJEDINACA I INDIVIDUALIZACIJA TRANSNACIONALNOG

Ovo poglavlje razmatra odnose pojedinaca kao individualnih transnacionalnih istraživača i transnacionalnih društava, sa posebnim osvrtom na transnacionalna istraživanja i projekte. 'Transnacionalno' se u radu koristi kao centralni motiv za pisanje, razmišljanje, pamćenje i odavanje počasti Marini Blagojević Hughson. Ovaj fokus podrazumeva to kako različita uokvirivanja, poglede na svet i shvatanja transnacionalnog u različitim naučnim disciplinama, kao i poluperiferije, posreduju i uvode pojedinačni istraživači/istraživačice i istraživanja. U radu je istaknut multilateralni, interaktivni pristup teoriji/praksi, koji se razmatra u vezi sa radom i saradnjom sa Marinom Blagojević Hughson. Poglavlje posebno ispituje interakcije empirijskog i normativno-filozofsko-političkog uokvirivanja „transnacionalnog", u okviru kojeg pojedinci žive i rade i koji stvara pojedince, sa njihovim životima i društvenim konstrukcijama transnacionalnih istraživača, funkcionisanjem transnacionalnih istraživačkih projekata i metoda, i formiranjem suštinskih transnacionalnih oblasti i fokusa. Završni odeljak govori o ključnim unakrsnim temama koje su ovde prepoznate a koje su važne u radu Marine Blagojević Hughson i saradnji koju je imala, kao i za razumevanje odnosa transnacionalnih pojedinaca i transnacionalnih društava, te za razvijanje transnacionalnih feminističkih istraživanja. Ukratko, te teme su: kosmopolitizam, bez elitizma: prostor i vreme kao kontekst; kontradikcija, ambivalentnost i hibridizacija; razvoj kritičkih studija o muškarcima i maskulinitetu; materijalnost; znanje i proizvodnja znanja, i njihove međusobne veze.

Ključne reči: pojedinci, Marina Blagojević Hughson, istraživanje, transnacionalnost, društva

SUTRA JE BILO JUČE: OSVRT NA KNJIGU I REFLEKSIJE NA TEORIJU MARINE BLAGOJEVIĆ O TRANSFORMACIJI PATRIJARHATA U TRANSFORMACIJI DRUŠTVA SRBIJE

Marija BABOVIĆ

Rad predstavlja prošireni osvrt na Marininu knjigu „Sutra je bilo juče", koja predstavlja njen rad sa početka karijere kojim je postavila temelj za svoj osobeni pristup proučavanju post-socijalističke transformacije, patrijarhata i kapitalizma, a koji je razvijan decenijama nakon toga i ponovo rekapituliran u pomenutoj knjizi koja je objavljena 2015. godine. Ta nova reinterpretacija nalaza njenog pionirskog istraživanja iz 1980ih godina je višeslojna analiza pojave koja je u središtu njenog istraživanja (položaja profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji) i koja je prepletena sa elementima analize koji bi pripadali sociologiji saznanja ili sociologiji nauke. Ne samo da se kroz tu analizu prikazuje njen lični naučno-razvojni put u kontekstu stega naučne zajednice koja ne pokazuje razumevanja za rodna istraživanja na početku njene karijere, već se kasnije sa njom i uz njen doprinos razvija. Tekst nadalje prati neke ključne aspekte kasnijih analiza položaja žena u nauci u složenom sistemu proizvodnje znanja na globalnom nivou koji ona posmatra iz Volerstinovske paradigme svetskog kapitalističkog sistema. Rad koji je u središtu pažnje ovog osvrta ovde se posmatra kao jedna osa ove analize koja je komplementarna drugim osama njenog naučnog rada, a uz koje komplementarno nastoji da pruži složenu sliku o transformaciji patrijarhata u Srbiji (ili širem regionu koji ona nikad ne ispušta iz svog naučnog opusa) kao poluperiferijskoj zemlji, u procesima tegobne post-socijalističke transformacije. Rad nastoji da posebno ukaže na sociološki pristup koji je Marina uvek isticala negujući i svoj sociološki identitet ali i nastojeći da istrgne sociologiju iz marginalnog položaja koji je dobila sa ulaskom Srbije i šireg prostora u regionu u post-socijalističku transformaciju.

Ključne reči: *patrijarhat, transformacija, tranzicija, profesionalno uspešne žene, poluperiferija.*

Ovaj tekst je nastao na osnovu prikaza Marinine knjige „Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji“, koja je objavljena 2015. godine.[1] Međutim, već tokom prvog pokušaja da se prikaz pripremi povodom prezentacije njene knjige, pokazalo se da je potrebno vrednost ove knjige sagledati u širem kontekstu evolucije Marininog stanovišta o prepletenim tranzicijama ili transformacijama koje su se istovremeno dešavale na prostoru bivše Jugoslavije - transformacije patrijarhata u post-socijalističkoj transformaciji društava ovog prostora. Pored toga, pisanje o Marininoj knjizi, nesvesno se preplelo sa diskusijama koje smo vodile uživo. Iako među nama nije velika generacijska razlika, Marina je bila mlada asistentkinja dok sam ja studirala i kasnije kada smo zajedno radile na Odeljenju za sociologiju, imala sam priliku da učim od nje, te da i deo svog profesionalnog razvoja dugujem njenim uticajima. Stoga je i pisanje prikaza nekako spontano otišlo u smeru neke vrste dijaloga sa Marinom ili mojih interpretacija i razumevanja njenih stanovišta, kao i refleksija podstaknutih njenim tekstovima i istraživačkim nalazima.

Knjiga oko koje je centriran ovaj tekst objavljena je sa idejom da bude savremena reinterpretacija nalaza njenog pionirskog istraživanja iz 1980ih godina o društvenom položaju profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji, koje nikada nije publikovano. Međutim, knjiga je donela još nekoliko veoma važnih doprinosa: doprinela je razumevanju razvoja studija roda u kontekstu koga su karakterisale nespremnost akademske sredine i brojne prepreke da se takvim studijama prizna naučna vrednost i odgovarajući uslovi za razvoj istraživanja, a pored toga je pokazala i koliko su originalni nalazi aktuelni, te koliko je plodotvoran bio strukturalistički (klasni) pristup koji je Marina tada razvila, a kasnije nije primenjivala u značajnoj meri, ili ne bar eksplicitno. Dakle, knjiga istovremeno sadrži autentičnost nalaza iz perioda u kome je istraživanje sprovedeno i sadrži aktuelnost jer pojave koje autorka opisuje prisutne su u mnogim aspektima i danas.

Knjiga je napisana u više slojeva, u njoj se nalaze elementi različitih perspektiva, nivoa analizirane pojave, odnosno fenomena društvenog uspona i sistemske inhibicije visokoobrazovanih karijerno uspešnih žena. Kada se knjiga posmatra u širem opusu Marininog rada, sa pogledom na njene kasnije radove, onda se tek može shvatiti koliko je ova knjiga značajna, jer ona je još tada, ranih 1980ih godina postavila temelj za osoben pristup tranziciji, patrijarhatu i kapitalizmu koji je Marina gradila u narednim decenijama.

[1] Prikaz je objavljen u časopisu *Književnstvo,* 2016. godine http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2016/prikazi/patrijarhat-u-tranziciji-poluperiferije#gsc.tab=0

Predgovor knjizi se može posmatrati iz perspektive sociologije saznanja. On nudi vredan doprinos istoriji rodnih studija i feminističkih istraživanja u prostoru bivše Jugoslavije. U predgovoru Marina kao kroz neki istorijski periskop prikazuje današnjim čitaocima/teljkama, kako su izgledali njeni napori da se u tadašnjem akademskom okruženju izbori sa preprekama u izboru teme istraživanja koja nije bila percipirana kao naučno legitimna, te da iz drugačiije, rodne perspektive pristupi nekim klasičnim sociološkim temama, poput društvenih klasa. Kroz priču o mladoj naučnici (sebi), Marina prikazuje kako se zapravo feministički sociološki pristup probijao u domaćoj sociologiji, savlađujući strukturne, kulturne pa i ideološke prepreke u akademskoj sredini. Zapravo opis suočavanja sa preprekama u izboru istraživačke teme i odbrani nalaza izloženih u njenoj doktorskoj disertaciji, koji je izložila u predgovoru knjige, stvaraju utisak čitaocima/teljkama da je izvorno istraživanje i analiza zapravo poslužilo da Marina bolje razume i sopstveni položaj, mlade uspešne naučnice i istraživačice koja se sudarila sa sistemskim inhibicijama.

Sam izbor teme proistekao je iz Marininih istraživanja u oblasti obrazovanja, kada je uočila da postoje izražene rodne nejednakosti kako na „dnu i na vrhu obrazovne piramide“, tako i u pogledu horizontalne segregacije prema obrazovnim područjima. Istraživanje je proisteklo iz njene motivacije da razume zašto se takvi obrasci nejednakosti uspostavljaju, a izbor profesionalno uspešnih žena, kako je objasnila u predgovoru novog izdanja, proistekao je iz toga što je ovu grupu žena shvatala kao „uzorak za budućnost“ (Blagojević, 2015: 9). Naime, bavljenje tom grupom, prema njenom očekivanju, trebalo je da omogući da bolje razume šta je to sa čime će se u bliskoj budućnosti suočavati sve veći broj žena, uprkos (ili baš zbog) povećanog učešća u visokom obrazovanju i u redovima različitih profesija. Ne treba zaboraviti da je reč o poznom socijalizmu kada su se efekti politika uključivanja žena u obrazovanje nakon nekoliko posleratnih decenija osetili.

Društveni položaj profesionalno uspešnih žena Marina proučava polazeći od trostruke perspektive: feminističke, marksističke i sociološke. Feministički pristupi u sociologiji često mogu da budu na granici nauke i ideologije, naučnog pristupa i aktivizma, ali Marinina analiza u ovoj knjizi je uzoran primer naučnog sociološkog istraživanja sprovedenog iz feminističkog pristupa, utemeljenog u feminističkoj klasnoj teoriji i sprovedenog odgovarajućim naučnim metodama istraživanja.

U definisanju svog teorijskog polazišta, Marina najpre dovodi u pitanje neke dominantne strukturalističke, odnosno klasne paradigme u sociologiji, kako bi pripremila teren za nov, rodno osetljiv klasni pristup. Tim kritičkim preispitivanjem ona zapravo otvara jednu plodotvornu sociološku raspravu. Marina ukazuje na teorijska ograničenja klasičnih sociooloških stratifikacijskih

pristupa koji su tretirali „žensko" pitanje kao partikularno za razliku od „opšteg klasnog pitanja". Ona ukazuje da je najveći deo opštih teorijskih studija o društvenoj strukturi i stratifikaciji ignorisao značaj roda kao relevantne činjenice za određivanje društvenog položaja te da su se kao elementi za osnovu klasnog položaja najčešće uzimali materijalno bogatstvo, društvena moć i prestiž. Pored toga, položaj žene je često definisan preko položaja supruga, odnosno drugačije definisanog položaja porodice ili domaćinstva. Kritikujući klasne pristupe koji su dominirali u sociologiji tog vremena, Marina je ukazala da je u cilju adekvatnog uključivanja roda u klasnu analizu potrebno prevrednovati same kriterijume na osnovu kojih se definiše društveni (klasni) položaj. Prema njenom mišljenju karakteristike rada koje žene obavljaju u velikoj meri se razlikuju u odnosu na institucionalizovane obrasce rada, „pa otuda i karakteristike njihovog društvenog položaja ne proizlaze samo iz onog dela njihovog rada koji je sličan dominantnom obrascu rada muškaraca" (Blagojević, 2015: 34).

Oslanjajući se na model integracije roda u stratifikacioni model J. Acker, autorka razvija svoj rodno-stratifikacijski pristup. Prema ovom klasnom modelu, postoje zasebne, mada međusobno povezane stratifikacijske hijerarhije muškaraca i žena, pri čemu žene i muškarci koji se nalaze na istom nivou stratifikacijske lestvice nisu i jednako hijerarhijski pozicionirani, odnosno položaji žena su konzistentno niži u odnosu na položaje muškaraca koji pripadaju istom društvnom sloju. Pored toga, unutarslojni jaz između položaja žena i muškaraca je izraženiji na nižim nivoima društvene hijerarhije i polako se smanjuje sa višim stratifikacijskim položajima.

Marina Blagojević polazi od pretpostavke da društvena promocija žena u pogledu dosezanja viših društvenih položaja predstavlja njihovu dvostruku promociju – „oslobađajući ih i od restriktivnih mehanizama koji deluju na razvoj individua na nižim nivoima društvene hijerarhije i od ograničenja vezanih za njihove rodne karakteristike" (Blagojević, 2015: 41). Međutim, promocija žena, prema njenim saznanjima, ne samo da ne smanjuje sukob između profesionalnih i porodičnih uloga žena, već ga, nasuprot tome, povećava. Razlog za to Marina nalazi u većoj uklopljenosti žena u društveno definisane rodne uloge na nižim nivoima društvene hijerahije, koja proizilazi iz njihove pripadnosti marginalnijim društvenim grupama, odnosno nedovoljne društvene moći na osnovu koje bi mogle da iskorače iz zadatih uloga. Sa druge strane, žene na višim nivoima društvene hijerarhije odbijaju da svoju rodnu ulogu prihvate kao datost, što je posledica njihovog povoljnijeg društvenog položaja, odnosno veće društvene moći nego što je imaju žene na nižim stratifikacijskim položajima. Stoga, zaključuje Marina, žene na najvišim nivoima društvene hijerarhije odlikuje ambivalentan položaj koji je istovremeno i oslobađajući, ali i marginalizujući. Naime, žene imaju

šansu da se saomoostvare, da razviju svoje potencijale, da osvoje društvene privilegije, ali istovremeno, odbijajući da prihvate dominantan obrazac rodne uloge, one ostaju na neki način izvan društva, odnosno ostaju socijalno neintegrisane.

Iako su u fokusu Marininog istraživanja bile žene iz viših slojeva društvene hijerarhije, žene koje ne samo da su stručnjakinje, visoko obrazovane, već one koje su profesionalno uspešne, sa izuzetnim postignućima, Marina nastoji da kroz razumevanja strukturnih procesa i mehanizama na primeru ove društvene grupe žena razume i položaj drugih grupa žena koje se u drugačijim kontekstima suočavaju sa sličnim mehanizmima inhibicije. Prema njenom stanovištu, sistemska inhibicija predstavlja skup društvenih mehanizama koji ometaju vertikalnu pokretljivost naviše pripadnika/ca marginalnih grupa i uključuje diskriminaciju, ali i druge oblike isključivanja, poput segregacije, stereotipizacije, predrasuda ili mizoginije. Marina zaključuje da je „sistemska inhibicija osnovni princip strukturacije preko koga funkcioniše patrijarhat u različitim poljima društvenog života“ (Blagojević, 2015: 13).

Na osnovu analize bogate empirijske građe do koje je došla istraživanjem, Marina dolazi do vrednih nalaza, koji su u različitim aspektima aktuelni i u današnjem društvu Srbije. Prema ovim nalazima, profesionalno uspešne žene su u velikoj meri uspevale da prevaziđu društvena ograničenja i ostvare visok klasno-slojni položaj, odnosno da zajedno sa muškarcima istog sloja „dele sudbinu“ stvaralačke inteligencije. Međutim, njihova integracija u profesionalne strukture i ostvarivanje viših klasno-slojnih položaja imala je svoju cenu u vidu izrazitih napora koje je bilo potrebno uložiti da se savladaju otpori povezani sa društveno prihvatljivim rodnim ulogama kako u profesionalnim krugovima tako i u porodičnom okruženju. Prevazilaženjem tih otpora, odnosno sistemske inhibicije, uspešne žene su dovodile u pitanje čitav sistem koji je reprodukovao marginalnost žena, odnosno „njihovo isključivanje na svim nivoima društvene piramide“ (Blagojević, 2015: 220). Društveni položaj stručnjakinja karakterisao je zapravo visok stepen nekristalizovanosti – istovremena pripadnost i visoko pozicioniranoj (na osnovu profesionalnih postignuća) i marginalnoj (na osnovu roda) grupi, kao i sukob radnih i porodičnih uloga.

Međutim, sistemska inhibicija nije samo sputavajuća za pojedince iz marginalnih grupa ili čitave marginalne grupe (sve žene), već je sputavajuća i za razvojne potencijale društva. Kako Marina zapaža, sistemska inhibicija omogućava da se ljudski resursi adekvatno iskoriste za razvojne procese. Zbog toga društveni razvoj nameće potrebu da se sistemska inhibicija otkloni, odnosno, kako to Marina

ističe, nameće „proširivanje mogućnosti adekvatnijeg korišćenja ljudskih resursa u cilju razvoja i društva i pojedinca“ (Blagojević, 2015: 221).

Promene koje omogućavaju slabljenje sistemske inhibicije, Marina pre svega nalazi u oblasti obrazovanja. Reč je o promenama koje su povezane sa obrazovanjem izvan osnovnog formalnog sistema obrazovanja, ili kako ona to naziva, „deskolarizacije“, odnosno u permanetnom obrazovanju, onom koje se danas naziva „celoživotnim učenjem“. Pored toga, važne su i promene u pravcu uspostavljanja modernih fleksibilnih profesionalnih karijera, poput diskontinuiranog obrasca karijere, debirokratizacije i deelitizacije profesija, promene u oblasti stvaralaštva u pravcu deelitizacije kreativnosti i, naravno, promene u porodici u pravcu njenog podruštvljavanja i uspostavljanja kooperativnih, solidarnih i simetričnih odnosa među supružnicima. Prema Marininoj oceni iz 2015. godine, ovakav razvoj je delovao u vreme istraživanja s početka 1980ih kao realistična alternativa, ali su promene „koje su uzele maha 1990ih godina dovele u pitanje takav očekivani i priželjkivani trend društvenog razvoja“ (Blagojević, 2015: 221).

Istraživanje o profesionalno uspešnim ženama iz 1980ihgodina omogućilo je da Marina postavi temelj svog osobenog pristupa koji je razvijala narednih decenija, oslanjajući se na empirijske nalaze različitih istraživanja koje je sprovodila samostalno ili u saradnji sa drugim istraživačima/cama. Reč je o jednoj osobenoj teoriji koja bi se mogla nazvati teorijom „patrijarhata u tranziciji“, ili još preciznije „patrijarhata u tranziciji poluperiferije“. Polazeći od ovog istraživanja, Marina prati tokom narednih decenija kako se kroz procese postsocijalistčke transformacije poluperiferijskog društva, kao što je društvo Srbije (ali i drugih društava koja su ponikla u regionu nakon raspada Jugoslavije), zapravo transformiše i sam patrijarhat. Njen pristup predstavlja sociološko praćenje jedne paralelne restrukturacije koja se odvija u društvenoj strukturi i rodnim režimima. Ova dva procesa restrukturacije su simultana, prožimaju se, nije ih uvek lako razdvojiti, ali Marina uspeva da analitički razdvoji ta dva procesa ne bi li ih dublje analizirala.

Period socijalizma je u različitim domaćim rodnim studijama opisan kao emancipatorski[2]. On je prikazivan kao društveni sistem u kojoj je jedna emancipatorska ideologija otvorila prostor za žene u sferi javnog života, omogućila da se obrazuju, uključuju na tržište rada, pa donekle i u političke strukture. Međutim, iako se javni prostor otvara za žene, prema istim studijama, patrijarhat ostaje i dalje sveprisutan u sferi privatnih odnosa. Međutim, nakon promišljanja podstaknutih Marininim opisima sistemske inhibicije u socijalizmu, kao i kasnijim

[2] Uporedi i na primer Milić, 1994.

opisima načina na koje neoliberalni kapitalizam tretira ženske resurse, čitalac/teljka se moraju zapitati da li je i promena položaja žena u socijalizmu bila podstaknuta emancipatorskim ideologijama ili potrebama sistema da obrazuje i koristi ženske resurse za procese modernizacije, kao što to danas čini neoliberalni kapitalizam za potrebe akumulacije kapitala i uvećanje profita? Nameće se pitanje, nije li onda i u vreme socijalizma u pitanju pre bila jedna drugačija vrsta „eksploatatorske" ideologije koja je samo išla na ruku emancipaciji žena? Da li je i socijalistički sistem onda emancipovao žene samo u meri u kojoj mu je to bilo potrebno za procese modernizacije, ostavljajući netaknut patrijarhat u privatnoj sferi? Upravo Marinin koncept „sistemske inhibicije" omogućava da se ovi odgovori pronađu i procesi razumeju. Prolaz u sferu javnog delanja i javnih postignuća je bio otvoren, pa čak i u onim najvišim ešalonima profesija, ali je istovremeno taj prolaz bio i kontrolisan tako da se ključni rodni odnosi moći ne narušavaju. Sistemu su bili potrebni resursi žena, poput znanja, veština, radne snage, stvaralaštva, pa ih je u izvesnoj meri podsticao, ali ih je istovremeno i inhibirao, ne bi li sprečio da se ugrozi njegova osnovna logika koja počiva na rodno nejednakoj distribuciji moći. Sistemu je bilo potrebno da otvori sferu javnog delanja za žene, da bi do tih resursa dosegao, ali mu je u sferi privatnosti potreban patrijarhat jer i tu ženski resursi – rad na održavanju domaćinstva, brizi o porodici – služe da omoguće reprodukciju radne snage, socijalizaciju novih generacija u skladu sa potrebama sistema. Ta sistemska inhibicija se ostvaruje podsticanjem i održavanjem patrijarhalnih normi, vrednosti, ali i osobenim organizacijskim formama i praksama.[3]

Marina u radovima iz 1990ih godina prati šta se dešava sa rodnim režimima u društveno istorijskom kontekstu koga su domaći sociolozi opisali kao perod „blokirane transformacije" zbog izostanka društvenih reformi, raspadanja sistema bez uspostavljanja novog, održavanjem stanja u kome su disfunkcionalne institucije prethodnog sistema zamenile parainstitucije, prakse koje su u zoni neformalnog omogućile funkcionisanje dezintegrisanog društva. Prema njenim analizama, u ovakvim društvenim uslovima ženski resursi su bili potrebni u drugačijoj formi nego što su bile potrebne u socijalizmu. Institucije su razorene, sistema nema, nije se uspostavio kao celovit i konzistentan, ali postoji nova elita, novi politički režim i njegova logika je drugačija od prethodnog. On se legitimiše na osnovama nacionalizma jer je potrebno da se sprovedu procesi cepanja elita, da se elite konstituišu u granicama novih, nezavisnih država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije. Takvom režimu je potrebna i drugačija ideologija. Njemu više nije potrebna ideologija uključivanja žena u sferu javnog delovanja, jer mu tu resursi nisu potrebni (nema tržišta rada, proizvodnje, radnih mesta, institucija), već su mu

[3] Na ova pitanja ukazano je ranije, videti Babović, 2016.

potrebne žene u porodici, tamo gde se odvija opstanak, individualna reprodukcija. Taj opstanak je sada višestruko ugrožen – vodi se rat, urušava se ekonomija, nema privređivanja ni prihoda na osnovu zaposlenosti, a nema ni institucija i mera socijalne sigurnosti koje bi mogle zaštititi građane u ovakvim uslovima i obezbediti njihov opstanak i reprodukciju položaja. Taj zadatak u velikoj meri postaje zadatak žena koje su istisnute sa tržišta rada u ekonomiju domaćinstva. Marina te procese proučava, prepoznaje ovu pojavu i naziva je „samožrtvujućim matrijarhatom" (Blagojević, 2002). Patrijarhat se transformisao, on je sada izraženiji, eksplicitniji, stvara jače granice, i biva poduprt ideologijama nacije, onima koje treba da hrane ratnu mašineriju.

Nakon 2000. godine, društvo Srbije ulazi u novu fazu – intenzivnih reformi, koje transformišu ovo društvo u neki oblik kapitalističkog. Na globalnom nivou, era je uspona neoliberalnog kapitalizma koji ne može da se lako presadi u društvo Srbije, pa se uspostavlja jedan sistem političkog kapitalizma, kapitalizma centriranog oko vladajuće elite koja je zaposela državu, a koga odlikuju snažni klijentelistički odnosi.[4] Marina premešta svoj analitički fokus na nove procese polazeći od teorije kapitalizma kao svetskog sistema i analizirajući forme patrijarhata i njegove transformacije koji se odvijaju na poluperiferiji značajno drugačije nego u centru. Marina u svojim radovima ali i na javnim nastupima polemiše sa stanovištima liberalnog feminizma koji ravnopravnost vide pre svega kao uključivanje žena u delove sistema, koje se najčešće meri prebrojavanjem, odmeravanjem njihovog učešća u različitim grupama, na položajima. Ona se pita, da li su indikatori koje ovakvi pristupi koriste valjani, da li na osnovu njih možemo suditi da su žene u zemljama centra emancipovane? Ipak, u središtu njene pažnje su procesi na poluperiferiji, gde se nalazi i društvo Srbije. Za nju centralno pitanje nije u kojoj su meri žene uključene u elemente takvog sistema, već pitanje šta je to razvoj, kako su u razvojnim procesima korišćeni ljudski resursi i ženski resursi i za koje svrhe. Iako je veoma kritična prema procesima koji predstavljaju nove forme eksploatacije žena, polemišući još jednom sa dominantnim pristupima kako onim usmerenim na razvoj, tako i onim usmerenim na rodne odnose, Marina Blagojević ne sumnja u progres. Ona još jednom iskazuje nadu, kao što je to učinila i skraja 1980ih godina. Ali, to je jedna drugačija vrsta nade.

> *„Nazvala bih to –* ***nadom dugog trajanja****,* ***nadom dugog pogleda. Verujem da progres nije izgubljen kao mogućnost, koliko je zloupotrebljen kao ideja.*** *On je udaljen od svoje suštine time što je, opet u neoliberalnom ključu sveopšte inverzije, sveden na visoko instrumentalizovan, tehniciziran i birokratizovan diskurs o rastu i* ***„održivom razvoju"****. On gubi*

[4] O klijentelizmu u Srbiji videti Cvejić, 2016.

> *svoju suštinu usled zamene humanističkih principa različitim „indikatorima", graničnicima, planovima, „strategijama". Kao što je „razvoj" postao sveden na „rast", i kao što je kvalitet razvoja zamenjen ekonomskim rastom, tačnije rastom profita, tako je i razvoj čiji cilj treba da bude „zadovoljenje ljudskih potreba" zamenjen „upravljanjem razvojem", koje treba da zaštiti interese multinacionalnih korporacija od država, demokratije pa i samih ljudi."*

Literatura

Babović, M. (2016) Patrijarhat u tranziciji poluperiferije, *Književnstvo*, vol. VI, br. 6, dostupno na: http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2016/prikazi /patrijarhat-u-tranziciji-poluperiferije#gsc.tab=0

Blagojević, M. (2002) Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000: urodnjavanje cene haosa, u: Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: ISIFF: 283–314.

Blagojević, M. (2015) *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Cvejić (ur.) (2016) *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*, Belgrade: SeConS, dostupno na https://www.secons.net/files/publications/31-Informal%20power%20networks,%20political%20patronage%20and%20clientelism%20in%20Serbia%20and%20Kosovo.pdf

Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*. Beograd: Institut za političke studije.

TOMORROW WAS YESTERDAY: A REVIEW OF THE BOOK AND REFLECTION ON THE THEORY OF MARINA BLAGOJEVIĆ ON THE TRANSFORMATION OF PATRIARCHY IN THE TRANSFORMATION OF SERBIAN SOCIETY

The paper is an extended version of the review of Marina's book *Tomorrow Was Yesterday*, which represents her work from the beginning of her career. It set a basis for her own approach to exploring post-socialist transformation, patriarchy and capitalism, which was developed decades later and recapitulated in the mentioned book published in 2015. This new reinterpretation of the findings of her pioneering research from the 1980s is multi-layered and the analysis of the phenomenon that is at the center of her research (the position of professionally successful women in Yugoslavia) is intertwined with elements of analysis that would belong to the sociology of knowledge. Not only does this analysis show her personal scientific-developmental path in the squeezer of the scientific community, which did not show understanding for gender research at the beginning of her career, but later develops with her and with her contribution. The text further follows some key aspects of the later analysis of the position of women in science in the complex system of knowledge production at the global level that she observes from Wallerstein's paradigm of the world capitalist system. The work that is in the focus of this review is then seen as one axis of this analysis that is complementary to other axes of Marina's scientific work. It, thus, seeks to provide a complex picture of the transformation of patriarchy in Serbia (or a wider region that Marina never gave up in her scientific work) as a semi-peripheral country, in the processes of difficult post-socialist transformation. The paper tries to point out the sociological approach that Marina has always emphasized, nurturing her sociological identity, but also trying to tear sociology out of the marginal position it gained with the entry of Serbia and the wider region in the post-socialist transformation.

Keywords: patriarchy, transformation, transition, professionally successful women, semiperiphery.

FEMINISM AND THE SEMIPERIPHERY: MARINA HUGHSON'S TOOLS FOR KNOWLEDGE CREATION

Sonja AVLIJAŠ

Marina Hughson was a pioneerin her striving to bring feminism and the semiperiphery into a theoretical conversation. From the standpoint of feminist methodology, she understood that important knowledge was created through non-hegemonic communication between knowers, and that this process was essential to bringing the disparate fragments of our impressions together into a coherent interpretation of our social reality. Marina Hughson also converted her experience of living and creating in the semiperiphery into an important epistemic lesson that fed into her feminist standpoint. She argued that an essential feature of the semiperiphery is a fragmentation of life through a forceful uprooting of old social constructs and their replacement with new ones that are often detached from the daily experiences of humans who inhabit it. Hughson saw this fragmentation of information and knowledge about the semiperipheryas a form ofhermeneutical injustice, defined by Miranda Fricker (2007: 1) as taking place "when a gap in collective interpretive resources puts someone at an unfair disadvantage when it comes to making sense of their social experiences." Hughson referred to this disorientating and ambiguoussociological space as a theoretical void which can only be filled through improved communication between social scientists. She conceptualised this ideal of communication within the scientific communityin the semiperipheryas a form of interactive alchemy, a process through which layers of ideology, illusions, and deductively imposed theoretical concepts would melt away, revealing human life in the semiperiphery as it is – a cacophony of experiences of survival, care, and joint struggle for human dignity. This was Marina Hughson's horizon of hope which strongly resonated with my own researchon the semiperiphery and the epistemic challenges that I have encountered asa political economist.

Keywords: *feminism, semiperiphery, research ethics, epistemic injustice, knowledge production*

Prologue

> „Već sam ti napominjala da ne volim da se išta od ideja gubi u samom razgovoru... Imala sam mnogo divnih razgovora gde su ideje otišle u nepovrat... To više ne želim. Sve možemo da snimamo i da imamo tematske rasprave da bismo se disciplinovale i posle da pretvaramo u neke konkretne stvari. Ja sam u životnoj fazi kada mi je jako stalo do produktivnosti, u ma kojoj formi, a i inače sam takva... Sada više nego ikada. Mislim da je to odgovornost prema sebi i drugima, ako imaš nešto da kažeš, da kažeš i ostaviš trag, a ako nemaš, da radiš nešto drugo..."
>
> *I already mentioned to you that I don't like to lose any of the ideas in the conversation itself ... I had a lot of wonderful conversations, where the ideas went to waste ... I don't want that anymore. We can record everything and have thematic discussions in order to discipline ourselves and then turn these into some concrete things. I am in a phase of life when I really care about productivity, in any form, and I am like that anyway ... Now more than ever. I think this is a responsibility we have towards ourselves and others, if you have something to say, then say it and leave a trace, and if you don't, go do something else ...*
>
> Marina Hughsonin private correspondence with author,
> 26 October 2019

I was lucky and honoured to have had a dynamic friendship and scholarly exchange with Marina Hughson during the final couple of years of her life. The aim of this article is to engage readers with the ideas that shaped my interactions with Marina, in order to allow you to experience her tools of knowledge creation—feminism and the semiperiphery—the way I did. My modest hope is for this article to generate at least a fraction of inspiration that she gave to the world with her prolific contributions to both academia and activism.

Marina gave me the confidence to take my own experiences and emotions seriously and to use them to build theory. Prior to meeting her, I did not pay much attention to the implications of my personal experiences for my scholarship, having been educated in the more traditional methods of scientific research and obtaining my PhD in political economy from the London School of Economics and Political Science. By showing me how my personal experiences of being exposed to bias (whether because of my gender, my origins, or their intersection) could inform

social theory, she opened up a whole new world to me. A world where my ideas could fly, rather than being firmly tied to the core of traditional international (mostly Anglo-Saxon) academia. A world where I could use my personal experiences to step outside the box and to formulate the types of questions that needed to be asked in order to advance academic theory in a way that was useful for us who were living and working in, and for, the semiperiphery. And to use these new theoretical insights to improve my understanding of who I was, and am, and where I came from.

WhenI first met Marina, I was working as a post-doctoral fellow at Sciences Po in Paris. Soon after, I had a dream where I told the professor I was working with that I was leaving. As a farewell, he presented me with a heavy metal face mask which reminded me of the time of the Inquisition, and which started suffocating me as soon as I put it on. I then realised that the front of the mask was a mirror in which he could see his own reflection. Upon waking up out of breath, I knew I needed to change my academic direction if I were to live up to my full intellectual potential. At my departmental farewell party,the professor gave a speech, stating that he was proud of me because "I had come in as an Eastern European feminist, but was leaving as a French one". I then knew I had made the right choice. As I will go on to show in this article, this anecdote speaks well to what Marina's non-hegemonic feminist theory for the semiperiphery seeks to deconstruct. But let me start from the beginning.

Although I knew about Marina and was familiar with some of her work, I first made personal contact with her in August 2017. I asked her to review my book "Žene i rad. Ka političkoj ekonomiji tranzicije" which was due to be published by Akademska knjiga from Novi Sad (I went on to receive the Andjelka Milić award for that book).Our first contact led to a very dynamic intellectual exchange and a solid friendship.On Marina's birthday, 5 February 2020,we were last supposed to meet with another colleague from the University of Montreal, Tamara Vukov, but Marina cancelled our meeting due to a fever that she had developed the night before. Little did I know then that I would never see Marina again.

In our two and a half years of knowing each other, we exchanged approximately 565 threads of emails and numerous Facebook messages. We also regularly met in Cvetni trg, either to have a coffee or dark beer in the "Vesele domaćice" bar during the colder times of the year (they had a non-smoking area), or in the "Cvetni trg" bar, right across from the Third gymnasium, in the garden, when the weather was warmer. Sometimes, we would eat in kafana "Polet". When eating, we would prefer to muse over red wine rather than dark beer. I would also sometimes visit her in Vrdnik.

Although Marina was a sociologist and I am a political economist, our interests overlapped strongly on the idea of the semiperiphery. Since we both used feminist tools in our research, we easily found a common language and started a prolific exchange of ideas and plans on how to develop our work and promote it. In February 2019, we launched the website of our joint project the Semiperiphery Academy,[1] along with the corresponding Facebook page and Twitter profile. We did not have enough time during Marina's lifetime to translate it into a more interactive space that we wished for it to become, but this is a project that I want to continue developing.

Marina also invited me last winter to co-author a chapter on the semiperiphery for the *Non-hegemonic World Sociology* project based in France that she was already involved with. Since Marina's untimely passing, the publisher Rowman & Littlefield accepted the project in their *Global Epistemics series* directed by Inanna Hamati-Ataya, who is the founding director of the *Centre for Global Knowledge Studies* (*gloknos*) at Cambridge University. Moreover, the publisher is turning the project into a *Handbook of Non-Hegemonic Sociology*, with forthcoming editions in both hardback and paperback. Marina would have been so pleased with this outcome. I am thankful to the volume editors Stéphane Dufoix and Eric Macéwho in good faith trusted that I could finish our contribution on my own although I personally find it a daunting task.Since Marina would always say – no matter how much we prepare, we never feel ready – I am comforted that she will be with me in spirit until this project sees the light of the day (currently planned for the end of 2021). I hope that our chapter for the *Handbook of Non-Hegemonic Sociology* will offer a concrete theoretical framework for a wider understanding of why we need the semiperiphery angle of analysis to generate non-hegemonic sociological (but also development) theory, and why pooling together the currently fragmented contributions that critically examine how globalisation has affected human progress in the semiperiphery over the past 30 years is an important task.

These ideas make me feel very lonely right now, floating in my head as I attempt to make sense out of the extraordinary 2020, Marina's death, and my own struggle with Covid-19. The epigraph at the beginning of this article, quoting Marina, illustrates very well what she repeated to me so many times. She much regretted the copious phone conversations that she had with the late Žarana Papić because none of them ever wrote anything down. Marina thus always felt a sense of urgency to write down everything we were discussing and turn it into an output. While I was puzzled by this rush to write things down, she insisted that we did not have enough time to leave it for another day, and that even if we did, we should not

[1] www.semiperipheryacademy.org

be wasting our resources so gallantly. For her, that would be a betrayal of the feminist principle of owning your time and freeing it up from demands of the patriarchal society that expects perfection from women's output. She would also often tell me that she learned that from the Americans who were very efficient in turning everything they thought up into a palpable product. I will take this explicit stance that Marina expressed to me on multiple occasions as her post-mortem consent and an ethics clearance for my sharing of some of our correspondence for the purpose of better clarifying her positions. I have also obtained a written consent from Marina's surviving husband, Professor John Hughson, to use the specific quotes from my correspondence with Marina in this manuscript.

From today's perspective, with Marina gone, while I have experienced the fragility of my own life, I can see how right she was to want to write everything down and make the ideas available to others. Marina had such visionary insights which I would often only understand much later, and I am sure that many people who knew Marina know exactly what I am talking about. I am so pleased, and relieved, that we conversed a lot via email, and that I often took notes in our meetings, so there is a substantial written trace of our exchange. This article is based on that trace, and complemented by my own memory, to give homage to Marina's important insights on why feminism and semiperiphery are unmatchable tools for the creation of new, non-hegemonic knowledge for the world, a knowledge that offers a horizon of hope for those who are currently subjugated to the tentacles of globalised neoliberalism.

Our two and a half years of intense intellectual exchange and collaboration planted the seeds which are slowly but surely beginning to emerge on the surface. I do not wish to claim intellectual ownership over our joint work. I am also not seeking with this manuscript to reinterpret the work that she has so prolifically authored herself. My aim is to give to readers a glimpse of what Marina offered to me, a whole set of tools which I can use to think about the predicament of the semiperiphery and its developmental challenges, and the contradictions of capitalism which keeps reproducing its own crises, as particularly visible in the semiperiphery. I wrote in my obituary for Marina that she made me braver. In this article, I will attempt to share some of that courage with the wider community in hope of stirring the winds of social change in the semiperiphery in a favourable direction.

This contribution to the memory of Marina Hughson's scholarship is structured as follows: I first reflect on how she methodologically used feminism to fight against the fragmentation of knowledge on the semiperiphery along temporal,

locational and conceptual[2] lines; a phenomenon she conceived of in terms of epistemic injustice. I then reflect on the challenges of Marina's standpoint, and the numerous obstacles and oppressions that she faced as a result of her original voice and sharp and thoughtful social critique on the relationship between the semiperiphery and the hegemonic world order. In the final section, I reflect on Marina Hughson's 'horizon of hope' and on how she always strove to move from social critique onto exploring social alternatives in order to get the semiperiphery out of 'victim mode' and into potent and self-aware activism.

Hughson's feminism against fragmentation of knowledge on the semiperiphery

> „Ja inače, pod feminizmom, uopšte ne podrazumevam zapadni feminizam, već borbu za ženska prava, ženske pokrete, koji su postojali uvek i svuda nezavisno od zapadnog feminizma... Samo još nisam uspela o tome da napišem tekst. Smatram besmislenim monopolizaciju borbe za ženska prava od strane centra."
>
> *By the way, by feminism, I do not mean western feminism at all, but the struggle for women's rights, women's movements, which have existed always and everywhere independently of western feminism ... I just haven't managed to write a text about it yet. I find it absurd that the centre has monopolised the struggle for women's rights.*
>
> Marina Hughson in private correspondence with author, 28 September 2019

Marina Hughson was a pioneer in her striving to bring feminism and the semiperiphery into a theoretical conversation. She converted her experience of being a female scholar and activist in the semiperiphery into an important epistemic lesson that fed into her feminist standpoint. Marina's scholarship was not fragmented over time, as is often the case with academia.[3] Arguably, this is where much of its power came from. Her insights were intricately connected to the

[2] Here I refer to theoretical academic knowledge being conceptually separated from activist knowledge.

[3] A good example of scholarship that suffers from fragmentation over time can be found in my own discipline. Many economists have failed to account for Yugoslavia's socialist experiences while designing the new economic order and thus contributed to creating policies which were not adequate for the context. For a critique of the largely failed privatisation policies in Serbia which did not reflect the domestic context, see Uvalic (2019).

post-Yugoslav region's socialist past where she gained her sociological qualifications and initial insights on feminism, then the region's disintegration, conflicts, and transition of the 1990s and 2000s, when she was a prolific anti-war but also anti-neoliberal feminist activist and scholar, and finally its post-transitional present, where she continued both her activism and her prolific critique of the liberal world order's adverse impact on the semiperiphery. While western academia is increasingly recognising the importance of historical analysis for our improved understanding of contemporary phenomena, this process has been much slower in the post-socialist world, due to a negative bias and pressures to 'forget about socialism' in an effort to become 'fully capitalist'. Marina also stood against other forms of fragmentation of knowledge on the semiperiphery, including its geographical and geopolitical limitation to the post-socialist region, and an artificial separation between scholarly and activist work which has been imposed on the semiperiphery via western standards of academic excellence.

Marina's book title "Sutra je bilo juče" (Blagojević Hjuson, 2015), which translates as *Tomorrow was yesterday*, illustrates her standpoint that progress on women's rights was more advanced in the socialist Yugoslavia than can even be envisaged in the post-transitional neoliberal Serbia. She defined 'more advanced' as an environment which allowed for broader socio-economic rights and access to social investment (such as health and education) for the majority of the population, in comparison to today's capitalist order in the Balkans where socio-economic rights are scarcely available. She also showed that the level of development in the different regions of the former Yugoslavia was intrinsically linked to gender equality. These arguments strongly resonate with a recent and influential book by Ghodsee (2019),who re-instated the forgotten but significant contributions of Eastern European women to the United Nations during socialism, and showed that they were key leaders in the global development agenda. Therefore, Marina's longstanding argument that the empowerment of women and the (global) social justice agenda work hand in hand is increasingly being supported by scholarly work that comes from the core countries.

This intellectual and ethical legacy of Yugoslav socialism naturally influenced Marina's understanding of society since her formative years. Marina also thought that academic knowledge which paid attention to socio-economic rights, something that was much more common before the 1990s, allowed the general population to raise its class consciousness and thus improve its wellbeing. This can be juxtaposed to the liberal values which reflect much of the academic research today, those which encourage upward social mobility for certain marginalised individuals, but often turn a blind eye to the deeper class issue that shapes these

individuals' life chances in the context of rapidly growing socio-economic inequalities. Moreover, Marina believed that focusing on human rights without acknowledging the importance of socio-economic security for entire classes of people leads to an obsession with extreme and sensationalist examples of injustices towards specific individuals while neglecting the material injustices that a great majority was experiencing at the same time, something that was very counterintuitive from the perspective of the ideal of democratic rule. This phenomenon appears to be in line with a historical tendency of intellectuals in Eastern Europe, as recognised by Bauman (1987), to think of a revolution *for* the people and not *by* them, through an imposition of top-down western values that they would bring to the region from their educational experiences in Western Europe, rather than through an understanding of the daily experiences of survival, care, and struggle for human dignity of their fellow country(wo)men.

This standpoint is no longer the taboo it used to be when Marina was writing about it. It is increasingly being recognised that Fukuyama's so-called 'end of history' in 1989, when the western liberal world order prevailed, led to a global pushback on the socio-economic rights agenda, which was growingly replaced by the human rights agenda in companionship with market fundamentalism. As Moyn (2018: 2) explains in his prominent book on human rights in an unequal world: "…socialism could not provide an alibi for the deprivation of human rights. But by the same token, the newer interest in human rights could not serve as an excuse to abandon material equality". He further shows that distributive justice has not benefited from the human rights agenda because this era has also been about the dominance and victory of the rich. The societal goal of material equality as a larger package has been altogether dropped, while priority was given to basic self-sufficiency of the poor as a key aspiration for the new era. This new prioritisation has even seen arguments that inequality was a prerequisite for the poor to be lifted out of poverty, because unequalising capitalist accumulationwas the only way to promote growth and then have it 'trickle down' to them (Moyn, 2018: 2-7). It was only in the past few years, and following the 2008 crisis, that even the international financial institutions such as the International Monetary Fund (IMF) have begun to argue that high inequality may in fact be detrimental to growth. This has opened up a lot more space for a 'noisier' critique of the liberal world order, both in western academia and among activist groups. This trend has so far resisted being sucked in by the power structures of neoliberalism, as it continues to balance between liberal values of greater inclusion of different ways of being, while also advocating for a stronger social rights agenda for all people.

These recent contributions by Ghodsee (2019) and Myon (2018), respectively published by Duke University Press and Harvard University Press, are strongly tied to some of the points that Marina Hughson continuously made over the past two decades. While these are stellar contributions, it is also important to underline that they were published in a more recent time, when these arguments began to have access to the 'western ear', as the west began to experience some of the problems 'traditionally' reserved for the semiperiphery (e.g. middle class decay, the rise of populism and ethnonationalism). This leads us to another important insight that Marina often made about the hegemonic incentive structure that is related to knowledge creation in the semiperiphery. When you think and observe social phenomena while being located in the semiperiphery, your timing is always off. Your insights usually come too early for the world to recognise any merit in them, because you have an epistemic advantage of being closer to the source of the problem and recognising it early on. Once the popularity of a certain idea or concept catches on in the global centre of knowledge production, similar contributions that have already been generated in the semiperiphery remain entirely ignored while contributions that are published in western academic outlets become popularised as new discoveries. Marina's resistance to this temporal dislocation that she often experienced as injustice can be summarised in a quote that she often used in her lectures: "As long as you are deaf, I am mute."

Furthermore, contributions such as Moyn (2018) show that there is nothing exclusively post-socialist about the critique of the liberal order and its adverse impact on social rights. Insistence on geopolitical distinctions between the post-socialist countries, vs. the west, vs. the developing world, only leads to another form of fragmentation, a locational one. Locational fragmentation also prevents communication between the different semiperipheral experiences of marginalisation and generation of new knowledge about them. Speaking to this phenomenon, both Marina and I felt that semiperiphery can be a useful conceptual tool for many places which have experienced a form of de-development followed by neoliberal restructuring pressures, including post-socialist Eastern Europe, but also places such as the American Rust Belt, or Britain's deindustrialised North. This is why our Semiperiphery Academy project manifesto relies on Marina's definition of the semiperiphery as the ambiguous space between the centre and the periphery, with characteristics of both. It is always 'catching up' with the centre which is a moving target, and measuring itself in relation to it. On the other hand, it is perceived as 'too white', too industrial, too developed, to be part of decolonisation conversations and efforts of the global South.

This point can be further illustrated by using another comment made by Marina in our personal correspondence. While we were planning a joint panel for a conference that we were supposed to attend in Iceland in June 2020,[4] she wrote to me:

> „Mislim da ne treba da bude istočna i centralnaEvropa, već da treba da bude odnos centra i poluperiferije u proizvodnji znanja i onda će se i taj sever tamo naći... Mene je žena koja je profesorka sa Islanda u svom doktoratu jako koristila, upravo zbog poluperiferije, to joj je bio okvir, a bavila se Grčkom i anarhistima... Tako da bih da izađemo već jednom iz te geografije, ili ako hoćeš *regional studies*, jer je to u stvari *geopolitics*, a za to je potrebna potpuno druga vrsta znanja i informacija od ovoga što mi radimo,a što je duboko strukturalno..."
>
> *I don't think it should be Eastern and Central Europe, but a relationship between the centre and the semiperiphery when it comes to knowledge production; then the North will also identify with it... A female professor from Iceland used my work abundantly in her doctorate because of the semiperiphery which was her framework, and she researched Greece and anarchists ... So I would like to get out of geography for once, or regional studies if you wish, because that is actually geopolitics, which requires a completely different type of knowledge and information from what we do, which is deeply structural...*
>
> Marina Hughson in private correspondence with author, 19 August 2019

Last but not least, Marina's work was strongly against a growing fragmentation of communication between academia that was meant to increasingly adhere to western standards,on one hand, and activism and local reality on the other. For Marina, feminist theory was a tool for both academia and activism in the semiperiphery. While feminist thought is generally strongly connected to activism, as it focuses on empowering the subjects of its research so that they are able to change the circumstances that condition their lives, Marina argued that insistence on the interaction between academia and activism was even more important in the semiperiphery. She thought this was the case because the centre has imposed its own academic excellence standards on the semiperiphery, in a hegemonic fashion, although its theoretical frameworks are not always useful for the semiperiphery to understand itself.

[4] The conference was cancelled due to the pandemic.

Scientists in the semiperiphery thus faced a Catch 22. "Their quest for recognition [by western standards of scholarly excellence] jeopardises their initial motivations for engaging with social science knowledge", which are to focus on changing circumstances of the semiperiphery through activist engagement (Blagojević, Yair, 2010: 338). Blagojević and Yair (2010) proceed to explain that this takes places because western scientific standards are implicitly based on using countries from the centre as 'models' against which the semiperiphery should be compared. This pushes scientists in the semiperiphery to produce knowledge which is not useful for the semiperiphery, such as theorising that locations in the semiperiphery are 'deviant' and 'hybrid' when compared to the western 'role model', rather than focusing on the theoretical mechanisms that would provide useful insights on the semiperiphery. Given limited resources, this points to a clear trade off: should one spend their time trying to generate contextualised policy implications by engaging with those who already understand the semiperiphery, or should one use their resources to 'explain the semiperiphery' to the western ear and thus become prolific at international publishing, a key prerequisite for personal career advancement? While pursuing the second option – international academic publishing that relies on western theory – may personally benefit the scholar in question, it can work to the detriment of knowledge on the semiperiphery, and social science more generally. This is because social science can benefit immensely from non-hegemonic exchange of different experiences and authentic and contextualised theoretical paradigms. Recognising this Catch 22 that knowers from the semiperiphery face and looking for ways to resolve it can thus have positive implications for the quality of social science more generally.

Marina Hughson saw fragmentations of knowledge on the semiperiphery along time, location and activism as a form of hermeneutical injustice, defined by Miranda Fricker (2007: 1) as taking place "when a gap in collective interpretive resources puts someone at an unfair disadvantage when it comes to making sense of their social experiences". Hughson referred to this disorientating and ambiguous sociological space, where old social constructs have been uprooted and replaced with those that are detached from the daily experiences of humans who inhabit the semiperiphery, as a theoretical void which can only be filled through a better theoretical understanding of these mechanisms and improved communication between social scientists.

These insights on the fragmentation of knowledge on and at the semiperiphery also resonated with my own challenges of conducting research on the political economy of Eastern Europe in the context of western academia. Everywhere I looked, there were signs of fragmentation. Using Serbia as an example, we find that

statistical data on labour is fragmented, privatisation of big firms has fragmented them into a myriad of small ones often filing for bankruptcy, the labour market has become increasingly fragmented into multiple forms of precarious employment. This situation makes it very difficult for anyone to understand what has happened to workers, and to present their experiences of survival in the post-transitional neoliberal Serbia in a coherent manner.

Multiple and intersecting challenges for Hughson's standpoint

> „ja stalno vidim ne samo da su odgovori pogrešni, već da su pitanja koja se postavljaju, pa čak i kritika, u suštini samo igranje na istom terenu, sve dok svaki otpor nije potpuno usisan..."
>
> *I am constantly seeing that not only the answers are wrong, but that the questions being asked, and even the critique itself, are essentially about playing around within the same framework, until every resistance is completely sucked into that framework…*
>
> Marina Hughson in private correspondence with author, 9 November 2019

As a highly reflexive feminist, Marina encouraged us to question the underlying assumptions of the research questions that we were engaging with. She was a fierce critic of the status quo and all the different vested interests associated with it. While Marina's standpoint and methodology were highly influential in the former Yugoslav region and beyond, her work also encountered multiple layers of resistance because it went against the dominant mainstream narratives. Due to these experiences of resistance, Marina was highly aware of the power differentials in knowledge production, even in the context of local, regional and transnational feminist academic and/or activist encounters.

Marina's position of scholar and knower from the semiperiphery, who did not 'drain her brain' to the west and who neither accepted to be in the position of transmitter of western knowledge within the semiperiphery, placed her in a challenging position for career development. As she would explain, being a transmitter is the ideal position for a social scientist from the semiperiphery, as western colleagues (even feminists) are very generous and supportive of those who serve to transmit their knowledge to the semiperiphery (through both money and influence). Such a position leads one to both domestic and international

recognition and affirmation, even when there is no quality or original work to back it up (Blagojević, 2009: 95). If, on the other hand, one chooses to criticise the hegemonic imposition of foreign theoretical concepts that are not connected to the on-the-ground reality of the semiperiphery nor contextualised within it, while doing so from the semiperiphery, international scholarly recognition becomes an almost insurmountable challenge.

Moreover, as Spasić (2011) poignantly observes while using Hughson's semiperiphery theoretical framework, cosmopolitanism in the former Yugoslav region generates new layers of social exclusion, although its professed goals are social inclusion and cohesion. She argues that the more privileged local actors have a clear monetary and positional incentive to perform as cosmopolitan, because that brings them closer to the European elites who provide them with access to resources. Importantly, this performance of cosmopolitanism is conditional upon their devaluation of their fellow countrymen who do not have access to the privileges that would allow them to perform as cosmopolitans (e.g. education, language skills, or international experience), or who simply choose not to go down that path.

I could intimately relate to these points since I have been both an immigrant researcher in the western centres of excellence, and a researcher working from the semiperiphery. Marina's ability to offer a sociological explanation for my own struggles made me both a better social scientist, and a more confident one, as I realised that I was facing multi-layered and intersectional structural oppressions that had nothing to do with my intellectual abilities and everything to do with my willingness to conform to the status quo versus my willingness to resist.

One response to this' twisted' semiperipheral incentive structure would be to 'seek shelter' in national academia that was not communicating much with the external world. This is what many scholars from the semiperiphery who are not in the 'cosmopolitan circles' opt for. Yet, a feminist scholar who also challenges national mainstream canons while advocating against the transnational hegemony does not have access to that door either; nor would they be interested in associating with the local androcentric nodes of knowledge production.

In fact, Marina was also a fierce critic of what she referred to as Serbia's intellectual autism. She saw a great danger in the mindset of local parochialism which made Serbia's intellectual community observe Serbia's socio-economic structures and power relations within the country, without reflecting on how these processes were embedded in the wider global hegemonies. What Marina was offering instead was a methodological approach which was decolonising, one that could make us think in layers which, for example, uncovered that men who were

dominating women in the Balkans were often also themselves victims of unemployment, social and economic marginalisation and hegemonic attacks on their culture and identity, and that the wider population, whether male or female, was exploited by domestic elites who were tightly related to transnational capital flows and institutions that are related to them.

This was again something I could relate to, as my long term dissatisfaction with Serbia's self-imposed isolation from the rest of the world, and my curiosity about 'the Other', has always motivated me to look for ways to combine contextualisation with structural socio-economic analysis that went beyond a single nation state and took into account global power relations.

Such an ambiguous position as knower is, of course, also commonly encountered among decolonial thinkers such as the late French-Tunisian writer, Albert Memmi. Open-minded, critically thinking individuals who question national canons while at the same time refusing a foreign hegemonic interpretation of their own reality are doubly excluded, almost by definition. One can even experiences the irony of being portrayed as both a nationalist, national 'traitor', and socialist, all at once. Marina certainly did not escape such labelling by people who either had a poor understanding of her exceptionally sharp sociological insights, or by those who had an interest in marginalising her in order to advance their own careers. She had to navigate between the Scylla and Charybdis of the androcentric bias in the more traditional national academia and the form of feminism which was not critical of liberalism and which refused to acknowledge its oppressive power structures. This ability to generate conflict and unease among her contemporaries, however, in my view speaks to the ability of Marina's work to penetrate deep into social critique and uncover the uncomfortable truth that not everyone has been willing to face.

Moreover, in her last address to the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU) in December 2019, Marina made another important observation about the semiperiphery – she argued that it had a bigger tendency than the periphery to self-colonise and not be aware of how it fits into the global hegemony of knowledge production. This was because the semiperiphery lacked the anti-colonial and decolonial intellectual tradition that characterised the global periphery, and which made it more aware of the epistemic and political consequences of western dominance in knowledge production.[5]

[5] "Nejednakost, naučni imperijalizam i šta s društvenim i humanističkim naukama na (polu)periferiji?" [*Inequality, scientific imperialism and what to do with social sciences and humanities in the (semi)*

Marina naturally never stayed silent at the attempts to discredit her, nor was she perceiving these obstacles as something that would victimise her. Her weapon of choice was to firmly and rigorously advocate for research ethics, as she would meticulously show how our research outputs have real life implications for our research participants. One notable example of Marina's ability to fend for herself and her intellectual legacy is the outstanding book review that she wrote in late 2019, where she deconstructed the academic motivations and questioned the research ethics of an international feminist scholar who inadmissibly labelled Marina — who was one of the key protagonists of the feminist anti-war efforts during the 1990s—as a Serbian nationalist (Hughson, 2019).

I have also encountered similar resistances to my own work that only began making sense to me once I discussed them with Marina. My research on female labour in 13 post-socialist Eastern European countries encountered numerous publication obstacles since I showed that female work was tightly linked to the type of economic restructuring that took place in each country. The fact that I linked female economic opportunities to what happened to the economy following neoliberal restructuring turned out to be very upsetting to many feminist scholars from the wider region, as well as those from the west who were working on Eastern Europe. This is because they favoured cultural explanations where patriarchal attitudes of Eastern European men, portrayed as entirely disconnected from the global economic processes that shaped these people's lives, would be identified as a key driver of gender inequality.

I was really surprised to encounter such resistance to 'the capitalist critique' because my leftist critique of neoliberalism was relatively mainstream in other parts of the world. I was also surprised to encounter resistance to linkages between culture and economic restructuring in the context of Eastern Europe, as there is abundant scientific evidence nowadays that culture and the economy co-evolve or co-regress, which makes it difficult to analyse culture in separation from the material conditions that surround it. Through my exchange with Marina, it started to make sense why my research was facing such resistance. Criticising capitalism in the semiperiphery is challenging because such ideas are perceived as fuelling socialist ideology and the autocracy associated with it. They are also perceived as a nuisance for all the urgent reforms and restructuring which have been deemed as prerequisites for 'catching up' with the west. Moreover, my evidence has also undermined the liberal critique of the region's patriarchal values and 'backwards' attitudes which are often identified as sole culprits for adverse

periphery], speech by Marina Hughson on 13th December 2019 at the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU)

social outcomes, while the impact of capitalist restructuring in the region remains avoided as an explanatory variable.

This experience taught me why disconnecting a place from its past, along with an imposition of novel ideological attitudes that are disconnected from the practice of life in a specific context can lead to highly biased interpretations of the social reality. I also began to understand why liberal feminism when applied to the non-core countries and when pushed within the framework of 'us vs. them' can easily turn into colonial feminism and even auto-colonisation. As Fernandes (2017: 39) reminds us, colonial feminism, a term initially used by Leila Ahmed, is defined as the use of feminist ideas and the notion of men oppressing women in the service of colonialism to "render morally justifiable its project of undermining or eradicating the cultures of colonized peoples.".

Marina Hughson's non-ideological horizon of hope

> „ja mislim da se stvari užasno brzo menjaju, jer se menja sama forma, struktura i sadržina 'znanja'. Tu vidim šansu i za nas i SEMAC [Semiperiphery Academy], jer se treba izboriti za druge metode, koncepte, teorije..."
>
> *I think that things are changing terribly fast, because the very form, structure and content of 'knowledge' are changing. This is where I see a chance for us and the Semiperiphery Academy, because we have to fight for other methods, concepts, theories ...*
>
> Marina Hughson in private correspondence with author, 9 November 2019

> „Viši etički princip je štititi znanje i njegov integritet... a ne pojedince... tako ja to vidim.. znanje je opšte dobro..."
>
> *The higher ethical principle is to protect knowledge and its integrity... and not individuals... that is how I see it... knowledge is the common good...*
>
> Marina Hughson in private correspondence with author, 16 September 2019

Marina used feminism and semiperiphery as conceptual and methodological tools to generate something that she referred to as a horizon of hope, an alternative imagining of just and socially inclusive development for the semiperiphery. Even

more importantly, she believed that a growing number of us could take this road of persistent construction of contextualised knowledge for the semiperiphery, especially in this post-liberal era where a window of opportunity for the development of non-hegemonic discourses was finally opening up. To build this more inclusive new front of knowledge generation, instead of stopping at the level of social critique of liberalism in the semiperiphery, Marina was very concerned with spreading her ideas and insights among the wider audiences, including activists but also ordinary citizens (e.g. most of her work is available for free download at her Academia.edu profile). While she was also widely acknowledged in the transnational academic community, it was very important to her to impact people by speaking to their experiences and thus making them feel less alone.

To that end, Marina was an advocate of grounded theory, a method of social enquiry that was developed by Glaser and Strauss (1967). Grounded theory was connected to the everyday socio-economic experiences of the people who populated this region, rather than an abstract theory, deduced from western ideas about feminism, and then imposed on the people from the top-down. The researcher who uses grounded theory needs to understand social behaviour as the research participants understand it, and learn about their world, rather than accept common theoretical explanations (Wuest, 1995: 127). Marina's love for the fair in Ruma, and her embeddedness in the society in Vrdnik and elsewhere where she spent her time is what generated her sociological observations about the world that she inhabited. She was wary of what she called the elitist feminist project which was disconnected from real life of the majority of the population and she successfully used grounded theory as a tool to counteract this tendency to gauge academic excellence in the semiperiphery by top-down imposition of western theories that were disconnected from the practice of life in the semiperiphery.

In my reading, Marina's theory and methodology was profoundly non-ideological. She did not advocate or prescribe any system of rules that one should impose onto people,promising them a 'good life' once they adhered to them. She was interested in uncovering the everyday reality as it is for humans who live in the semiperiphery. She continuously warned us about the dangers of using an idealised location (typically the west) that one should aim to 'catch up' with. She saw through the chimera and understood very well that such a location does not exist in reality, while also acknowledging that a country's institutional, social and cultural context conditions its ability to reach a 'desired state'. Instead, she favoured an approach that would cherish life in all of its fullness, and uncover the beauty in the cacophony of experiences of survival, care, and joint struggle for

human dignity. This is where Marina's artistic inclinations shone through, as she wanted us to see the beauty where we thought there was none left.

Wording mattered a great deal to Marina. She preferred, whenever possible, to use the term creation rather than production when it came to knowledge. Knowledge production has a capitalist, market driven undertone, and it implies that knowledge can be consumed like a product. The term also implies competition, where our different global experiences and ideas about how the world works should compete against one another. While the theoretical idea behind competition is to select something that has the most merit, in practice this selection is infused with power relations, so that the hegemonic western androcentric worldview becomes dominant. Knowledge creation, on the other hand, is based on connecting the dots and making unions and alliances between the previously dissipate stances and positions through their affirmation, rather than exclusion of the non-hegemonic discourses. Theory gets built through a process which is life-affirming, safe and non-conflictual, and which focuses on the empathic understanding of the position of the other and about finding the way to include it. She cringed at the top-down imposed ideological divisions which worked hard to make this process of knowledge unification extremely difficult.

Therefore, as a feminist theoretician, Marina understood that knowledge was created through non-hegemonic communication, especially among those taking up the currently fragmented minoritarian positions, and that this was essential in bringing the disparate fragments of our impressions together into a coherent interpretation of our social reality. For Marina, this ideal of non-hegemonic communication within the scientific community in the semiperiphery was a form of interactive alchemy, a process through which layers of ideology, illusions, and deductively imposed theoretical concepts would melt away, revealing human life in the semiperiphery as it was. This can be juxtaposed to the approach that we often find in the canon of traditional scholarship where new knowledge can see the light of the day and allowed to replace old knowledge only if it has been approved by those in power.

Marina thus favoured the vision of knowledge as a collective common, where the accent was placed on building new knowledge through communication and collaboration between minoritarian fragments, rather than reserved for individuals and positions that are associated with locations acknowledged for their international excellence. Here, we can make a connection between this position and her insistence on the already existing linkages between feminism and social rights in the context of Yugoslav socialism. For Marina, there is no true feminism if its only goal is to improve the position of women who are among the elites while

not doing anything for the great majority of the population. She could and would not separate the two agendas.

At the same time, she was very well aware of the conundrum of linking female liberation to the greater social good, because this latter agenda could be used to justify the overexploitation of female resources through cultural narratives such as self-sacrifice. Her seminal theoryof the self-sacrificing micro-matriarchy, which she coined to describe Balkan societies, speaks to that end. Marina thus advocated transcending the ongoing heavily politicised polarisation between the more left leaning feminists who focused on social rights, and the more liberal, identity and human rights oriented ones, all the while raising female consciousness to a point where women would be able to avoid the self-sacrifice trap. She thought that intellectual polarisation was particularly harmful in the semiperiphery which already suffered from a deep fragmentation of knowledge and a shortage of knowledge about itself. As indicated in the following quote, she believed in solidarity as key to overcoming the either/or discourse, but also saw that solidarity could only come to us once we became conscious of our own historical and political situatedness:

> „nema mogućnosti stvaranja dobrih javnih politika bez dobre kontekstualizacije, koja podrazumeva potpunu i jasnu komunikaciju sa znanjem koje kontekst pravi o sebi...“
>
> *there is no possibility of creating good public policies without good contextualisation, which implies full and clear communication with knowledge that the context makes about itself...*
>
> Marina Hughson in private correspondence with author, 27 August 2019

Last but not least, Marina believed in the healing power of knowledge. If I had to summarise the scholarship of my dear friend in one phrase, I would choose the following: “To love the semiperiphery is to know it”.

References

Bauman, Z. (1987) Intellectuals in East-Central Europe: Continuity and Change. *Eastern European Politics and Societies*,Vol. 1, No. 2: 162-186.

Blagojević Hjuson, M.(2015) *Sutra je bilo juče: Prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji.[Tomorrow was yesterday: A contribution to the social*

history of women in the second half of the 20th century in Yugoslavia]. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Blagojević, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery. A Gender Perspective.* Beograd:Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević, M., Yair, G. (2010) The Catch 22 syndrome of social scientists in the semiperiphery: Exploratory sociological observations. *Sociologija*, Vol. 52, No. 4: 337–358.

Fernandes, S.(2017) *Curated Stories. The Uses and Misuses of Storytelling.*Oxford, New York: Oxford University Press.

Fricker, M. (2007) *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Ghodsee, K. (2019) *Second World, Second Sex Socialist Women's Activism and Global Solidarity during the Cold War*. Durham, NC: Duke University Press.

Glaser, B. Strauss, A. (1967), *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.

Hughson, M. (2019) Book review of Ana MiškovskaKajevska, *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*, London: Routledge, 2017.*Aspasia.* Vol 13: 216-222.

Moyn, S. (2018) *Not Enough. Human Rights in an Unequal World*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Spasić, I. (2011) Cosmopolitanism as Discourse and Performance: A View from the Semiperiphery. *Revija za sociologiju*,vol. 41, br. 3: 269–290.

Uvalić, M. (2019) Kontroverzna pitanja privatizacije u Srbiji (Controversial issues of privatization in Serbia).U: Praščević, A., Jakšić, J. (redaktorke) *Tranzicija, institucije i društveni razvoj. Doprinosi profesora Božidara Cerovića*. Beograd: Službeni glasnik.

Wuest, J. (1995) Feminist Grounded Theory: An Exploration of the Congruency and Tensions between Two Traditions in Knowledge Discovery. *Qualitative Health Research,*Vol.5, No.1: 125–137.

FEMINIZAM I POLUPERIFERIJA: ALATKE MARINE HUGHSON ZA STVARANJE ZNANJA

Marina Hughson bila je pionirka u svojoj težnji da feminizam i poluperiferiju poveže u jedinstven teoretski okvir. Sa stanovišta feminističke metodologije, shvatala je da se važno znanje stvara kroz nehegemonijsku komunikaciju između znalaca, i da je takav proces od suštinske važnosti za spajanje trenutno rascepkanih fragmenata naših iskustava u koherentnu interpretaciju društvene realnosti koja nas okružuje. Marina Hughson je svoje iskustvo življenja i stvaranja na poluperiferiji pretvorila u važnu epistemičku lekciju koja se uklapala u njeno feminističko stanovište. Tvrdila je da je suštinska karakteristika poluperiferije fragmentacija života nasilnim iskorenjivanjem starih društvenih konstrukcija i njihova zamena novim koje su često odvojene od svakodnevnog iskustva ljudi koji naseljavaju poluperiferiju. Marina Hughson je fragmentaciju informacija i znanja o poluperiferijiposmatrala kao jednu vrstu hermeneutičke nepravde, koju je Miranda Fricker (2007: 1) definisala kao situaciju u kojoj „jaz u kolektivnim interpretativnim resursima dovodi nekoga u nepravedan i nepovoljan položaj kada je u pitanju stvaranje smisla koji proizilazi iz njihovih društvenih i životnih iskustava“. Hughson je ovaj dezorijentišući i dvosmisleni sociološki prostor na poluperiferiji nazvala teorijskom prazninom koja se može popuniti samo poboljšanom komunikacijom između društvenih naučnika/ca. Ideal komunikacije unutar naučne zajednice na poluperiferiji je konceptualizovala kao oblik interaktivne alhemije, procesa koji bi mogućio da se otope slojevi ideologije, iluzija i deduktivno nametnutih teorijskih koncepata, otkrivajući ljudski život na poluperiferiji onakav kakav jeste - kakofonija iskustava preživljavanja, brige i zajedničke borbe za ljudsko dostojanstvo. Ovo je bio horizont nade Marine Hughson koji je snažno odjeknuo u mom sopstvenom istraživačkom radu o poluperiferiji i pomogao mi da se nosim sa epistemičkim izazovima sa kojima se suočavam u oblasti političke ekonomije.

Ključne reči: feminizam, poluperiferija, Marina Blagojević Huhgson, istraživačka etika, epistemička nepravda, proizvodnja znanja

LOCIRANOST ZNANJA: NOVIJE KRITIKE SLEPIH MRLJA DRUŠTVENE TEORIJE

Ivana SPASIĆ

U radu se daje kritički pregled novijih pristupa koji preispituju epistemološke osnove društvene teorije u svetlu nejednakosti u resursima i moći, a kojima je zajednička pretpostavka o prirodi znanja kao lociranog i datiranog proizvoda konkretnih ljudskih aktera. Obuhvaćeni su postkolonijalna i dekolonijalna kritika, studije globalnih akademskih hijerarhija, teorija globalnog Juga, teorija naučnog polja, feminizam i intersekcionalnost. Na kraju se, inspirisano kritičkim pristupom Marine Blagojević Hjuson, tematizuje pozicija poluperiferije u tom kontekstu.

***Ključne reči**: društvena teorija, proizvodnja znanja, postkolonijalnost, poluperiferija*

Uvod

Epistemološke teme – struktura i uslovi proizvodnje (društveno-) naučnog znanja, politička ekonomija i geografija znanja, pozicionalnost autora, globalne akademske hijerarhije – bile su značajno područje rada Marine Blagojević Hjuson. Na početku svog najvažnijeg dela iz te oblasti, *Proizvodnja znanja na poluperiferiji* (Blagojević, 2009: 21–22), ona postavlja ključna pitanja: „Ko stvara znanje? Zašto on/a stvara znanje? Ko ima koristi od tog znanja? Odakle potiču 'slepe mrlje'? Koje su društvene, političke, ekonomske i lične posledice onoga što 'znamo' ili 'ne znamo'?"

U tom kontekstu Blagojević prepoznaje *poluperiferiju* kao osobeno „mesto" u geopolitičkoj i geosimboličkoj distribuciji intelektualne prakse, koje je određeno pre svega negativno: ono nije ni centar ni periferija, večito (percipira da) „zaostaje" za centrom, a suštinski je obeleženo „tranzicijom" i „raz-razvojem". Nadalje, iz ugla centra, poluperiferija je „različita, ali ne dovoljno različita", a iz ugla periferije, „različita, ali ne dovoljno slična" – zato što je „'suviše bela', suviše industrijska, suviše razvijena i ne deli kolonijalno iskustvo" (Blagojević, 2009: 33–38). Osim iz centra, poluperiferija se ne primećuje ni sa periferije, kroz prizmu

postkolonijalnosti.[1] Centar „za“ poluperiferiju proizvodi teorije koje pretenduju da je objasne, dok znanje koje nastaje u njoj samoj ne biva priznato kao ravnopravno.[2] Rečeni epistemološki vakuum može se ispraviti jedino ukoliko se prizna dostojanstvo *stanovišta poluperiferije.*

U kasnijem koautorskom članku (Blagojević, Yair, 2010), Blagojević detaljnije razmatra podelu rada u „globalnom naučnom sistemu“ i situaciju dvostruke sprege u koju su uhvaćeni naučnici na poluperiferiji. Budući da se instance naučne legitimizacije nalaze na Zapadu, poluperiferijski naučnici, da bi bili uključeni u bitne tokove i dostigli „izvrsnost“, moraju da prihvate date uslove, prilagode svoje teme i pojmove vladajućim referentnim okvirima i iskrivljeno predstave probleme sredine iz koje su potekli: oni „nastupaju kao kameleoni i sriču svoje tekstove tako da uđu u konverzaciju sa zapadnim diskursima“ (Blagojević, Yair, 2010: 351). Sve slabiji dodir sa matičnom sredinom, zauzvrat, oduzima im autentičnost i umanjuje šansu za istinski originalne naučne doprinose, zbog čega je na gubitku i sama nauka.[3] Ako pak ustraju na tome da svojom naučnom delatnošću utiču na kontekst u kojem žive, oni se udaljavaju od zapadnih okvira i postepeno izoluju. U tome je suština „kvake 22“ za naučnike na poluperiferiji: „Ako koriste pojmove slabo relevantne za svoju sredinu, suđeno im je da postanu irelevantni kod kuće. Ali ako koriste domaće konceptualizacije, suđeno im je da nestanu iz globalnog, ili tačnije amerikanizovanog sveta nauke. Kako bilo, postaju *personae non gratae*“ (Blagojević, Yair, 2010: 345–346).

Uzimajući ove ideje kao polazište, ponudiću kratak pregled niza savremenih pristupa, formulisanih tokom poslednje dve do tri decenije, koji su, poput Blagojević u napred citiranim pasažima, usmereni na to da preispitaju epistemološke osnove društvene teorije u svetlu postojećih nejednakosti u resursima i moći – po ekonomskoj, (geo)političkoj, simboličkoj, rodnoj i drugim dimenzijama – te da rasvetle „slepe mrlje“ koje usled tih uslovljenosti nastaju. Iako polaze iz različitih tačaka i nemaju uvek iste neposredne ciljeve, svi ti pristupi dele zajedničku pretpostavku da se znanje ne može posmatrati kao dekontekstualizovana, apstraktna kategorija, čija bi vrednost bila nezavisna od

[1] „Epistemička strategija koja bi uvažila poluperiferiju kao osobeno epistemičko stajalište morala bi da dekonstruiše ne samo teorijski univerzalizam centra već i univerzalizam postkolonijalne teorije. Poluperiferija je ostala nevidljiva i zbog postkolonijalnog univerzalizma, koji je u mnogo čemu 'negativ' kolonijalnog univerzalizma i jednako je slep za postojanje i različitost poluperiferije, 'bele' postkomunističke ne/Evrope (i drugih poluperiferijskih delova sveta)“ (Blagojević, 2009: 55).

[2] „Znanje proizvedeno na poluperiferiji o poluperiferiji obično služi samo kao ‘pozadina’ ili ‘oslonac’ za uopštavanja proizvedena u centru i zarad centra, koji zadržava ambiciju da stvara 'univerzalno validno' znanje“ (Blagojević, 2009: 68).

[3] „Kooptacija naučnika na poluperiferiji uvećava jednoumlje u časopisima centra i ojačava doksičke tendencije društvenonaučnih paradigmi“ (Blagojević, Yair, 2010: 351).

toga ko ga, kako, kada, gde i u kojim okolnostima proizvodi. Drugim rečima, svi oni polaze od temeljne ideje o *lociranosti* znanja.

Teorizacija lociranosti znanja pruža se, da tako kažemo, u dva kraka. Jedan ističe lično-otelovljeni aspekt ukorenjenosti u neposredni svet života, a drugi se tiče međunarodnog plana i osvetljava geopolitičku dimenziju. To su, analitički uzev, dva različita nivoa i njihova elaboracija se u novijoj povesti društvene teorije uglavnom odvijala odvojeno. Ipak, dubinski su povezani, pre svega zato što oboje odbacuju tradicionalno viđenje da ideje nastaju i razvijaju se „same od sebe".

Iako je u ovoj oblasti nezahvalno povlačiti čvrste granice među naukama, u svojoj analizi usredsrediću se, koliko je to moguće, na sociologiju, Marininu i moju matičnu disciplinu. Neobično je da je sociologija o ovim temama počela ozbiljnije da se pita tek relativno nedavno – znatno kasnije od antropologije ili studija kulture. Neobično, zato što je upravo sociologija posebno dobro pripremljena da ukaže na društvenu podlogu svih procesa i fenomena, uključujući i one saznajne. Još od Marxove kritike ideologije i Mannheimovog zasnivanja sociologije znanja, ona se bavi odnosom vrednosti i činjenica u nauci, vezom između društvenog porekla mislilaca i njihovog dela, uticajem društvenog konteksta na oblikovanje i širenje ideja i tako dalje. Pa ipak, sociologija kao da se ustezala da na sebe samu primeni istu vrstu analize, te se glavni tok sociološke produkcije i dalje implicitno zasnivao na predstavi o „neutralnom" znanju i ostao praktično nedotaknut pozivima na dublje preispitivanje sopstvenih disciplinarnih praksi. Sociologija je, kao institucionalizovana nauka, širom sveta i dalje organizovana oko istog jezgra kanonizovanih klasičnih autora, standardnih samodefinicija, ključnih tema i osnovnog pojmovnog kostura.

Međutim, tokom poslednjih godina oseća se određena promena atmosfere. Kako kaže Wiebke Keim, izgleda da je sve teže međusobno uklopiti „univerzalističke pretenzije discipline kao takve i njen konkretan razvoj u lokalnom i nacionalnom okviru" (Keim, 2008: 22). U nastavku rada biće prikazano nekoliko pravaca iz kojih se to standardno jezgro, dosad uzimano zdravo za gotovo, osporava i dekonstruiše. Spisak, naravno, nije konačan, kao što je i ponuđena klasifikacija uslovna.

Vidovi kritike

Postkolonijalnost

Ova opšta oznaka može se shvatiti i kao krovna kategorija koja okuplja različite tipove preispitivanja i unutrašnje teorijske kritike. Postkolonijalizam je ponikao u teoriji književnosti i kulturnim studijama, naročito u radovima Edwarda Saida, Homija Bhabhe i Gayatri Chakravorty Spivak.[4] Najuopštenije govoreći, reč je o misaonom pravcu koji identifikuje i kritikuje nasleđe zapadnog kolonijalizma u odnosu na ostatak sveta, to jest, društvene i kulturne strukture koje su zahvaljujući njemu nastale i opstaju do danas, te afirmiše tačku gledišta kolonizovanih. Iako se kolonijalizmom kao fenomenom bave i drugi pristupi, postkolonijalizam je osoben po tome što se usredsređuje na kulturu, ideologiju, psihologiju i znanje. Polazi se od toga da političko osamostaljenje nije nekadašnjim kolonijama donelo i oslobađanje svesti i kulture, te je, ne bi li se okončalo sistematsko pogrešno predstavljanje i „epistemičko nasilje" (Go, 2013: 30) – prinuda da se misli uz pomoć tuđih, nametnutih kategorija – potrebno stvoriti nove vrste znanja i alternativne reprezentacije. Ako se, malo suženije, pozabavimo postkolonijalnom *društvenom teorijom,* njeno bi glavno obeležje bilo da „priznaje postojanje imperije, kako u prošlosti tako i danas, i nastoji da znanje oslobodi njenih efekata", odnosno to bi bio „način gledanja na svet koji prepoznaje da su društvene forme, odnosi, znanje i kultura uopšte, kao i same društvene nauke, uklopljeni u istoriju i strukturu globalne hijerarhije i odnosa moći" (Go, 2017: 139).

Upravo citirani autor, Julian Go (2017), na koristan način razlikuje dva vida uticaja postkolonijalizma na etabliranu društvenu teoriju – *kritiku* i *rekonstrukciju*. U prvom koraku, koji je začeo još Said svojim *Orijentalizmom*, kritici se podvrgava tzv. *imperijalna epistema:* misaone navike poput esencijalizacije, stereotipizacije, krutih binarnih podela, brisanja dejstvenosti kolonizovanih aktera i, verovatno najvažnije od svega, evrocentričnog univerzalizma ili „metrocentrizma". Ovo poslednje znači uzdizati Zapad u univerzalni model razvoja i izvor misaonih kategorija primenljivih na sve, odnosno „transponovati narative i kategorije izvedene iz stanovišta anglo-evropskih metropola na ostatak sveta" (Go, 2017: 135–136). U drugom, rekonstruktivnom koraku, postkolonijalna društvena teorija gradi alternativne, adekvatnije pojmovne instrumente i analitičke modele, koji se

[4] Tačan istorijat postkolonijalne misli i analiza odnosa navedene grupe teoretičara prema ranijoj generaciji antikolonijalnih aktivista-mislilaca, kao što su Aimé Césaire ili Frantz Fanon, izlaze izvan okvira ovoga rada.

međusobno razlikuju u zavisnosti od autora i struje, ali se neki motivi – naročito relacionalnost i podržavanje stanovišta potlačenih (*subaltern standpoint*) – upadljivo ponavljaju.

Zbog svog porekla u humanistici i izvorne bliskosti sa postmodernom i poststrukturalističkom mišlju, postkolonijalizam stoji u donekle ambivalentnom odnosu prema sociologiji. Nije stvar samo u tome da su, kao što je već rečeno, refleksi postkolonijalizma u njoj zakasneli i srazmerno slabi; neke postkolonijalne struje smatraju sociologiju kao takvu nepopravljivo modernističkom i pozitivističkom, te stoga inkompatibilnom sa postkolonijalizmom (videti McLennan, 2003). Drugi, pak, ispituju upravo mogućnost izgradnje takve, postkolonijalne *sociologije* i njima će nadalje biti posvećena najveća pažnja.

Moglo bi se reći da je isključivanje ne-zapadnog i ne-modernog iz sociologije bilo predodređeno već na samom njenom početku, kada je „geopolitičkom raspodelom naučnih zadataka" trojstvu nastajućih društvenih nauka (ekonomija–politikologija–sociologija) dodeljeno proučavanje modernih društava, dok je ostatak sveta bio prepušten antropologiji i orijentalistici, tako da proučavanje kolonijalnih sredina nije postalo deo sociološkog samopoimanja. Interesantno je da se, uprkos notornoj sklonosti sociologije čestim smenama paradigmi, ovo „samonametnuto analitičko sužavanje sociološkog pogleda" na neki način zadržalo do danas (Boatcă, Costa, 2010: 13–14).

Istina, u sociologiji je poslednjih decenija sve više zastupljena tematika rase, zajedno sa rodom i seksualnošću, koju su nametnule kritičke teorije iznikle iz dijaloga sa emancipatorskim društvenim pokretima (feminizam, LGBT i pokreti za građanska prava rasnih manjina). Međutim, prema jednoj od istaknutih teoretičarki „postkolonijalne sociologije", Gurminder Bhambri (2007: 873), nijedan od tih pomaka nije proizveo istinsku revoluciju, jer je sociologija sve do sada izbegavala da sebe korenito iznutra redefiniše. Rod, rasa i seksualnost sada jesu priznati u sociološkom mejnstrimu, ali isto tako „postoji pokušaj da se središnje analitičke kategorije zaštite od bilo kakve rekonstrukcije koju bi to priznavanje podrazumevalo".

No, sama činjenica da se o ovim temama sve više govori kazuje da se stvari menjaju. Raspoloženje unutar sociologije za dublja, radikalnija preispitivanja, nalik onima koja antropologija preduzima još od osamdesetih godina, u poslednje vreme raste. Simbolički je značajno, na primer, da je upravo pomenuta Bhambra bila pozvana da, zajedno sa legendarnim Zygmuntom Baumanom, održi uvodno predavanje na redovnom kongresu Evropskog sociološkog udruženja u Pragu 2015. godine. Tri značajne knjige na temu susreta postkolonijalizma i sociologije objavljene su u samo tri godine (2015-2017), što se u jednom osvrtu (Al-Hardan,

2018) tumači kao krupan pomak ka „rekonfiguraciji kanona". Sanjay Seth (2009) ocenjuje da „provincijalizacija Evrope" nije više marginalan projekt u okviru sociologije, kao što je nekad bio. Marcelo Rosa (2014) naziva teorije globalnog Juga „nastajućim pokretom u društvenim naukama".

Sociološki orijentisanim autorima stalo je da pokažu kako sociologija nije nepomirljiva sa postkolonijalizmom. U tom tumačenju, nedostaci kao što su kolonijalni pogled ili metodološki nacionalizam nisu njene inherentne osobine već plod jedne kontingentne i „ispravljive" povesti, dok na drugoj strani odlike poput refleksivnosti, samokritičnosti i sposobnosti promene perspektive, koje jesu konstitutivne za njen identitet, otvaraju mogućnost za dobru recepciju postkolonijalnih pouka (Boatcă, Costa, 2010: 26). Umesto da se shvati kao pretnja, postkolonijalizam treba iskoristiti kao podstrek da se sama sociologija poboljša (Go, 2016; 2020). Recimo, da postane u pravom smislu dijaloška: „Postkolonijalna revolucija pokazuje šta u sociologiji nedostaje: suočavanje sa razlikom" (Bhambra, 2007: 880). Umesto da već podužem nizu „obrta" u sociologiji naprosto pridružimo još jedan, „postkolonijalni obrt", valja poništiti efekte onog izvornog, kolonijalnog „obrta" koji ju je u začetku oblikovao, a i danas sprečava rađanje istinski globalne sociologije. Za to je posebno pogodan postkolonijalizam kao eksplicitno *sociološka* perspektiva, zato što „jedna postkolonijalno osetljiva sociologija može da izvrši neophodne korekcije u dijagnozama savremene društvene teorije" (Boatcă, Costa, 2010: 14).

Najvažnije takve korekcije mogu se ugrubo podeliti u dve vrste: *supstantivne* (sadržinske) i *epistemološke* (pojmovne), dok se treći, nešto manje važan, mada često vidljiviji oblik može nazvati *dopunjavanjem*.

Sadržinske ispravke pre svega znače rekonstituisanje zasnivačke „priče o modernosti", u smislu jednog inkluzivnijeg prikaza istorijskog nastanka modernog društva, tog središnjeg toposa sociologije kao nauke. Sociologija u svom standardizovanom prikazu zapadne modernosti kao ključne uzima čisto evropske događaje, uprkos tome što oni u svom toku i posledicama nisu mogli biti nezavisni od kolonijalne istorije: tu su Francuska revolucija i (engleska) industrijska revolucija, ali ne i kolonijalna ekspanzija i akumulacija kapitala putem trgovine robljem i eksploatacije prirodnih resursa u osvojenim zemljama.[5] Drugim rečima, „kolonijalna i imperijalna dinamika izbačene su iz terminološkog instrumentarijuma klasične sociologije" (Boatcă, Costa, 2010: 16). Iako je sociologija kao nauka nastajala u zemljama koje su bile kolonijalne sile, i to u doba kada je evropski imperijalizam bio na vrhuncu, klasična sociologija tu okolnost ne tematizuje i dinamika imperije nije inkorporirana u njene temeljne teorijske

[5] Kratak istorijat sociološkog bavljenja kolonijalnim temama može se naći u: Steinmetz, 2014.

kategorije i modele (Bhambra, 2007: 873; Al-Hardan, 2018). Drugim rečima, „istorijska sociologija 'modernosti' koju su predlagali Marx, Weber, Simmel, Durkheim, Spencer, Ward i drugi značajni tadašnji socijalni teoretičari nije bila oblikovana *teorijskim sučeljavanjem* sa realnostima imperije" (Seidman, 2013: 36).

Zbog tih previda konvencionalna sociologija ne samo da se izlaže moralnoj kritici za pristrasnost i „dosluh" sa kolonijalizmom nego izneverava i samu svoju polaznu temu, jer nudi analizu koja je manjkava: „Ukoliko je tačno da je sociologija (...) nastala kao racionalan pokušaj da se spoznaju i prouče novi društveni odnosi nastali zahvaljujući rađanju modernosti, onda je ona u tom svom utemeljujućem nastojanju omanula" (Go, 2013: 49). Problem se ne rešava ni savremenom teorijom globalizacije, koja neizmenjeni analitički aparat pokušava da „podigne" na transnacionalni nivo (Connell, 2007, 2010), kao ni teorijom višestrukih modernosti, kojom se poslednjih godina nastoji zameniti naivna i pojednostavljujuća teorija modernizacije iz sredine 20. veka, jer ona, iako se distancira od evrocentrizma, reprodukuje njegove osnovne postavke – zapadna modernost se ponovo postavlja kao izvorni model koji se potom širio svetom (Bhambra, 2007; Boatcă, Costa, 2010; Go, 2016: 108,109).[6]

Druga, epistemološka i konceptualna vrsta doprinosa proističe iz momenta kada se, kako kaže Seth (2009: 336), uvidi da evropsko i kolonijalno poreklo društvenih nauka ne oblikuje samo njihov „sadržaj" već i samu „formu", pojmove koje one koriste i objašnjenja koja formulišu – uključujući, dodaje Seth, i stav o tome šta će uopšte biti prihvaćeno kao objašnjenje.

Verovatno najčešće preduzimana intervencija na tom planu jeste dekonstrukcija grubih binarnih opozicija i uopšte binarne strukture mišljenja: Zapad–ostatak sveta, modernost–tradicija, Prvi svet–Treći svet itd. Ne samo „negativni" – kao što je u svojoj kritici orijentalizma pokazao Said u pogledu Istoka – već i „pozitivni" polovi tih sviknutih suprotnosti (Zapad, Evropa, modernost...) jednako su nesociološki pojmljeni, aistorijski fiksirani i nekritički univerzalizovani, to jest, nemaju stvarni empirijski referent (Boatcă, Costa, 2010: 15).

Neutemeljeno odsecanje ili izolovanje evropske istorije od globalnog konteksta Go (2013, 2017) naziva *analitičkom bifurkacijom,* koja, po njemu, prouzrokuje čitav niz teorijskih promašaja ne samo kod klasičnih već i kod nekih od najvećih

[6] Kada pretpostavlja da su institucionalni obrasci modernosti uvek isti, a jedino kulturni kodovi raznoliki, reprodukujući time jednačenje evropsko=opšte, neevropsko=partikularno, ova teorija se pokazuje pre kao neutralizacija no rezultat recepcije postkolonijalne kritike: „Višestruke modernosti se mogu videti kao reakcija na uspon postkolonijalizma i kao pokušaj da se on zadrži u okvirima prethodno postojećih kategorija, umesto da se tim izazovom ozbiljno pozabavi" (Bhambra, 2007: 878).

savremenih autora.[7] „Orijentalizam, evrocentrizam i potiskivanje imperijalne istorije u sociologiji nisu problematični jedino sami po sebi nego i zato što nas navode na analitičku bifurkaciju mnogostrukih veza“, umesto čega se on zalaže za *relacionalnost* koja će omogućiti ispravno sagledavanje „stvarnih društvenih odnosa putem kojih je konstituisan glavni predmet sociologije – 'moderno društvo'“ (Go, 2013: 38).

Seidman (2013), u svojoj kritici „imperijalnog nesvesnog“ klasične sociologije, takođe prepoznaje dubinsku binarnu strukturu. Kao što je već navedeno, Seidman uočava slepilo za realnost imperije kod očeva-osnivača i pita se: kako je to bilo moguće? Objašnjenje nalazi u orijentalizmu: naime, klasici su usvajali predstavu o temeljnom „civilizacijskom raskolu“ između Nas i Njih, Zapada i Istoka, pri čemu je Istok osuđen na tradiciju, lokalizam, stagnaciju i ciklično smenjivanje carstava, a Zapad na razvoj, kosmopolitizam, racionalizaciju i linearni progres, čiji je vrhunac aktuelna modernost. Na taj način su konstruisani „moderno“ i „tradicionalno“, kao dva koherentna, ograničena i međusobno suprotstavljena objekta znanja. Zbog ovog neispitanog teorijskog temelja, „diskurs modernosti“ koji stvaraju prvi veliki sociolozi, i koji im je svima zajednički uprkos međusobnim razlikama, ne zadovoljava standarde nove društvene nauke koje oni sami inače zagovaraju i bliži je ideološkom no naučnom mišljenju.

O konceptualnim efektima postkolonijalizma na sociologiju biće još reči kasnije, u vezi sa pojmom dekolonijalnosti, kao i sa teorijom globalnog Juga.

Treća vrsta doprinosa postkolonijalne kritike ispoljava se kroz princip *dopune:* sastav grupe priznatih klasika proširuje se ne-zapadnim misliocima, što se ponekad naziva „multikulturalizacijom“ kanona. Postupak je sličan onome što se pod uticajem feminizma već dešavalo sa promenom stava prema ženskim autorima, čiji se doprinos danas znatno više uvažava i ugrađuje u priču o zasnivanju sociologije. Slična tome je i strategija „indigenizacije“ sociologije, kojom se označava afirmacija domaćih izvora znanja kao resursa za razvoj sociologije izvan metropole, u nastojanju da se izgradi jedna drugačija društvena nauka, oslonjena na nasleđe ne-zapadne misli, alternativne klasike i postkolonijalna iskustva. Kao primeri „dopunjujućih“ korekcija mogu se navesti revalorizacija dela crnog američkog sociologa i aktiviste W.E.B. DuBoisa (Morris, 2015; Collins, 2019); dugogodišnje zalaganje malezijskog sociologa Syeda Farida Alatasa da se srednjovekovni arapski učenjak Ibn Haldun prizna kao osnivač sociologije; ili promovisanje ideje „višestrukih sociooloških tradicija“ putem objavljivanja zbornika radova, kao što su Alatas i Sinha (2017), Patel (2010) i drugi.

[7] Go (2016) u tom smislu kritički analizira Durkheima, Webera, Marxa, Foucaulta, Giddensa, Bourdieua, Tillyja, Skocpol i Manna.

Pri tome, etablirano jezgro discipline može ostati netaknuto, tako da je ovde reč pre o pluralizaciji nego o dubinskoj izmeni. Zato je više postkolonijalno nadahnutih autora kritično prema takvim strategijama, smatrajući da uvođenje drugih glasova, „površni epistemički liberalizam", nema težinu ukoliko ne dovede u pitanje dublje strukture znanja koje su i bile zaslužne za isključivanje tih glasova (Go, 2020: 91; Bhambra, 2007: 879) i da se ubacivanjem dodatnih očeva-osnivača u kanon iste, nepromenjene društvene nauke ne menjaju termini i uslovi intelektualne produkcije (Connell, 2007: xi–xii).

Dekolonijalnost

Misaoni pravac obeležen središnjim terminom *dekolonijalno* može se shvatiti kao struja u okviru postkolonijalizma, zato što u osnovi deli njegove postavke i ciljeve, mada autori u ovoj skupini rado naglašavaju svoju posebnost. Pravac se vezuje prevashodno za Latinsku Ameriku i nekolicinu autora sa tog kontinenta. Jedna od razlika prema postkolonijalizmu i jeste insistiranje na pionirskom značaju kolonizacije Amerike, kao prvog evropskog kolonijalnog poduhvata, dok postkolonijalizam obično polazi od evropskih osvajanja u Aziji i Africi, tj. uspostavljanja britanske imperije u 19. veku, što je, prema dekolonijalnim autorima, „prekasno" (Tlostanova, Mignolo, 2012: 32).[8] Druga razlika je u tome što dekolonijalnost sebe vidi kao smeliju ili, da kažemo, nepotkupljiviju alternativu evrocentričnom mejnstrimu, za razliku od postkolonijalizma koji je, u toj vizuri, podložan „pripitomljavanju" u okviru zapadnih akademskih ustanova tako što postaje odeljena oblast istraživanja, namenjena autorima iz Trećeg sveta.

Polazi se od pojma *kolonijalnosti*, kao svojevrsnog trajnog i sveprisutnog stanja pre nego dovršenog istorijskog perioda, s argumentom da je nasleđe kolonijalizma decenijama posle političke dekolonizacije i dalje izrazito živo, u različitim društvenim i saznajnim manifestacijama koje bivaju ugrađene u institucionalne i kulturne strukture novih društava u bivšim kolonijama. Termin *kolonijalnost moći* duguje se peruanskom sociologu Aníbalu Quijanu, koji njime želi da označi nerazdvojivost materijalnih i saznajnih aspekata kolonijalne vladavine: kolonijalna perspektiva stvara binarni odnos Ja/Drugi, koja je ujedno hijerarhija po vrednosti, a potom kolonijalne saznajne paradigme daju podlogu društvenoj kategorizaciji

[8] Ta geografska odrednica ipak nije obavezujuća već zavisi od definicije dekolonijalnosti. Recimo, Patel (2020) određuje „dekolonijalnu društvenu teoriju" kao sintezu latinoameričke i afričke kritičke tradicije i indijskih „subalternih studija". Collins (2019) takođe umanjuje značaj kontinentalnog kriterijuma.

rasno označenih kolektiviteta, različitom vrednovanju ljudskih grupa i diskriminaciji.

Dekolonijalna misao je naročito posvećena kritici navodne univerzalnosti i superiornosti zapadnog znanja, odnosno evrocentričnih (lažnih) univerzalija u nauci, te afirmaciji drugih formi znanja i konceptualnih struktura kao ravnopravnih. Tvrdi se da je kolonijalni odnos uspostavio temeljnu opoziciju – „kolonijalnu razliku", te se društvene nauke konstituišu u okviru „politike razlike" koja je organizovana unutar kolonijalne, nacionalne i globalne geopolitike, reprodukuje se u svakodnevnim saznajnim praksama i strukturiše se kroz političku ekonomiju znanja, čija kritika mora biti polazna tačka svake kritičke misli danas (Patel, 2020: 3). Ovim interesovanjima dekolonijalna struja zadire u temu globalnih akademskih hijerarhija, koja će biti podrobnije razmotrena u sledećem odeljku.

Argentinac Walter Mignolo, jedan od najvažnijih dekolonijalnih teoretičara, dobro sažima središnji problem kojim se u ovom radu bavim i markira posebnost trenutka u kojem on postaje mnogo prepoznatljiviji nego ranije: „Nekada davno, naučnici su pretpostavljali da je saznajući subjekt transparentan, obestelovljen i nedotaknut geopolitičkim konfiguracijama sveta, u kojem su ljudi rasno rangirani, a regioni rasno konfigurisani"; iz te podrazumevane, a nemoguće „nulte tačke", distanciranog i neutralnog stajališta posmatranja, saznajući subjekt je mapirao svet i njegove probleme, klasifikovao ljude i određivao šta je dobro za njih. No, „ta pretpostavka je danas postala neodrživa, iako još uvek mnogi u nju veruju" (Mignolo, 2009: 160). Tematizujući „geopolitiku saznanja", Mignolo podseća da nije dovoljno konstatovati da je sve znanje situirano i konstruisano, već treba postaviti pitanje: „ko, kada, zašto konstruiše znanje? (...) Zašto je evrocentrična epistemologija sakrila sopstvene geoistorijske i biografske lokacije i uspela da stvori ideju univerzalnog znanja, kao da su i saznajući subjekti takođe univerzalni?" Stoga on predlaže „epistemičku neposlušnost" koja znači raskinuti s tom „iluzijom epistemologije nulte tačke" (Mignolo, 2009: 160). „Dekolonijalna misao" bi onda bila ona koja nam nalaže da odbijemo da nam neko drugi, iz pozicije epistemičke privilegije, „objasni" šta jesmo i gde spadamo, u nametnutim hijerarhijama ljudskosti, u kojima se Zapad poistovećuje sa idealnim tipom čoveka. Valja razotkriti ono prećutano u zapadnoj epistemologiji i afirmisati „epistemička prava" rasno potcenjenih ljudi. Jer, nije dovoljno izmeniti sadržaj konverzacije, kaže Mignolo, već i same njene uslove: a to možemo samo ako se usredsredimo na *saznavaoca* više nego na *ono što se saznaje* (Mignolo, 2009: 162–163).[9]

[9] Uporediti sasvim slične ideje kod Blagojević, 2009: 24, 49, 53, 210–213.

Na drugom mestu, u knjizi napisanoj sa uzbečko-ruskom teoretičarkom Madinom Tlostanovom, Mignolo se zalaže za „od-učavanje" stečenih epistemičkih navika, koje su nametnute socijalizacijom u postojećim strukturama naučnog sveta i njegovim pratećim, prećutnim lestvicama vrednovanja. Budućnost znanja leži u odvajanju, odustajanju od postojećih (zapadnocentričnih) prepostavki, neposluhu, raskidu (*de-linking*): „Tvrdimo da se buduće epistemologije grade i biće građene 'leđa okrenutih' Zapadu, ne u takmičenju sa Zapadom nego prekidajući svaku vezu s njime" (Tlostanova, Mignolo, 2012: 12). Dekolonijalnost, u tom kontekstu, ne znači protivljenje kolonijalizmu nego potpuno odbacivanje i ignorisanje „kolonijalne matrice moći". Dekolonijalno znanje će, tako, stvarati neki novi subjekti – „svi oni poniženi, potcenjeni, zanemareni, nepriznati, koji u sebi nose kolonijalnu traumu" (Tlostanova, Mignolo, 2012: 19). Ovako shvaćena dekolonijalnost smatra sebe znatno radikalnijom od postkolonijalne kritike, zato što, prvo, odbija postojeće definicije i razgraničenja naučnih disciplina, a drugo, dok je postkolonijalizam tesno vezan za postmodernu i uvezene evropske teorije, naročito francuski poststrukturalizam, dekolonijalna opcija vodi poreklo iz vanevropske misli i unapred je raskinula vezu kako sa modernim tako i sa postmodernim. Iako određenog preklapanja ima, „njihova je istorija drugačija; njihovi problemi nisu naši problemi; a pretpostavljamo da naši problemi nisu nužno i njihovi" (Tlostanova, Mignolo, 2012: 34).

Dakle, etiketom dekolonijalnog (samo)označava se radikalnija verzija postkolonijalne kritike,[10] koja je prožeta postmodernom skepsom prema racionalnosti, a time i nauci u standardnom smislu (iako, kao što je iz prethodnog očevidno, Mignolo nikako ne bi prihvatio da bude označen „postmodernistom"). Zato je po svom duhu bliža kulturnim studijama i filozofiji, a spram sociologije postoji određena uzajamna distanca. Boatcă i Costa (2010), recimo, kritikuju apsolutizaciju „kolonijalne razlike" na štetu drugih vrsta društvenih i kulturnih kategorizacija, a hipostaziran pojam *kolonijalnosti* smatraju inferiornim dobrom starom *kolonijalizmu,* koji je više sociološkog karaktera i lakše se kontekstualizuje.[11]

[10] O najbeskompromisnijim formama osporavanja modernističke/zapadne episteme, koje se odnedavno javljaju pod oznakom „ontološkog obrta" videti pouzdan kritički vodič na našem jeziku (Simić, 2020).

[11] Ova disciplinarna razdeoba, ipak, važi samo uslovno. Tako je za Collins (2019: 108–111), upravo obratno, postkolonijalizam u suštini filozofsko-književnoteorijski poduhvat koji svojim tekstualističkim fokusom i nespremnošću da postavi pitanje vlastite privilegovane pozicije ne destabilizuje bitno realne strukture moći, dok je dekolonijalnost življe, haotičnije polje radikalnih propitivanja, bliže društvenim naukama. Ili, kada Patel (2020) analizira „susret sociologije sa dekolonijalnim", ona posebno ističe, kao *dekolonijalni* uvid, dekonstruisanje binarnih opozicija „imperijalne episteme" (Ja–Drugi, Zapad–Istok, Sever–Jug) uz pomoć analitičke relacionalnosti i

Globalne akademske hijerarhije

Do uvida veoma sličnih konceptualnim postkolonijalnim kritikama dolazi se i iz jedne drugačije perspektive: reč je o proučavanju globalne geografije i ekonomije naučnog znanja, koja pripada više sociologiji nauke no društvenoj teoriji. Između te dve tradicije argumentacije nema mnogo neposredne razmene. One se najvidljivije susreću – ponekad eksplicitno, češće i ne znajući – u nastojanjima da se izgradi jedna ustinu globalna, kosmopolitska sociologija, primerena zahtevima današnjice (Burawoy, 2009; Bhambra, 2010; Connell, 2010, 2015; Patel, 2014; Bhambra, Medien, Tilley, 2020; Hanafi, 2020).

Već pominjani Syed Alatas (2003) analizira intelektualni imperijalizam uz pomoć pojma *akademske zavisnosti*, oslonjenog na ekonomsku „teoriju zavisnosti" iz pedesetih godina 20. veka, prema kojoj se privreda zavisne sredine razvija u tesnoj sprezi i u skladu sa interesima dominantnog centra. Preneto na intelektualno polje, to znači da se u zavisnim zemljama istraživački prioriteti, metodi i merila izvrsnosti preuzimaju kao gotovi sa Zapada, a lokalni naučnici, pateći od stalnog osećanja niže vrednosti, iz aktivnih stvaralaca pretvaraju se u pasivne primaoce. Više je dimenzija ovog nejednakog odnosa: zavisnost od ideja i sredstava za njihovo razvijanje i širenje (kontrola nad publikacijama, časopisima, izdavačkim kućama, konferencijama), zatim od tehnologije obrazovanja (istraživački centri, često finansirani sa Zapada), od finansijske i tehničke pomoći za istraživanje (fondovi, stipendije), od investiranja u obrazovanje, te od potrebe Zapada za stručnjacima iz ostatka sveta kroz „odliv mozgova" (Alatas, 2003: 605).[12]

U sklopu globalne podele na akademski centar i periferiju, Alatas kao „dominantne naučne sile" izdvaja SAD, Veliku Britaniju i Francusku, zato što imaju ogromnu produkciju u oblasti društvenih nauka, domašaj im je globalan, značajno utiču na nauku u drugim zemljama i uživaju veliko poštovanje i prestiž, kod kuće i u inostranstvu. „Globalna podela rada u društvenim naukama", koja je istovremeno i posledica i uzrok produžavanja akademske zavisnosti i naučnog neokolonijalizma, ispoljava se kroz: 1) podelu između teorijskog i empirijskog intelektualnog rada: teorija se proizvodi samo u centru; 2) podelu između studija o drugim zemljama i o svojoj zemlji: u centru proučavaju i sopstvena i tuđa društva, a na periferiji samo sopstveno; 3) podelu između uporednih i pojedinačnih studija slučaja: komparativni rad je mnogo češći u centru (Alatas, 2003: 607).

---

kontekstualizacije – dakle, nešto što je praktično istovetno sa Goovom zamišlju *postkolonijalne* sociologije.

[12] Alatas podseća da ovo ne mora i uvek podrazumevati fizičko preseljenje, nego se javlja i kad periferijski naučnici troše svoje mentalne resurse na istraživačke projekte koji su zamišljeni na Zapadu i u skladu sa zapadnim agendama.

No, o globalnim nejednakostima u oblasti društvene teorije zapravo je prvi govorio afrički filozof Paulin Hountondji (o njemu viteti u: Dübgen, Skupien, 2019). Još od 1970ih godina, on razvija pojam *ekstrovertnosti,* adaptiran iz radova ekonomiste Samira Amina, takođe pripadnika škole teorije zavisnosti. Inovativna je bila ideja da se proizvodnja znanja smesti u širi tematski okvir proizvodnje uopšte i da se intelektualna ekstrovertnost sagleda u kontekstu (post/neo)kolonijalnih odnosa, kao aspekt ekonomske ekstrovertnosti (Hountondji, 2002: 224, 225) – premda Hountondji ne zaboravlja da istakne nesvodljivu posebnost intelektualne prakse. U oba slučaja, ono što je odsutno jeste *prerada:* kao što u trgovinskoj razmeni zemlje Trećeg sveta izvoze sirovine, a uvoze gotove proizvode i tehnologiju, tako i u intelektualnom domenu izostaju teorijska obrada podataka, formulisanje opštih tvrdnji i izgradnja teorije. Tako nastaje kolonijalna „teorijska praznina", naučni ekvivalent industrijske praznine – jer, koloniji nedostaju laboratorije, kao što joj nedostaju fabrike (Hountondji, 2002: 227–228). Politička dekolonizacija nije tu ništa promenila: u međunarodnoj podeli naučnog rada i dalje su teorija i izumevanje novog rezervisani za metropolu, a kolonije su osuđene na status rezervoara sirovih podataka i polja za testiranje inovacija iz metropole. Ne stižu samo oprema i obrasci naučnog rada iz centra nego su, i do toga je Hountondjiju posebno stalo, istraživači na periferiji zavisni na nivou *problematike*, jer se bave temama koje je zadao neko drugi, a uvoze se i teorijski okviri, istraživačka pitanja, metodi i tehnike prikupljanje podataka, tako da „odgovarati na tuđa pitanja postaje naša sudbina" (Hountondji, 2002: 230).

Nasuprot strategijama indigenizacije, Hountondji od samog početka upozorava na opasnosti od fetišizovanja „domaćeg" znanja. Njegova kritika etnofilozofije usmerena je protiv ideje „afričke misli" kao navodno specifične, neuporedive sa zapadnom, na kojoj su insistirali neki političari i intelektualci u dekolonizovanim afričkim zemljama. Hountondji pokazuje kako je ta zamisao i sama plod internalizovanog zapadnog pogleda, zato što Afrikancima odriče sposobnost teorijske refleksije i tako ih unapred diskvalifikuje iz ozbiljne, rigorozne diskusije o njima samima – pa se „naučno isključivanje nadovezuje na ono političko" (Hountondji, 2002: 103). On pak zagovara *endogeno znanje,* kritički prosejano lokalno znanje koje će moći da se ugradi u nauku i obogati je, umesto da joj bude zamena, te otvaranje „autonomnog prostora" u kojem će periferijski naučnici, posle inkorporiranja svega valjanog što nastaje kako u centru tako i na lokalnom terenu, stvarati istinski nove, svoje ideje (Hountondji, 2009). Sa akademskom zavisnošću naučnik na periferiji može prekinuti jedino ako se emancipuje od sviknute globalne podele naučnog rada i pokuša da postojeće paradigme ospori i zameni, a ne da se

stalno trudi da se u njih uklopi. Upravo zbog svog položaja, on mora da bude kritičniji, zahtevniji, radikalniji od svog kolege u centru (Hountondji, 2002: 241).[13]

Položaj sociologije izvan globalnog centra može se razmatrati i u svetlu pojma *marginalizacije,* kao što predlaže Wiebke Keim (2008). I ona se oslanja na ekonomske teorije zavisnosti i predlaže prilagođen model, po kojem su odnosi centar-periferija u nauci obeleženi trima glavnim dimenzijama. Prva je stepen infrastrukturnog i institucionalnog razvoja; druga uslovi rada i reprodukcije, gde su opcije autonomija odnosno zavisnost; a treća međunarodni položaj i priznanje. Ta poslednja, najvažnija dimenzija, koja se ponajmanje može svesti na čisto ekonomske faktore, rezultira podelom na centralne i marginalne sociologije i tiče se naučnog ugleda, vidljivosti, autoriteta, mogućnosti da se odredi „jezgro" discipline, nametnu teme i pristupi, definišu paradigme. Naučna marginalnost se tako određuje kao stanje koje se ispoljava kroz: 1) nevidljivost u međunarodnim citatnim bazama (što je i pokazatelj i sredstvo marginalizacije);[14] 2) podela rada (pripisana lokalnost, „egzotizam" i ekstrovertnost periferijske nauke, za razliku od generalizacija u centru), 3) disciplinarne podele (vezivanje periferijskih naučnika za manje uopštavajuće nauke, kao što su *area studies* ili etnologija); 4) ostaci evolucionizma (uverenje da je zapadna nauka najrazvijenija i da će je ostale istim putem slediti).

Aktuelni predsednik Međunarodne sociološke asocijacije, libanski sociolog Sari Hanafi, analizirao je stanje sociologije u arapskom svetu i na osnovu toga skovao izreku u kojoj će(mo) se mnogi prepoznati: „Objavljuj globalno, nestani lokalno; objavljuj lokalno, nestani globalno".[15] Ovaj paradoks – koji podseća na „kvaku 22" kod Blagojević i Yaira – duguje se okolnosti da se na periferijske naučnike primenjuju pravila vrednovanja i napredovanja u karijeri koja favorizuju objavljivanje u prestižnim međunarodnim časopisima, a to ih na drugoj strani udaljava od problema lokalnog i nacionalnog značaja, budući da plasiranje u takvim publikacijama uvek podrazumeva određenu cenu, u smislu prilagođavanja sadržaja i naracije i svojevrsne autocenzure. Ne videti da je to tako znači proizvodnju znanja pogrešno razumevati kao neutralan proces izveštavanja o nekom empirijskom stanju stvari („ko, šta, kada, gde, zašto") koje se obavlja iz tačke „niotkuda".

[13] Upadljiva je ovde sličnost sa stavovima Blagojević (Blagojević, 2009; Blagojević, Yair, 2010).

[14] O asimetrijama međunarodnog sistema naučnih publikacija i obrascima citiranosti vitedi u: Collyer (2018).

[15] Njegova analiza je pokazala da je u arapskom kontekstu došlo do oštre segmentacije visokoškolskih ustanova na elitne, međunarodno orijentisane i državne, lokalno usmerene, što se odražava u njihovoj jezičkoj praksi i obrascima objavljivanja – profesori elitnih univerziteta objavljuju isključivo na globalnom naučnom tržištu i ujedno ne postoje za svoju lokalnu sredinu, dok za profesore „lokalce" važi obrnuto. Izuzetno retkima polazi za rukom da uravnoteže dve strane (Hanafi, 2011: 302).

Naprotiv, situirana pitanja – „za koga, za šta, za kada, za gde" i „iz čije tačke gledišta", moraju se uključiti kao neodvojivi deo svakog analitičkog projekta (Hanafi, 2011: 301). Ukoliko se to ne učini, postojeći sistem nagrađivanja naprosto internalizuje hegemoniju društvenih nauka sa globalnog Severa. Prećutno se pristaje na evolucionističku predstavu o nauci kao jednolinijskom razvojnom procesu, u kojem postoji hijerarhija između predmeta istraživanja, kao i između lokacija sociološke produkcije. Produkcija s Juga je onda dobra utoliko što se trudi da „dostigne" onu sa Severa, a navodna internacionalizacija društvenih nauka svodi se na njihovu vesternizaciju (Hanafi, 2011: 304). Na periferiji se ometa nastanak autonomnog sociološkog znanja, koje bi odgovaralo na lokalne potrebe i uticalo na pobošljanje stanja u sopstvenom društvu, a naučnici gube šansu da svojim radom pokrenu značajne javne debate (Hanafi, 2011: 301).

Kao predsednik Međunarodne sociološke asocijacije (ISA) Hanafi je nedavno (2020) izložio svoju viziju globalne sociologije dorasle savremenim izazovima, koja treba da zadovolji tri zahteva: 1) autori moraju da ekspliciraju svoju pozicionalnost, sa svim pojedinostima biografije i lične geografije koji mogu uticati na njihov sociološki pogled; 2) metodologija treba da prevaziđe metodološki nacionalizam i druge oblike „državocentrizma"; 3) globalno i lokalno se moraju spregnuti, s tim da polazište bude u globalnom. Još jedan značajan zahtev tiče se dosledno antiautoritarnog stava, naročito osetljivosti prema domaćem autoritarizmu – ovo rezonira sa Hountondjijevom kritikom paušalne indigenizacije.

Teorija globalnog Juga Raewyn Connell

U radovima australijske sociološkinje Raewyn Connell možemo naći svojevrsnu sintezu uvida iz svih prethodnih pristupa – postkolonijalne sadržinske lekcije, konceptualna preispitivanja, dekonstrukciju kanona, kao i osvešćivanje akademskih nejednakosti na globalnom planu. Posle pionirske detronizacije sociloških klasika, u jednom od prvih tekstova koji pokazuju arbitrarnost podrazumevanog kanona i njegovu izvornu, a kasnije cenzurisanu, vezu s imperijalizmom i rasizmom (1999 [1997]), Connell postepeno gradi sopstveno, alternativno stanovište kojem daje ime *teorija globalnog Juga* (*Southern Theory*).[16]

Tim nazivom Connell želi da postigne tri stvari. Najpre, „Jug" ne referira ni na koju konkretnu grupu zemalja nego upućuje na odnose autoriteta, isključivanja/uključivanja, hegemonije, partnerstva, sponzorstva, prisvajanja i tako

[16] Ona u ovome nije sasvim usamljena – o čitavom nizu pristupa koji se u novije vreme samopozicioniraju kao teorije (sa) globalnog Juga v. Rosa (2014).

dalje između globalne metropole i periferije, u domenu intelektualnog rada. Nadalje, pokazuje se da se društvena teorija proizvodi svugde, nasuprot ustaljenom obrascu „podele rada", po kojem metropola daje teoriju, a kolonije sirove podatke.[17] Napokon, skreće se pažnja na činjenicu da se društvena misao stvara uvek na konkretnim mestima, a ne u vakuumu (Connell, 2007: viii-ix). Connell se ne libi da istakne političke i moralne ciljeve svog poduhvata: društvenu teoriju treba preobraziti tako da opslužuje demokratske ciljeve na svetskom planu. Ovakva kakva je sada, nauka svet prikazuje iz ugla privilegovanih, a naročito „kako on izgleda iz bogatih zemalja-izvoznica kapitala Evrope i Severne Amerike", a taj pogled – ili „piramidalna epistemologija" (Connell, 2015: 13) – ograničen je i iskrivljen i ne može da odgovori na aktuelne planetarne izazove. Zato znanje o društvu valja utemeljiti u drugačijim iskustvima i ideje nastale izvan metropole „uzeti za ozbiljno kao teoriju – kao tekstove *iz kojih,* a ne samo *o kojima* se može nešto naučiti" (Connell, 2007: vi, viii), jer periferijska društva proizvode društvenu misao o modernosti „koja ima jednaku intelektualnu snagu kao i ona u metropoli, a uz to i mnogo više političke relevantnosti" (Connell, 2007: xii). Dosadašnja konvencionalna društvena teorija iscrpela je svoje mogućnosti i više ne pruža nikakva rešenja, pa naprosto nemamo izbora do da počnemo stvarati teoriju „na globalno inkluzivan način" (Connell, 2007: 48).

Naročito podrobnoj kritici Connell podvrgava najprestižniji žanr – opštu sociološku teoriju, koja, iako se redovno proizvodi u metropoli, pretenduje na obuhvatnost, opštost i univerzalnost kojima navodno prevazilazi neposredni kontekst svog nastanka. Ili, kako to epigramski kaže Connel (2007: 50): „Većina teorijskih tekstova u društvenim naukama nastaje na globalnom Severu i većina se ponaša kao da to nije bitno". Međutim, dubinska analiza razotkriva „geopolitičke pretpostavke" u podlozi vrhunske teorijske produkcije (Connell, 2007: 28). U radovima Colemana, Giddensa i Bourdieua Connell identifikuje iste manifestacije „metropolske geopolitičke lokacije" i iste tekstualne strategije, koje opisuje na sledeći način (Connell, 2007: 44–46):

1. Pretenzija na univerzalnost: teorija se izlaže kao da važi uvek i svuda, a to *odakle* se govori (naime, iz centra) ostaje prećutano;
2. Pogled iz centra: teorijom se rešavaju „problemi" koje je nametnuo prethodni razvoj iste te (metropolske) teorije, a koji često nisu relevantni, ili se ne postavljaju na isti način, posmatrano iz druge lokacije;
3. Gestovi isključivanja: autori sa periferije se nikada ne citiraju, oni nisu partneri u teorijskom dijalogu;

[17] Connell ovde upućuje upravo na Hountondjija i njegov pojam ekstrovertnosti.

4. Veliko brisanje: uklanjanje kolonijalnog iskustva iz temelja misli o društvu, iako se ono tiče većine čovečanstva.

Connell rezimira: „Društvena nauka je u celini otelovljena praksa. To je nešto što rade konkretne grupe ljudi u konkretnim sredinama" (Connell, 2007: 217). Nauka ne nastaje sama od sebe već je za to uvek zadužena neka radna snaga, a ako se zapitamo gde je ona locirana na površini planete, obično nema iznenađenja: reč je o nekom od mesta u razvijenom svetu. Uprkos svojoj univerzalizujućoj retorici, mejnstrim sociologija je zapravo „etnosociologija metropolskih društava" (Connell, 2007: 226), zbog čega u njoj nastaju krupne, a nepriznate praznine. Greška je uvek ista – uzima se iskustvo najpovlašćenijih 600 miliona ljudi kao da ono objašnjava život svih šest milijardi (Connell, 2007: 212). A pošto je metropolska teorija hegemona, njena nepotpunost i „problematična istinitosna vrednost" problem su za sve nas (Connell, 2007: 227). Stoga, uočiti obrazac nejednake ekonomske, političke i kulturne moći na globalnom planu, biti u stanju da se metropola *imenuje* i da se uvaži različitost stanja u metropoli i na periferiji, predstavlja, prema Connell, apsolutni preduslov da bi društvena nauka funkcionisala na globalnom nivou. Pri tome, logika ne može biti disjunkcija – *ili* zapadna mejnstrim nauka, *ili* domaće znanje – već *i/i,* uzajamno učenje i zajedničko menjanje. Jer, svaki veliki mislilac i svi značajni saznajni proboji s globalnog Juga ionako koriste nešto od intelektualnog oruđa stvorenog na Severu. Zato nije u pitanju mozaik nesamerljivih znanja nego pluralizam i prožimanje, u okviru jedne, zajedničke sociologije (Connell, 2007: 220–224; 2010; 2015: 7–10).

Iako ne deluje eksplicitno pod etiketom „teorije globalnog Juga", Julian Go se svojim skorašnjim epistemološkim razmatranjima praktično pridružuje Connell i nastavlja putem koji je ona zacrtala. Go (2020) u „dubinskim epistemičkim strukturama" sociologije otkriva na rasi zasnovana isključivanja, upisana pri samom nastanku discipline. Imperijalna suprotnost kolonizator–kolonizovani poslužila je kao podloga za čitav niz saznajnih opozicija: univerzalizam–partikularizam (provincijalizam), objektivnost–pristrasnost i racionalno–iracionalno, koje su bitno strukturisale shvatanje nauke kod prvih sociologa (Go, 2020: 83). One su smesta i rasijalizovane, te su samo belci sa Zapada smatrani kadrima da stvore valjano društvenonaučno znanje.[18] Tako nastaje „globalna podela rada" prema kojoj se kolonijalni svet tretira kao izvor informacija i sirovih podataka, a Zapadnjaci su zaduženi za analizu i stvaranje naučnih teorija. Ne-bele

[18] Rana sociologija je, piše Go, obeležena podrazumevanim evolucionističkim rasizmom i proto-eugenikom svoje epohe. Tu se govori o „nižim rasama" koje nisu u stanju da proizvedu znanje jer nisu obdarene razumom, vezane su za partikularno i neposredno, nisu sposobne za apstraktno mišljenje i uopštavanje, niti za samostalno delanje, pa zato mogu biti samo *objekti* sociološkog proučavanja (Go, 2020: 84–86).

kolonije pri tom predstavljaju ono partikularno, a belci/angloevropska razvijena društva ono univerzalno, opšti standard prema kojem se svi procenjuju – što je postalo toliko uvreženo da se gotovo ni ne primećuje (Go, 2020: 86, 90).

Te opozicije nisu sasvim nestale: i danas se potlačene manjine, kad proučavaju same sebe, sumnjiče za neobjektivnost, dok je ono što rade pripadnici povlašćenih grupa naprosto „sociologija". Studije globalnog Juga neprestano moraju da se pravdaju i dokazuju da su njihovi nalazi „uopštivi" i „relevantni za opšte znanje", dok se analizama evropskih i severnoameričkih fenomena nikada ne upućuje isti zahtev. Nevidljivost još više važi za radove *iz* zemalja globalnog Juga o njima samima. Ta „epistemička nejednakost", ugrađena u samu organizaciju ekonomije znanja, jeste „trajno nasleđe imperijalne episteme i njene isključujuće strukture" (Go, 2020: 90). Izlaz je, prema Go – u punom saglasju sa vizijom Connell – u „transformativnom epistemičkom pluralizmu" u kojem veliki, apstraktni teorijski sistemi, koji su mogli biti delo jedino malog broja privilegovanih profesionalnih mislilaca, više neće imati monopol na legitimnost nego će se sociološko znanje javljati u raznolikim formama, proisteklim iz različitih pozicioniranja autora i društvenih miljea u kojima nastaje (Go, 2020: 94–96).

Globalno naučno polje i cirkulacija simboličkih dobara

Sociološki pristup Pierra Bourdieua i njegovih sledbenika predstavlja paralelnu tradiciju u kojoj se tematizuju mnogi od istih problema o kojima je do sada bilo reči.[19] Upadljivo je, međutim, da se te linije razvijaju nezavisno jedna od druge – između burdijeovaca, na jednoj i post/dekolonijalne misli, teorije Juga i intersekcionalnosti, na drugoj strani, nema praktično nikakvog dijaloga,[20] iako ponekad zvuče gotovo isto.

U Bourdieuovoj refleksivnoj sociologiji nalazimo oba glavna oblika „lociranja znanja" koji su identifikovani na početku ovog rada – onaj lično-otelovljeni i onaj globalno-geopolitički. Najpre, Bourdieu je dosledan u „kritici sholastičkog uma" (vitedi naročito Bourdieu, 1997: 19–59) – sklonosti naučnika da poimaju svet u skladu sa sopstvenom perspektivom i društvenim položajem, koji je obeležen udaljenošću od prakse i nužnosti i pritisaka koje praktična uključenost

[19] Ujedno, Bourdieu je, uz Sandru Harding, jedini od ovde predstavljenih autora kojeg Blagojević (Blagojević, 2009; Blagojević, Yair, 2010) citira.

[20] Štaviše, Bourdieu se uzima kao meta epistemološke kritike (uporediti gore kod Connell ili Goa, kao i kod Collins, 2019: 77–78, 126), zajedno sa drugim („mejnstrim") autorima. Utisak je da pisci iz post/dekolonijalne struje naprosto nisu bili raspoloženi da se zadubljuju u kompleksnosti Bourdieuove vizije refleksivne sociologije, a važi i obrnuto. Time je propuštena jedna dobra prilika za intelektualnu razmenu.

podrazumeva. Nadalje, naučnik mora takođe sagledati sebe kao aktera u naučnom polju i osvestiti svoje „akademsko nesvesno" – svoju poziciju, poreklo i putanju. Drugim rečima, u sociološki pogled mora ugraditi i razumevanje sopstvene tačke gledišta, jer ta tačka ne može biti „nigde". Stoga ono što on naziva „učesnička objektivacija" podrazumeva „objektiviranje subjekta objektivacije, subjekta koji analizira, ukratko, samog istraživača" (Bourdieu, 2003: 282).[21]

Teorija polja, naročito polja kulturne proizvodnje i nauke, vodi i ka drugom vidu „lociranosti znanja" – onom geopolitičkom – preko napora da se pojam polja, izvorno zamišljen u nacionalnim okvirima, prenese na međunarodni nivo, shvaćen kao „svetsko tržište simboličkih dobara". Cirkulacija ideja se tako, burdijeovski posmatrano, odvija u jednom transnacionalnom polju koje karakteriše nejednaka moć između nacionalnih država, njihovih jezika i kultura, pa i naučnih produkcija. Jer, polje je po definiciji strukturisano odnosima dominacije i u njemu neprekidno teče borba za očuvanje ili popravljanje sopstvenog položaja. Pri prelasku na međunarodni plan ključno postaje pitanje na koji je način nacionalno (kulturno/naučno) polje uklopljeno u ono globalno: koje mesto zauzima, koliko je značajno, centralno, uticajno, na koji način je povezano s drugima i s kojim drugima, kako se njegov položaj menjao s vremenom i tako dalje.[22]

Najpoznatiji Bourdieuov tekst na temu slepih mrlja savremene sociologije jeste koautorski rad sa Loïcom Wacquantom „O lukavstvu imperijalnog uma" (Bourdieu, Wacquant, 1999). Pošavši od konstatacije da „kulturni imperijalizam počiva na sposobnosti da se univerzalizuju partikularizmi povezani sa nekom jedinstvenom istorijskom tradicijom", autori nastoje da pokažu kako je američka sociologija, kao globalno dominantna, uspela da nametne čitavoj svetskoj sociologiji teme i pojmove koji direktno proističu iz osobenosti američkog društva i tamošnjeg univerzitetskog sistema (Bourdieu, Wacquant, 1999: 41). Ta „opšta mesta velike nove globalne vulgate"[23] cirkulišu u vidu fetišizovanih tekstualnih proizvoda i tako

[21] „Naučna objektivacija nije potpuna ukoliko ne uključi i tačku gledanja samog objektivatora i interese koje on može imati za objektiviranje", uključujući i dubinske kognitivne strukture koje su plod intelektualnog formiranja u određenoj nacionalnoj i institucionalnoj akademskoj sredini, u određenoj epohi (Bourdieu, 2003: 284–285).

[22] Internacionalizacijom pojma polja se sam Bourdieu nije mnogo bavio (osim kratkog teksta Bourdieu, 2002) i na tome više rade njegovi nastavljači, posebno Gisèle Sapiro, Johan Heilbron i Pascale Casanova. Dosta relevantnih radova objavljeno je u časopisu *Actes de la recherche en sciences sociales* – uporediti tematske brojeve br. 121–122/1998, „Lukavstva imperijalnog uma"; br. 145/2002, „Međunarodna cirkulacija ideja; br.151–152/2004, „Sociologija mondijalizacije: kosmopolitski baštinici, plaćenici imperijalizma i misionari univerzalnog"; br. 224/2018, „Transnacionalna intelektualna polja". Više o tome videti i u tekstu Milice Resanović u ovoj knjizi.

[23] Ta „užasna (i užasavajuća) međunarodna *lingua franca* (...) koja vam dozvoljava da sa sobom vučete sve partikularnosti povezane sa nacionalnim filozofskim i političkim tradicijama, a da ih nikad kao takve ne uzmete svesno u obzir" (Bourdieu, Wacquant, 1999: 44).

postepeno gube tragove svoje društvene geneze, a samim tim se i konkretno istorijsko društvo iz kojeg su potekla konstituiše kao model za sva druga (Bourdieu, Wacquant, 1999: 42). Pojave karakteristične za SAD onda se počinju „izmišljati" i u drugim sredinama, budući da se termini kojima su one označene prikazuju kao kulturno neutralan, čisto tehnički sociološki instrumentarijum. Sociolozi drugih zemalja tako počinju nesvesno da služe američkom imperijalizmu, a istovremeno izneveravaju svoju misiju da na najbolji način primene svoje znanje na sopstveno društvo. Kao primere Bourdieu i Wacquant uzimaju pojmove multikulturalizma, fleksibilnosti, globalizacije, političke korektnosti, getoizacije, postmodernizma, debate liberalizam/komunitarizam, potklase, a naročito rase i rasizma. Ovo poslednje je za njih najrečitija ilustracija, jer polazi od američkog slučaja, koji je u ovom pogledu bezmalo jedinstven u svetskim okvirima.[24] Uprkos tome, načini poimanja primereni tom izrazito specifičnom slučaju proglašavaju se opštevažećima i primenjuju na društva u kojima se rasni odnosi uređuju na sasvim drugačiji način, na primer Brazil.

Ako se zapitamo zašto težnja američkog pogleda na svet da se nametne kao univerzalan tako dobro uspeva, objašnjenje je, prema ovoj dvojici autora, u kombinaciji simboličkih i materijalnih razloga: na jednoj strani su prestiž, reputacija, visoko vrednovanje američke nauke, pa i saradnja dominiranih (kod svakog „simboličkog nasilja" potlačeni moraju prihvatati legitimnost postojeće hijerarhije), a na drugoj delovanje američkih fondacija kao finansijera društvenonaučnih istraživanja, kao i centralizacija, monopolizacija i komercijalizacija akademskog izdavaštva.

Feminizam

Pretečom svih ovih razmatranja može se, ipak, smatrati feminizam, jer upravo odatle kreću prva propitivanja pretenzije na univerzalnost mejnstrim društvene teorije – ili, kako bi to rekla Bhambra (2007), prva „nedostajuća revolucija" u sociologiji. Opšta feministička epistemološka kritika (ilustrovana, na primer, značajnim zbornikom Harding, 2005) ovde neće biti široko predstavljena, jer je u sociologiji već relativno dobro poznata, donekle i inkorporirana.[25] Neka bude rečeno samo to da uvođenje ženske perspektive, na koje feminizam poziva, praktično automatski implicira refleksivnost sociologa-posmatrača – što se odražava i u tretmanu ispitanika, koji se priznaju kao samosvojni subjekti i

[24] Zbog primene krute rasne dihotomije (crno-belo), a naročito tzv. *one drop rule* (Bourdieu, Wacquant, 1999: 44–46).
[25] Diskusija je i kod nas započela dosta rano (uporediti Papić 1989; Blagojević 1991).

partneri, i u preferenciji ka kvalitativnim metodima – i napuštanje ideje o posmatračkoj poziciji „iznad" društva. Naučnik se, naprotiv, mora stalno pitati o sopstvenom položaju unutar strukture neravnopravnosti i dominacije (dobar pregled tih pitanja videti u: Papić, 1989: 41–56).

Nije, dakle, stvar samo u tome da li je istraživač muškarac ili žena – premda je uvođenje rodne varijable u analizu nauke bilo već po sebi revolucionarno. Za glavnu temu ovoga teksta još je važnije jedno šire razumevanje, koje naglašava da je znanje uvek otelovljeno, kontekstualizovano i usidreno u svakodnevni život. Tu poentu je na teorijski najutemeljeniji način razradila Dorothy Smith u svojoj zamisli „sociologije za žene" (1987), odnosno „sociologije za narod" (2005).

Smith smatra da je konvencionalna sociologija, sa svojim proklamovanim vrednostima objektivnosti i apstraktnosti, tesno povezana sa odnosima vladanja koji dominiraju kapitalističkim i patrijarhalnim društvom: i to ne tek u smislu seksizma i brisanja ženskih potreba i interesa, nego pre svega u smislu diskurzivnih praksi koje konstruišu „univerzalizovanog subjekta znanja koji prevazilazi lokalne realije života ljudi" (Smith, 2005: 22). Takva sociologija posmatra društvene odnose „kao da je moguće stajati izvan njih" (Smith, 1987: 2) i time odražava dominantnu formu vladavinskih odnosa, koja teži prevođenju lokalnih i partikularnih datosti ljudske egzistencije u bezlične, uopštene kategorije, pri čemu se rukovodi organizacionom logikom i instrumentalnim zahtevima. „Etablirana sociologija je opredmetila jednu svest o društvu i društvenim odnosima koja ih 'spoznaje' sa stanovišta vladavine i sa stanovišta muškaraca koji vrše tu vladavinu" (Smith, 1987: 2). To je zato što su, u društvenoj stvarnosti, muškarci najčešće ti kojima je dato da se kreću ovim razređenim, apstraktnim prostorom, dok je ženama dodeljena uloga da posreduju između apstrahovanog modusa mišljenja i sveta konkretnih životnih formi u koje je to mišljenje neizbežno ukotvljeno. To muškarcima dozvoljava da „zaborave" koliko su i sami duboko uronjeni u svakodnevicu i od nje zavisni (Smith, 1987: 83–84).

Alternativna sociologija koju ocrtava Smith uvek započinje od samog istraživača, odande „gde smo zaista locirani, otelovljeni, u lokalnom istoricitetu i partikularnostima naših proživljenih svetova" (Smith, 1987: 8), jer je konkretni, svakodnevni svet naša „nulta tačka, mesto iz kojeg kreće svest saznavaoca" (Smith, 1987: 88).

Intersekcionalnost

Teorija intersekcionalnosti, onakva kakva je danas – a ovde će biti predstavljena u verziji koju je nedavno ponudila jedna od njenih stvoriteljki, Patricia Hill Collins (2019) – na izvestan način spaja sve prethodno navedene momente, kao što ću pokušati da pokažem. Teorija je ponikla u unutrašnjoj kritici feminizma drugog talasa, iz perspektive tzv. crnog feminizma, a isprva u kontekstu američkog društva. Kritika je bila usmerena na to da se liberalni i radikalni feminizam obraćaju pre svega belim ženama iz srednje klase; da, u korist prenaglašene razlike između rodova, prenebregavaju razlike među samim ženama i, usled toga, nisu u stanju da odgovore na potrebe manjinskih žena, koje su višestruko tlačene. Naziv pravca potiče od ideje „ukrštanja" ili „presecanja" (*intersection*) različitih dimenzija ugnjetavanja – osim roda, takođe rase, klasnog položaja, starosti, globalne lokacije, seksualne orijentacije, zdravstvenog statusa – koje se, u svakom pojedinačnom slučaju, upliću u raznolike i promenljive „matrice dominacije" (P. H. Collins), na način koji treba uvek iznova empirijski utvrditi. U pitanju je upravo matrica, a ne običan zbir, zato što se aspekti dominacije ne pridodaju mehanički jedan na drugi već, prepleteni na te osobene načine, ulaze u međusobnu interakciju, uzajamno se oblikuju i stvaraju svojevrsnu (negativnu) sinergiju. Iako je ova ideja prevashodno namenjena da bude uputstvo za empirijsko istraživanje i razumevanje situacije potlačenih žena u različitim društvenim kontekstima, intersekcionalnost kao svoju važnu prateću ravan ima specifičan odnos prema pitanjima epistemologije.

Najpre, Collins posmatra intersekcionalnost kao baštinika raznih „saznajnih projekata otpora" – kritičkih studija rase, feminizma, dekolonijalnosti – koji kao takav nosi znatan potencijal da se ustanovi kao zasebna tradicija kritičke društvene teorije, jer „intersekcionalnost je u samoj svojoj biti skup ideja koje su kritične prema etabliranom društvenom svetu" (Collins, 2019: 53). Kritička analiza i aktivizam u društvenoj stvarnosti međusobno se podupiru, umesto da, kao u klasičnoj pozitivističkoj zamisli nauke, budu u sukobu: „Bez političkog otpora, ne bi bilo intersekcionalnosti" (Collins, 2019: 289). Štaviše, društvena akcija i sama predstavlja jedan oblik saznanja.

Za Collins nisu bitne samo ideje, u smislu sadržine, nego i „prakse teoretisanja kojima se te ideje proizvode"; značenje jedne teorije, osim u rečima kojima je iskazana, leži i u tome kako su te ideje stvorene i upotrebljene, pa „dekolonizacija znanja" postaje jedan od ciljeva intersekcionalnosti (Collins, 2019: 3–4). Kako je epistemologija „aktivni učesnik u organizovanju hijerarhija moći", ona se može upotrebiti i protiv ovih poslednjih (Collins, 2019: 127). U tu svrhu valja

„demokratizovati proces bavljenja društvenom teorijom" (Collins, 2019: 5, 139), kroz dijalošku, inkluzivnu metodologiju,[26] koja podrazumeva da se o određenim grupama ne govori tuđim, dominantnim glasom, a one budu svedene na objekte, nego da se pravila stvaranja znanja izmene tako da se „epistemička dejstvenost stavi u ruke ljudi koji datoj zajednici pripadaju" (Collins, 2019: 152–153). S tim u vezi, kod ranijih kritičkih teorija (Habermasa, Bourdieua, Giddensa, Foucaulta) Collins primećuje da emancipatorski sadržaj i namera teorije da posluži razgradnji struktura moći lako bivaju potkopani samim (nedemokratskim) načinom na koji se teorija stvara: uglavnom je reč o elitnim akademskim intelektualcima, koji se obraćaju sebi sličnima, i ne uspevaju da proizvedeno znanje „prevedu" u šire razumljiv idiom. A ako se svede na razmenu diskursa unutar uskog, izolovanog kruga, teorijska kritika teško da može doprineti stvaranju boljeg društva (Collins, 2019: 80–81).

Dakle, prema Collins, intersekcionalnost nije samo istraživačka orijentacija nego i osobeno gledište o prirodi, proizvodnji i efektima znanja, kao procesa i kao društvene sile; neizostavno uključuje pitanje *ko* je taj koji teoretiše, ko stvara znanje, koja društvena (rodna, rasna, klasna i tako dalje) obeležja taj subjekt ima i u kojim uslovima znanje stvara. Kao eksplicitno antiakademistički i antielitistički poduhvat, teorija intersekcionalnosti podržava stvaranje znanja kroz društvenu praksu i iskustvo.[27] Na drugoj, kritičkoj strani, poseže se za pojmovima kao što su *epistemičko nasilje* (subjekti o kojima se govori ne dobijaju glas – najčešće uz pomoć strategija *ućutkivanja* i *prećutkivanja,* Collins, 2019: 133–136); *epistemička moć* („moć da se odrede pravila u pogledu toga šta će se računati kao znanje", Collins, 2019: 272); *epistemičko tlačenje*, *epistemička nepravda* i *epistemički otpor.*

Svođenje: poluperiferija, i dalje nevidljiva

Vratimo se, na kraju, na pitanja sa početka i to, sledeći Marinu Blagojević, upravo s obzirom na vlastitu lociranost na poluperiferiju današnjeg svetskog ekonomskog, političkog i naučnog sistema. Središnje među tim pitanjima jeste da li prikazane novije kritike slepih mrlja etablirane sociološke teorije otvaraju mesto za „nas", odnosno, da li među ostalim prazninama prepoznaju i uklanjaju onu koja se tiče poluperiferije.

[26] Collins se između ostalog poziva na pojmove kao što su participativno istraživanje, dijalog, uzajamno učenje, uzajamna obavezanost, zajednice, kolaboracija, razmekšavanje barijera između istraživača i istraživanih i tako dalje (Collins, 2019: 149).

[27] Ne treba posebno naglašavati, ovde se direktno naslanja na teoriju stanovišta Dorothy Smith i drugih feminističkih teoretičarki.

Kratak odgovor je – ne.

„Poluperiferija" se ili uopšte ne pominje ili, ako se i spomene, to je uglavnom zato da bi se pojam otpisao. U studijama globalnih akademskih nejednakosti, recimo, u vreme Hladnog rata korišćena je ustaljena podela na „tri sveta", gde su realsocijalističke zemlje obrazovale sopstvenu kategoriju, dok se posle 1989. taj „Drugi svet" naprosto izgubio, da ne bude ničim zamenjen. Analize obrazaca akademske nejednakosti najčešće razlikuju centar i ono što nije centar – sve ostalo se, manje-više, shvata kao periferija. Keim (2008: 27), na primer, izričito odbacuje pojam poluperiferije u kontekstu proizvodnje znanja i umesto toga predlaže da se svaki pojedini slučaj iznijansirano predstavi uz pomoć tri dimenzije naučne zavisnosti kako ih ona određuje.

Kod Juliana Goa, za koga je uspostavljanje samosvesne „postkolonijalne sociologije" svojevrsni lični projekt, problem je još širi. Naime, ne samo da poluperiferije nema nego je njegovo pisanje i samo veoma „epistemički ograničeno": u svim radovima o kojima je ovde bilo reči, objavljenim od 2013. pa do poslednjeg iz 2020. godine, Go se u suštini bavi *samo i jedino američkom sociologijom*. Ponekad to uzgred i kaže, a ponekad čak ni toliko.[28]

Kada Boatcă i Costa (2010: 21) izdvajaju kritiku neadekvatnog pojma „tranzicije" kao jedan od blagotvornih efekata postkolonijalizma na sociološku analizu na mezonivou, *uopšte ne pominju* Istočnu Evropu, uprkos svim očitim motivima za suprotno. Nadalje, zapadni model, čiju univerzalizaciju kritikuju, određuju kao „institucije karakteristične za *Severnu Ameriku i Evropu*" – kao da samo jedna „Evropa" postoji. Ovo je utoliko neobičnije što je rečeni rad deo zbornika najavljenog kao „skup eseja koji se bave dekolonijalnim obrtom u evropskoj sociologiji iz 'evropske' perspektive" (Boatcă, Costa, Gutierrez Rodriguez, 2010: 1). Drugim rečima, iz postkolonijalne perspektive, čak i u njenim najnovijim iteracijama, prepoznavanje specifičnosti područja i aktera koji „ispadaju" iz struktura određenih kolonijalizmom u užem smislu reči, najčešće izostaje.

Jedina kratka referenca pojavljuje se u uredničkom uvodu istog zbornika (Boatcă, Costa, Gutierrez Rodriguez, 2010: 4) kada se uvodi Balkan – uz upućivanje na pojam balkanizma Todorove – kao jedan od dva tipa „evropskih potčinjenih" (*subalterns*). U prvi tip spadaju bivše kolonijalne sile čija je moć davno opala (Španija, Portugal), a drugi je Istok Evrope – „zakasnela", „nova" Evropa, koja se uspinje na položaj poluperiferije unutar svetskog sistema, ali istovremeno ne može da se otrese položaja periferije u okviru Evrope, što kao dominantno raspoloženje

[28] Videti, na primer, tekst o „epistemičkom isključivanju" (Go, 2020), gde se očito podrazumeva da „sociologija=američka sociologija". Na jednom mestu se (Go, 2020: 80) više puta referiše na "we" i "our", pri čemu se *nijednom* ne objašnjava ko smo to "mi".

stvara „aspiraciju ka evropejstvu" (Boatcă, Costa, Gutierrez Rodriguez, 2010: 4). Iako su i sami predmet orijentalizacije koja dolazi sa Zapada, stanovnici ovog regiona („pravoslavnih i muslimanskih delova Evrope") istovremeno orijentalizuju druge, te ih „slepilo za kolonijalnost u njihovim političkim i identitetskim diskursima čini saučesnicima u kolonijalnom projektu moći" (Boatcă, Costa, Gutierrez Rodriguez, 2010: 5). Ova natuknica je dosta olako izrečena, a i ostaje sasvim nerazvijena, jer ne upućuje ni u kakvom konkretnom istraživačkom pravcu (kakvo saučesništvo? šta to tačno znači? je li to isto što i pozicija kolonijalnih sila? ako nije, kako i po čemu nije?)[29]

Connell, pak, navodi različite dihotomije koje se koriste (Sever–Jug, Zapad–Istok, centar–periferija, metropola–kolonija) i konstatuje da se one značenjski znatno preklapaju, jer se sve odnose na „dugotrajan obrazac nejednakosti u moći, bogatstvu i kulturnom uticaju koji je *istorijski iznikao iz evropskog i severnoameričkog imperijalizma*" (Connell, 2007: 212, podvukla I.S). U tom kontekstu Connell uzgred napominje da „trojstvo centar/poluperiferija/ periferija iz teorije svetskog sistema" ne smatra naročito korisnim.[30]

I Collins u svojoj koncepciji intersekcionalnosti, iako načelno izrazito inkluzivnoj, prećutno ipak podrazumeva samo one podele na dominantne i dominirane koje imaju smisla u zapadnom ili, još uže, američkom okviru. „Potčinjeni" su, tako, ili a) kolonizovani narodi (u kom slučaju u priličnoj meri homogenizuje njihov „glas"); ili b) manjine u zemljama centra nastale kao posledica različitih kolonizatorskih procesa (bivši robovi, starosedelačko stanovništvo potisnuto evropskim naseljavanjem, imigranti iz nekadašnjih kolonija). Poluperiferiju načelno ne bi bilo nemoguće ovde uklopiti, ali se to nikada ne čini, niti se sistematski ispituju mogućnosti primene intersekcionalnosti, kako je Collins shvata, na takve kompleksnije slučajeve područja „između".[31]

Najzad, dekolonijalisti Tlostanova i Mignolo daju navodno sasvim nov pogled na spregu imperijalne moći i saznajnih struktura, tako što utemeljenje „kolonijalne matrice moći" smeštaju u atlantska osvajanja 16. veka, a potom uvode i rusko carstvo kao istorijskog aktera. Pa ipak, ni oni ne otvaraju istinski prostor za poluperiferiju. Posmatrajući sa balkanskog stanovišta, mogli bismo postaviti makar

[29] Mnogo ozbiljnije se pitanju mesta „rase" u analizi poluperiferije, konkretno bivše Jugoslavije – pitanju koje doista jeste kompleksno i u poluperiferijskom samorazumevanju rutinski potisnuto i poreknuto – pristupa u knjizi Catherine Baker (2018).

[30] U jednom kasnijem radu (Connell, 2014), istina, ona navodi termin poluperiferija, citirajući Blagojević, ali je to bez bitnog uticaja na pristup.

[31] Collins je sklona da postulira jedan manje-više homogeni Zapad, koji u sebi koncentriše svu moguću dominaciju, dok se na drugoj strani, njemu suprotstavljeni, i takođe kao nediferencirani blok, nalaze se svi drugi (videti, na primer, Collins, 2019: 249).

ovo pitanje – šta je sa Osmanskim i Habsburškim carstvom? Zašto nisu niti pomenuti? Jer, to bi nas približilo svestranijem razumevanju odnosa između različitih imperijalnih praksi i njihovih kognitivnih posledica (jesu li iste? po čemu se razlikuju ako nisu?), te na koji način se uvidima dekolonijalne misli mogu (ili ne mogu) rasvetliti istorijske i sadašnje situacije onih delova sveta koji imaju iskustva sa tim drugačijim, manje tipičnim obrascima dominacije.

Malo optimizma za kraj: ako nam ovi pristupi i ne daju direktna uputstva, iako „nas" ne vide, mi možemo učiti od njih, i doprineti, na originalan način, ispravljanju epistemičkih isključivanja, ukoliko samorefleksivno krenemo iz sopstvene, geografski/kulturno/istorijski definisane pozicije poluperiferije.

U tome nam, ako ništa drugo, može poslužiti jedan dobar Goov (2020) savet. Prvi neophodni korak, kaže Go, jeste da se „provincijalizuje" sociološki kanon, što znači „shvatiti da su sve društvene teorije delimične i partikularne, pa ih u skladu s time moramo i čitati" (Go, 2020: 91). Nema univerzalnog, objektivnog znanja koje bi stajalo nasuprot pristrasnom znanju; sva sociološka misao je neizbežno provincijalna u tom smislu, zato što je locirana – „klasične teorije koje tretiramo kao univerzalne zapravo nude *specifične* mape *određenih* dimenzija društvenog života i to samo na *određenim* mestima" – a „kanonizacija je tek univerzalizacija provincijalnog" (Go, 2020: 92–93). Ako se tako postave stvari, stari binarizmi postaju irelevantni, a kanonske autore možemo i dalje da koristimo, pod uslovom da shvatimo i prihvatimo njihov inherentni perspektivizam, pa prema tome i njihovu nepotpunost.

Literatura

Alatas, S.F. (2003) Academic Dependency and the Global Division of Labour in the Social Sciences, *Current Sociology*, Vol. 51, No. 6: 599–613.

Alatas, S.F., Sinha, V. (eds.) (2017) *Sociological Theory beyond the Canon*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Al-Hardan, A. (2018) The sociological canon reconfigured: Empire, colonial critique, and contemporary sociology, *International Sociology*, Vol. 33, No. 5: 545–557.

Baker, C. (2018) *Race and the Yugoslav Region: Postsocialist, post-conflict, postcolonial?* Manchester: Manchester University Press.

Bhambra, G. (2007) Sociology and Postcolonialism: Another 'Missing' Revolution? *Sociology,* Vol. 41, No. 5: 871– 884.

Bhambra, G, Medien, K, Tilley, L. (2020) Theory for a global age. *Current Sociology Monograph,* Vol. 68, No. 2: 137–148.

Blagojević, M. (1991) *Žene izvan kruga.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Blagojević, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević, M., Yair, G. (2010) The Catch 22 syndrome of social scientists in the semiperiphery: Exploratory sociological observations, *Sociologija,* Vol. 52, No. 4: 337–358.

Boatcă, M., Costa, S., Gutiérrez Rodríguez, E. (2010) Introduction: Decolonizing European Sociology: Different Paths towards a Pending Project. In: Gutiérrez Rodríguez, E., Boatcă, M., Costa, S. (eds.) *Decolonizing European sociology: Transdisciplinary approaches*. Burlington: Ashgate: 1–10.

Boatcă, M., Costa, S. (2010) Postcolonial sociology: A research agenda. In: towards a Pending Project. In: *Decolonizing European sociology: Transdisciplinary approaches*. Burlington: Ashgate: 13–32.

Bourdieu, P. (1997) *Méditations pascaliennes.* Paris: Seuil.

Bourdieu, P. (2002) Les conditions sociales de la circulation internationale des idées, *Actes de la recherche en sciences sociales,* Vol. 145: 3–8.

Bourdieu, P. (2003) Participant objectivation, *The Journal of the Royal Anthropological Institute,* Vol. 9, No. 2: 281–294.

Bourdieu, P, Wacquant, L. (1999) On the Cunning of Imperialist Reason, *Theory, Culture & Society,* Vol.16, No. 1: 41–58.

Burawoy, M. (2009) Challenges for a global sociology, *Contexts,* Vol. 8, No. 4: 36–41.

Collins, P.H. (2019) *Intersectionality as Critical Social Theory.* Durham and London: Duke University Press.

Connell, R. (2007) *Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science.* Cambridge: Polity.

Connell, R. (2010) Learning from Each Other: Sociology on a World Scale. In: Patel, S. (ed.) *The ISA Handbook of Diverse Sociological Traditions*. Los Angeles: SAGE: 40–51.

Connell, R. (2014) Margin becoming centre: for a world-centred rethinking of masculinities, *NORMA: International Journal for Masculinity Studies*, Vol. 9 No. 4: 217–231.

Connell, R. (2015) Social Science on a World Scale: Connecting the pages. *Sociologies in Dialogue: Journal of the Brazilian Sociological Society,* Vol. 1, No. 1: 1–16.

Connell, R. (1999 [1997]) Zašto je klasična teorija klasična? U: Mimica, A. (ur.) *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije.* Beograd: Zavod za udžbenike: 333–372.

Collyer, F.M. (2018) Global patterns in the publishing of academic knowledge: Global North, global South, *Current Sociology,* Vol. 66, No. 1: 56–73.

Dübgen, F., Skupien, S. (2019) *Paulin Hountondji: African Philosophy as Critical Universalism*. Basingstoke: Palgrave.

Go, J. (2013) For a Postcolonial Sociology, *Theory and Society,* Vol. 42, No. 1: 25– 55.

Go, J. (2016) *Postcolonial Thought and Social Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Go, J. (2017) Postcolonial thought as social theory. In: Benzecry, C., Krause, M., Reed, I.A. (eds.) *Social Theory Now.* Chicago and London: University of Chicago Press: 130-161.

Go, J. (2020) Race, Empire, and Epistemic Exclusion: Or the Structures of Sociological Thought, *Sociological Theory,* Vol. 38, No. 2: 79–100.

Hanafi, S. (2011) University systems in the Arab East: Publish globally and perish locally vs. publish locally and perish globally, *Current Sociology,* Vol. 59, No. 3: 291–309.

Hanafi, S. (2020) Global sociology revisited: Toward new directions, *Current Sociology*, Vol. 68, No. 1: 3–21.

Harding. S. (ur). (2005 [1998]) *Multikulturalnost i nauka: postkolonijalizmi, feminizmi i epistemologije.* Podgorica: CID.

Hountondji, P. (2002) *The Struggle for Meaning: Reflections on Philosophy, Culture, and Democracy in Africa*. Athens, OH: Ohio University Center for International Studies.

Hountondji, P. (2009) Knowledge of Africa, Knowledge by Africans: Two Perspectives on African Studies, *RCCS Annual Review* [Online], 1. DOI: 10.4000/rccsar.174

Keim, W. (2008) Social sciences internationally: The problem of marginalisation and its consequences for the discipline of sociology, *African Sociological Review,* Vol. 12, No. 2: 22–48.

McLennan, G. (2003) Sociology, eurocentrism and postcolonial theory, *European Journal of Social Theory*, Vol. 6, No. 1: 69–86.

Mignolo, W. D. (2009) Epistemic disobedience, independent thought and decolonial freedom, *Theory, Culture & Society*, Vol. 26, No. 7–8: 159–181.

Morris, A. (2015) *The Scholar Denied: W.E.B. Du Bois and the Birth of Modern Sociology.* Berkeley: University of California Press.

Patel, S. (2014) Afterword: Doing global sociology: Issues, problems and challenges, *Current Sociology Monograph,* Vol. 62, No. 4: 603–613

Patel, S. (ed) (2010) *The ISA Handbook of Diverse Sociological Traditions*. Los Angeles: SAGE.

Patel, S. (2020) Sociology's encounter with the decolonial: The problematique of indigenous vs that of coloniality, extraversion and colonial modernity. *Current Sociology* online first, DOI: 10.1177/0011392120931143

Rosa, M. C. (2014) Theories of the South: limits and perspectives of an emergent movement in social sciences, *Current Sociology,* Vol. 62, No. 6: 851–867.

Seidman, S. (2013) The Colonial Unconscious of Classical Sociology. In: Go, J. (ed.) *Postcolonial Sociology.* Bingley: Emerald: 35–54.

Seth, S. (2009) Historical sociology and postcolonial theory: two strategies for challenging eurocentrism, *International Political Sociology*, Vol. 3, No. 3: 334–338

Simić, M. (2020) *Ontološki obrt: Uvod u kulturnu teoriju alteriteta*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Smith, D. (1987) *Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*. Toronto: University of Toronto Press.

Smith, D. (2005) *Institutional Ethnography: A Sociology for People*. Lanham: Rowman & Littlefield.

Steinmetz, G. (2014) The Sociology of Empires, Colonies, and Postcolonialism, *Annual Review of Sociology*, Vol. 40: 77–103.

Tlostanova, M., Mignolo, W.D. (2012) *Learning to Unlearn: Decolonial Reflections from Eurasia and the Americas.* Columbus: Ohio State University Press.

LOCATING KNOWLEDGE: RECENT CRITIQUES OF SOCIAL THEORY'S BLIND SPOTS

The chapter provides a critical discussion of a range of recent approaches that interrogate the epistemological foundations of social theory in view of inequalities in terms of power and other resources, and which share the assumption that knowledge is a located and dated product of particular social actors. The approaches included are postcolonial and decolonial critique, studies of global academic hierarchies, Southern theory, global scientific field theory, feminism, and intersectionality. Finally, the position of semiperiphery is discussed, following an inspiration found in Marina Blagojević Hughson's critical remarks.

Keywords: social theory, production of knowledge, postcoloniality, semi-periphery

KULTURNA POTROŠNJA I PROIZVODNJA KROZ PRIZMU POLUPERIFERIJALNOSTI

Milica RESANOVIĆ

U ovom radu se analizira teorijski i epistemološki doprinos poluperiferijskog pristupa razvijenog u radu Marine Blagojević Hjuson na planu sociološkihistraživanja kulturne potrošnje i proizvodnje. U prvom delu rada prikazuju se karakteristike poluperiferijskog pristupa Blagojević Hjuson s posebnim osvrtom na odnos između teorije poluperiferijalnosti i postkolonijalne sociologije. U drugom delu rada ispituju se saznajni i teorijski benefiti koje ovako shvaćen koncept poluperiferije ima na planu istraživanja iz domena sociologije kulture. Na primeru najznačajnijih istraživanja iz domena sociologije kulturne potrošnje i kulturne proizvodnje analizira se šta osetljivost za poluperiferijsku perspektivu donosi na saznajnom planu u ovim istraživačkim oblastima. U radu se zagovara teza da poluperiferijski pristup omogućava da se adekvatnije istraže različiti kulturni fenomeni i forme odnošenja prema objektima i pojavama iz sfere kulture, i to ne samo u vidu preciznijeg mapiranja razlika između ovih pojava u društvima centra, poluperiferije i periferije, već i da podstiče kritičku interpretaciju kulturnih i simboličkih elemenata društvenog poretka u kontekstu globalne raspodele moći. Prednosti upotrebe poluperiferijskog pristupa ogledaju se na konceptualnom nivou, s jedne strane u vidu kritičkog pristupa pojmovnoj aparaturi razvijenoj u istraživanjima sprovedenim u centru, a s druge strane u podsticaju originalnog teorijskog razvoja na poluperiferiji.

Ključne reči: *Marine Blagojević Hjuson, poluperiferija, kulturna proizvodnja, kulturna potrošnja, globalno, lokalno*

Uvod: imenovanje bezimenog epistemološkog (među)prostora

Poslednje dve decenije svog naučnog rada Marina Blagojević Hjuson je posvetila razvoju kritički intonirane i rodno senzitivne sociologije saznanja u kojoj centralnu ulogu ima koncept *poluperiferije*. Ovaj koncept se prvi put pojavio početkom dvehiljaditih u istraživačkom radu koji se bavio analizom pozicije žena u procesu proizvodnje znanja u Istočnoj Evropi (Blagojević, 2004). Već su u prvim radovima posvećenim razvoju teorije poluperiferijalnosti jasno postavljene centralne ideje pristupa – da analiza procesa proizvodnje znanja mora biti *urodnjena* i *situirana*, smeštena u određeno vreme i prostor, koji su pak nužno obeleženi globalnim strukturama dominacije. Globalni društveni prostor konceptualizovan je kao

hijerarhijski organizovan, podeljen na centar-poluperiferiju-periferiju, koji se razlikuju po materijalnim, političkim, ali i simboličkim resursima kojima raspolažu. Poluperiferija označava onaj specifični prostor između centra i periferije, koji je određen dinamikom odnosa moći između centra i periferije, ali je po poziciji koju zauzima i karakteristikama koje iz nje proizilaze različit u odnosu i na centar i na periferiju, premda sadrži karakteristike oba člana ove dijade (Blagojević, 2009). Jedna od centralnih karakteristika poluperiferije je njena nestabilnost izražena kroz sklonost da osciluje između dve mogućnosti, prve u vidu unapređenja položaja i sustizanja centra i druge u vidu pogoršanja položaja padanjem u periferiju (Blagojević, 2005: 48; Hughson, 2015: 27). Stoga, teorija poluperiferijalnosti otkriva specifičnosti ovog međuprostora u globalnoj konstelaciji raspodele moći, ekonomske, političke, kulturne, i još važnije znanja, i poziva na artikulisanje glasa koji dolazi „iznutra", ujedno sposobnog da lokalne prilike sagleda i „spolja", iz perspektive transnacionalnih procesa i promena (Blagojević Hjuson, 2013: 16).

Prvi podsticaj za razvoj teorije poluperiferijalnosti Marina Blagojević Hjuson je dobila na osnovu dugogodišnjeg istraživačkog iskustva u domenu rodnih studija[1], na temelju kojeg je jasno uobličila istraživački postulat da „razumevanje funkcionisanja rodnih režima unutar jednog društva nije moguće ukoliko se to društvo ne stavi u kontekst globalizacije kako bi se dublje razumele povezanost i međuzavisnost specifičnih rodnih režima centra, poluperiferije i periferije" (Blagojević, 2013: 18). Drugi podsticaj proizilazi iz istraživanja sprovedenih u domenu sociologije saznanje, preciznije, analiza nejednakosti u globalnoj ekonomiji znanja ne gubeći iz vida rodnu dimenziju procesa proizvodnje znanja (Blagojević, 2009). Zapravo, teorija poluperiferijalnosti izranja iz istraživačke prakse koju odlikuje sklonost autorke ka stalnom i neumornom preispitivanju o onome šta radi, kao žena, naučnica i sociološkinja koja se na poluperiferiji bavi istraživanjem globalne produkcije i cirkulacije znanja. Zato bez sumnje možemo reći da teorija poluperiferijalnosti pretpostavlja refleksivnost, shvaćenu kao sposobnost naučnika da „preispita kategorije mišljenja koje se uzimaju zdravo za gotovo, koje ograničavaju mislivo i determinišu misao" (Bourdieu, Wacquant, 1992: 40). Potom, teorija poluperiferijalnosti predstavlja jednu vrstu „javne sociologije" (Burawoy, 2005), budući da je u sam pristup ugrađena namera da precizno identifikuje, gusto opiše, razume i objasni niz društvenih problema sa kojima se poluperiferijska društva suočavaju i da doprinese njihovom rešavanju. Drugim rečima, teorija poluperiferijalnosti je vođena idejom da je potrebno „stvoriti znanje o kontekstu koje bi bilo namenjeno omoćavanju samog tog konteksta, pa i žena u njemu"

[1] Od početka profesionalne akademske karijere Blagojević je bila posvećena analizi različitih aspekata rodnih režima (videti Blagojević, 1991).

(Blagojević Hughson, 2015: 13). Stoga, poluperiferijski pristup pruža nove saznajne uvide o karakteristikama društava na poluperiferiji, a istovremeno predstavlja i „emancipatorski projekat" (Hughson, 2015: 21) koji u konačnici treba da doprinese smanjenju društvenih nejednakosti i borbi protiv socijalne nepravde.

Sa „južnom teorijom", preko dihotomije Sever/Jug

Teorijske oslonce za osmišljavanje teorije poluperiferijalnosti Hughson Blagojević pronalazi u postkolonijalnoj sociologiji, u prvom redu „Južnoj teoriji" Rejvin Konel (Raewyn Connell)[2], feminističkoj epistemologiji, teoriji intersekcionalnosti, teoriji svetskog sistema, te ideji o višestrukim modernostima. Od navedenih teorijskih uporišta pojam poluperiferije se vezuje samo za teoriju svetskog sistema, odnosno, Volerstinovu (Immanuel Wallerstein) konceptualizaciju svetske kapitalističke privrede podeljene na centar, poluperiferiju i periferiju, sa tačno određenim mestima i zadacima u hijerarhijski strukturiranom sistemu. Blagojević iz Volerstinovog rada preuzima pojam poluperiferije, no ona u ovaj teorijski model uvodi kognitivnu i simboličku dimenziju, budući da konceptualizaciju razlika između centra, poluperiferije i periferije upotpunjuje razlikama koje postoje na saznajnom planu.

Za konceptualizaciju globalnih razlika na saznajnom planu najčvršći oslonac za razvoj teorije poluperiferijalnosti predstavlja teorija globalnog Juga (Conell, 2007). Teorija globalnog Juga je pravac razvijen u domenu sociologije saznanja zasnovan na ideji o „političkoj ekonomiji znanja" i pripada postkolonijalnoj tradiciji mišljenja. Glavna teza "južne teorije" je da analizu svih oblika znanja u društvu nužno smestiti u kontekst vladajućih, temeljnih podela sveta između Severa i Juga. Strukturnu podelu intelektualnog rada između metropole i periferije Konel problematizuje na primeru sociologije kao nauke koja istorijski gledano nastaje u metropolama, centrima glavnih imperijalističkih sila u vreme kada su bile na vrhuncu modernog imperijalizma. Nastanak sociološke teorije Konel dovodi u neraskidivu vezu sa procesima koji su doprinosili stvaranju svetskog društva, koje pak podrazumeva poredak nejednakih odnosa moći u kojem vlada kruta hijerarhija, iako se ta veza sakrivala i brisala iz istorije sociološke misli (Konel, 1999, Connell, 2007, 3-27). Kritičkoj oštrici izloženi su autori koji se danas smatraju očevima osnivačima sociologije, ali i savremeni klasici poput Burdijea (Pierre Bourdieu), Beka (Ulrich Beck), Gidensa (Anthony Giddens) i Kolmana (James Coleman). Rad svih ovih autora se predstavlja kao opšta (univerzalna) teorija društva, a zapravo prema

[2] Ovaj pristup je Konel najdetaljnije predstavila u istoimenoj knjizi *Southern Theory: the Global Dynamics of Knowledge in Social Science*, 2007.

Konel ove teorije izražavaju iskustvo dominantnih globalnog Severa i nedostaje im kapacitet da prepoznaju i integrišu iskustvo globalnog Juga. Drugim rečima, sociološka teorija doprinela je stvaranju kognitivne dimenzije razlike između Severa i Juga, pri čemu je „prostor univerzalnog okupirao Zapad, dok je prostor partikularnog prepušten Jugu" (Ray, 2013).

Južna teorija je pojam koji autorka koristi kako bi jednim imenom označila društvenu teoriju koju proizvode socijalni mislioci globalnog Juga, a koju dominantan teorijski diskurs društvenih nauka ne prepoznaje kao teorijsko saznanje. Primerima društvene misli koju su stvarali autori iz subsaharske Afrike, Latinske Amerike, Irana, Indije i Australije, Konel ilustruje postojanje socijalne teorije koja izmiče evrocentričnom pogledu na društvene fenomene (Connell, 2007). Doprinos južne teorije je velik i to na planu istorijske analize „globalne dinamike proizvodnje znanja u društvenim naukama", ali i na „aktivističkom" nivou, budući da poziva na promišljanje alternativa metropolskoj dominaciji društvene nauke kroz razvoj novih „saznajnih projekata i novih načina učenja sa globalno proširenim resursima" (Connell, 2013). Konel se zalaže za demokratizaciju nauke kroz „pronalaženje novih konceptualnih okvira ili preosmišljavanje postojećih metoda kako bi se načinili upotrebljivim onim društvenim grupama koje marginalizuje imperija" (Connell, 2018).

Teorija globalnog Juga postala je važan teorijski oslonac kasnijim pokušajima da se proširi teorijski korpus znanjima koja ne dolaze iz centra, ukaže na ranije teorijske pogrešne spoznaje i da osvetli dotada nevidljiva i neprepoznata logika proizvodnje naučnog znanja (Ray, 2013: 147). Ovaj pristup je inspirisao niz sociooloških radova posvećenih analizi globalnih nejednakosti koje određuju proizvodnju znanja i promišljanju pravca u kom treba razvijati dalje postkolonijalnu sociologiju, među kojima se nalazi i teorija poluperiferijalnosti Marine Blagojević Hjuson. Poput Konel, Blagojević Hjuson kritički pristupa teoriji koja dolazi iz centra, ali uvodi novi pojam poluperiferije kojim imenuje specifičan „međuprostor" između Severa i Juga. Konel, iako insistira na lociranosti naučne proizvodnje, prostor poluperiferije nije u vidnom polju, jer procese proizvodnje znanja posmatra prvenstveno kroz prizmu binarnih opozicija između Severa i Juga, Zapada i Istoka, centara i periferije (Connell, 2007: 212)[3]. Binarne opozicije kroz koje se konceptualizuje globalni društveni prostor kreiraju, metaforično rečeno,

[3] Pojam poluperiferija Konel pominje u „Južnoj teoriji", ali ga dovodi prvenstveno u vezu sa rečnikom teorije svetskog sistema (centar, poluperiferija i periferija), te kaže da ga retko koristi, premda ga nalazi korisnim za istraživanje procesa proizvodnje i legitimacije različitih oblika saznaja o društvu (Connell, 2007: 212). Međutim, iako Konel navodi da ovaj pojam može biti koristan, u „Južnoj teoriji" ga ne razrađuje, a u kasnijim radovima ga pominje uzgredno upravo referišući na tumačenje poluperiferije koje nudi Blagojević (McMahon, Connell, 2015).

„crnu rupu“ u koju upadaju „sva ona društva koja se nalaze negde između Severa i Juga - previše bogata da bi bila na Jugu, a previše siromašna da bi bila na Severu“ (Müller, 2018). Koncept poluperiferije upravo obuhvata one prostore i aktere koji u njima delaju, a koji „izmiču“ iz kruto shvaćenih kolonijalnih kategorija. On izrasta iz potrebe da se prevaizađe „nemost“, odnosno, da se progovori o intermedijalnom, hibridnom, nestabilnom prostoru novim diskurzivnim sredstvima, budući da to ne omogućava ni teorijski repertoar stvoren u centru, ali ni postkolonijalna kritika koja dolazi sa Juga. Sklonost ka krutoj reprodukciji binarne opozicije Sever-Jug je i danas prisutna u postkolonijalnoj sociologiji (Go, 2012; Edwards, 2020), te u tom svetlu razvoj teorije poluperiferijalnosti Blagojević Hjuson predstavlja značajan doprinos artikulaciji specifičnosti hibridnih pozicija, situiranih između dva pola, koji treba i dalje razvijati i usavršavati.

Sličan konceptu periferije je nešto noviji koncept Globalnog Istoka (Müller, 2016, 2018), koji poreklo vodi iz geografije i poput poluperiferije, „ne referiše toliko na geografski region, već na epistemički prostor - između Severa i Juga“ (Müller, 2018). Paralela između Milerovog (Martin Müller) shvatanja istočnosti i poluperiferije ogleda se u definicijama ovih pojmova u kojima se spajaju naizgled nespojive suprotnosti (istočnost kao „ne baš Sever, a ne baš ni Jug“ (Müller, 2018) i poluperiferija kao prostor „ne-belih belaca i ne-evropskih Evropljana“ (Blagojević, 2009)). Slično tome i Blagojević Hjuson primećuje kako je u međunarodnom sistemu danas razlika „Zapad-Istok” nebitna, štaviše, „politički nekorektna“, dok se razlika „Sever-Jug“ smatra legitimnom i dozvoljenom“ (Hughson, 2015:55), te otuda problem prilikom pokušaja da se progovori sa Istoka. Iako se u ova dva teorijska pristupa slično konceptualizacije epistemički međuprostor prostor u kontekstu globalnih nejednakosti na planu proizvodnje znanja, „globalni Istok“ za razliku od poluperiferije ne sadrži rodnu dimenziju. Proizvodnja znanja kod Blagojević se nikada ne posmatra kao uslovljena „samo“ okruženjem, tj. pozicijom lokacije iz koje nastaje u globalnom polju teorijske proizvodnje, već uvek i kao orodnjena. Pri tome, položaj žena u procesima stvaranja i transmisije znanja, određen je kontekstualno specifičnim rodnim režimima (Blagojević, 2005, 2009).

Ipak pored svih saznajnih novina koji pojam periferija donosi, operacionalizacija ovog pojma povlači određene poteškoće, koje se tiču u prvom redu određenja kriterijuma prema kojima bi se države i regioni u jednom istorijskom trenutku mogli označiti ovim terminom. Sama konceptualizacija pojma proizilazi iz višedecenijskog bavljenja Marine Blagojević Hjuson različitim aspektima rodnih režima u Jugoslaviji, kasnije na prostorima bivše Jugoslavije, pre svega u Srbiji i napokon, šire na prostoru Istočne Evrope. Zato ne čudi što se na nekim mestima čini da se pojam poluperiferije tiče samo evropskih postsocijalističkih država. Sama autorka nekada tvrdi da se pojam odnosi pre svega

na „bivše komunističke zemlje“ koje su bile relativno industrijalizovane i koje su završile ili još uvek prolaze kroz „*tranziciju*“ (Blagojević, 2005). I u interpretacijama opusa Blagojević Hjuson pojam poluperiferija se uglavnom dovodi u vezu sa postsocijalističkim zemljama istočne, centralne i jugoistočne Evrope (Spasić, 2016: 199). Prema pojmu „tranzicija“ Blagojević zauzima oštro kritički stav, smatrajući ga jednom vrstom „konstrukta koji je ideološki obojen i koji zato proizvodi značajnu saznajnu distorziju, pa i određenu vrstu teorijskog slepila“ (Blagojević Hjuson, 2013: 18). U tom svetlu, „tranzicija“ predstavlja deo saznajnog korpusa centra proizvedenog o „periferiji“, obojenog interesima i iskustvima centra, a nedostaju epistemičke zajednice na poluperiferiji koje bi jasno artikulisale specifičnost konteksta i potrebe koje proizilaze iz lokalnih prilika, a koje odstupaju od ovog unapred zadatog modela. Miler odlazi korak dalje, te odbacuje ne samo termin tranzicija, već i termin postsocijalizam, za koji kaže da je „za početak stvoren da provincijalizuje, da je dostigao kraj života, da je više zatvarao nego oslobađao; termin koji je vodio natrag u prošlost, te se uz njega nije mogla misliti budućnost, koji nas snažno vezuje za teritoriju umesto da omogući deteritorijalizaciju, koji reflektuje nejednaku moć da se proizvedi ono što će se smatrati validnim znanjem“ (Müller, 2019). Imajući u vidu kritiku koncepta „tranzicije“ Blagojević Hjuson, može se izvući zaključak da poluperiferija predstavlja termin kojim ona namerava da obuhvati specifičnost iskustva evropskih postsocijalističkih država bez ideološkog optimizma Zapada sadržanog u pojmu tranzicija i ideji da će nekadašnje evropske socijalističke zemlje preuzeti tržišni kapitalizam kakav je u zapadnim društvima, koji će ih voditi u pravcu demokratizacije društvenog poretka. Pa ipak, postavlja se pitanje da li poluperiferijska perspektiva odista pruža toliko nove uvide u poređenju sa onim istraživanjima proizvedenim u poluperiferijskim društvima koja ne koristeći ovu pojmovnu aparaturu ispituju različite aspekte postsocijalističke transformacije. Pored toga treba dodati da ostaje nejasno kad autorka proučavajući društvo Srbije apostrofira da je reč o „poluperiferiji Evrope“ (Blagojević, 2013), da li se misli da Srbija zauzima „međuprostor“ na nivou Evrope, te šta bi onda bila periferija Evrope.

Problem operacionalizacije pojma poluperiferije se komplikuje činjenicom da se u nekim drugim radovima jasno zagovara stav da poluperiferija ne referiše nužno na postsocijaističke evropske države, već da se odnosi na strukturisan međuprostor na nivou globalnih regiona (Hughson, 2015). Odsustvo temeljnih komparativnih istraživanja između evropskih i neevropskih poluperiferijskih država dodatno komplikuje nedoumice prilikom preciznijeg određenja pojma[4].

[4] Videti o pokušajima upotrebe poluperiferijskog pristupa za istraživanje vanevropskihdruštava (npr. Indije, Kine, Turske, Brazila i Argentine) radove u zborniku „Globalization and the ‘New’ Semi-Peripheries“ (Worth, Moore, 2009).

Posledično ostaje nedovoljno jasno da li i u kojoj meri karakteristike poluperiferijskih društava koje je identifikovala Blagojević Hjuson (spisak karakteristika pregledno dostupan u: Hughson, 2015: 28) proizilaze iz njihove međupozicije u globalnom poretku, ili su pak neke od njih, posebno one koje se tiču populacionog razvoja[5], pre posledica socijalističkog i postsocijalističkog iskustva, a ne poluperiferijalnosti. U tom svetlu, smatra se sasvim opravdanom ocena blagonaklonih interpretatora teorije poluperiferijalnosti da ona donosi vredne teorijske uvide i da predstavlja značajan pedagoški alat, ali da je potrebno kritički je promisliti u različitim društvenim i kulturnim kontekstima, kao i u transnacionalnom kontekstu (Hearn, Morrell, 2012: 8).

Kulturne prakse i o kulturnim praksama na poluperiferiji

U prvom delu rada prikazane su karakteristike poluperiferijskog pristupa i novine koje on donosi na planu sociologije saznanja i istraživanja globalnog naučnog sistema, dok se u ovom delu rada ispituje upotrebljivost ovog koncepta u drugim istraživačkim domenima, prvenstveno u istraživanjima kulturne potrošnje i kulturne proizvodnje. Najpre treba reći da se koncept poluperiferije danas najčešće koristi u oblasti rodnih studija, na planu istraživanja položaja žena u različitim oblastima društvenog života, kao i u domenu kritičkih studija maskuliniteta što ujedno predstavlja i centralnu istraživačku oblast u poznijim radovima Blagojević Hjuson (Hughson, 2017; Hearn, Morrell, 2012). Imajući u vidu da sama teorija poluperiferijalnosti vodi poreklo iz istraživanja sprovedenih u domenu rodnih studija, te da je teorijski snažno inspirisana feminističkom epistemologijom i teorijom intersekcionalnosti ne čudi što se najčešće primenjuje upravo u onim studijama u kojima je primarni fokus ispitivanje rodnih razlika i rodno zasnovanih nejednakosti u različitim sferama društvenog života (npr. istraživanja rodne dimenzije ekonomskih nejednakosti Avlijaš, 2018; Babović, 2018). Pored toga, teorija poluperiferijalnosti se pokazala i kao koristan alat i u polju multidisciplinarnih studija javnih politika u kojima se ispituje rodna dimenzija procesa kreiranja, implementacije i efekata javnih politika (Antonijević, 2018). Međutim, rodne studije i sociologija saznanja nisu jedine oblasti u kojima poluperiferijski pristup pronalazi svoju primenu. U fokusu ovog segmenta rada je upotrebljivost koncepta poluperiferije u sociološkim istraživanjima kulturne potrošnje i kulturne proizvodnje. U domaćoj sociologiji je u više radova iz ovih

[5] Prema Blagojević Hjuson poluperiferijska društva imaju specifičan populacioni razvoj koji se ogleda u problemima „niskog fertiliteta, intenzivnog starenja stanovništa, odliva mozgova, kao i nepovoljnim trendovima u mortalitetu, pa i sa depopulacijom agrarnih područja“ (Hughson, 2015: 30-31).

oblasti u pojmovnu aparaturu uvršćen i koncept poluperiferije kako bi se pružila duboko kontekstualizovana tumačenja lokalnih kulturnih praksi (Spasić, 2013; Štrangarić, 2018; Resanović, 2020).

Domaća istraživanja kulturnih praksi[6] oslonac pronalaze u glavnim teorijskim pristupima u ovoj oblasti koji su osmišljeni na Zapadu, dominanto u Burdijeovoj sociologiji, a potom i drugim teorijskim pravcima, poput sociologije simboličkih granica i studija kulture. No, iako nadahnuti teorijama koje su nastale na Zapadu (u Francuskoj, Americi i Velikoj Britaniji), domaći istraživači ne gube iz vida da se istraživanja sprovode u drugačijem tipu društva od onih u kojim su koncepti nastali (Cvetičanin, 2007; Cvetičanin, Milankov, 2011; Spasić, 2013; Resanović, 2020). Iznova se potvrđuje da se teorijski okviri i pojmovi razvijeni u centru samo delimično mogu upotrebljavati prilikom istraživanja konteksta u kome nisu izvorno nastali, te da je nekad potrebno prilagoditi ih, a nekad čak odbaciti i generisati nove koncepte, kako bi se interpretirali fenomeni u društvima poluperiferije. Kao što Blagojević Hjuson komentarišući svoje istraživačko iskustvo u domenu rodnih studije primećuje da „tamo gde se za mnoge problem završava jer postoje „gotovi recepti" prenosa znanja i iskustva, za mene tek počinju" (Blagojević, 2005: 42), tako su i istraživači i istraživačice u domenu sociologije kulturnih praksi suočeni sa potrebom da preispitaju upotrebljivost najznačajnijih koncepata koji dolaze iz ove sociološke oblasti pri analizi društva Srbije. Cvetičanin naglašava da retko koji od Burdijeovih stavova i nalaza može biti preuzet u izvornom obliku i u celini, te da je nužno odstupiti nekad od originalnih koncepata i ponuditi specifična rešenja koja odgovaraju istraživanju koje se sprovodi u Srbiji (Cvetičanin, 2007: 12).

U empirijskom istraživanju prenosivosti Burdijeovog centralnog pojma distinkcije pokazano je da se logika distinkcije pronalazi i u društvu Srbije, ali da identifikovane distinktivne strategije u nekim domenima (kao što su kriterijumi na kojima se povlače simboličke granice i njihov intenzitet) nemalo odstupaju od originalne konceptualizacije distinkcije[7] (Spasić, 2006). Da su Burdijeove ideje snažno u vezi sa empirijskim kontekstom u kom je sprovodio istraživanja pokazano je još početkom devedesetih godina prošlog veka u uporednom istraživanju diskursa društvenog vrednovanja i klasifikovanja koje je sprovela

[6] Sociologija kulturnih praksi predstavlja disciplinu koju karakteriše teorijsko i empirijsko interesovanje za proučavanje različitih formi odnošenja (recepcije, potrošnje, doživljavanja, procenjivanja) prema objektima i pojavama iz sfera kulture (Spasić, 2013: 222).

[7] Prema Burdijeu ukus predstavlja „sklonost i sposobnost prisvajanja (materijalnog i/ili simboličkog) jedne određene klase klasifikovanih i klasifikujućih objekata ili praksi" (Burdije, 2013: 183). Posledično svi kulturni izbori, načini vrednovanja i procenjivanja pojedinca budući da proizilaze iz ukusa izražavaju logiku distinkcije, putem kojeg se društveni dejstvenici pozicioniraju u društvenoj hijerarhiji.

Lamon (Michèle Lamont) u Francuskoj i SAD[8] (Lamont, 1992). U studiji „Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and the American Upper-Middle Class" (Lamont, 1992) prikazano je da se logika distinkcije pronalazi i u američkom društvu, ali su linije podela u različitim društvenim kontekstima različitog intenziteta i pojavljuju se na drugačijim mestima. No, za razliku od Lamon koja u svojim komparativnim istraživanjima simboličkih granica akcenat stavlja na razlike između „nacionalnih kulturnih tradicija" (Lamont, 1992), Spasić razlike u procesima simboličkog razgraničavanja ne tumači samo u kontekstu specifičnih odlika nacionalne kulture, već i u kontekstu geosimboličkih koordinata (Spasić, 2013). Dakle, u svojim istraživanjima kulturnih praksi i simboličkog razgraničavanja Spasić nastavlja burdijeovsku tradiciju, ali je upotpunjuje teorijom poluperiferijalnosti Blagojević Hjuson, naglašavajući da je „njena analitička pozicija smeštena na preseku tematike klase i tematike geosimboličkog pozicioniranja" (Spasić, 2013: 223). Pored poluperiferijskog obeležja društva Srbije, Spasić insistira i na njegovom postsocijalističkom karakteru (Spasić, 2013: 16). Postosicijalizam u istraživanju predstavljenom u studiji „Kultura na delu" (Spasić, 2013) donosi određene analitički prednosti, posebno na planu analize građe prikupljene u periodu 2001-2002. Međutim, u kontekstu novonastalih kritika koncepta postsocijalizma i „proglašenja njegove smrti" (Müller, 2019), potrebno je preispitati ideju o dvema centralnim karakteristikama društva Srbije, postsocijalističkom i poluperiferijskom karakteru, s posebnim osvrtom na odnos između ova dva pojma i implikacije primene postsocijalizma.

Nadalje, treba reći da istraživanja kulturne potrošnje sprovedena u Srbiji potvrđuju u osnovi Burdijeovu tezu[9] da kulturni izbori odražavaju karakteristike društvene stratifikacije. Tezu o strukturnoj homologiji prema kojoj pripadnici različitih klasa imaju različite ukuse, Burdije iznosi u čuvenoj studiji „Distinkcija: društvena kritika suda" (Burdije, 2013). Burdije je tvrdio da postoji stilska sličnost između kulturnih praksi predstavnika iste klase, te da predstavnici viših klasa preferiraju dela iz domena legitimne kulture, bilo da je reč o muzici, filmu, književnosti ili nekom drugom kulturnom ili umetničkom polju, dok predstavnici

[8] U studiji „Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and the American Upper-Middle Class" Lamont zaključuje da se logika distinkcije pronalazi i u američkom društvu, ali da su simboličke grance manje krute i slabije izražene, te da se koriste različiti kriterijumi vrednovanja i na njihovim osnovama povlače granice različitog intenziteta (Lamont, 1992).

[9] Prema tezi o strukturnoj homologiji pripadnici različitih klasa imaju različite ukuse, Burdije iznosi u čuvenoj studiji „Distinkcija: društvena kritika suda" (Burdije, 2013). Formulisana je na temelju podataka dobijenih u empirijskom istraživanju sprovedenom u Francuskoj šezdesetih godina prošlog veka.

nižih klasa, lišeni kulturnog kapitala, biraju dela iz domena „popularne" kulture[10]. Za razliku od centralne linije podele između legitimne i popularne kulture koja je predstavljena u „Distinkciji", podaci dobijeni u domaćim istraživanjima sugerišu da je glavna demarkaciona linija u srpskom društvu ona koja deli globalne i lokalne kulturne prakse i simbole (Cvetičanin, 2007: 67, 227; Spasić, 2013: 231; Resanović, 2020: 1178). Centralnost, značaj i istrajnost razlike između ukusa za dela koja pripadaju lokalnom kulturnom miljeu i za ona koja pripradaju globalnom kulturnom miljeu u simboličkom prostoru u Srbiji tumači se kroz prizmu teorije poluperiferijalnosti (Spasić, 2013: 231-232). U poređenju sa društvima centra, u društvima poluperiferije, kulturne vrednosti se drugačije određuju, te posledično uspostavljaju drugačije lestvice vrednovanja kulturnih dobara i njihovih konzumenata (tj. ukusa drugih). Konzumiranje sadržaja iz domena globalne popularne kulture u poluperiferijskim društvima predstavlja distinktivnu strategiju, jer podrazumeva iskorak iz lokalnih okvira koji pretpostavlja posedovanje određene količine kulturnog kapitala. To je značajna razlika u poređenju sa društvima centra gde se isti potrošački obrasci označavaju kao konzumiranje komercijalne masovne kulture za koju nije potreban nikakav kulturni kapital (Spasić, 2013: 232). Slična tendencija je primećena i u drugim državama koje zauzimaju poluperiferijski položaj, kao na primer u Turskoj (Rankin, Ergin, Gökşen, 2014: 167). „Ukus za popularne muzičke žanrove koji nastaju na Zapadu, potom, odlazak u bioskop, se u većini zapadnih država označavaju kao aktivnosti koje pripadaju nižim (*low-brow*) oblicima popularne kulture, dok su u Turskoj ove kulturne aktivnosti blizu visokom kulturnom ukusu" (Rankin, Ergin, Gökşen, 2014: 167). Iako komunikacija između istraživača iz različitih poluperiferijskih društava nije dovoljno razvijena, neki autori se ipak usuđuju da na temelju oskudnih podataka o sličnostima između društava koje se nalaze u ovom „međuprostoru" tvrde da „većinu poluperiferijskih država odlikuje tenzija ili čak konflikt između globalno (kosmopolitski) i lokalno orijentisanih aktera, koji predstavlja oštru podelu koja određuje ključne odnose moći u tim društvima" (Warczok, Zarycki, 2014: 336). Linija podele između lokalnih i internacionalnih kulturnih izbora identifikovana je i u istraživanjima sprovedenim u zapadnim društvima, npr. Kanadi (Bellavance, 2008), ali je tamo slabijeg intenziteta, dok u poluperiferijskom kontekstu ona predstavlja centralnu osu podele.

U istraživanjima kulturne potrošnje ispitivane su i rodne razlike u kulturnim ukusima, navikama i potrebama. Ustanovljeno je postojanje rodnih razlika na planu

[10] Burdije suprotstavlja na jednoj strani „legitimnu" kulturu, onu koja se institucionalizuje u obrazovnim i kulturno-umetničkim institucijama koje služe uspostavljanju kulturne hegemonije dominantne klase, popularnoj kulturi na drugoj strani.

izbora omiljenih aktivnosti u slobodno vreme, pa tako muškarci češće kao svoje omiljene aktivnosti navode bavljenje sportom, lov i ribolov, a žene ručni rad, gajenje cveća, gledanje filmova, šetanju i čitanje knjiga (Cvetičanin, 2007: 46). Razlozi zašto omiljene aktivnosti ne upražnjavaju onoliko često koliko bi to ispitanici voleli variraju u odnosu na rod, pa žene češće navode da je to zato što moraju da se posvete porodici, a muškarci jer nemaju vremena, odnosno, moraju da se posvete drugim aktivnostima koje donose zaradu (Spasić, 2013: 265-257). Kada su u pitanju podaci o kulturnim ukusima, kako u istraživanjima sprovedenim na Zapadu, tako i u lokalnim istraživanjima ustanovljeno je da žene češće preferiraju dela iz domena legitimne kulture u poređenju sa muškarcima, pa tako na planu muzičkih ukusa češće slušaju klasičnu muziku i operu u odnosu na muškarce (Cvetičanin, 2007: 184). Budući da je većina istraživanja kulturnih praksi sprovedena u Srbiji kvantitativnog karaktera (Cvetičanin, 2007; Cvetičanin, Milanokov, 2011; Spasić, 2013) nedostaju podaci koji bi ponudili dublje uvide o rodnim razlikama u kulturnim ukusima, potrebama i načinima interpretacije i doživljavanja objekata i pojava iz sfere kulture i umetnosti. Tek bi takvi kvalitativni podaci mogli da se tumače u kontekstu postojećih znanja o specifičnosti rodnih režima na poluperiferiji, čime bi se obezbedila u pravom smislu urodnjena analiza na koju teorija poluperiferijalnosti Blagojević Hjuson poziva.

Pored kulturne potrošnje, poluperiferijski pristup može imati značajan doprinos i na planu sociooloških istraživanja kulturne proizvodnje. Ilustrujmo na ovom mestu izazove koji se javljaju prilikom prenošenja znanja iz ove oblasti na liniji centar-poluperiferija primerom domaćeg istraživanja polja kulturne produkcije u Srbiji inspirisanog Burdijeovim konceptom polja (Cvetičanin, 2014). Pokušaj primene Burdijeovog koncepta polje u istraživanju lokalnog konteksta podrazumeva suočavanje sa pitanjem upotrebljivosti polja kao „jednog u nizu sociooloških alata koji je nastao na temelju proučavanja zapadnih nacionalnih država“ (Buchholz, 2016: 31). Prema izvornoj Burdijeovoj konceptualizaciji društveni prostor je podeljen na polja, koja predstavljaju relativno autonomne društvene „mikrokosmose“, koji imaju svoja pravila igre i svoju logiku (Burdije, 2003). Burdijeova kompleksna teorija polja o kojoj se puno pisalo u stranoj, a i domaćoj literaturi, na ovom mestu neće biti predstavljena. Krajnje uprošćeno rečeno, prema Burdijeu u svakom polju se vode borbe oko određenih resursa, u kojima akteri nastoje da prikupe što više specifičnog profita, koji u slučaju polja kulturne proizvodnje ima oblik priznanja. Polje kulturne proizvodnje je podeljeno na dva pola, u odnosu na dva principa hijerahizacije, autonomni koji podrazumeva težnju za uvećanjem priznanja, i heteronomni, u kome se simbolička dobra gledaju kroz prizmu ekonomskog uspeha. Glavna osa podele na temelju postojanja ova dva principa je ona koja polje deli na potpolje ograničene proizvodnje i masovne

proizvodnje[11], a potom se u potpolju ograničene proizvodnje razlikuju etablirani akteri (poznati i priznati umetnici) i nova avangarda (onih koji teže sticanju priznanja) (Burdije, 2003).

Podaci empirijskog istraživanja sprovedenog u Srbiji otkrivaju i novu liniju podele koja vlada unutar polja kulturne proizvodnje u Srbiji, „opoziciju između lokalno priznatih (legitimnih) umetnika i umetničkih dela (lokalni segment polja kulturne produkcije) i onih koji su globalno priznati/legitimni (globalni segment polja kulturne produkcije)" (Cvetičanin, 2014: 18). Dakle, kao i na planu istraživanja kulturne potrošnje, tako i na planu istraživanja kulturne proizvodnje, u poluperiferijskom kontekstu razlika između globalnog i lokalnog ima daleko veći značaj u poređenju sa istraživačkim podacima dobijenim u društvima centra. Pritom, u globalnom segmentu polja Cvetičanin identifikuje razliku između s jedne strane, onih dela namenjenih masovnijoj globalnoj publici i aktera koji teže globalnom priznanju glavnog toka (Cvetičanin, 2014: 21), i sa druge strane, onih aktera koji teže sticanju priznanja užeg kruga međunarodnih stvaralaca i internacionalne umetničke kritike, a čija su dela namenjena užim publikama alternativnih kulturnih scena (Cvetičanin, 2014: 24). Prvu grupu umetnika često finansiraju državni fondovi, jer se procenjuje da bi na globalnom tržištu mogli doneti prestiž državi Srbiji. Druga grupa finansijsku podršku pokušava da obezbedi preko međunarodnih donatora, koji imaju vlastite estetske preferencije (eksperimentalne i inovativne umetničke prakse), a neretko i političke zahteve (promovisanje vrednosti zapadnih parlamentarnih demokratija) (Cvetičanin, 2014: 20). Razlika između ove dve grupe umetnika koji izlaze na globalno kulturno tržište je nagoveštena, ali ne i temeljno elaborirana. Izostaje i prikaz strategija koje kulturni proizvođači primenjuju kako bi stekli priznanja internacionalnih kolega i kritičara, i doprli do međunarodne publike, uzimajući u obzir očekivanja koja im se nameću ili za koja veruju da im se nameću kao autorima sa (polu)periferije u pogledu forme i sadržaja dela.

Dobijeni podaci iznova potvrđuju značaj distinkcije između globalnog i lokalnog u srpskom društvu i obezbeđuju nove uvide o unutrašnjoj strukturi podela u polju kulturne proizvodnje koja se razlikuje spram one identifikovane u društvima centra, ali izostaje temeljnija kontekstualizacija u svetlu globalnih nejednakosti i specifičnog poluperiferijskog položaja Srbije. Posledično, iz okvira ovog istraživanja izlazi značaj opozicije između univerzalizma i partikularizma, koja ne predstavlja samo temeljnu opoziciju na planu globalne naučne proizvodnje (Connell, 2007),

[11] Na polu ograničene proizvodnje su akteri koji teže akumulaciji specifičnog kapitala, priznanja kompetentnih i nezavisnih kolega, a na drugom akteri teže povećanju obima vlastite publike i sticanju počasti od pojedinaca i institucija koji ne pripadaju polju kulturne proizvodnje, već pre polju moći (Burdije, 2003)

već i kulturne proizvodnje, i time utiče na strategije svih onih lokalnih aktera koji pretenduju da zauzmu pozicije u globalnom segmentu lokalnog polja kulturne proizvodnje. Za značaj navede distinkcije u polju kulturne proizvodnje možemo uzeti istraživanja iz domena sociologije književnosti koja pokazuju da se književnost velikih nacija gotovo po pravilu predstavlja kao ona koja se bavi univerzalnim temama kao što su ljubav, iskupljenje, promene sa kojima se pojedinac suočava, ili pak pitanje moći, dok se književnost malih nacija smatra etnografskim, poučnim i egzotičnim tekstom koji daje bogat kontekst kulturnih specifičnosti i neobičnosti (Pisac, 2012: 176-177). Dakle, iako istraživanje o polju kulturne proizvodnje obezbeđuje nesumnjivo izuzetno značajne uvide o unutrašnjoj strukturi polja kulturne proizvodnje u Srbiji, Cvetičanin ne koristi pun potencijal teorije polja za proučavanje odnosa između centra i poluperiferije u globalnoj kulturnoj proizvodnji.

Savremene reinterpretacije Burdijeovog polja i njegove upotrebe u empirijskim istraživanjima pokazuju da ovaj koncept predstavlja heuristički veoma plodan okvir za proučavanje nejednakosti u različitim domenima u globalnom kontekstu, pa i u globalnom polju kulturne proizvodnje (Casanova, 2004; Sapiro, 2008, 2016; Buchholz 2018). Pionirski rad u ovom domenu je istraživanje internacionalnog književnog polja („svetske književne republike“), koje je sprovela Paskal Kazanova (Pascale Casanova). Globalno književno polje je osmišljeno kao relativno autonomni transnacionalni domen koji je strukturisan na osnovu literarnog kapitala kojim raspolažu različite kulture, te se u njemu može uočiti razlika između centra i periferije. Autorka naglašava da ne postoji jasna granica između dominantnih i dominiranih pozicija u globalnom polju, da nije reč o opoziciji između dva tipa aktera, već da je po sredi kontinuitet različitih situacija (Casanova, 2004), što konceptualizaciju globalnog polja čini potencijalno pogodnom za teorijsku sintezu sa konceptom poluperiferije. Rad Kazanove dao je podsticaj za dalji razvoj burdijeovske sociologije prevođenja usmerene u pravcu analize odnosa moći u domenu internacionalne cirkulacije književnosti koja se odvija u kontekstu globalnog hijerarhizovanog polja (Sapiro, 2008, 2016), kao i analizu cirkulacije drugih simboličkih dobara, npr. vizuelne umetnosti (Buchholz, 2018). U domaćoj sociologiji književnosti i književnim studijama iako ne postoji primer istraživanja koje bi bilo dosledno sprovedeno na temeljima reskalirane globalne teorije polja, napravljen je iskorak u pravcu istraživanja prevodilačkih praksi uzimajući u obzir specifičnost poluperiferijske pozicije i globalnih odnosa nejednakosti u književnom polju. Komentarišući specifičnu ulogu prevodioca na poluperiferiji Biljana Dojčinović kaže da „figuru prevodioca vidi na srednjoj tački između postojećeg i nastajućeg (kontekstualnog) znanja i znanja iz centra, koje je najčešće u obliku

posebne terminologije koja se nameće kao nadređena pričama iz lokalnog svakodnevnog života ili književnosti i umetnosti“ (Dojčinović-Nešić, 2010).

Po analogiji sa istraživanjima procesa naučne proizvodnje u kojima Blagojević Hjuson insistira prvo na analizi ovih procesa u kontekstu globalnih akademskih hijerarhija, ali potom i lokalnih rodnih režima koji utiču na razlike između žena i muškaraca u akademskom konteksu, može se zaključiti da bi dosledna primena poluperiferijske perspektive podrazumevala i analizu rodnih razlika u polju kulturne proizvodnje. Uspešan primer analize rodnih nejednakosti u jednom od potpolja kulturne proizvodne predstavlja studija „Rodni odnosi na alternativnoj muzičkoj sceni Srbije i regiona“ Tatjane Nikolić (Nikolić, 2016). Autorka proučava položaj žena na domaćoj muzičkoj sceni, uzimajući u obzir s jedne strane rodne nejednakosti karakteristične za globalnu muzičku industriju, i sa druge strane, lokalne mehanizme reprodukcije patrijarhata koji utiču na položaj žena u muzičkom polju. O strategijama koje treba da omoguće unapređenje položaja žena u ovoj sferi se misli donekle kroz perspektivu razlika između globalnog i lokalnog, jer „ono što je još potrebno u većoj meri jeste upoznavanje sa primerima dobre prakse u inostranstvu, ali i prilagođavanje preuzetih mera i alata lokalnom kontekstu” (Nikolić, 2016: 160). Međutim, iako se pravi razlika između globalnih i lokalnih uslova, čini se da bi primena teorije poluperiferijalnosti na ovom planu mogla da dovede do dubljih uvida o specifičnost položaja žena na muzičkoj sceni.

Zaključak

Konceptom poluperiferije Blagojević Hjuson unosi novinu u konceptualizaciju globalnog prostora otkrivajući specifičnost „međupozicije“, zone između centra i periferije, globalnog Severa i Juga. Prikazano je da se najveća prednost ovog koncepta ogleda na planu istraživanja cirkulacije znanja u globalnim tokovima, budući da pruža nijansiraniju analizu globalnih akademskih hijerarhija i otkriva specifični prostor koji je dotada bio nevidljiv, kako iz ugla teorija iz centra, tako i iz perspektive postkolonijalne teorije. Na više mesta u svom opusu Blagojević Hjuson insistira na tome da se bavi društvenim pojavama i njihovom suštinom, a ne njihovom fizičkom smeštenošću, što predstavlja problem u empirijskim istraživanjima koji se ogleda u nemogućnosti konkretizacije globalne mape proizvodnje znanja u određenom istorijskom trenutku. Odnos između pojmova poluperiferije i postsocijalizma važan je za razumevanje globalnih nejednakosti i njihove simboličke i kognitivne dimenzije, a u radu Blagojević Hjuson ostaje nedovoljno razjašnjen, te se nameće potreba za njegovim dodatnim preispitivanjem.

Uprkos navedenim nedoumicama koje upotreba koncepta poluperiferije povlači i koji zahtevaju nova pojašnjenja i preciznija određenja, u radu je prikazano kao on predstavlja značajno analitičko sredstvo za istraživanje različitih aspekata globalnih nejednakosti i obezbeđuje razumevanje niza specifičnosti koje proizilaze iz pozicije između centra i periferije. U fokusu analize je bila upotreba poluperiferije u istraživanjima iz oblasti sociologije kulturne potrošnje i kulturne proizvodnje. Cela ova teorijska optika može se shvatiti kao poziv na kritičko promišljanje istraživača o vlastitim teorijsko-metodološkim izborima, ali i ispitivanje vlastite biografije i pozicioniranosti u polju naučne proizvodnje u lokalnim, ali i globalnim okvirima. Preciznije, primena teorije poluperiferijalnosti u domenu istraživanja kulturne potrošnje i proizvodnje sagledava se kao permanentna *svesnost o višestrukoj lociranosti* i to 1. lociranosti istraživača koji proizvodi znanje, 2. lociranosti znanja koje koristi u istraživanju (porekla teorija i koncepata), te 3. lociranosti fenomena koji istražuje u globalnom kontekstu. Pišući o situiranosti istraživača u svakodnevnom životu Blagojević Hjuson akcenat stavlja na značaj vladajućih patrijarhalnih privilegija u polju naučne proizvodnje, a kada su po sredi istraživanja kulturnih praksi treba istaći i značaj svesti istraživača o vlastitoj klasnoj poziciji i poziciji u simboličkom prostoru, te načinu na koji se ukrštaju ovi aspekti društvenog pozicioniranja pojedinca. Potom, ključni pojmovi iz domena sociologiji kulture nastali na temelju istraživanja sprovedenih u društvima centra, poput Burdijeove distinkcije, se ne mogu olako preneti u ovaj kontekst, odnosno, empirijska građa se ne može mehanički podvesti pod date teorijske modele. Prenosivost kocepata je potrebno ispitati u specifičnim okolnostima, a teorijske modele prilagoditi kada se koriste u bitno drugačijem kontekstu spram onog u kom su nastali. Takva refleksivnost u istraživanju može imati povratni uticaj na teoriju, u vidu otkrivanja varijabilnost teorijskih generalizacija stvorenih na temelju podataka prikupljenih u istraživanjima sprovedenim u društvima centra, te može dovesti do generisanja novih teorijskih uvida. Na planu istraživanja polja kulturne proizvodnje i potrošnje naglašena je veza između centralnosti distinkcije između globalnog i lokalnog, i poluperiferijskog položaja društava. Ovi saznajni uvidi su značajni jer povezuju lokalne mehanizme hijerarhizacije i iskuljučivanja, sa pozicijom društva u globalnom kontekstu.

Na kraju dolazimo do pitanja angažmana na koji teorija poluperiferijalnosti želi da podstakne, budući da je Blagojević Hjuson smatra intelektualnim alatom koji se može koristiti u borbi za društvenu pravdu i osnaživanje marginalizovanih grupa. Na planu istraživanja kulturne potrošnje i proizvodnje nije tako samorazumljivo šta angažman podrazumeva, kao u istraživanjima Blagojević Hjuson, u kojima je u prvom redu istaknut značaj smanjenja rodno zasnovanih nejednakosti i važnost uobličavanja zahteva za postizanjem rodne ravnopravnosti u različitim oblastima

života. Međutim, i istraživanja iz oblasti kulturne potrošnje i proizvodnje takođe mogu biti vođena emancipatorskim ciljevima koji u ovom slučaju podrazumevaju situiranje kulturne potrošnje i proizvodnje u globalni geopolitičkih kontekst, što doprinosi ne samo temeljnijem razumevanju kulturnih praksi i proizvoda, već i razobličavanju simboličkog aspekta globalnih nejednakosti.

Literatura

Antonijević, Z. (2018) *Urodnjavanje javnih politika u Srbiji 2000–2014: Politike podrške porodici u kontekstu Evropskih integracija*. Univerzitet u Novom Sadu: Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja, Centar za studije roda.

Avlijaš, S. (2018) Theorising The Effect of Transition on Female Labour Force in the European Semi-Periphery: an Interdisciplinary Methodology. *Sociologija,* 60(1), 35-49.

Babović, M. (2018) Gender and Economic Inequalities: Trends in Feminist Economics and Sociology at the Centre and Semi-periphery of the Global Knowledge Production System. *Sociologija,* 60(1), 11-34.

Bellavance, G. (2008). Where's high? Who's low? What's new? Classification and stratification inside cultural "Repertoires". *Poetics*, 36(2-3), 189–216.

Blagojević, M. (1991) *Žene izvan kruga: profesija i porodica.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja

Blagojević M. (2004) Creators, Transmitters and Users: Women's Scientific Excellence at the Semiperiphery of Europe. In*: Gender and Excellence in the Making*. European Commission, Directorate- General for Research: Luxemburg.

Blagojević M. (2005) Ko sme da zna? Koncentrični krugovi isključivanja znanja. U: M. Blagojević (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse. Tom 2.* Beograd: AŽIN - Asocijacija za žensku inicijativu.

Blagojević, M. (2006) Mapping Misogyny in the Balkans: Local/Global Hybrids in Culture and Media. U: E. Waltraud, U. Bohle (eds.) *Transformationen for Geschlechterordnungen in Wissenschaft und anderen sozialen Institutionen*, Hamburg: LIT Verlag, 74-95.

Blagojević, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević Hjuson, M. (2012) *Žene i muškraci u Srbiji: šta nam govore brojevi?* Beograd: UN Women.

Blagojević Hjuson, M. (2013) *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život.* Beograd: Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena.

Blagojević, M. (2013a) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities, in: Hearn J., Blagojević M. And Harrison K. (eds.): Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations, NY: Routledge

Blagojević Hughson, M. (2015). *Sutra je bilo juče: Prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova

Bourdieu, P., Wacquan, L. (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology.* Cambridge: Polity Press.

Buchholz, L. (2016). „What is a global field? Theorizing fields beyond the nation-state". *The Sociological Review,* 64(2): 31–60.

Burawoy, M. (2005) For Public Sociology. *American Sociological Review,* 70(1), 4-28.

Burdije, P. (2003). *Pravila umetnosti, geneza i struktura polja književnosti*. Novi Sad: Svetovi.

Burdije, P. (2013). *Distinkcija: društvena kritika suda*. Podgorica: CID.

Conell, R. (2007) *Southern Theory: the Global Dynamics of Knowledge in Social Science*. Unwin: Polity Press.

Conell, R. (2013) Using southern theory: Decolonizing social thought in theory, research and application. *Planning Theory*, 13(2), 210–223.

Connell, Raewyn (2018) Decolonizing Sociology. Contemporary Sociology. *Contemporary Sociology,* 47(4), 399–407.

Cvetičanin, P. (2007) *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije.* Niš: Odbor za građansku inicijativu.

Cvetičanin, P., Milankov, M. (2011) *Kulturne prakse građana Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Cvetičanin, P. (2014). Polje kulturne produkcije u Srbiji. *Most,* 2, 15 – 56.

Dojčinović-Nešić, B. (2010) Translation as Border-Crossing: Virginia Woolf's Case, Trans, *Revue de litterature generale at comparee,* No 9 (dostupno na: https://journals.openedition.org/trans/417#quotation)

Edwards, Z. (2020) Postcolonial sociology as a remedy for global diffusion theory, *Sociological Review,* 68 (6), 1179-1195.

Ferenčuhová, S., Gentile, M. (2016) Introduction: Post-socialist cities and urban theory. *Eurasian Geography and Economics,* 57(4-5), 483–496.

Go, J. (2012) For a postcolonial sociology. *Theory and Society*, 42(1), 25–55.

Konel, R. (1999) Zašto je klasična teorija klasična? U: A. Mimica (ur.) *Tekst i kontekst. Ogledi o istoriji sociologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna.

Hearn, J., Morrell, R. (2012) Reviewing Hegemonic Masculinities and Men in Sweden and South Africa. *Men and Masculinities,* 15(1), 3–10.

Hughson, M. (2015) Otkrivanje očiglednog? Zašto je potrebna teorija poluperiferijalnosti?. U: Hughson, M., Z. Stevanović (ur.) *Kriminal i društvo Srbije: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Lamont, M. (1992) *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Classes*. Chicago and London: University of Chicago Press.

McMahon, C., Connell, R. (2015) Emerging Ideas in Masculinity Research: An Interview with Raewyn Connell by Christian McMahon*, Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 16(1): 67-73.

Müller, M. (2018) In Search of the Global East: Thinking between North and South, *Geopolitics*, 25(3), 734-755.

Müller, M. (2019) Goodbye, Postsocialism!. *Europe-Asia Studies*, 71(4), 533-550.

Nikolić, T. (2016) *Rodni odnosi na alternativnoj muzičkoj sceni Srbije i regiona*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

Pisac, A. (2012) Književnost velikih i sociologija malih nacija. *Etnološka tribina,* 35(42), 169-186.

Spasić, I. (2011) Cosmopolitanism as Discourse and Performance: A View from the Semiperiphery. Revija za sociologiju, 41(3), 269-290.

Spasić, I. (2013) *Kultura na delu: Društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive.* Beograd: Fabrika knjiga

Spasić, I. (2016) Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective *Méthod(e)s*, 2(1-2), 199-202

Štrangarić, S. (2018) *Kulturni kapital kao znanje: istraživanje obrazovnih nejednakosti na primeru učenika srednjih škola u Somboru*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski Fakultet.

Rankin, B., Ergin, M, Gökşen, F. (2013) A Cultural Map of Turkey. *Cultural Sociology,* 8(2), 159-179

Resanović, M. (2020) Muzički ukus i simboličko razgraničavanje u društvu Srbije. *Teme,* 44(4), 1163-1181.

Warczok, T. Zarycki, T. (2014) Bourdieu recontextualized: Redefinitions of western critical thought in the periphery. *Current Sociology*, 62(3), 334–351.

Worth, O., Moore, P. (eds.) (2009) *Globalization and the 'New' Semi-Peripheries*. New York: Palgrave

CULTURAL CONSUMPTION AND PRODUCTION THROUGH THE PRISM OF THE SEMI-PERIPHERALITY

This paper analyses the theoretical and the epistemological contribution of the semi - peripheral approach developed in the work of Marina Blagojević Hughson to the contemporary sociological study of cultural production and consumption. The first part of the paper presents characteristics of the semiperipheral approach of Blagojević Hughson with special reference to the relationship between the theory of semiperipherality and postcolonial sociology. The second part of the paper examines the cognitive and theoretical benefits of the concept of semiperiphery as Blagojevic had articulated it, in terms of research in the field of sociology of culture. On the example of the most significant research projects in the field of sociology of cultural consumption and cultural production, it is examined what implementation of semiperipheral perspective brings in these research areas. It argued that the semiperipheral approach enables more adequate research of various cultural phenomena and attitudes towards objects and phenomena from the sphere of culture, not only in the form of precise mapping of differences between these phenomena in the centre, semiperiphery, and periphery, but it also encourages critical interpretation of cultural and symbolic elements of the social order in the context of the global distribution of power. Advantages of using the semiperipheral approach are reflected on a conceptual level - on the one hand in the form of a critical approach to the conceptual apparatus developed in research conducted at the centre, and on the other hand in encouraging original theoretical development on the semiperiphery.

Keywords: Marine Blagojevic Hughson, semiperiphery, cultural consumption, cultural production, global, local

ROD, RODNE TEORIJE I URODNJAVANJE ZNANJA

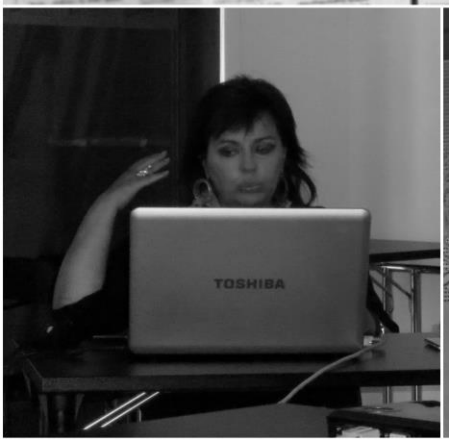

RODNA DEMOGRAFIJA U SRBIJI: ZASLUGA MARINE BLAGOJEVIĆ HJUSON

Mirjana BOBIĆ

Marina Blagojević Hjuson bila je dugogodišnja profesorka socijalne demografije na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Stasala je uz svoju mentorku i profesorku Ružu Petrović, inače formalnu demografkinju, ali je vrlo brzo odlučila da iskorači i značajno proširi vidike domaćoj nauci o stanovništvu. Uvođenje rodne perspektive označilo je postepenu transformaciju domaće demografije u pravcu interdiscipline. Uključivanjem pojmova povezanih sa feminizmom, a kasnije i rodom, omogućilo je preoblikovanje kvantitativne u kvalitativnu demografiju, čime se postiže interpretativnost, odnosno, smanjuje se raskorak između brojeva i konkretnih ljudi, žena i muškaraca, generacija i tako dalje. U radu se prvo navode osnovne paradigme rodne demografije kao intersekcionalne discipline. U drugom delu se analiziraju izabrani radovi Marine Blagojević Hjuson, na osnovu kojih se potkrepljuje njen naučni doprinos rodnoj demografiji. U diskusiji se ističu osnovni nalazi relevantnih istraživanja, pre svega, u domenu niskog fertiliteta, odnosno šireg pojma roditeljstva kao uloge, prakse i identiteta, najpre žena, ali sve više i muškaraca. Veoma su plodne i dobro empirijski utemeljene njene analize rodne statistike, te velike oblasti rodne demografije, zatim latentnog sukoba rodova u roditeljstvu, u uslovima poluperiferijskog društva Srbije, između muškaraca, koji, preživljavajući krizu u javnoj sferi, sve se više okreću očinstvu, i žena, koje se teško odriču svoje privatne dominacije, tj. mikromatrijarhata. Marina ukazuje i na nove oblike uzajamnosti i saveza rodova odnosno harmonizacije i rodne inkluzije. Najzad, u radu se obuhvata i staranje (care work) kao izuzetno značajno polje Marinih istraživanja, budući da ono troši ogromne lične resurse svakodnevice, posebno žena, u uslovima neoliberalne ekonomije i povlačenja institucionalne podrške, u populaciji koja intenzivno stari, kakva je Srbija danas. Sva ova njena intelektualna promišljanja, empirijski dobro potkovana nalazima sa terena, uvek su donosila i praktično političke zaključke, odnosno pozivala su na aktivizam, na menjanje stvarnosti u pravcu njene humanizacije. Treba posebno naglasiti da Marina uvodi rodnu demografiju kod nas svega nekoliko godina kasnije pošto se ona pomalja u radovima velike, svetske, nauke, pa je i ovde, kao i u mnogim drugim poljima svoga delovanja, Marina Blagojević Hjuson - bila prava predvodnica.

Ključne reči: *Marina Blagojević Hjuson, rodna demografija, Srbija, žene, muškarci.*

Uvod

Marina Blagojević Hjuson je dugi niz decenija bila moja koleginica, koautorka, intelektualna inspiracija. Kao profesorka bila mi je prethodnica na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta, gde sam, nakon njenog povlačenja, preuzela predmet Socijalnu demografiju. Marina je inicirala promenu naziva ovom predmetu sa idejom da ga čvrše poveže sa sociologijom, rodnim studijama, antropologijom i empirijskim istraživanjima. Od osnivanja sociološke katedre 1959. predmet je imao naziv „demografija", a ustanovio ga je i prvi je predavao akademik Miloš Macura. Marina je stasala uz potonju profesorku demografije, Ružu Petrović, sociološkinju, njenu mentorku, otvorenu za njene inovativne ideje. Sve do Marine, koja nasleđuje nastavu nakon smrti Ruže Petrović, 1993. godine, nauka o stanovništvu je bila u osnovi formalna disciplina, tesno povezana sa statistikom stanovništva, odnosno kvantitativno orijentisana, čvrsto vezana za podatke popisa i vitalne statistike, odnosno brojeve, opisivanje i tumačenja trendova, tendencija, pravilnosti.

Marina je imala potrebu da demografiju kao najmatematskiju društvenu nauku, kako su je odredili njeni tvorci u 19. veku, oplemeni sadržajem, da je popuni korpusom raznovrsnih naučnih saznanja, te da je pretvori u interdisciplinu, onako kako se ona razvijala u bogatijim akademskim zajednicama, odnosno kakva je ona danas. Može se, s pravom, reći da je ona to i postigla, zaokružujući svoja saznanja iz različitih uglova, sintetišući rezultate empirijskih istraživanja, propitujući, odbacujući i re-kreirajući teorijsko epistemološke sisteme i konstrukcije.

O Marininom naučno istraživačkom opusu je teško napisati samo jedan tekst. Makoliko da joj je sama demografija u jednom trenutku postala preuska u intelektualnom napredovanju, te se okrenula feminizmu, rodnim studijama, studijama maskuliniteta, opštoj sociološkoj teoriji, socijalnoj politici, praktičnim politikama i tako dalje, ona je zapravo uvek ostala verna nauci o stanovništvu, koristeći njena saznanja, metode i tehnike, primenjujući ih, povezujući ih sa svojim intelektualnim i teorijskim otkrićima, uviđajući i otkrivajući nove veze među pojavama i procesima i gradeći svoje inovativne paradigme.

Zato se u ovom tekstu moramo ograničiti samo na jednu dimenziju njenog bogatog naučnog opusa - na uvođenje rodnog principa u domaću demografiju – po čemu je ona bila ne samo predvodnica, kao uostalom i u mnogim drugim oblastima, nego i zbog toga što su, zahvaljujući njoj, rodne demografske studije u Srbiji „hvatale" korak sa razvijenijim sredinama. Tekst je koncipiran tako da se nakon uvoda razmatra proces postepene gradnje rodne demografije u Srbiji zahvaljujući intelektualnim pregnućima Marine Blagojević Hjuson. Potom se analiziraju njeni

značajniji radovi i dublje sagledava širina i vrednost njenog doprinosa po raznim pitanjima, otvorenim debatama i praktično političkim rešenjima, nakon čega slede zaključna razmatranja.

Uvođenje rodnog principa u socijalnu demografiju u Srbiji

U svetu se rodonačelniom feminističke ili demografije roda smatra američka sociološkinja Nancy Riley (Riley, McCarthy, 2003; Riley, 2005, 1997). Rodni princip je u demografiju ušao kasnije u odnosu na sociologiju i druge društvene nauke, umetnost i literaturu. Za rodnu demografiju su bila značajna dva osnovna postulata preuzeta iz rodnih studija: prihvatanje ideje da je rod socijalna konstrukcija, a ne (samo) biološka konstanta – pol u dotadašnjoj demografiji[1] i, drugo, pripadnost rodu povlači nejednakost u raspolaganju moći ili autoritetom.

Rodna perspektiva je prvo uvedena u demografske studije fertiliteta, počev od 1980-tih (Folbre, 1983), a neposredni motiv je nastao iz potrebe za istraživanjem (rodne) moći u domaćinstvu. Pomoću roda kao socijalno kulturne konstrukcije može se bolje objasniti kako sebe, svoje telo, seksualnost, reprodukciju, ekonomsku aktivnost, plaćeni rad, ličnu moć, biografiju, i tako dalje, vide žene, odnosno muškarci. Studije roda su imale za cilj da pomognu demografiji da bolje razume osnovne dinamičke procese, dakle, rađanje, bračnost, smrtnost, pa i migracije, a danas je rodna analiza nezaobilazna u istraživanju i tumačenju ovih populacionih fenomena, populacione dinamike, struktura i promena, odnosno rodnih razlika u demografskom ponašanju u odnosu na rađanje, umiranje, migracije, bračnost, i tako dalje.

Uključivanje rodne dimenzije u demografiju značilo je i proširenje metodološkog okvira, uvođenje novih pristupa, tehnika proučavanja, analize i interpretacije, a to je sve doprinelo da se savremena demografija transformiše u

[1] Biološka konstanta ima svoj značaj u nauci o stanovništvu, kao i drugim naukama koje se oslanjaju na (socijalnu) biologiju, genetiku, antropologiju i slično. Ona se uzima u obzir kod razmatranja prirodnih procesa (mortaliteta i nataliteta) povezanih sa ljudskom vrstom, odnosno generičkim svojstvima čoveka, njegovim telom, odnosno fiziološkim procesima. Kontrola rađanja i umiranja su dva suštinska sociobiološka procesa od značaja za demografska istraživanja i saznanja (Cliquet, 2010). Smrtnost čoveka jeste povezana sa njegovim/njenim životnim stilom, pripadnošću određenim društvenim grupama, sloju, klasi, naciji, rasi, i tako dalje, ali biologija ipak postavlja granice, jer je ljudski vek ograničen, te se smrt može odlagati, ali ne i izbeći. Ona je činjenica našeg života. Kod rađanja, sposobnost učestvovanja u reprodukciji se smanjuje sa starenjem organizma i gotovo da nestaje posle 50 godine kod žena. Potom, postoji jedan deo populacije (žena i muškaraca) koji ne poseduju plodnost (po procenama oko 10% ili 6-9%), što se duguje tzv. fiziološkom sterilitetu. Ma koliko bili socijalno determinisani, biološka osnova ovih procesa se ne može prenebregnuti.

antropološku, postmodernu, interpretativnu ili interdisciplinu (uporediti: Bobić, 2013).

Riley i drugi ističu da rodna demografija podrazumeva napuštanje feminističkog empiricizma, odnosno da ona znači nešto više od pukog merenja uobičajenih demografskih pokazatelja individualnog (ženskog) položaja na tržištu rada, u braku i porodici, merenje uticaja spoljašnjih varijabli kao što su: starost, pol, obrazovanje, zanimanje, pismenost, mesto stanovanja, i tako dalje. Rod je više od individualnog atributa, jer se njegov uticaj proteže na nivo globalnih društvenih odnosa i struktura. Tako je rod način sveukupne društvene organizacije i predstavlja sastavni deo svih institucija – prava, ekonomije, porodice, države (Riley, McCarthy, 2003: 100). Pošto je rod princip oblikovanja dominantnih nejednakosti u društvu, on je konstitutivni elemenat socijalne strukture, samim tim, deluje izvan individualnih motiva i želja. Čak i onda kada žena ili muškarac ne žele da svoj život oblikuju prema vladajućim rodnim stereotipima (*„de-gendering"*), oni se na svakom koraku susreću sa ograničenjima vezanim za rodne prakse, rodni performans, jer su društvene institucije građene na principu rodne nejednakosti (Bobić, 2013: 47). Tako rodna perspektiva ističe *simbolički, strukturalni, ideološki, materijalni, interakcioni i institucionalni nivo analize* (Riley, McCarthy, 2003: 100).

U kontekstu postmodernizma, Riley insistira da ne postoji univerzalni pojam roda već se položaj, uloge, životne situacije, strategije rodova moraju posmatrati i analizirati situaciono i uvremenjeno, temporalno i teritorijalno, na osnovu eksploracije i interpretacije svakog konkretnog slučaja, društva, lokalne sredine, rase, klase, nacije.

Marina Blagojević Hjuson je bila piniorka rodne demografije kod nas. Ona je feminističku, odnosno perspektivu roda uvela u domaću demografiju vrlo rano, odnosno gotovo istovremeno kada je ona postala sastavni deo velike svetske nauke. To je bilo već na samom početku njenoga akademskog puta i intelektualnog sazrevanja na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta. Marina je bila podstaknuta ne samo saznajnom radoznalošću, već i nezadovoljstvom naučnim pojmovima, teorijama i alatkama koje je prethodno usvojila i kao demografkinja i kao sociološkinja, smatrajući ih nedovoljno senzibilisanim za društveni položaj žena, njihove brojne uloge, konflikte, frustracije, ambigvitete, demografsko ponašanje i posledice. Zato se upuštala u originalne i samostalne istraživačke izazove, tragajući za alternativnim putevima dolaženja do znanja, tragajući za novim pojmovima koji bolje odslikavaju stvarnost života žena i muškaraca. Jedno od njenih prvih takvih otkrića zasnovanog na sopstvenom istraživanju, koje je bilo ujedno i osnova za

pisanje doktorske teze, bilo je da u društvu deluje sistemska inhibicija[2] koja žene, kao marginalnu grupu, potiskuje na niže društvene položaje u odnosu na muškarce, nezavisno od njihovih profesionalnih postignuća, odnosno od obrazovanja, zanimanja, radnog iskustva, i tako dalje, što se ogleda u razlikama u platama između muškaraca i žena, u društvenom položaju koji žene istoga obrazovanja zauzimaju na tržištu rada, obimu nagrada, stepenu moći i uticaja koje imaju u društvu, u porodici, i slično (Blagojević, 1991).

Od tada pa nadalje, Marina nastavlja da, u kontinuitetu, vođena unutrašnjim nemirom, porivom da dekonstruiše i konstruiše postojeće i nove koncepte i naučne sinteze, da ih propituje, upoređuje i smešta u lokalni kontekst, proverava u analizama životnih situacija konkretnih ljudi, žena i muškaraca, da ih potkrepljuje obimnim i raznovrsnim izvorima podataka, (rodnom) statistikom, terenskim istraživanjima, kako svojim, tako i drugih članova šire epistemičke zajednice, domaće[3] i međunarodne.

Već 1988. godine[4] Marina sprovodi istraživanje „Stavovi mladih o braku i roditeljstvu" koje postaje osnova njenog magistarskog rada (Blagojević, 1993 i 1993a). Godine 1991. objavljuje empirijsko istraživanje jedne posebne populacije žena, naučnica i umetnica, ulazeći dublje u razumevanje društvenog položaja žena, o čemu je već bilo reči (Blagojević, 1991). Potom se posvećuje istraživanju fenomena rađanja i roditeljstva, kontekstualizujući ih pomoću filozofske paradigme svakodnevnog života, koju ona operacionalizuje na originalan način (Blagojević, 1997). Marina je ponudila inovativna tumačenja uzroka niskog nataliteta i fertiliteta u Srbiji, najpre u uslovima razorenog društva 1990-tih, a zatim i društva u „raz-razvoju" od početka postsocijalističke transformacije 2000-tih, te je pružila i predloge za populacione politike, odnosno društvene odgovore na nizak i nedovoljan fertilitet (Blagojević, 1997, Blagojević Hjuson, 2012, 2014), pri tome stalno proširujući pojmovni, teorijski i metodološki instrumentarijum, odnosno puteve dolaženja do znanja. Kasnije se usmerava na istraživanja sintetičkih pojmova i pojava kao što su rodni režimi u pojedinačnim državama Zapadnog Balkana (na poluperiferiji globalnog kapitalizma), u Bosni i Hercegovini (BiH),

[2] Marina je sistemsku inhibiciju definisala kao „skup društvenih mehanizama koji ometaju vertikalnu pokretljivost naviše pripadnika marginalnih grupa. ...Ona se ostvaruje preko niza veoma različitih društvenih institucija: porodice, obrazovnih institucija, tržišta radne snage, profesionalnih udruženja, ustanova za socijalnu pomoć i tako dalje." (Blagojević, 1991:30).

[3] Ovde treba naglasiti da je Marina Blagojević Hjuson pomno pratila i upoređivala svoje nalaze sa istraživanjima svojih kolega sa Odeljenja za sociologiju, odnosno Instituta za sociološka istraživanja, okupljenih oko sociološkinje porodice, Anđelke Milić, i drugih, ali i Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka i svoga matičnog, Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja.

[4] Marina Blagojević se zaposlila na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta 1986. godine.

Srbiji, Crnoj Gori (u BiH 2004. godine, u Srbiji 2006. i 2012. godine, u Crnoj Gori 2008. godine) da bi zatim naučno zaokružila svoju teoriju poluperiferijalnosti i rodnih režima i tako stvorila originalno tumačenje raz-razvoja (*„de-development"*), uključujući i savremene populacione izazove u državama zahvaćenim postsocijalističkom transformacijom (Blagojević Hjuson, Bobić, 2014, 2014a).

Od studija pojedinačnih fenomena do izgradnje sintetičkih teorija

Od kraja 1980-tih godina, dakle u periodu dužem od tri decenije, Marina je sprovela desetak velikih istraživanja u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana. Bavila se raznovrsnim temama: mladima, roditeljstvom, rađanjem, populacionim politikama, materinstvom i očinstvom, muškarcima, rodnim režimima, rodnom statistikom, staranjem, jednoroditeljskim porodicama, samim majkama, i tako dalje. Sve ih povezuju zajednički „rodno osvešćen pristup u istraživanju svakodnevice, i to svakodnevice na poluperiferiji" (Blagojević Hjuson, 2014: 384).

Osnovni cilj je bio da se ovi mikrodruštveni odnosi (roditeljstvo, materinstvo, očinstvo), posmatraju u kontekstu globalnog društva, tj. makrostrukturalnih promena, pri čemu se nastojalo da se povuče vertikala između individue i njenog specifičnog društvenog, institucionalnog i vaninstitucionalnog okruženja (Blagojević Hjuson, 2014).

Već svojim prvim istraživanjem o stavovima mladih o braku i roditeljstvu krajem 1980-tih godina, motivisanog razlozima odlaganja braka i rađanja, odnosno snižavanja rađanja, Marina uviđa nedostatnost teorijskog okvira vladajuće, teorije demografske tranzicije, koja je bila pandan teoriji modernizacije u sociologiji i shvata da joj je potrebna drugačija teorijska matrica za razumevanje društava koja prolaze kroz ekonomsku ili razvojnu krizu. Osim toga, Marina smatra da postoji potreba za teorijom koja može dosegnuti do nivoa pojedinca da bi se bolje razumele individualne odluke u bračnom i reproduktivnom ponašanju. U to vreme se pod uticajem feminizma, i sama sociologija otvara prema tzv. privatnim temama, koje su do tada smatrane nebitnim, nenaučnim, manje vrednim. U tim okolnostima Marina prva uvodi paradigmu svakidašnjeg života u domaću sociologiju i demografiju, inspirisana francuskim marksističkim filozofom, Anri Lefevrom. Ona tvrdi da se roditeljstvo i bračno ponašanje ne mogu razumeti izvan njihovog utemeljenja u svakidašnjem životu, jer je „svakodnevni život strukturacija života na mikro nivou, medijator između roditeljstva i globalnog društva" (Blagojević, 1989: 29). Operacionalizujući pojam za potrebe svojih istraživanja, Marina izdvaja sledeće dimenzije svakidašnjeg života, koje potom usvajaju i koriste i druge

domaće autorke u ispitivanju niskog fertiliteta (Petrović, 1994; Tomanović, 1997 i tako dalje). To su: potrebe, resursi (ljudski: vreme, energija, zdravlje, znanje, sposobnost; neljudski: materijalni i nematerijalni), organizacija, tehnologija, aktivnosti (rad i ne rad: igra, dokolica, komunikacija), zadovoljenje potreba i kvalitet života. Ovako dekonstruisan svakidašnji život smešten je u institucionalno i vaninstitucionalno okruženje.

Polazeći od Lefevrove kritike svakidašnjeg života, koji se u savremenim društvima odvija ispod mogućnosti, Marina izvodi zaključak o otuđenju u roditeljstvu, koje se ispoljava preko društvenih pritisaka u vidu opšte, kolektivne norme o rađanju (dvoje dece), umesto – individiualizacije u roditeljstvu, slobodno ispoljenih razlika u aspiracijama, potrebama i mogućnostima u vezi sa brojem i kvalitetom dece (ulaganjem u decu). Individualizaciju u roditeljstvu Marina je ispitivala preko razlika u stavovima srednjoškolaca, studenata i zaposlenih u pogledu broja željene i planirane dece, rasporeda rađanja, odvajanja roditeljstva od braka, prihvatanja alternativnih oblika roditeljstva, i tako dalje. Otuđenje je ispitivala preko raskoraka u broju željene i planirane (očekivane) dece, motivacije za roditeljstvo, procene pozitivnih i negativnih strana roditeljstva, i tako dalje. Nasuprot tada prisutnim racionalnim i ekonomskim objašnjenjima procesa odlučivanja o rađanju, prisutnim u svetskim teorijama o fertilitetu, koja su se po Marini, nekritički usvajali od strane domaće nauke, ona zaključuje o odsustvu refleksivnosti. U Srbiji je na delu konformiranje mladih opštoj normi o dvoje dece različitog pola, što je deo kolektivne ili prosečne racionalnosti, nastale saobražavanjem ličnih želja i objektivnih okolnosti. Umesto varijacija u bračnom i roditeljskom ponašanju shodno ličnim željama, utvrđeno je odsustvo individualizacije i otuđenje u roditeljstvu, u društvu Srbije pogođenom ekonomskom i političkom krizom, u predvečerje raspada zajedničke države. Blokirana individualizacija, odnosno odsustvo diverzifikacije u bračno porodičnom ponašanju, jeste barijera rehabilitacije fertiliteta. Štaviše, ne samo da će se individualizacija u braku i rađanju odgoditi i u decenijama koje slede, sve do danas, nego će društveni tokovi krenuti reverzibilno, u pravcu retradicionalizacije, odnosno produžene krize rađanja, ali uz dodatak drugih, veoma nepovoljnih demografskih i socijalnih trendova, uz veliku emigraciju mladih, posebno visokoobrazovanih, starenje stanovništva u zemlji i depopulaciju čitavih regiona i naselja.

U pogledu rodnih razlika u demografskom ponašanju mladih, Marinino istraživanje s kraja 1980-tih je donelo neke od značajnih rezultata. Za mladiće rađanje ima značenje produženja vrste, a za devojke to je smisao života. Što je viši društveni položaj mladih, to oni više vrednuju decu kao svrhu po sebi, a manje ih instrumentalizuju. Odnosno, rađanje se u višim društvenim slojevima odvaja od

braka, pa se deca ne smatraju neophodnim preduslovom za bračnu stabilnost. Stručnjaci više ističu afektivnu stranu roditeljstva u odnosu na radnike. Rodne razlike u odnosu na brak i roditeljstvo više su izražene u odnosu na obrazovanje i mesto stanovanja (selo-grad). Žene stručnjakinje su više opterećene preispitivanjem svoje roditeljske uloge, osećaju veći konflikt uloga i više pate od osećanja krivice u vezi sa roditeljstvom. Već tada Marina primećuje nešto što ostaje konstanta porodičnog života u Srbiji do danas – muškarci/očevi se preko roditeljstva, i to njegovog kreativnog aspekta - igre i slobodnih aktivnosti sa decom, postepeno uključuju u privatnu sferu, dok ciklične i repetitivne poslove u domaćinstvu ostavljaju ženama/majkama (Blagojević, 1989). Ovo poslednje će se pokazati kao tvrdokorna matrica muško ženskih odnosa u roditeljstvu, čak i u najosetljivijem momentu rađanja - kada žene tek izađu iz porodilišta (Bobić, 2018).

Roditeljstvo i fertilitet: sociologija i/ili demografija

Tokom 1990-tih godina Marina ulazi dublje u istraživanje i interpretaciju fenomena niskog nataliteta, podstaknuta tada gorućim diskusijama u naučnim, stručnim i političkim krugovima, vezanim za rešavanje problema niskog nataliteta i dualnog tipa reprodukcije u Srbiji (kontroverza nedovoljnog rađanja u centralnoj Srbiji i Vojvodini nasuprot visokog fertiliteta među albanskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji). Tragalo se za „pravim" uzrocima ali i „lekovima" - populacionim odgovorima, primerenim svakom tipu teritorije i demografije.

Trudeći se da dopre do same suštine problema, Marina smatra da se rađanje ili fertilitet tretira kao pretežno biološki i demografski proces i pojam, te da ga je potrebno proširiti odnosno zameniti širom, sociološkom teorijskom paradigmom - roditeljstva, kao jedinom validnom. „Roditeljstvo je društveni odnos, društvena uloga, kulturni obrazac, društvena institucija, ali i emocija i trošenje ljudskih resursa" (Blagojević, 1997: 49). Dok demografi pristupaju fertilitetu kao pre svega biološkoj činjenici, jer je za njih on uslov opstanka ljudske populacije, roditeljstvo je društvena činjenica, ono je pod snažnim uticajem društvenog okruženja, što znači da je njegov sadržaj kulturno istorijski promenljiv. „Biološka dimenzija roditeljstva u savremenom svetu je činjenica koja se sve više relativizira, nasuprot njegovoj društvenoj determinaciji koja postaje sve značajnija (usvajanje, nova genetska dostignuća...)" (Blagojević, 1997: 49). Sociološki pojam roditeljstva Marina vezuje za svakodnevni život, odnosno za lokalne uslove, za društvo Srbije i njegove posebne socijalne grupe, rodove, slojeve, generacije, i tako dalje.

Istraživanje roditeljstva u Srbiji 1990-tih pokazalo je da je ono izrazito rodno asimetrično, odnosno da je roditeljstvo = materinstvo, tj. ženska uloga,

odgovornost i praksa, kojoj nedostaje društvena podrška i priznanje. Raspad državne zajednice, ratovi u okruženju, tegobna društveno ekonomska transformacija, privredni kolaps, restrukturacija privrede i društva, enormni porast siromaštva, urušavanje institucija, posebno tržišta rada, socijalne zaštite, obrazovanja, zdravstva, i tako dalje, pojačali su značaj porodice u stanovništvu i društvu, odnosno podstakli su beg ljudi u privatnost - procese repatrijarhalizacije, retradicionalizacije, refamilijarizacije. Žene su često prve gubile plaćene poslove i proglašavane tehnološkim viškom, te gurnute nazad u porodicu. U takvim opštim društvenim prilikama Marina testira još jedan svoj originalan i veoma značajan pojam koji potom koriste mnoge domaće autorke sve do danas - ženskog samožrtvujućeg mikromatrijarhata (ŽSMM) (Blagojević, 1997). Definiše ga kao enormno trošenje ženskih resursa, aktivnosti, emocija, brige i nege u porodici ili primarnim grupama. Kao omnipotentne starateljke, supruge i majke, domaća radna snaga, ali i emotivno psihološki menadžeri za sve članove porodice, žene postižu i svojevrsnu moć i dominaciju nad zavisnim članovima (mužem, decom i drugima). Tzv. „omoćavanje" žena u privatnoj sferi je pandan njihovoj maloj ili nikakvoj moći u javnoj i predstavlja kontinuitet sa pređašnjim istorijskim periodima perzistirajućeg patrijarhatra iz doba seoskih zajednica, ali i modernih urbanih porodica u socijalizmu.

Na osnovu ovih saznanja o ženskom samožrtvovanju u ekonomiji nestašice i pukog preživljavanja tokom 1990-tih, Marina izvodi i važne zaključke po populacionu politiku, tačnije rehabilitaciju rađanja. Ona sasvim smelo tvrdi da je upravo žrtveni model ženske egzistencije ograničavajući faktor daljeg rađanja (ili rađanja još jednog deteta) jer su žene, opterećene brigom i poslovima u kući, ujedno i veoma odgovorne, posvećene svojoj porodici, te u takvim opštim okolnostima ne može se očekivati ništa drugo do – odustajanja od (većeg)rađanja, jer je to strategija pasivnog ženskog otpora na veoma nepovoljne društvene i lične okolnosti. Zato je, po Marini, realni domet svih dotadašnjih mera populacione politike na područjima niskog nataliteta, mali ili nikakav. Revitalizacija rađanja se može postići samo na principima individualizacije i liberalizma, tj. odustajenjem od kolektivizma, nacionalizma i drugih državnih projekata usmerenih da pritisnu žene da rađaju decu za državu/naciju. Izlazak iz dugotrajne krize rađanja postiže se samo na osnovama podizanja kvaliteta života, demokratizacije društva, porasta ličnih izbora (uključujući i izbor da se ne rađa uopšte), zatim, ekonomskim i svakim drugim osnaživanjem žena, razvojem institucija namenjenih ženama, roditeljima, deci, porodici.

Rodni režimi na poluperiferiji

Od početka 2000-tih godina Marina Blagojević Hjuson sprovodi seriju istraživanja rodnih režima u zemljama Zapadnog Balkana (BiH, Crnoj Gori i Srbiji) i nastavlja dalje da izgrađuje i širi svoj teorijsko analitički okvir, uočavajući ne samo razlike između muškaraca i žena, već i nove prakse uzajamnosti, saradnje i egalitarnosti u svakodnevici. Primećuje da se prakse menjaju i transformišu brže nego javni patrijarhat, dok je u prethodnom društvenom sistemu socijalizma praksa bila izrazito neegalitarna (asimetrične rodne uloge u kući, konflikt uloga zaposlene žene) uz javno proklamovanu ideologiju jednakosti i ravnopravnosti (bratstva i jedinstva).

Marina sprovodi brojna empirijska istraživanja, kombinujući raznovrsne metode, kvantitativne i kvalitativne, analizu diskursa, i tako dalje, propitujući unutrašnju dinamiku rodnih režima na poluperiferiji. Uključuje i jednu veliku oblast, *ekonomiju staranja*, ističući da je roditeljstvo samo jedna njena oblast uz rastuću brigu i negu o starima (roditeljima, rođacima, susedima, i tako dalje) u sve starijoj populaciji Srbije, te da se ove dve oblasti bore, sukobljavaju, oko ograničenih ženskih resursa, pre svega vremena, ali i energije, emocija.

Pre nego što objasnimo pojam poluperiferije, nekoliko napomena vezanih za njenu kritiku jedine relevantne i čisto demografske teorije - teorije demografske tranzicije.

Polazeći od prostora i stanovništva tadašnje zajedničke jugoslovenske države, Marina Blagojević Hjuson (devojački Šijaković) je još u svom diplomskom radu odbacila teoriju demografske tranzicije, smatrajući je neutemeljenom i nedovoljno kontekstualizovanom za potrebe njenih istraživanja lokalnih prilika.To je stoga što se ova teorija tiče populacione istorije i iskustva razvijenih evropskih zemalja, s tim da se oni generalizuju na ostatak Evrope i sveta (Šijaković, 1980). Teorija demografske tranzicije je formulisana polovinom 20. veka i ona je objašnjavala demografski preobražaj od biološke, stihijske, prirodne reprodukcije (od visokih stopa mortaliteta i nataliteta iz perioda pre industrijalizacije), ka niskim stopama umiranja i rađanja, ili tzv. socijalnom, kontrolisanom ili psihološkom modelu reprodukcije. Taj demografski preobražaj dovodio se u neposrednu vezu sa evropskom modernizacijom, iniciranom industrijskom revolucijom, u slučaju Engleske i Velsa, tj. razvitkom koji je pripremio „povoljan“ teren za njeno nastupanje u Francuskoj (uporediti: Bobić, 2007).

Marina je ovu teoriju smatrala epistemološki i etički problematičnom, budući da je etnocentrična i tempocentrična, zbog toga što njeni autori i sledbenici ne uviđaju da se zemlje u razvoju (u potonjim radovima ih Marina naziva zemljama poluperiferije i periferije svetskog kapitalizma), odnosno one izvan Zapada (centra), transformišu (pa i nazaduju), u sasvim drugačijem društvenom, istorijskom, ekonomskom, političkom, kulturnom kontekstu. Tu nije samo u pitanju zaostajanje na jedinstvenom putu napredovanja (evolutivnom), već je reč o veoma specifičnom „zavisnom" razvoju. Njena je kritika obuhvatila i teoriju tzv. druge demografske tranzicije, koja je, kao nastavak prve, dominantna teorijska paradigma u populacionim studijama 21. veka, a čiji protagonisti smatraju da se danas svega 10-12 zemalja sveta još uvek nije „ukrcalo" na trajektoriju (post)moderne transformacije demografskog režima, te da je to samo pitanje „hvatanja koraka" na jedinstvenom i zajedničkom putu (Lestheaghe, 2010). Ali, Marina se ne zadržava samo na kritici ovih teorija, već nudi svoj teorijski model koji je nazvala teorijom poluperiferije, koju je povezala sa rodnim režimima, čime se, po njoj, mnogo bolje može razumeti šta se događa u zemljama u postsocijalističkoj transforamciji, kakva je i Srbija (Blagojević Hjuson, 2012; Blagojević Hjuson, Bobić, 2014).

Pojam poluperiferije vodi poreklo iz svetskosistemskih teorija Volerštajna i drugih (uporediti: Blagojević Hjuson, 2012: 40). Srbija je zemlja poluperiferije jer se nalazi između razvijenih zemalja (centra) i nerazvijenih ili zemalja Trećeg sveta (periferije svetskog kapitalizma). Poluperiferija je strateški koncept koji objašnjava kako se ona strukturalno uobličava u odnosu na centar: budući da poluperiferija stalno pokušava da dostigne centar, dok centar ostaje nedostižna, večito pokretna meta (primer pristupanja Srbije Evropkoj uniji). Poluperiferiju odlikuje zaostajanje za centrom, zavisnost, imitacija, otpor i transfer (Blagojević Hjuson, Bobić, 2014). Zemlje drugog sveta ili poluperiferije su zemlje raz-razvoja, jer su one tokom tranzicije odstupile od razvojnog pravca postindustrijalizacije i postmodernizacije, iako su prethodno bile industrijalizovane i srednje razvijene (u socijalizmu). Raz-razvoj je pojam koji je Marina preuzela od ekonomista, i takođe ga veoma detaljno razradila za potrebe svojih istraživanja (videti: Blagojević Hjuson 2012; Hjuson, 2017), a njegove dimenzije se odnose na: širenje siromaštva i njegovu stalnu proizvodnju u neoliberalnom okruženju ekonomske tranzicije, gde se devastiraju i podcenjuju ljudski kapital, institucionalno i infrastrukturno nasleđe. U društvenom pogledu raz-razvoj proizvodi mnogobrojne negativne posledice: povećanu socijalnu nesigurnost, smanjenu socijalnu zaštitu, socijalnu anomiju, populacionu krizu, povećan mortalitet, pad rađanja, skraćenje prosečnog životnog veka ili

odsustvo njegovog daljeg produženja kao u zemljama centra[5], porast emigracije, posebno mladih. U porastu su socijalne razlike među malobrojnim dobitnicima i brojnim gubitnicima društvene tranzicije, prisutna je devastacija prirodnih resursa, snižavanje kvaliteta života, ekonomija „preživljavanja", „viškovi ljudi" nastali usled strukturne, duge nezaposlenosti, podzaposlenosti, zatim, nastupila je deprofesionalizacija i prekarijat, deindustrijalizacija, nedovoljna ili usporena postindustrijalizacija, i tako dalje. Da bi dostigla centar od koga je duboko finansijski, ekonomski, politički zavisna, poluperiferija intenzivno troši svoje, pre svega, neformalne, ljudske, ženske resurse, čime se oblikuju specifični, rodni režimi na poluperiferiji.

Rodne režime je Marina definisala kao „relativno strukturirane odnose između muškaraca i žena, muškosti i ženskosti, u institucionalnom i vaninstitucionalnom okruženju, na nivou diskursa i na nivou praksi. Ova strukturacija je opredmećena u različitim rodnim ulogama, različitim identitetima i različitim rodnim reprezentacijama (uključujući i rodni performans)" (Blagojević Hjuson, 2012: 33).

Rodni režimi na poluperiferiji je teorijski pojam koji je, po nama, predstavljao krunu Marininih napora da izgradi svoj originalni aparat čija operacionalizacija omogućava empirijske validacije, a sam je čvrsto utemeljen u podacima sa terena, njihovoj analizi, upoređivanju i tumačenju. U tom smislu, u radovima od početka 2000-tih, Marina vrši otklon od modela ŽSMM jer smatra da se u tranziciji događaju promene u rodnim režimima. Model ženskog samožrtvovanja jača u periodu 1990-tih, da bi se posle 2000-tih transformisao, sve više u pravcu egalitarnosti, uzajamnosti, kod određenih grupa muškaraca i žena, i to više u praksi nego u ideologiji, u kojoj se i dalje pretežno insistira na javnom patrijarhatu, na tradicionalnoj muškosti i ženstvenosti, asimetričnosti, domestifikovanju, podčinjavanju i pacifikovanju žena, što ishodi u pojačanoj eksploataciji ženskih resursa, naročito u privatnoj sferi (Blagojević Hjuson, 2014).

U društvu poluperiferije, u tranziciji, pojačava se zavisnost i muškaraca i žena u odnosu na porodicu, a porodica ima centralnu vrednost za sve, ona je važnija od posla, profesije. Posao je instrumentalizovan kao izvor prihoda, tj. za puko preživljavanje, dok porodica i domaćinstvo preuzimaju sve bitne funkcije i postaju vrhunsko vrednosno opredeljenje (privatizam nasuprot javnosti, građanstvu, društvenoj solidarnosti) (uporediti: Milić i dr., 2010). Asimetričnost rodnih uloga i dalje se dominantno odražava u obimu i vrsti poslova koje obavljaju muškarci i žene. Žene rade i van kuće i u kući, provode manje vremena u plaćenom radu, a više u neplaćenom, ukupno oko jedan sat su angažovane više od muškaraca u toku

[5] U Evropi je 2020 prosečan životni vek žena 82, a muškaraca 75 (Statista, 2021), a u Srbiji za 2019. godinu, iznosi 78 za žene i 73 za muškarce (RZS, 2019)

dana, dakle 7 sati više na nedeljnom nivou, što je na uštrb njihovog slobodnog vremena, rekreacije, odmora, reprodukcije, i tako dalje.

Međutim, brojna istraživanja, kako Marinina, tako i druga (videti: Bobić, Lazić, 2015; Bobić, 2017; Babović, 2020, i tako dalje) pokazuju da se tokom vremena povećava udeo deljenih ili zajedničkih aktivnosti muškaraca i žena u domaćinstvu i oko dece. Marina u tome vidi transformaciju privatne sfere u pravcu egalitarnosti, posebno kod sredovečnih generacija, pripadnika osiromašenih srednjih slojeva, srednjeg obrazovanja, a nešto manje kod onih na nižim i višim društvenim pozicijama, koji i jedni i drugi zadržavaju patrijarhalne matrice u stavovima i ponašanjima. Doduše, treba podvući da se tu uzajamnost dešava u okolnostima niskog kvaliteta života, gde se, kako je pisala Marina, od nužde stvara vrlina. Druge su autorke više skeptične, smatrajući da muškarci na ovaj način „pomažu ženama", umesto da aktivno preuzimaju na sebe deo zajedničkog tereta (videti: Babović, 2020).

Marina smatra da se odnosi rodova menjaju u privatnoj sferi više nego u javnoj, jer su muškarci sve više prisutni u kući, jednim delom zato što ulaze u grupu tranzicionih gubitnika, naročito oni koji ne mogu da nađu posao, pošto su ga izgubili (sredovečni, niže obrazovani, manje tražena zanimanja i profesije, „rezervna armija rada" i tako dalje), pa su se nevoljno našli u kući, a drugim delom zato što su pristigle nove generacije muškaraca (visokoobrazovani, mladi, urbani slojevi, tehnološki pismeniji, i tako dalje), kojima je važno da su prisutni i u kući. Ovi poslednji zastupaju ideje rodne egalitarnosti, demokratičnosti u braku i porodici, a brak/partnerstvo i roditeljstvo su im značajni lokusi refleksivne biografije i eksperimentisanja sa životnim stilom (uporediti: Stanojević, 2018, 2020). Dom u tranziciji, na poluperiferiji, tako sve više postaje i prostor uzajamnosti, dogovora, kompromisa, dijaloga, rodne inkluzije.

Kriza maskuliniteta vodi u pogoršanje odnosa među rodovima i pojačanje nesporazuma u kontekstu raz-razvoja u Srbiji kao društvu poluperiferije (Hjuson, 2017: 23). Kriza maskuliniteta se na poluperiferiji dogodila usled ekonomskog kolapsa, što je prouzrokovalo traumatizaciju muškaraca, jer oni ne mogu da odgovore normativu hranilaca porodice i provajdera žena i dece u uslovima retradicioanalizacije i repatrijarhalizacije. Rodna uloga muškaraca postaje ispražnjena i ozbiljno uzdrmana, kao i njihov identitet, a privatna sfera je prostor u kome dominaju žene. To ponekad otvara polje sukoba, pa i nasilja u porodici, usled još uvek nedovoljno definisane uloge i mesta muškaraca u privatnoj sferi. Marina ovde uviđa da je na sceni jedan dugotrajniji i kompleksniji proces ne samo krize već i implozije patrijarhata. On se već duže vremena dešava u zemljama centra u kontekstu demokratskog pluralizma i jačanja egalitarijanizma. Na poluperiferiji,

međutim, urušavanje patrijarhalnih rodnih poredaka nastaje zato što oni više ne mogu da nađu svoje uporište u industrijskom i postindustrijskom društvu, a posebno u svakodnevnom životu, gde se primenjuju raznovrsne strategije snalaženja i oslonca ljudi jednih na druge u uslovima urušenih institucija (Hjuson, 2017: 22). Ovo je, dakle, novi pojam koji autorka uvodi i razgraničava od pojma krize maskuliniteta, odnosno periodičnih kriza u ispoljavanju tradicionalnog muškog identiteta izazvanog spoljašnjim uzrocima (ekonomskom krizom, ratovima, društvenom tranzicijom, i tako dalje), koje podstiču preispitivanje identiteta, što se razrešava ili njegovim redefinisanjem ili novim „rodnim ugovorom".

Neprilagođenost muškaraca se kroz Marinina istraživanja na terenu ispoljila kroz brojna ponašanja u partnerstvu i roditeljstvu: od toga da sve više muškaraca nema decu, ne učestvuje u roditeljstvu, posebno nakon razvoda, u vezi sa starateljstvom, ne ispunjava obaveze oko plaćanja alimentacije, i tako dalje. Na primer, u istraživanju Rodni barometar u Srbiji, iz 2012. godine, koje je bilo reprezentativno za muškarce i žene starosti 20-50 godina, utvrđeno je da polovina muškaraca nema decu (odnosno 40% žena), sa tendencijom porasta kod oba roda u poređenju sa Rodnim barometrom u Srbiji sprovedenim 2006. Tokom vremena porodica gubi značaj kao dominantni životni stil, pa se od 2006. do 2012. godine, smanjuje udeo osoba oba roda u braku koji imaju decu (od 51% na 42% kod žena i od 42% na 39% kod muškaraca). Opada i centriranje na decu kao smisao porodičnog života. Tako je 2006. čak 84% žena smatralo da roditelji treba sve da učine za decu, dok je 2012. takvih stavova manje - 66%. Visokoobrazovane žene u najmanjoj meri (33%) zastupaju model samožrtvovanja. Njihov viši društveni položaj omogućava im da jedan deo poslova u kući prenesu na plaćenu pomoć odnosno da uključe šire socijalne mreže. Tvrdokorno odbijanje muškaraca da uzmu učešće u domaćim poslovima, međutim, ponovo je potvrđeno. Naime, prema Rodnom barometru iz 2012. godine, skoro dve trećine muškaraca (68%) retko ili nikada ne priprema hranu, skoro isto toliko njih ne održava higijenu u stanu (65%), a čak 78% retko ili nikada ne pegla veš. Ostaje da se vidi da li će nove generacije muškaraca načeti i promeniti i ove obrasce, u šta je Marina duboko verovala.

O staranju

Marina je značajan deo svojih istraživanja rodnih odnosa posvetila praksi i filozofiji staranja. Smatrala je da je staranje o drugima normalan deo društvene egzistencije, etički imperativ kako za pojedinca, tako i za porodicu i širu društvenu

zajednicu. Iako je još uvek u našoj sredini staranje naturalizovano i svedeno na žensku ulogu, čemu služe i poznati, duboko ukorenjeni stereotipi o prirodnosti ženske brige, nežnosti, osetljivosti i empatičnosti žena, sa najjačim uporištem u materinstvu, Marina je smatrala da je potrebno muškarce u većoj meri uključiti u ovu sferu, kao u Evropi, tj. da je potrebno otprirodnjavanje (denaturalizacija) staranja ili uspostavljanje rodnog balansa (Blagojević Hjuson, 2012: 210).

Ljudski život se suštinski odvija u sferi staranja. Staranje o drugima ima centralno mesto u svakodnevnom životu. Ekonomija svakodnevnog života jeste ekonomija staranja. U staranju se troše ogromni resursi, vreme, zdravlje, emocije, fizička i mentalna energija, novac, i tako dalje, a u nekim slučajevima, kao što je briga o više generacija starih, zatim o bolesnima, osobama sa invaliditetom, i tako dalje, staranje može da okupira celokupan život osobe koja se stara o drugome i dovede u pitanje sve ostale sfere, potrebe, ciljeve u ličnom životu (posao, karijeru, usavršavanje, privatni život, slobodno vreme, i tako dalje).

Sprovodeći minucioznu analizu diskursa, Marina je utvrdila za staranje gotovo da i ne postoji pojam u našem jezičkom/kulturnom krugu, što je povezano sa nevidljivošću i podrazumevajućom prirodom svakodnevnih aktivnosti i odgovornosti brige o drugome. To onda vodi i opštoj nesenzibilnosti čitave populacije na mnogobrojne probleme povezane sa staranjem. Staranje se preklapa sa pojmom brige i nege, a povezuje se sa više tipova delanja i emotivnog investiranja, uključuje radne procese i komunikaciju, ali i razmišljanje o dobrobiti drugoga, trenutnoj i dugoročnoj (strateško životno usmeravanje, recimo deteta). Marinini ispitanici svedoče da je staranje odgovornost, ali i osećanje ljubavi i dužnosti, proističe iz lične životne filozofije. Staranje ima razne oblike, može biti institucionalno i vaninstitucionalno, formalno, profesionalno i neformalno (Blagojević Hjuson, 2012: 213).

Staranje je najvidljivije onda kada je profesionalizovano i plaćeno, slično drugim vrstama rada za tržište roba i usluga, naspram neplaćenom radu, koji je takođe nevidljiv i manje vrednovan. Problem sa profesionalnim staranjem u doba kada država primenjuje mere štednje, jeste što se ono sužava, postaje nedostupno za veliku većinu onih kojima je realno potrebno, recimo za stare, posebno na selu, siromašne građane, bolesne i tako dalje. To se pre svega odnosi na zdravstvo, obrazovanje, socijalnu zaštitu. Staranje se u društvu Srbije koje intenzivno stari pretvara u brigu, negu, odgovornost ne samo prema deci, nego i sve brojnijim starim generacijama, bolesnim, nemoćnim, roditeljima, srodnicima i slično. Marina je na osnovu empirijskih nalaza zaključila da je ovo domen koji sve više žene dele sa muškarcima, svojim partnerima, ali da su još uvek potrebne značajne promene da bi se ova praksa odrodnila (*„degendering"*) i postajala rodno neutralnom i etički

obavezujuća za sve. Muškarci su još uvek skloniji ulozi „spoljnih momaka" i provajdera nego što su aktivni pružaoci usluga zbrinjavanja na način kako to tradicionalno čine žene.

Akutnost problema staranja ili „kriza staranja" o sve starijoj populaciji starih, posebno žena, usled feminizacije i senilizacije starih, odnosno rodnih razlika u mortaliteta i prosečno dužeg životnog veka u korist žena, u Marininim je istraživanjima dobila još izraženiju dimenziju u uslovima krize rađanja, odnosno nedostatka mlađih generacija, usled državnih mera štednje, putem kojih se odgovornost i na ovom području prebacuje na porodicu i srodstvo. Nema dovoljno mladih koji treba da brinu o starijima, jer su generacije sve malobrojnije, a i značajan broj se iselio i iseljava se iz zemlje. Tako u njenim istraživanjima čitamo ispovesti starih koji primaju novac od dece iz Amerike, dok su zdravi putuju da vide unuke u inostranstvo, ali su zabrinuti kako će izgledati njihove kasnije godine u potpunoj samoći. Delimično rešenje se može naći u nezaposlenim sredovečnim generacijama žena, pa i muškaraca, koji mogu da se posvete starijima, pa i deci, pa autorka tu predlaže rešenja u vidu plaćene pomoći u kući, s tim da je ove usluge potrebno kontrolisati, formalizovati i standardizovati, da ne bi dolazilo do zloupotreba.

Rodna statistika

Marina Blagojević Hjuson je pružila originalnu obradu i tumačenje rodne statistike (Blagojević Hjuson, 2011; Hjuson 2017), velike oblasti rodne demogarfije. Rodna statistika odnosi se na prikupljanje podataka o ženama i muškarcima u jednom društvu sa ciljem sprovođenja politika rodne ravnopravnosti. Ona je inaugurisana na Svetskoj konferenciji o ženama u Najrobiju 1985. godine, kada se ukazalo na razliku između prostog prikupljanja podataka po polu i statistike koja suštinski uvažava razlike rodova (Blagojević Hjuson, 2011:10). Rodno senzitivna statistika omogućava osvešćivanje žena, koje su i brojnija populacija, ukazuje na probleme u društvenom i demografskom položaju i životnim prilikama žena i otvara moguća rešenja, odnosno omogućava praćenje efekata istih. U Srbiji je rodna statistika relativno skorijeg datuma, od 2005. godine, kada je objavljena prva publikacija Republičkog zavoda za statistiku „Žene i muškarci u Srbiji", mada je kako Marina ukazuje i prethodna, socijalistička Jugoslavija posedovala veoma bogate evidencije o ženama u raznim domenima života i rada.

Noviju rodnu statistiku Srbije (bez Kosova i Metohije) prikuplja i objavljuje Republički zavod za statistiku, a publikacija nastaje objedinjavanjem podataka popisa, vitalne statistike, ali i redovnih i povremenih istraživanja ili anketa o

stanovništvu (Anketa o radnoj snazi, Anketa o životnom standardu, MICS – istraživanje višestrukih pokazatelja stanja i ponašanja dece i žena u Srbiji - sprovodi UNICEF, svakih pet godina u 100 zemalja sveta, Anketa o korišćenju javnih usluga i javnom integritetu i Anketa o korišćenju vremena). Na osnovu obrade podataka rodne statistike, Marina diskutuje o nekoliko bitnih dimenzija razlika u demografskom i društvenom položaju žena i muškaraca u: biološkoj reprodukciji, partnerstvu i seksualnosti, obrazovanju, aktivnosti i zaposlenosti, upotrebi vremena i zaradama, kriminalu i nasilju.

Ne sporeći izvanredan značaj brojeva, posebno kada se prikupljaju informacije na teritoriji čitave države, odnosno obuhvataju celokupno stanovništvo, a ne samo uzorak, odnosno postižu puni obuhvat, kao što to čini Republički zavod za statistiku, Marina ipak upozorava da se informacije koje stoje iza njih moraju smestiti u širi kontekst, odnosno povezati sa odgovarajućom teorijskom paradigmom, da bi se na odgovarajući način protumačile. U skladu sa svojim prethodno razvijenim mrežama pojmova i njihovom empirijskom proverom na terenu, ona se i ovde opredeljuje za koncept rodnih režima na poluperiferiji. Ovaj koncept povezuje sve analizirane podatke u gore navedenim oblastima i autorka izvodi zaključak da rodna statistika u Srbiji ukazuje da je transformacija rodnih režima na poluperiferiji veoma kompleksna, često usporena, ponekad i regresivna.

U pogledu biološke reprodukcije, i muškarci i žene su obuhvaćeni nepovoljnim trendom pada vitalnosti, odnosno starenjem stanovništva, usled dugotrajne krize rađanja, sniženog mortaliteta, odnosno produženog životnog veka, ali i emigracije mladih, posebno na nivou sela i manjih i srednjih gradova, odnosno juga, jugoistoka i zapada zemlje. Ipak, žene su više pogođene starenjem, zato što žive duže od muškaraca, ređe ponovo sklapaju brak nakon razvoda ili smrti muža, te su češće socijalno isključene, marginalizovane i, samim tim, vulnerabilnije u svojim poznijim godinama. Što se tiče braka i porodice, većina stanovništva živi i dalje u braku (4/5). U populaciji lica izvan braka, dominiraju same žene sa bar jednim maloletnim detetom (77%). Marina je bila posebno osetljiva na samohrane roditelje, pretežno majke sa decom, pa ih je i posebno proučavala na prostoru Zapadnog Balkana. Položaj ovih jednoroditeljskih porodica je veoma težak, majke su razapete između emocija i odgovornosti, zato što su prepuštene same sebi, jer je nizak nivo društvene brige za ovu ranjivu kategoriju, a nedostaje i zaštita dečjeg prava na primanje izdržavanja od drugog roditelja (Blagojević Hjuson, 2015), na što je Marina stalno ukazivala u svojim brojnim javnim istupanjima.

U celini uzev, rodna statistika ukazuje na pad popularnosti braka i porodice u Srbiji, s jedne strane usled odlaganja ulaska u unije, a sa druge, usled smanjivanja bračnog kontingenta. Mladi prihvataju i alternativne forme privatnosti,

kohabitacije i rađanje izvan braka. Većina mladih starosti od 20-24 (preko 90%) imalo je iskustvo seksualnih odnosa, što je značajno za izjednačavanje rodova u pogledu kontrole sopstvene seksualnosti, odnosno njenim ovladavanjem od strane žena, budući da je ona u patrijarhalnim društvima pod uticajem muške dominacije i kontrole.

Analiza upotrebe vremena ukazuje da muškarci u proseku provode više vremena u toku dana u plaćenim poslu (1,8 puta više) ali da žene provode čak 2,1 puta više vremena u neplaćenim poslovima, u kući. Posmatrano zbirno, žene provode jedan sat dnevno više obavljajujući plaćeni i neplaćeni rad, odnosno ostaje im manje slobodnog vremena za sebe (1,2 sata dnevno), za rekreaciju, samorealizaciju, rekuperaciju. Analiza budžeta vremena pokazala je da žene čak 2,5 puta više vremena provode u brizi i nezi dece (Blagojević, 2011: 59).

U domenu obrazovanja, žene ostvaruju visok stepen jednakosti sa muškarcima, budući da one prihvataju obrazovanje (do najviših nivoa) kao najefikasnu strategiju svoje socijalne promocije. Štaviše, žene su čak dominantnije na nivou tercijarnog obrazovanja od muškaraca, iako je prosečno obrazovanje jednih i drugih u državi – srednješkolsko. Međutim, kako je Marina često ukazivala, nažalost, žene ulaze u one oblasti društvenog života (obrazovanje, nauka, zdravstvo) koju muškarci napuštaju, oblasti koje gube društvenu moć i ugled, manje su plaćene, ili kako je to Marina slikovito opisivala žene po ko zna koji put u istoriji trče pogrešnu trku. Zarade žena za svaki nivo stručne spreme su niže od muškaraca, iako je kvalifikaciona struktura žena u celini bolja od muškaraca. Na primer, iako žene čine 58,7% zaposlenih sa visokom stručnom spremom, zarade su im čak 18% niže od muških (Blagojević Hjuson, 2011: 64).

Analiza aktivnosti i zaposlenosti pokazuje da je od početka 2000-ih opao udeo radno aktivnih i među muškarcima i ženama, odnosno da je stalno raslo učešće radno neaktivnih žena. Stopa nezaposlenosti uvek je viša kod žena nego kod muškaraca.

Što se tiče kriminala i nasilja, muškarci su više izloženi nasilju, ali od strane drugih muškaraca. U periodu 2007.-2010. značajno je porastao udeo žena među žrtvama teškog ubistva (sa 28% na 43%), kao i među žrtvama zlostavljanja i mučenja (sa 5% na 42%). Žene su skoro isključive žrtve seksualnih delikata. Tranzicija u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi je povezana sa krizom maskuliniteta koja se pored ostalog manifestuje i pojačanim nasiljem prema ženama (Blagojević Hjuson, 2011),

Marinin opšti zaključak na osnovu detaljne analize rodne statitike jeste da se i pored brojnih kolebanja i usporavanja može pratiti jedinstveni hod u pravcu sve

veće jednakosti muškaraca i žena. Poluperiferija kakva je Srbija predstavlja mesto susreta postmodernosti, premodernosti i modernosti, stvarajući naizgled neobične i nelogične amalgame u rodnim ponašanjima i praksama (Blagojević Hjuson, 2011: 73).

Zaključak

Marina Blagojević Hjuson je bila predavačica, naučnica, istraživačica, autorka, pronalazičica - novih, dobro utemeljenih teorija, povezanih sa lokalnim uslovima života stanovništva i društva Srbije, odnosno zemalja Zapadnog Balkana. Imala je sposobost da, dobro proučivši određenu naučnu oblast, na primer demografiju ili sociologiju, ne samo uoči njena ograničenja, nego i da spozna i ukaže u kojim pravcima treba proširivati i nadograđivati saznajni aparat (filozofsko analitički i metodološki). Rodna demografija je primer takvog pregnuća da se prevaziđe prosto opisivanje demografskih pojava, procesa, struktura, istorijskog razvitka, te da se uđe dublje u objašnjenje obrazaca ponašanja, uloga, položaja, identiteta, moći, žena i muškaraca, uključivanjem rodne perspektive kao interdisciplinarne i intersekcionalne. Iako svoje radove o ženama i muškarcima nije tako nazivala, teme njenih studija o roditeljstvu i fertilitetu, ženama, muškarcima, mladima, rodnim režimima, staranju, i tako dalje, pripadaju de facto korpusu rodnih populacionih studija, onako kako su se utemeljile na Zapadu. Marina je čudnim sticajem okolnosti ličnog, intelektualnog i profesionalnog puta, omogućila razvoj ovog pravca kvalitativne ili antropološke demografije kod nas, skoro u isto vreme kada se osetila potreba za ovakvom disciplinom u razvijenijim akademskim zajednicama, te je tako još jednom potvrdila svoje domete – predvodnice, kako kod nas, tako u i velikom svetu. Njeni složeni pojmovi, odnosno mreže pojmova, povezanih sa svakodnevnim životom, ženskim samožrtvujućim mikromatrijarhatom, rodnim režimima, poluperiferijom, ne samo da su bili inovativni, originalni, nego su, što je veoma retko za našu istraživačku i intelektualnu sredinu, veoma dobro prihvaćeni, često citirani i preuzeti kao teorijske konstrukcijei analitički okviri, od strane drugih autorki, te su ostali aktuelni do danas. Nije nam poznato da je bilo ko posle Marine toliko postigao na sintetizovanju svojih saznanja, na empirijskoj proveri, doradi i izgradnji novih paradigmi, koje će bolje, preciznije, objektivnije, ilustrovati stvarnost svakodnevice muškaraca i žena, raznih generacija i društvenih slojeva, one sasvim neprimetne, tanane nijanse promena stavova, vrednosti, ponašanja, kretanja napred – nazad, zaostajanja, krivudanja, ali i iskre humanijih praksi i emancipacijskih iskoraka, potencijala, koje treba dalje podržavati i podsticati. Uz neizmernu zahvalnost za sve što nam je ostavila, kako u oblasti demografije rodnosti, tako i drugim domenima

njenog prebogatog opusa, ostaje nam da se i nadalje inspirišemo njenim tekstovima, mnogobrojnim knjigama, idejama, putevima saznanja, ličnim susretima, te da iznova pokušavamo da bar delimično dosegnemo visoko postavljene naučne standarde i ciljeve koje je Marina Blagojević Hjuson postavila.

Literatura

Babović, M. (2020) Ko plaća cenu neplaćenog kućnog rada i kako se prema tom pitanju odnose evropska i domaća levica? *Antropologija*, Vol. 20, br. 1-2: 133-152.

Blagojević, M. (1989*) Društvena uslovljenost stavova mladih o braku,* odbranjen magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet.

Blagojević, M. (1991) *Žene izvan kruga: profesija i porodica,* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Blagojević, M. (1993) Mladi i roditeljstvo I deo: Ka dezideologizaciji roditeljstva, *Sociologija*, Vol. 35, br. 3: 327-346.

Blagojević, M. (1993a) Mladi i roditeljstvo, II deo: Ka dezideologizaciji roditeljstva, *Sociologija*, Vol. 35, br. 4: 567-590.

Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Blagojević Hjuson, M. (2011) *Žene i muškarci u Srbiji: Šta nam govore brojevi,* Beograd: UN WOMEN.

Blagojević Hjuson, M. (2012) *Rodni barometar u Srbiji. Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN WOMEN.

Blagojević Hjuson, M. (2014) Transformacija roditeljstva: poluperiferijska perspektiva, *Sociologija,* Vol. 56, br. 4: 383-402.

Blagojević Hjuson M., Bobić, M. (2014) Understanding the Population Change from Semi-Peripheral Perspective: Moving theory Forward, *Zbornik Matice Srpske za drustvene nauke*, br. 148: 525-539.

Blagojević Hjuson M., Bobić, M. (2014a) Towards new Understanding of Change in Gender Relations at the Micro Level: Serbian Case, *Zbornik Matice Srpske za drustvene nauke*, br. 148: 511-523.

Bobić, M. (2007) *Demografija i sociologija. Veza ili sinteza.* Beograd: Službeni glasnik.

Bobić, M. (2013) *Postmoderne populacione studije. Demografija kao Intersekcija.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja i Čigoja štampa.

Bobić, M. (2017) Od partnerstva ka roditeljstvu: od uzajamnosti do odvojenosti", *Limes Plus*, Vol. 14, br. 2: 107-133.

Bobić, M. (2018) Transition to Parenthood: New Insights into Socio-Psychological Costs of Childbearing", *Stanovništvo*, Vol. 56, br. 1: 1-27.

Bobić, M., Lazić, S. (2015) „Svakodnevne prakse bračnih parova na početku roditeljstva" (koautorka Selena Lazić) u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa: 35-57.

Cliquet, R. (2010) *Biosocial Interaction in Modernization*, Brno: Masaryk University Press.

Folbre, N. (1983) Of Patriarchy Born: The Political Economy of Fertility Decisions, *Feminist Studies*, Vol. 9, No. 2: 261-284.

Hjuson, M. (2017) *Muškarci u Srbiji: Druga strana rodne ne/ravnopravnosti,* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Lestheaghe, R. (2010) The Unfolding Story of the Second Demographic Transition, *Population and Development Review*, Vol. 36, No. 2: 211-251.

Milić, A., Tomović, S., Ljubičić, M., Sekulić, N., Bobić, M., Miletić-Stepanović, V., Stanojević, D. (2010) *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: Institut sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.

Petrović, M. (1994) *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Beogard: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.

Stanojević, D. (2018) *Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Stanojević, D. (2020) Traganje za sobom u privatnoj sferi – novo očinstvo kao novi prostor izraza za muškarce, u: Kostić, V., Đukić Dejanović, S., Rašević, M. (ur) *Srbija: Rod, politike, stanovništvo*, Beograd: SANU, Institut društvenih nauka: 48-72.

Statista (2021) *Life expectancy in Europe*,
https://www.statista.com/statistics/274514/life-expectancy-in-europe/ 2.2.2021.

Tomanović, S. (1997) *Detinjstvo u Rakovici: Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Riley, N. E. (1997) Similarities and Differences: Anthropological and Demographic Perspectives on Gender, In: Kertzer, D., Fricke, T. (eds.) *Toward a New Synthesis*, University of Chicago Press: 115-138

Riley, N. E. (2005) Demography of Gender, In: Poston, L.D., Micklin M. (eds.) *Handbook of Population*, USA: Springer: 109-141.

Riley N.E., McCarthy, J. (2003) *Demography in the Age od Postmodern.New Perspectives on Anthropological and Social Demography*. Cambridge University Press.

RZS (2020) *Demografska statistika 2019*, https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G202014017.pdf

DEMOGRAPHY OF GENDER IN SERBIA: CONTRIBUTION OF MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON

Marina Blagojević Hughson was a long-standing professor of Social Demography at the Faculty of Philosophy in Belgrade. She matured alongside her mentor and professor Ruža Petrović, who was a formal demographer. However, very soon she decided to step out and significantly widen the scope of local population studies. Adoption of gender perspective into domestic demography denoted its gradual transformation into an inter-discipline. Introduction of concepts linked to feminism, and later to gender, enabled its shift from quantitative to qualitative demography, thus enabling interpretative analysis of the phenomena. Therefore, it also bridged the gap between numbers and real people, men and women, generations, etc. The paper firstly outlines the main paradigms of demography of gender as an intersection discipline. Second part presents the analysis of selected works of Marina Blagojević Hughson, which illustrate her scientific contribution to establishment of demography of gender. The discussion which follows highlights her main research findings, first and foremost in the domain of low fertility, i.e. broader concept of parenthood, defined as a role, practice and identity of mainly women, but also increasingly of men. We further discuss her very productive and solidly founded empirical analyses of gender statistics, that large area of demography of gender. Then we explore her findings on latent conflict of genders around parenting under the conditions of semi-peripheral Serbian society, conflict between men who, as a result of experiencing crisis in the public sphere, are increasingly turning to fatherhood, and women, who unwillingly renounce their private dominance (women's self-sacrificing micro-matriarchy). Yet, Marina points out to the new forms of mutuality and solidarity of

genders, harmonization and inclusion. Lastly, we also cover care work as a highly significant field of Marina's studies. Care work exploits enormous resources on a daily basis, mostly women's under conditions of neoliberal economy and withdrawal of institutional support, in Serbian population undergoing advanced ageing. All of these intellectual reflections thoroughly tested empirically by field research findings, led Marina to practical and policy oriented conclusions. She always called for action, for facilitating change with the aim of humanizing the reality. It should also be specifically emphasized that Marina introduced demography of gender in Serbia just a few years after it had emerged in the Western science. Therefore, as in many other fields, Marina Blagojević Hughson proved to be a genuine trailblazer in this field as well.

Keywords: Marina Blagojević Hughson, Demography of Gender, Serbia, Women, Men

PREPREKE I PODSTICAJI ZA RAZVOJ SOCIOLOGIJE RODA

Ana PAJVANČIĆ–CIZELJ

Iako u našem društvu postoji bogata i relativno duga tradicija izučavanja rodnosti, unutar koje sociologija ima centralnu ulogu, sociologija roda se još uvek nije u potpunosti konstituisala kao zasebna sociološka disciplina. Cilj ovog rada je da ukaže na: a) prepreke i izazove u konstituisanju sociologije roda kod nas; b) podsticaje od strane sociološkinja koje su radile na integraciji rodnosti u našu socologiju, sa posebnim osvrtom na doprinose Marine Blagojević Hjuson i c) mogućnosti za dalji razvoj sociologije roda u našem društvu. Rad proizilazi iz knjige koju autorka priprema (Odabrana poglavlja iz Sociologije roda). Knjiga je zasnovana na teorijsko–metodološkim temeljima koje je postavila Marina Blagojević Hjuson i inspirisana saradnjom koju je autorka imala prilike sa njom da ostvari.

***Ključne reči**: sociologija roda, rodne studije, Srbija, Marina Blagojević Hjuson.*

Uvod

Sociologija roda je verovatno jedina sociološka disciplina koja je, u susretu sa auditorijumom, prinuđena da nastupa defanzivno. To proizilazi iz dugotrajne i sveobuhvatne marginalizacije, devaluacije i diskreditovanja nekadašnje „ženske“ a danas „rodne“ perspektive od samog nastanka sociologije do danas. Sama po sebi, ta činjenica mogla bi da bude dovoljna da zaintrigira taj isti auditorijum za njeno dalje proučavanje. Upravo su oni skriveni, marginalizovani i nevidljivi delovi društva uvek bili najinspirativnija oblast za sociologe. Pokazuje se, ipak, da se sociologija neuporedivo lakše upuštala u analizu drugih prikrivenih izvora marginalizacija, izopštavanja i opresije, nego što je to slučaj sa rodnošću. Dok se, na primer, razmatranja klasnih, etničkih i drugih (starosnih, rasnih i slično) razlika i nejednakosti uglavnom prihvataju kao standardni predmet sociološkihproučavanja, rodne razlike i nejednakosti kod nas još uvek predstavljaju neku vrstu sociološkog tabua.

Zbog čega je sociolozima toliko teško da prihvate da je pol, odnosno, rod, makar jednako relevantna sociološka kategorija kao što su to klasa ili etnicitet? Zbog čega ne prepoznaju da je pozicija koju pojedinac zauzima u društvu i način na koji ga to društvo tretira, odnosno, njegova društvena uloga i status, zavise (i) od toga da li

smo rođeni kao muškarci ili žene? Zašto previđa da je prvi društveni identitet koji nam je u detinjstvu pripisan, upravo onaj rodni?

Svako započinjanje razgovora na ovu temu na časovima sociologije, kod nas, izaziva svojevrsnu nelagodu među studentima, uznemirenost a često i potrebu da se odmah na početku izjasne da li su „za" ili „protiv". Za ili protiv čega? Odakle ovakve „nevolje sa sociologijom roda"[1]? Neke od njih su opšte odnosno univerzalne ali je većina ipak vezana sa konkretan društveno-istorijski kontekst. Kako navodi Anđelka Milić[2]:

> „Iako su u svetu, pa i u domaćim okvirima, ove studije i napisi iz te oblasti u jednom trenutku ocenjivani kao teorijski i istraživački najproduktivnija i najplodnija oblast naučnog stvaralaštva u domenu društvenih nauka, naše kolege su se prema rodnim studijama odnosili kao prema nekoj vrsti opasne zarazne bolesti: trebalo ih je držati daleko od očiju, da ne govorimo o dodiru, u getu inferiornog ženskog stvaranja." (Milić, 2011: 498).

U ovom radu pokušaćemo da damo odgovor na pitanje zbog čega u našem društvu i dalje postoje prepreke za konstituisanje sociologije roda, uprkos brojnim podsticajima koje već duže vreme postoje u našoj sociologiji i srodnim disciplinama. Najpre će biti reči o procesu konstituisanja posebnih socioloških disciplina uopšte, potom o specifičnostima konstituisanja sociologije roda kod nas, sa posebnim fokusom na doprinose domaćih sociološkinja (najpre Marine Blagojević Hjuson), dok će se na kraju rada postaviti pitanje budućnosti i perspektive za dalji razvoj sociologije roda u našem društvu.

O konstituisanju posebnih sociooloških disciplina

Iako nivo specijalizacije i diferencijacije u sociologiji nije toliko veliki kao što je to slučaj sa nekim drugim društvenim (i prirodnim) naukama, sociologija se danas sastoji od mnoštva posebnih disciplina. Podele unutar sociologije nisu jasno definisane ali je posebne sociološke discipline moguće identifikovati posredno. Na osnovu podataka *Sociological Abstract* baze Crothers (Crothers, 2010) navodi da danas možemo govoriti o najmanje 37 opštih, posebnih i primenjenih sociooloških

[1] Ovde aludiramo na ideju koju je Džudit Batler iznela u knjizi „Nevolje sa rodom" (Batler, 2010)

[2] Anđelka Milić (1942-2014) dala je veliki doprinos zasnivanju i razvoju sociologije roda kod nas. Bila je prva predsednica Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta Srpskog sociološkog društva. Ova sekcija ustanovila je i godišnju nagradu „Anđelka Milić" kako bi se trajno očuvala uspomena na njeno naučno delo, doprinos i feministički aktivizam ali i kako bi se ukazalo na sistematsku marginalizaciju i svojevrsnu nevidljivost žena naučnica i ženske perspektive u našoj sociologiji.

disciplina među kojima je i posebna sociologija označena kao feministička: rodna. Specijalizacija je dugo prisutna u sociologiji (posebno američkoj) uprkos stalnim strahovima da bi ona mogla da dovede do fragmentacije i tako ugrozi integritet discipline (Starr, 1983).

O procesu konstituisanja, razvoja i institucionalizacije pojedinih sociooloških disciplina takođe se može zaključivati posredno. O tome mogu da govore strukture sociooloških udžbenika i rečnika koji implicitno odražavaju principe organizacije sociooloških znanja i njihovu dinamiku. Pored toga, značajni pozatelji su i broj odseka na kojima se data disciplina izučava kao poseban predmet, status takvih predmeta (izboran ili obavezan), postojanje i aktivnost odgovarajućih sekcija u naučnim društvima, broj i uticajnost članaka na teme iz date oblasti, postojanje posebnih časopisa i slično.

Postoje različiti faktori koji mogu da deluju kao podsticaji odnosno prepreke za konstituisanje, razvoj i institucionalizaciju sociooloških disciplina. Među spoljašnje faktore (one koji nisu vezani sa samu disciplinu) najpre spada sam društveni kontekst. Analizirajući proces konstituisanja socologije okruženja u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) Buttel, na primer, primećuje kako tamo postoji „enormna tolerancija na stvaranje posebnih sociologija svega i svačega" (Buttel, 2002: 42). Evropska sociološka tradicija je, sa druge strane, nešto skeptičnija prema osnivanju novih posebnih sociologija i fragmentaciji sociologije. Nadalje, opšta društvena klima u datom momentu može da deluje i kao podsticaj i kao prepreka za razvoj pojedinih sociologija. Poznato je da su se mnoge novije discipline razvile u okrilju novih društvenih pokreta sa kraja 1960tih godina, među kojima su i sociologija okruženja kao akademski refleks ekoloških pokreta i sociologija roda inspirisana feminističkim pokretima. Pored opšteg društvenog konteksta, na mogućnosti razvoja posebnih sociologija utiču i činioci poput raspoloživih poslova na tržištu rada vezanih za datu temu.

Na razvoj disciplina utiču i unutrašnji faktori kao što su neformalni oblici organizacije unutar naučne zajednice. Tako se pojedine grupe naučnika putem neformalnih komunikacija i kontakata obično nameću kao dominantne unutar discipline i počinju da određuju njen razvoj uključujući i dalju specijalizaciju. Ovu pojavu Diana Crane (Crane, 1972) naziva „nevidljivi koledž" i pokazuje kako je razvoj znanja, nauke i njihove organizacije uvek oblikovan samom društvenom strukturom unutar koje se nalazi.

Konačno, postojanje srodnih, kontaktnih ili komplementarnih disciplina može da pruži snažan podsticaj daljem oblikovanju posebnih sociologija, kakav je slučaj sa sociologijom politike, ekonomskom sociologijom, sociologijom prava i slično. Tu se, međutim, postavlja pitanje pozicioniranosti sociologije i njenih mogućnosti da

„polaže pravo“ na određeni predmet. Silvano Bolčić tako napominje da sociologija ne funkcioniše uvek kao najopštija nauka o društvu (kako je sami sociolozi vide), već je vrlo često prinuđena da se bavi temama koje su druge, dominantnije discipline ostavile na margini tako postajući – nauka „ostataka“ (Bolčić, 2004).

Konstituisanje, institucionalizacija i razvoj sociologije roda: prepreke i podsticaji

Iako bi se podela na muškarce i žene sa pravom mogla nazvati osnovnom i najuniverzalnijom društvenom distinkcijom, ideja o rodu nema duboke korene u sociologiji (Evans, 2006). Preteča sociologije roda u Zapadnoj Evropi i SAD je sociologija žena koja nastaje tek 1960tih godina, kao akademski refleks drugog talasa feminizma i odgovarajućih feminističkih pokreta iz tog perioda. Na početku, disciplina se fokusira na kritiku opšte sociologije zbog zanemarivanja doprinosa žena nauci kao i zamemarivanja ženske perspektive i tema (recimo problem kućnog rada). Najpre se pošlo od ideje da je sociologija pristrasna jer stvara znanja koja reflektuju mušku perspektivu, odnosno, prvenstveno govore o problemima muškaraca u društvu. Ovakvi zahtevi dovode do mehaničkog uključivanja „ženskih“ tema u klasična sociološka razmatranja da bi se nešto kasnije uvidelo da se nova znanja o ženama ne mogu integrisati u sociologiju bez dekonstruisanja i transformacije ključnih sociooloških pretpostavki o društvu. Tako se sociologija žena, pogotovo nakon drugog talasa feminizma, postepeno razvila u sociologiju roda (Wharton, 2005). Sociologija roda je najpre bila fokusirana na žene i društvenu konstrukciju feminiteta, ali je već od kraja 1980tih godina prepoznato kako su životi muškarca, jednako kao i žena, oblikovani društvenom konstrukcijom maskuliniteta (Evans, 2006). Muškarci su dugo bili centralni interes sociologije, ali samo kao generička a ne urodnjena bića (Wharton, 2005), pa se time otvara jedno sasvim novo polje proučavanja u sociologiji. To dovodi do artikulacije relacionih pristupa rodu jer se uviđa da su feminiteti i maskuliniteti, kao i njihova promena, međusobno zavisni.

Konstituisanje sociologije roda podstaknuto je razvojem feminističkih teorija i rodnih studija, u svetu i kod nas. Iako je sociologija roda u plodnom kontaktu sa rodnim studijama i inspirisana različitim feminističkim teorijama, ona sa njima nije istovetna. Danas kada sve nauke idu ka inter/trans disciplinarnosti, nesmotreno je i neproduktivno govoriti o granicama između disciplina, pogotovo kada su one u bliskoj i plodnoj komunikaciji. Društvene nauke, a sa njima i sociologija, sve više se otvaraju kako jedna prema drugoj, tako i prema prirodnim i tehničkim naukama u nastojanju da bolje razumeju i objasne kompleksan svet u kome živimo. To su

svakako pomaci koje treba pozdraviti. Zato pominjanje razlike između sociologije roda i rodnih studija u ovom radu treba razumeti (samo) u okviru nastojanja da se sociologija roda bolje artikuliše i prepozna i dublje integriše sa opštom sociologijom i drugim sociološkim disciplinama.

Osnovna razlika između sociologije roda i rodnih studija je metodološke prirode. Proučavajući iste ili slične fenomene, sociologija roda ih uvek posmatra kontekstualizovano i holistički dok su rodne studije ne zahvataju nužno vezu između istraživane pojave i šireg društvenog okvira. Zilka Spahić Šiljak tako sociologiju roda definiše kao „kao jedno od područja sociooloških teorijskih i empirijskih istraživanja, koje se bavi pitanjima konstrukcije i interakcije roda sa drugim društvenim pojavama i strukturama“ (Šiljak, 2019: 9). Kako primećuje Bryan Turner, rodne studije su zastupljene u sociologiji ali su ipak češće pronalazile sigurnije utočište u literarnim i kulturnim studijama gde je tradicionalni kanon transfomisan uplivom feminističke teorije (Turner, 2006). Time se one približavaju kulturalističkim pristupima, odnosno idejama da su pojedinci prvenstveno oblikovani kulturom u kojoj žive a udaljuju od materijalističkih pristupa koji položaj pojedinaca najpre sagledavaju u odnosu na materijalne uslove života (rad, stanovanje, klasna pripadnost i slično). Sveopšti kulturni zaokret u društvenim naukama, pa i u sociologiji, dovodi do postepenog približavanja sociologije roda i rodnih studija u ovom pogledu.

Sociologija roda u domaćoj sociologiji [3]

Iako nedovoljno vidljiva i skrajnuta iz glavnih tokova, rodna perspektiva je razvijena u našoj sociologiji što predstavlja značajan podsticaj za dalji razvoj sociologije roda. Značajan broj autorki i autora istrajava na rodno senzibilisanim proučavanjima društvene zbilje a među njima pionirsku ulogu imaju Slobodanka Nedović, Žarana Papić, Anđelka Milić i Marina Blagojević (Vujadinović, 2012).

Na fakultetima u Srbiji, kako pri departmanima za sociologiju, tako i na drugim srodnim departmanima, raste broj kurseva vezanih za temu roda (rodne studije), ali i dalje su retki kursevi iz sociologije roda. Na osnovnim studijama sociologije Filozofskog fakulteta u Beogradu zastupljeni su izborni kursevi *Rodne studije*[4] i *Rod*

[3] Razvoj sociologije roda u našem društvu proizilazi iz brojnih radova i saradnje jugoslovenskih sociologa i sociološkinja. Stoga je nezahvalno analizirati situaciji u Srbiji bez osvrta na doprinose koji su u tom periodu ali i nakon raspada Jugoslavije, učinjeni. Ipak, zbog obima ove knjige i prilike za koju se piše, analiza je analitički fokusirana najpre na Srbiju uz punu svest o ograničenosti takvog pristupa.

[4] http://www.f.bg.ac.rs/sociologija/program_studija.php?IDK=4288 stranici pristupljeno 27.01.2021.

i kultura[5]. Na osnovnim studijama sociologije Filozofskog fakulteta u Nišu predaje se kao obavezan predmet *Sociologija odnosa među polovima*[6]. Na osnovnim studijama sociologije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu tek odnedavno postoji izborni kurs *Sociologija roda,*[7] dok pre toga rodne teme nisu bile zastupljene ni u jednom zasebnom kursu. Na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu predaje se kurs *Sociologija roda i porodice*[8] kao izborni predmet. U regionu, *Sociologija roda* se kao zasebna sociološka disciplina predaje na Odsecima za sociologiju Filozofskog fakultetu u Zagrebu[9], Fakulteta političkih nauka u Sarajevu[10]. Na Filozofskom fakultetu u Splitu izučava se *Sociologija žena*.[11]

U zemljama regiona nedavno su objavljene dve knjige udžbeničkog tipa - *Sociologija roda: feministička kritika* Zilke Spahić Šiljak (Šiljak, 2019) i Sociologija roda Mirjane Adamović i Marije Geiger Zeman (Adamović, Geiger, 2019). U Srbiji za sada nema knjige udžbeničkog tipa iz sociologije roda ali su teme iz ove oblasti zastupljene u glavnim sociološkim časopisima u zemlji.

U 2018. godini objavljen je poseban broj časopisa Sociologija (Vol. 60, br. 1) koji je uredila Marina Blagojević Hjuson, pod nazivom *„Feminism, Knowledge Production and Social Change: Critical Perspectives from the Semiperiphery of Europe"*. Izdanje ovog broja Sociologije posebno je značajno za proces konstituisanja sociologije roda jer, kako navodi urednica: „Iako feminizam i ženski pokret u istočnoj i jugoistočnoj Evropi kontinuirano proizvodi značajan interes transnacionalnih zajednica rodnih studija, veze između sociologije, društvenih istraživanja i feminizma u ovim društvima i dalje su slabe dok su feministička znanja samo marginalno povezana sa glavnotokovskom sociologijom kao akademskom disciplinom" (Hughson, 2018: 9). Autorka takođe podvlači kako se teorijski razvoj sociologije, sociološke teorije i feminističke teorije odvija uglavnom odvojeno i bez međusobnog dijaloga. Glavne razloge za to, prema Hjuson, treba tražiti na dve strane. Sa jedne strane, problem leži u samoj sociologiji i sociološkoj zajednici koja feminizam još uvek razume kao političko a ne naučno relevantno pitanje, pa stoga probleme koje feministička misao otvara zadržava na marginama

[5] http://www.f.bg.ac.rs/sociologija/program_studija.php?IDK=4430 stranici pristupljeno 27.01.2021.
[6] https://docs.google.com/document/d/1xkUHIZaocQeOglCUNAi_5dBuzEwOMqpQiQz7eyCoQx0/edit stranici stranici pristupljeno 27.02.2021.
[7] http://www.ff.uns.ac.rs/uploads/files/Studijski%20programi/2015/OAS/Specifikacija%20predmeta% 20Sociologija%20OAS.pdf stranici pristupljeno 27.01.2021.
[8] http://www.fasper.bg.ac.rs/stud_programi/osnovne-stud/data-vid/IIIgod/Sociologija-roda-i-porodice.pdf. stranici pristupljeno 27.01.2021.
[9] https://omega.ffzg.hr/course/info.php?id=1350 stranici pristupljeno 27.01.2021.
[10] https://fpn.unsa.ba/bs/wp-content/uploads/syll/LJS-2013-14/Sociologija%20roda%202014%20%2011.pdf stranici pristupljeno 27.01.2021.
[11] https://www.ffst.unist.hr/wp-content/uploads/2018/07/PD_Sociologija.pdf stranici pristupljeno 27.01.2021.

nauke i njenog razvoja. Zato su mogućnosti da kritička feministička znanja doprinesu opštoj društvenoj promeni ozbiljno ograničene. Rodne studije, sa druge strane, „često ne pokazuju dovoljno interesa za definisanje znanja relevantnog za društveni kontekst već uglavnom, prenose znanja iz „centra", često čak bez odgovarajućeg prevoda u odnosu na društveni i diskurzivni kontekst" (Hugson, 2018: 9).

Ovaj broj časopisa proizašao je iz radionice koju je organizovala Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskulinuteta (SEFEM, osnovana 2012. godine u okviru Srpskog sociološkog društva - SSD[12]). Kao jedna od inicijatorki osnivanja ove sekcije (uz Anđelku Milić, prvu predsednicu SEFEM-a, Isidoru Jarić, Nadu Sekulić i Nevenu Petrušić), Marina Blagojević Hjuson smatrala je da su razlozi za formiranje ove sekcije epistemički, naučni, politički i profesionalni. Epistemički razlozi podrazumevaju stvaranje epistemičke zajednice i znaja o sebi, naučni afirmaciju rodnih studija, politički reakciju na jačanje antifeminizma i za njegovu iskrivljenu recepciju u širokoj javnosti i u akademskoj javnosti, a profesionalni jačanje profesionalne zajednice onih koji se bave rodnim studijama i stvaranje adekvatnih kriterijuma, za procenjivanje kvaliteta njihovog rada (Zapisnik sa osnivačkog sastanka *Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta*, Beograd, 6. juna 2012. godine[13]). Za razliku od većine sekcija SSD čiji je rad zamro 1990tih godina i koje su danas neaktivne,[14] SEFEM je aktivan i redovno organizuje sastanke, tribine, predavanja i ima brojno članstvo koje, pored sociologa, uključuje i istraživačice i istraživače iz drugih disciplina koji se bave rodom. Kako se postojanje odgovarajuće sekcije u naučnom društvu smatra snažnim podsticajem za dalju institucionalizaciju discipline u sistemu visokog obrazovanja, moglo bi se reći da je ova sekcija jedan od ključnih mehanizama za dalji razvoj sociologije roda u Srbiji. Ipak, nelagodan odnos između SEFEM-a i šire zajednice sociologa koji je postojao od samog osnivanja sekcije a došao do izražaja prilikom inicijative za uspostavljanje nagrade Anđelka Milić,[15] na kraju dovodi do toga da sekcija počinje da se razvija nezavisno od društva što ukazuje na prepreke, odnosno otpore koji još uvek stoje na putu razvoju i institucionalizaciji sociologije roda kod nas.

U najznačajnijem sociološkom rečniku (Mimica, Bogdanović, 2007) koji daje pregled sociološkiх disciplina, među kojima su, između ostalih i matematička

[12] https://sefem.org/
[13] https://sefem.org/o-nama/ stranici pristupljeno 1.02.2021.
[14]http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=210:2012-01-08 -22-56-32&catid=53:2011-12-21-18-20-45&Itemid=59 tranici pristupljeno 1.02.2021.
[15] Više o nagradi Anđelka Milić videti ovde https://sefem.org/nagrada-andelka-milic/2016/sta-je-smisao-nagrade-andjelka-milic-dr-marina-hugson/

sociologija, sociologija muzike i sociologija nastavnog programa, sociologija roda nije pomenuta već je smeštena u odrednicu „studije roda".[16] Čini se da je to posledica izopštenosti tema vezanih za rod iz sociologije odnosno njihovog tretiranja kao zasebnog, eskternog polja proučavanja.

Ako pođemo od najopštije definicije, da je pol biološka a rod društvena kategorija, sasvim je jasno da je primarna nauka za njegovo proučavanje upravo – sociologija. Izopštavanje, getoizacija i marginalizacija rodnih tema u sociologiji proizilaze iz slabog poznavanja ove sociološke subdiscipline među sociolozima i njenog nekritičkog podvođenja pod pojam „feminizam". Sociologija roda, kao posebna sociološka disciplina, svakako blisko komunicira sa različitim feminističkim idejama, ali to ne znači da se između njih može staviti znak jednakosti.[17] Nadalje, naša sociologija slabo barata i samim pojmom feminizam pa se, kako primećuje Milić, veoma često njegovi opšti postulati (poput težnje ka jednakosti muškaraca i žena u sferama ekonomije, politike i obrazovanja) laički označavaju kao ideje radikalnog feminizma.[18] Neznanje dovodi do redukcije bogate, raznovrsne i višedimenzionalne feminističke misli na ukalupljene zdravorazumske predstave i predrasude čija je funkcija zatvaranje sociologije za teme povezane sa rodom i diskreditacija onih sociologa koji se upuste u takve poduhvate. Stoga je primarni zadatak sociologije roda, posebno u kontekstu našeg društva, da ukaže na navedene nesporazume i njihove šire posledice po sociološku nauku i profesiju.

Nedovoljno poznavanje sociologije roda je posledica njenog slabog komuniciranja sa opštim sociološkim teorijama, pojmovima i drugim posebnim sociologijama. Početni napori u pravcu integracije rodnosti u jugoslovensku sociologiju (Papić, 1989) najpre u model društvene stratifikacije (Blagojević, 1991) koji je bio rodno slep,[19] jasno ukazuju na teškoće koje proizilaze iz nedostatka komunikacije opšte sociologije i ove posebne sociološke discipline. U svojoj doktorskoj disertaciji odbranjenoj 1990. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, koja je pretočena u knjigu *„Žene izvan kruga: profesija i porodica"* (Blagojević, 1991),

[16] Na primer, u rečniku postoje dve razlilite odrednice vezane za proučavanja kulture: sociologija kulture i studije kulture. Autori koji se bave kulturom jasno razlikuju ove dve discipline. Sličnu razliku trebalo bi napraviti i u slučaju sociologije roda odnosno rodnih studija.

[17] Izjednačavanje sociologije roda sa feminizmom bilo bi jednako pogrešno kao izjednačavanje sociološkog izučavanje klasa sa (nekim apstraktno shvaćenim) marksizmom ili sociologije etniciteta sa nacionalizmom. Feministička teorijska usmerenja su važan deo sociologije roda ali sa njom nisu istovetna.

[18] Ovde autorka na umu ima knjigu „Iskušenja radikalnog feminizma" Slobodana Antonića koje je dobar, ali svakako ne jedini primer ovakve „zamene teza" u našoj sociologiji (Antonić, 2011).

[19] Pojam rodno slepilo označava neprepoznavanje načina na koji su muškarcima i ženama/ dečacima i devojčicama pripisane i nametnute različite uloge i odgovornosti u odnosu na specifičan društveni, ekonomski i politički kontekst (Evropski institut za rodnu ravnopravnost, EIEG).

Marina Blagojević Hjuson je istraživala strukturne uzroke društvenih nejednakosti između muškaraca i žena koje su uprkos ideologiji jednakosti perzistirale i u socijalizmu. Pošto je najveći broj studija društvene strukture i stratifikacije u tadašnjoj sociologiji ignorisao značaj polne pripradnosti za određivanje društvenog položaja, postojale su nedostatnosti teorijskih i metodoloških pristupa u pogledu analize položaja žena. Marina Blagojević Hjuson je stoga učinila pionirski korak u našoj sociologiji insistirajući na polu/rodu kao funkcionalnom delu društva koji oblikuje njegove ekonomske, demografske, pravne, političke i kulturne podsisteme. Iako se pojam rod tada nije koristio, autorka je zapravo izvršila urodnjavanje fundamentalnih sociooloških koncepata poput društvenog statusa, društvene uloge, moći i prestiža, i po prvi put u jugoslovensku sociologiju uvela teorijski okvir za istraživanje položaja žena u društvu. U pogledu konstituisanja sociologije roda, najznačajniji doprinos ove studije sastoji se u razvoju koncepta *sistemske inhibicije* koju autorka definiše kao „set društvenih mehanizama koji uslovljavaju kvantitativno smanjivanje i kvalitativno degradiranje aktivnosti žena i njihovog celokupnog društvenog položaja“ (Blagojević, 1991: 30).

Naša sociologija je još uvek uglavnom rodno slepa a rodna perspektiva se posmatra kao parcijalna, „ženska“, a ne kao strukturni deo društva. Opšte studije o društvenoj strukturi i stratifikaciji često ignorišu rodnu dimenziju što dovodi do redukcije društva na proizvodnu sferu i ignorisanje rada koji nije plaćen, u porodici. Shodno tome nije retkost da se istraživači rodnosti posmatraju kao „drugorazredni“ istraživači koji se bave temama koje nisu jednako važne kao druga opšta sociološka pitanja. Stoga ova tema „uporno ostaje na marginama, tretirana kao političko opredeljenje a ne oblik kritičkog znanja koje zauzima dostojno mesto u savremenoj istoriji društvenih nauka“ (Hughson, 2015: 13). Jedan od važnih zadataka sociologije roda je da ukaže na šire društvene uzroke ovakvih hijerarhija i opozicija između sfera koje se tradicionalno posmatraju kao „muške“ (sfera proizvodnog rada, javna sfera, politika, formalna ekonomija i slično) i onih koje se posmtaraju kao „ženske“ (porodica, privatna sfera, neformalni rad i privređivanje i slično) sa ciljem prevazilaženja getoizacije tema povezanih sa rodom u savremenoj sociologiji. Dakle, prepreke koje se postavljaju pred sociologiju roda čine i deo njenog predmeta pa se istovremeno mogu posmatrati i kao podsticaji za razvoj ove discipline.

Prema Žarani Papić (Papić, 2012) nesposobnost društvenih nauka da uvide da sistem polnih/rodnih uloga nije prirodan niti univerzalan proizilazi iz njihove kulturne „utopljenosti“, odnosno nekritičnosti prema vlastitom kulturnom ustrojstvu koja se ogleda u nemogućnosti da se vlastiti sistem polnosti pogleda „izvana“. Za razliku od sociologije, antropologija je, prema Papić, „zahvaljujući usmerenosti ka istraživanju „drugačijih“ društava i kultura ipak uspela da započne

razgradnju vlastite kulturne optike te da se upusti u evokaciju, osveštavanje i kritiku vlastite prakse tumačenja drugačijih oblika društvenosti" (Papić, 2012: 109)

Pored ovakvih prepreka koje su u našem društvu na delu već duže vreme, sociologija roda je pred izazovom i usled sve većeg globalnog širenja tzv. antirodne ideologije. Kako navodi Adrijana Zaharijević (2019) reč je o globalnom fenomenu sa rastućim brojem pristalica koji počiva na snažnom otporu promenama u sferi roda, seksualnosti i porodice.[20] Koriste je najviše konzervativni i religijski krugovi sa ciljem osporavanja ideja, politika i aktivizma koji za cilj imaju jednakost muškaraca i žena odnosno rodnu ravnopravnost. Antirodna ideologija odbacuje sam pojam rod, a time i sve discipline koje se njime bave, kao nenaučan, odnosno ideološki. Zaharijević se sa pravom pita, kako to da te tema roda, do sada getoizovana, marginalizovana i rezervisana za posvećenike rodnih studija, odjednom postala fenomen koji je u stanju da mobiliše toliki broj ljudi? Ona tvrdi da je rodna ideologija političko sredstvo uz pomoć kojeg se definiše poželjno društvo 21. veka.

Shodno tome, moguće je da se radi o pokazatelju povratka autoritarizma u različitim delovima sveta koji teži uspostavljanju novih merila „normalnosti" kroz povratak na tradicionalne rodne uloge i odgovarajuće rodne hijerarhije. Rod je, tako, postao „simbolički lepak" (Kováts, Põim, 2015) koji ujedinjuje različite konzervativne i ekstremno desne aktere, pokrete i partije u Evropi i svetu. Na ovakve uslove se, ponovo, može gledati kao na prepreke, ali i kao na značajne podsticaje za sociološka proučavanja rodnosti, pogotovo ona koja rodnost obrađuju kao integralni deo nauke o društvu i društvenoj promeni. Kako se ove radi o izazovima koji su globalni, sociologija roda pored lokalnog, nacionalnog i regionalnog, mora da bude senzibilisana i za razumevanje globalnih društvenih i političkih procesa.

Kontekstualizacija sociologije roda

Sociologija roda je prevashodno kontekstualna disciplina. To znači da njena saznanja, teorijski okviri, metodološki pristupi kao i odgovarajući instrumenti za prikupljanje podataka moraju biti osetljivi za društveni kontekst u kome se primenjuju.

[20] Neki od poznatijih primera antirodne ideologije su zahtev američkog predsednika Donald Trump-a da se pojam (reč) rod izbriše iz svih dokumenata Ujedinjenih nacija, niz javnih nastupa brazilskog predsednika Bolsonar-a kao i izuzetno kampanja različitih (najpre religijskih) aktera u Hrvatskoj. Više videti u: Galić, 2018.

Marina Blagojević Hjuson primećuje kako je rodno slepilo sociološke teorije praćeno i nedostatnostima instrumenata za empirijska istraživanja. Iako je pol standardna socio-demografska varijabla u sociološkim instrumentima, u analizi podataka se retko dovodi u vezu sa drugim varijablama, odnosno, to se čini bez nekog pozadinskog teorijskog koncepta uz pomoć kog bi se emprijski utvrđene razlike objasnile. U brojnim istraživanjima koja je sprovela, Marina Blagojević Hjuson je pokazala kako se kombinacijom kvalitativnog i kvantitativnog pristupa rodne teme mogu istražiti na sociološki način i interpretirati uz pomoć opštih socioloških i feminističkih teorija (Blagojević Hjuson, 2013). Negujući kontekstualni pristup, uvek je insistirala na promišljanju u prilagođavanju kako teorija tako i metodologija i instrumenata koji su u rodne studije najčešće dolazili iz zemalja „centra". Prilikom sprovođenja studije o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti (2018) koja se radila prema standardizovanoj metodologiji Međunarodnog istraživanja o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti (IMAGES), Blagojević Hjuson je ovu metodologiju, najpre kroz kvalitativni deo studije, prilagodila kontekstu našeg društva. Time je dobijena vredna kvantifikovana empirijska građa uporediva sa rezultatima istraživanja iz drugih zemalja koja je zahvaljujući kvalitativnom delu istraživanja dovedena u smislenu vezu sa uslovima i potrebama u našem društvu.

Iako se retko pronalazi u sociološkim rečnicima, pojam društvenog konteksta izuzetno je važan za mnoge sociološke discipline, pa tako i za sociologiju roda. Ukoliko bi određenu društvenu pojavu hteli da sagledamo kontekstualno, morali bismo da postavimo namanje tri pitanja: Kada? Gde? U odnosu na koga? Prvo pitanje jasno implicira vremenski kontekst i sasvim je jasno da se o rodnosti ne može na potpuno jednak način govoriti u različitim vremenskom epohama. Drugo pitanje implicira prostorni, geografski kontekst odnosno lociranost društvenog fenomena u prostoru. Kako je epoha u kojoj živimo najpre epoha prostora (Fuko, 2005) ova dimenzija društvenog konteksta danas dobija na značaju. Kada je reč o rodnim problemima, kao i proizvodnji znanja o njima na globalnom nivou, kao značajna javlja se hijerarhija između „globalnog severa" i „globalnog juga", odnosno između onih delova sveta koji su se do juče označavali kao „razvijeni" i „nerazvijeni". Postavlja se, naime, pitanje da li je moguće izgraditi jedinstvene pristupe rodnosti u situaciji toliko velikih društveno-ekonomskih ali i kulturnih razlika između ova dva dela sveta? Kada je reč o užim, evropskim okvirima, tada u obzir treba uzeti hijerarhije koje slede logiku podele Zapad-Istok. Takve hijerarhije posebno su izražene u pogledu prepreka za proizvodnju feminističkih znanja o čemu svedoči Marina Blagojević Hjuson:

„Mi smo postale „potrošači" znanja, kroz publikacije i studiranje na Zapadu, dobijanje diploma koje su po pravilu počivale na kombinaciji: teorijski okvir sa

Zapada i empirijski podaci iz neke zemlje sa poluperiferije… Istočnoevropske feministkinje su dobile sporedne uloge u međunarodnim projektima, koji su po pravilu „promašivali temu". Ne retko su bile suštinski nosioci ideja, ali marginalizovane od strane svojih moćnijih i uticajnijih „sestara" sa Zapada. Formula uspeha, ako je to uopšte bio uspeh, sastojala se u pronalaženju „zaštitnice" - osobe koja će imati ulogu promoterke nečijeg rada, ali samo u okviru dozvoljenih granica koje su podrazumevale da se ne ugrozi primat i autoritet one koja ima institucionalnu moć. Pristajanje na takav poredak omogućavalo je proizvodnju znanja koje je velikim delom „visilo",odnosno koje čak i kada je imalo faktografsku vrednost, nije imalo sposobnost povezivanja sa kontekstima, koji su bili „objekti" tog znanja (Hughson, 2015: 34).

U sociološkom smislu, ovakve hijerarhije nije dovoljno posmatrati kao statične, puko geografske i materijalne (ekonomske) već i kao dinamične, relacione i simboličke. Najcelovitija teorija nastala na ovom tragu je teorija poluperiferijalnosti Marine Blagojević Hjuson koja rodne režime i proizvodnju znanja o njima posmatra u odnosu na strukturalne dispozicije društava (zemalja, regiona i subregiona) između centra i periferije (Hughson, 2015).

Pored ovakve socio-prostorne kontekstualizacije, za sociologiju roda kod nas značajna je i perspektiva koja feminističku misao u društvenim naukama dovodi u vezu sa karakteristikama (post) jugoslovenskog prostora. Na tom tragu, Adrijana Zaharijević (2015) razmatra feminizam koji nije ponikao iz konteksta državnog kapitalizma i vestfalskog okvira države blagostanja, konteksta koji se uglavnom podrazumeva kada se govori o feminizmu uopšte i postavlja pitanja: „Kakve je putanje imao feminizam koji je ponikao u jednoj socijalističkoj državi? I kako se razvijao kada su i socijalizam i država prestali da postoje?".

Treća dimenzija konteksa – pitanje *u odnosu na koga* – u razmatranja rodnosti uključuje simultano sagledavanje drugih dimenzija društvene stratifikacije, poput starosti, nacionalnosti/etniciteta/rase, seksualne orijentacije, klase i slično. Reč je o takozvanom intersekcionalnom pristupu koji uvodi sociološkinja Patricia Hill Collins (Hill Collins, 2000) a koji ukazuje na to da se različiti oblici marginalizacije i opresije, odnosno privilegija u društvu, u realnosti često međusobno prepliću, dopunjuju i međusobno osnažuju.

Umesto zaključka: nasleđe Marine Blagojević Hjuson kao trajna inspiracija za razvoj sociologije roda

Kratak prikaz osnovnih pravaca u kojima se razvija sociologija roda u našem društvu, koji je napravljen u ovom radu, ukazuje na to da uprkos brojnim podsticajima ova disciplina još uvek nije u potpunosti etablirana u našoj sociološkoj zajednici. Proces konstituisanja sociologije roda, u radu je analiziran posredno, preko postojanja odgovarajućih udžbenika, strukture sociološkim rečnika, zastupljenosti kurseva na matičnim odsecima, sekcija u naučnim društvima, sadržajima u naučnim časopisima i slično. Na odsecima za sociologiju u Srbiji uglavnom postoje kursevi iz rodnih studija a retko iz sociologije roda dok su u regionu kursevi iz sociologije roda nešto više zastupljeni. Slično je i i sa udžbenicima kojih kod nas još uvek nema a napisani su u Sarajevu i Zagrebu. U domaćoj sociološkoj zajednici ističe se poseban broj časopisa *Sociologija* posvećen rodnim temama i posebno sekcija za Femnistička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta.

Detaljna analiza prepreka za konstituisanje sociologije roda kod nas prevazilazi mogućnosti ovog rada. Međutim, neki opšti zaključak formulisan na tragu ideja koje je Marina Blagojević Hjuson iskazivala u različitim prilikama, bio bi da se rod i dalje posmatra izolovano od opštih društvenih pitanja i problema kojima se sociologija kod nas bavi. Radovi sociologa i sociološkinja vezani za rodne teme ostaju izolovani i na marginama discipline dok se polje rodnih studija razvija paralelno, bez značajnije komunikacije sa sociologijom. Rodna, odnosno feministička perspektiva i dalje se vidi najpre kao aktivistička, a ne kao perspektiva koja bi mogla da stupi u plodnu komunikaciju sa sociologijom, obogati njen teorijsko–metodološki aparat i učini njena znanja društveno relevatnijim.

U radu je ukazano na brojne podsticaje za dalje konstituisanje sociologije roda u našem društvu. Posebno su istaknuti podsticaji koji dolaze iz bogatog naučnog opusa Marine Blagojević Hjuson koji bi mogli da predstavljaju dobre temelje za dalji razvoj discipline u Srbiji. Njeni radovi mogu doprineti razvoju sociologije roda kroz (najmanje) tri aspekta: 1) teorijski koncepti za analizu i objašnjavanje rodne dimenzije različitih društvenih pojava; 2) metodologije za njihovo empirijsko istraživanje i 3) perspektive za njihovo povezivanje sa opštim sociološkim teorijama. U radu je dat kratak osvrt na neke od teorijskih koncepata kojima je Marina Blagojević Hjuson zadužila sociologiju roda poput koncepta *sistemske inhibicije* (Blagojević, 1991); metodologija za istraživanje rodne dimenzije različitih društvenih pojava koje su zahvaljujući komplementarnom korišćenju

kvantitativnih i kvantitativnih istraživačkih tehnika[21] pružile mogućnost da se rod istovremeno sagleda strukturno i iz ugla pojedinca/pojedinki; kao i perspektive za dublju integraciju rodnosti u sociologiju među kojima je posebno značajna teorija poluperiferijalnosti (Hughson, 2015).

Ovom prilikom nije bilo prostora za detaljniji prikaz koncepata, metoda i perspektiva kojima je Marina Blagojević Hjuson obogatila našu sociologiju i podstakla dalji razvoj sociologije roda. Međutim, autorka ovog teksta je sigurna da će njene ideje pronaći put do novih generacija studenata sociologije i biti nezaobilazan osnov svakog (budućeg) kursa iz sociologije roda.

Literatura

Adamović, M., Geiger, M. (2019) *Sociologija roda.* Rijeka: Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci.

Antonić, S. (2011) *Iskušenja radikalnog feminizma.*Beograd: Službeni Glasnik.

Batler, Dž. (2010) *Nevolja sa rodom.* Beograd: Karpos.

Blagojević, M. (1991) *Žene izvan kruga – profesija i porodica.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Blagojević, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender perspective.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević, M. (2010) *Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj.* NoviSad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

Blagojević Hjuson, M. (2013) *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život.* Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Bolčić, S. (2004) Nove tendencije u američkoj ekonomskoj sociologiji. *Sociologija*, vol. 46, br. 2: 126-142.

Buttel, F. (2002) Has Environmental Sociology Arrived? *Organization & Environment*, 42-54.

Crane, D. (1972) *Invisible Colleges: Diffusion of Knowledge in Scientific Communities.* Chicago: University of Chicago Press.

[21] Ovakav pristup Marina Blagojević Hjuson koristila je u mnogim istraživanjima, poput istraživanja položaja žena na selu u Vojvodini (Blagojević, 2010) i studije Rodni barometar (Hjuson, 2011).

Crothers, C. (2010) Branches of Sociology. In *Encyclopedia of Social Sciences and Humanities*. EOLSS Publications: 183-205.

Evans, M. (2006) Gender. U: B. Turner (ur.) *The Cambridge Dictionary of Sociology.* Cambridge: Cambridge University Press: 228-232.

Fuko, M. (2005) *Mišel Fuko. Hrestomatija.* Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija.

Galić, B. (2018) Studija slučaja klerikalizacije i tradicionalizacije hrvatskog društva: „Feministička prijetnja" na upravljačkoj poziciji institucije visokog obrazovanja. *Sociologija* vol. 60, br. 1: 210-225.

Hill Collins, P. (2000) *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment.* New York: Routledge.

Hjuson, M. (2011) *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život.* Beograd: UN Women.

Hughson, M. (2015) *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Hughson, M. (2018) Editor's word. *Sociologija,* vol. 60, br. 1: 9-10.

Hughson, M. (2018) *Muškarci u Srbiji: promene, otpori i izazovi.* Beograd: E8.

Kováts, E., Põim, M. (2015) *Gender as symbolic glue: The position and role of conservative and far right parties in the anti-gender mobilizations in Europe.* Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Milić, A. (2011) O feminizmu iz muškog ugla. Antonić Slobodan. 2011. Iskušenja radikalnog feminizma: moć i granice društvenog inženjeringa. Beograd: Službeni glasnik. *Sociologija*, Vol. 53, br. 4: 497-502.

Mimica, A., Bogdanović, M. (2007) *Sociološki rečnik.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Papić, Ž. (1989) *Sociologija i feminizam: savremeni pokret i misao o oslobođenju žena i njegov uticaj na sociologiju.* Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

Papić, Ž. (2012) Pol i rod – kategorije socijalne organizacije polnosti, *Revija za sociologiju*, br. 3/4, 1984. U A. Zaharijević, Z. Ivanović, Duhaček, D. (ur.) *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002.* Beograd: Centar za studije roda: 327-331.

Sekulić, N. (2007) Feminizam. U A. Mimica, Bogdanović, M. (ur.) *Sociološki rečnik.* Beograd: Zavod za udžbenike.

Starr, J. (1983) Specialization and the development of sociology: Differentiation of fragmentation? *Qualitative Sociology*, 66-86.

Šiljak, Z. S. (2019) *Sociologija roda: feministička kritika.* Sarajevo: TPO Fondacija.

Turner, B. (2006) Gender studies. U: Turner, B. (ur.) *The Cambridge Dictionary of Sociology.* Cambridge: Cambridge University Press 33.

Vujadinović, D. (2012) Feministička perspektiva u sociologiji u Srbiji – doprinosi Marine Blagojević, Slobodanke Nedović, Žarane Papić i Anđelke Milić. *Sociološki pregled,* vol. 46, br. 3–4: 819–854.

Wharton, A. (2005) *The sociology of gender: an introduction to theory and research.* London: Blackwell.

Zaharijević, A. (2015) Fusnota u globalnoj istoriji: kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma? *Sociologija,* vol. 57, br. 1: 72-89.

Zaharijević, A. (2019) Spaljivanje u 21. Veku – šta stoji iza "rodne ideologije". *Kultura,* 163: 28-45.

OBSTACLES AND IMPULSES FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIOLOGY OF GENDER

Although there is a rich and relatively long tradition of studying gender in Serbia, within which sociology has a central role, sociology of gender has not yet been fully constituted as a distinctive subfield of sociology. The aim of this paper is to point out to: a) obstacles and challenges in the constitution of sociology of gender in our society; b) impulses from sociologists who worked on the integration of gender into our sociology, with special emphasis on the contributions of Marina Blagojević Hughson, and c) opportunities for further development of sociology of gender in Serbia. The paper derives from the book the author is currently working on (*Selected Chapters in Sociology of Gender*). This book is based on the theoretical and methodological foundations put by Marina Blagojević Hughson and is inspired by the cooperation that the author had the opportunity to achieve with her.

Keywords: sociology of gender; gender studies; Marina Blagojević Hughson.

RELACIONA AUTONOMIJA: KA FEMINISTIČKOM KONCEPTU LIČNE AUTONOMIJE

Olivera PAVIĆEVIĆ

Libertarijanski koncept subjekta koji je usredsređen na „mit" o personalnoj autonomiji svodi individue na samozadovoljne i racionalne preduzetnike, ne uzimajući u obzir njihovu nejednakost, zavisnost i ranjivost. Retorika individualne slobode i lične odgovornosti i minimalana funkcija države kao maska za socijalnu nepravdu i strukturnu nejednakost prebacuje odgovornost za razarajuće posledice nejednakosti sa države na pojedince. Rana feministička literatura je pojam lične autonomije kritikovala sa stanovišta promovisanja „maskulinog" ideala ličnosti oslonjenog na koncept samodovoljnosti i atomizma. Nedavno je u feminističkoj literaturi pojam autonomije „rehabilitovan" kroz ideju relacione autonomije. U radu se razmatra feministička rekonceptualizacija autonomije kroz perspektivu relacione autonomije i njene korektivne uloge u artikulaciji uslova autonomnih izbora.

***Ključne reči**: lična autonomija, odgovornost, samoupravljanje, relaciona autonomija, konstruktivni odnosi*

Lična autonomija – autonomija volje ili autonomija želja

Razvijajući koncept lične autonomije, liberalna individualistička orijentacija je u fokus postavila racionalne delatnike/ce koji raspolažu autonomnom voljom. Autonomna volja je usklađena sa moralnim zakonom zasnovanom na Kantovom kategoričkom imperativu, podrazumevajući čistu volju, a time i čisto sopstvo. Čistota se odnosi na odsustvo uticaja stvarne situacije koju čini mnoštvo socijalnih i psiholoških faktora. Reč je „prvobitnom položaju" (*the original position*) koji autonomne delatnike/ce čini nezavisnim od društvene pozicije u kojoj se nalaze – njima nije poznat sopstveni socijalni status, niti razumevanje dobra (Rawls, 1971: 12). Premda je reč o misaonom eksperimentu koji je dizajniran da pruži podršku ključnim principima u vezi sa socijalnom pravdom i osnovnim socijalnim institucijama, Rawls-ov, „veo neznanja" kojim su obavijeni racionalni i uzajamno nezainteresovani pojedinci/ke implicira jedan od glavnih problema individualnog liberalizma. Taj problem potiče od apstrahovanja specifičnih socijalnih uslova, a

ispoljava se kao ignorisanje ili, pak, stvarno neprepoznavanje smetnji u realizaciji striktno racionalnog postupanja autonomnih delatnika/ca.

Sasvim drugačiji pogled na ličnu autonomiju, može se pronaći kod Džona Stjuarta Mila koji je „ohrabrivao javnu toleranciju prema nepopularnim verovanjima, nekonvencionalnim životnim stilovima i uopšte verovanjima koje se ne povinuju normama većine" (Kovačević, 2018: 47). Prema Milu, ne postoji jedinstveni, predodređen, isključivo ispravan i dobro utaban put do autonomije (Kovačević, 2018: 47).

Razvijajući koncept liberalnog autonomnog sopstva u skladu sa svojstvima kao što su: moralna autentičnost, integritet, različitost samoidentiteta, kao i težnju autonomnog pojedinca/ke da održi sopstveno racionalno usmerenje u svetu u kome postoji potreba da se vodi računa o drugima, ali i da se suprotstavi volji drugih, liberalni teoretičari, poput Feinberg-a i Dworkin-a uključuju različite uticaje koji osporavaju mogućnost nepovezanog, atomiziranog i autonomnog Ja (Feinberg, 1989; Dworkin, 1988). Shodno tome, autonomno Ja nije radikalno odvojeno od društvenog uticaja, nije bez odnosa sa drugima ili bez posvećenosti drugima. Sledeći Mill-ovo shvatanje koncepta lične autonomije, ovi teoretičari ne poriču mogućnost samooodređenja ili samousmerenja, ali odbacuju stroge individualističke pretpostavke koje ignorišu socijalno-psihološke kontekste. U tom smislu, Dworkin priznaje i ukazuje na važnost životnog koncepta autonomije koji mora da uvaži socijalne, psihološke i biološke faktore koji čine individualne istorije. Individue sazrevaju pod uticajem roditelja, vršnjaka i kulture, a životni koncept autonomije mora priznati ove vrste uticaja (Dworkin, 1981).

Međutim, Dworkin-ovo i Feinberg-ovo priznanje da načini na koji se doživljava lična autonomija mogu biti socijalizovani i socijalno situirani, ipak nisu dovoljni preduslov građanskih sloboda. Pretpostavka tipična za liberale, da su minimalni standardi "kompetentnosti" dovoljni da se individua kvalifikuje za prava povezana sa autonomijom, faktički je osporena okolnostima prinude i manipulisanja od strane drugih (Hill, 1999). I pored zalaganja nekih liberalnih pravnika, (Raz, 1986) za priznavanje lične autonomije kao legalnog prava koje država treba da promoviše za sve članove društva, liberalna koncepcija lične autonomije, po mišljenju njenih kritičara, nije u stanju da ostvari ovaj zadatak iz više razloga. Prvi je to što liberalna koncepcija naglašava individualnost i nezavisnost osobe prikazujući autonomiju kao unutrašnji i izolovani proces u kome je teško definisati ulogu drugih, pa čak i kada je to država koja aktivno promoviše autonomiju. Drugi razlog je u tome što individualistički fokus dovodi do neprecizne konceptualizacije ličnosti (*personhood*) i lične autonomije (Braudo-Bahat, 2017).

Jedna od najsnažnijih kritika upućena samodovoljnosti individualističkog koncepta lične autonomije dolazi iz feminističke filozofske teorije, koja prevashodno, odbacuje kantovsku i rolsovsku koncepciju lične autonomije (Mackenzie, Stoljar, 2000). Priroda i vrednost autonomije koja polazi od pojma samorazumljivosti apstrahovanog od društvenih odnosa u koje su uronjeni stvarni društveni delatnici/ce, kritikovana je zbog samodovoljnosti koja karakteriše „samoizgrađenog" čoveka (Mackenzie, Stoljar, 2000: 5). Talas feminističke kritike liberalnog koncepta lične autonomije izazvao je brojne feminističke rasprave u okviru kojih su se iskristalisale dve suprotstavljene pozicije. Jedna strana afirmiše slobodu izbora delatnice, dok druga dovodi u pitanje autentičnost njenih preferencija u uslovima patrijarhata (Kovačević, 2018: 48). Teorijski koncept sistemske inhibicije (Blagojević, 2015) omogućava analitički pristup koji otkriva sistem isključivanja, odnosno diskriminacije žena, koji vodi u njihovu marginalizaciju otvarajući pitanja koja se odnose na presecanje (*intersection*) nejednakosti moći i ostvarivanje ženske autonomije u takvim uslovima.

Lična autonomija i rod

„Teorijskoj nedostatnosti kada su u pitanju žene, odgovarala je i neadekvatnost pojmovnog instrumentarija koji se primenjivao u istraživanju društvene strukture. Postojeća pojmovna ograničenja moguće je bilo prevazići ili proširivanjem sadržaja onih sociioloških pojmova koji su u raširenoj upotrebi, ili određivanjem novih pojmova" (Blagojević, 2015: 27). Jedan od pojmova koji se pokazao povezan sa praksom rodnog ugnjetavanja jeste pojam lične autonomije. Kao takav, on postaje predmet feminističke rasprave o autonomiji koja ukazuje na problem samoodricanja ili prekomernog poštovanja želja drugih (adaptivno formiranje preferencija) u kome se izbori i težnje nesvesno prilagođavaju ugnjetavajućim socijalnim uslovima, kao odluke delatnica da usvoje ono što može izgledati kao praksa rodnog ugnjetavanja (uključujući one prakse koje proizvode značajnu fizičku i psihološku štetu ženama) (Meyers, 2000).

Kao feministička teoretičarka liberalne tradicije, Diana Meyers insistira da se autonomija definiše kroz neposrednije posmatranje života ljudi, posebno žena. U eseju "Lična autonomija i paradoks ženske socijalizacije" ona sugeriše širinu i fleksibilnost liberalnih shvatanja autonomije, ali i potrebu za istupanjem izvan određenih okvira liberalnih pretpostavki. Postavljajući u fokus život "tradicionalne žene" koju karakterišu snažno socijalizovane "ženske" norme usmerene prvenstveno na brigu o svojoj porodici, autorka navodi nekoliko karakteristika koje bi takvu ženu mogle diskvalifikovati kao autonomnu delatnicu. (Meyers, 1987).

Prema pretpostavkama preovlađujuće liberalne teorije, uloga žene je, na neodređeno vreme, uvučena u saodnoseće zahteve koji često nadmašuju njene potrebe za tišinom, privatnošću i samorazvojem (Meyers, 1987: 623).

Meyers zaključuje da je ova uloga u većini slučajeva „izabrana", zbog rane i sveobuhvatne socijalizacije, koja je definiše kao odgovarajuću, pa čak i dragocenu, jer dodeljuje ulogu žene. I pored uvažavanja opštosti ograničavajućih faktora u realizaciji lične autonomije muškaraca i žena, koji potiču iz različitih sfera nejedanakosti, ne može se izbeći hipostaziranje rodnih razlika povezanih sa pitanjem lične autonomije žene. Šta se realizuje kroz autonomiju žene - njena sloboda da štiti izbore povezane sa socijalizacijom koja usađuje vrednosti patrijarhata, ili mogućnost da prepozna i formira sopstvene interese, vrednosti i ideale koji neće biti manje važni u odnosu na bilo koje druge? Ko upravlja izborom i preferencijama delatnice i koliko zahtev za ostvarivanjem lične autonomije žene zadire u pitanje identitetske transformacije? Da li se žena može smatrati autonomnom iako je spremna da se potčini i ceni muževljevo mišljenje i interese više od sopstvenih (Westlund, 2003: 491). Da li je težnja autonomna, ako je žena svim srcem oseća kao svoju? Rasprava, „zasnovana na milovskoj koncepciji autonomije, prema kojoj je delatnica autonomna u onoj meri u kojoj se rukovodi sopstvenim željama" (Kovačević, 2018: 47), ima oslonac u stavu da je „preferencija autonomna ukoliko se delatnik/ca sa njom zdušno poistovećuje" (Frankfurt, 1988). Shodno tome, Kovačević zaključuje da je vrednost hijerarhijske analize lične autonomije (koja prepoznaje želje i volju prvog i drugog reda) dragocena za formiranje suda u mnogim feminističkim raspravama, prevashodno zahvaljujući njenoj proceduralnosti i vrednosnoj varijabilnosti (Kovačević, 2018).

Proceduralne teorije (Dworkin, 1988; Frankfurt, 1988) autonomiju vide kao sposobnost delatnika/delatnice da se podvrgne unutrašnjem intelektualnom procesu promišljanja o sopstvenim motivacijama, uverenjima i vrednostima i njihovom preispitivanju koje može imati autokorektivne ishode. Autonomnost ovog procesa potiče od njegove „sadržajne neutralnosti" – on je ishod procesa kritičke refleksije koja ne zavisi od njegovog sadržaja. Međutim, socijalizacija se ne odvija u vrednosno neutralnom okruženju i delatnici/ce mogu formirati stavove i preferncije koji, iako deluju samostalno, podležu direktnim normativnim ograničenjima (Benson, 2005). Posebno je to slučaj sa vrednosnim stavovima poput samopoštovanja ili snažnog osećanja lične vrednosti. Zaključak je da život u skladu sa sopstvenim životnim planovima koji sadrži sklonost ka poslušnosti i pored racionalnog prosuđivanja delatnice o tome šta će vrednovati, ne može biti kompatibilan sa njenom autonomijom (Babbitt, 1993: 250). Sloboda postupanja je sloboda delatnice da uradi ono što želi da uradi i kao takva nije ni dovoljan, a za neke autore, ni nužan uslov za ličnu autonomiju (Kovačević, 2018: 49).

Shodno tome, sve veća pažnja se usmerava na fenomen "deformisane želje" u kome potlačeni/e priželjkuju ono što ih tlači, ukazujući da se adaptivne sklonosti formiraju u okolnostima ugnjetavanja. U tim okolnostima, nečije želje se okreću od dobara, pa čak i potreba, koje bi, u odsustvu tih uslova, želeli/le (Cudd, 2006). Učestalost adaptivnih ili deformisanih želja u životu mnogih žena predstavljaju rezultat internalizovanja represivne ideologije.

Socijalizacija žene i lična autonomija

Istupanje iz liberalnih predstava lične autonomije pruža mogućnost za dublje sagledavanje konceptualizacije lične autonomije žene. Sociološko posmatranje subjekata koji upražnjavaju autonomiju daje važne feminističke uvide u karakter i formiranje tih subjekata (Abrams, 1999). Iako liberalna teoretičarka Diana Mayers ističe značaj ženske socijalizacije, ona ne daje sveobuhvatan prikaz njene složenosti, širine i nepredvidljivosti. Konačno, Meyers se ne osvrće na problem diferencijalne moći u kojoj deluje ova socijalizacija (Abrams, 1999: 818). Sveprisutna pluralna konstrukcija subjekta u kontekstu preseka (*intersectionality*) nejednakosti moći ne poriče mogućnost samodefinisanja ili samousmerenosti žena, ona ukazuje na reinterpretaciju i prilagođavanje ovih atributa kontekstu jasnog razumevanja formiranja subjekta (Abrams, 1999). Taj kontekst karakteriše ukrštanje rodne socijalizacije i klasnih, rasnih i političkih pozicija koje variraju u vremenu, mestu i političkom kontekstu (Crenshaw, 1991).

Preseci obrazaca socijalizacije čine ogroman mozaik društvenih praksi koje je teško generalizovati ili predvideti unapred. Socijalizacija, osim otvorenih sredstava disciplinske prakse, stigmatizacije, uznemiravanja i nasilja deluje na mnogo suptilniji i komplikovaniji način, pri čemu je sve teže razlikovati „unutrašnje" i „spoljašnje" uticaje na individualni autonomni izbor. Dimenzije moći koje potiču iz sistemske nejednakosti ogledaju se u delovanju grupa sa više institucionalne moći na socijalizaciju grupa sa manje društvene moći, u pravcu razvijanja različitih oblika podređenosti (Addelson, 1991, navedeno prema: Abrams, 1999: 821). Uticaj ovih ograničenja na mogućnosti realizovanja autonomije je presudan, pri čemu ova ograničenja funkcionišu, ne kao pojedinačni pokušaji ometanja i mešanja, već kao sistemski pokušaji razvlašćivanja. Ukrštanje ugnjetavanja može dovesti do ambivalencije ili osećanja sopstva u kome se sklonosti kreću u konkurentskim pravcima (Benson, 2005).

Shodno tome, ženi su otežani odgovori na pitanja, kao što su: Ko sam ja? Čemu ja težim? Ugnjetavanje koje doživljavaju marginalizovane grupe ispoljava se kao psihološka povreda koja vodi formiranju lažne svesti (delatnica prihvata kao istinu

lažnu ugnjetavačku ideologiju) i deformisanih želja (želje zavisne od verovanja u lažnu ideologiju) (Cudd, 2006: 176). U nekim slučajevima, delatnice su u vlasti lažne svesti u određenom domenu i u odnosu na taj domen ne poseduju kapacitet za okretanje alternativnim, primenljivim ili „ispravnim" standardima koje bi primenile u samoevaluaciji sopstvenih izbora. U drugim, lakšim slučajevima, kada žene, jednim delom, prihvataju norme koje se suprotstavljaju ugnjetavačkoj ideologiji, suočene su sa kontradiktornim skupom normi. Kada preovlađujuće norme koje ulaze u normativne kompetencije važeće za većinu žena u društvu imaju za cilj potiskivanje ili banalizaciju ženskih doprinosa i iskustava i uskraćivanje dostojanstva ženama kao punopravnim učesnicama u životu zajednice one neosporno dolaze u kontradikciju sa alternativnim emancipatorskim praksama. Usled te kontradikcije, alternativna emancipatorska praksa može delovati kao autodestruktivna praksa koja zahteva od žene da uništi već oformljeni identitet. Zalaganje za normativne kompetencije, to jest zalaganje za autonomiju u odnosu na preovlađujuće norme podrazumeva usvajanje niza alternativnih normi koje, u prvi mah,deluju kao zahtevi koji se okreću protiv žene (Benson, 1990)[1].

Rad na otklanjanju represivnih socijalnih uslova koji ograničavaju mogućnosti samoodređujuće aktivnosti žena zahteva, kako odbacivanje prakse prilagođavanja, tako i rekonceptualizaciju pojma lične autonomije. Polazište za postizanje lične autonomije žene je prevencija destruktivnih odnosa, prevashodno nasilja u porodici, koje narušava ličnu autonomiju na više načina. Nasilje u porodici narušava telesni integritet žene, njeno samopoštovanje i samopouzdanje, lišava je konstruktivnih odnosa unutar doma, a time je najčešće sprečava da razvije alternativne i konstruktivne odnose izvan njega (Friedman, 2003: 170). Friedman ističe da usredsređenost zlostavljenih žena na ličnu bezbednost i preživljavanje otežava upotrebu kognitivnih i emocionalnih resursa za razvoj lične autonomije i sprovođenje autonomnih refleksivnih procesa.

Relaciona autonomija

Libertarijanski koncept subjekta koji je usredsređen na „mit" o personalnoj autonomiji svodi individue na samozadovoljne i racionalne preduzetnike, ne uzimajući u obzir društvenu nejednakost, zavisnost i ranjivost. Retorika individualne slobode i lične odgovornosti i minimalana funkcija države služe kao

[1] Kontradikcija oko lične autonomije žene često se javlja na planu samodefinisanja identiteta. Sa jedne strane spectra je identitet u potpunosti okrenut potrebama drugih, a sa druge, identitet u kome prednjači osećanje sebe. Kao takvi, ovi identiteti su suprotstavljeni kao izraziti oblici specifičnih oblika socijalizacije (Abrams, 1999).

maska za socijalnu nepravdu i strukturnu nejednakost prebacujući odgovornost za posledice nejednakosti sa države na pojedince (Fineman, 2008). Koncepcija lične autonomije iz ove perspektive mora biti odbačena, a posvećenost ravanopravnosti svih delatnica i delatnika ne treba posmatrati kao smanjenu mogućnost za autonomiju. Relacioni pristup ličnoj autonomiji sugeriše da autonomija ne treba da bude „pobrkana" sa izolacijom ili separacijom od društva" (Fineman, 2010: 206). Ona uključuje društvene i uzajamne dužnosti prema drugima, pri čemu autonomija kao aspiracija delatnika/ce ne može biti postignuta bez značajne pomoći i podrške društva i institucija koje pružaju pojedincima neophodne resurse za stvaranje uslova za donošenje odluka (Fineman, 2010.). To je težnja ka društvu u kome je veliki broj pojedinaca u mogućnosti da ostvari ličnu autonomiju, a ne samo oni koji su istorijski, ekonomski i društveno privilegovani.

Prema relacionoj teoriji, kapacitet za razvijanje autonomije ima intersubjektivistički karakter koji se ogleda u nizu veština i kompetencija koje pojedinci treba da poseduju da bi vodili samodeterminisani život. Lična autonomija zahteva racionalne, afektivne, promišljene i samointerpretativne veštine i kompetencije za čiji je razvoj potrebna svakodnevna praksa. Afektini stavovi od kojih zavisi razvijanje sposobnosti za autonomiju uključuju samopoverenje, samopoštvanje i samopouzdanje. Bez obzira što su ovi stavovi afektivne prirode, i usled toga, povezani sa stavovima drugih o nama, njihov razvoj i vežbanje se može ostvariti samo kroz normativnu pragmatiku uzajamnog prepoznavanja, „ove veštine se uče od drugih i sa drugima" (Anderson, 2014: 138).

Vežbanje autonomne kompetencije socijalnu veštinu povezuje sa nizom složenih autonomnih veština koje drugi poseduju i prepoznaju kao relevantne. To čini intersubjektivističku prirodu kompetentnosti za autonomiju, a osetljivost na socijalno isključivanje može poticati od nedostatka veštine za autonomiju u očima drugih. Takvi oblici isključivanja su normativno problematični, posebno kada se ima u vidu da su moderna društva složena i da su pojedinci suočeni sa rastućim domenima izbora i odgovornosti koji zahtevaju visoko razvijene veštine autonomije. Veštine i sposobnosti za autonomno delovanje nisu podjenako razvijene i zavise od nejednakih društvenih i kulturnih okolnosti u kojima se pojedinci formiraju (Anderson, 2014). Socijalna pravda postavlja društvenu obavezu u smanjivanju propusta povezanih sa autonomijom (autonomija ne treba da bude privilegija povlašćenih). Nejednakosti na planu ostvarivanja lične autonomije dovode do nepravde, dominacije, nejednakosti i isključenosti. Svakom članu društva treba obezbediti podjednake socijalne, kulturne i institucionalne uslove neophodne za promovisanje lične autonomije. Razvijanje i održavanje kapaciteta za autonomno delanje se odvija u sveobuhvatnoj i stalnoj međuljudskoj, socijalnoj i sistemskoj pretnji od društvene dominacije, ugnjetavanja i nejednakosti

koji čine socijalnu nepravdu. Stoga, država ima obavezu da razvija društvene, političke i pravne institucije koje podstiču autonomiju svih građana (Mackenzie, 2014: 42).

Međutim, utvrđivanje normativnog praga koji podržava zalaganje za ličnu autonomiju određenu prema zahtevima ostvarivanja socijalne pravde, predstavlja sporno političko pitanje (Anderson, 2014). Relacioni koncept autonomije polazi od pojma ranjivosti odbacujući libertarijansku koncepciju minimalne države, zahtevajući od državnih institucija zaštitu građana u formiranju sistema koji imaju važnu ulogu u smanjenju i kompenzovanju ranjivosti delatnika/ce (Fineman, 2010). Takvi sistemi ne omogućavaju građanima/kama da budu neranjivi, ali im pružaju resurse koji ih osnažuju. S druge strane, treba imati u vidu da se diskursi ranjivosti i zaštite u socijalnim politikama mogu koristiti i kao opravdanje za paternalističke i prinudne oblike državne intervencije koja generiše patogene oblike ranjivosti. Za relacione feminističe teoretičare/ke, paternalistička priroda javnih i krivičnih politika usmerenih na problem porodičnog nasilja nije adekvatna, jer se žene postavljaju u poziciju pasivnih objekata (Friedman, 2003; Fraser, 1989, prema: Braudo-Bahat, 2017). Nasuprot njoj, relaciona artikulacija dužnosti države razvija kontekst podrške ženama da stupe u konstruktivne odnose, izađu iz izolacije uključivanjem u mreže podrške i razviju ličnu autonomiju kao preduslov, ali i rezultat izlaska iz destruktivnih odnosa.

Obaveza poštovanja i promovisanja autonomije mora biti „centralna normativna obaveza države i institucija koja uvažava ranjivost i čiji je vodeći cilj intervencija osmišljena da smanji ranjivost i poveća otpornost" (Mackenzie, 2014: 45). Relacioni teoretičari se slažu da postoji snažna veza između ličnih izbora i lične autonomije, s tim što su lični izbori često uslovljeni ograničenim mogućnostima koji utiču na sposobnost osobe da vodi samodeterminisan život. Stvarne, a ne samo formalno jednake mogućnosti doprinose promovisanju autonomije kroz pružanje adekvatne ponude istinski značajnih dostupnih opcija distribuiranih u društvu (te opcije se odnose na mogućnost ostvarivanja kontrole sopstvenog života, izgradnju istinskog sopstva, samopoštovanja i dr.). Društvena podrška ranjivu osobu jača u pravcu njenog ostvarenja kao autonomnog delatnika/ce. Značaj autonomije u relacionoj teoriji, dakle, nije odbačen, već je u njima ponuđeno adekvatnije alternativno rešenje od onog koje nudi liberalni koncept ličnosti koji se u svojoj političkoj i pravnoj praksi previše okrenuo slobodnoj volji nezavisnih atomizovanih indvidua (kakve u stvarnosti teško da se mogu pronaći). Alternativna konceptualizacija lične autonomije u relacionoj teoriji ističe značaj društvenih interakcija, afektivne i socijalne aspekte povezane sa ličnom autonomijom. Uvažavanje značaja drugih ljudi, iracionalnih i ranjivih aspekata ličnosti dovodi do potrebe za konceptualizacijom ličnosti u kojoj individualnost nije distancirana u

odnosu na druge. Inherentne relacije ne ugrožavaju individualnost niti su u suprotnosti sa njom. Nezavisnost i samoodnošenje su isprepleteni u dinamičkom procesu mešanja racionalnog i iracionalnog, kao i nezavisnog i međuzavisnog.

Feministička reinterpretacija lične autonomije u relacionu autonomiju

Rehabilitacija pojma lične autonomije iz feminističke perspektive je uobličena u okviru prihvatanja relacione autonomije kao koncepta suprotstavljenog atomističkom pojmu sopstva i uključuje značaj razumevanja rodnog ugnjetavanja i socijalne međuzavisnosti. Unutrašnja vrednost lične autonomije za žene je u neposrednoj vezi sa njihovom potrebom da definišu svoje živote izvan odnosa prisile. Relaciona autonomija, koja se pojavljuje osamdesetih godina u feminističkoj teoriji ističe odnosnu prirodu ličnosti i njenog identiteta, isto koliko i ličnu autonomiju u društvenim vezama i odnosima sa drugima. Biti deo odnosa i društvenih mreža čini osobe međuzavisnim, ali međuzavisnost ne krši autonomiju sopstva, već je sastavni deo ličnosti (Nedelsky, 2011). Prema relacionom razumevanju autonomije - autonomija nastaje, razvija se i transformiše kroz one odnose i veze koje predstavljaju interakciju sa drugim osobama, poput članova porodice, prijatelja, članova zajednice, poslodavaca, kolega, zaposlenih, države, javnih i privatnih institucija i tako dalje (Nedelsky, 2011: 30). Relaciona autonomija, prema Nedelski, odbacuje „samozakon" i lično pravo koje se formira „unutar" ličnosti. U okviru relacione autonomije, autonomija se formuliše kroz razumevanje socijalnih kontakata, socijalne moći i strukture u koje je osoba uključena. Međusobni odnosi su dinamični i menjaju se kroz vreme, a prema Nedelsky, osoba može ostvariti ličnu autonomiju i pored nesposobnosti da kontroliše značajne delove svog života (Nedelsky, 2011: 277). Ona će potencijal za ličnu autonomiju tražiti kroz konstruktivni odnos sa drugima. U tom smislu, lična autonomija nije statično, izolovano svojstvo koje pojedinci imaju ili nemaju, već je svojstvo koje se stiče u relacijama koje je podstiču ili omogućavaju. Kompetencije za autonomno ponašanje se razvijaju kroz odnos sa drugima (Braudo-Bahat, 2017: 131). Međusobni odnosi koji podstiču razvijanje lične autonomije razlikuju relacionu autonomiju od linearne, analitičke i unutrašnje precepcije lične autonomije kakav postoji u liberalnom shvatanju. U relacionoj teoriji postizanje lične autonomije se pomera u pravcu razumevanja tog procesa kao dinamičnog, fluidnog i spoljašnjeg.

Treba istaći da, i pored skretanja fokusa sa strogo individualističke pozicije, u relacionim teorijama sopstvo ostaje autonomno i ne potpada pod dominaciju

zajednice ili kolektiva. Konstruktivne veze, (veze sa osobama, institucijama i grupama koje podstiču ličnu autonomiju) za Nedelsky, predstavljaju centralni uslov za razvoj lične autonomije. One omogućavaju razvoj originalnog mišljenja, kritičke kompetencije i kreativnosti čineći odnose koji podstiču autonomiju. Okruženje koje pruža podršku i razvija samopouzdanje ličnosti, podspešuje sticanje autonomije kroz posmatranje drugih, oslanjanje na njih i učenje od njih. Konstruktivni odnosi stvaraju i poboljšavaju poverenje osobe u sebe i druge, podstiču ženu da prizna svoju vrednost i formuliše i ostvari svoje ciljeve (Benson, 1994). Kroz konstruktivne interakcije se mogu otkriti nova područja interesa i sklonosti, kao i razviti inovativne i kreativne sposobnosti. Uticaj konstruktivnih odnosa je važan i u pogledu sticanja autonomnog i kritičkog refleksivnog mišljenja. Kritičko mišljenje se unapređuje kroz dijaloge i interakcije sa drugima (Westlund, 2014).

Nasuprot konstruktivnim odnosima, destruktivni (lični i društveni) odnosi razaraju kapacitete za ličnu autonomiju i vode ka izolaciji koja otežava napuštanje izlazak iz nasilnih i destruktivnih relacija. Destruktivni odnosi ne moraju biti interpersonalni, oni mogu postojati u širim društvenim kontekstima, uključujući kulturno i religijsko okruženje. Iako ne odbacuju mogućnost da se u takvim sredinama razviju autonomne ličnosti, relacioni teoretičari smatraju da se taj proces odigrava u otežanim uslovima. Mogućnost za ostvarivanje autonomije, iako smanjena, nije poništena, jer se lična autonomija ostvaruje postepeno, a ne kao binarna kategorija (imati/nemati) (Friedman, 2003). Shodno tome, svaka osoba može autonomno odlučiti da napusti destruktivne odnose ili destruktivne zajednice, iako postoji niz teškoća u tom procesu. Čak i kada se realizuje ograničena sposobnost da se takvi odnosi kritički procene, relacioni teoretičari ističu visoku cenu koju prati napuštanje takvih odnosa. Za relacione teoretičare, najbolja strategija izlaska iz destruktivnih odnosa predstavlja razvijanje konstruktivnih relacija (Braudo-Bahat, 2017).

Zaključno razmatranje

Sinergijska veza između individualnih karakteristika osobe i njenih odnosa sa drugima predstavlja osnovu relacione autonomije, pri čemu se spajanje u tom odnosu pojavljuje kao treći jedinstveni entitet koji ne negira jedinstvenost i prepoznatljivost aktera u međusobnom odnosu[2] (Friedman, 2003).

[2] Fridman ističe sinergijski aspekt veze između lične autonomije i interpersonalnih odnosa na primeru romantične ljubavi. Iako su u romantičnom spoju partneri jedinstveni entiteti i ljubav, ne negira

Multidimenzionalno sopstvo, kakvim ga sagledava relaciona teorija, stoji nasuprot liberalnoj, apstraktnoj i monolitnoj koncepciji ličnosti (Nedelsky, 2011). Višestruke dimenzije čine sopstvo, koje pored intelekta i razuma karakterišu i pol, rasna, etnička pripadnost, telesnost, priroda, emocije, religija i drugo (Nedelsky, 2011: 47).

Ove dimenzije čine jedinstvenost osobe i razlikuju je od drugih, istovremeno, oblikujući odnose sa drugima. Lična autonomija je deo ove kreativne interakcije. Samopercepcija ličnosti zavisi od različitih dimenzija. Primer za to su odnos tela i uma (Meyers, 2005: 31), kao i uticaj emocija na formiranje ličnih odnosa (Tappolet, 2014, navedeno prema: Braudo-Bahat, 2017: 138). Shodno tome, relaciona teorija autonomiji daje širinu neophodnu za razumevanje složene i slojevite socijalizacije koja se mora razumeti izvan ideologije „zasebnih sfera" koja socijalizaciju razvrstava na žensku - onu koja favorizuje brigu, samopožrtvovanje i kućna zadovoljstva (Meyers, 1989) i mušku, koju karakteriše spektar širih javnih mogućnosti i veća nezavisnost. Postoji niz drugih načina na koji se žene i (muškarci) mogu socijalizovati i koji na različit, sveoubuhvatan način mogu uticati na njihovu autonomiju (Abrams, 1999: 818).[3]

Uticaji koji deluju na socijalizaciju žene su višestruki i specifični za određene kontekste koji se mogu presecati i rekombinovati u bezbroj nepredvidivih varijacija. Tako složena socijalizacija se odvija u polju odnosa moći, koje pojedinci/ke mogu prihvatati, ali kojima se mogu i odupirati kroz reinterpretaciju društveno određenih značenja[4].

Upravo reinterpretacije opšte prihvaćenih normi i značenja vode pojedinca/pojedinku ka novim oblicima samoodređenja i samousmeravanja.

njihovu indvidualnost, ona stvara nešto poput trećeg subjekta sazdanog u romantičnom spoju oba partnera (Friedman, 2003: 136).

[3] Nejednakost žena koja se odražava u tendencijama vrednosti, prakse i normi karakterističnim za muško shvatanje društva, ne podrazumeva da žene koje su socijalizovane u takvom kontekstu i prihvataju ceo set njegovih vrednosno-normativnih opredeljenja nužno moraju imati veze sa kontekstom odgajanja dece ili bilo kakvom biološkom odrednicom.

[4] Norme u određenim društvenim i kulturnim kontekstima, dobijaju pozitivna ili negativna značenja koja shodno utiču na samopoštovanje i samodefinisanje žene, kao i njenu sposobnost za autonomno delanje. Takođe, samodefinisanje i rekonceptualizacija sopstva koji izmiču normativnim obrascima, uvek prestavljaju mogućnost za ostvarivanje autonomije. Društvene ili kulturne norme koje sadrže negativne sudove o ženskom telu, ženskoj kompetentnosti, ili ženskoj moći u odnosu na druge su proizvod i sredstvo ženskog ugnjetavanja ovekovečeno u određenim postavkama. Međutim, takve norme različito deluju kod članica privilegovanih društvenih grupa dozvoljavajući im mnogo više nego što je to slučaj kod neprivilegovanih ili marginalizovanih žena. Međutim, kompleksnost društvenog uticaja može pružiti sposobnost za samodefinisanje žene izvanih takvih pripadnosti, pri čemu se žene pojavljuju kao subjekti koji se samodefinišu preuzimanjem pozitivnih i afirmativna svojstva. Abrams navodi kao primer bogatstvo identiteta crne žene, koja kroz čitav niz pozitivnih atributa može postići visoko samopoštovanje nasuprot deprivilegovanoj poziciji (Abrams, 1999).

Abrams, zaključuje da se lična autonomija može ostvarivati na bezbroj načina, priznavanjem mnoštva načina na koji socijalna konstrukcija menja konceptualizaciju autonomije (Abrams, 1999). Složenost društvenog uticaja osporava samodefinisanje u odnosu na pripadnost formiranu na osnovu jednostavnih, binarnih podela na ispravne i neispravne, privilegovane i neprivilegovane kolektivne identitete.

Konačno, možemo prihvatiti zaključak da autonomni izbor u samodefinisanju sopstva žene i autonomno delanje čine procese koji najviše zavise od međuljudske, institucionalne i društvene podrške. Kako je to istaknuto u teorijama relacione autonomije, ne postoji žena ili muškarac koji nemaju pravo i sposobnost da budu autonomni, a sposobnost za ostvarivanje te autonomije je, u najvećoj meri, rezultat međusobnih odnosa uvažavanja, podrške i poštovanja.

Literatura

Abrams, K. (1999) From Autonomy to Agency: Feminist Perspective on Self Direction, *William & Mary Law Review*, 40(3): 805-846.

Anderson, J. (2014) Autonomy and Vulnerability Entwined. In: Mackenzie, K., Rogers, W., Dodds, S. (eds.) *Vulnerability: New Essays in Ethics and Feminist Philosophy*. New York: Oxford University Press.

Babbitt, S. E. (1993) Feminism and Objective Interests: The Role of Transformation Experiences in Rational Deliberation, In: Alcoff, L., Potter, E. (eds.) *Feminist Epistemologies*, New York: Routledge: 245–264.

Benson, P. (2005) Taking Ownership. Authority and Voice in Autonomous Agency, In: Christman, J., Anderson, J. (eds.) *Autonomy and the Challenges to Liberalism*: 101–126. Doi: https://doi.org/10.1017/CBO9780511610325.007

Benson, P. (1994) Free Agency and Self-Worth, *Journal of Philosophy*, 91(12): 650–668. https://doi.org/10.2307/2940760.

Benson, P. (1990) Feminist Second Thoughts About Free Agency, *Hypatia*, 5(3): 47–64.

Blagojević Hjuson, M. (2015) *Sutra je bilo juče: Prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Braudo-Bahat, Y. (2017) Towards Relational Conceptualization of the Right to Personal Autonomy. *American University Journal of Gender, Social Policy & the Law*, 25(2): 111-154.

Cudd, A. (2006) *Analyzing Oppression*, New York: Oxford University Press.

Crenshaw, K. W. (1991) Mapping the Margins. Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color, *Stanford Law Review*, 43(6): 1241–1299. https://doi.org/10.2307/1229039

Dworkin, G. (1988) *The Theory and Practice o f Autonomy*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511625206

Dworkin, G. (1981) *Moral Autonomy*. In: Callahan, D. & Engelhardt, T. (eds.) The Roots of Ethics: Science, Religion, and Values (The Hastings Center Series in Ethics) Boston: Springer: 29-44. https://doi.org/10.1007/978-1-4613-3303-6

Feinberg, J. (1989) Autonomy, In: Christman J. (ed.) *The Inner Citadel: Essays on Individual Autonomy*. New York: Oxford University Press: 27-53. doi. 10.1086/293348

Fineman, M. (2008) The Vulnerable Subject: Anchoring Equality in the Human Condition. *Yale Journal of Law & Feminism*, 20(1): 1-23 Dostupno na stranici http://digitalcommons.law.yale.edu/yjlf/vol20/iss1/2. pristupljeno 12.3.2017.

Fineman, M. (2010) The vulnerable subject and the responsive state. *Emory Law Journal*, 60(2): 251-276.

Frankfurt, H. (1988) *The Importance of What We Care About. The Importance of What We Care About: Philosophical Essays*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511818172

Friedman, M. (2003) *Autonomy, Gender, Politics*, New York: Oxford University Press.

Hill, E. (1999) Autonomy and Agency. *William & Mary Law Review*, 40(3): 847-856.

Kovačević, M. (2018) Feministička rekonceptualizacija lične autonomije, *Genero*, 22(2018): 43-58.

Mackenzie, K., Rogers, W., Dodds, S. (2014) *Vulnerability: New Essays in Ethics and Feminist Philosophy*. New York: Oxford University Press.

Mackenzie, C., Stoljar, N. (eds.) (2000) *Relational Autonomy Feminist Perspectives on Autonomy, Agency and the Social Self*, New York: Oxford University Press.

Meyers, D. T. (2000) Feminism and Women's Autonomy: The Challenge of Female Genital Cutting, *Metaphilosophy*, 31(5): 469–491. https://doi.org/10.1111/1467-9973.00164.

Meyers, D. T. (1987) Personal Autonomy and the Paradox of Feminine Socialization, *Journal of Philosophy*, 84(11): 619–628. http://dx.doi.org/10.5840/jphil198784117.

Meyers, D. T. (2005) Decentralizing Autonomy. Five Faces of Selfhood, In: Anderson, J., Christman, J. (eds.) *Autonomy and the Challenges of Liberalism: New Essays*. Cambridge: Cambridge University Press: 27–55.

Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Harvard University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctvjf9z6v.

Nedelsky, J. (2011) *Law's relations: A relational theory of self, autonomy, and law*. New York: Oxford University Press.

Raz, J. (1986) *The Morality of Freedom*. New York: Oxford University Press. doi:10.1093/0198248075.001.0001

Westlund, A. (2003) Selflessness and Responsibility for Self: Is Deference Compatible with Autonomy? *The Philosophical Review*, 112(4): 483-523.

Westlund, A. (2014) Autonomy and Self-Care', In: Veltman, A., Piper, M. (eds.) *Autonomy, Oppression, and Gender*. Oxford: Oxford University Press, 181-200.

RELATIONAL AUTONOMY: TOWARDS A FEMINIST CONCEPT OF PERSONAL AUTONOMY

The libertarian concept of the subject, witch focuses on the "myth" of personal autonomy, reduces individuals to self-satisfied and rational entrepreneurs without taking into account their inequality, dependence and vulnerability. The rhetoric of individual freedom and personal responsibility and the minimal function of the state as a mask for social injustice and structural inequality shifts responsibility for the corrosive consequences of inequality from the state to individuals. Early feminist literature criticized the notion of personal autonomy from the point of view of promoting "masculine" ideal of personality based on the concept of self-sufficiency and atomism. Recently, in the feminist literature, the notion of autonomy has been "rehabilitated" through the idea of relational autonomy. The paper discusses the feminist reconceptualization of autonomy through the perspective of relational autonomy and its corrective role in the articulation of the conditions of autonomous choices.

Keywords: personal autonomy, responsibility, self-management, relational autonomy, constructive relationship.

STAVOVI PREMA RODNOJ PODELI ULOGA U SRBIJI 1989-2018.*

Jelena PEŠIĆ
Dragan STANOJEVIĆ

Na osnovu analize empirijskih rezultata dobijenih putem četiri istraživanja stanovništva Srbije (na reprezentativnim uzorcima punoletne populacije 1989, 2003, 2012. i 2018. godine), cilj ovog rada je testiranje efekata socijalizacije, strukturnih karakteristika, ideološkog učenja i sistemskih promena na promene u stepenu pristajanja uz stavove koji mere tradicionalno (patrijarhalno) poimanje rodne podele uloga. Efekat socijalizacije je meren na osnovu kohortne dekompozicije (odnosno putem izdvajanja generacijskog efekta); ispoljavanje strukturnih karakteristika je operacionalizovano putem efekta godina starosti (odnosno promene društvenih uloga u različitim fazama životnog ciklusa), obrazovanja, mesta stanovanja, bračnog statusa i religioznosti ispitanika; efekat sistemskih promena je meren na osnovu talasa istraživanja, dok je uticaj ideološkog učenja operacionalizovan putem stepena pristajanja uz stavove koji mere autoritarnu orijentaciju. Analiza je podeljena u dva segmenta: u prvom segmentu je meren pojedinačni efekat pobrojanih činilaca, da bi u drugom segmentu, na osnovu linerane regresione analize, testiran kontrolisani efekat potencijalnih prediktora na stavove koji mere patrijarhalnu orijentaciju. Efekat ovih faktora je izdvojeno analiziran za muškarce i za žene, kako bi se utvrdilo da li dati činioci pokazuju specifično dejstvo s obzirom na ovo obeležje. Rezultati analize pokazuju pad u stepenu pristajanja uz patrijarhalnu orijentaciju tokom protekle tri decenije, ali i izraziti rodni jaz, koji rezultuje u većinskom odbacivanju patrijarhalne podele rodnih uloga kod žena u poslednjem talasu istraživanja. Kada se kontroliše efekat ostalih činilaca, najznačajniji prediktori patrijarhalnosti su autoritarna orijentacija, stepen obrazovanja i talas istraživanja, ukazujući na potrebu komplementarne upotrebe različitih teorijskih pristupa pri objašnjenju promena u stavovima prema rodnoj podeli uloga.

***Ključne reči**: rodna podela uloga, patrijarhalnost, generacijski efekat, strukturni efekat, sistemski efekat, ideološko učenje.*

* Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu „Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri“ koji je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (evidencioni broj 179035).

Uvod

Brojne međunarodne empirijske studije ukazale su na nedvosmislenu i manje ili više koherentnu tendenciju liberalizacije u stavovima prema rodnim ulogama u zemljama Zapadne Evrope i Sjedinjenim Američkim Državama tokom protekle četiri decenije (Thornton, Freedman, 1979; Cherlin, Walters, 1981; Brewster, Padavic, 2000; Brooks, Bolzendahl, 2004; Brajdić Vuković, Birkelund, Štulhofer, 2007). Iako kros-nacionalne studije ukazuju na postojanje izvesnih varijacija u stavovima između ispitanika iz različitih zemalja (koje mahom koincidiraju sa različitim režimima države blagostanja - Brajdić Vuković, Birkelund, Štulhofer, 2007), ovaj trend dugotrajne liberalizacije u stavovima retko se sreće kada je reč o drugim oblastima društvenog života (Brooks, Bolzendahl, 2004). Međutim, uprkos izraženom trendu liberalizacije stavova prema rodnim ulogama, objašnjenja uzroka ove pojave nedovoljno su elaborirana u empirijskim studijama. Najčešće se proces modernizacije uzima kao ključni uzrok, iako se retko ukazuje na to o kojim je zapravo mehanizmima promene reč. Ipak, tokom poslednjih decenija, usled mogućnosti prikupljanja međunarodno uporedivih podataka tokom dužeg vremenskog perioda, nekolicina teorijskih pristupa je formulisana ne bi li se objasnila pomenuta empirijska tendencija: teorija smene kohorti, socio-strukturni pristup i pristup ideološkog učenja (Brooks, Balzendahl, 2004).

Uporedo sa objašnjenjima koja su dolazila iz *mainstream* sociološke teorije, i feminističke teoretičake su nudile svoja objašnjenja promena u rodnim odnosima (i sledstveno u stavovima prema rodnim ulogama), ukazujući na varijacije u režimima patrijarhata u savremenim društvima i sferama u okviru kojih dolazi do ugnjetavanja žena. Jedno od najuticajnijih stanovišta, koje je formulisala Sylvia Walby (1990), temelji se na analitičkoj distinkciji dve forme patrijarhata – privatnog i javnog. Na istorijskom planu analize, distinkcija između dve forme patrijarhata se može pratiti s razdvajanjem privatne od javne sfere društvenog života koja je nastupila prodorom kapitalizma u zapadnoevropska društva, odnosno s masovnim povratkom žena u javnu sferu nakon Drugog svetskog rata. Pomenuto stanovište, stoga, implicira da je liberalizacija rodnih uloga u modernim kapitalističkim i socijalističkim društvima vezana pre svega za privatnu sferu, dok je opresija sastavni deo savremenih društava kada je reč o javnoj sferi plaćenog rada.

Cilj ovog rada je da na osnovu empirijskih podataka utvrdimo da li i u kojoj meri dolazi do liberalizacije stavova o rodnim ulogama među građankama i građanima Srbije tokom perioda post-socijalističke transformacije i konsolidacije kapitalizma.

Koristeći podatke Insitituta za sociološka istraživanja dobijenih na osnovu četiri anketna istraživanja populacije Srbije koja su sprovedena 1989, 2003, 2012. i 2018. godine na reprezentativnim uzorcima punoletne populacije, sprovešćemo *metod kohortne dekompozicije* da bismo posebno izdvojili efekte kohorte, perioda životnog ciklusa ispitanika i ispitanica i efekte faze post-socijalističke transformacije (sistemske promene) na promene vrednosnih obrazaca. Takođe, nastojaćemo da pokažemo na koji način su efekti kohorte i promene sistema posredovani strukturnim faktorima (obrazovanjem, polom, mestom stanovanja, religioznošću i bračnim statusom), odnosno drugim vrednosnim orijentacijama (autoritarnošću) prilikom objašnjenja promena u stavovima koji se odnose na rodne uloge.

Teorijski okvir

Tokom proteklih decenija formulisano je nekoliko teorijskih pristupa da bi se objasnila promena u stavovima prema rodnim ulogama koja se beleži u razvijenim kapitalističkim društvima. U okviru ovih stanovišta fokus je na ukazivanju na procese i činioce koji dovode do usvajanja i promene određenih vrednosnih obrazaca, a njihovim uparivanjem sa konkretnim istorijskim kontekstima dobija se preciznije određenje uslova u kojima se menjaju stavovi o rodnim ulogama. Pristupi smene kohorti, socio-strukurnih promena i ideološkog učenja predstavljaju tri alternativna (i delimično komplementarna) stanovišta koja se u okviru *mainstream* sociologije najčešće sreću pri objašnjenju promena u vrednosnom obrascima vezanim za sferu rodnih odnosa i rodnu podelu rada.

Pristup smene kohorti podrazumeva da se promene u stavovima prema rodnim ulogama mogu pratiti u različitim starosnim kohortama (Mannheim, 1952; Alwin, Krosnick, 1991; Wilkie, 1993), usled sistematskih razlika u izloženosti određenim iskustvima ili stavovima roditelja tokom perioda primarne i sekundarne socijalizacije u mladosti (Brooks, Bolzendahl, 2004). Ove razlike su posledica istorijskih specifičnosti u kojima ljudi odrastaju i ukazuju na tesnu vezu i isprepletanost promena koje se dešavaju na društvenom (generacijskom) i individualnom nivou (Alwin, Krosnick, 1991). Teorija pretpostavlja da stavovi usvojeni u mladosti pokazuju tendenciju žilavog opstajanja tokom života. Na taj način, specifične istorijske prilike koje karakterišu životna iskustva pojednih generacija (kohorti), kao i dugovečnost stavova usvojenih tokom perioda adolescencije, oblikuju specifične generacijske vrednosne horizonte koji, zauzvrat, sa smenom generacija, mogu i sami da budu zamajac širih društvenih promena (Alwin, Krosnick, 1991).

Drugo stanovište koje smo nazvali socio-strukturnim pristupom ukazuje da su promene u stavovima prema rodnim ulogama posledica promene individualne pozicije u okviru društvene strukture (ključne determinantne u okviru ovog stanovišta su promene u ekonomskom i socijalnom pozicioniranju pojedinaca i domaćinstava – Brooks, Bolzendahl, 2004). Za razliku od pristupa smene kohorti, ovo stanovište implicira da stavovi o rodnim ulogama nisu nužno fiksirani za period mladosti, već se mogu menjati i tokom odraslog doba, u zavisnosti od iskustava kojima su pojedinke i pojedinci izloženi. Ova iskustva i njihova interpretacija su snažno određeni pozicijom koju osoba zauzima unutar društvene organizacije (pozicija oblikovana radnim mestom ili socio-ekonomska pozicija domaćinstva kojem pripada), a koja oblikuje njene interese i očekivanja (Brooks, Bolzendahl, 2004; Kohn, Slomczynski, 2006). Brooks i Bolzendal (2004) ukazuju na dva tipa strukturnih promena koji su povezani sa stavovima o rodnim ulogama: prvi se odnosi na povećanu participaciju žena u ukupnoj radnoj snazi, koja je u značajnoj meri restrukturirala tržišta rada i izmenila obrasce rodnih nejednakosti (Walby, 1990; Morris, Western, 1999; Korpi, Ferrarini, Englund, 2013). Plaćeni rad, mogućnost uspostavljanja društvenih odnosa i aktivnog angažamana unutar socijalnih mreža koje nisu vezane isključivo uz porodičnu sferu, već uz radno mesto, uticao je na liberalizaciju stavova žena u pogledu rodnih uloga i napuštanje tradicionalnih rodnih obrazaca (posebno unutar privatne sfere porodice i domaćinstva). Istovremeno, u zapadnoevropskim društvima, promene su zahvatile i porodičnu sferu, menjajući ustaljene institucionalne aranžmane (tako, na primer, dolazi do povećanja stopa razvoda braka i do porasta jednoroditeljskih porodica), uvećavajući pritisak ka redefinisanju rodnih uloga i posledično, ka potrebi da se ovi izmenjeni obrasci legitimišu liberalizovanim stavovima (Mason, Lu, 1988). Takođe, dok jedni autori (Thornton, 1985; Amato, Booth, 1991) posebno ističu efekat iskustva razvoda braka, drugi (Morgan, Waite, 1987) ukazuju na značaj promena u obrascima roditeljstva (i posledično, u promenjenim iskustvima roditeljstva), te u opadajućim stopama fertiliteta (Brooks, Bolzendahl, 2004).

U okviru ovog pristupa pojedini autori (Kohn, Slomczynski, 2006; Korpi, Ferrarini, Englund, 2013) ukazuju na značaj efekta klasne pozicije na stavove o rodnim ulogama, posebno kada je reč o ženama (ukazujući, na taj način, na potrebu za proučavanjem efekta strukturnih varijabli u interakciji sa drugim obeležjima, odnosno za primenom intersekcijskog pristupa analizi). Tako, na primer, visoko obrazovanje i više klasno poreklo uvećavaju šanse ne samo da žena bude zaposlena, nego i da njeni stavovi o rodnim ulogama budu liberalniji od žena koje imaju niži stepen obrazovanja ili niže klasno poreklo (McGinn, Oh, 2017).

Treći pristup koji je razvijen u okviru *mainstream* sociologije je onaj u kojem je naglasak na procesu ideološkog učenja. Promena stavova prema rodnim ulogama

povezana je sa promenama širih sistema uverenja. Ovo stanovište počiva na pretpostavci da usvajanje pojedinačnih stavova i uverenja nije izolovano od drugih stavova (Page, Shapiro, 1992), odnosno na uverenju da postoji izvesna konzistencija u stavovima koji se odnose na srodne oblasti društvenog života. Brooks i Bolzendal (2004: 112) navode tri pretpostavke na kojima počiva ova teorija: 1. novi stavovi i uverenja bivaju prihvćeni ili odbačeni na temelju njihove evaluacije u odnosu na prethodno usvojene stavove i stepen međusobne kongruentnosti (prethodno usvojeni stavovi i uverenja postavljaju granice usvajanju novih stavova); 2. društveni odnosi i interakcije neretko pretpostavljaju postojanje okvira mišljenja u kojima su pojedini fenomeni povezani u šire kognitivne i aksiološke celine - ideologije; i 3. proces učenja nije samo ograničen na kognitivne procese, već uključuje i afektivne obrasce kojima se favorizuju oni stavovi koji predstavljaju deo šire organizovanih sistema stavova (i to tako što usvajanje jednog stave uvećava šansu da će biti usvojen stav koji je sa njime povezan). Istraživanja liberalizacije stavova prema rodnim ulogama u SAD-u (Smith, 1990; Schuman i dr., 1997) ukazuju da su oni mahom korelirani sa stavovima koji su organizovani oko vrednosnih orijentacija individualizma i libertarijanizma, implicirajući da je opadanje stepena pristajanja uz kolektivističke i autoritarne obrasce (kao antipode individualizmu i libertarijanizmu) povezano sa promenom stavova koji se odnose na rodne uloge. Iako je, na analitičkom planu, moguće i neophodno razdvojiti ovo stanovište od teorija smene kohorti i društvenog strukturisanja, Brooks i Bolzendal (2004: 112-113) upozoravaju da ideološko učenje neretko „ide ruku pod ruku" sa usvajanjem stavova tokom procesa socijalizacije u detinjstvu i mladosti, odnosno sa iskustvima vezanim za strukturne promene koje su tipične za period odraslog doba. Na primer, pristajanje uz pojedine šire ideološke obrasce može biti specifičnost pojedinih kohorti ili društvenih grupa.

Konačno, pored ova tri pristupa koja su razvijena kako bi se objasnile empirijske pravilnosti uočene tokom poslednjih decenija u okviru razvijenih zapadnoevropskih društava, feminističke teoretičarke su nastojale da promene u stavovima i praksama koje se odnose na rodne uloge objasne u nešto drugačijem „ključu". Naime, za razliku od pomenutih pristupa koji uzročne mehanizme promene stavova o rodnim ulogama ne vezuju za konkretne društvene sisteme, već ukazuju na različite procese koji deluju na individualnom ili društvenom planu, feminističke teoretičarke su kao glavni okvir promena u rodnim ulogama prepoznale promene u karakteru konkretnog sistema društvenih odnosa - patrijarhata. Ovde je posebno interesantno stanovište Walby, koja u svojoj seminalnoj studiji *Theorizing Patriarchy* (1990) ukazuje na promenu u dominantnom obliku patrijarhata tokom proteklih stotinak godina. Autorka

definiše patrijarhat kao sistem koji se sastoji iz niza struktura i praksi u okviru kojih muškarci dominiraju nad ženama, eksploatišu ih i ugnjetavaju (Walby, 1990: 20). Radi se o sistemu društvenih odnosa koji je istorijski promenljivog karaktera, pa je tako u okviru svakog konkretnog društva moguće odrediti stepen i oblik patrijarhata. Stepen patrijarhalnosti se odnosi na intenzitet rodnih nejednakosti u okviru važnijih društvenih struktura, dok se pod oblikom patrijarhata misli na različite tipove odnosa koji se uspostavljaju između ovih struktura (Walby, 1990, prema Pešić 2016: 429). Ipak, ukazuje da se patrijarhat može (i mora) konceptualizovati na različitim nivoima apstrakcije: na najapstraktnijem nivou, radi se o sistemu društvenih odnosa, koji je u savremenim društvima tesno isprepletan sa kapitalizmom (iako Walby upozorava da to ne znači nužnu homolognost dva sistema). Na nešto nižem nivou apstrakcije, ona prepoznaje šest relativno autonomnih, iako međusobno povezanih, struktura koje čine patrijarhat: način proizvodnje, odnosi u sferi plaćenog rada, patrijarhalni odnosi u okviru državnih (političkih) struktura, muško nasilje, seksualnost i patrijarhalni odnosi u kulturnim institucijama. Na analitičkom i istorijskom planu, Walby prepoznaje dva oblika patrijarhata: privatni i javni. Naime, privatni patrijarhat, kao istorijski starija forma, vezuje se uz privatnu sferu domaćeg rada, kao primarnu arenu u kojoj se vrši eksploatacija žena, dok se javni patrijarhat izvodi iz javne sfere, u okviru koje se, kao glavne strukture eksploatacije, prepoznaju država i sfera plaćenog rada. U privatnoj sferi aproprijacija ženskog rada je individualna i direktna, dok je u okviru javne sfere ona kolektivna po svom karakteru – žene su kao kolektivitet segregirane od muškaraca i odvojene od pozicija moći, bogatstva i uticaja. Prelaz iz jedne u drugu formu patrijarhata ne implicira da domaćinstvo i sfera neplaćenog kućnog rada u okviru javnog patrijarhata nisu područja u kojima se očitavaju rodne nejednakosti, već podrazumeva da ona više nisu dominantne arene ugnjetavanja žena. Walby naglašava da tranzicija iz jedne u drugu formu patrijarhata ne podrazumeva samo promenu odnosa između struktura patrijarhata, već i odnosa unutar njih. Svih šest struktura patrijarhata ostaju prisutne unutar obe forme, ali se razlikuju po tome koja/koje je/su dominantna/e (patrijarhalni način proizvodnje u privatnoj sferi biva zamenjen dominacijom sfera plaćenog rada i države kao ključnih domena u kojima se vrši eksploatacija žena u javnom patrijarhatu). Uporedo sa tim i institucionalni obrasci eksploatacije se menjaju, kao i osnovne strategije (Walby, 1990: 24). Naime dok je osnovna strategija opresije unutar privatnog patrijarhata zasnovana na isključenju žena iz javne sfere, u javnom patrijarhatu se radi o njihovoj segregaciji u okviru javne sfere plaćenog rada i struktura moći (Walby, 1990: 179). Walby ukazuje na postojanje kontradiktornih tendencija kada je reč o odnosu patrijarhata i kapitalizma: s jedne strane, zahtev kapitala za jeftinom radnom snagom omogućio je izlazak žena iz privatne sfere domaćinstva i porodice u sferu plaćenog rada; sa druge strane, patrijarhalne snage

su pokazale snažnu tendenciju opiranja uključivanju žena u javnu sferu, razvijajući alternativnu strategiju ugnjetavanja u okviru javne sfere, koja se temeljila na segregaciji žena. Međutim, uključivanje žena u sferu plaćenog rada, smatra Walby (1990: 186), samo po sebi nije bilo dovoljan uslov tranzicije iz privatnog u javni patrijarhat: u okviru zapadnih društava u kojima se industrijalizacija temeljila na kapitalističkom načinu proizvodnje, upravo su feministički pokret i borba za sticanje političkih prava omogućili konačni prekid sa isključivanjem žena iz javne sfere, udarajući temelje dominaciji javnog patrijarhata (od 1970ih godina). Za razliku od kapitalističkih zemalja, gde su zahtevi kapitala za jeftinom radnom snagom i posledični razvoj tržišta rada bili ključni za prelazak iz dominacije privatnog u javni patrijarhat, u socijalističkim društvima ključnu ulogu je odigrala država, koja je uklonila pravne prepreke za potpuno uključivanje žena u javnu sferu političkog odlučivanja i plaćenog rada, legitimišući ove promene ideologijom rodne jednakosti (pri tome, u evropskim državama blagostanja, kako se naglašava, razvoj javnog patrijarhata bio je posledica kombinovanig efekta razvoja tržišta rada i državne intervencije).

Konačno, na ovom mestu važno je pomenuti još jedno stanovište koje naglašava sistemske faktore, ali u značajnoj meri podržava i tezu o socio-strukturnim činiocima i tezu o ideološkom učenju, razvijeno na temelju podataka međunarodnih empirijskih istraživanja. Reč je o modernizacijskoj tezi Ronalda Inglehata i Pippe Norris (2003). Prema Inglehart-u i Welzel-u (2005: 2), rodne jednakosti, individualna autonomija i demokratija čine korpus koji je povezan sa nivoom društveno-ekonomskog razvoja. Modernizacijski procesi se odigravaju u dve faze: u okviru prve faze dolazi do promene pretežno agrarnih u industrijska društva, dok se u drugoj fazi industrijska društva transformišu u postindustrijska. Dok je za prvu fazu proizvodno-ekonomski faktor predstavljao ključni uzročni element transformacije, u drugoj fazi, on gubi na značaju, a primat dobijaju kulturni faktori, među kojima je i promena dominantnih vrednosnih orijentacija. Ako ovo primenimo na sferu rodnih odnosa, tada u prvoj, industrijskoj fazi modernizacije, dolazi do masovnog izlaska žena u javnu sferu plaćenog rada, do povećanja obuhvata i stepena obrazovanja žena, kao i do njihove participacije u predstavničkim političkim telima (uz očuvani rodni disbalans u pogledu moći), dok u drugoj, postindustrijskoj fazi (koju, kako navode autori, većina društava još uvek nije dostigla) dolazi do povećanja nivoa rodnih jednakosti kroz snažniji upliv žena u menadžerske strukture i politička tela (Inglehart, Norris, 2003: 5-12). Dok je prelaz iz tradicionalnih društava u prvu fazu modernizacije bio obeležen širenjem sekularno-racionalnih vrednosti, tranzicija u drugu fazu modernizacije je obeležena tranzicijom od materijalističkih ka postmaterijalističkim vrednostima (u kojima je naglasak na razvoju sopstvene ličnosti i njenih potencijala). Autori

naglašavaju da je opadanje značaja tradicionalne porodice vezano uz prvu veliku tranziciju vrednosnih orijentacija, dok je porast rodnih jednakosti vezan uz drugu (Inglehart, Norris, 2003: 11).

Kontekstualni okvir

Pre nego što se upustimo u analizu vrednosnih orijentacija koje se odnose na rodne uloge u Srbiji, neophodno je ukratko se osvrnuti na istorijski kontekst koji je odredio specifičan proces socijalističke modernizacije, kao i na sistemske i strukturne promene koje su doneli post-socijalistička transformacija i konsolidacija kapitalizma.

Pre svega, počeci liberalizacije rodnih odnosa u Srbiji uglavnom se vezuju za period nakon Drugog svetskog rata, kada, u sklopu socijalističke modernizacije i uz pomoć proklamovane jednakosti polova kao zvanične ideologije komunističkog rukovodstva, dolazi do masovnijeg ulaska žena u sferu plaćenog rada i učešća u političkom životu. Ovaj period odgovara prvoj fazi modernizacije koju prepoznaju Inglehart i Norris (2003), kada zapravo dolazi do prelaza iz tradicionalnog tipa društva u prvu fazu modernizacije. Specifičnost društava koja su relativno kasno otpočela sa procesima modernizacije, a među njima i Srbije i Jugoslavije, je da se u okviru tradicionalnih društava oblikovao kapitalistički poredak koji je imao drugačije karakteristike nego u zemljama kapitalističkog centra. Ova specifičnost se ogledala u relativno sporom prodoru tržišnih odnosa i industrijalizacije, što je kao posledicu imalo usporenu razgradnju tradicionalnih (seljačkih) struktura društvene organizacije, a posebno patrimonijalne porodice zasnovane na hijerarhijskoj strukturi odnosa i disbalansu moći koji je počivao na kombinaciji rodnih i starosnih kriterijuma[1]. Ovome treba dodati i specifičnosti zakonske regulative koja je važila na teritoriji Srbije a koja je ženama onemogućavala sticanje pravne i ekonomske nezavisnosti od muških srodnika (Kazer, 2002: 66), kao i činjenicu da su na celokupnoj teritoriji predratne Jugoslavije politička prava žena bila drastično ograničena. Drugim rečima, faza (neuspele) kapitalističke modernizacije društava Srbije i Jugoslavije obeležena je patrijarhalnom organizacijom društvenih odnosa, u okviru kojih su rodne nejednakosti naročito bile izražene u sferi privatnosti. Dominacija naturalne proljoprivredne proizvodnje i patrilokalna organizacija života činile su domaćinstvo i porodicu gotovo isključivim okvirom života za značajan broj članova društva (videti u: Čalić, 2004), a posebno seoskih žena. Međutim, i tamo gde je došlo do raspada porodičnih

[1] O tradicionalnoj organizaciji porodičnih odnosa opširnije videti u: Erlich, 1964 ili Kazer, 2002.

zadruga i do prodora robno-novčane privrede, opstajala je hijerarhijska stuktura porodične organizacije (Erlich, 1964: 371), praćena podelom na privatnu sferu neplaćenog rada i javnu sferu plaćenog rada, gde je prva pripala ženama, a druga gotovo u potpunosti bila rezervisana za muškarce (Pešić, 2016).

Ubrzana industrijalizacija i urbanizacija na socijalističkim osnovama nakon Drugog svetskog rata, praćene masovnim preseljavanjem stanovništva iz sela u gradove i prelaskom iz primarnog u sekundarni i tercijarni sektor ekonomije, označile su celokupnu promenu strukture društveno-ekonomske i porodične organizacije. Potrebe brzorastućeg industrijskog sistema za radnom snagom, zajedno za nizom normativnih promena, omogućile su masovan izlazak žena iz privatne u sferu plaćenog rada. Država, ne samo da je zakonski omogućila i ideološki podsticala rodne ravnopravnosti, već je, preuzimajući neke od tradicionalno ženskih funkcija i njihovim organizovanjem u okviru ustanova društvenog staranja, potom sekularizacijom društva i uvođenjem obaveznog osnovnog obrazovanja, podupirala izlazak žena u javnu sferu (Brajdić-Vuković, Birkeund, Štulhofer, 2007: 34). Na taj način, prva faza modernizacije na socijalističkim osnovama stvorila je pretpostavke za ukidanje (ili, što je izvesnije, za opadanje intenziteta) privatnog patrijarhata, omogućivši ženama da se obrazuju, rade i budu politički aktivne (Pešić, 2016: 434). Za razliku od kapitalističke modernizacije, gde je ključni značaj za izlazak žena iz sfere privatnosti imalo tržište, u socijalističkim zemljama je on pripao državi. Međutim, to ne znači da su rodne nejednakosti isčezle. Izlazak u javnu sferu plaćenog rada nije žene oslobodio kućnog rada, već je uvećao njihovu radnu nedelju (ovaj fenomen je u sociologiji prepoznat kao „dvostruka opterećenosti“)[2]; pored toga, dolazi do segregacije žena u posebne grane industrije (posebno one koje su korespondirale „ženskim“ poslovima u sferi kućnog rada, kakve su industrija tekstila, kože ili nege), te feminizacije pojedinih profesija, praćene nižom materijalnom nadoknadom u odnosu na muškarce (pri tom, što je potrebni nivo kvalifikacija u datoj industrijskoj grani rastao, to su rodno određeni dispariteti u platama bili veći) (Šporer, 1985; Milić, 1994). Na taj način, nejednakosti ne samo da nisu nestale iz privatne sfere, nego su se prelile u javnu, oblikujući sistem u kojem dominira javni patrijarhat. Ovome treba dodati i to da je, uprkos socijalističkoj modernizaciji, u seoskim pasivnim krajevima opstajala tradicionalna društvena organizacija, zasnovana na višegeneracijskim domaćinstvima, hijerarhijski organizovanim prema polu i starosti, u kojima je uloga žena snažnije bila vezana za sferu reprodukcije nego za proizvodne delatnosti.

[2] Prema podacima iz 1965. godine, broj radnih sati za žene iznosio je 60-70 nedeljno, a od toga je 30-30 sati otpadalo na kućni rad (Brunnbauer, 2002: 223).

Raspad socijalističkog poretka i postepena (gotovo dvodecenijska) transformacija označile su novi sistemski rez u razvoju društva Srbije. Postsocijalistička transformacija se, pri tome, događala u uslovima obeleženim raspadom zajedničke države u ratovima, međunarodnom izolacijom i ekonomskim slomom. Pored uvođenja višepartijskog poretka, svakako da su se najvažnije sistemske promene odnosile na privatizaciju društvenog vlasništva, organizaciju ekonomije na tržišnim osnovama, te na promenjenu ulogu države u ekonomiji, što je u situaciji permanentne ekonomske krize dovelo do kraha institucionalnih osnova na kojima je počivalo podruštvljavanje funkcija koje su (nekada) pripadale porodici i domaćinstvu. Slom institucija socijalne potpore u situaciji u kojoj su materijalni resursi većeg dela stanovništva bili drastično istrošeni zahtevao je alternativne oblike društvene solidarnosti koji su formirani oko srodničkih mreža (Babović, 2013). Na taj način dolazi do reaktuelizacije tradicionalnih porodičnih veza i organizacije (Milić, 2006), koje preuzimaju ulogu funkcionalnog supstituta za urušeni institucionalni sistem socijalne podrške. Ovo redefinisanje uloge porodice u društvu neminovno je povlačilo oživljavanje tradicionalnih diskursa o ulozi žene u porodici, domaćinstvu i javnoj sferi, odnosno redukciju njenih uloga na reproduktivnu (opširnije o tome u: Blagojević, 2013). Međutim, sužene mogućnosti za zadovoljenje egzistencijalnih potreba stanovništva u okviru sektora formalnog zaposlenja dovele su do bujanja sive ekonomije i neformalnih oblika zaposlenja, ali i do osmišljavanja niza alternativnih strategija domaćinstava za preživaljavanje, u kojima je neretko žena imala ključnu ulogu. Na taj način, isti oni procesi koji su delovali u pravcu retradicionalizacije uloge žene i njenog vezivanja za privatnu sferu, istovremeno su onemogućavali opstajanje ove vrste aranžmana (koje Babović naziva pasivnom strategijom – Babović, 2013) kao permanentne strategije. Drugim rečima, iako je prva dekada transformacije ukazivala na mogućnost regresionog kretanja ka jačanju privatnog patrijarhata, pokazalo se da je retradicionalizacija porodičnih obrazaca i mreže socijalne potpore bila privremena strategija koja je vrlo brzo ustupila mesto tržišnim (proaktivnim – Babović, 2013) obrascima zadovoljenja potreba.

Međutim, tokom prve faze procesa postsocijalističke transformacije nije samo došlo do promene načina društvene reprodukcije, nego i legitimacijske osnove na kojoj je sistem počivao i putem kojeg je vršena integracija stanovništva: umesto nekadašnje socijalističke ideologije bratstva i jedinstva, u situaciji učešća Srbije u građanskim ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije i nerešenh teritorijalnih pitanja, integracija je počivala na nacionalnoj homogenizaciji putem nacionalističkh ideologema o ugroženosti nacije (o dubljim razlozima videti u: Lazić, 2011 ili Pešić, 2017). Ove ideologeme su se neretko oslanjale na konzervativne ideje o urušavanju porodice i „porodičnih vrednosti“, te o propadanju seljaštva kao „zdravog jezgra“

nacije. U okviru ovih tradicionalističkih diskursa (koji su promovisani od strane pojedinih političara, medija, ali i intelektualaca, predstavnika akademskih institucija ili crkve), uloga žene nije se samo svodila na biološku reprodukciju, već je bivala vezivana uz ideju kulturne reprodukcije nacije (Papić, 1999: 159), redefinišući njenu celokupnu društvenu ulogu i kodifikujući je u novom ključu, različitom od one koja joj je dodeljena tokom perioda socijalističke modernizacije (Drezgić, 2010). Na taj način, redefinicija uloge žene u javnim diskursima išla je ruku pod ruku sa širim korpusom tradicionalističkih vrednosti, dajući joj dublje legitimizacijsko utemeljenje (videti u: Pešić, 2016).

Konačno, konsolidacija kapitalizma (na periferijskim osnovama) označila je dosledniju primenu neoliberalnih politika (a posebno dovršetak procesa transformacije vlasništva), dodatno učvršćujući tržište kao ključni mehanizam zadovoljenja većine društvenih potreba (uključujući i one potrebe i aktivnosti koje nisu nužno do tada bile zahvaćene procesom komodifikacije – socijalno staranje, zdravstvena zaštita i obrazovanje). Ekonomski oporavak, koji je usledio nakon prve faze „deblokirane transformacije" (Lazić, 2011), označio je povećanu ponudu radnih mesta, u odnosu na prethodnu dekadu, odnosno povratak formalnom zaposlenju kao dominantnoj strategiji obezbeđivanja egzistencije kod značajnog dela stanovništva, mada uz još uvek visok udeo neformalnog rada (Babović, 2013). Nakon prve faze „intenzivne" tranzicije, kada, usled ekonomskog restrukturiranja i privatizacije, dolazi do pogoršanja pozicije žena na tržištu rada (izraženog, pre svega, kroz pad formalnog zaposlenja), tokom naredne faze dolazi do postepenih promena, posebno kada je reč o porastu u stopama zaposlenosti (Babović, 2010: 33). Žene lakše stiču ekonomsku samostalnost (u odnosu na prethodni period), što tendencijski vodi slabljenju vezanosti uz porodicu; potom, češće u odnosu na muškarce stiču visoko obrazovanje (Blagojević Hjuson, 2011: 133-136; Babović, 2016: 53), a usled uvođenja zakonskih kvota o udelu žena u organima zakonodavne vlasti, raste njihov broj na pozicijama moći (Babović, 2016: 64). Međutim, rodni dispariteti u javnoj sferi i dalje opstaju: stope zaposlenosti žena i dalje su niže od stopa muškaraca, dok je istovremeno među njima viši udeo neaktivnih lica (Babović i dr., 2010: 34; Blagojević Hughson, 2017; Republički zavod za statistiku, 2020); žene i dalje dominantno rade u sektorima koji su vezani za tradicionalne „ženske" poslove (sektori „brige" – obrazovanje, zdravstvo, socijalni rad), u kojima dominira fleksibilno radno vreme (Babović, 2016: 39); otežan im je pristup novcu i finansijskim resursima (Babović, 2016, 46), a uprkos zakonskim rešenjima i određenim pozitivnim pomacima, niži udeo žena na ključnim pozicijama u državi i društvu (organima vlasti, najuspešnijim preduzećima) ocrtava postojanje rodnih dispariteta u moći (Babović, 2016: 66).

Promene su zahvatile i porodičnu sferu: kako navodi Blagojević Hjuson (2011: 133-134), čini se da je retradicionalizacija porodičnih obrazaca (solidaristički porodični model sa asimetrijom u rodnim ulogama) tokom 1990ih godina bio prelazni (iako i dalje prisutan) model ka „tržišno kompetitivnom" obrascu koji uključuje individualizaciju, egalitarnu raspodelu poslova i simetričnost u partnerskim ulogama. Autoritet oca kao „glave" ili „hranioca porodice" slabi, dok pozicija žene jača (i to najčešće u meri u kojoj žena stiče ekonomsku samostalnost u sferi plaćenog rada). Ipak, uprkos jasno izraženoj tendenciji ka promeni dominantnog porodičnog modela i njegovoj „modernizaciji", rodne nejednakosti i dalje opstaju u privatnoj sferi: žene više vremena ulažu u aktivnosti nege i brige o starima i deci, više su angažovane u obavljanju kućnih poslova, odnosno u neplaćenom kućnom radu, češće se odlučuju da u slučaju potrebe ostanu neaktivne na tržištu rada. Porodica za njih i dalje zadržava svoju centralnu vrednost, pre svega zbog činjenice da se samoaktuelizacija kroz posao i karijeru teže postiže u situaciji visoke nezaposlenosti i sve snažnije prekarizacije uslova rada (Blagojević Hjuson, 2011: 133), koji naročito teško pogađaju žene nižeg nivoa kvalifikacija.

S obzirom na opisane tendencije i ambivalentnosti koje su i dalje izražene, čini se da nije teško zaključiti da se društvo Srbije još uvek nalazi u početnoj fazi (rodne) modernizacije o kojoj su pisali Inglehart i Norris (2003), u kojoj još uvek postoji značajan disbalans u odnosima moći između muškaraca i žena u javnoj sferi (što odgovara fazi koju Wolby naziva javnim patrijarhatom – Walby, 1990).

Hipotetičko-metodološki okvir analize

Imajući pred sobom tri dominantne teorije, cilj ove analize bio je da ispitamo efekte sistemske promene (efekat talasa istraživanja), socijalizacije (generacijske promene), strukturnih faktora (životnog ciklusa, obrazovanja, klasne pozicije, mesta stanovanja, religioznosti i bračnog satusa), kao i efekte ideološkog učenja na stavove o rodnim ulogama stanovnika Srbije tokom perioda koji zahvata gotovo 30 godina. S obzirom da do sada na podacima za Srbiju ova vrsta analize nije rađena, nastojali smo da ispitamo koja od pomenutih teorija najbolje „radi". U tom smislu, hipotetički okvir ove analize ne prati klasičnu shemu, već zapravo testira alternativne hipoteze (koje nisu nužno nekompatibilne):

Sistemska promena, praćena opštim trendom modernizacije, dovodi do opadajuće podrške patrijarhalnoj raspodeli rodnih uloga u privatnoj sferi;

Usled različitih društveno-istorijskih okolnosti u kojima se dešavala socijalizacija ispitanika tokom perioda detinjstva i rane mladosti, sa svakom novom

generacijom dolazi do redukcije u stepenu pristajanja uz patrijarhalne vrednosti koje se odnose na rodne uloge;

Promenjen set društvenih uloga koje osoba obavlja u različitim (suksesivnim) fazama životnog ciklusa vodi snažnijem pristajanju uz patrijarhalne vrednosne obrasce;

Usled modernizacijskog učinka obrazovanja, sa svakim dodatnim stepenom obrazovanja dolazi do opadanja stepena pristanka uz tradicionalnu rodnu podelu uloga;

Pored toga, selo kao mesto stanovanja, život u okviru bračne zajednice i religioznost vode snažnijem pristajanju uz tradicionalne rodne obrasce;

I konačno, patrijarhalna vrednosna orijentacija izraženija je kod autoritarnih ispitanika koji prihvataju hijerarhijsko uređenje društvenih odnosa.

Razdvajanje efekta godina starosti, kohorte i perioda istraživanja i dalje je nerešen izazov u metodologiji istraživanja i analizi longitudinalnih podataka. Ovaj metodološki problem, nazvan „problem identifikovanja" izražava postojanje savršene korelacije između tri varijabli (miltikolinearnost), koja je izražena sledećom jednačinom:

$$Kohorta - Period = Godine\ starosti + Kohorta$$

I upravo zbog toga ne postoji idealno rešenje prepoznavanja nezavisnih efekata godina starosti (odnosno životnog cikusa), efekat kohorte, odnosno specifičnog društveno istorijskog iskustva koje je obeležilo kohortu/generaciju, i efekat perioda, odnosno istorijskih promena koje mogu da imaju uticaj na celokupnu populaciju. Do sada je ponuđeno više rešenja da bi se ovaj problem prevazišao, i svako rešenje je posle testiranja i upotrebe u različitim kontekstima pokazalo neadekvatnost primene u svim slučajevima, i neophodnost ispunjenosti određenih preduslova da bi se primenilo (Fienberg, Mason, 1985; Yang, Land, 2013; Smets, Neundorf, 2014; Bell, Jones, 2017). U ovom radu ćemo se držati metoda koji je na tragu Rekker-a (2018) i Down-a i Wilson-a (2013), koji predlažu da se efekti godina, kohorte i perioda procenjuju kao nelinerani, odnosno uz što više moguće otklanjnje efekta linearnosti između njih. Da bi se ovo postiglo neophodno je godine starosti i godine rođenja (kohorte) ispitanika grupisati u veće kategorije koje su teorijski relevantne. U našoj analizi smo se odlučili da godine starosti ispitanika operacionalizujemo kroz koncept životnog toka koji smo podelili na tri životne faze: mladost (15-29), srednje doba (30-60) i starost (61+); kohorte smo operacionalizovali kao istorijske generacije oblikovane specifičnim iskustvom

epohe na predratnu (rođenu do 1945. godine), „*baby boom*“ (1945-1964), tzv. „X generaciju“ (1965-1990) i „milenijalce“ (1991-).

Kako bismo testirali hipoteze, uradili smo analizu podataka dobijenih u četiri vremenska talasa u okviru istraživanja Instituta za sociološka istraživanja na reprezentativnim uzorcima punoletnih stanovnika Srbije. Radi se o sledećim istraživačkim projektima: Društvena struktura i kvaliteta života u Jugoslaviji, iz 1989. godine (n=4602); South East European Social Survey Project, iz 2003. godine (n=2997); Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri, iz 2012. godine (n=2542) i Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri, iz 2018. godine (n=2210). Sve četiri baze podataka su sjedinjene u jedinstvenu bazu, kako bismo dobili mogućnost da izdvojimo efekte talasa istraživanja, godina starosti i generacija ispitanika. Spajanjem četiri baze podataka dobili smo uzorak od 12351 opservacija; međutim, s obzirom da je broj najstarijih i najmlađih ispitanika bio relativno mali (157) i nedovoljan za poređenje sa drugim starosnim grupacijama, podaci za ove ispitanike su isključeni iz analize. Na taj način smo dobili ukupni uzorak od 12194 jedinice.

Stavove prema rodnim ulogama smo ispitivali na osnovu četiri empirijska iskaza koji su bili dostupni u sve četiru baze podataka: *Ako je u braku jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac*; *Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama*; *Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč* i *Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.*[3] Sva su četiri iskaza data u obliku Likertove skale i rekodovana tako da viši rezultati označavaju patrijarhalnu orijentaciju. Analizom glavnih komponenti je utvrđeno da se svi iskazi okupljaju oko jednog faktora koji objašnjava 60,24% varijanse, a analiza pouzdanosti pokazala je da možemo da formiramo pouzdan instrument, odnosno skalu patrijarhalne orijentacije (vrednost Kronbahove alfe je iznosila 0,782). S obzirom na ograničen broj uporedivih iskaza, analiza je ograničena samo na stavove koji se odnose na podelu rodnih uloga u privatnoj sferi, odnosno predstavljaju indikaciju prisustva privatnog patrijarhata.

Analiza je razdvojena za muškarce i žene, jer smo pretpostavili da efekat različitih činilaca varira u dve kategorije. U prvoj fazi, na osnovu tehnika deskriptivne analize, ispitivano je raspoređivanje ispitanika na skali patrijarhalne orijentacije s obzirom na godine starosti ispitanika, generacijsku pripadnost, talas istraživanja i pojedine strukturne faktore (obrazovanje), odnosno ideološko učenje

[3] S obzirom da je skala konstruisana od četiri iskaza koji su dati u obliku petočlane Likertove skale, minimalan skor je iznosio 4, a maksimalni 20. Teorijski prosek na skali je 12.

(autoritarnost[4]). U drugoj fazi su, putem regresionih modela, ispitivani kontrolisani efekti faktora smene generacija, strukturnih činilaca (stepena obrazovanja, klasne pripadnosti, bračnog statusa, mesta stanovanja i religioznosti ispitanika) i ideološkog učenja (autoritarnost), kako bi izdvojili činioci koji najsnažnije oblikuju stavove prema rodnoj podeli uloga.

Rezultati analize

Kao što smo najavili, prva faza sekundarne analize podataka sastojala se iz utvrđivanja prosečnih rezultata ispitanika s obzirom na starost, talas istraživanja i pripadnost generaciji, kako bismo razložili efekte socijalizacije u toku perioda adolescencije (pripadnost generaciji), sistemskih promena (talas istraživanja) i onih koje ishode iz promenjene uloge koju pojedinci vrše tokom svog životnog ciklusa (starost ispitanika).

Efekat sistemskih promena

Najpre ćemo pogledati kakav je efekat sistemskih promena na stepen rasprostranjenosti patrijarhalne orijentacije. Ovaj efekat je operacionalizovan kroz talase istraživanja, koja su sprovedena 1989. godine (tokom faze poznog socijalizma), 2003. godine (koja odgovara ranoj fazi „deblokirane transformacije" – videti u: Lazić, 2011), 2012. godine – tokom krizne faze konsolidovanog kapitalizma (u (polu)periferijskim okvirima) i 2018. godine. Rezultati ukazuju (grafikon 1) da u sva četiri talasa beležimo jaz između muškaraca i žena u pogledu stepena pristajanja uz patrijarhalne vrednosti. Ovaj jaz je bio najizraženiji tokom socijalističkog perioda, da bi, nakon decenije i po obeležene ratovima, raspadom države, ekonomskim slomom i međunarodnom izolacijom, u 2003. godini opao, a potom se „stabilizovao". Posmatrajući dugoročnu tendenciju, nije teško zaključiti da je na delu proces vrednosne konvergencije muškarca i žena, kada je reč o stavovima koji se odnose na podelu rodnih uloga (u domaćinstvu). Drugi važan nalaz je da tokom analiziranog perioda, koji obuhvata gotovo tri decenije, beležimo konstantan pad u stepenu pristajanja uz patrijarhalne vrednosti, i kod muškaraca i kod žena, s tim da tek u 2018. godini žene padaju ispod teorijskog proseka (i za njih se može reći da nisu više većinski patrijarhalno orijentisane), dok kod muškaraca

[4] Vrednosna orijentacija autoritarnosti je merena pomoću kompozitnog indeksa (skale), sastavljene od sledećih empirijskih iskaza: *Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima, Dve su glavne vrste ljudi u svetu – jaki i slabi* i *Narod bez vođe je kao čovek bez glave*.

možemo govoriti samo o silaznoj tenedenciji, koja za sada ne ide ispod linije većinskog odbacivanja patrijarhalnih vrednosti.

Smanjenje jaza između muškaraca i žena je, kao što je rečeno, bilo najuočljivije tokom 1990ih godina, odnosno dekade „blokirane transformacije" (Lazić, 2011). Ovaj nalaz možemo tumačiti u okviru paradigme o sistemskoj promeni iz socijalističkog u kapitalistički oblik društvene reprodukcije, gde se uloga žene u obezbeđivanju osnovnih egzistencijalnih potreba domaćinstava u uslovima u kojima je dominirala siva ekonomija, značajno menjala, uprkos retradicionalizujućim diskursima koji su bili prisutni u javnoj sferi i medijima. Naime, umesto relativno stabilnih obrazaca zaposlenja tipičnih za socijalizam (odnosno preovlađujućih strategija formalne zaposlenosti u okviru kojih se muškarci pojavljuju kao „dominantna" kategorija u okviru javne sfere), ekonomska kriza, udružena sa nestabilnošću radnih mesta usled smanjenja ekonomskih aktivnosti, ali i usled procesa vlasničke transformacije, dovela je do bujanja sive ekonomije, neformalnog rada, nemonetarnih oblika razmene, prozvodnje za sopstvene potrebe, odnosno do promene strategija preživljavanja domaćinstava, u okviru kojih žene dobijaju važno mesto (Babović, 2013). Bujanje neregularnih tržišta je, na taj način, redefinisalo ženinu poziciju ne samo u sferi plaćenog rada, nego i u okviru domaćinstva, istovremeno preoblikujući i dominantne stavove (posebno muškaraca) kada je reč o rodnim ulogama.

Sa druge strane, dati nalaz – da je redukcija jaza među polovima najizraženija tokom perioda između prva dva talasa istraživanja - treba uzeti s oprezom jer je između prvog i drugog talasa istraživanja (1989-2003) protekao više nego dvostruki broj godina u odnosu na vremenski interval između poslednja dva talasa (2012-2018), što može da dovede do iskrivljenja rezultata, odnosno do prenaglašavanja značaja sistemske promene. S tim u vezi treba primetiti da nalazi ukazuju na stabilnost u održavanju vrednosnog jaza među polovima i tokom perioda u kojem nije došlo do značajnijih sistemskih promena, što ukazuje da, pored sistemskih, uzroke vrednosnih promena i relativno stabilnih rodnih vrednosnih distanci treba tražiti i u drugim činiocima.

Druga važna napomena, kada je reč o datim nalazima, odnosi se na činjenicu da se tokom posmatranog perioda beleži pad u stepenu pristajanja uz patrijarhalne obrasce. Ipak, treba imati na umu i to da muškarci, uprkos padu, i dalje ostaju dominantno patrijarhalno orijentisani, dok je kod žena, kao što je već ukazano, tek 2018. godine zabeleženo većinsko odbacivanje parijarhalnih obrazaca. Drugim rečima, uprkos jasno izraženoj tendenciji pada u stepenu prihvatanja patrijarhalnih vrednosnih obrazaca, ona nije dovoljno jaka da bi nedvosmisleno ukazala na promene koje se vezuju uz prihvatanje obrazaca rodne egalitarnosti, odnosno na

tranziciju ka postindustrijskim društvima koja se, kako Inglehart i Norris (2003) tvrde, odlikuju egalitarnim rodnim obrascima.

Grafikon 1. Prosečni rezultati žena i muškaraca na skali patrijarhalnosti u različitim talasima istraživanja

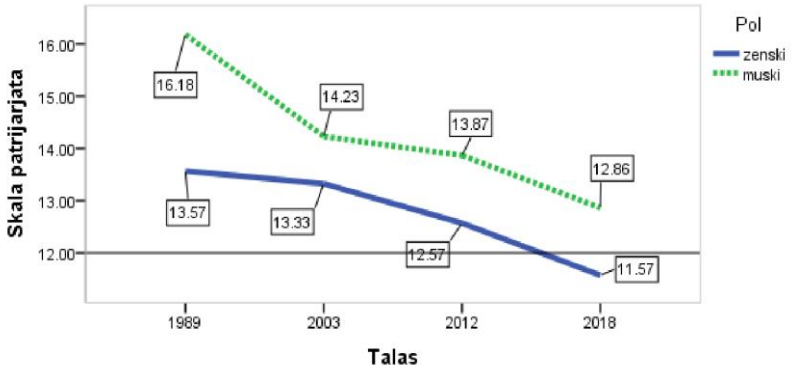

Efekat socijalizacije

Efekat socijalizacije je operacionalizovan tako što su izdvojene četiri velike kohorte: 1. ispitanici koji su rođeni do 1945. godine, i čija se socijalizacija odvijala u tradicionalističkim sistemskim okvirima; 2. *baby-boom* generacija rođenih nakon Drugog svetskog rata, sve do sredine 1960ih godina, čija je socijalizacija bila obeležena jasnim ideološkim i praktičnim otklonom od tradicionalističkog nasleđa, odnosno rodnom emancipacijom koja je sprovođena „odozgo"; 3. generacija („X") rođenih od sredine 1960ih do 1990. godine, čija je socijalizacijska matrica u značajnoj meri oblikovana liberalizacijom rodnih uloga na globalnom planu, a uz pomoć medija masovne komunikacije i efekta socijalističke ideologije rodne ravnopravnosti, i u okviru jugoslovenskog socijalističkog društva; 4. generacija „milenijalca" („Y" generacija), rođenih nakon 1990. godine, kod kojih je socijalizacijska matrica određena oprečnim tendencijama, od kojih valja istaći rodnu liberalizaciju na globalnom planu, retradicionalizaciju javnih diskursa – na lokalnom nivou, i čitav niz sistemskih promena koje prate procese post-socijalističke transformacije i konsolidacije kapitalizma na specifičnim (polu)periferijskim osnovam.

Rezultati ukazuju da je rodni jaz u pogledu prihvatanja patrijarhalnih vrednosti manje–više konstantan kod prve dve generacije, da bi postao nešto izraženiji kada je reč o generaciji „X" i tendencijski rastao u narednoj kohortnoj grupi (grafikon 2). Ovaj nalaz treba dopuniti sledećim: naime, tendencija pada u stepenu

prihvaćenosti patrijarhalnih vrednosti, uočljiva kod talasa istraživanja, i ovde je prisutna. Međutim, tek kod pripadnica generacije „X" nailazimo na pad na skali patrijarhalne orijentacije ispod teorijskog proseka (i ovaj pad se nastavio kod pripadnica generacije „Y"), ukazujući da ispitanice rođene nakon sredine 1960ih godina većinski odbacuju patrijarhalne vrednosti. Sa druge strane, kada je reč o muškarcima, uprkos jasno izraženoj tendenciji pada u stepenu pristajanja uz patrijarhalne vrednosti, oni ostaju većinski patrijarhalno orijentisani u svim kohortnim kategorijama, uključujući i „milenijalce" (generaciju „Y").

Grafikon 2. Prosečni rezultati muškaraca i žena na skali patrijarhalnosti prema generacijskoj pripadnosti

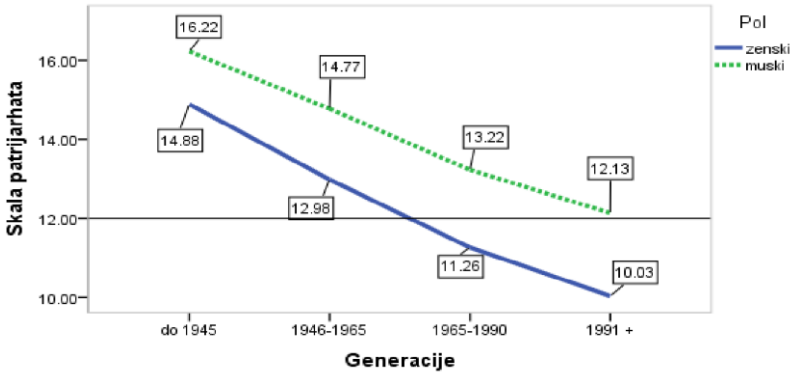

Efekat godina starosti

Efekat promena strukturnog položaja pojedinki i pojedinaca na stavove o rodnoj podeli uloga, koji se ispoljava usled procesa starenja i peruzimanja različitih društvenih uloga tokom trajanja životnog ciklusa, operacionalizovan je i ispitivan na osnovu petogodišnjih starosnih intervala. Ovde je neophodno istaći nekoliko važnih rezultata (grafikon 3):

Većinsku nepatrijarhalnu orijentaciju kod žena treba očekivati do njihove navršene 34. godine života, nakon koje počinje da preovladava podrška patrijarhalnim vrednostima i da tendencijiski jača kako žene stare. Ipak, ovde treba napomenuti da je linearnost veze ozbiljnije narušena kod najmlađih ispitanica: naime, devojčice starosti od 14 do 19 godina patrijarhalnije su od devojaka koje su u drugoj deceniji života, pri čemu se najslabija podrška datim vrednostima beleži kod devojaka starosti od 20 do 24 godine. Drugim rečima, ulazak u svet odraslih, koji je povezan sa opuštanjem vršnjačkog i roditeljskog pritiska, te procesom separacije od porodice porekla, ali i sa izloženošću novim institucionalnim

okruženjima (kao što su radno mesto ili fakultet), za devojke ima „modernizujući" efekat, odnosno vodi liberalizaciji stavova o rodnoj podeli uloga. Međutim, ulazak u životne cikluse koji su povezani sa zasnivanjem sopstvene porodice, vodi retradicionalizaciji stavova, koja je kod žena, čini se, ireverzibilan proces.

Kada je reč o muškarcima, i kod njih uviđamo sličnu tendenciju rasta patrijarhalne orijentacije sa godinama, s tim da ona ni u jednoj generaciji ne ide ispod linije teorijskog proseka (odnosno većinskog odbacivanja patrijarhalnih vrednosti). Međutim, i kod muškaraca primećujemo narušavanje linearnog karaktera veze između starosti i patrijarhalnosti, ali ovoga puta je ono vezano za najstarije generacije: naime, stepen prihvatanja patrijarhalne orijentacije pokazuje jasnu tendenciju rasta do muškarčeve 69. godine života, da bi, potom, počeo da pada. Za razliku od žena koje su u devetoj deceniji ili starije, kod kojih beležimo rast u stepenu prihvatanja patrijarhalnih vrednosti, kod muškaraca njihovih godina beležimo pad, te smo u poslednjem petogodištu (ispitanici stari između 85 i 90 godina), suočeni sa snažnijom rasprostranjenošću patrijarhalnih vrednosti među ženama nego među muškarcima.

Grafikon 3. Prosečni rezultati muškaraca i žena na skali patrijarhalnosti prema starosti

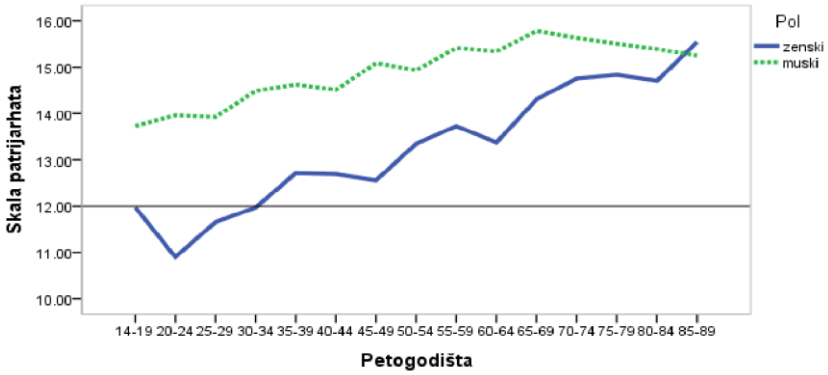

Efekat obrazovanja

Istraživanja (među kojima svakako treba pomenuti pionirska istraživanja modernih karakteristika ličnosti koja je sproveo Alex Inkeles, zajedno sa David-om Horton-om Smith-om 1974) su pokazala da je obrazovanje jedan od ključnih činilaca modernizacije kada je reč o vrednostima, a posebno liberalizacije stavova o rodnim ulogama. Inkeles-ova teza o modernizujućem efektu savremenog institucionalnog okruženja (a posebno školskog i profesionalnog), koju je testirao na mladima u zemljama u razvoju (Inkeles, Smith, 1974), i u našem je istraživanju

bila osnov za pretpostavku da promene u stepenu obrazovanja vode opadajućem prihvatanju patrijarhalnih vrednosti. Kao i kod starosti, i ovde se testira hipoteza o strukturnim promenama kao ključnim za promenu vrednosti (gde se vrednosti usvojene tokom perioda socijalizacije mogu menjati i u postadolescentskom dobu, ukoliko dođe do promene strukturnih činilaca). Obrazovanje je ovde operacionalizovano kroz četiri stepena školske spreme (nezavršena osnovna škola ili bez škole, osnovna škola, srednja škola i više i visoko obrazovanje).

Nekoliko je interesantnih nalaza koje vredi istaći: pre svega, efekat obrazovanja nije nužno isti za muškarce i žene (grafikon 4). Dok kod žena postoji jasna linearna tendencija - da kako raste stepen školske spreme, opada podrška patrijarhalnim vrednostima – kod muškaraca je ova linearnost narušena, pa tako najveću podršku patrijarhalnoj podeli rodnih uloga pružaju ispitanici sa osnovnom školom, a ne oni koji nemaju završen nijedan stepen obrazovanja. Drugi važan nalaz je da kod ispitanika bez škole nema rodnog jaza, kada je reč o pristajanju uz ove vrednosti (otprilike, jednaki broj muškaraca i žena iskazuje privrženost patrijarhalnim vrednostima), da bi sa porastom stepena obrazovanja, rodni jaz rastao i bio najizraženiji kod kategorije visokoobrazovanih ispitanica i ispitanika. Kod ove poslednje kategorije – visokoobrazovanih – primećuje se još jedan važan nalaz: naime, dok je modernizujući efekat obrazovanja dovoljno izražen kod žena da dovede do liberalizacije stavova o rodnim ulogama ispod linije teorijskog proseka na skali, kod muškaraca taj efekat izostaje. Kao posledica toga, u proseku snažnije pristajanje uz patrijarhalne vrednosti beležimo kod muškaraca sa visokim obrazovanjem nego kod žena sa srednjom školom.

Grafikon 4. Prosečni rezultati muškaraca i žena na skali patrijarhalnosti prema stepenu školske spreme

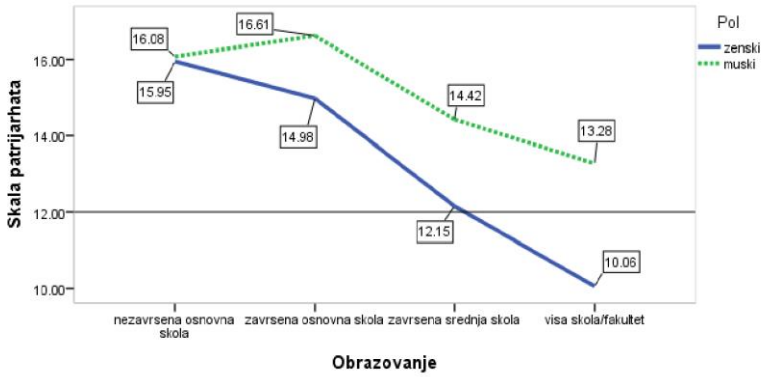

Efekat ideološkog učenja

Hipotezu o efektu ideološkog učenja testirali smo tako što smo ispitivali vezu između rezultata na skali patrijarhalnosti i autoritarne orijentacije. Ranije je pokazano (Pešić, 2016), na podacima za Srbiju, da autoritarnost, patrijarhalna orijentacija i nacionalizam predstavljaju kongruentan vrednosni sindrom. Nalazi dobijeni našom analizom takođe svedoče u prilog ovoj hipotezi: na nivou celog uzorka beležimo relativno visoku korelaciju između rezultata na skalama patrijarhalne i autoritarne orijentacije (Pirsonov koeficijent korelacije r iznosi 0, 407, uz p<0,01), iako je ona nešto izraženija za žene (r=0,459) nego za muškarce (r=0,390). Drugim rečima, nije pogrešno zaključiti da su patrijarhalne vrednosti izraženije kod ispitanika i ispitanica koji postižu visoke rezultate na skali autoritarnosti. Međutim, grafikon 5 ukazuje na potrebu nijansiranijeg tumačenja dobijenog rezultata: naime, kada se radi o ženama, gotovo da nema dvojbe da nizak rezultat na skali autoritarnosti povlači skor na skali patrijarhalnosti koji je ispod teorijskog proseka, i obrnuto. Međutim, kod muškaraca, samo izrazito neuatoritarni ispitanici imaju skorove na skali patrijarhata ispod teorijskog proseka, dok oni koji su umereno neautoritarni nemaju nužno liberalizovane stavove prema rodnoj podeli uloga. Drugim rečima, proces ideološkog učenja, iako prisutan, ima slabiji efekat kod muškaraca nego kod žena, pa tako razvoj individualizma kod ove kategorije ne mora da bude skopčan sa stavovima kojima se odbacuju tradicionalistički obrasci rodnih uloga. Ukoliko ove nalaze interpretiramo skupa sa onima koji se odnose na efekte obrazovanja, postaje jasno da modernizacijski obrasci nisu isti kod muškaraca i kod žena: za žene, oni nose određeni emancipatorski potencijal koji menja ukorenjene tradicionalne stavove i norme o muškim i ženskim poslovima u okviru domaćinstva i sfere privatnosti. Za muškarce, sa druge strane, modernizujući efekti obrazovanja i institucionalnog okruženja nisu dovoljno snažni da bi došlo do liberalizacije ovih stavova, pa tako i oni muškarci koji su uspeli da se emancipuju kroz sistem obrazovanja i usvajanje individualističkih vrednosti, po pravilu ostaju dominantno patrijarhalno orijentisani.

Grafikon 5. Prosečni rezultati muškaraca i žena na skali patrijarhalnosti prema rezultatima na skali autoritarnosti

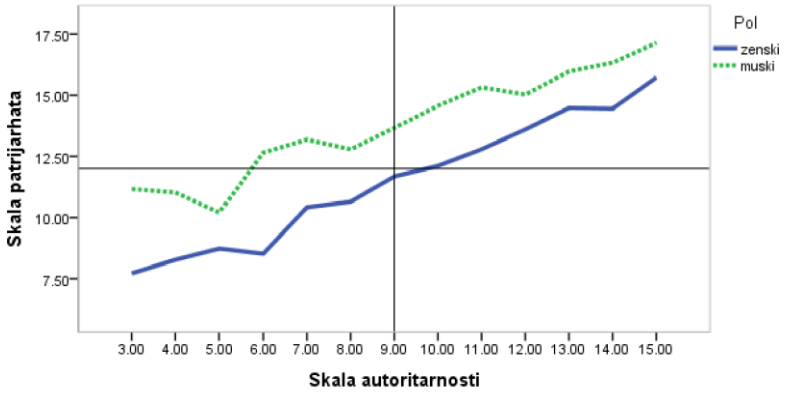

Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca

Da bismo proverili hipoteze i izolovali u najvećoj meri nezavisne efekte životnog ciklusa, generacijskog iskustva, istorijskog perioda ali i ličnih osobina pojedinaca napravili smo po dva regresiona modela za muškarce i žene posebno. U prvi smo uključili samo efekte perioda (talasa istraživanja), generacije i životnog ciklusa, dok smo u drugi uključili indikatore koji se odnose na individualne efekte strukturnih pokazatelja, kao i na šire ideološko-vrednosne promene. Efekti promena u strukturi populacije (na individualnom nivou, poput povećanja broja visokobrazovanih, urbanizacije, smanjenja broja vernika i slično) mogu biti nosioci promena koje obeležavaju epohu ili generaciju, ali epoha i iskustvo generacije može imati nezavisne efekte na sve u grupi koji joj pripadaju. Na primer, promene u sistemu vrednosti stanovnika Srbije od jednog do drugog istraživanja može biti rezultat povećanja učešća visokoobrazovnih koji inače ispoljavaju liberalnije stavove (zbog modernizujućeg efekta obrazovanja), ali može biti i rezultat procesa modernizacije koji zahvata sve obrazovne slojeve i godišta.

Tabela 1. Regresioni modeli sa skalom patrijarhalne orijentacije kao zavisnom varijablom

		Žene				muškarci			
		B	Beta	B	Beta	B	Beta	B	Beta
	(Constant)	13.383**		8.27***		15.806**		11.878**	
Period *ref. 1989.*	2003.	-.128	-.012	-.788***	**-.080**	-1.706***	**-.164**	-2.096***	**-.209**
	2012.	-.732***	**-.066**	-1.136***	**-.091**	-1.987***	**-.178**	-2.347***	**-.189**
	2018.	-1.550***	**-.136**	-1.660***	**-.108**	-2.915***	**-.248**	-3.168***	**-.212**
Generacije *ref, "baby boom" (1945-1965)*	predratna, do 1945.	1.273***	**.120**	.552**	**.050**	.725***	**.081**	.083	.009
	"x" gen. 1965 - 1990	-1.115***	**-.108**	-.561**	**-.056**	-.577***	**-.057**	-.325	-.033
	"milenijalci" - 1991+	-1.230**	**-.047**	-.160	-.004	-.790*	**-.031**	-.366	-.012
Životni ciklus *ref. sredovečni (30-60)*	mladi (14-29)	-.774***	**-.067**	-.165	-.015	-.282	-.026	-.011	-.001
	stariji (61+)	.765***	**.072**	-.625*	**-.046**	.692***	**.069**	.049	.004
Mesto stanovanja (ref. selo)	grad			.147	.016			.290**	**.034**
Bračni status *(ref. u braku)*	nisu u braku ili kohabitaciji			-.945***	**-.077**			-.712***	**-.067**
	razveden/a			-.837**	**-.045**			-.114	-.005
	udovac/a			.327	.022			-.136	-.005
Religioznost *(ref. vernik)*	ateista			-.896***	**-.062**			-1.011***	**-.079**
Obrazovanje *ref. srednja škola*	bez završene OŠ			2.514***	**.159**			1.482***	**.073**
	OŠ			1.721***	**.157**			.967***	**.100**
	viša ili fakultet			-1.497***	**-.127**			-.902***	**-.087**
Klasa *(ref. ostali)*	stručnjaci			.303	.022			.012	.001
Ideološko učenje	skala autoritarnosti			.458***	**.306**			.369***	**.277**
Adj. R^2		.102		.330		.122		.280	

Analize regresionih modela ukazuju na direktne efekte perioda, generacijskog iskustva i životnog ciklusa na promene vrednosnih orijentacija i muškaraca i žena. Stepen objašnjenosti varijanse je relativno visok (pogledati vrednosti koeficijenta determinacije u tabeli 1), dajući nam za pravo da tvrdimo da je pristajanje uz patrijarhalnu orijentaciju u značajnoj meri određeno ispitivanim činiocima. Posmatrajući prvi model kod žena i muškaraca uviđamo da se kod žena statistički značajan pad na skali patrijarhalnosti desio između 1989. i 2012. (nema značajnijih promena do 2002. godine), a još značajniji pad beležimo ako upoređujemo prvu i krajnju godinu naše analize. Kod muškaraca je efekat perioda izraženiji, pa se najveći pad u stepenu patrijarhalnosti desio u periodu od 1989. do 2003, da bi se, tokom narednog perioda, ova tendencija u nešto blažoj meri nastavila. Efekti generacijskog iskustva su još izraženiji, ukazujući nam da je svaka nova generacija, kod pripadnika oba pola, bila manje patrijarhalna od prethodne. Kao referentnu kategoriju smo upotrebili najbrojniju generaciju u našemu uzorku, „baby boom" generaciju, koja je bila manje patrijarhalna od predratne, ali od koje su manje

patrijahralne „X“ generacija i milenijalci. Najveći jaz u stepenu patrijarhalnosti se beleži između predratne i „baby boom“ generacije. Efekti životnog ciklusa nam takođe pokazuju direktne efekte, tako što mladost sa sobom nosi liberalnije stavove o rodnoj podeli uloga u domaćinstvu, a kako godine odmiču i životni ciklus ide ka zenitu, patrijarhalnost raste. Ipak, ovde treba primeti da se razlika u stepenu patrijarhalnosti između muškaraca koji pripadaju namlađoj i sredovečnoj generaciji gubi.

Uvođenjem indikatora koji mere efekte strukturnih promena na individualnom nivou, dobijamo mogućnost da utvrdimo direktan efekat različitih varijabli kontrolisanjem efekta svih ostalih varijabli u modelima. Najpre, efekti perioda (istorijskih promena) su postali još značajniji, ukazujući na značaj sistemskih promena i vrednosne turbulencije tokom postsocijalističke transformacije. I kod muškaraca i kod žena se prepoznaju nezavisni efekti perioda, tako šta je sa svakim novim periodom (u kojem su rađena istraživanja) opadao stepen patrijarhalnosti. Generacijski efekat se promenio u drugom modelu. Među ženama je svaka nova generacija bila manje patrijarhalna u poređenju sa „baby boom“ generacijom, ali poslednja među njima, generacija „milenijalaca“, ne pokazuje statistički značajne razlike u odnosu na referentnu. Među muškarcima se, s druge strane, generacijske razlike u potpunosti gube, ukazujući da, kada se pod kontrolom drže ostali faktori, efekat rane socijalizacije nije presudan za razvijanje stavova koji podržavaju patrijarhat. Ovi podaci nam ukazuju da su efekti predstavljeni deskriptivnom statistikom u određenoj meri posredovani drugim modernizujćim faktorima (obrazovanjem, urbanizacijom, usvajanajem drugih vrednosti i slično), posebno kod muške populacije i novih generacija. Efekat životnog ciklusa dobija jednu potpuno novu dimenziju u drugom modelu – među muškarcima ovaj efekat nestaje, a među ženama pokazuje izvestan, obrnut smer od prethodno detektovanog, pad patrijarhalnosti u starosti. Pretpostavljamo da kada se pod kontrolom drže obrazovanje, bračni status, religioznost i autoritarnost, da efekat starijeg doba može da nosi i kritičko preispitivanje sopstvenog života i izvesno revidiranje prethodnih stavova.

Obrazovanje je pokazalo svoje jasne modernizujuće efekte, s obzirom da sa svakim sledećim nivoom obrazovanja opada stepen patrijarhalnosti kako za muškarce tako i za žene. Ovaj efekat je izraženiji kod žena, čiji je pad na skali patrijarhalnosti nešto veći u poređenju sa muškarcima. Pretpostavljamo da je obrazovanje imalo i „spill-over“ efekat (odnosno efekat prelivanja), tako što je sve obrazovanija populacija postavljala nove normativne standarde kojima su regulisani odnosi u društvu, tj. bila nosilac novih vrednosti koje su u sve većoje meri postajale vrednosti društva kao celine.

Ipak, najjači prediktivni efekat na rezultate na skali patrijarhalnosti pokazuje rezultat na skali autoritarnosti. I prilikom kontrolisanja ostalih indikatora, ova dva vrednosna seta pokazuju značajan stepen povezanosti i konzistencije, ali i slične tendencije kada je reč o njihovoj promeni tokom vremena. Autoritet, shvaćen tako da počiva na strukturi hijerarhije položaja, a ne na uvažavanju kompetencija, ide ruku pod ruku sa patrijarhalnom podelom uloga, rada i sfera delovanja. Slabljenje autoritarne matrice istovremeno relaksira i egalitarizuje rodne odnose kako u privatnoj tako i u javnoj sferi.

Mesto stanovanja se nije pokazalo kao statistički značajan pokazatelj u objašnjenju nivoa patrijarhalnosti kod žena, verovatno zato što su razlike između urbanih i ruralnih sredina deo obrazovnih razlika, razlika u religioznosti i stepenu autoritarnosti, čiji efekat kupi veći deo varijanse. Međutim, kod muškaraca je ovaj efekat, iako slab, i dalje prisutan, ukazujući da je selo, kao okvir života i odnosa koji se u njemu uspostavljaju, i dalje stožer tradicionalnih shvatanja o rodnoj podeli uloga. Bračni status se takođe pokazao povezanim sa patrijarhalnim vrednostima, tako što su žene koje su u braku patrijarhalnije u poređenju sa onima koje su same, žive u kohabitaciji, ili su razvedene, dok su među muškarcima samo oni koji su u braku patrijarhalniji u odnosu na one koji su sami ili žive u vanbračnom partnerstvu. Pristajanje uz tradicionalne oblike partnerstva, u formi braka, predstavlja jedan od značajnih mehanizama očuvanja i reprodukcije tradicionalnih vrednosti koje definišu uloge muškaraca i žena i sfere njihovih aktivnosti. Razvod, kao i vanbračni život predstavljaju modernizaijski iskorak u odnosu na brak, pa samim tim i okvir preipitivanja rodnih uloga. Očekivano, religioznost je povezana sa patrijarhalnošću, tako što su vernici patrijarhalniji od ateista.

Zaključak

Ukoliko dobijene rezultate sagledamo u svetlu hipoteza koje smo postavili, bez sumnje hipoteza o ideološkom učenju dobija najznačajniju potvrdu, uprkos tome što postoje dokazi o primenjivosti i ostalih hipoteza - o faktoru sistemske promene, kohortnoj smeni i uticaju strukturnih činilaca, pre svega obrazovanja, religioznosti i bračnog stanja. Naime, čini se da su patrijarhalne vrednosti, a posebno one koje se odnose na tradicionalno poimanje rodnih uloga u privatnoj sferi (koje počivaju na isključenju žena iz javne sfere plaćenog rada i njihovoj opresiji unutar sfere domaćinstva) u značajnom stepenu povezane sa hijerarhijskim poimanjem društvenih odnosa uopšte, te da zajedno čine jedinstvenu tradicionalističku vrednosnu matricu, koja ima dublje, transistorijsko utemeljenje (videti u: Pešić, 2016). Iako stepen pristajanja uz ovaj vrednosni par (patrijarhalnost i

autoritarnost) opada tokom vremena usled tendencije opšte modernizacije koja deluje preko snažnije izloženosti medijima masovne komunikacije, kroz socijalizacijske obrasce ili usled efekta obrazovanja, radi se o vrednostima koje još uvek žilavo opstaju, posebno kada je reč o muškoj populaciji.

Na drugoj strani, kada se kontrolišu ostali činioci, smena generacija (kroz koju se ispoljava efekat rane socijalizacije) svoje dejstvo ispoljava samo kod žena (pa tako, sa svakom novom generacijom beležimo liberalizaciju stavova o rodnim ulogama), dok kod muškaraca ona nije dovoljno jaka da bi dovela do većinskog odbacivanja dominantne patrijarhalne vrednosne matrice. Sličan nalaz važi i za efekat životnog ciklusa: kada se ostali faktori drže pod kontrolom, staro doba (u odnosu na mladost i srednje doba) donosi snažniju inklinaciju ka tradicionalnim vrednostima kod žena, dok kod muškaraca ono nema nikakvog efekta na promenu vrednosti. Međutim, na drugoj strani, postoje strukturni činioci koji svoj efekat pokazuju i kod muškaraca i kod žena, a među njima je svakako najznačajnije obrazovanje (s tim da je efekat i ovog faktora ponovo snažnije izražen kod žena nego kod muškaraca).

Konačno, treba se osvrnuti i na efekat sistemskih promena (meren talasima istraživanja): sistemske promene ne samo da snažno deluju na promenu dominantnih vrednosti, već nalazi ukazuju da je njihov efekat jednako prisutan i kod muškaraca i kod žena (naravno, kod ovih nalaza treba biti oprezan, jer pored sistemskih faktora, dati rezultati mogu da ukazuju i na efekte koji su posledica specifičnosti u dizajnu i realizaciji uzoraka). Efekat prvog perioda sistemske promene (koji je obeležen „blokiranom“ transformacijom) je, pri tome, snažniji kod muškaraca nego kod žena, ukazujući da je situacija društvene krize, u kojoj su žene imale ključnu ulogu u „inovativnim“ strategijama opstanka domaćinstava, za muškarce bilo otrežnjujuće iskustvo koje je u značajnoj meri (iako nedovoljno) promenilo njihove stavove o rodnim ulogama.

Literatura

Alwin, D., Krosnick, J. (1991) Aging, cohort, and the stability of sociopolitical orientations over the life span. *American Journal of Sociology,* Vol. 97, No. 1: 169–195.

Amato, P., Booth, A. (1991) The consequences of divorce for attitudes toward divorce and gender roles. *Journal of Family Issues*, Vol. 12, No. 3: 306–322.

Babović, M. (2010) Socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji: 2003– 2007. U: Cvejić, S. (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima 'tranzicijskog' nasleđa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Babović, M. (2013) Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003-2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije. U: Lazić, M., Cvejić, S. (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Babović, M. (2016) *Gender Equality Index for Serbia*. Beograd: Social Inclusion and Poverty Reduction Unit Government of Republic of Serbia.

Bell, A., Jones, K. (2017) The Hierarchical Age–Period–Cohort Model: Why does it Find the Results that it Finds? *Quality & Quantity*: 1–17.

Blagojević Hjuson, M. (2011) *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Blagojević Hughson, M. (2017) *Muškarci u Srbiji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Brajdić Vuković, M., Birkelund, E. G., Štulhofer, A. (2007) Between Tradition and Modernization. Attitudes Towards Women's Employment and Gender Roles in Croatia. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3: 32-53.

Brewster, K., Padavic, I. (2000) Change in Gender-Ideology, 1977-1996: the Contributions of Intracohort Change and Population Turnover, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62, No. 2: 477-487.

Brooks, C., Bolzendahl, C. (2004) The transformation of US gender role attitudes: cohort replacement, social-structural change, and ideological learning. *Social Science Research*, Vol. 33: 106-133.

Brunnbauer, U. (2001) Surviving Post-socialism: The First Decade of Transformation in Bulgaria, *Sociologija*, Vol. 43, br. 1: 1-26.

Čalić, M. (2004) *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio.

Cherlin, A., Walters, P. (1981) Trends in United States Men's and Women's Sex Role Attitudes: 1972-1978. *American Sociological Review*, Vol. 46, No. 4: 453-460.

Down, I., Wilson, C. (2013) A Rising Generation of Europeans? Life-cycle and Cohort Effects on Support for "Europe". *European Journal of Political Research,* Vol. 52, No. 1: 431–456.

Drezgić, R. (2010) *''Bela kuga'' među Srbima - o naciji i rađanju na prelazu vekova*. Beograd: institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Erlich, V. (1964) *Porodica u transformaciji*. Zagreb: Naprijed.

Fienberg, S., Mason, W. (1985) Specification and Implementation of Age, Period, and Cohort Models. In: Mason, W., Fienberg, S. (eds.) *Cohort Analysis in Social Research*. New York: Springer-Verlag: 45-88.

Inglehart, R.,Welzel, C. (2005) *Modernization, Cultural Change and Democracy: the Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.

Inglehart, R., Norris, P. (2003) *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change Around the World.* New York: Cambridge University Press.

Inkeles, A., Horton Smith, D. (1974) *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries.* Cambridge: Harvard University Press.

Kazer, K. (2002) *Porodica i srodstvo na Balkanu*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju

Kohn, M., Slomczyinski, K. (2006) *Social Structure and Self-Direction*. Warsaw: IFiS Publishers.

Korpi, W., Ferrarini, T., Englund, S. (2013) Women's Opportunities under Different Family Policy Constellations: Gender, Class, and Inequality Tradeoffs in Western Countries Re-examined. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, Vol. 20, No. 1: 1–40.

Lazić, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Filip Višnjić.

Mannheim, K. (1952) The problem of generations. In: Kecskemeti, P. (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge.* London: Routledge and Kegan Paul: 276–320.

Mason, K., Lu, Y. (1988) Attitudes toward women's familial roles: changes in the United States, 1977–1985. *Gender & Society,* Vol. 2: 39–57.

McGinn, K., Oh, E. (2017) Gender, social class and women's employment. *Current Opinion in Psychology*, Vol. 18: 84-88.

Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica,* Beograd: Institut za političke studije.

Milić, A. (2006) Porodica i modaliteti radnih aktivnosti članova. Promene u toku post-socijalističke tranzicije u Srbiji od 1991 do 2006. godine. U: Tomanović, S. (ur.) *Društvo u previranju*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Morgan, P., Waite, L. (1987) Parenthood and the attitudes of young adults. *American Sociological Review,* Vol. No. 52, No. 4: 541–547.

Morris, M., Western, B. (1999) Inequality in earnings at the close of the 20th century. *Annual Review of Sociology,* Vol. 25: 623–657.

Page, B., Shapiro, R. (1992) *The Rational Public: Fifty Years of Trends in Americans Policy Preference*. Chicago: University of Chicago Press.

Papić, Ž. (1999) Women in Serbia: Post-Communism, War, and Nationalist Mutations. In: Ramet, S. (ed.), *Gender Politics in Western Balkans.* University Park: Pennsylvania State University Press.

Pešić, J. (2016) *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske.* Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet.

Pešić J. (2017) *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

Republički zavod za statistiku (2020) *Žene i muškarci u Republici Srbiji.* Beograd: RZS
Rekker, R. (2018) Growing Up in a Globalized Society: Why Younger Generations Are More Positive about the European Union. *Young,* Vol. 26, No. 4S: 56S–77S.

Schuman, H., Steeh, C., Bobo, L., Krysan, M. (1997) *Racial Attitudes in America: Trends and Interpretations*, Cambridge: Harvard University Press.

Smets, K., Neundorf, A. (2014) The Hierarchies of Age–Period–Cohort Research: Political Context and the Development of Generational Turnout Patterns. *Electoral Studies*, Vol. 33: 41–51.

Smith, T. (1990) The polls-a report: the sexual revolution? *Public Opinion Quarterly*, Vol. 54: 415–435.

Šporer, Ž. (1985) Feminizacija profesija kao indikator položaja žena u različitim društvima, *Sociologija,* Vol. 27, No. 3: 597-612.

Thornton, A., Freedman, D. (1979) Changes in the sex role attitudes of women, 1962–1977: evidence from a panel study, *American Sociological Review,* Vol. 44, No. 5: 831–842.

Thornton, A. (1985) Changing attitudes toward separation and divorce: causes and consequences. *American Journal of Sociology*, Vol. 90, No. 4: 856–872.

Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*. London: Basil Blackwell.

Wilkie, J. R. (1993) Changes in US mens attitude toward the family provider role, 1972–1989. *Gender & Society,* Vol. 7, No. 2: 261–279.

Yang, Y., Kenneth C. L. (2013) *Age–Period–Cohort Analysis: New Models, Methods, and Empirical Applications.* Boca Raton, FL: CRC Press, Taylor & Francis Group.

ATTITUDES TOWARDS GENDER ROLES IN SERBIA 1989-2018

Based on the analysis of empirical results obtained through four surveys of the population of Serbia (on representative samples of the adult population in 1989, 2003, 2012 and 2018), the aim of this paper is to test the effects of socialization, structural characteristics, ideological learning and systemic changes on changes in compliance with attitudes that measure the traditionalist (patriarchal) perception of gender roles division. The effect of socialization was measured on the basis of cohort decomposition (i.e. by isolating the generational effect); the manifestation of structural characteristics is operationalized through the effect of age (i.e. changes in social roles at different stages of the life cycle), education, place of residence, marital status and religiosity of the respondents; the effect of systemic change was measured through research wave, while the impact of ideological learning was operationalized through the degree of adherence to attitudes that measure authoritarian orientation. The analysis is divided into two segments: in the first segment the individual effect of the aforementioned factors was measured, and in the second segment, based on linear regression analysis, the controlled effects of potential predictors on attitudes measuring patriarchal orientation was tested. The effect of these factors was analyzed separately for men and women, in order to determine whether the given predictors show a specific effect with regard to the gender of respondents. The results of the analysis show a decline in the degree of adherence to patriarchal orientation over the past three decades, but also a marked gender gap, which results in a majority rejection of the patriarchal division of gender roles among women in the last wave of research. When controlling the effect of other factors, the most important predictors of patriarchy are authoritarian orientation, level of education and wave of research, pointing to the need for complementary use of different theoretical approaches in explaining changes in attitudes towards gender division of roles.

Keywords: gender roles, patriarchy, generational effect, structural effect, systemic effect, ideological learning.

PORODIČNE PRAKSE, PROFESIONALNI RAD I BRAČNA SATISFAKCIJA ŽENA

Slađana DRAGIŠIĆ LABAŠ

U radu se ispituju povezanosti porodičnih praksi i profesionalnog rada žena, sa količinom njihovog slobodnog vremena i zadovoljstvom bračnim odnosom. Uzorak je činilo 89 ispitanica, sa uglavnom visokim i višim obrazovanjem, sa najvećom zastupljenošću u starosnoj kategoriji 40–60 godina, udatih i zaposlenih. Sve ispitanice imaju decu i u preko 50% slučajeva žive u četvoročlanim porodicama, tj. imaju po dvoje dece. Rezultati ukazuju na to da iako većina ispitivanih žena deli kućne poslove sa suprugom i decom ili pak imaju povremenu plaćenu pomoć, i dalje petina njih obavlja sve kućne poslove sama. Bez obzira na obrazovanje, određene kućne poslove uglavnom obavljaju ispitanice (peglanje, kuvanje, pranje sudova). Vaspitanje i briga o deci je zajednička obaveza (85,4%), ali treba uzeti u obzir da se uglavnom radi o adolescentima i odraslim mladim ljudima. S druge strane, u donošenju značajnih odluka i raspolaganju porodičnim budžetom supružnici učestvuju zajedno i uključuju decu. Oko 20% partnera smatra da su kućni poslovi isključivo ženski, a sa ovim stavom se slaže samo 2% ispitanica. Kućni poslovi sprečavaju većinu ispitanica (oko 80%) da se intenzivnije druže sa prijateljima ili posvete hobiju, kod polovine umor utiče na smanjen intenzitet seksualnih odnosa, a ove obaveze ih takođe ometaju i u profesionalnoj karijeri (30%). Slobodnog vremena ima koliko im je potrebno samo 13% ispitanica, dok većina povremeno uspeva ili uopšte ne uspeva da usaglasi sve uloge. Iako je bračnim odnosima veoma zadovoljna jedna četvrtina ispitanica, čemu takođe doprinose lični stavovi prema podeli uloga (kao što će biti opisano), tradicionalni stavovi muževa o kućnom radu, opterećenje žena kućnim poslovima, nemogućnost da usaglase sve uloge, ređi intimni odnosi i nedovoljno slobodnog vremena uticali su na nižu bračnu satisfakciju kod većine ispitanica. Dakle, i ovo istraživanje na malom uzorku pokazalo je da retka rodna egalitarnost i dalje predstavlja izazov u našem društvu uprkos nekim pozitivnim pomacima.

Ključne reči: *žene, porodične prakse, vanporodične aktivnosti, slobodno vreme, zadovoljstvo bračnim odnosom*

Uvod

Problem višestrukih uloga, sukoba uloga i s njim povezanim stresom i nezadovoljstvom fenomen je sa kojim se suočava jedan broj žena u razvijenim zemljama, a posebno onima u tranziciji („na poluperiferiji“) u kojima se normalizuje „žensko žrtvovanje“ (Hughson, 2015a) (za decu, muža, roditelje, muževljeve roditelje). U zemljama u tranziciji žene se još uvek bore sa muškim patrijarhalnim strukturama i pritiscima.[1] Rodni režimi[2] su uglavnom patrijarhalni, a ženski resursi se pojačano troše. Razlog ovome je i taj što „država, društveni servisi, zakonodavstvo, institucije, politike, ukidaju značajne budžetske linije koje su namenjene osnaživanju i podršci, te prebacuju sav teret brige/vaspitanja/nege na porodicu" (u stvari na ženu) (Blagojević, 2012, 2014; Blagojević Hjuson, 2013; Dragišić Labaš, 2020: 30).

U postsocijalističkoj Srbiji normativni i praktični sadržaji uloge majke i uloge oca menjaju se veoma sporo (Tomanović, 2010: 179) i prepoznaju slabe promene u dominantno patrijarhalnom modelu rodnih odnosa u domaćinstvima (Babović, 2009: 135). Sociološka istraživanja od devedesetih nadalje ukazuju na usporenu modernizaciju braka, porodice i domaćinstva (Bobić, 2010). Dakle, porodične prakse su i danas više tradicionalne nego moderne, što potvrđuje veći broj istraživanja, iako je tradicionalni koncept rodne uloge žene u suprotnosti sa zahtevima savremenog društva[3] (Blagojević Hjuson, 2015: 121).

Istraživanja vrednosnih orijentacija stanovništva u Srbiji (Lazić, Cvejić, 2004; Pešić, 2006 prema Stanojević, 2018: 105) ukazuju da su tradicionalne vrednosti i dalje značajno prisutne, ali je primetno kretanje ka manje rodnim i generacijskim asimetrijama. Bobić (2010) u svom istraživanju partnerstva u Srbiji nalazi da je

[1] Odnosi u porodici počivaju na materijalnim i ideološkim pretpostavkama o: podeli rada i odgovornosti, različitim ulogama, ponašanjima, sposobnostima žena i muškaraca... Rodni odnosi se uspostavljaju na osnovu ovih praksi i ideologija, društveno su determinisani i time različiti u različitim istorijskim periodima i društvima (Agarwal, 1997. prema Babović, 2010: 194). Proučavanje dinamike rodnih odnosa u porodicama značajno je za bolji uvid u ukupne rodne odnose i rodne režime (Babović, 2010).

[2] „Rodni režim uređuje odnose između muškaraca i žena, formira individualna očekivanja i ponašanja koja su u skladu sa društvenim kontekstom.“ Rodne režime na poluperiferiji karakteriše snažna patrijarhalna ideologija, intenzivno trošenje ženskih resursa (u privatnoj i javnoj sferi), „samo/žrtvujući mikromatrijarhat" i kriza maskuliniteta. Tako je „nadeksploatacija žena" omogućila ubrzan razvoj u Istočnoj Evropi i u bivšoj Jugoslaviji (Hughson, 2015b: 86–87).

[3] Smatra se da je veća fleksibilnost rodnih uloga neophodna „zbog velikog raspona individualnih razlika unutar rodova i potreba za prilagođavanjem u razvijenom i dinamičnom društvu“ zato je redefinisanje, odnosno dekonstrukcija rodnih uloga rešenje (Blagojević Hjuson, 2015: 121).

među ispitanicima tzv. tvrdih tradicionalista 2,1%, *čistih modernista* 3,6%, dok ostali spadaju u „mešane" kategorije u kojima se više ispoljavaju ili tradicionalne ili modernije ideje, te da nema bitnih razlika između starijih i mlađih parova. Ulaskom u brak i rađanjem deteta asimetrija se povećava i partneri „učvršćuju" tradicionalne rodne uloge, a model roditeljstva, preuzet iz primarnih porodica, može postati dominantan (Tomanović, 2010). Žene dobijaju nove uloge – domaćica (obavljanje svih ili većine kućnih poslova), majka (briga i nega malog deteta) koje su *primarno ženske*, a muškarci zadržavaju prethodne uloge, dok se „nove" – „domaćin", „otac" smatraju sekundarnim. Uloga majke je kod žena ostala centralna i primarna uloga. Kod muškaraca je uloga oca deo „standardnog paketa" koji sadrži – karijeru, dom, brak i decu (Townsed, 2002; Miller, 2010 prema Stanojević, 2018).

Prisustvo tradicionalnog primećeno je i u novijim bračnim formama – kohabitacijama, i to u sadržaju rodnih uloga i interakcijama, dok su očekivanja tradicionalna sa primesama modernog (Bobić, 2003), ali i posle uspešnog perioda življenja u kohabitacijama, koje je praćeno obostranim zadovoljstvom, u braku, sa rođenjem deteta, povratak na tradicionalno se značajno odražava na pogoršanje partnerskih odnosa (Dragišić Labaš, 2014). Dakle, sukobi često nastaju oko podele kućnih poslova, preuzimanja odgovornosti i obavljanja roditeljskih uloga zasnovanim na tradicionalnim uverenjima i stavovima, u stvari objašnjenjima prirodnih veza i veće bliskosti između majki i dece.

Prihvatanje tradicionalnih vrednosti u rodnim odnosima muškaraca-očeva nađeno je i u novijem istraživanju očinstva u Srbiji (Stanojević, 2018), iako je jedan broj ispitanika iskazao modernije stavove. Zadržao se takođe patrijarhalni, tradicionalni stav o ulogama majke i oca, te je odgajanje dece i dalje „ženska stvar", slično kao i u ranijim istraživanjima porodičnih vrednosnih orijentacija u Srbiji u odnosu na pol, u kome su i muškarci i žene iskazali tradicionalno obojene stavove, mada su se žene pokazale „odlučnijim kritičarima braka" (Milić, 2010: 246). U analizi narativa mladih roditelja (Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016), kroz konstrukciju četiri modela nege dece i brige o njima – tradicionalnog, komplementarnog (uz dva podtipa) i recipročnog, nađena je asimetrična podela obaveza i velika opterećenost majki, posebno u prva dva modela. O veoma retkoj rodnoj egalitarnosti i dalje aktuelnom ženskom samožrtvovanju govore i autorke istraživanja praksi u svakodnevnom životu bračnih parova (Bobić, Lazić, 2015) analizirajući niz obaveza oko nege dece.

Polazeći od toga, u radu se ispituju povezanosti porodičnih praksi i profesionalnog rada žena, sa količinom njihovog slobodnog vremena i zadovoljstvom bračnim odnosom.

Višestruke uloge žena, zaposlenost i zadovoljstvo brakom

Višestruke uloge žena mogu da povećaju nivo stresa, da naruše fizičko i mentalno zdravlje i da smanje bračnu satisfakciju. Istraživanja sukoba uloga, profesionalnih i porodičnih, i u razvijenim zemljama, ukazuju da je ovaj problem češće prisutan kod žena nego kod muškaraca (Burley, 1995; Duxbury, Higgins, 1991 prema Livingston, Burley, Springer, 1996). Razlog tome je što su socijalna očekivanja od muškaraca da na prvo mesto stave posao, a od žena da ne zanemare ni porodicu ni posao, ili da porodici daju prednost, jedan od važnih faktora za osećanje iscrpljenosti i nezadovoljstva zbog nemogućnosti ispunjenja socijalnih očekivanja. Pošto je uloga majke socijalno konstruisana kao primarna, sukob između ove uloge sa, na primer, profesionalnom, može da izazove bračne sukobe i bračno nezadovoljstvo, posebno ukoliko su žene napustile posao („žene sa prekinutom profesionalnom karijerom“) da bi se posvetile materinstvu. Dakle, gubitak radne uloge može da izazove nezadovoljstvo. Tako je prema jednoj longitudinalnoj studiji, rađenoj u Koreji (Korean Longitudinal Survey of Women and Families), na uzorku od 6198 ispitanica nađeno da su one sa više uloga (zaposlena žena, domaćica, majka, supruga, negovateljica) imale manji stepen depresije. Uloga negovateljice (nega nekog od starijih članova primarne ženine ili muževljeve porodice), međutim, bila je povezana sa većim nivoom depresije, te se stoga smatra važnim ispitivanje različitih kombinacija uloga savremene žene (Kang, Jang, 2020: 1–3).

Pozitivni stavovi bračnih partnera prema zaposlenosti žene povezani su sa višim nivoom bračne satisfakcije, što pokazuju nalazi studije sprovedene u Velikoj Britaniji (Bird, Sacker, McMunn, 2020). Podrška muškaraca (supruga) za bavljenje profesijom i vrednovanje ženskog rada u kući značajno su uticali na viši nivo zadovoljstva bračnom relacijom, ne samo žena, već i njihovih partnera. Najmanje zadovoljne bračnim odnosom bile su žene sa egalitarnim stavom prema kućnom i profesionalnom radu u braku sa muškarcima koji su zastupali tradicionalne stavove. Dakle, usaglašenost stavova u ovoj oblasti, bez obzira na to da li su u pitanju egalitarni ili tradicionalni, predstavlja važnu komponentu bračne satisfakcije. Žene koje zastupaju egalitarne rodne ideologije, nejednakost u kućnim poslovima shvataju kao nepravdu, što utiče na njihovo smanjenje zadovoljstva brakom i obrnuto, žene sa tradicionalnim rodnim ideologijama ne smatraju takve nejednakosti nepravednim, te ovakva podela kućnih obaveza ne utiče bitno na smanjenje nivoa bračnog zadovoljstva.

Rodne ideologije muškaraca, prema jednom istraživanju (Minnotte, L. K., Minnotte, M. C., Pedersen, 2013), preovlađuju u porodičnoj dinamici i ukazuju na veću moć muškaraca u dijadnom odnosu. Na povezanost bračne satisfakcije žena sa podelom kućnih poslova i brigom o deci ukazuju i istraživanja rađena u Hrvatskoj (Leinert Novosel, 2018). Prema ovim istraživanjima, u privatnoj sferi je došlo do stagnacije i pogoršanja položaja žena u porodici i vraćanja na patrijarhalne modele rodnih uloga, što se ogleda u načinu provođenja slobodnog vremena žena (najviše sa članovima porodice) i manjeg zadovoljstva bračnim odnosima nego što je slučaj s muškarcima. Primećeno je pomeranje ka modernijim shvatanjima porodičnih odnosa, ali su ostala stara „mesta" koja pripadaju prevashodno ženama – kućni poslovi, odgajanje dece i briga o starijima, bez obzira na to da li je žena zaposlena ili nije (Kamenov i dr., 2007; Kamenov, Jugović, 2011: 35 prema Leinert Novosel, 2018). Percepcija mladih o ulogama žena i muškaraca (Leinert Novosel, 2018) manje je rodno specifična prema novijim istraživanjima u odnosu na ranija (sprovedena pre dve decenije), ali je takođe vezana za javnu sferu, u kojoj je stupanj egalitarnosti u participaciji žena i muškaraca znatno viši u odnosu na privatnu.

Za uspešan profesionalni život (Blagojević Hjuson, 2015), žene plaćaju određenu „cenu", suočavajući se sa različitim problemima, i to one koje nisu u braku - sa nalaženjem adekvatnog partnera, osećanjem usamljenosti, odricanjem od porodičnog života, a žene u braku - sa prevelikim umorom, preopterećenošću, nemogućnošću da razreše konflikt uloga. Za žene je važan posao, i prema jednom od ranijih istraživanja, Marina Blagojević (1997) navodi da je preko 50% ispitanica poslu *dalo* značajno mesto, ali samo 0,5% da je važniji od porodice. Ističe se, takođe, da podela uloga u porodici utiče na partnerski odnos, te da su ispitanice u većem broju svoje partnerske odnose ocenile pozitivno, iako je podela uloga uglavnom tradicionalna. Žene zadovoljnije podelom uloga u porodici ocenile su bračne odnose pozitivnije i obrnuto.

Cilj i metod istraživanja

Cilj ovog istraživanja je ispitivanje povezanosti porodičnih praksi (kućnih poslova, vaspitanja dece i dogovora oko finansija) i profesionalnih obaveza žena s količinom i načinom provođenja slobodnog vremena i zadovoljstvom bračnim odnosom. Uzorak je činilo 89 ispitanica, starosti od 30 do 65 godina, zaposlenih, koje imaju decu. Uzorak je formiran preko ličnih kontakata, metodom „grudve snega" („snow ball"). Ispitanice su zaposlene u zdravstvu, obrazovanju i izdavaštvu. U formiranju uzorka bilo je važno da bar polovina žena ima visoko i više

obrazovanje zbog ispitivanja veze između zahtevnijih procesa i uslova u građenju profesionalne karijere u odnosu na poslove sa srednjim obrazovanjem i usaglašenosti sa porodičnim ulogama. Ispitanice su takođe morale imati *bračni staž* od najmanje 10 godina. Za prikupljanje podataka konstruisan je upitnik koji se sastojao od 31 pitanja, uglavnom zatvorenog tipa, uz četiri otvorena pitanja. Podaci su prikupljani u periodu 2015–2017. godina.

Analiza rezultata

Demografske karakteristike ispitanica

Najveći broj ispitanica je starosti od 40 do 60 godina, preko 50% ima visoko i više obrazovanje, a oko 50% srednje, dok ispitanica sa osnovnom školom nema u uzorku. Nije nađena statistički značajna povezanost između godina starosti i obrazovanja, ali je vidno da nijedna žena u najmlađoj starosnoj kategoriji nema magisterij i doktorat.

Tabela 1: Godine starosti i nivo obrazovanja ispitanica

Godine starosti	Obrazovanje ispitanica				Ukupno
	Srednja škola	Viša škola	Fakultet	Mr i dr nauka	
31–40	6	4	3	0	13
41–50	11	3	8	3	25
51–60	20	2	16	2	40
preko 61	6	0	5	0	11
Ukupno	43	9	32	5	89

Muževi su uglavnom sličnog ili višeg obrazovanja nego žene. Obrazovna usaglašenost nije statistički značajna, ali se može govoriti o delimičnoj bračnoj homogamiji, međutim tri puta više muževa ima magisterij i doktorat, a nešto više njih ima višu školu.

Tabela 2: Školska sprema ispitanice i supruga

Školska sprema ispitanice	Obrazovanje supruga					Ukupno
	Osnovna škola	Srednja škola	Viša škola	Fakultet	Mr i dr nauka	
Srednja škola	1	23	5	10	4	43
Viša škola	0	3	3	3	0	9
Fakultet	0	6	3	16	7	32
Mr i dr nauka	0	1	1	1	2	5
Ukupn	1	33	12	30	13	89

Sve ispitanice su udate, zaposlene i imaju decu. Preko 80% žena živi u četvoročlanoj i troročlanoj porodici i oko 60% ima dvoje dece. Deca su uglavnom starosti od 15 do 21, i preko 21 godine. Skoro sve žene su u prvom braku, dok je njh pet u drugom, i samo jedna u trećem. Najviše ispitanica je u sadašnjem braku provelo od 15 do 30 godina. Oko 30% njih radi dodatno, tj. obavlja honorarne poslove.

Porodične prakse – podela kućnih obaveza

Porodične prakse su ispitivane kroz podelu kućnih obaveza (kuvanje, pranje, peglanje, plaćanje računa, popravke u kući, vaspitanje dece...), upravljanje finansijama i donošenje odluka. Podaci pokazuju da više muškaraca ima veće mesečne prihode (oko 60%) od žena, ali je i značajan broj žena (oko 40%) koje imaju veće prihode od svojih muževa. Porodičnim budžetom najčešće raspolažu supružnici zajedno (oko 70%) ili zajedno sa decom (17%), ali zanimljiv je podatak da duplo više žena (9%) same raspolažu porodičnim budžetom. Ovaj podatak može da ide u prilog promenama tradicionalnih odnosa u sferi raspolaganja porodičnim budžetom, koje su primećene i u ranijim istraživanjima na reprezentativnim uzorcima, na primer, u istraživanju Babović (2009) koja primećuje blage promene u sferi kućnih poslova i upravljanju finansijama u domaćinstvima, ali ističe i dalje snažno prisustvo patrijarhalnih vrednosnih orijentacija u shvatanju muških i ženskih uloga.

Tabela 3: Raspolaganje porodičnim budžetom

Ko raspolaže porodičnim budžetom	Broj	Ukupno %
Isključivo ja	8	9,0
Isključivo suprug	4	4,5
Suprug i ja zajedno	61	68,5
Suprug, ja i deca	15	16,9
Ukupno	88	98,9
Nepoznato	1	1,1
Ukupno	89	100,0

U donošenju odluka u porodici zajedno učestvuju supružnici i značajan broj njihove dece. U skoro 30% zajedno sa roditeljima učestvuje u ovom odnosu. Deca u porodicama, ili preciznije rečeno adolescenti i mladi odrasli, dobijaju ulogu koju ranije u tradicionalnoj porodici nisu imali. Izgleda, bar po dobijenim podacima, da se danas mladi više pitaju nego ranije. Zajedničko donošenje odluka i raspolaganje kućnim budžetom predstavljaju važan faktor za građenje simetričnog odnosa.

Tabela 4: Donošenje značajnih odluka u porodici

Ko donosi značajne odluke u porodici	Broj	Ukupno %
Ja	3	3,4
Suprug	4	4,5
Suprug i ja zajedno	55	61,8
Suprug, ja i deca	25	28,1
Nepoznato	2	2,2
Ukupno	89	100,0

Vaspitanje i briga o deci, ali uglavnom odrasloj, zajednički je posao oba supružnika, dok druga istraživanja ukazuju (Blagojević, 1997; Tomanović, 2010; Bobić, Lazić, 2015; Stanojević, 2018) da je uloga majke dominantnija, posebno kada se u pitanju bebe i mala deca. Ipak, mlađe ispitanice (kojih je manje u uzorku), čija su deca uzrasta do 7 godina i od 8 do 11 godina, takođe su izjavile da sa supružnicima dele obaveze oko njih, što je značajan podatak koji ukazuje na prisustvo modernih stavova među mlađim bračnim parovima. U analizi kućnog rada, simetričnost u odnosu na donošenje odluka i raspolaganje porodičnim budžetom se menja. Sve kućne poslove obavlja nešto više od petine ispitanica (21,3%), iako je na pitanje – *da li žena treba da obavlja sve kućne poslove* odgovorilo pozitivno samo 2% ispitanica, za razliku od 20,2% njihovih partnera koji kućne poslove shvataju kao isključivo ženske. Ovaj nalaz ukazuje da su muške rodne ideologije dominantne, jer sve kućne poslove obavljaju ispitanice čiji muževi zastupaju tradicionalnu rodnu ideologiju. Najviše muževa u starosnoj kategoriji 41–50 smatra da je kućni rad isključivo ženski (28%), potom partneri starosti od 51 do 60 godina (20,5%), dok najmanji broj najmlađih muževa (30–40) podržava tradicionalan stav (12,5%), što *daje nadu* da će egalitarnije rodne uloge dobiti značajnije mesto u budućnosti. Obrazovaniji muškarci (VSS, magistri i doktori nauka) u manjem procentu zastupaju tradicionalni stav prema obavljanju kućnih poslova (16,3%) u odnosu na niže obrazovane (27,3%). Većina žena (oko 70%) povremeno i retko uživa u obavljanju kućnih poslova, ostale uopšte ne vole da ih obavljaju, dok samo 9% voli da obavlja kućne poslove. Statistički značajnom (p=0,000) se pokazala veza između uživanja u obavljanju kućnih poslova sa usaglašavanjem svih uloga. Žene koje uživaju u obavljanju kućnih poslova su češće nagrađene (60%) za njihovo obavljanje u odnosu na druge (29,8%), a *nagradu* čine „lepe reči, osmeh, pesma, poljubac, izlivi nežnosti, sitna pažnja“.

Tabela 5: Uživanje u obavljanju kućnih poslova i usaglašavanje uloga

Da li uživate u obavljanju kućnih poslova	Da li uspevate da usaglasite sve uloge				Ukupno
	Da, veoma uspešno	Da, ponekad	Veoma retko	Ne uspevam uopšte	
Da, uvek	7	0	0	1	8
Da, ponekad	22	29	6	0	57
Ne	7	11	3	1	22
Nešto drugo	0	0	0	1	1
Ukupno	36	40	9	3	88

Članovi porodice, prema mišljenju ispitanica, o njihovom kućnom radu ređe misle da je težak i naporan (46,1%), a češće ga smatraju jednostavnim i onim koji se lako obavlja ili pak o tome i ne razmišljaju. Ispitanicama u obavljanju ovih poslova pomažu muževi, deca i kućne pomoćnice. Najviše žena sa srednjim obrazovanjem obavlja sve kućne poslove, a najmanje sa visokim, mada nije nađena i statistička značajnost ove veze. Kada se analiziraju odgovori koji se odnose na pojedinačne poslove u kući dobija se drugačija slika. Tako, oko 60% ispitanica najčešće od svih članova porodice pere sudove (ili ih stavljaju u mašinu za pranje sudova); oko 60% žena kuva; oko 70% pegla; 30% čisti stan. Muževi ispitanica češće sređuju dvorište, plaćaju račune i vrše neke popravke u kući, dok u prodavnicu i na pijacu uglavnom idu naizmenično.

Čišćenje stana je posao koji se najčešće deli sa odraslom decom. Prema navodima ispitanica, adolescenti i mladi odrasli u porodicama učestvuju u obavljanju poslova u kući, što je takođe značajan nalaz u odnosu na ranija istraživanja, na primer, Babović navodi da je učešće dece u svakodnevnim kućnim poslovima veoma nisko (Babović, 2010). Peglanje, kuvanje i pranje sudova, međutim ostaju ženski poslovi.

Profesionalni i kućni rad

Svi oblici socijalne organizacije u domaćinstvu, od kućnih poslova do slobodnih aktivnosti, zavise od strukture radnog vremena, kao što socijalna organizacija u domaćinstvu utiče na strukturu ponude radne snage dostupne na tržištu rada (Babović, 2009: 136). Ukazuje se na tri važna faktora koja utiču na usklađenost porodičnog i radnog života, kao i na time uslovljene različite nivoe stresa (Kotovska i dr., prema Babović, 2010: 201): 1. struktura i karakteristike porodice i karakteristike zaposlenosti (npr. briga o deci i starijima u kombinaciji sa zaposlenošću s punim radnim vremenom); 2. radni uslovi (dužina radnog vremena, vrsta posla, međuljudski odnosi u radnoj sredini…); 3. ekonomski faktori (nedovoljnost prihoda, ekonomska nesigurnost, različite zarade članova porodice).

Jedna trećina naših ispitanica teško usaglašava kućni i profesionalni rad, a jedna trećina nije zadovoljna ili je delimično zadovoljna poslom van kuće. Oko 30% ispitanica radi dodatne poslove, posle radnog vremena. Kada se analizira nivo obrazovanja sa kućnim obavezama i nemogućnošću profesionalnog napredovanja, dobijamo statistički značajnu povezanost (p=0,026). Žene sa magisterijumom i doktoratom su u najtežoj poziciji, a potom one sa višom školom. Prve očigledno ne mogu da uspešno usaglase niz kućnih obaveza sa profesionalnom karijerom, a druge ne mogu da nastave školovanje ili pak da dobiju višu radnu poziciju.

Tabela 6: Nivo obrazovanja, kućni poslovi i profesionalni rad

Školska sprema	Da li vas uloge u kući sprečavaju da napredujete u profesiji				Ukupno
	Da, često	Da, povremeno	Ne	Uglavnom ne	
Srednja škola	3	10	30	0	43
Viša škola	2	4	3	0	9
Fakultet	3	4	23	2	32
Mr i dr nauka	0	4	1	0	5
Ukupno	8	22	57	2	89

Slobodno vreme

Osobe u braku (posebno žene) stalno „žongliraju“ između braka, roditeljstva, kućnih poslova, profesionalnog rada, rođaka, prijatelja, roditelja i interesovanja u slobodno vreme. Ovakva kompleksnost uloga može da uzrokuje preopterećenost, konflikt, stres, kao i izazov (Marks i dr., 2001). Postizanje balansa svih uloga je teško ostvariv cilj bez pomoći i podrške ukućana i institucija. Žene su bile i ostale u težoj poziciji od muškaraca, posebno u tradicionalnijim društvima, jer su očekivanja o usaglašenosti i funkcionisanju na „svim poljima“ vezana pre svega za žene, tako da su stres i slobodno vreme žene važne teme za istraživanje. U novijim istraživanjima nalazi se povezanost zajedničkog provođenja slobodnog vremena partnera i veće bračne satisfakcije[4] (Crawford i dr., 2002). Prema ranijim studijama (Burgess, Cottrell, 1939; Blood, Wolfe, 1960; Lee, 1977 prema Crawford i dr. 2002) ova povezanost je bila veća, dok danas partneri žele da zajedno provode slobodno vreme ukoliko imaju slična interesovanja i potrebe, a ukoliko nemaju, ova varijabla može negativno da utiče na bračno zadovoljstvo. Zanimljiv je nalaz da su žene opreznije kada, na primer, predlažu način zajedničkog provođenja slobodnog vremena i uvek se trude da ga prilagode muškarcu, žrtvujući sopstvene želje, dok

[4] Prema poznatoj i često primenjivanoj Skali usaglašenosti parova (Dyadic Adjustment Scale – DAS) (Spanier, 1976) pri merenju jedne od dimenzija – konsenzusa u dijadi (pored kohezije, emocionalne ekspresije i satisfakcije) ili slaganja partnera u bitnim stvarima za njihov odnos uključuju se sledeće varijable: vođenje porodičnih finansija, kućne obaveze, aktivnosti u slobodnom vremenu itd.

muškarci to ne rade, pa su žene češće nezadovoljne zajedničkim provođenjem slobodnog vremena. Stoga se „funkcionalnim partnerstvom" smatra ono koje uključuje i odvojeno i zajedničko provođenje slobodnog vremena. Bračno zadovoljstvo je povezano sa zajedničkim provođenjem slobodnog vremena u kome i žena i muškarac uživaju.

Naše ispitanice u velikom broju nemaju dovoljno slobodnog vremena. Samo njih 20% može da provodi slobodno vreme družeći se s prijateljima i posvećujući se nekom hobiju, a ostale ni povremeno to ne mogu da realizuju.

Tabela 7: Dnevno slobodno vreme

Koliko imate slobodnog vremena u toku dana	Broj	Ukupno %
Koliko želim	12	13,5
Manje nego što mi je potrebno	32	36,0
Veoma malo	34	38,2
Uopšte nemam slobodnog vremena	10	11,2
Nepoznato	1	1,1
Ukupno	89	100,0

Slobodnog vremena ima dovoljno u toku dana samo 13,5% žena, ostale ga imaju manje nego što im je potrebno, malo ili ga uopšte nemaju. Žene sa visokim obrazovanjem češće imaju slobodnog vremena koliko im je potrebno (18,7%), ali one imaju u većem broju i plaćenu pomoć žene u kući u odnosu na žene sa srednjim obrazovanjem (11,6%). Najmanje slobodnog vremena imaju žene starosti od 41 do 50 godina. Njihova pozicija je lošija u odnosu na ostale tri starosne kategorije.

Slobodno vreme ispitanice provode na različite načine, koji su prema slobodnim odgovorima svrstani u 10 kategorija. Najčešće se slobodno vreme provodi u druženju sa prijateljima i čitanju knjiga, potom gledanju TV-a, čitanju knjiga i šetnjama; čitanju knjiga i slušanju muzike i sa članovima porodice kod kuće ili van kuće. Nešto manje su zastupljene rekreativne i sportske aktivnosti i odlazak u bioskop, pozorište i na koncerte.

Usaglašenost uloga i bračna satisfakcija

Nalaze o povezanosti višestrukih uloga žena i stavova partnera prema ženskom kućnom radu sa različitim nivoima bračne satisfakcije nalazimo u većem broju studija (Livingston, Burley, Springer, 1996; Blagojević, 1997; Kamenov i dr., 2007; Bobić, 2010; Kamenov, Jugović, 2011; Minnotte, L. K., Minnotte, M. C., Pedersen, 2013; Dragišić Labaš, 2014; Blagojević Hjuson, 2015; Hugson, 2015; Bird, Sacker, McMunn, 2020; Kang, Jang, 2020). Preopterećenost kućnim poslovima utiče na smanjenje bračnog zadovoljstva, mada usaglašenost partnera u stavu prema ovim

obavezama može da menja doživljaj zadovoljstva. Usvojeni patrijarhalni stavovi o rodnim ulogama od strane oba partnera manje će uticati na smanjenje zadovoljstva žene bračnim odnosom, dok su različiti i sukobljeni stavovi (moderni i patrijarhalni) najsnažnije povezani sa nižim nivoom bračne satisfakcije.

Naše ispitanice koje veoma uspešno usaglašavaju kućne i profesionalne obaveze (oko 40%) to uspevaju tako što: dobro i unapred isplaniraju dnevne obaveze „bez praznog hoda" i odrede prioritete, planiraju i „obaveze i razonodu", uspevaju uz „dogovor, pomoć i timski rad", „ljubav, poštovanje, tolerantnost i toplu porodičnu atmosferu", uz „dosta volje i energije", uz „puno poverenja, sloge i umeća", a takođe ističu da je lakše kada deca odrastu i da tada ima manje obaveza, a više slobodnog vremena. Dakle, uspešnost se zasniva na dobroj organizaciji, pomoći ukućana, tolerantnosti i ljubavi.

U većem broju se u grupi koja uspeva da usaglasi sve obaveze nalaze žene starosti iznad 50 godina, čija su deca odrasla u odnosu na mlađe, a najteže u tome uspevaju one između 30 i 40 godina.

Jedna od ispitanica ističe značaj planiranja i dogovora: „*Svakog dana napravim plan poslova koje treba da obavim (uz kafu ujutro), a pravim i nedeljni kao i plan za svaki dan posebno. Ako nešto ne stignem da obavim tog dana, obavezu prebacim na sledeći. Dogovaram se sa ukućanima i nekada svoju obavezu prebacim na nekog drugog ako može da mi pomogne i tako mi ostane više vremena za druge obaveze ili za odmor ako sam umorna ili za neku posetu. Nekad prihvatam i ja obaveze ukućana, ako imam vremena i mogu da im pomognem, a nekad i njima napravim plan obaveza da mogu lakše da se organizuju, pošto ga oni ne prave*" (ispitanica visokog obrazovanja, 56 godina, dvoje dece). Druga ispitanica navodi koliko je važna pomoć, pažnja i ljubav partnera: „*To želim, a ako su svi oni zadovoljni i ja sam srećna, a najbitnije, nije mi teško da sve to obavljam. Uvek imam podršku supruga, dosta toga obavljamo zajedno. Ja lično imam njegovu podršku i pažnju 364 dana u godini, a ne samo za 8. mart. Uz poverenje i ljubav ništa nije teško*" (ispitanica srednjeg obrazovanja, 43 godine, dvoje dece).

Iz sledećeg iskaza saznajemo o odluci žene da stavi muževljevu karijeru ispred svoje, a da se ona posveti porodici: „*Prvo sam raščistila sa sobom da, pošto suprug ima ambiciozniji posao, njegova karijera bude primarna. Moje vaspitanje i slika srećne porodice jesu – zadovoljna i srećna deca sa roditeljima koji su im posvećeni, pa tako ja uz angažovanje pomoći u kući, sve vreme van posla posvećujem deci, a muža uključujem u što više dešavanja sa decom. Moja karijera može da napreduje do tačke koja ne zahteva ostajanje na poslu posle 4h*" (ispitanica visokog obrazovanja, 37 godina, dvoje dece).

Žene koje teško usaglašavaju obaveze u kući i van kuće navode da im je vrlo naporno i teško, da nemaju dovoljno pomoći od strane partnera, da su deca mala i da je sve na „njihovim leđima". One koje povremeno uspevaju da usaglase obaveze to čine sa mnogo volje i odricanja, zapostavljanjem ličnih potreba, na račun spavanja i izlazaka. Jedna ispitanica navodi: „*Zbog porodičnih i kućnih obaveza sve ostale (društvene i profesionalne) ne stižem da obavim. Ja stagniram, ako obavim nešto povremeno van svakodnevnih obaveza to se odražava na moje fizičko stanje, umor, pospanost, itd*." (ispitanica visokog obrazovanja, 30 godina, jedno dete).

Druga, slično kaže „*I pored toga što smatram da sam relativno dobro organizovana osoba, rastrzanost na više strana mi ne omogućava da dobro obavljam sve uloge, a želela bih sa više entuzijazma i snage da sve radim*" (ispitanica visokog obrazovanja, 49 godina, dvoje dece). O umoru govori i sledeća ispitanica: „*Nemam slobodnog vremena, nikada ne spavam popodne i veoma kasno ležem*" (ispitanica visokog obrazovanja, 58 godina, dvoje dece). O tome kako se oseća i šta preporučuje mladima govori druga: „*Mnogo se mučim, ako se obaveze ne podele, to je haos. Mislim da sam ja dinosaurus! Znači, mladi svi treba podjednako da rade sve poslove*" (ispitanica višeg obrazovanja, 50 godina, dvoje dece). O preopterećenosti kućnim poslovima takođe govori treća: „*Toliko sam preopterećena da ovako nešto ne bih preporučila nikom. Posao u kući se mora podeliti, vrlo je teško sve sam obavljati, još kad stignu neke godine onda počinje pucanje po svim šavovima. Ja se još držim, ali ne znam dokle ću... jednostavno ne mogu više da se razapinjem na sve strane*" (ispitanica srednjeg obrazovanja, 59 godina, jedno dete).

Ispitanice koje uspevaju da usaglase kućne i profesionalne obaveze zadovoljnije su svojim brakom i takva veza je veoma blizu granice statističke značajnosti. Ipak, većina naših ispitanica (skoro 80%) svoje bračne odnose ocenjuje veoma dobrim i dobrim, međutim veoma dobre bračne odnose ima jedna četvrtina ispitanica. Nije nađena statistički značajna povezanost ocene bračnih odnosa sa godinama starosti, ali jeste sa nivoom obrazovanja (p=0,045). Češće ispitanice sa nižim, tj. srednjim obrazovanjem ocenjuju svoje odnose veoma dobrim u odnosu na ispitanice sa visokim, dok su ispitanice sa visokim obrazovanjem češće ocenjivale ove odnose srednjim i lošim.[5] Žene, čiji su muževi zastupali tradicionalne stavove o kućnim obavezama, procenile su bračne odnose lošim i veoma lošim (16,7%) u većem broju od žena čiji su muževi podržavali moderne stavove (1,5%). Slobodno vreme

[5] U istraživanju narativa žena koje pokušavaju da konceptualizuju sopstvena socijalna iskustva vezana za materinstvo, Jarić (2014) ističe da su ispitanice sa nižim obrazovanjem i nižeg socioekonomskog statusa češće kao način prilagođavanja koristile strategiju konformiranja ili mimikrije, koju karakteriše praktikovanje praksi, koje je Marina Blagojević (1997) nazvala žrtvenim mikromatrijarhatom, kao i potpuno prihvatanje ideoloških i vrednosnih pozicija koje dominiraju unutar referentne porodične mreže.

je takođe povezano sa zadovoljstvom bračnim odnosima. Žene koje imaju dovoljno slobodnog vremena u većem su broju zadovoljnije i bračnim odnosima. Među njima nema onih koje bračni odnos procenjuju lošim i veoma lošim.

Tabela 8: Mišljenje supruga o kućnom radu i ocena bračne satisfakcije

Da li partner misli da su kućni poslovi isključivo ženski	Kako biste ocenili svoje bračne odnose					Ukupno
	Veoma dobri	Dobri	Osrednji	Loši	Veoma loši	
Da	2	7	6	2	1	18
Ne	19	38	8	1	0	66
Više ne nego da	1	2	1	0	0	4
Ukupno	22	47	15	3	1	88

Jedna ispitanica navodi koliko je važno da žena ima dovoljno slobodnog vremena, koje bi mogla da organizuje na način da zadovolji različite potrebe. „*Bitna je ljubav prema suprugu, deci, ali to nije dovoljno. Neophodno je da postoji zadovoljstvo sobom, zadovoljenje potreba koje ženi može da donese (u zavisnosti od afiniteta) i poseta frizeru, manikir, pedikir, bioskop, izlasci s decom, ali i sa suprugom (sami) kupovina garderobe, kozmetika, stručno usavršavanje, odmori, putovanja u druge zemlje*...“ (ispitanica višeg obrazovanja, 32 godine, jedno dete).

Ispitanice opterećene kućnim radom smatraju da umor bitno utiče na njihove intimne odnose, a ovakva situacija uglavnom smanjuje zadovoljstvo brakom, izaziva stres i nepovoljno utiče na mentalno zdravlje. Nađena je statistički značajna povezanost (p=0,008) i nalaz je sličan onima već navedenim u radu o povezanosti kućnih obaveza sa neostvarenim potrebama žena za intimnošću i nižom bračnom satisfakcijom.

Tabela 9: Kućni poslovi, intimni odnosi i bračno zadovoljstvo

Da li poslovi u kući i umor utiču na intimne odnose	Kako biste ocenili svoje bračne odnose					Ukupno
	Veoma dobri	Dobri	Osrednji	Loši	Veoma loši	
Da, često	1	3	5	0	1	10
Da, ponekad	6	19	6	2	0	33
Ne	15	22	4	1	0	42
Ukupno	22	44	15	3	1	85

Nađena je i statistički značajna povezanost usaglašenosti uloga sa preoptrećenošću kućnim radom, umorom i intimnim odnosima (p=0,000). Žene koje su izjavile da su uspele da usaglase kućni i profesionalni rad, uz sve već navedene faktore koji su im u tome pomogli, imaju i češće intimne odnose.

Tabela 10: Usaglašenost uloga i intimni odnosi

Da li kućni poslovi i umor utiču na intimne odnose	Da li uspevate da usaglasite sve uloge				Ukupno
	Da, veoma uspešno	Da, ponekad	Veoma retko	Ne uspevam uopšte	
Da, često	2	6	2	0	10
Da, ponekad	13	14	5	0	32
Ne	20	19	1	2	42
Kako kada	0	0	0	1	1
Ukupno	35	39	8	3	85

Zaključak

Podaci dobijeni ovim istraživanjem potvrđuju da se porodične prakse u Srbiji nisu bitno promenile u odnosu na devedesete godine prošlog veka, da su žene opterećene kućnim radom, da neke od njih teško usaglašavaju kućni i profesionalni rad (posebno ispitanice sa magisterijumom i doktoratom), kao i mnoge druge uloge, da imaju nedovoljno slobodnog vremena. Žene i dalje u velikom procentu (od 60% do 70%) obavljaju sledeće kućne poslove: peglanje, kuvanje i pranje sudova, dok se čišćenje kuće i nabavka namirnica češće dele sa članovima porodice. Više ispitanica sa srednjim obrazovanjem obavlja sve kućne poslove u odnosu na one sa visokim. Ima međutim određenih promena, i to u raspolaganju porodičnom budžetom i donošenju odluka u porodici u čemu uglavnom supružnici zajedno učestvuju, a uključuju i odraslu decu. Zapažene su promene kod mlađih i obrazovanijih parova u podeli obaveza oko male dece, koja je *simetričnija* u odnosu na ranija istraživanja, a mlađi partneri (30–40) u najmanjem broju podržavaju tradicionalne stavove (12,5%) prema kućnom radu, ali s obzirom na mali uzorak ove promene tek treba ispitati.

Dovoljno slobodnog vremena ima nešto više od 10% ispitanica, dok one s visokim obrazovanjem imaju slobodnog vremena koliko im je potrebno u većem broju u odnosu na žene sa srednjim obrazovanjem, a to im delom omogućava i plaćena pomoć žene u kući. Najmanje slobodnog vremena imaju ispitanice starosti od 41 do 50 godina, jer je to uglavnom vreme intenzivnijeg građena karijere, ali i vreme u kome porodica treba da se reorganizuje i funkcioniše sa jednim ili dvoje adolescenata. Ocena bračnih odnosa je u velikom broju pozitivna, ali je nešto prisutnija među ispitanicama srednjeg obrazovanja u odnosu na one s visokim, koje imaju kritičniji stav u analizi i oceni ovog odnosa. Pozitivna ocena partnerskih odnosa i pored tradicionalne podele kućnih poslova nađena je i u ranijem istraživanju Blagojević (1997). Na ocenu bračnog odnosa utiču stavovi supružnika ispitanica, u stvari tradicionalni stavovi o kućnom radu u našem istraživanju izazivaju veće nezadovoljstvo i smanjuju bračnu satisfakciju, što ukazuje na to da

jedan broj žena danas ne želi da prihvati ovaj model i da će se možda izboriti za simetričniji odnos.

Na nižu bračnu satisfakciju, dakle, utiču tradicionalni stavovi muževa o kućnom radu, opterećenje žena kućnim poslovima, nemogućnost da usaglase sve uloge, ređi intimni odnosi, nedovoljno slobodnog vremena, kao i obrazovanje ispitanica, dok s druge strane, simetrična podela porodičnih uloga pozitivno utiče na stepen bračne satisfakcije, kao i na porodičnu atmosferu, koheziju i funkcionisanje porodice. Slično s drugim istraživanjima (Babović, 2010; Blagojević Hjuson, 2015; Bobić, Lazić, 2015; Tomanović, Stanojević, Ljubičić, 2016) nađena je retka rodna egalitarnost. Zato je važno da *proces simetričnosti* počne od samog početka zajedničkog življenja, jer je to jedna od najsloženijih faza životnog ciklusa, u kojoj se gradi nov dijadni identitet, a koji bi trebalo da se zasniva na obostranom zadovoljstvu.

Tako bi bračna dijada, a u skladu sa vrednostima modernog društva, trebalo da predstavlja i moderno jedinstvo: spoj individualnosti, izbora, tolerancije, prilagođavanja[6] (Milić, 2001), ali na vreme uspostavljanja ovakvih odnosa, koji neće zavisiti od resursa i sistema vrednosti[7] partnera, treba *sačekati,* a dotle će intenzivno majčinstvo i žensko žrtvovanje za decu i porodicu ili kroz „samo/žrtvujući mikromatrijarhat" (Hughson, 2015b: 86-87) i dalje opstajati.

Literatura

Babović, M. (2009) Rodne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007. U: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: 135–151.

Babović, M. (2010) *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija.* Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i SeConS.

Bird, L., Sacker, A., McMunn, A. (2020) Relationship satisfaction and concordance in attitudes to maternal employment in British couples with young children, *Journal of Social and Personal Relationships*, 37(7): 2184–2204.

[6] Dok je u postmodernoj porodici, prema autorki (Milić, 2001: 327), intimno partnerstvo oslobođeno nužnosti reproduktivne funkcije, prinude ekonomskih odnosa reprodukcije i eksploatacije članova unutar porodice.

[7] Prema teoriji resursa, sa povećanjem resursa supruge (partnerke) povećaće se i njena moć, smanjiti asimetrija i promeniti dotadašnja podela porodičnih uloga. Prema teoriji patrijarhata, povećanje resursa žena neće promeniti asimetriju, dok prema teoriji partnerske i porodične dinamike uspostavljanje odnosa između partnera neće zavisiti ni od resursa, ni od sistema vrednosti, već od specifičnih odnosa koje partneri uspostavljaju (Stanojević, 2018: 72 prema Dragišić Labaš, 2019).

Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija 90-ih.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Blagojević Hjuson, M. (2015) *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Bobić, M. (2003) *Brak ili/i partnerstvo, demografsko sociološka studija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Bobić, M. (2010) Partnerstvo kao porodični podsistem. U: Milić, A., Tomanović, S., Ljubičić, M., Sekulić, N., Bobić, M., Miletić-Stepanović, V., Stanojević, D. (ur.) *Vreme porodica, Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji.* Beograd: Čigoja štampa: 115–147.

Bobić, M., Lazić, S. (2015) Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova na početku roditeljstva. U: Jarić, I. (ur.). *Politike roditeljstva: Iskustva, diskursi i institucionalne prakse.* Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore: 35–57.

Bobić M., Dragišić Labaš, S. (2020) *O* udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja i JP Službeni glasnik.

Crawford, D., Houts, R., Huston, T., George, L. (2002) Compatibility, Leisure, and Satisfaction in Marital Relationships, *Journal of Marriage and Family*, 64(2): 433–449.

Dragišić Labaš, S. (2014) Rođenje deteta i kriza partnerstva: prikaz slučaja i partnerska terapija", *Sociologija,* 56(4): 474–494.

Dragišić Labaš, S. (2019) Partnersko nasilje, tradicionalni stavovi i upotreba alkohola u Srbiji, *Crimen,*10(2): 109–121.

Hughson, M. (2015a) *Mnogo odgovornosti, premalo podrške: Sami roditelji na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Hughson, M. (2015b) *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Jarić, I. (2014) Pozicioniranje iskustva materinstva unutar socijalne mreže porodičnih odnosa. *Sociologija,* 56(4): 458–473.

Kang, J., Jang, S. (2020). Effects of Women's Work-Family Multiple Role and Role Combination on Depressive Symptoms in Korea, *International Journal of Environmental Research and Public Health,* 17(1249): 1–12.

Leinert Novosel, S. (2018). Društveni položaj žena u Republici Hrvatskoj: žena i obitelj (1999–2016.), *Politička misao*, 55(1): 53–73.

Livingston, M., Burley, K., Springer, T. (1996) The Importance of Being Feminine: Gender, Sex Role, Occupational and Marital Role Commitment, and Their Relationship to Anticipated Work-Family Conflict, *Journal of Social Behavior and Personality*, 11: 179-192.

Marks, S., Huston, T., Johnson, E., MacDermid, S. (2001) Role Balance among White Married Couples, *Journal of Marriage and Family*, 63(4): 1083–1098.

Minnotte, L. K., Minnotte, M. C., Pedersen, D. (2013) Marital Satisfaction among Dual-Earner Couples: Gender Ideologies and Family-to-Work Conflict, *Family Relations*, 62(4): 686–698.

Milić, A. (2010) Porodične vrednosne orijentacije – vrednosni raskol. U: Milić, A., Tomanović, S., Ljubičić, M., Sekulić, N., Bobić, M., Miletić-Stepanović, V., Stanojević, D. (ur.) *Vreme porodica, sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji.* Beograd: Čigoja štampa: 235–257.

Milić, A. (2001) *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja štampa.

Spanier, G. (1976) Measuring Dyadic Adjustment: New Scales for Assessing the Quality of Marriage and Similar Dyads, *Journal of Marriage and Family*, 38(1): 15–28.

Stanojević, D. (2018) *Novo očinstvo u Srbiji, Sociološka studija o praksama i identitetima roditelja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, JP Službeni glasnik.

Tomanović, S., Stanojević, D., Ljubičič, M. (2016) *Postajanje roditeljem u Srbiji*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, JP Službeni glasnik.

FAMILY PRACTICES, PROFESSIONAL WORK AND WOMEN´S MARITAL SATISFACTION

Abstract: In this paper, we examine the link between family practices, domestic and professional work and the marital satisfaction of women in Serbia. The sample consists of 89 respondents who are married, have children and are employed. Most of the respondents are between 40 and 60 years old and with secondary and higher education. Over 50% live in families of four and over 60% have two children. The results indicate that while a majority of respondents share housework with their husbands and children (and some hire external help, e.g., a housekeeper), a significant number of respondents (20%) do all household chores alone. Moreover, about 20% of partners considered housework to be exclusively a "female task". Regardless of education, certain household chores are carried out solely by female respondents. Even though child care is marked as a common duty of (85.4%), it should be taken into account that the majority of children are adolescents and young adults. When it comes to decision-making and the management of the family´s budget, both spouses and older children are often equally involved. We have found that housework prevents most of our respondents (about 80%) to socialize more with friends as well as to devote themselves to hobbies, while 30% report its significantly negative impact on their professional careers. Additionally, half of the respondents consider reduced sexual activity to stem from housework-related stress and tiredness. Only 13% of respondents report having as much free time as they need, the rest do not have it enough or do not have it at all. Although one quarter of our respondents described being "very satisfied" with their marital relations, traditional attitudes of husbands about housework, the burden of household work placed on women, the inability to reconcile all roles and lack of free time were shown to bring about lower marital satisfaction in most cases. Thus, although carried out on a small sample, this research proved that rare gender equality continues to be a challenge in Serbia despite some positive developments.

Key words: women, household chores, non-family activities, free time, marital satisfaction.

MIZOGINIJA U DISKURSU KNJIŽEVNE KRITIKE, ZASTUPLJENE U ŠKOLSKOM PROGRAMU POVODOM PESME „BANOVIĆ STRAHINJA“

Biljana MILOVANOVIĆ ŽIVAK

Milijina varijanta pesme „Banović Strahinja“ obrađuje se u okviru predmeta Srpski jezik i književnost, a učenici se po nastavnom programu upućuju na kritike Jovana Deretića i Petra Džadžića. To je od presudnog značaja da se ozbiljno pristupi temi preljubništva i neverstva, budući da generacije mladih ljudi stasavaju na ovoj pesmi i njenim vrednostima, usvajajući ih kao deo tradicije i kulturnog nasleđa, ali i kao moralni uzor. Veoma je bitno kakvo tumačenje im se ponudi od strane profesora, tumača i kritičara, i koje i kakve vrednosti iz epske poezije oni prepoznaju i usvajaju. Najpre moramo napraviti razliku između preljube i izdaje. Izdaja može da podrazumeva i neverstvo, a neverstvo preljubu (jer je širi pojam), ali zato je nevernica „ona koja je neverna u ljubavi, u braku, preljubnica“ i to je jedino značenje ove reči. Nevolja je u tome što ova dva termina, kako narodni pevači u brojnim varijantama ove pesme, tako i brojni savremeni tumači – izjednačavaju, određujući tako Strahinjinoj ljubi etiketu nevernice i preljubnice – kao sudbinu. Ovako se uspostavlja pogrešan značenjski i vrednosni kod, koji se kasnije, nepromenjen, vekovima prenosi iz patrijarhalne kulture u savremeno doba. Ako je strah pokretač ljubinih postupaka, kako onda ona može biti „neverna“ i „ljubavnica“? Ako je Vlah Alija stradao zbog otete žene, kako joj onda može biti ljubavnik? U odnosu sa otetom ženom, kojom rukovodi strah, on može biti samo nasilnik. Milija kao da je uzalud spasio ljubi život. Uzalud je prekršio epske formule, ne nazivajući je kujom, kučkom, kurvom, preljubnicom i nevernicom, kao što su to učinili neki drugi pevači. Izneverena očekivanja kao da su, od strane kritike, rezultirala osvetom ćutanja. A prećutkivanje je kukavičko odobravanje mizoginije.

***Ključne reči**: mizoginija, neverna ljuba, preljubnica, ljubavnik, književna kritika*

Uvod

Zar ne znaš da si Eva?
Nad tim polom leži presuda Gospodnja.
Dok ona postoji, potrebna je krivica.
Ti si vrata đavola, ti si načela ono stablo,
ti si prva prekršila Božji zakon,
ti si ta koja je nagovorila onoga
koga đavo nije mogao napasti.
Ti si lakoumno oduzela snagu čoveku,
slici Božijoj.
Tvojom zaslugom, za volju smrti morao
je umreti i Božji sin.

Tertulijan (Vidović, 2000: 110)

Pisati o mizoginiji, krajem druge i početkom treće decenije XXI veka, ne izgleda kao naročita hrabrost, niti novost. Međutim, pisati o elementima mizoginije u varijantama pesme „Banović Strahinja“, i danas predstavlja iskorak – kada je u pitanju usmena književnost. Detektovati mizoginiju, u ovom slučaju, ne znači razbijati patrijarhalne obrasce i epske formule, već naprotiv, uvažavajući postojeća ograničenja, dopreti na mračna i vekovnom maglom pokrivena tabu-mesta. Samim tim, neminovno je suočiti se sa uvreženim mišljenjima pevača (pripovedača) u prošlosti, ali i sa tumačenjima istraživača u sadašnjosti.

U ovom radu ćemo pokazati da patrijarhalni obrasci i epske formule, i za istraživače predstavljaju neku vrstu Svetog pisma usmene epike, pa smo zato kao moto rada i upotrebili Tertulijanov citat sa sve „presudom Gospodnjom“. Na primeru ove pesme žena je kriva, ona je „neverna“ i „preljubnica“ – i kada za to ne postoji nijedan smisleni argument – i ona se mora kazniti jer „nad tim polom leži presuda Gospodnja“.

„Jedna od najvažnijih funkcija narodne pesme, pripovetke ili predanja nije osvajanje novog, nepoznatog, već kanonizovanje već poznatog, usvojenog prostora.“ (...) Istraživač, dakle, mora težiti da obuhvati mehanizme koji, s jedne strane, omogućuju improvizaciju stvaraoca i prenosioca usmenog dela, koji je u isto vreme i njegov konzument i, s druge strane, određuju estetiku istovetnosti (Lotman,1976:370), bez koje usmeno delo kao takvo ne postoji“, podseća Boško Suvajdžić u svojoj knjizi „Junaci i maske“ (Suvajdžić, 2005:10).

Zašto na početku navodimo „kanonizovanje već poznatog i usvojenog prostora“ kao najvažniju funkciju narodne pesme? Tumači ne uočavaju mizoginiju jer podrazumevaju da je patrijarhalni obrazac, sa sve epskim formulama, poznati kanonizovani prostor u koji se ne dira. Drugim rečima, ako je nametnuta epska formula nametnula i način razmišljanja, tu onda nema mizoginije jer je u pitanju – formula? I u toj tački se ovo pitanje grana: mizoginija, navodno, nije postojala u toku nastajanja ovih pesama jer je bila „pokrivena“ formulama, ali ne postoji (ili se ne prepoznaje), ni danas, u savremenim tumačenjima? Ovaj rad će pokušati da rasvetli ideju da je u samoj epskoj formuli patrijarhalnog obrasca sadržana mizoginija; da se tako, sa jedne strane, njeno postojanje negira, a sa druge strane se podrazumeva (pa se, samim tim, i ne vidi potreba za tumačenjem).

Epska formula se danas teorijski različito definiše. Podrazumeva stereotip, kliše, stajaće, opšte mesto, ali je usko povezana sa jezikom i kompozicijom, često je i deo kreativnog postupka, model za oblikovanje strukture epske pesme. Tako postoje formule za način odvijanja megdana, dočeka, pozdrava, nazdravljanja, zaklinjanja, ali i za ponovljene situacije (svitanja, srdžbe, plakanja, sreće i nesreće...). Međutim, jezička građa kojom se, kao zadatom formulom, popunjavaju određena mesta u pesmi, ne mora se prenositi doslovno, pa tako, između ostalog, nastaju varijante.

Na primeru ove pesme, tačnije, njenih brojnih varijanata, vidimo da su epska formula, pa tako i patrijarhalni obrazac, ipak promenljivi, i da zavise isključivo od pevača i njegove smelosti da iskorači iz zadatog, kanonizovanog prostora. Milija Kolašinac[1] je iskoračio daleko ispred svoga vremena, ne samo inteligencijom i talentom, već stavom i mentalitetom, za ono vreme revolucionarnim. Nije slučajno baš njegova varijanta uvrštena u školski program. Međutim, tumači današnjice ne pokazuju interesovanje da i sami iskorače iz obrazaca prošlosti. Elemente mizoginije, tako, u ovoj pesmi neometano i sa uspehom previđaju svi čitaoci: učenici, nastavnici, studenti, profesori, kritičari, tumači i istraživači.

[1] Pesmu koja se obrađuje u školskom programu Vuk Karadžić je zabeležio od Milije Kolašinca, u Kragujevcu, 1822. godine, a prvi put ju je objavio krajem 1823. u II knjizi lajpciškog izdanja. „Vuk je, vrlo verovatno – ne toliko svojom krivicom, koliko krivicom tadašnjeg nesavršenog načina zapisivanja usmene književnosti – kvario i ometao Milijinu improvizaciju, i da je na velikoj „tegobi i muci“ (Vukove reči o zapisivanju pesama od Milije) bio ne samo Vuk nego i Milija: Miljija je morao Vuku svaku pesmu pevati „po nekoliko puta“ (dok je Vuk ne bi upamtio), a onda je morao pevati još jednom ali polako (da bi Vuk mogao pesmu zapisati), i onda još jednom pevati (da bi Vuk mogao porediti pevanje sa zapisanim). Medeničino mišljenje potvrđuje se, mislim, i Vukovim vladanjem posle svršenog posla s Milijom: ni jednom jedinom reči nije se Vuk više zainteresovao za najvećeg pesnika narodne književnosti niti za njegove ostale pesme. A mogao se interesovati: preko kneza Vase Popovića, pa možda i Marka Nemanjića. Za druge pevače se, međutim, Vuk interesovao, raspitivao se o njima, tražio novih pesama od njih preko svojih dopisnika i saradnika. Toliko je Vuka Milija zamorio.“ (Matić, 1972:149)

Objašnjenje, koje bi u ovom radu moglo potkrepiti detektovanje mizoginije sa stanovišta feminizma, dala je Marina Blagojević: „Mizoginija je produkt patrijarhata. (...) Ali ne onog patrijarhata kojim se označava samo jedan porodični oblik zasnovan na muškom srodstvu i očinskoj moći, već patrijarhata kao društvenog obrasca muške dominacije, muškog doživljaja sveta i muške konceptualizacije tog sveta“ (Blagojević, 2000a: 603). Potvrda da je mizoginija produkt patrijarhata, veoma je važna za ovaj rad, budući da se elementi mizoginije kojima ćemo se baviti zasnivaju na patrijarhalnoj kultri i muškoj nadmoći.

Pesma „Banović Strahinja“ je u drugom nizu godina bila toliko značajna , ne samo za srpsku već i za evropsku javnost, da su joj posvećeni čitavi skupovi na kojima se ozbiljno raspravljalo o nekim „spornim“ stihovima i njihovim značenjima. Kada je 1828. godine izašao Gerhardov prevod srpskih narodnih pesama na nemački, pesma o Banović Strahinji zainteresovala je Karla Avgusta, velikog vajmarskog vojvodu, kome je bilo čudn o što je srpski junak (s obzi rom na tradiciju kažnjavanja) oprostio ženi. Vojvoda je razgovarao sa Geteom, pa i sa Gerhardom kao prevodiocem, misleći da je u pitanju greška u prevodu. Više od stotinu godina posle toga, opet se jedan Nemac zainteresovo za ovu pesmu: slavista Gezeman. On je 1934. godine o ovoj temi (praštanje „nevernoj“ ženi) održao predavanje u Beogradu. Svetozar Matić, pišući o Evropskim danima „Banović Strahinje“, kaže: „Znatan broj naših naučnika i književnika, među njima i profesora univerziteta i akademika (B. Popović, J. Prodanović, N. Vulić, H. Barić i drugi) ponovo su uzeli da za Gezemanom raspravljaju pitanje koje je sto godina ranije pokrenuo Karl Avgust, pitanje Banovog opraštanja nevernoj ženi, postupka toliko različitog od ponašanja ostalih junaka naše epske pesme u sličnim prilikama.“ (Matić, 1972:147).

Upravo zbog toga što je ova pesma toliko važna, upravo zbog njene izuzetne estetske vrednosti (o kojoj će tek biti reči), kao i zbog činjenice da će se o njoj govoriti i učiti u školi i u budućnosti, ovaj rad mora biti napisan. Uz rizik da neće biti prihvaćen od strane istraživača koji su se njom do sada bavili – iz drugih uglova i sa akcentom na drugim temama – pitanjem „Zagonetke o Strahiniću“ (da li Strahinja prašta zbog tazbine, jer neće imati s kime „ladno piti vino“, ili raskida sa tazbinom i prašta ženi zato što je to viteški) – otvaramo novo poglavlje mogućih tumačenja, obrativši sada pažnju na lik ljube. Ona stoji kao tamna strana naspram najsvetlijeg, najdivnijeg i najsavršenijeg junaka naše usmene epike, Banović Strahinje.

Milijina varijanta obrađuje se u okviru predmeta Srpski jezik i književnost (gradivo za prvi razred gimnazija i srednjih škola), a učenici se po nastavnom programu upućuju na kritike Jovana Deretića i Petra Džadžića (Jovan Deretć: „Banović Strahinja. Struktura i značenje“ i Petar Džadžić: „Učini kao Strahinić“). To

je od presudnog značaja da se ozbiljno pristupi temi preljubništva i neverstva, budući da generacije mladih ljudi stasavaju na ovoj pesmi i njenim vrednostima, usvajajući ih kao deo tradicije i kulturnog nasleđa, ali i kao moralni uzor. Veoma je bitno kakvo tumačenje im se ponudi od strane profesora, tumača i kritičara, i koje i kakve vrednosti iz epske poezije oni prepoznaju i usvajaju. Naime, učenici se sa svojih petnaest godina susreću sa temom „neverne“ ljube i ona kao takva trajno ostaje u njihovom pamćenju.

U *Čitanci za prvi razred gimnazija i srednjih škola,* autorki Bosiljke Milić i Katarine Vučić, posle pesme date u celini, dat je kratak odlomak iz kritike Radmile Pešić, u kome stoji: „I u starijim i u novijim varijantama postupak Banović Strahinje prema nevernici kreće se uglavnom po ustaljenim sižejno-tematskim okvirima narodne epike: žena se kažnjava smrću“. (Milić, Vučić, 2019: 55).

Pojam neverstva nije učenicima objašnjen, niti je precizirano njegovo značenje. Svi ga usvajaju i koriste, tako da se i učenicima nudi da ga na isti način usvoje, bez razmišljanja o njegovoj opravdanosti. Ovo je još jedan način da se mizoginija razvija među mladim generacijama i prenosi kroz XXI vek, kao što se i do sada neometano prenosila, i to kroz pesmu neospornih estetskih vrednosti, koja predstavlja vrhunac srpske usmene epike.

Termin kao (Ljubina) sudbina

Smatram da se mora napraviti razlika između preljube i izdaje. Izdaja može da podrazumeva i neverstvo, a neverstvo preljubu (jer je širi pojam), ali zato je nevernica „ona koja je neverna u ljubavi, u braku, preljubnica“ i to je jedino značenje ove reči. Nevolja je u tome što ova dva termina i narodni pevač i brojni tumači izjednačavaju, određujući tako Strahinjinoj ljubi etiketu nevernice i preljubnice – kao sudbinu. Ovako se uspostavlja pogrešan značenjski i vrednosni kod, koji se kasnije, nepromenjen, vekovima prenosi iz patrijarhalne kulture u savremeno doba.

Pozvaćemo se, najpre, na „Rečnik srpskoga jezika“ u izdanju Matice Srpske iz 2011. godine, kako bismo ove sporne pojmove jasno definisali:

Nevera jek. nevjera ž 1. neverstvo. 2. (često u narodnoj poeziji) nevernik, izdajnik. 3.neverica, sumnja; (Nikolić, 2011: 794).

Neveran jek. nevjeran, -rna, -o, 1. a. koji nije veran, nije odan; koji krši zadatu reč. b. koji nije veran u ljubavi, u braku: ~ muž, ~ žena. 2. neadekvatan, nerealan;

neistinit, netačan. *neverni Toma, onaj koji u sve sumnja, koji ništa ne veruje; (Nikolić, 2011: 794).

Nevernica jek. nevjernica ž ona koja je neverna u ljubavi, u braku, preljubnica; (Nikolić, 2011: 794).

Preljuba ž (preljub m) prekršaj bračne (ljubavničke) vernosti; (Nikolić, 2011:1000).

Preljubnica ž ona koja je učinila preljubu; (Nikolić, 2011: 1000).

Neverstvo jek. nevjerstvo s kršenje date reči, ugovora; izdaja; prekršaj vereničke, supružničke odanosti; (Nikolić, 2011: 794).

Izdaja ž kršenje date reči, obećanja i sl., neverstvo; odavanje državne (društvene, nacionalne i sl.) tajne neprijatelju, prelazak na neprijateljsku stranu; (Nikolić, 2011:438).

Izneveriti jek. iznevjeriti, -im svr. 1. (nekoga) prekršiti, pogaziti datu reč, izdati, prevariti: ~ svoga gospodara, ~ saveznike, ~ muža. 2. (nešto) napustiti, ostaviti što, odreći se čega; ~ svoje ideale, ~ partijska načela. 3. ne ispuniti očekivanja: ~ nade roditelja, ~ svoje profesore, . 4. fig. Prestati povoljno delovati, otkazati. – Izneverila snaga. Izneverilo srce. * ~ samog sebe, postupiti suprotno svojim uverenjima. (Nikolić, 2011: 445).

Ovde se najpre moramo zaustaviti na definiciji termina izneveriti, koja nam je data u objašnjenju isključivo za muški rod: ne navodi se „izneveriti ženu“, već samo: „svoga gospodara“, „muža“. Danas se, dakle, ne nudi precizno objašnjenje termina koji znači isto i u ženskom i u muškom rodu (doduše, nismo proveravali da li je dato u dvotomnom izdanju), ali kao da je suvišno definisati ono što je inače društveno prihvatljivo. Kao da je patrijarhalni obrazac jednostavno prenet sa sve „nevernom“ ljubom u XXI vek, pa zato „izneveriti“ ženu, za leksikografe i danas ostaje nepoznanica. Primećujemo da se termin „nevera“ može odnositi i na izneveravanje, pa u tom smislu možemo prihvatiti da ljuba jeste bila „neverna“ kada je izneverila Strahinju pomogavši u megdanu Vlah Aliji.

Međutim, kritičari koji koriste termin „neverna“ ljuba, ne misle na izdaju ove vrste, već na preljubništvo, dakle ono što bi se danas nazvalo prevarom u ljubavi. Oni tumači koji ova dva termina i odvajaju, koriste, pak, još precizniji, a opet neadekvatan termin: „preljubnica“. Bogdan Popović (koji se među tumačima izdvaja kao muškarac posebnog senzibiliteta, naročito objašnjenjem da Banović prašta – zato što prašta) – razume i razdvaja značenje ovih termina: „preljuba“ i „izdaja“. Međutim, da zlo bude veće, njegov zaključak glasi: da je Banović Strahinja oprostio „dvostruki greh“ (Popović, 1966: 195).

Dakle, on pod prvim grehom podrazumeva preljubu (koje nije bilo), a pod drugim: izdaju muža u borbi. Ovim će se pitanjem baviti i Jovan Deretić, o čijem će tekstu biti reči kasnije, budući da je jedan od glavnih predmeta ovog rada.

Upoređivanem i analizom naslova, ali i stavova pevača i sakupljača varijanata ove pesme, ispitaćemo postoji li neka od ovih terminoloških odrednica koja definiše ljubu kao nevernu ili preljubnicu. „Tema o nevernoj ženi koja pomaže otimaču i radi o glavi svome mužu bila je veoma popularna“, kaže Medenica u knjizi „Banović Strahinja u krugu varjanata i tema o neveri žene u narodnoj epici“, upotrebljavajući sporni termin još u naslovu. Upoređivanjem naslova dvadeset dve varijante, navedene u Medeničinoj knjizi, primećujemo da se samo jednom upotrebljava termin „izdaja“, jednom je ljuba „neverna“ i jednom se peva o njenoj „neveri“:

1) „Kako je Strahinji Banoviću žena učinila izdaju i kad su je za to braća nje pogubili“, 131 stih, bugarštica bez pripeva (zabeležena pre 1764. V. Bogišić);

2) „Kraljević Marko i neverna ljuba“, 85 st. Luka Ilić-Oriovčanin, Slavonski narodni običaji, Zagreb 1846. (U ovoj varijanti sličnog sižea, Marku je dodeljena Strahinjina uloga);

3) „Nevjera ljube Zrinića Nikole“, 582 st. iz rukopisne zbirke Josa Vukelića, sabrane oko 1885. u Drežniku; (U ovoj varijanti sličnog sižea, Nikoli je dodeljena Strahinjina uloga);

Međutim, pošto termin „neverna ljuba“ koriste tumači i kritičari koji su se ovom pesmom na različite načine bavili (Bogdan Popović, Jovan Deretić, Henrik Barić, Radosav Medenica, Petar Džadžić, Boško Suvajdžić...) – u dvadesetom i dvadeset prvom veku, opravdano možemo postaviti pitanje: da li se mizoginija, koja se zasniva na jeziku i diskursu usmene epske književnosti, obnavlja u tumačenjima koja se pesmom bave danas.

Zašto je siže o otetoj ljubi koja umesto mužu, u borbi pomaže otimaču, vekovima bio tako popularan? Sa gledišta pripovedača, umetničke obrade, pa i čitalaca, daleko je zanimljiviji ovakav siže, gde ljuba izneverava očekivanja. Da je pomogla mužu i spasila mu život, a Turčina ubila, ona bi preuzela ulogu glavnog junaka. A kako bi to bilo moguće, u patrijarhalnoj kulturi? Jasno je da onda lik Banović Strahinje ne bi bio ono što je sada. Ni Milijina pesma ne bi bila remek-delo usmene epske književnosti. Zato je ovaj siže idealan; a mi možemo nastaviti sa dokazima i opravdanjima, kako bismo sprečili dalju mizoginiju, jedino gde možemo: u književnoj kritici i tumačenjima koja će tek nastajati.

Ljuba jeste izneverila svoga muža kada je na megdanu pomogla Turčinu. To je činjenica. Ali takav postupak trebalo bi da doprinese umetničkoj obradi pesme. U varijanti starca Milije, postupci junaka su motivisani, likovi su psihološki razrađeni, pripovedač je talentovan i vešt. Preuzeta formula o ljubi koja pomaže otimaču ovde je takođe motivisana: i to ljubinim strahom. Ona iz straha pomaže Turčinu umesto svome mužu. To uočavaju i Snežana Samardžija, u svojoj knjizi „Uvod u usmenu književnost“ (Samadrdžija, 2007: 51) i Boško Suvajdžić u knjizi „Junaci i maske“ (Suvajdžić, 2005: 39) – kao tumači koji se ovom pesmom bave u dvadeset prvom veku. Međutim, po pitanju ljubine krivice, kao i njenog „neverstva“, mišljenja istraživača su i dalje ujednačena u „presudi“, ili se pak, o tome, oni uopšte ne izjašnjavaju.

Zato ćemo, osim relevantnih kritika koje se obrađuju u školskom programu, navesti i jedno interesantno mizogino tumačenje koje im prethodi, a potom i jedno koje dolazi iza njih, kao posledica ustaljenih stereotipa po pitanju jezika i diskursa.

Podlost i preljuba

Henrik Barić je jedan od najinteresantnijih i najvatrenijih mrzitelja Strahinjine ljube. On se, recimo, u svojoj skici za metodološku studiju („Netko bješe Strahiniću Bane“) ironično i podsmešljivo ruga ljubi nazivajući je „preljubnom i podmuklom ženom“ (Barić, 1966: 196). I ne samo to. On ostrašćeno, bez imalo ustezanja, zajedljivim i ponižavajućim tonom u kojem se jasno prepoznaje mizoginija, kaže: „Kad stari Jug Bogdan, razjaren što je „mila šćerca“ njegova učinila u svojoj podlosti ono zašto se još nije rodio junak, naređuje sinovima da je raznesu noževima, i kad noževi zablistaju u njihovim rukama, pri pomisli da Jugovići možda misle da on, Strahinić, ne bi smeo sam da je kazni, jer je on vlastelinčić, a njihova sestra velikaška kći – uvređen do dna ojađene junačke duše, kao da je devet noževa potrgnuto na njega, u prepotentnoj svesti svoje snage i etičke superiornosti nad ljudima kadrih da samo jednu „kuju“ poseku – imperativnim gestom, ispruženom golom rukom zadržava zamah devet mačeva:“... (Barić, 1966: 203).

O kakvoj podlosti Barić govori i čime je argumentuje? Ovom kritičaru kao da je žao što ljuba u Milijinoj varijanti nije kažnjena, upravo tim noževima, od strane braće koja nisu želela da pomognu kada je trebalo da je spasavaju. Izgleda, naime, kao da bi je sam Barić, da se on lično pitao, baš tako kaznio. Ne bi li trebalo da tumač kontroliše svoju ostrašćenost i da pokuša da ne bude u ovolikoj meri ličan, čak i ako je razlog tome iskreno i potpuno identifikovanje sa glavnim junakom, čiju bol oseća kao svoju? Barić, u ovoj rečenici, učitava gotovo sve: i da je „mila šćerca“

podla, i da Strahinja misli da Jugovići „možda misle“ da on ne sme sam da je ubije (upotrebiti „možda“ kada se tumači ponašanje junaka može da odvede u potpunu improvizaciju i da se podvede na nagađanje), pa čak do te mere ulazi u lik da i on „oseća“ ono što Ban oseća – kao da je devet noževa na njega samog potrgnuto.

U Milijinoj varijanti nema ni nagoveštaja o tome da je ljuba podla, ali ima u nekim drugim varijantama, na pimer, varijante pevačica sa primorja, Frane Tomašić i Anice Begin, koje usmrćuju ljubu, prethodno joj pripisujući loše osobine (Medenica, 1965: 269-315) , pa je ovakvo opisivanje ljube ili rezultat učitavanja iz drugih varijanata ili nepažljivo čitanje Milijine varijante.

Pripisivanje osećanja inferiornosti, zbog nižeg porekla u odnosu na Jugoviće, takođe je rezultat učitavanje iz drugih varijanata. Na primer, može se učitati iz varijante Vuka Vrčevića, koja se, kao i varijante pevačica sa primorja, nalazi u Medeničinoj knjizi, odakle ih ovom prilikom, upoređujemo; (Medenica, 1965: 271-278) sve do toga da junak oseća kao da je na njega (i njegovu odluku) devet noževa potrgnuto, te da zato ispruženom golom rukom sprečava Jugoviće da sestru pogube. U ovolikoj meri lično, po unutrašnjem osećaju čisto esejističko tumačenje prepuno nagađanja, ne može se prihvatiti kao relevantno. Ali i te kako može kao mizogino upravo zbog tona, jezika, sarkazma i prezira koje tumač oseća i otvoreno pokazuje prema ženskom liku.

Kao što svaki pevač pokušava da iznese svoju ideju o ličnosti Banović Strahinje (pojedine motive preinačujući, kombinujući i menjajući) tako se, moglo bi se zaključiti, i kritičari kreću po tankom ledu između objektivnog (onog što u pesmi zaista postoji) i ličnog (onog što se, svesno ili nesvesno, učitava). Možda je, sudeći po tome, nemoguće ne biti bar po malo ličan u vezi sa tumačenjem ove pesme. Ali zabrinjava podatak da je ova Barićeva skica za studiju objavljena u drugoj polovini dvadesetog veka (Narodna književnost, priredio Vladan Nedić, Nolit, Beograd 1966), a da je mišljenje koje autor iznosi blisko srednjevekovnom. Kao da je sam Barić nakratko izašao iz daleke prošlosti kako bi o ovoj pesmi progovorio, ili se iz XX veka vratio u vreme kada su žene spaljivane na lomači kao veštice, pa odatle pušta svoj gromki muški vapaj.

Al` ako je jednu noć noćila

Jovan Deretić u svojoj, inače izvanrednoj studiji: „Banović Strahinja. Struktura i značenje“, koja se nalazi u školskom programu, konačno obraća pažnju na značenje termina „neverstvo“. Doduše, on ga tumači u drugom kontekstu, jer se bavi psihološkom motivacijom u pesmama starca Milije:

„Nevera žene prema mužu samo je polazna tačka osvetljavanju složenijih moralnih odnosa među ljudima. Glavnog junaka nije izneverila samo žena, nego i tast, šuraci i prijatelji. (...) Pesma dakle ne govori o neverstvu žene prema mužu nego o neverstvu čoveka prema čoveku.“ (Deretić, 2007:49).

Deretić jasno stavlja termin „izneveriti“ u kontekst širih ljudskih odnosa. Ako bismo izdvojili ove tri citirane rečenice, i samo na osnovu njih tumačili ovu studiju, Deretić se ne bi ogrešio o ljubin lik. Međutim, nekoliko redova ranije, on navodi sledeće: „Pesnik u njoj ne uzima neverstvo žene kao takvo (...) on ulazi u psihologiju neverstva. (...) Jug Bogdan savetuje zeta da se ne izlaže opasnosti zbog žene koja je već učinila neverstvo, jer će ona uvek pretpostaviti ljubavnika mužu.“ (Deretić, 2007:49) – odakle je jasno da se, i u ovoj studiji, neverstvo poistovećuje sa preljubom, a o tome svedoči i nazivanje Vlah Alije ljubinim ljubavnikom. Sledeće stihove Deretić navodi kao dokaz:

„Znaš li, zete, ne znali te ljudi! –
Al` ako je jednu noć noćila,
jednu noćcu s njime pod čadorom,
ne može ti više mila biti:
Bog j` ubio, pa je to prokleto,
voli njemu nego tebi, sine.“ (Deretić, 2007:49).

Kada citirajući reči Jug-Bogdana kaže da je „žena već učinila neverstvo“ (Deretić, 2007:49), što je najčudnije i najmanje prihvatljivo, Deretić kao dokaz navodi stihove koji nikako ne ukazuju niti na ljubinu preljubu (ponovićemo da je ljuba bila oteta), niti da će se ta – „preljuba“, sada zvana izneveravanje – ponoviti. Ovo je pogrešna interpretacija Jug Bogdanovih reči, a značenje se učitava.

Navodno „predviđanje“, kako Deretić razume reči Jug-Bogdana, zapravo ima sasvim drugo značenje, i ono je plod kolektivnog mišljenja patrijarhalne kulture: ljuba postaje nepoželjna jer je provela noć s Turčinom. Još manje je razumljivo kako Deretić povezuje ove „proročke“ stihove sa „psihološkom dijagnozom neverstva“, dovodeći ih u uzročno – posledičnu vezu, kada vidimo da ljuba nije

počinila preljubu, već da je bila oteta. Njen kasniji postupak izneveravanja muža (kada pomaže Turčinu u megdanu) ne može biti nastavak ili ponavljanje neverstva. To je prvo i jedino ljubino izneveravanje. No, Deretić to ovako objašnjava:

„Kasniji postupci žene potvrdili su to predviđanje: čim je ugledala muža, opomenula je ljubavnika na opasnost, a kad je zatrebala njena pomoć, pomogla je ljubavniku a ne mužu. Pesnik je najpre dao psihološku dijagnozu neverstva, a zatim je pokazao neverstvo na delu.“ (Deretić, 2007: 49).

Tražeći po svaku cenu psihološku motivaciju, Deretić je nalazi i tamo gde je nema, to jest, konstruiše da izgleda kao da je ima. Ovo je i njegovo najveće ogrešenje o ljubin lik. Samim tim što ignoriše otežavajuće okolnosti kojima se ljubin postupak i te kako može, ako ne opravdati, ono bar razumeti, i sam ulazi u krug mizoginih tumača ove pesme, iako mnoge strukturne i značenjske elemente sagledava studiozno i nepristrasno. Nazivanje Vlah Alije ljubinim ljubavnikom takođe je neopravdano, osuđujuće i uvredljivo. Dakle, mizogino. Bilo bi opravdano jedino pod uslovom da je ljuba napustila muža i dobrovoljno provela noć sa Turčinom.

Milija samo u dva stiha pominje da je do intimnog čina ipak došlo. Ovo treba naglasiti jer se u mnogim varijantama čak i ne pominje da li se između ljube i Turčina išta dogodilo, već se sama pretpostavka da se dogodilo, uzima kao argument „preljube“.

„Al` da vidiš silna Vlah Alije!
Svu noć ljubi Strahinovu ljubu
na planini Turčin pod čadorom.“ (Nikolić, Milić, 2019: 51).

Postoji varijanta Vuka Vrčevića „Banović Strahinja i Aga Alilaga“, zapisana 1864. godine, koja se nalazi u Medeničinoj knjizi „Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici“, u kojoj Turčin ljubu u presudnom trenutku megdana nagovara rečima:

„Ljubiću te i milovaću te
Deset puta bolje nego Bane.“ (Medenica, 1965: 277).

Moguće je da je Jovan Deretić prilikom tumačenja učitao značenje ove varijante u varijantu starca Milije. Može se pretpostaviti da je isto učinio i kad je u pitanju psihološka procena ljubinog lika povodom pomaganja Vlah Aliji. Iz nekih drugih varijanata, na primer, „Mladi Banović“, Milan Cvetković i Stanko Stanojević, Narodne pesme iz Crne reke, br.17. Rukopisna zbirka SANU, Eth. Zb. 38 (Medenica, 1965: 311-315), u kojima se ne navodi strah kao motiv za pomaganje Turčinu, i što

je presudno: upozorenje da joj Strahinja nikada neće oprostiti što je provela noć sa njim – već samo Turčinova obećanja: „Raniću te medom i šećerom“ – Deretić učitava:

„Kada je trebalo da se opredeli za muža ili za ljubavnika, ona se nije odazvala na jednostavni poziv da pomogne bilo kome od njih nego na obećanje ljubavnika da će joj pružiti lep i ugodan život. Razlozi neverstva su dakle uvek lični: strah za život, materijalna korist, želja za ugodnijim životom, i slično“ (Deretić, 2007: 39).

Osim što ovde zanemaruje značenje stihova koji jasno motivišu ljubin postupak strahom (ljuba budi Vlah Aliju da ga upozori, a kasnije mu i pomaže u megdanu – jer se boji, što dokazuju stihovi: „sad će tvoju glavu ukinuti / sa` će mene oči izvaditi“ (Milić, Vučić, 2019: 55), a odmah posle toga (navodeći kako iza svakog neverstva stoje sebični razlozi i lični interesi) kaže kako je ljuba najpre pomislila da muž dolazi da je kazni, a ne da je spasi, Deretić propušta još jedan važan momenat: ljuba nema razloga da se polakomi na „med i šećer“. Treba li podsećati da je ljuba i kod Strahinje imala lep i udoban život, da je živela na dvoru kao vlastelinka okružena slugama, te da ju je i Strahinja hranio „medom i šećerom“, a da je i sama velikaška kći pa je u raskoši odrastala? Čemu onda ovakvo banalizovanje ljubinog postupka? Ako znamo da u patrijarhalnoj tradiciji žena može biti najmonstruoznije kažnjena zbog noći provedene s Turčinom, i da je, stoga, strah koji oseća opravdan, zašto se Deretić osvrće na „med i šećer“? Ta materijalna korist, kao motivisanje ljubinog postupka, u Milijinoj varijanti ne postoji. Samim tim nema razloga da se lik ljube sagledava u jednoj uvredljivoj, po stereotipu ženskoj sklonosti (ženskoj mani) – želji za lagodnim životom – koji je važniji od vernosti, poštenja i časti. Žena se u ovakvim situacijama kažnjavala, ne zato što je počinila „preljubu“, već zato što je njena čast ukaljana, i zato što, po patrijarhalnim normama, ona više nije vlasništvo svoga muža, već je sada posed drugog muškarca.

Najjednostavnije rečeno, time što ju je obeščastio Turčin, ona postaje nepoželjna za srpsku pravoslavnu zajednicu. Sa druge strane, pokušaj Vlah Alije da ljubu pridobije na sve moguće načine i koristeći sva sredstva (pa i toliko pominjani „med i šećer“, koji je ovde očigledno opšte mesto, formula), može biti shvaćen i kao pokušaj čoveka koji, ne samo da želi spasiti svoju glavu, već i da zadrži ženu u koju se zaljubio. U ovoj smeloj pretpostavci poslužićemo se i Deretićevim tumačenjem (koje poričući jedno, potvrđuje nešto drugo) kako bismo je potkrepili:

„Činjenica je, međutim, da u pesmi ni jednom rečju nije nagoviješteno bilo šta o ljubavnom ili kakvom drugom osećanju junaka prema ženi. Ovo se ne može pravdati nekom tobožnjom patrijarhalnom smernošću narodnog pevača, jer je motiv ljubavi unesen u pesmu, ali ne u vezi sa likom glavnog junaka nego sa likom njegovog protivnika Vlah Alije.“ (Deretić, 2007: 51).

Deretić, dakle, jasno vidi da je Vlah Alija zaljubljen, ali ljuba kao da je i zbog toga kriva, pa se o njoj, i zbog toga, govori kao preljubnici, a strah za sopstveni život stavlja se u istu značenjsku ravan sa „medom i šećerom“. Još interesantnije je da Deretić ne uočava ljubav kao pokretački motiv u liku Banović Strahinje, već njegovo ponašanje objašnjava „u skladu sa moralnim kodeksom koji je imanentan narodnoj epici“ (Deretić, 2007: 51), što je potpuno tačno, ali što istovremeno ne mora da isključuje i prisustvo junakovih osećanja prema supruzi.

„Za razliku od tasta, šuraka, i svojih prijatelja iz Kruševca koji ostavljaju čoveka u nevolji, Ban je predstavljen kao čovek koji je u stanju da se žrtvuje za drugoga, da izloži svoj život opasnosti da bi pomogao drugome. Požrtvovanje kao jedna od idealnih formi ponašanja suprotstavljeno je neverstvu kao formi morala ljudi koji okružuju glavnog junaka“ (Deretić, 2007: 51). Ovde Deretić, za razliku od većine kritičara, jednako kritikuje plejadu muških likova u pesmi, na jednom mestu čak procenjujući da je njihovo neverstvo teže i gore od ljubinog. Međutim, kao što ne vidi da ljuba nije preljubnica i nevernica – kako je naziva od trenutka kad je oteta, tako previđa i motiv ljubavi. Ovom prilikom, zato, navodimo stihove koji otvaraju nove vidike i prostor za tumačenja ove pesme u ljubavnom ključu:

„No moj taste, stari Jug-Bogdane,
Iako je moja danas ljuba.
Ljuba moja al` je šćera tvoja
Sramota je i mene i tebe;
No, moj taste, stari Jug Bogdane
Misliš li me mrtva požaliti,
Požali me dok sam u životu.
Molim ti se i ljubim ti ruku,
Da daš mene đece devetoro,
Đecu tvoju a šureve moje,
Da ja taste u Kosovo pođem,
Da potražim dušmanina moga
Koji mi je roblje zarobio.“ (Milić, Vučić, 2007: 51).

Ovo su najsnažniji ljubavni stihovi naše usmene epike. Zašto Strahinja preklinje tasta da mu da devet Jugovića? Da bi oslobodio porobljeno roblje? Teško je zamisliti ovakvog junaka kako zbog roblja, pravde radi, preklinje tasta, smišlja čitavu strategiju, planira kako da preruši Jugoviće i stigne do Kosova... Zar on na početku opominje tasta da je „ljuba moja, al` je šćera tvoja“ – zato što želi da spase: porobljeno roblje? Zar zato izgovara najpotresnije reči, „misliš li me mrtva požaliti“ – jer želi da se žrtvuje: za porobljeno roblje? Teško je, zaista, da čitalac ne saoseća

sa Banović Strahinjom i njegovom tugom za porobljenim robljem (o kojem, inače, dalje u pesmi ni pomena nema)! Baš kao što, po Deretićevom mišljenju, ni reči nema o junakovim osećanjima prema ženi. Deretić namerno previđa Strahinjina osećanja u stihovima „požali me dok sam u životu“ koji izražavaju njegova duboka osećanja prema ženi, mnogo dublja od osećanja koja prema njoj ima rođeni otac. Od tog istog oca i braće, na kraju pesme je štiti ne dozvoljavajući im da je ubiju, što takođe dokazuje njegovu ljubav, a ne samo moralno pravo na nju, koje otac i braća više nemaju. Ona mu pripada, ali ne kao robinja sa kojom može da čini šta želi (kao u nekim drugim varijantama); ona mu pripada u najmoralnijem, najčistijem, najviteškijem i najljubavnijem smislu. „Misliš li me mrtva požaliti“ odnosi se na činjenicu da se Strahinja možda neće živ vratiti iz potrage za ljubom. Dakle, njegova ljubav, kao i njegova tragedija, u svakom smislu su daleko iznad onoga što osećaju otac i braća. Muž je ovde kao figura stavljen ispred oca, i on je taj kojem bi se izjavljivalo saučešće. I to je ono, ne samo za patrijarhalnu kulturu, već i danas – neuobičajeno, a istovremeno vredno osećanje: ljubav muža prema ženi koja nadrasta ljubav oca prema kćerki. I zato je Milija Kolašinac, kao pevač usmene narodne epike, toliko poseban i revolucinaran.

Ne možemo osuditi Jovana Deretića što u pesmi ne prepoznaje motiv ljubavi, ali takav pogled i takvo tumačenje jesu rezultat pogrešno postavljene polazne tačke. Samim tim, pomera se i težište. Ako je ljuba u polaznoj tački tumačenja „neverna“ – umesto oteta, ako ima „ljubavnika“ – umesto otimača, ako se u borbi odluči da pomogne Turčinu zbog „meda i šećera“ – umesto iz straha da će biti oslepljena i ubijena, ako se motiv ljubavi zameni spremnošću „žrtvovanja za drugoga“, (dakle bilo za koga), onda će i težište svakako biti izmešteno, u zavisnosti od poimanja patrijarhalnog sveta svakog tumača ponaosob. I upravo u tom izmeštenom težištu valja sagledati mizoginiju.

Još jedan detalj Deretić zanemaruje citirajući već pomenute stihove kao dokaz psihološke motivacije neverstva: kada Jug Bogdan zeta naziva sinom („voli njemu nego tebi, sine“), zauvek se odričući kćerke. To je sa stanovišta mizoginije bitno. Ljubav i poštovanje, koji se zetu ukazuju kada ga tast naziva sinom, proporcijalni su mržnji i preziru, koje taj tast, kao otac, oseća prema svojoj kćerki. I ovde, između redova, izbija mizoginija kao ljuta guja, kao otrov koji se iz patrijarhalne kulture prosipa vekovima, razdvajajući muškarce od žena, sinove od kćerki, zetove od snaha. Pa čak i kada nema krvnog srodstva, prednost se daje muškarcu: zet je važniji od kćerke, jer je muško, kao sin.

U Milijinoj varijanti ljuba (za razliku od nekih drugih varijanata) nema ime. Ona je do te mere depersonalizovana da joj ime nije ni potrebno. Ne mora ga imati jer ga glavni junak ima. Ona i treba da bude protivteža savršenom liku Banović

Strahinje i to je u umetničkom smislu opravdano. Čak doprinosi građenju lika žene koja je u rascepu, u bezizlaznoj situaciji (između muža i otimača) i, ma kako da uradi, kajaće se i stradaće – jer je žensko. Svedena je na ženku, slično kao kod životinjskih vrsta, pa i postupa instinktivno. Međutim, ako ovu depersonalizaciju posmatramo kao posledicu patrijarhalne kulture (žena je „Strahinjina ljuba“, time se karakteriše, prepoznaje, identifikuje; identitet stiče udajom i ne treba joj lično ime), možemo uočiti mizoginijske elemente koji se održavaju do danas. Promena ženinog prezimena udajom, i u XXI veku, na našim prostorima i dalje se podrazumeva. Veoma mali procenat žena dodaje muževljevo, a još manji zadržava svoje prezime. Promenom prezimena, žena menja i svoj identitet. Zadržava samo lično ime. Nekada (kao u vreme nastajanja ove pesme) nije bilo neophodno da se navodi čak ni ženino ime. Umesto toga, mogla je biti samo ljuba, ili pak: kučka, kuja, guja, nevernica, preljubnica, kao što smo već ilustrovali.

Učini kao Strahinić – oprosti, ali: šta?

Petar Džadžić je nezaobilazni tumač ove pesme, ali ne samo zbog činjenice da se njegova kritika obrađuje u školskom programu. On je dao najdetaljnije i najlogičnije obrazloženje o praštanju, a to je pitanje koje je dva veka mučilo raznorazne tumače. U svojoj kritici „Učini kao Strahinić“ on kaže: „Strahinja hoće da usmeri: ako mogu oprostiti ja, „netko“ i junak, i to ne samo podavanje Turčinu nego i još potpuniju izdaju, onda mogu oprostiti i drugi“ (Džadžić, 2007: 65-66). Džadžić naziva „podavanjem“ prisilni čin; čin koji je iznuđen; jer je ljuba oteta. Koliko puta tumačima treba doviknuti da je ljuba bila: oteta? Ne čuje se glas istine, ali još uvek odjekuje eho patrijarhalne mizoginije.

Džadžić jasno ljubu naziva preljubnicom: „kako se moglo dogoditi, da prva poznata verzija, nastala u zoni periferne epike, podrazumeva surovu kaznu, dok potonja verzija (...) nudi praštanje ili bar poklonjeni život preljubnici?“ (Džadžić, 2007: 65).

Zatim, što je pohvalno, precizno odvaja „preljubu“ od „nasrtaja“ na muža, dok većina tumača jednostavno oba ova problema objedinjuje jedim terminom: „neverna“, na taj način zamagljujući ono što bi zaista trebalo da bude ljubina „krivica“.

„Stoga je kazna rigorozna, kako i „dolikuje“ prestupu preljube i nasrtaja na svoga čoveka. U središtu epskog dinarskog patrijarhaliteta gde je iznuđena preljuba bila dovedena do paroksizma neposredno pre kazivanja Milijine verzije Vuku, pesnik kao da je ponudio lek i razrešenje.“ (Džadžić, 2007: 56).

Dragoceno je što je Džadžić uočio da je Milija ponudio „lek i razrešenje“. Međutim, njegov termin „iznuđena preljuba“ na jezičkom i semantičkom planu možemo posmatrati jedino kao oksimoron. Preljuba podrazumeva dobrovoljni čin. Ako je iznuđena, to nije preljuba, već obljuba ili silovanje.

Prevareni muž, neverna ljuba i ljubavnik

Boško Suvajdžić u knjizi dragocenoj za tumačenje srpske usmene epike„Junaci i maske“ iz 2005. godine, u Uvodu, povodom ove pesme kaže: „Pesma se završava bez podataka o daljoj sudbini glavnih aktera: prevarenom mužu, nevernoj ljubi i licemernoj tazbini“ (Suvajdžić, 2005: 22). Jasno je, dakle, ne samo da je ljuba „neverna“, već i da je muž „prevaren“. Da se misli na tipičnu bračnu preljubu, dokaz nalazimo nekoliko stranica kasnije: „Banova ljuba, pak, ne uspeva da ostvari komunikaciju ni sa svojim mužem ni sa ljubavnikom“ (Suvajdžić, 2005: 39).

Ljuba je, dakle, i iz perspektive tumača XX, pa i XXI veka, imala „ljubavnika“, iako se takav termin, u doba nastajanja ove pesme, u ovom kontekstu nije ni koristio. Ovo pokazuje da je pesmu moguće razumeti i tumačiti i van vremena i konteksta u kome je nastala. Da li je to opravdano, drugo je pitanje. Ako se ne smeju remetiti običaji patrijarhalne kulture koji su u pesmi ovekovečeni, u jezičkom obliku u kojem su nastali i zapisani: da se žena kazni i naziva „nevernom“, iako je oteta – zašto se onda dodatno, iz današnje jezičke perspektive, pojašnjava da je imala „ljubavnika“? Ako pak, za otetu ženu koja noć provodi sa otimačem kažemo da je neverna, a da joj je otimač ljubavnik, ako se dakle prebacimo na jezik savremenih bračnih odnosa, a poštujući tradicionalne epske formule – zašto onda ne možemo razumeti da se, uprkos tim istim formulama i obrascima, ljuba isto tako, sa današnje tačke gledišta, može i opravdati, te joj se i etiketa preljubnice, iako joj je narodni pevač pridenuo, može, od strane tumača, skinuti? Interesantno je da Suvajdžić zadržava jezik narodnog pevača kada su u pitanju ove ozbiljne terminologe odrednice, koje postaju i odrednice uloga i karaktera junaka: neverna (ljuba), prevaren (muž), ljubavnik. Suvajdžić, dalje, o ljubi kaže:

„Ona u pesmi govori samo dva puta. Obraća se ljubavniku da ga upozori na opasnost. Obraća se mužu da ga moli za život. I u jednom i u drugom slučaju strah je osnovni pokretač njenih postupaka. Junaci Banović Strahinje naglo i dramatično donose (pogrešne) odluke. Strahinjina ljuba baca obraz pod noge i pomaže svome otmičaru. Vlah Alija zbog otete žene gubi glavu. Banović Strahinja u zgusnutom vremenu u završnici pesme ne dozvoljava izvršenje očekivane kazne“ (Suvajdžić, 2005: 39).

Ako je strah pokretač ljubinih postupaka, kako onda ona može biti „neverna“ i „ljubavnica“? Ako je Vlah Alija stradao zbog otete žene, kako joj onda može biti ljubavnik? U odnosu sa otetom ženom, kojom rukovodi strah, on može biti samo nasilnik. „Pogrešne“ odluke, kako Suvajdžić tumači postupke ovo troje junaka, takođe ukazuju na mizoginiju. Etiketu preljubnice, dakle, ovaj tumač sa ljubinog lika ne skida jer je zaista smatra preljubnicom. Ona je izgubila obraz, a strah ipak nije opravdanje; Strahinja mora da je kazni, a to što je ne kažnjava, Suvajdžić smatra pogrešnom odlukom.

Po koga ili šta su ove odluke pogrešne? Iz čije perspektive su pogrešne? Ako je Vlah Alija pogrešio što je glavu okrenuo da vidi da li je ljuba živa, i zbog toga poginuo, to je zbog ljubavi učinio. To se ne može racionalno analizirati i nazivati greškom. Ako je ljuba izgubila obraz pomogavši otimaču, to se ne može nazvati pogrešnim postupkom, jer je motivisan strahom, dakle, opet se ne može racionalno analizirati, a još manje osuđivati. I na kraju, ako je i sam Banović Strahinja pogrešio kad joj je život oprostio, kako se to onda uklapa u građenje „njegovog lika, usamljenog na polju plemenitosti i dobrote“ (Suvajdžić, 2005: 39), kako ga sam Suvajdžić opisuje nekoliko redova ranije?

Pogrešne odluke u ovoj pesmi ne postoje. Odluke su rezultat emocija junaka i njihovih karaktera, onako kako ih je Milija oblikovao. Zatim, ljuba nijednom ne moli za svoj život (i ovo je učitano iz drugih varijanata, koje se, po pravilu, završavaju tragično po ljubu, a najsurovija je „Mladi Banović“ (Medenica, 1965: 315). Ljuba dvaput upozorava Vlah Aliju da Strahinja dolazi i to je jedino njeno progovaranje. I na kraju, ako je i Banović Strahinja pogrešio, time što je ljubi oprostio i nije dozvolio da je otac i braća razdele na komade, šta nam onda ostaje od ove pesme? A ako savremeni tumači pronalaze „greške“ koje za rezultat imaju poklanjanje života, jer bi ljubu svakako trebalo kazniti, nije li i to, sasvim izvesno, mizoginija?

Zagonetka o (pre)ljubi danas

„Mizoginija se ne smanjuje, ali ona se menja, postaje, kao u ostalom i sve druge represivne sile u postmodernoj civilizaciji, sve suptilnija, sve teže prepoznatljiva, sve rastočenija i neuhvatljivija, sve više usmerena na podsvest, sve „lukavija“. Dovedena do krajnosti, što je slučaj sa Vajningerovim iskazom „Muško i žensko – Nešto i Ništa“, mizoginija dostiže nivo apsurda koji samog sebe ukida.

Međutim, ono što je ključni mehanizam proizvodnje mizoginije nije jednostavno „ukidanje“ žena, već ambivalentnost prema njima, što je naročito vidljivo na nivou tradicionalne kulture (Radulović, 2000) ali i judeo-hrišćanske kulture uopšte. Ili,

kako to Vajninger kaže, „svako za sebe stvara ženu, a možda i dve: jednu kurvu i jednu majku“ (Vajninger, 1990). Na teritoriji između ovih ekstrema, straha i privlačenja, prezira i obožavanja, zaštite i eksploatacije, uspostavlja se mizoginija. (Blagojević, 2000b: 44).

Starac Milija kao da je uzalud spasio ljubi život. Kao da je uzalud odabrao da žena Banović Srahinje ne bude nijedna od ove dve Vajningerove „vrste“. Uzalud je prekršio epske formule, ne nazivajući je kujom, kučkom, kurvom, preljubnicom i nevernicom, kao što su to učinili neki drugi pevači. Izneverena očekivanja kao da su, od strane kritike, rezultirala osvetom ćutanja. A prećutkivanje je takođe odobravanje mizoginije.

Šta se to od ljube očekivalo? Šta očekuje narodni pevač, šta mladi čitalac u srednjoj školi, šta student, šta profesor, šta kritičar? Šta žena, a šta muškarac? Šta je ljuba trebalo da uradi kada je bila oteta? Da ubije silnog Vlah Aliju koji se odmetnuo i od samog turskog cara i koji se i u borbi pokazao kao jači od Strahinje? Da ubije samu sebe? Kako? Zašto? Po čijoj bi volji i ukusu bila takva ljuba? Šta je morala da uradi, pa da ne bude: preljubnica, kučka, nevernica, kuja?

Možda, da bude jedna od „mužeumnih“, „mužastvenih“[2] žena, kako su ih u srednjevekovnoj književnosti nazivali, a koje su se svojim vrlinama približile muškarcu? No, ne treba smetnuti sa uma da „mužeumne“ žene nisu posmatrane sa erotske, čulne strane, te da je i zato Strahinjina ljuba bila u težoj poziciji od onih retkih, koje su uspele da intelektom izdignu do moralnih uzora vremena i sredine kojoj pripadaju.

Postojale su u epskoj narodnoj poeziji i mudre žene – koje su mirile zavađenu braću; i hrabre i prkosne – koje sa mužem skaču u „ladnu Moravu“ kako ne bi dopale Turcima u ruke; i osećajne i plemenite – koje umiru od tuge za gospodarem i sinovima; ali te žene nisu stavljane na ispit istorije u jeku borbe, u kojoj one treba da odluče o životu i smrti. I to ne samo o životu dva silna junaka koja se za nju bore, već i o sopstvenom životu. Odjednom se sada, od žene u patrijarhalnim okovima koja nije izlazila iz kuće i koja se nikada ni za šta nije pitala, očekuje da: misli. Da bude visoko moralna, ludo hrabra, trezvena, odgovorna, pribrana, da donosi mudre odluke. Da deluje i mentalnom i fizičkom snagom (za koju patrijarhalna kultura podrazumeva da je: nema). I da nekim čudom, o, gle apsurda, zanemari sve te partrijarhalne zabrane (slično kao u pesmi „Hasanaginica“ [3]) koje su je i dovele u

[2] Termini „mužeumne“ i „mužastvene“ navedeni su prema Tomin, 2011: 7-15.

[3] U narodnoj baladi „Hasanaginica“, jednoj od najlepših i najpoznatijih sa ovih prostora, takođe se dovodi u pitanje poštovanje patrijarhalnog modela od strane nemoćne žene. Hasan-aga boluje „od ljutijeh rana“, „ob`laze ga mati i sestrica, a ljubovca od stida ne mogla“. Zbog toga što mu nije došla pod šator na ratištu, a što nikako nije priličilo supruzi u muslimanskoj patrijarhalnoj kulturi, Hasanaginica

poziciju u kojoj se nalazi, i da odjednom dela i razmišlja, ponaša se i bori, kao da je – muško! Dakle, od Strahinjine ljube se očekivalo da, ne remeteći patrijarhalnu tradiciju, na licu mesta postane: muškarac? I eto još jednog primera mizoginije!

Kada su varijante ove pesme zapisivane, možda nije bilo bitno, a možda nije bilo ni moguće, razdvojiti ljubina sagrešenja na ona koja se tiču preljube i ona koja se tiču izdaje. Žena je svakako kriva, čim odstupi od predodređenog obrasca ponašanja patrijarhalne kulture u kome je ukorenjena mizoginija. Narodni pevač može imati opravdanje u ovim činiocima koje određuju vreme i prostor, u pesničkim formulama koje se nasleđuju i prenose, na kraju krajeva, u slabosti sopstvenog zanata i pomankanju talenta. Ali koje opravdanje mogu imati brojni tumači ove pesme koji svoja mizogina tumačenja iznose u XX veku, kao i dan-danas?

Neminovno je da se čitalac danas zapita kako je moguće da se žena kažnjavala zato što je provela noć sa Turčinom kad se zna da su žene, devojke, čak i deca, na silu odvođeni, silovani, pa čak i ubijani i da se turska tiranija podrazumevala. Kako je moguće da muškarac treba da oprosti „preljubu“ kada preljube nije ni bilo? Tumači su se dugo sporili oko problema koji nije ni postojao, oko „zagonetke“ koju svaki srednjoškolac pred kojim se nađe ova pesma lako odgonetne. Toliko rasprava, toliko tekstova, skupova, zbornika radova, toliko umnih glava, sporilo se oko završetka pesme iznoseći čitave teorije i zasnivajući ih na pretpostavkama koje nisu bile utemeljene u pesmi. Stih „No sam ljubi svojoj poklonio“ i pitanje praštanja, okupirali su svu pažnju tumača. A ono što su zaključili Bogdan Popović i Jovan Deretić povodom „Zagonetke o Strahiniću“ jeste da ona nije sadržana u samoj pesmi pa ni u poslednjim, nejasnim stihovima, već da je „proizišla iz neumenja interpretatora da pažljivo čitaju“ (Deretić, 2007: 38).

Većina tumača, dakle, nije pažljivo čitala pesmu i zato nije razumela šta Strahinja govori na kraju, i zašto oprašta ljubi. Razočaravajuće, baš kao i činjenica da se niko od umnih naučnih istraživača nije pozabavio problemom koji, analogno pomenutom, možemo nazvati „Zagonetkom o (pre)ljubi“; a koja, za razliku od „Zagonetke o Strahiniću“ – postoji. Preljube nije ni bilo. Ali bilo je mizoginije, kojom se sve jasno objašnjava. Pokušali smo da na mizoginiju, sa svim njenim značenjima i posledicama, ukažemo na klizavom terenu usmene epike. Da čitalačkoj javnosti barem približimo misao o tome da mizoginija u varijantama pesme „Banović Strahinja“ postoji. I da, što je još strašnije, postoji u tumačenjima savremenih tumača i kritičara.

---

biva proterana iz kuće, odvojena od dece, brat je preudaje, muž je osuđuje i optužuje da je loša majka, i ona na kraju umire od tuge. Ova se pesma takođe obrađuje u prvom razredu srednjih škola i gimnazija i nalazi se u čitankama, u istom poglavlju kao „Banović Strahinja“.

Ako najpre, sam pojam mizoginije prestane da bude odbojan i stran savremenim čitaocima usmene epike, tada za njeno mapiranje više neće biti potrebna velika dioptrija. Videće se golim okom! Između dve krajnosti: prve, da mizoginije u usmenoj epici, pa samim tim i u pesmi „Banović Strahinja“ i svim njenim varijantama, nema; i druge, da se apsolutno sve u ovoj pesmi može podvesti pod mizoginiju, treba naći pravi put. Put nepristrasnog, pravednog i poštenog savremenog tumačenja.

„Pojam „mizoginija“ treba upotrebljavati sa punom svešću o tome da, s jedne strane on pomaže detektovanju, prepoznavanju, razumevanju mizoginije u društvenom životu, ali da, s druge strane, imenovanje nečeg „mizoginijom“ u krajnjoj instanci ojačava mizoginiju. Suština je u tome da se sam pojam na neki način „oslobodi otrova“, i vrati u javni diskurs kao refleks ženske moći, a ne novog razdvajanja, nove dominacije i manipulacije.“, kaže Marina Blagojević, u prvom tomu već pomenutog zbornika o mizoginiji (Blagojević, 2000b: 35).

U patrijarhalnom društvu mračne srpske prošlosti, u kome se žena za preljubu kažnjavala odsecanjem udova, vezivanjem konjima za repove, prosecanjem dojki kroz koje muškarac provlači svoje ruke, oslepljivanjem ili spaljivanjem, ljuba Strahinića Bana imala je, već kažnjena svojim polom, dovoljno tereta da ponese. Oslobodimo je barem jednog, možda najtežeg, a to je teret preljubništva. Nepravda koja joj je naneta teško se može ispraviti. Ovaj rad je tek jedan pokušaj. Bude li u budućnosti još ovakvih pokušaja, još tumača koji na „sitnice jezikoslovne“[4] – koje se tiču tek diskursa i neadekvatne terminologije – obrate imalo pažnje, možda ćemo do kraja odgonetnuti i tu, za sve žene, pa i čitavo društvo, tako važnu zagonetku: zagonetku o (pre)ljubi.

Literatura

Barić, H. (1966) „Netko bješe Strahiniću Bane“ (skica za metodološku studiju). U: Nedić, V. (ur.) *Narodna književnost*. Beograd: Nolit: 196

Blagojević, M. (2000a) Različitost koja boli: društvene determinante životnih kriza kod žena. U: Blagojević, M. (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji, diskursi i prakse (I tom)*, Beograd: AŽIN: 603-608.

Blagojević, M. (2000b) Mizoginija: nevidljivi uzroci, bolne posledice. U: Blagojević, M. (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji, diskursi i prakse (I tom)*, Beograd: AŽIN: 31-55.

[4] *Sitnice jezikoslovne* je knjiga Jovana Hadžića, objavljena 1837. u Novom Sadu, na koju je Vuk Karadžić napisao poznati *Odgovor na Sitnice jezikoslovne* i objavio 1839. godine u Beču. Sintagmu ovde ironično koristimo, ne aludirajući na pomenuto delo, već na značaj diskursa u tumačenoj pesmi i kritikama.

Deretić, J. (2007) Banović Strahinja. Struktura i značenje. U: Milić, B., Nikolić, Lj. (ur.) *Lektira za učenike srednjih škola 1, II dopunjeno izdnje*. Beograd: IP Vaša knjiga d.o.o.: 38-51 .

Lotman, J.M. (1976) *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.

Matić, S. (1972) Milija, Evropski dani Banović Strahinje. U: Matić, S. (ur.) *Novi ogledi o našem narodnom epu*. Novi Sad: Matica srpska: 147-149.

Medenica, R. (1965) *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, Odeljenje literature i jezika, knjiga 14.

Narodna epska pesma „Banović Strahinja“. U: Milić, B., Vučuč, K. (ur.) (2019) *Čitanka za prvi razred srednje škole.* Beograd: Zavod za udžbenike: 51-52.

Nikolić, M. (redigovao i uredio) (2011) *Rečnik srpskoga jezika, izmenjeno i popravljeno izdanje*. Novi Sad: Matica srpska.

Pešić, R. (2019) Narodna književnost. U: Milić, B., Vučić, K. (ur.) *Čitanka za prvi razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike: 55.

Popović, B. (1966) O „poslednjim stihovima“ pesme Banović Strahinja. U: Nedić, V. (ur.) *Narodna književnost.* Beograd: Nolit: 195

Samardžija, S. (2007) *Uvod u usmenu književnost*. Beograd: Narodna knjiga.

Suvajdžić, B. (2005) *Junaci i maske*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.

Tomin, S. (2011) *Mužastvene žene srpskog srednjeg veka*. Novi Sad: Akademska knjga.

Džadžić, P. (2007) Učini kao Strahinić. U: Nikolić, Lj., Milić, B. (ur.) *Lektira 1 za učenike srednjih škola*. Beograd: IP Vaša knjiga, d.o.o.: 65 – 66.

Vidović, M. (2000) Predrasude o ženama u novozavetnim spisima. U: Blagojević, M. (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse (prvi tom)*. Beograd: AŽIN: 105-117.

MISOGYNY IN THE LITERARY CRITICS' DISCOURSE PRESENT IN THE SCHOOL CURRICULUM IN THE ANALYSIS OF THE POEM „BANOVIC STRAHINJA“

Milija's version of the poem „Banovic Strahinja“ is on the obligatory reading list in the high school curriculum of the subject Serbian language and literature, and the students are referred to the interpretations of this poem by the critics Jovan Deretic and Petar Dzadzic. This makes a crucial difference in the approach to the topic of adultery and unfaithfulness, as generations of young people learn of this poem, its values, adopting them as an integral part of their tradition and cultural heritage, but also as a moral role model. Therefore, the interpretation of the poem offered by their teachers and critics is essential concerning the values they can recognize and accept from the epic poetry. First, a difference should be made between adultery and betrayal. Betrayal may include unfaithfulness, and unfaithfulness may include adultery (being the more general term), but the unfaithful woman is „the one unfaithful in love and marriage, the adulteress“ and that is the only meaning of the word. The problem is that the terms are treated, both by the epic storytellers in the numerous variants of the poem and by modern critics, as sinonyms, setting the destiny of Strahinja's loved one as both unfaithful and adulterous. The establishment of the wrong meaning and the resulting wrong value code has been perpetuated for centuries, from the patriarchal culture into the modern age. If fear is the main motive of her actions, how can she be „unfaithful“ and „adulteress“? If Vlah Alija died because he had kidnapped somebody else's wife, how can he be her lover? In the relationship with a kidnapped woman, governed by terror, he can only be a violator. Milija saves her life apparently in vain. He broke the epic formula in vain by not naming her bitch, whore, adulteress and unfaithful woman as some other epic storytellers did. The failed expectations seemed to result in the conspiracy of silence by the literary critics. And silence is the cowardly approval of misogyny.

Keywords: misogyny, unfaithful wife, adulteress, lover, literary criticism

KA RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI - INSTITUCIJE, AKTIVIZAM I POLITIKE

INSTITUCIONALNI MEHANIZMI RODNE RAVNOPRAVNOSTI: 20 GODINA ISKUSTAVA U SRBIJI

Marijana PAJVANČIĆ

Prilog posvećen institucionalnim mehanizmima rodne ravnopravnosti fokusiran je na proces integrisanja rodne ravnopravnosti u sferu javne vlasti kroz institucionalne aranžmane i organizacione forme oblikovane unutar različitih organa vlasti na različitim nivoima i procedure rada i delovanja. Interesovanje je usmereno na nekoliko ključnih pitanja: spoznaja potrebe da se unutar različitih organa javne vlasti formiraju institucije rodne ravnopravnosti i ustanove rodno senzitivne procedure; proces u kome su ove institucije oblikovane i postupno izgrađivane rodno senzitivne procedure odlučivanja; traganje za optimalnim rešenjima, njihovo oblikovanje i mogućnosti (prihvatanje i otpori) da se ona i praktično realizuju; teškoće da se sistemski pozicioniraju i nađu svoje mesto u strukturama i institucijama unutar organizacije vlasti koje su izborile, učvrstile i stabilizovale svoje mesto u sistemu vlasti; probleme sa kojima se svakodnevno susreću u praktičnom delovanju; uspesi /neuspesi u integrisanju rodne perspektive u javne politike, strategije i propise. Posle 20 godina opstajanja i delovanja institucionalnih mehanizama, sagledavanje i evaluacija institucionalnih aranžmana, transformacija kroz koje su prolazili tokom ovog vremena nastojeći da nađu svoje mesto u sistemu vlasti i efekata delovanja na unapređenje rodne ravnopravnosti je potrebno i važno ne samo kao svedočanstvo, već i kao podsticaj za budućnost. Sagledavanje realnosti u ovoj sferi biće osnova promišljanja perspektiva.

***Ključne reči**: rodna ravnopravnost, institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti, evolucija i stagnacija.*

Uvod

Nakon 20 godina od kada su započete aktivnosti na formiranju institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti u Srbiji, ovaj prilog je svojevrsno svedočanstvo o ključnim koracima u procesu njihovog oblikovanja, transformacijama kroz koje su prolazili u nastojanju da se ove nove institucije formiraju i nađu svoje mesto u etabliranim strukturama vlasti kako bi se rodna ravnopravnost kao princip

integrisala i u sferu javne vlasti[1] sa ciljem da instrumentima koji joj stoje na raspolaganju radi na otklanjanju rodnih nejednakosti i postizanju pune rodne ravnopravnosti. Marina Blagojević Hugshon je, kao sociološkinja, kroz svoje impozantno naučno istraživanje i sagledavanje rodne ravnopravnosti u kontekstu globalnih društvenih tokova i njihovih lokalnih refleksija na rodne režime na poluperiferiji[2] uticala na procese urodnjavanja institucija, ne samo tako što je svoje znanje nesebično delila, već i kroz svoj lični aktivistički angažman i neposredno učestvovala u ovim procesima.

Sledeći svoje dugogodišnje iskustvo u aktivnostima na kojima sam radila zajedno sa Marinom, opredelila sam se da se u ovom radu fokusiram prvenstveno na izvore, a manje na istraživanje statusa, nadležnosti i funkcionisanja institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti. Dva argumenta u prilog ovakvom metodološkom pristupu. Prvi polazi od toga da su upravo izvori svojevrsna retrospektiva procesa koji su se odvijali tokom proteklih 20 godina, jer svedoče o podsticajima i procesu oblikovanja ovih institucija ne samo u Srbiji već i na evropskom prostoru. Drugi je nastojanje da, kroz ovakav pristup temi, ostanu zabeležene činjenice i podaci koji budućim istraživačima i istraživačicama mogu biti oslonac za naučni i istraživački rad u ovoj oblasti.

Institucionalni mehanizmi – međunarodni dokumenti

Na početku nije na odmet potsetiti da je prvi Odbor Saveta Evrope za promociju ravnopravnosti žena i muškaraca osnovan 1979. godine. Svojevrsna prekretnica bila je Deklaracija – ravnopravnost žena i muškaraca, Veća ministara Saveta Evrope usvojena 16. novembra 1988. godine u kojoj je ravnopravnost žena i muškaraca postavljena kao polazni princip integrisan u sva ljudska prava, a rodna diskriminacija prepoznata kao vid kršenja osnovnih ljudskih prava.

[1] Marina Blagijević Hughson koristi izraz „urodnjavanje". Više o tome videti u: Blagojević, 2002.

[2] U ovom prilogu apostrofiramo naučni rad Marine Blagojević Hughson koji je i njen oproštaj od nas – uvodni referat pod nazivom *Rodni režimi na poluperiferiji: sociološka perspektiva*, koji je izložen na Konferenciji „Rodna ravnopravnost - od jednakih prava do jednakih mogućnosti", koja je održana 27. septembra 2019. godine (Hughson, 2019: 13–28). Kao strukturne karakteristike rodnih režima u društvima poluperiferije Marina apostrofira: 1. intenzivno trošenje ženskih resursa i u javnoj i u privatnoj sferi kako bi se dostigao centar koji vodi pojačanoj eksploataciji i diskriminaciji žena; 2. postojanje samo/žrtvujućeg mikromatrijarhata kojim se omogućuje opstanak većinskog stanovništva u „ekonomiji bede" 3. postojanje „krize maskuliniteta" usled krize „hraniteljskog modela maskuliniteta", i 4. izrazito jaku patrijarhalnu ideologiju sa naglašenom mizoginijom, kao reakciju na prethodno navedene osobine i kao metod kontrole i dominacije nad ženama.

Sredinom devedesetih godina rodne nejednakosti se i na međunarodnom planu prepoznaju kao svetski problem. Na IV svetskoj konferenciji Organizacije Ujedinjen nacija (OUN) održanoj u Pekingu 1995. godine usvojena je Pekinška deklaracija i Platforma za akciju[3] kao prvi međunardni akt u kome se ukazuje i na nužnost formiranja institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost.[4] Suštinska promena pristupa rodnoj ravnopravnosti do koje je došlo na ovoj konferenciji je napuštanje pristupa koji ovu oblast redukuje na žene, njihov status i prava, i prihvatanje *gender mainstreaming* koncepta kao temeljnog principa i sveobuhvatnog okvira za unapređenje rodne ravnopravnosti. Taj pomak značio je da u ovoj oblasti nije dovoljna samo primena propisa, mera i politika, već da je fokus potrebno usmeriti na integrisanje rodnih sadržaja i rodne perspektive u proces kreiranja i učešće u odlučivanju o javnim politikama, uključujući i legislativu kao instrument javnih politika. Preduslov za tu važnu promenu je formiranje i aktivnost institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost.

U Platformi za akciju naglašava se da su mehanizmi za rodnu ravnopravnost formirani u brojnim zemljama, kao i na međunarodnom planu, koncentrisali aktivnost na unapređenje položaja žena. Konstatuje se da su mehanizmi rodne ravnopravnosti formirani na nacionalnim nivoima različiti, kao i da postoje brojne prepreke koje otežavaju njihov rad. Kao najznačajnije prepreke navode se: nedovoljna politička podrška vlasti, marginalizacija mehanizama u strukturi vlasti, nejasni mandati mehanizama koji otežavaju njihov rad, nepostojanje adekvatnog osoblja, nedostatak obuka za rodnu ravnopravnost, nedostatak podataka o rodnoj ravnopravnosti, finansijskih sredstava i druge logistike potrebne za njihov rad.[5]

I na regionalnom nivou, u Evropi, koncept *gender mainstreaming* prvi put je definisan 1996. godine.[6] U više dokumenata Saveta Evrope i Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) usvojenih nakon 2000. godine mehanizmi

[3] Deklaracija i platforma za akciju usvojene su 15. septembra 1995. godine na Četvrtoj svetskoj konferenciji o ženama. *Pekinška deklaracija i platforma za akciju*, dostupno na: http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/download/pekinska_deklaracija.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[4] Usvajanju ovog dokumenta prethodilo je više međunarodnih dokumenata počev od Izveštaja Svetske konferencije za revidiranje i ocenu dostignuća *Decenije UN za žene: Ravnopravnost, razvoj i mir*, održane 15. i 16. juna 1985. godine u Najrobiju, pa sve do *Programa Ujedinjenih nacija o zaštite životne sredine – Konvencija o biološkom divezitetu*, koja je usvojena juna 1992. godine. Više o tome videti u: Agencija za ravnopravnost spolova BIH, 2008: 104 – 105.

[5] Poglavlje H, strateški cilj H.1. tačke 156 do 210 *Platforme za akciju*. Agencija za ravnopravnost spolova BIH, 2008: 70–71.

[6] Dokumenti Evropske komisije: *Incorporating Equal Opportunities For Women And Men Into All Community Policies And Activities*COM (96) 67 final, dostupno na: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51996DC0067&from=EN, stranici pristupljeno 1.2.2021., kao i *Gender Mainstreaming: Conceptual Framework, Methodology and Presentation of Good Practices,* Expert Group Final Report, (EG-S-MS), Council of Europe, EG (99) 3, Strasbourg, February 1999., dostupno na: https://www.unhcr.org/3c160b06a.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

rodne ravnopravnosti,[7] kao deo sistema javne vlasti, prepoznati su kao važni instrumenti[8] čija je aktivnost usmerena na unapređenje rodne ravnopravnosti, obezbeđivanje koordinacije i saradnje u cilju integrisanja rodne ravnopravnosti u sve javne politike,[9] kreiranje uslova i mera za ravnomernu participaciju u političkom i javnom životu,[10] jačanje nezavisnih institucija zaštite ljudskih prava i rodne ravnopravnosti[11] i formiranje nezavisnih institucija zaštite prava na rodnu ravnopravnost i drugo.

Institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti u Srbiji

Podsticaj za formiranje mehanizama rodne ravnopravnosti u Srbiji bili su zaključci sa konferencije žena održane na Paliću u februaru 2000. godine i povećan broj poslanica u Narodnoj skupštini nakon izbora održanih decembra 2000. godine, što je bio preduslov da se rad na unapređenju rodne ravnopravnosti odvija u institucijama. Rad na formiranju institucionalnih mehanizama započet je na konferenciji Perspektive žena u novom političkom kontekstu, koja je održana 22. juna 2001. godine uz podršku misije OEBS u Srbiji i Star Network (Pajvančić,

[7] Na primer Preporuka Saveta Evrope R (2000) usvojena 13. maja 2000. godine na 710. sastanku zamenika ministara; Preporuka Saveta Evrope br. (2003)3 usvojena 12. marta 2003. godine na 831. sastanku pomoćnika ministara. Videti u: Agencija za ravnopravnost spolova BIH, 2008: 89–97, 115-123. Više o institucionalnim mehanizmima u državama EU videti u: *Effectiveness of Institutional Mechanisms for the Advancement of Gender Equality Review of the implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States,* dostupno na:
http://eige.europa.eu/sites/default/files/MH0213481ENC_0.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[8] Preporuke usvojene na Konferenciji *Integrisanje rodnog aspekta: Korak u 21 vek*, održanoj u Atini 16.–18. septembra 1999. godine. Agencija za ravnopravnost spolova BIH, 2008: 141.

[9] Prepopruka Saveta Evrope R(2000), poglavlje VII, mere koje treba preduzeti sa ciljem koordinacije i kooperacije na polju rodne ravnopravnosti u tački 50(i) naglašava „uspostavljanje koordinacionog mehanizma koji će biti zadužen da, na nivou države osmisli strategiju borbe protiv trgovine ljudima i uspostavi multidisciplinarni pristup ovom problemu". Agencija za ravnopravnost spolova BIH, 2008: 96.

[10] Preporuka (2003)3 Odbora ministara zemalja članica Saveta Evrope o uravnoteženom učešću žena i muškaraca u političkom i javnom odlučivanju, usvojena 12. marta 2003. godine na 831. sastanku pomoćnika ministara – Dodatak Preporuke, poglavlje A tačka 16, poziva države članice da „formiraju, podrže i ojačaju nacionalne mehanizme za ravnopravnost kako bi kreirali ravnomernu participaciju u javnom i političkom životu". Agencija za ravnopravnost spolova BIH, 2008: 96.

[11] Dvanaesti sastanak ministarskog saveta Saveta Evrope, 6.–7. april 2004. MC.DEC/14.04, OEBS-ov Akcioni plan za rodna pitanja u Aneksu poglavlja IV tačka 42 preporučuje državama članicama da „uspostave ili ojačaju mehanizme za obezbeđivanje rodne ravnopravnosti" uz akcenat na nezavisne institucije zaštite ljudskih prava, a u poglavlju V tačka 44 (g) iskazuje spremnost Saveta Evrope da, kao jedan od prioriteta podrži izgradnju nacionalnih mehanizama za ravnopravnost polova kao demokratskih institucija za unapređenje rodne ravnopravnosti. Agencija za ravnopravnost spolova BIH, 2008: 64 i 66.

2006a: 16–23)[12]. Predlozi za formiranje mehanizama oslanjali su se na potrebu da se u institucijama sistema na svim nivoima vlasti - skupštine, izvršna vlast, zaštitni mehanizmi (Orlović, 2010: 231-269), formiraju tela nadležna za rodnu ravnopravnost, kao i na međunarodne dokumente i iskustva u drugim zemljama (Pajvančić, 2008a). Podršku aktivnostima na formiranju institucionalnih mehanizama, kao i aktivnostima prvih mehanizama formiranih na lokalnom nivou pružila je misija OEBS u Srbiji.

Institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti u skupštinama

Prvi institucionalni mehanizmi[13] formirani su u skupštinama na svim nivoima tokom 2002. i 2003. godine,[14] a aktivnosti na formiranju lokalnih mehanizama rodne ravnopravnosti intenzivirane su tokom naredne dve godine uz podršku OEBS-a i Stalne konferencije gradova i opština.[15] Glavna prepreka za etabliaranje i stabilizovanje statusa institucionalnih mehanizama u skupštinama je okolnost da zakon o rodnoj ravnopravnosti tada nije postojao u Srbiji. Mehanizmi rodne ravnopravnosti bili su novina u strukturi vlasti, njihova pozicija normativno nije bila regulisana, nadležnosti nisu bile jasno profilisane, nedostajali su kadrovi i edukacija o rodnoj ravnopravnosti, izostajala je finansijska podrška za njihove aktivnosti i slično. To se odrazilo i na promene statusa institucionalnih mehanizama u skupštinama. Iako ovi menahizmi nisu regulisani zakonom, stabilnost njihovog položaja osiguravali su poslovnici o radu skupština koji ih regulišu, jer se oni teško menjaju zbog složenog postupka promene. Tome u prilog govori i praksa. Od momenta kada su ustanovljeni, izvršena je samo jedna promena statusa ovih tela. Odbor za ravnopravnost polova u Narodnoj skupštini od 2010. godine više ne postoji.[16] Njegove nadležnosti, koje su proširene *gender mainstreaming* pristupom, preuzima Odbor za ljudska i manjinska prava i

[12] Videti i u Šijački, Z. *Mehanizmi za rodnu ravnopravnost i njihova uloga*, dostupno: http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/download/mehanizam_za_rodnu_ravnopravnost.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[13] O komparativnim iskustvima videti više u: Mršević, Janković, 2017: 238–249; Mršević, 2007: 51–61; Mršević, 2008: 7–22; Pajvančić, 2009: 777-789.

[14] U Skupštini AP Vojvodine Odbor za ravnopravnost polova formiran je 2002. godine (članovi 20 i 69 Poslovnika o radu Skupštine AP Vojvodine, „Službeni list APV" br. 23/2002), u Narodnoj skupštini Republike Srbije, 2003. godine (članovi 43 i 68 Poslovnika o radu Narodne skupštine, „Službeni glasnik RS" br. 57/2003), a na lokalnom nivou u opštini Bečej. Videti više u: Pajvančić, Petrušić, 2014: 25–45.

[15] Program formiranja lokalnih mehanizama obuhvatao je 30 opština. OEBS, 2005: 22.

[16] Rad i aktivnosti odbora dostupni su na: http://www.parlament.gov.rs.

ravnopravnost polova.[17] U okviru Odbora formirano je pet radnih grupa, među kojima je i radna grupa za ravnopravnost polova.[18] U Vojvodini ovaj odbor i danas postoji kao stalno radno telo Skupštine AP Vojvodine.

Specifičan mehanizam rodne ravnopravnosti u skupštinama su i mreže parlamentarki[19] i odbornica kao neformalni, ali od skupština priznati, oblik aktivnosti poslanica i odbornica na unapređenju rodne ravnopravnosti. U Narodnoj skupštini Srbije, 14. februara 2013. godine formirana je Ženska parlamentarna mreža, a 6. septembra 2013. godine i u Skupštini AP Vojvodine.[20] Potom su i u skupštinama opština i gradova formirane ženske odborničke mreže.

Pored toga, specifičan institucionalni mehanizam rodne ravnopravnosti je i Zavod za ravnopravnost polova, obrazovan Odlukom skupštine AP Vojvodine još 2003. godine, koji i danas deluje kao institucija čija je delatnost vezana prvenstveno za istraživačke i stručne poslove u oblasti rodne ravnopravnosti.[21]

Institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti u egzekutivi

U okviru egzekutive, na državnom i pokrajinskom nivou insitucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti formiraju se u vladi, ministarstavima i pokrajinskim organima uprave.

Prvi *institucionalni mehanizam rodne ravnopravnosti u okviru egzekutive* formiran je u AP Vojvodini 2001. godine kada je u Izvršno veće AP Vojvodine izabrana članica tog tela zadužena za ravnopravnost polova (Pajvančić, 2006a). Na nivou Republike, 2004. godine je formiran Savet za ravnopravnost polova[22] kao

[17] Članovi 46 i 52 Poslovnika o radu Narodne skupštine, „Službeni glasnik RS" br. 52/2010, dostupno na: http://www.parlament.gov.rs.

[18] Više o radu odbora na*:* http://www.parlament.gov.rs.

[19] O komparativnim iskustvima videti: *Women's Caucuses Fact Sheet,* Washington, NDI, dostupno na: https://iknowpolitics.org/sites/default/files/womens_caucuses_fact_sheet_ndi_0.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021. i *Equality in Politics: A Survey od Women and Man inParliaments,* Geneva, Inter-Parliamentary Union, 2008, dostupno na: https://www.ipu.org/resources/publications/ reports/2016-07/equality-in-politics-survey-women-and-men-in-parliaments, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[20] Više o radu Ženske parlamentarne mreže u Narodnoj Skupštini videti na: http://www.parlament.rs/aktivnosti/narodna-skup%C5%A1tina/radna-tela/odbori,-pododbori,-radne-grupe, kao i u: Pajvančić, 2020: 157–175; Drašković, 2020: 107–125.

[21] „Službeni list APV" br. 14/2004 i 3/2006. Više o Zavodu za ravnopravnost polova videti na: https://ravnopravnost.org.rs, više o aktivnostima Zavoda vidreti i u: *Prvih 10 godina Zavoda za ravnopravnost polova,* dostupno na: https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/02/1, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[22] Odluka o obrazovanju Saveta za ravnopravnost polova, „Službeni glasnik RS" br. 13/03, 83/04, 3/05.

savetodavno telo Vlade u čiji sastav su ulazili ministri određenih resora, eksperti i ekspertkinje,[23] a koji je 2009. godine prerastao u Savet za rodnu ravnopravnost, a prestao je da postoji nakon izbora Vlade 2014. godine. Iste godine u Vladi je formirano Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost,[24] koje je nadležno da koordinira rad državne uprave u vezi sa rodnom ravnopravnošću (tačka 2 Odluke o formiranju Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost). U okviru Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost je formirana i stručna grupa koja obavlja stručne poslove vezane za rodnu ravnopravnost (tačka 5 Odluke o formiranju Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost).

U *državnoj upravi*, prvi mehanizam rodne ravnopravnosti, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova,[25] formiran je u AP Vojvodini 2002. godine, koji je 2003. godine formirao Savet za ravnopravnost polova kao savetodavno telo.[26] Od 2016. godine rodna ravnopravnost je u nadležnosti Pokrajinskog sekretarijata za privredu, zapošljavanje i ravnopravnost polova,[27] a nakon 2016. godine u nadležnosti Pokrajinskog sekretarijata za socijalnu politiku, demografiju i ravnopravnost polova.[28] Na nivou Republike, u Ministarstvu rada i socijalne politike 2007. godine formiran je Sektor za rodnu ravnopravnost,[29] koga je naredne godine zamenila Uprava za rodnu ravnopravnost.[30] Uprava za rodnu ravnopravnost ukinuta je 2014. godine.[31] Od tada je oblast rodne ravnopravnosti pokrivao Sektor za rodnu ravnopravnost u Ministarstvu rada, zapošljavanja, boračkih i socijalnih pitanja. Nakon formiranja

[23] Na inicijativu Saveta za rodnu ravnopravnost, 2006. godine usvojena je prva Nacionalna strategija za unapređenje položaja žena. Na pripremi ovog dokumenta zajedno su radile dr Marina Blagojević Hjuson, prof. dr Nevena Petrušić i prof. dr Marijana Pajvančić, na Fruškoj Gori u obrazovno rekreativnom centru NORCEV, tokom avgusta i septembra 2006. godine.

[24] Koordinaciono telo formirano je 30. septembra 2014. godine Odlukom Vlade Republike Srbije. Dostupno na: https://www.mgsi.gov.rs/lat/dokumenti/odluka-o-formiranju-koordinacionog-tela-za-rodnu-ravnopravnost, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[25] Članovi18 i 33 Odluke o pokrajinskoj upravi, „Službeni list APV" br. 3/2002, dostupno na: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/odluke/odluka_pokrajinskoj_upravi.pdf.

[26] „Službeni list APV" br.1/2003, dostupno na: https://skupstinavojvodine.gov.rs/

[27] „Službeni list APV" br. 37/2014, dostupno na: https://skupstinavojvodine.gov.rs/

[28] Članovi 32 i 35a Pokrajinske skupštinske odluke o pokrajinskoj upravi, „Službeni list APV" br. 37/2016, dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/pokrajinska-skupstinska-odluka-pokrajinskoj-upravi.html

[29] „Službeni glasnik RS" br. 43/2007

[30] Zakon o ministarstvima, „Službeni glasnik RS" br. 65/2008.

[31] Zakon o ministarstvima, „Službeni glasnik RS" br. 44/2014. Na ukidanje Uprave javno i oštro su reagovale organizacije civilnog društva. Videti na: https://cmv.org.rs/saopstenja-categoriy/reakcija-povodom-ukidanja-uprave-za-rodnu-ravnopravnost/;https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1589875/nvo-traze-novi-mehanizam-za-rodnu-ravnopravnost.html, stranicama pristupljeno 1.2.2021.

Ministarstva za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog 2020. godine,[32] ravnopravnost polova, antidiskriminacione politike i unapređenje rodne ravnopravnosti su u nadležnosti tog ministarstva.

Status institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u okviru egzekutive (vlada i državna uprava) je nestabilan, o čemu govore ne samo dinamične i kontinuirane, već i suštinske promene u statusu, sastavu i nadležnostima ovih tela. Ključni problemi su njihov status, kompetencije, kadrovi i finansiranje, a upravo pozicija ovih tela je posebno značajna, jer egzekutiva priprema propise i strategije (Vlada je privilegovani predlagač zakona), prati i kontroliše njihovu primenu (ministarstva pripremaju propise, nadziru i kontrolišu njihovu primenu). Iako ove mehanizme delom regulišu Zakon o vladi i Zakon o ministarstvima, ovi zakoni se često menjaju nakon izbora i formiranja nove vlade, što utiče na stabilnost statusa mehanizama rodne ravnopravnosti u ekzekutivi. Izostanak regulisanja ovih mehanizama u Zakonu o ravnopravnosti polova, delom se ublažava kroz priručnike, vodiče, komentare i povezivanje sa drugim zakonima kako bi se olakšala primena zakonskih rešenja (Đorđević, 2010; Pajvančić, Petrušić, Jašarević, 2010).

Institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou

Lokalni mehanizmi rodne ravnopravnosti formirani su na različite načine (statut opštine, odluka skupštine opštine, rešenje gradonačelnika i drugo) i imali su različite statuse u strukturi organa lokalne vlasti. U takvim okolnostima, sve do usvajanja Zakona o ravnopravnosti polova 2009. godine[33] koji je regulisao samo lokalne mehanizme rodne ravnopravnosti,[34] a čijem usvajanju su prethodile brojne aktivnosti NVO, eksperata i ekspertkinja na izradi modela zakona,[35] akcenat aktivnosti bio je na edukaciji kadrova i pripremi instruktivnih materijala (praktikumi, vodiči, smernice i slično)[36] kako bi se podstakao i olakšao rad mehanizama. I nakon zakonskog regulisanja lokalnih mehanizama, ove aktivnosti nastavljene da se odvijaju kontinuirano (Vladisavljević, 2011; Babović i dr., 2013; Baćanović, 2016b; Nikolin, Vladisavljević, 2017). Podsticaj za unapređenje rada lokalnih mehanizama rodne ravnopravnosti bilo je usvajanje Evropske povelje o

[32] Član 12 Zakon o ministarstvima, „Službeni glasnik RS" br. 128/2020.
[33] O postupku i otporima usvajanju zakona videti više u: Pajvančić, 2012: 79–135.
[34] Član 39 Zakona o ravnopravnosti polova, „Službeni glasnik RS" br. 104/2009.
[35] O tome više u publikacijama: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, 2006; Pajvančić, 2006b.
[36] Na primer: Pajvančić i dr., 2007; Petrušić, 2007; Pajvančić, 2008b: 93–99; Pajvančić, 2011.

ravnopravnosti žena i muškaraca na lokalnom nivou[37] i Deklaracija o Stalnoj konferenciji gradova i opština (SKGO) o poštovanju principa rodne ravnopravnosti na lokalnom nivou,[38] kao i brojne kontinuirane aktivnosti Stalne konferencije gradova i opština vezane za podršku i unapređenje rada lokalnih mehanizama rodne ravnopravnosti.[39] U najvećem broju lokalnih samouprava (ukupno 146[40]) formirani su i deluju institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti. Uvid u rad lokalnih mehanizama i teškoće sa kojima se u radu susreću pružaju povremena istraživanja mehanizama rodne ravnopravnosti na lokalnim nivou.[41]

Institucionalni mehanizmi zaštite prava na rodnu ravnopravnost

Prvi specifičan nezavisni institucionalni mehanizam zaštite prava građana pa i prava na ravnopravnost polova, kroz kontrolu zakonitosti rada javne uprave, je Pokrajinski ombudsman ustanovljen u Vojvodini 2002. godine,[42] a izabran 2003. godine. Jedan od zamenika ombudsmana, sa preciznim opisom nadležnosti, bira se za oblast rodne ravnopravnosti, što eksplicitno propisuje Odluka o pokrajinskom ombudsmanu. Izmenom propisa koji regulišu ovu instituciju 2014. godine,[43] zadržano je rešenje da se jedan od zamenika ombudsmana bira za ravnopravnost polova, ali nadležnosti zamenika nisu precizirane.[44] Na nivou Republike, 2005.

[37] European Charter for Equality od Women and Man in local life. Usvojena od strane Saveta evropskih opština i regiona 2006. godine, dostupno na https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2016/08/the-european-charter-for-equality-of-women-and-men-in-local-life, http://www.skgo.org/storage/app/uploads/public/152/095/861/1520958612_Brosura_POVELJA_200x200_Final stranicama pristupljeno 1.2.2021.

[38] Dostupno na http://euintegracije.skgo.org/upload/Document/Doc/2013_01/Deklaracija_SKGO_o_rodnoj_ravnopravnosti.pdf

[39] Videti više u: Aleksov, 2015; Baćanović, 2016a; *Mreža za rodnu ravnopravnost SKGO,* dostupno na: http://www.skgo.org/mreze/312, http://euintegracije.skgo.org/sr/submodules/documents/, stranicama pristupljeno 1.2.2021.

[40] Dostupno na: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[41] Videti više u: Baćanović i dr., 2012; *Prvi izveštaj Ženske platforme za razvoj Srbije 2017–2018. godina,* dostupno na: *https://library.fes.de/pdf*-files/bueros/belgrad/12991.pdf; stranici pristupljeno 1.2.2021.; Baćanović, 2016b.

[42] Odluka o Pokrajinskom ombudsmanu, „Službeni list APV" br. 23/2002, 5/2004, 16/2005 i 18/2009. O aktivnostima pokrajinskog ombudsmana u oblasti rodne ravnopravnosti više na: https://www.ombudsmanapv.org/riv/index.php/istrazivanja.htm i https://www.ombudsmanapv.org/riv/index.php/dokumenti/posebni-izvestaji.html, stranicama pristupljeno 1.2.2021.

[43] Pokrajinska skupštinska odluka o Pokrajinskom zaštitniku građana – ombudsmanu, „Službeni list APV" br. 37/2014. Dostupno na: https://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana. aspx?s=aktapv 8&j=SRL, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[44] Član 8 stav 1 Pokrajinske skupštinske odluke o Pokrajinskom zaštitniku građana – ombudsmanu.

godine formirana je institucija Zaštitnika građana,[45] a po usvajanju Ustava Republike Srbije 2006. godine,[46] postaje i ustavna institucija. Zakon propisuje da se i u okviru ove institucije „vodi računa" o tome da se, prilikom prenošenja ovlašćenja zamenicima, „obezbedi određena specijalizacija za obavljanje poslova, između ostalog, i o ravnopravnosti polova."[47] Zaštitnik građana je 2012. godine formirao Savet za rodnu ravnopravnost, kao stalno ekspertsko savetodavno telo.[48]

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti kao samostalan, nezavistan i specijalizovani organ državne vlasti[49], ustanovljen je Zakonom o zabrani diskriminacije,[50] a prvi Poverenik za zaštitu ravnopravnosti izabran je 2010. godine. Ustanovljavanje ovog organa je bilo izraz opredeljenja Srbije da prihvati i preporuke međunarodnih institucija[51] i u svom ustavnom sistemu formira nezavisna nacionalna tela za zaštitu od diskriminacije uključujući i rodno zasnovanu diskriminaciju.[52]

[45] Član 1 Zakona o zaštitniku građana, „Službeni glasnik RS" br. 79/2005 i 54/2007. O aktivnostima Zaštitnika građana u oblasti rodne ravnopravnosti i posebnim izveštajima koji se odnose na rodnu ravnopravnost videti više na: http://www.ombudsman.rodnaravnopravnost.rs, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[46] Član 138 Ustava Republike Srbije, „Službeni glasnik RS" br. 98/2006.

[47] Član 6 stav 2 Zakona o zaštitniku građana. Više o aktivnostima Zaštitnika građana u oblasti rodne ravnopravnosti videti na: https://www.ombudsman.rs/index.php/izvestaji/posebnii-izvestaji, stranici pristupljeno 1.2.2021.

[48] Od aktivnosti Saveta izdvajamo pripremu Modela Zakona o rodnoj ravnopravnosti, kao aktivnost Zaštitnika građana kojom se nastojao ubrzati rad na novom Zakonu o rodnoj ravnopravnosti. Videti u: *U susret zakonu o rodnoj ravnopravnosti Model zakona o rodnoj ravnopravnosti pogled na moguća rešenja iz ugla Ženske platforme za razvoj Srbije,* Heinrich Boell Stiftung, Beograd, 2017. godine, dostupno na: https://rs.boell.org/sites/default/files/zrr.pdf i Poseban izveštaj Zaštitnika građana o zastupljenosti žena na mestima odlučivanja i aktivnostgi lokalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u jedinicama lokalne samouprave u Srbiji, dostupno na: https://ombudsman.rs/attachments/article/5901/Zastitnik%20gradjan_srpski.pdf, stranicama pristupljeno 1.2.2021.

[49] O pravnom statusu poverenika za zaštitu ravnopravnosti videti više u: Petrušić, 2015.

[50] „Službeni glasnik RS" br. 22/2009.

[51] Videti: ECRI General Policy Recommendation No. 2 on Specialised Bodies to Combat Racism, Xenophobia, Antisemitism And Intoleranceat, dostupno na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/default_en.asp, stranici pristupljeno 1.2.2021.; Petrušić, Krstić, Marinković, 2014.

[52] Iz aktivnosti Poverenika za zaštitu ravnopravnosti izdvajamo *Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji žena*, Poverenik za ravnopravnost, Beograd, 2015. godine. Više o aktivnostima Poverenika za zaštitu ravnopravnosti na: http://ravnopravnost.gov.rs/rs/izvestaji, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Preporuke Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena o institucionalnim mehanizmima rodne ravnopravnosti

Na probleme vezane za status, nadležnosti i kapacitete institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti, koji svedoče o teškoćama da ove nove institucije nađu svoje mesto u sistemu organizacije vlasti i barijerama sa kojima su se susretale u svom radu, u više navrata upozorava i Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW) tokom više godina.[53] Kao osnovne poteškoće sa kojima se susreću institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti identifikuju se: nestabilan status u strukturi organa vlasti i česte promene statusa, nedovoljno jasno prioflisan mandat ovih institucija, nedostatak kadrova, posebno kvalifikovanih kadrova koji dobro poznaju oblast rodne ravnopravnosti, nedostatak finansijske podrške za realizaciju aktivnosti.

Šta nam govori iskustvo u proteklih 20 godina? U kom pravcu bi valjalo činiti korake? Izdvajamo tri ključna pravca: 1) Jasno pozicioniranje institucija rodne ravnopravnosti, stabilan položaj u strukturi organa vlasti u okviru kojih ove institucije deluju, jasno definisanje kompetencija, kadrovska osposobljenost i finansijska podrška za aktivnosti. 2) Fokusiranje na efikasnost implementacionih instrumenata, instrumenata praćenja, nadzora i kontrole (odgovornost za primenu javnih politika) i instrumenata zaštite prava. To se odnosi i na nacionalne i na međunarodne instrumente (na primer, izveštavanje po Konvenciji o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena i posebno implementiranje preporuka koje se odnose na postupanje po Konvenciji). 3) Intersektorski pristup rodnoj ravnopravnosti u delovanju institucija (sistemske pretpostavke i procedure koje omogućuju koordinaciju i usklađivanje aktivnosti) u projektovanju i korišćenju instrumenata prilikom definisanja parametara koji postavljaju okvire i operativne planove realizacije politika rodne ravnopravnosti.

[53]Zaključni komentari i preporuke CEDAW komiteta 2007. godine, dostupno na: https://cpz.rs/Dokumenti/Zaklju%C4%8Dni-komentari-Komiteta-za-eliminaciju-diskriminacije-%C5%BEena-Republika-Srbija.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.; Komentari CEDAW Komiteta na tačku 18 2013. https://cpz.rs/Dokumenti/Consideration-of-reports-submitted-by-States-parties-under-article-18.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.; Zaključna zapažanja i preporuke CEDAW komiteta 2016. dostupno na: https://cpz.rs/Dokumenti/CEDAW_zakljucna _zapazanja.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.; Zaključna zapažanja i preporuke CEDAW komiteta CEDAW/C/SRB/2-3 srpski prevod zaključnih zapažanja 2019. godine, dostupno na: https://cpz.rs/Dokumenti/CEDAW_ zakljucna_zapazanja.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Literatura

Agencija za ravnopravnost spolova BIH (2008) *Ravnopravnost spolova u međunarodnim dokumentima – Vijeće Europe,* Sarajevo: Agencija za ravnopravnost spolova BIH.

Aleksov, R. (2015) *Rodna ravnopravnost kroz SKGO akciju*, SKGO, dostupno na: http://www.skgo.org/storage/app/uploads/public/152/095/870/1520958706_2205_Final_200x200_RR_PRINT_FINAL.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Babović, M., Vuković, O., Subotički, I., Prohaska, J., Janković, G. (2013) *Rodna ravnopravnost na lokalnom nivou*, program obuke na lokalnom nivou, dostupno na: http://www.secons.net/admin/app/webroot/files/publications/Rodnaravnopravnostnalokalnomnivou-priru%C4%8Dnik.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Baćanović, V. (2016a) *Uvođenje rodne perspektive i pristupa zanovanog na ljudskim pravima u komponente programa „Podrška lokalnim samoupravama u Srbiji na putu ka EU“,* dostupno na: http://www.skgo.org/publications/download/446, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Baćanović, V. (2016b) *Nacrt programa za unapređenje kapaciteta lokalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost,* dostupno na: genderhub.org.rs, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Baćanović, V., Božanić, D., Pajvančić, M., Maletin, B. (2012) *Jačanje kapaciteta institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost i sprovođenje politike jednakih mogućnosti na lokalnom nivou*, Kikinda: Centar za prava žena, dostupno na: https://cpz.rs/Dokumenti/Publikacija-Rezultati-PDF.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Blagojević, M. (2002) *Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000 - urodnjavanje cene haosa,* U: Bolčić S., Milić A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma - razaranje društva, promene i svakodnevni život.* Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja: 283-314.

Drašković, B. (2020) Ženska parlamentarna mreža, U: Pajvančić, M., Urošević, B. (ur.) *Parlamentarizam u Srbiji iz ženskog ugla*, Beograd: OEBS misija u Srbiji: 107–125, dostupno na: http://www.zenskestudije.org.rs/izdavastvo/knjige/knjige-koje-nisu-izdanja-zsi/247-parlamentarizam-u-srbiji-iz-zenskog-ugla, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Đorđević, Lj. (2010) *Analiza Zakona o ravnopravnosti polova*. Beograd: UNDP.

ECRI General Policy Recommendation No. 2 on Specialised Bodies to Combat Racism, Xenophobia, Antisemitism And Intoleranceat, dostupno na: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/default_en.asp, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Effectiveness of Institutional Mechanisms for the Advancement of Gender Equality Review of the implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States, dostupno na:
http://eige.europa.eu/sites/default/files/MH0213481ENC_0.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Equality in Politics: A Survey od Women and Man in Parliaments, Geneva: Inter-Parliamentary Union, 2008., dostupno na:
https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2016-07/equality-in-politics-survey-women-and-men-in-parliaments, stranici pristupljeno 1.2.2021.

European Charter for Equality od Women and Man in local life, dostupno na: https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2016/08/the-european-charter-for-equality-of-women-and-men-in-local-life, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Gender Mainstreaming: Conceptual Framework, Methodology and Presentation of Good Practices, Expert Group Final Report, (EG-S-MS), Council of Europe, EG (99) 3, Strasbourg, February 1999, dostupno na: https://www.unhcr.org/3c160b06a.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Incorporating Equal Opportunities For Women And Men Into All Community Policies And Activities COM (96) 67 final, dostupno na: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:51996DC0067&from=EN, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Komentari CEDAW Komiteta na tačku 18 2013. godine, dostupno na: https://cpz.rs/Dokumenti/Consideration-of-reports-submitted-by-States-parties-under-article-18.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Mreža za rodnu ravnopravnost SKGO, dostupno na: http://www.skgo.org/mreze/312, http://euintegracije.skgo.org/sr/submodules/documents/, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Mršević, Z. (2007) Italijanski mehanizmi za rodnu ravnopravnost i jednake mogućnosti, *Temida*, vol. 10, br. 3: 51–61.

Mršević, Z. (2008) Mehanizmi za rodnu ravnopravnost, *Genero*, br. 12: 7–22.

Mršević, Z., Janković, S. (2017) *Mehanizmi za rodnu ravnopravnost kao deo globalizacijskih trendova*, U: Vukotić, V., Šuković, D., Rašević, M., Lutovac, Z., Goati, V. (ur.) *Globalizacija i izolacionalizam*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centra za ekonomska istraživanja: 238–249, dostupno na: http://iriss.idn.org.rs/124/, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Nikolin, S., Vladisavljević, A., (2017) *Rodno odgovorno budžetiranje (ROB) nova zakonska obaveza u sistemu upravljanja javnim finansijama u Republici Srbiji* – priručnik, dostupno na: http://217.169.210.134/storage/app/media/dobro-upravljanje/pubs/Prirucnik%20za%20uvodjenje%20ROB.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Odluka o Pokrajinskom ombudsmanu, „Službeni list APV“ br. 23/2002, 5/2004, 16/2005 i 18/2009.

OEBS (2005) *Rodna ravnopravnost*, Beograd: OEBS.

Orlović, S. (2010) Nezavisna tela, četvrta grana vlasti ili kontrolor vlasti, U: Pavlović, V., Stojiljković, Z. (ur.) *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Centar za demokratiju: 231-269.

Pajvančić, M. (2006a) Ravnopravnost polova – reprezentovanje u skupštinama i institucionalni mehanizmi, U: Šijački, Z. (ur.) *Pet godina posle*, Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova: 16–23.

Pajvančić, M. (ur.) (2006b) *U susret zakonu o ravnopravnosti polova – evropska budućnost Srbije*. Beograd: Freedom house, CMV, BEFPE.

Pajvančić, M. (ur.) (2008a) *Pravni okvir ravnopravnosti polova*, Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, dostupno na: https://ravnopravnost.org.rs/wp-content/uploads/2017/03/1-Pravni-okvir-ravnopravnosti-polova.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Pajvančić, M. (2008b) Institucionalni mehanizmi ravnopravnosti polova na lokalnom nivou, U: Pajvančić, M. (ur.) *Pravni okvir ravnopravnmosti polova*, Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova: 93–99.

Pajvančić, M. (2009) Ustavne institucije ravnopravnosti polova: normativni okvir i praksa u zemljama regiona, *Pravni život*: br. 14, tom VI: 777-789.

Pajvančić, M. (2011) *Ravnopravnost polova u političkom životu*, dostupno na: http://www.rs.cest.gov.ba/index. php/seminari-2011/2414banja-luka-primjena-zakona-o-ravnopravnosti-polova/554-materijal-mpajvancic-iv/file, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Pajvančić, M. (2012) Analiza procesa usvajanja zakona iz oblasti rodne ravnopravnosti, U: Stojiljković, Z., Lončar, J., Spasojević, D. (ur.) *Političke stranke i zakonodavna aktivnost Narodne skupštine Republike Srbije*. Beograd: Fakultet političkih nauka: 79–135, dostupno na: https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Politicke-stranke-i-zakonodavna-aktivnost.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Pajvančić, M. (2020) Neformalni oblici delovanja u parlamentu –Ženska parlamentarna mreža u Narodnoj skupštini, U: Orlović, S., Kovačević, D. (ur.) *Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Hans Seidel Stiftung: 157–175, dostupno na: https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/pdfjoiner.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Pajvančić, M., Anđelković, M., Maletin, B., Šijački, Z. (2007) *Ravnopravnost u našoj opštini*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, dostupno na http://www.rodna_ravnopravnost_u_nasoj_opštini.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Pajvančić, M., Petrušić, N. (2014) Značaj institucionalnih mehanizama za ostvarivanje ravnopravnosti polova, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, vol. LIII, br. 67: 25–45.

Pajvančić, M., Petrušić, N., Jašarević, S. (2010) *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova.* Beograd: Centar modernih veština, dostupno na: http://www.kss.org.rs/news/2013/09/src/1309komentar_zakona_o_ravnopravnosti_polova.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Pekinška deklaracija i platforma za akciju, dostupno na: http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/download/pekinska_deklaracija.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Petrušić, N. (2007) *Putevi za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti – od ideje do prakse* – Priručnik za službenike i organe lokalnih samouprava zadužene za ravnopravnost polova, Beograd: OEBS, dostupno na: http://www.skgo.org/storage/app/uploads/public/152/095/842/1520958426_Rodna_ravnopravnost_11_05.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Petrušić, N. (2015) Pravni status i pozicija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u arhitekturi nacionalnih institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost, U: *Pravni sistem i zaštita od diskriminacije,* sv. 1, Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet u Prištini: 65–86.

Petrušić, N., Krstić, I., Marinković, T. (2014) *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije*. Beograd: Pravosudna akademija.

Pokrajinska skupštinska odluka o Pokrajinskom zaštitniku građana – ombudsmanu, „Službeni list APV“ br. 37/2014, dostupno na: https://www.skupstinavojvodine.gov.rs/Strana.aspx?s=aktapv8&j=SRL, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova (2006) *Ka zakonu o ravnopravnosti polova.* Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

Poseban izveštaj Zaštitnika građana o zastupljenosti žena na mestima odlučivanja i aktivnostgi lokalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u jedinicama lokalne samouprave u Srbiji, dostupno na: https://ombudsman.rs/attachments/article/5901/Zastitnik%20gradjan_srpski.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Poslovnik o radu Narodne skupštine, „Službeni glasnik RS“ br. 52/2010.

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti (2015) *Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji žena*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

Prvi izveštaj Ženske platforme za razvoj Srbije 2017–2018. godina, dostupno na: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12991.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Šijački, Z. *Mehanizmi za rodnu ravnopravnost i njihova uloga*, dostupno: http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/download/mehanizam_za_rodnu_ ravnopravnost.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

U susret zakonu o rodnoj ravnopravnosti Model zakona o rodnoj ravnopravnosti pogled na moguća rešenja iz ugla Ženske platforme za razvoj Srbije (2017) Beograd: Heinrich Boell Stiftung, dostupno na:
https://rs.boell.org/sites/default/files/zrr.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS" br. 98/2006.

Vladisavljević, A. (2011) Praktičan alat za rodno odgovorno budžetiranje u tri koraka, dostupno na:
http://www.resurscentar.rs/rc_files/downloads/rob3_alat_za_rodno_odgovorno_budzetiranje_u_3_koraka.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Women's Caucuses Fact Sheet, Washington: NDI, dostupno na:
https://iknowpolitics.org/sites/default/files/womens_caucuses_fact_sheet_ndi_0.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Zaključna zapažanja i preporuke CEDAW komiteta 2016. godine, dostupno na: https://cpz.rs/Dokumenti/CEDAW_zakljucna_zapazanja.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Zaključna zapažanja i preporuke CEDAW komiteta CEDAW/C/SRB/2-3 srpski prevod zaključnih zapažanja 2019. godine, dostupno na:
https://cpz.rs/Dokumenti/CEDAW_zakljucna_zapazanja.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Zaključni komentari i preporuke CEDAW komiteta 2007. godine, dostupno na: https://cpz.rs/Dokumenti/Zaklju%C4%8Dni-komentari-Komiteta-za-eliminaciju-diskriminacije-%C5%BEena-Republika-Srbija.pdf, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Zakon o ministarstvima, „Službeni glasnik RS" br. 128/2020; „Službeni glasnik RS" br. 44/2014; „Službeni glasnik RS" br. 65/2008.

Zakon o ravnopravnosti polova, „Službeni glasnik RS" br. 104/2009.

Zakon o zaštitniku građana, „Službeni glasnik RS" br. 79/2005 i 54/2007.

INSTITUTIONAL MECHANISMS OF GENDER EQUALITY: 20 YEARS OF EXPERIENCES IN SERBIA

The article dedicated to institutional mechanisms of gender equality is focused on the process of gender mainstreaming in the sphere of public authority through institutional arrangements and organizational forms established within different authorities at different levels and procedures and work and actions. The paper is focused on several key issues: awareness of the need to establish gender equality institutions and gender-sensitive procedures within various public authorities; the process in which these institutions have shaped and gradually built gender-sensitive decision-making procedures; search for optimal solutions, their design and possibilities (acceptance and resistance) to be practically realized; difficulties in positioning themselves systematically and finding their place in structures and institutions within the organization of government that have won, consolidated and stabilized their place in the system of government; problems they encounter on a daily basis in practical action; successes/failures in integrating a gender perspective into public policies, strategies and regulations. After 20 years of survival and operation of institutional mechanisms, reviewing and evaluating institutional arrangements, the transformations they went through during this time trying to find their place in the system of government and the effects of action on gender equality is necessary and important not only as evidence but also as an incentive for the future. Perception of reality in this sphere will be the basis for thinking about perspectives.

Keywords: gender equality, institutional mechanisms, evolution and stagnation.

MEHANIZMI ZA RODNU RAVNOPRAVNOST I KONCEPT LOKALNOG VLASNIŠTVA NA POLUPERIFERIJI: SLUČAJ SRBIJE

Zorica MRŠEVIĆ
Svetlana JANKOVIĆ

Predmet rada su strani uticaji u procesu uspostavljanja mehanizama za rodnu ravnopravnost u Srbiji, analizirani kroz prizmu značaja poluperiferne lokacije Srbije, koncepta koji je promovisala Marina Blagojević. Geopolitički položaj Srbije između centra i periferije može se na početku 2000-ih okarakterisati kao poluperiferijski zbog različitih stepena u razvoja u odnosu i na centar i na periferiju. Mehanizmi za rodnu ravnopravnost, kao i neki drugi institucionalni demokratizacijski mehanizmi nisu tada postojali u Srbiji, što je otvorilo vrata inostranim uticajima i uzorima. Početak svakog takvog uticaja sadrži očigledne napore svih periferija i poluperiferija da se približe centru, makar imitacijama i kopijama. Te napore podržava kulturni imperijalizam centra (uverenje u sopstvenu superiornu izvrsnost), u slučaju institucionalizacije mehanizama za rodnu ravnopravnost u Srbiji, realizovan putem tzv. „mekih uticaja". Postepeno institucionalno profilisanje poluperiferije karakteriše asimilacija ovih inostranih značenja i oblika i tako da postaju sve sličniji modelima centra. Cilj ovog rada je kritička analiza stvarne, a u isto vreme, ponekad i lažne primene promovisanih koncepata „lokalnog vlasništva" (poštovanje lokalnih institucionalnih i društvenih struktura) i „učenja mesta" (poštovanje lokalnih potreba). Njihov rezultat se obično ogleda samo u onome što Marina Blagojević naziva „domorodačkim ukusom" („autohtoni začin"), u vidu dodatih malih elemenata lokalnog prisustva znanja. Zaključak je da kretanje uticaja kroz odnos centar-poluperiferija-periferija, ne mora zauvek ostati jednosmerno. Naime, mada su ovi uticaji u svom karakteru zaista u početku jednosmerni procesi, ta se jednosmernost kao i sve asimetričnosti, postepeno gubi u procesu formiranja simetrije usled globalne međusobne povezanosti u stalnoj cirkulaciji svih prisutnosti kao ključnoj odrednici savremenog sveta. Novi obrazac razvoja dvostruke cirkulacije ukazuje na to da se domaći i strani institucionalni modeli međusobno podstiču, dok glavni oslonac mora biti domaći, jer je samo to garancija prihvatanja, trajnosti i kontinuiteta.

***Ključne reči**: odnos centar-poluperiferija-periferija, meki uticaji, lokalno vlasništvo, učenje mesta, autohtoni začin, duboka demokratija, mehanizmi za rodnu ravnopravnost*

Uvod

Mehanizmi (institucije) za rodnu ravnopravnost deo su paketa uticaja međunarodnih organizacija u Srbiji na procese reformi, čije je prihvatanje počelo od strane institucionalnog sistema Srbije u procesu demokratskih promena na početku XXI veka (Mršević, Janković, 2017a: 238). Kako je u sve te organizacije kao dominantna involvirana politika zapadnih zemalja, njihove aktivnosti su nosile u svim segmentima dobro poznate „zapadnjačke" vrednosti „demokratizacije", „privatizacije", „marketizacije" i slično, koje se konzistentno promovišu širom sveta (Majstorović, 2013: 199). Institucije osnivane pod takvim uticajima nipošto nisu samo organizacije određenog modela, nego su takođe i nosioci usvojenog načina mišljenja i postupanja (Abeles, 2014: 175).

Intervencije međunarodnih organizacija u oblasti rodne ravnopravnosti oslanjale su se na veliki broj međunarodnih dokumenata (pre svega UN, EU i OSCE), koji podstiču i opravdavaju osnivanje institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost na svim nivoima vlasti: državnom, regionalnom, lokalnom. Domaći saradnici na programima rodne ravnopravnosti tih organizacija, kao najbolje strane tih programa ocenjuju upravo to oslanjanje na međunarodna dokumenta, što garantuje standardizaciju primene uz visoku reputaciju međunarodnog autoriteta, kao i inostrana iskustva iz zemalja odakle dolaze rukovodioci tih programa, što garantuje praktičnu primenljivost. Ti uticaji ogledaju se i materijalizovani su u određenim, konkretnim institucionalnim promenama, odnosno uspešnom formiranju i kontinuiranom funkcionisanju novih institucija, od kojih je najznačajnije navesti usvajanje i primenu četiri: 1) kvota izborni sistem (Mršević, 2007: 21), 2) osnivanje institucionalnih tela za rodnu ravnopravnost (Mršević, 2011: 104), 3) usvajanje nacionalnih akcionih planova za sprovođenje Rezolucije 125 SB UN (2010–2015. i 2017–2020.), kao i 4) uvođenje rodne ravnopravnosti u sektor bezbednosti (Mršević, Janković, 2017a: 240).

Sve te institucionalne novine kratko nazvane mehanizmi/institucije za rodnu ravnopravnost, nisu u Srbiji bile autohtona, autentična pojava. Prethodno su postojali i razvijali se u nizu država evropskog i drugih kontinenata, tako da su samo deo uticaja globalizacijskih trendova (Globalizacija i izolacionizam, 2017). Teško bi bilo tvrditi da na srpsko društvo i njegove institucije, tako i one kojima se promovisala rodna ravnopravnost, nije uticala globalizacija. Ti uticaji spolja su nesumnjivo postojeći, a takođe je nesumnjivo da su upravo ti uticaji odigrali

odlučujuću ulogu u početnom formiranju tih mehanizama. Ali svakako, odmah na početku treba naglasiti da ni jedan od tih mehanizama (npr. kvota izborni sistem u Srbiji, kao prva značajnija institucionalna promena u oblasti rodne ravnopravnosti), nije uveden ni silom, ni pod nekim spoljnim pritiskom, niti je rezultat bilo kakvih spoljnih intervencija imperativnog karaktera.

Globalizacijski uticaji na formiranje mehanizama za rodnu ravnopravnost u Srbiji nisu se desili u vidu nametanja inostranih institucionalnih formi i vrednosti, niti bi takav „tvrdi" pristup mogao da bude šire prihvaćen, a ni trajnije održiv (Globalizacija i izolacionizam, 2017). Uticaji o kojima je reč su pre procesi „mekog" uticaja globalizacijskih promena međunarodnog ambijenta koji je doprineo stvaranju društvene klime rodne egalitarnosti, povećane vidljivosti ženskih političkih aktivnosti, kao i nastojanja tadašnjih (ali i potonjih) srpskih vlasti da Srbija više ne bude negativan evropski primer i stalni izuzetak i da se ne zaostane za regionalnim i međunarodnim standardima (Mršević, Janković, 2017b: 240).

„Meki uticaj" je svaka upotreba moći koja ne uključuje upotrebu sile, koja podrazumeva svako odsustvo pritisaka i naredbi, jer radije koristi ubedljivi diskurs oslonjen na iskustvu da je snažna priča uvek izvor dovoljno uticajne moći. Ta meka moć je pre svega diskurzivnog tipa i upotrebljava privlačnost kulture i vrednosti da bi se povećala ubedljivost inostranih uticaja (Naj, 2018: 17). Paralelno sa tim „mekim uticajima", postojala je i jasna otvorenosti društva u Srbiji i njenih institucija da prihvate takve uticaje, smatrajući ih autentičnim demokratizacijskim elementima evrointegracijskih procesa (Globalizacija i izolacionizam, 2017).

Institucije koje su kvintesencija Zapada, mogu se danas, globalno gledajući, instalirati u svako društvo na planeti, ali i samo ukoliko to neko društvo i njegovi stanovnici zaista žele (Kišjuhas, 2020:48). Mehanizmi za rodnu ravnopravnost usvajani su s dobrodošlicom u Republici Srbiji kao deo modernizacijskih, zapadnih društvenih institucija poput demokratije, decentralizacije, vladavine prava, sekularne države, slobode govora i izražavanja, medijskih sloboda i slično.

Poluperiferijska lociranost Srbije

Poluperiferijska lociranost Srbije, inače koncept Marine Blagojević, doprinela je da se nađe na putu jednog specifičnog kulturnog imperijalizma, tipičnog za početak dvadeset i prvog veka, usredsređenog na nejednakost razvitka centra/središta s jedne, i poluperiferije i periferije, sa druge strane. Inače teorijski koncept „poluperiferija" služi za bolje razumevanje globalizacije i njenu materijalizaciju u društvima izvan centra (Blagojević, 2007: 18). Poluperiferijska pozicija

podrazumeva veoma dubok i aktivan odnos prema centru, jer je poluperiferija egzistencijalno, identitetski i ontološki nemoguća bez centra i sopstvenog određivanja prema centru (Blagojević, 2007: 34). Potpuno je saglasje sa Blagojević da je na poluperiferiji veoma izražena procesualnost, promena, pokušaj dostizanja centra, kao i da početak uticaja nesumnjivo sadrži jednosmerne procese poluperiferijskih napora sustizanja centra, i napore koji dolaze iz centra, kojima se takvi napori poluperiferije izlazi u susret i podržavaju. Pri tom uočava se i ukazujemo da se takođe ti procesi u kasnijem razvoju događaja mogu dešavati dvosmerno.

Ključni moment u toj dvosmernosti može da bude poštovanje principa lokalnog vlasništva od strane spoljašnjih aktera i afirmisanje tog principa od strane unutrašnjih aktera. Lokalno vlasništvo često podrazumeva uključivanje i saradnju sa nevladinim organizacijama, i nezavisnim ekspertima, umesto samo sa bilateralnim ili multilateralnim državnim akterima (Mršević, Janković, 2017c: 29). Kao problemi koji se javljali prilikom realizovanja tog programa u Srbiji unutar međunarodnh organizacija, najčešće je u početku bila ponekad prisutna nesenzibilnost za rodna pitanja inostranih rukovodilaca programa, i žena i muškaraca, što je bilo moguće videti i kao specifičan transnacionalni patrijarhat na delu, na koju pojavu je takođe ukazivala M. Blagojević (Blagojević Hjuson, 2016: 75). Iskustveno, javljalo se naime, s vremena na vreme i izvesno nisko vrednovanje programa rodne ravnopravnosti kao „feminističkih", i navodno nepotrebnih („zar u Srbiji već nema sasvim dovoljno rodne ravnopravnosti"), ili manje važnih za međunarodnu organizaciju i Srbiju („zar nema važnijih problema u Srbiji na koje bi trebalo usmeriti resurse"). Zato se princip lokalnog vlasništva u stvari i nije primenjivao ni u potpunosti, niti sa punim uverenjem u neophodnost takvog poštovanja, dok je praktična primena koncepta „učenja mesta" potpuno izostala kada je u pitanju uvođenje mehanizama za rodnu ravnopravnost.

Lokalno vlasništvo

Kao odgovor na izazove novog milenijuma, mnogi donatori i multilateralne agencije naglasile su svoju prvrženost i poštovanje principa lokalnog vlasništva. Taj princip naime, ne samo što obezbeđuje ravnotežu moći između spoljašnjih i domaćih projektnih partnera već time obezbeđuje efikasnost aktivnosti međunarodnih razvojnih i mirovnih inicijativa i organizacija u postkonfliktnim zemljama i državama tranzicija. Poštovanje lokalnog znanja, lokalnih običaja i tradicija, kao i učešće lokalnih aktera pokazali su se kao značajan faktor uspešnosti takvih projekata (Globalizacija i izolacionizam, 2017).

Lokalno vlasništvo nije krajnji cilj, već sredstvo da se dođe do još jednog, verovatno mnogo većeg i važnijeg cilja, da se demokratizuju i legitimizuju odnosi na relaciji država – društvo. Lokalno vlasništvo (*local ownership*) je princip kojim se rukovodi inostrana pomoć, poštujući potrebe i prioritete stanovništva zemlje, prijema te pomoći (United States Institute of peace, 2011). Racio poštovanja lokalnog vlasništva je obezbeđivanje veće efikasnost i održivost aktivnosti preduzetih u izgradnji mira, jer se tako smanjuje potencijalno mogući otpor lokalnih aktera, ako sami imaju ulogu kreatora rešenja koja najviše odgovara lokalnim uslovima (Wong, 2013: 47-57).

Iskustvo je pokazalo da su takve aktivnosti neodržive ako su bile u potpunosti koncipirane od strane spoljašnjih aktera, čak i kada se implementiranje odvijalo uglavnom lokalno. Umesto toga, lokalni akteri, kao učesnici moraju biti uključeni u postupak stvaranja i odlučivanja, kako bi ceo poduhvat trajnije funkcionisao. Od ključnog značaja za dugoročnu održivost je da su napori za transformaciju konflikata, lokalno zamišljeni i vođeni (Reich, 2016: 8).

Važno je uočiti da je Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID), (aktivna takođe još uvek i u Srbiji), preduzimala već od samog početka 2000tih mere da u zemljama prijema pomoći, lokalne vlasti, civilno društvo i sami ljudi, obični građani, budu nosioci, a ne samo pasivni primaoci i realizatori američkih razvojnih programa, jer je to pravi, ako ne i jedini način da se obezbedi dugotrajna i održiva promena na bolje. Uočeno je naime, da se zemljama prijema mogu donirati različite stvari, npr. sredstva za proizvodnju, potrošna dobra, usluge, finansijska sredstva, praktična znanja iz oblasti tehničke pomoć i slično. Ali da tim putem u zemlju prijema i njene građane ne ulazi automatski preduzimljivost, motivacija, snaga samopouzdanja, odgovornost, izgradnja sopstvene vizije budućnosti, demokratija. Lokalno vlasništvo poboljšava efektivnost programa pomoći, jer daje mogućnost lokalnim građanima da odlučuju (Kaplan, 2013). Lokalni akteri u krajnoj instanci moraju biti osposobljeni i odgovorni za razvitak sopstvene zajednice.

Treba skrenuti pažnju da se princip lokalnog vlasništva ne retko koristi kao kamuflaža nesklonosti ili nedovoljne sposobnosti međunarodnih aktera da unaprede angažovanje žena u programima reformi sektora bezbednosti. Kada god je percipirano i prezentirano da rodna discriminacija „autentično“ karakteriše lokalni ambijent i da je „lokalci“ ne vrednuju visoko, ili da ne prihvataju u potpunosti rodnu ravnopravnost, tada se obično tvrdi da bi unapređivanje rodne ravnopravnosti i gender mainestreaming, bilo u suprotnosti sa principom lokalnog vlasništva. A to bi sa svoje strane, navodno umanjilo izglede za uspeh reforme sektora bezbednosti i zajedno sa tim efikasne procese izgradnje mira. To je glavni

razlog u kome leži „sukob“ između navodnog „lokalnog vlasništva“ i rodne ravnopravnosti.

Dokaz da ne mora biti tako je primer izrade, donošenja i realizacije prvog i drugog Nacionalnog akcionog plana za primenu Rezolucije 1325 SB UN u Republici Srbiji – Žene mir, bezbednost.[1] Doduše iako sa svim svojim manjkavostima, ipak je to dobar primer da rodna ravnopravnost nije narušila postulate i transformaciju sektora bezbednosti. Činjenica je i da uvođenje rodne ravnopravnosti u ove maskulino- hegemonijske sredine, već čini deo procesa transformisanosti. A upravo zajedničkim snagama, međunarodni akteri u sprezi sa lokalnim snagama su pokrenuli lavinu promena u patrijarhalno ograničenim sredinama bezbednosnog sektora.

Učenje mesta

Možda je od principa lokalnog vlasništva praktičniji i samim tim adekvatniji koncept „učenje mesta“ (*concept of learning sites* - tradicije, običaja, mentaliteta) koji se odnosi na saznavanja lokalnih uslova, odnosa i drugih specifičnosti, čime se umanjuje efekat patronizirajućeg, nametljivog, „imperijalističkog” odnosa donatora prema onima koji primaju pomoć (Reich, 2006: 27).

Koncept „učenja mesta“ trebalo bi logički i suštinski da prethodi primeni principa lokalnog vlasništva i da predstavlja okvir svim stepenima i fazama projekta. Pri tome se prostor i vreme obezbeđuju i jasno dodeljuju, kako bi se različitim zainteresovanim stranama i akterima omogućilo prikupljanje pitanja vezanih za projekte, uz latentne konflikte i lična neslaganja i traženje pojašnjenja o pitanjima koja se javljaju tokom ovog procesa. Ovakvo mesto učenja možda zaista ne služi ostvarivanju većeg lokalnog vlasništva nad projektom, ali svakako može postići veću transparentnost i dublje razumevanje (znači učenje) osnovnih strukturnih problema u projektnom partnerstvu (Globalizacija i izolacionizam, 2017).

Koncept „učenja mesta” je predložen u raspravi o lokalnom vlasništvu, kao logična prethodna faza, u nadi da može doprineti demontiranju onoga što se zapravo često predstavlja kao odnos između patrona i klijenta, između donatora i primaoca u međunarodnim projektima transformacije postkonfliknih društava. Da bi se razvio ovakav okvir, upotreba pojma lokalnog vlasništva morala bi prvo biti problematizovana i analizirana u odnosu na proces transformacije konfliktnog

[1] http://www.mod.gov.rs/cir/4352/akcioni-planovi-4352

društva u postkonfliktno. Iako je učenje mesta kao iskustvo za sada više primenjivano u radu na projektima na nivou NVOa, a ne u saradnji bilateralnih ili multilateralnih aktera, ipak odatle neminovno prelaze i na taj „viši", odnosno državni nivo. Razlog je što se danas zahteva ne samo povećano učešće, već i potpuno „vlasništvo" nad procesom društvenih promena, kako bi se obezbedila i garantovala njihova efikasnost i održivost. Ne treba zaboraviti da se i znanje (teorija) i javne politike prave od istog materijala, a to je jezik, odnosno koncepcijske naracije. U tom procesu ostaje otvoreno pitanje da li prihvatiti realno moguće neravnopravno partnerstvo ili težiti utopiji istinskog lokalnog vlasništva, s obzirom na neizbežne nejednakosti koje su prisutne u sadašnjim praksama finansiranja (Reich, 2016: 10).

Domaći akterke i akteri

Kada su u pitanju domaće akterke i akteri u Srbiji, treba konstatovati situaciju, i tu bismo mogli da se u potpunosti složimo sa Blagojević, M. da prethodna „rodna osetljivost, osim u fragmentima, nije postojala, ni na nivou znanja, ni na nivou akademskih praksi, baš kao što nije uopšte postojalo znanje ili svest o elementima i značenjima „rodno zasnovane diskriminacije" (Blagojević Hugson, 2015a: 10, 11), i ostalo je neodgovoreno njeno pitanje „Kako stvoriti znanje o kontekstu koje bi bilo namenjeno omoćavanju egalizacije samog tog konteksta, pa i žena u njemu?" (Blagojević Hugson: 2015a: 13). Šansa da se iskoristi primena koncepta lokalnog vlasništva nije samo onemogućena od strane inostranih aktera/ki, već jednostavno nije ni zahtevana, niti korišćena od strane domaćih, unutrašnjih aktera/ki. Drugim rečima, sledeći tok misli Marine Blagojević, jednostavno, kontekst se nije pobunio, odnosno srpsko društvno nije istaklo zahtev za primenu lokalnog vlasništva.

Možda Srbija nije poznavala, niti imala razvijenu praksu funkcionisanja autohtonih mehanizama za rodnu ravnopravnost, ali to je sredina u kojoj su mnoge, decenijama razvijane domaće vrednosti, dolaskom međunarodnih organizacija, jednostavno bile do zaborava zanemarene. Ne možemo to da zamerimo samo spoljašnjim akterima, jer su unutrašnje akterke u vidu ekspertkinja, naučnica i nevladinih organizacija mogle i morale da afirmišu postojeće domaće vrednosti i prakse poput: „razvoj kao sredstvo zadovoljenja ljudskih potreba"; „jednakost žena i muškaraca"; „čovek – najveća vrednost"; „nesvrstanost", kao i snažan antikolonijalizam; osećaj za socijalnu pravdu i socijalnu jednakost (Blagojević Hugson, 2015b: 16), a imali smo i ideologiju bratstva i jedinstva, specifičan jugoslovenski socijalizam, postojao je napredak i uverenost da je društveni progres siguran i predvidljiv tok stvari, jer smo u

socijalizmu dobili fabrike, univerzitete, puteve, a žene su dobile mogućnost besplatnog školovanja do najviših nivoa, kao i plaćene poslove van kuće. Znači konkretno, tu je i emancipatorsko nasleđe socijalizma koje beleži značajne pomake kada je reč o najmasovnijem obrazovanju žena ikada do tada (Majstorović, 2013: 102 i 214). Živele smo naime u društvu koje je bilo „otvoreno" u sociološkom smislu, i koje je moglo sebi da priušti sve veći stepen emancipacije i sve veći stepen integracije različitih društvenih grupa (Blagojević Hugson, 2015b: 16). Feministički radovi, kojih je sve više, doprineli su promeni, dokazujući postojanje specifičnih aspekata konflikata i pomirenja vezanih za rod, ali nisu postojali početkom dvehiljaditih kada su počele aktivnosti i uticaji međunarodnih organizacija u Srbiji. A kada su se pojavili, kretali su se u paralelnoj stvarnosti, ne ostvarujući uticaj na aktivnosti međunarodnih organizacija angažovanih u Srbiji. Tačno je da je u njima prezentiran očigledan prelaz iz esencijalitičke percepcije žena kao „prirodnih mirotvoraca", na kritičniji pregled različitog pozicioniranja žena i muškaraca na različitim lokacijama vezano za rat (Mršević, Janković, 2018a: 292). Postepeno se razvijala svest da i žene i muškarci mogu biti i žrtve, i ratnici i mirovni aktivisti. Međutim, dekonstrukcija esencijalizma je bila i dalje uglavnom tek pridružena diskursu o „ženama, glavnim žrtvama ratova", što je snažno podržano od strane međunarodnih organizacija i donatorske agende u područjima sa sukobom i u sukobu Zapadnog Balkana. Na to se kritički osvrtala i M. Blagojević, ukazujući da se u uključivanje rodnih pitanja previše često naglašavaju razlike, na štetu lokala dakako, a ne sličnosti između te srpske poluperiferije i centralnih, središnih zemalja (Blagojević, 2009: 204).

Elementi prisustva lokalnog znanja

Prakse su podrazumevale tobožnje poštovanje principa lokalnog vlasništva ali najčešće u vidu samo onoga što Blagojević lucidno definiše kao „*aboriginal flavor*" (Blagojević, 2009: 186), „domorodački začin", odnosno mali elemenat prisustva lokalnog znanja ili bolje rečeno, u konkretnom slučaju, lokalnog neznanja. Jer je kao „lokalna ekspertiza" često proglašavano mišljenje (uglavnom) mladih domaćih asistenatkinja/asistenata inostranih progamskih rukovodilaca. Prvo, jer do njega moglo najlakše da se dođe jednostavnom internom, unutar kancelarijskom diskusijom, i drugo, jer je ono svojom površnošću i spremnim podudaranjem sa stavovima nadređenih, njima kao strancima bilo najprihvatljivije. Jer oni su listom dolazili iz zapadnih zemalja, a zapadni imaginarijum i dalje vidi „drugost" Balkana kao „šovinističku, nenormalnu i sa nacionalističkim tendencijama", „permanentno

tranzitirajući" u nikad dostižnu Evropu i evropski prosperitet (Majstorović, 2013: 202 i 205).

Pomirenje, teoretski i praktično, podrazumeva preoblikovanje dominantnih diskursa o pomirenju i ženskim pitanjima vezanim za rat. Uključivanje pomirenja ovde se ne posmatra kao „uvođenje rodne perspektive u mirovne napore i napore pomirenja", već kao duboka promena epistemičke i teorijske perspektive, koja će nužno uticati na konkretne aktivnosti u procesu pomirenja (Blagojević, 2009: 202).

Način formalnog uvažavanja principa lokalnog vlasništva u tim procesima bio je tada samo delimično i formalno poštovan, uglavnom kroz sporadično, neredovno učešće predstavnica domaćih ženskih nevladinih organizacija i stručnjakinja različitih profila stručnosti (Tarnaala, 2016) na konferencijama, okruglim stolovima, panel diskusijama. Poluperiferijski karakter ambijenta tih procesa je potvrđen činjenicom i da su one u kreiranju mehanizama za rodnu ravnopravnost ostale u limitima transmiterske, prenosne uloge inostranog znanja zapadnih zemalja, i kasnije, korisničke uloge u njihovoj lokalnoj primeni.

Ni Centar za ženske studije, kao pretpostavljeni vodeći lokalni teoretski *„think-tank"*, a ni ženske nevladine organizacije, nikada do sada nisu isticale ni diskurzivno, makar deskriptivno, a još manje teoretsko znanje o postojanju i funkcionisanju koncepta lokalnog vlasništva. Sve do nedavno. Zapravo sve vreme nedostaje domaća produkcija znanja o potrebi primene i konkretnom funkcionisanju principa lokalnog vlasništva u pogledu implementacije programa rodne ravnopravnosti, pa samim tim i na osnivanja mehanizama za rodnu ravnopravnost. Poluperiferijska perspektiva zahteva produbljeno razumevanje modela uzajamnih odnosa, na čemu je M. Blagojević insistirala (Blagojević Hjuson, 2016: 75). Inostrani akteri nisu lokalnu scenu o tome obaveštavali, a lokalne akteri/ke, intelektualno dovoljnih kapaciteta da samostalno promišljaju značenja, važnosti i primene koncepta lokalnog vlasništva, propustile su istorijsku priliku da to urade izgradnjom sopstvenih narativnih strategija ostvarivanja lokalnog uticaja (Mršević, Janković, 2017c: 42).

Zato je izostalo suštinsko „lokalizovanje" mehanizama za rodnu ravnopravnost zasnovno na domaćem znanju, tj. njihovo kreiranje i bojenje lokalnim feminističkim znanjem, iskustvom, lokalnom feminističkom teorijom i lokalnim ponosom na sopstvenu feminističku tradiciju i dostignuća. A bavljenje feminističkom teorijom i sprovođenje feminističkih istraživanja u suštini kod nekih jeste izoštrilo sopstvenu kritičku perspektivu u pogledu na društvo (Blagojević Hugson, 2015a: 14), ali nije otišlo dalje u pravcu konkretnog zahteva upućenog međunarodnim akterima da ispoštuju i primene koncept lokalnog vlasništva, iako su na to bili obavezni. A u situaciji odustva lokalnih napora, na razumevanju

značaja koncepta lokalizovane rodne ravnopravnosti, mera njegove primene ostala je na diskrecionoj oceni međunarodnih aktera, po pravilu ne baš spremnih i raspoloženih da time osnažuju lokalne partnere i možda potencijalno sebi komplikuju rad, potencijalno okrećući konzervativne lokalne snage protiv sebe i svojh organizacija.

Odnos inostranih i domaćih aktera

Iskustva u drugim zemljama ukazuju da donatori i strane vlade često potcenjuju lokalne kapacitete da doprinesu promenama, ali ne tako retko, istovremeno (ironično) žaleći se na nedostatak lokalnog vlasništva (Schirch, Mancini-Griffoli, 2015: 120). Istovremeno, i civilno društvo jednako žali što inostrane vlade i donatori previđaju ili potcenjuju njihove sposobnosti. I jedna i druga reakcija je izostala u Srbiji prilikom uspostavljanja mehanizama za rodnu ravnopravnost, jer su inostrani akteri bili zadovoljni postignutim nivoom kooperativnosti malih lokalnih aktera, koji opet sa svoje strane nisu isticali zahteve za lokalnim vlasništvom, možda jer nisu znali da su mogli, odnosno možda nisu sagledavali faktički postojeće mogućnosti te vrste. Mogle su, jer su imale već tada izgrađen feministički stav, koji pretpostavlja da ženski životi nude lokalno „situirana znanja" o rodno obojenim značenjima napora u izgradnji demokratskih institucija, kao i da se znanje može generisati iz iskustava borbe protiv patrijarhalnih društvenih sistema (Harding, 2004). Na domaćoj sceni kao da tada nije postojala ni svest o tome da su ženski pokreti prečesto tonuli u zaborav nakon pobeda, posle čega su te njihove kratkotrajne trijumfe, smenjivale dugotrajne tišine (Sklevicky, 1996: 74) u kojima su se gubila dostignuća.

Početni nedostatak lokalnog feminističkog znanja i angažovane primene onoga što se znalo, u nekim oblastima, uglavnom je automatski i previše lako zamenjeno inostranim, zapadnjačkim iskustvima, teorijama i praksama. Ili, kao u mnogim zemljama što je još gore, bilo je zamenjeno poštovanjem patrijarhalnih tradicija zastupanih od strane lokalne muške političke elite, nezainteresovane za rodnu ravnopravnost, posebno u onim, do tada ekskluzivno muškim profesionalnim, privelegovanim domenima, što je slučaj sa predstavničkim telima i sektorom bezebednosti. Pokazalo je, da se u životima žene i dalje suočavaju sa rodno zasnovanim nasiljem i ponovnom primenom anahronih patrijarhalnih odnosa koji su postojali pre sukoba devedesetih godina. Kao i u drugim slično postkonfliktnim sredinama, u mnogim društvenim segmentima dešavao se nastavak istorijski ukorenjenih patrijarhalnih društvenih, ekonomskih i političkih patrijarhalnih sistema (Ochieng Ruth, Oguttu Juliet, Kezie-Nwoha, 2013: 4).

I inostrani i domaći akteri su odgovorni za takvu situaciju. Inostrani, jer osim zapadnjačkih teorija i iskustava ne poznaju i/ili ne uvažavaju lokalno znanje, smatrajući ga ili nepostojećim ili inferiornim u odnosu na ono iz zapadnih zemalja. Koncept „učenja mesta" kao odlično rešenje za takve situacije u Srbiji nije imalo značajniju programsku ulogu i praktično nije primenjivan. Istovremeno, domaći akteri su se zadovoljavali udobnom pozicijom srećno izabranih prenositeljki/ prenosilaca i korisnik/ca uvezenog znanja i prakse, ne pokušavajući da dublje razumeju mogućnosti koje im princip lokalnog vlasništva omogućuje, i ne pretendujući da imaju ulogu ni kreatora/ki, a ni vlasnika/ci relevantnih znanja i iskustava.

Kontekst globalizacijske dvosmernosti

Granice i razdaljine nisu više nikakva prepreka, i (ma koliko banalno zvučala) vidljiva posledica je da se na svim meridijanima npr. jede ista hrana, oblači ista odeća i sluša ista muzika (Abeles, 2014: 44, 45 i 52). Sve intenzivniji globalizacijski trendovi poslednje četvrtine dvadesetog veka predstavljaju ne samo ambijent snažnih ekonomskih i političkih uticaja, već takođe i ambijent u kome dolazi do značajnih promena u pogledu širenja institucionalnih praksi rodne ravnopravnosti u zemljama gde je nije bilo. Zato nije preterano uočiti da se kao deo globalizacijskih trendova širom planete javljaju zahtevi žena da budu ravnopravne, da imaju institucionalnu zaštitu od rodno zasnovanog nasilja, uravnoteženu političku pariticipaciju, jednake obrazovne i profesionalne mogućnosti, uz permanentno podizanje opšteg nivoa rodne ravnopravnosti u svim društvenim i privatnim aspektima. Jasno je da globalizacija menja ne samo ekonomski prostor, već i društvenu konfiguraciju tradicionalnih odnosa moći. Žene, ženski pokreti, ženske grupe, ekspertkinje i aktivistkinje sve intenzivnije globalno komuniciraju i sarađuju. Naglasak savremenog sveta je na inteziviranju svih takvih tokova i na ubrzanju razmena, u kojoj koncepti rodne ravnopravnosti imaju svoje značajno mesto.

Globalizacija otvara novo razdoblje kojem je svojstveno i novo ustrojavanje načela po kojima se organizuje društveni život i svetski poredak. Oslikava se jedno novo lice društva, gde se u procesima homogenizacije i standardizacije, sve više zamagljene granice između izvornih, tradicionalnih i domaće shvaćenih kulturnih vrednosti (Globalizacija i izolacionizam, 2017).

Ključni element globalizacije je činjenica da kretanje između središta i periferije, ne samo što nije jednosmerno, nego podrazumeva i vrlo različite dvosmerne i

kružne tokove sa različitim ishodima. Činjenice opovrgavaju sliku o planeti podvrgnutoj jednosmernim procesima homogenizacije, standardizacije i podrazumevanog pozapadnjivanja (Globalizacija i izolacionizam, 2017). Kulturna globalizacija je složenije pitanje nego što u prvi mah izgleda. Svi ti elementi nalaze se u neprekidnom kruženju s kraja na kraj planete (Abeles, 2014: 51 i 52). Središte širi svoj uticaj i na periferiju, koja sa svoje strane nastoji da dostigne središte. Središte, a to su industrijalzovane Zapadne zemlje, koje koriste intenzivnu kapitalističku proizvodnju dobara, koji se prodaju u celom svetu. Zadatak periferije je da središtu pribavi jeftine sirovine i radnu snagu, ali i da usvoji isti ili sličan sistem vrednosti i uverenja koja bi taj proces pojednostavili i učinili mogućim. Ali i da olakša kontrolu središta. Tehnološke inovacije u komunikacijama i transport u planetarnim okvirima su proizvele nove oblike konzumacije, kako robe, tako i ideja, pokreta, pravaca mišljenja, metodologija i vrednosti.

U dihotomnom obrascu središte/periferija kao glavno obeležje stoji hegemonija bogatih zemalja. Sa globalizacijom su izvesna pitanja postala nezaobilazna, a pre svega ona koja se tiču statusa politike i promena kakve doživljavaju nacionalne države. Globalizacija dakle, može biti shvaćena i kao kulturni imperijalizam i kao neizbežan proces homogenizacije radi lakših uticaja i kontrole iz središta (Globalizacija i izolacionizam, 2017). Ali kruženje proizvoda kulture ne dopušta isključivost homogenizacije. Svi ti elementi nalaze se u neprekidnom kruženju s kraja na kraj planete. Globalni diversitet može se pojmiti danas, samo ako se vodi računa o međupovezanostima i međuzavisnostima. Svest o međupovezanosti sve više afirmiše stav da je potrebno omogućiti da se čuju i drugi glasovi, a ne samo zapadnjački, koji su dosada nesmetano dominirali (Abeles, 2014: 33, 52, 47,107 i 115).

U otvorenom svetu, gde ne kruže samo jedinke i grupe, nego i informacije i znanje u svim mogućim vidovima, pojam globalan označava dosegnuti nivo integracije i uzajamne povezanosti, pripadnosti globalnom svetu, nezavisno od svog kulturnog identiteta i mesta na nekoj teritoriji. Globalizaciju kao višedimenzionalni proces, preoblikuje splet odnosa između pojedinačnog i kolektivnog, a čovekov način mišljenja i delanja dubinski se menja diljem planete. Sadašnjost globalne institucionalne kulture predstavlja najviše neku vrstu *patchwork-a,* gde se prepliću najraznorodnija značenja i prakse (Globalizacija i izolacionizam, 2017). Društveno formulisanje razlika je složen i neprekidan proces pregovaranja u kojima se formiraju hibridne društvene forme. I rodni režimi, baš kao i stereotipi kruže doprinoseći globalnoj rodnoj esencijalizaciji, što proizvodi znatne političke posledice (Abeles, 2014: 101, 102 i 161).

Zato se ukazuje da smo zakoračili u razdoblje „sve dubljeg mešanja i preplitanja lokalnog i globalnog" (Globalizacija i izolacionizam, 2017). Naime, ključna odrednica savremenog sveta je stalno kruženje. Globalizacija se može definisati kao ubrzavanje protočnosti kapitala, ljudskih bića, robe, načina predstavljanja, pojmova i ideja, pa i koncepta institucija/mehanizama za rodnu ravnopravnosti. Nikakvu prepreku ne predstavljaju tradicionalne geografske i političke granice. Takva kretanja i umreženost za posledicu imaju promenu društvenih i kulturnih osobenosti. Tačno je da će postepeno periferijska kultura sve više asimilovati uvezena značenja i oblike i postajaće sve sličnija kulturi centra. Takvo brisanje razlika doprinosi rastućoj homogenizaciji i standardizaciji (Abeles, 2014: 41, 43 i 44). Ali to kretanje nikako ne ostaje zauvek jednosmerno, od središta ka periferiji. Postoji i moć periferije da sama artikuliše znanje o sebi i da to znanje bude podjednako prihvaćeno kao i ono nastalo u središtu, mada možda ne uvek istog (samo) evaluiranog kapaciteta i prodornosti. Zaista postoje i potrebe i načini na koji se glasovi različitih aktera unutar jednog društva mogu čuti da bi uticali na reformske procese u oblasti bezbednosti i rodne ravnopravnosti (Welch, Gordon, Roos, 2015: 3).

Izazovi u načinima angažovanja međunarodnih organizacija

Angažovanje donatora u postkonfliktnim i tranzicionim uslovima je ponekada kratkotrajna orijentacija, jer je često rezultat potrebe da se brzo reaguje na krizu. Ovo znači da je „angažman" često ograničen dilemama, da li da se da prioritet rodno ravnopravnoj pravdi ili miru, institucionalnim reformama ili podršci društvenim pokretima. To su inače dihotomije koje retko proističu iz stvarnosti domaće zemlje, već najčešće samo iz logike rada međunarodnih organizacija. Ali takva redukcija smanjuje mogućnosti podrške ženskom političkom ojačavanju, koje postoji čak i u najnepovoljnijim okolnostima (Mršević, Janković, 2018: 6).

Nesigurno i na kratke staze finansiranje vodi daljem ograničavanju strateškog programiranja i dugoročnog planiranja. Takvim programima može da nedostaje jasan oslonac na teoriju promena i indikatore po kojima će se ceniti da li su postignuti rezultati tih programa učinili žene sposobnim da imaju više moći, mogućnost izbora i uticaja na praksu u datim političko ekonomskim uslovima. Mora se dodati da su ponekada takvi programi zaista previše sveobuhvatni i preambiciozni.

Ponekad uključivanje lokalnog stanovništva obuhvata uglavnom muškarce, jer je to donatorskim oranizacijama možda lakše zbog veće dostupnosti muškaraca na

javnoj sceni i njihove spremnosti na takav angažman. Potrebno je obezbediti da lokalno vlasništvo bude uključeno, ali da ne bude ograničeno na članove muško dominantnih državnih institucija bezbednosti i političkih struktura i drugih elita, jer je to jedini način da se izbegne dalje lišavanje žena i drugih marginalizovanih grupa moći (European Parliament, 2015).

Takođe, postoji i tendencija da međunarodni akteri budu istomišljenici lokalnih struktura sa državnog nivoa, koju čine uglavnom muški članovi bezbednosne i državne elite, koji će verovatno lako naći zajednički jezik u prihvatanju odluka i intervencija spoljašnjih aktera. Ti lokalni državni ili vojni predstavnici mogu ukazivati da, po njihovom mišljenju, rodna pitanja nisu relevantna u njihovom kontekstu i da štaviše, učestvovanje žena u sektoru bezbednosti nije sociokulturno prihvatljivo. To se ponekada eksplicitno izražava, a ponekada se odražava samo kao unutrašnji pasivni otpor, iako retko izričito iskazan, da se politikama rodne ravnopravnosti daje prednost, pa i ma kakvo mesto u praksi (Domingo, O'Neil, Foresti, 2014: 4).

Izazovi unutar Ujedinjenih nacija

Žene i njhovi životi su još uvek u priličnoj meri nevidljivi u svim glavnim oblastima aktivnosti Ujedinjenih Nacija zato što žene nisu odgovarajuće predstavljene u njenim strukturama. U tom smislu program UN početkom dvehiljaditih odražavao tu tzv. žensku tišinu. Literatura o preporodu UN koja je nastajala od kraja hladnog rata i tekstovi o reformi koji su nastali krajem 20. veka, oko 50-te godišnjice UN-a gotovo u potpunosti ignorišu jedan od najznačajnih problema s kojim se ta institucija suočila i sa kojom je ušla i u 21 vek – njeno isključivanje i marginalizaciju žena (Charleswort, Chinkin, 2000: 196). Opšta tišina o ženama u diskusijama o reformi UN čini da pitanja rodne ravnopravnosti zaista izgledaju kao irelevantni za taj proces (Charleswort, Chinkin, 2000: 197).

Kredibilitet može postojati jedino ako donatori i partneri predvode svojim primerom. U SAD npr. samo 14% aktivnih vojnih trupa čine žene. Taj broj je još manji kada se dođe do oficirki visokog ranga gde je žensko prisustvo 7% u činovima generala i admirala. UN koje su često značajan partner u reformi sektora bezbednosti, posebno u državama koje tek izlaze iz sukoba, tek sada su postavili prvu ženu komandanta mirovnih kopnenih snaga, a čak i tada to je marginalno, samo da bi vodila jedinicu od 1000 ljudi na Kipru. Postoji premalo obučenih mirovnjakinja, pripadnica civilne policije i stručnjakinja koje se bave procesom razoružanja, demobilizacije i reintegracije (Tarnaala, 2016). Mora se konstatovati

takođe i da su žene gotovo kompletno isključene iz međunarodne arene u kojoj se stvara pravo. U takvoj situaciji, jednostavni recept, „dodati žene i promešati" je neadekvatan, zato što je međunarodni pravni sistem sam po sebi (muški) rodno obojen. Njegova pravila su se razvila kao odgovor muške elite na potrebe muškaraca svesno ili nesvesno tretiranih kao da su potrebe opšteg karaktera (Charleswort, Chinkin, 2000: 198).

Uočeno je takođe da stručnjacima/kinjama za pitanja roda često nedostaju veštine i znanja o razoružanju, demobilizaciji i reintegraciji (i na taj način ne mogu efikasno da podrže izradu nacrta odredbi o razoružanju, demobilizaciji i reintegraciji u mirovnim sporazumima), a da stručnjaci/kinje za razoružanje, demobilizaciju i reintegraciju sa svojim vojnim i bezbednosnim iskustvom često odbijaju da ozbiljno uzmu u obzir pitanja rodne ravnopravnosti (Tarnaala, 2016).

Zaključak

Kretanje uticaja kroz odnos centar-poluperiferija-periferija ne mora zauvek ostati jednosmerno. Naime, iako su ovi uticaji u svom karakteru zaista jednosmerni procesi, ta jednosmernost kao i sve asimetričnosti sve više remeti svest o globalnoj međusobnoj povezanosti, kada je stalna kružna cirkulacija svih prisutnosti ključna odrednica savremenog sveta. Novi obrazac razvoja dvostruke, dvosmerne cirkulacije ukazuje na to da se domaći i strani institucionalni modeli međusobno podstiču, dok glavni oslonac mora biti domaći, jer je samo to garancija prihvatanja, trajnosti i kontinuiteta, za šta se dosledno zalagala i Marina Blagojević.

Specifičan oblik političkog delovanja, koji Yuval-Davis (1997) naziva transverzalnom politikom, nalaže da bi oblik i sadržaj partikularnih feminističkih borbi trebalo da budu određeni konkretnim istorijskim uslovima. Funkcija transverzalne politike je otvaranje puta za uzajamnu potporu i veću efikasnost u borbi za manje seksističko, manje rasističko i demokratičnije društvo, odnosno delovanje u permanentno promenljivim kontekstima u kojima živimo i delujemo (Kolarić, 2011: 115-116). Uvidevši i prihvativši različite delove i istorije i samih sebe, feministički je verovati da stvari mogu da se promene i da istoriju i ugnjetavanje ne treba uvek ponavljati (Majstorović, 2013: 215). Očigledna je potreba za stvaranjem sopstvenog znanja o rodnoj ravnopravnosti na poluperiferiji i potreba da se stvori naučni prostor koji će doprineti razvitku kontekstualne osvešćenosti (Jakšić, 2016).

Ili ukratko rečeno, trebalo je početkom dvehiljaditih biti pametniji, jer za primenu koncepata transverzalne politike i transverzalnih veština,[2] dubinske demokratije (prožimanje inostranih i lokalnih demokratizacijskih mehanizama) i insistiranju na primeni principa lokalnog vlasništva u odnosima sa stranim akterima, nikada nije ni kasna, ni suvišna pamet, ni sada, ni ubuduće. A oni koji ne ističu sopstveno znanje, ne razvijaju transverzalne političke veštine, i ne „govore" sopstvenu teoriju, ostaju neprimećeni i bez uticaja, uvek u riziku da im se permanentno nameću gotova rešenja i tuđa mišljenja.

Literatura

Abeles, M. (2014) *Antropologija globalizacije.* Beograd: Biblioteka 20. vek.

Blagojević, M. (2007) *Muškarci u Srbiji druga strana rodne ne/ravnopravnosti.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević Hughson, M. (2015a) *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević Hughson, M. (2015b) *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji.* Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Blagojević Hjuson, M. (2016) Work and Family in Serbia: The Semiperipheral Gender Perspective. In: *Women in the Balkans / Southeastern Europe.* (eds) G. Schubert and J. Deimel. Leipzig: BiblionMedia GmbH Geschäftshaus „Grauer Wolf": 75 -89.

Charleswort, H., Chinkin C. (2000) *The boundaries of international law, a feminist analysis*. Juris Publishing, Manchester: Manchester University Press.

Domingo, P., O'Neil, T., Foresti, M. (2014) *Women's participation in peace and security.* Normative ends, political means, Briefing 88, Shaping Policy for Development, Politics and Governance Programme at the Overseas Development Institute, London. Dostupno na: https://www.odi.org/sites/o-di.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/8961.pdf, stranici pristupljeno 23.12.2020.

[2] Kompetencije i veštine koje se mogu primeniti u velikom broju različitih životnih, profesionalnih i političkih uloga, označene su kao „transverzalne veštine". One se stiču kroz čitav život, počev od ranog detinjstva, kroz formalno obrazovanje, ali i druge vidove obrazovanja (poput čitanja, društvenih aktivnosti, profesionalnih aktivnosti i života uopšte).

European Parliament resolution of 9 June 2015 on the EU Strategy for equality between women and men post 2015 (2014/2152(INI)), the European Parliament (9/06/2015).

Globalizacija i izolacionizam (2017) Naučni skup, Institut društvenih nauka, maj 2017. Dostupno na: https://idn.org.rs/blog/2017/05/25/, stranici pristupljeno, 15.2.2021.

Izveštaj Političkog saveta o sprovođenju Nacionalnog akcionog plana za primenu Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija - Žene, mir i bezbednost u Republici Srbiji (2010-2015) u 2015. godini. Dostupno na: http://www.mod.gov.rs/cir/4352/akcioni-planovi-4352, stranici pristupljeno 20.5.2018.

Jakšić, A. (2016) Prikaz knjige *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta.* P.U.L.S.E. magazin.

Harding, S. (ed.) (2004) The Feminist Standpoint Theory Reader: Intellectual and Political Controversies. New York and London: Routledge.

Kaplan, M. (2013) *Local ownership: Who what and how*. Devex – International Development News**.**

Kišjuhas, A. (2020) Šta je Zapad? *Dnevni list Danas*, 22.novembar. Strana 48.

Kolarić, A. (2011) „Žena, domaćica, majka. Od te tri reči zavisi ceo svet" analiza časopisa Žena (1911-1921), *Književenstvo*, vol. I, br. 1.

Majstorović, D. (2013) *Diskursi i periferije.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Mršević, Z. (2007) *Ka demokratskom društvu – sistem izbornih kvota.* Beograd: Institut društve-nih nauka.

Mršević, Z. (2011) *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost.* (Towards a democratic society - Gender equality). Belgrade: Institut društvenih nauka.

Mršević, Z., Janković, S. (2017a) Mehanizmi za rodnu ravnopravnost kao deo globalizacijskih trendova. In: *Globalizacija i izolacionizam.* (ur) V. Vukotić, D. Šuković. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka: 238-249.

Mršević, Z., Janković, S. (2017b) Učešće žena u oružanim snagama savremenog doba. *Strani pravni život,* vol 57, br. 1: 77 – 94.

Mršević, Z., Janković, S. (2017c) Primena principa lokalnog vlasništva: od viktimizacije do osnaživanja žena. *Temida,* vol. 20, br. 1: 23-44

Mršević, Z., Janković, S. (2018a) Uticaj feminističke teorije na učešće žena u oružanim snagama Srbije. U: *Feministička teorija za sve.* (ur) A. Zaharijević, K. Lončarević. Beograd: Fakultet političkih nauka i Institut za filozofiju i društvenu teoriju: 285-301.

Mršević, Z., Janković, S. (2018b) Local knowledge on the local ownership principle in Serbia. *Facta universitatis: Law and Politics,* vol. 16, br 1: 1-13.

Nacionalni akcioni plan (NAP) za primenu Rezolucije 1325 SB UN – Žene, mir bezbednost u Republici Srbiji (2010 – 2015). Dostupno na: http://www.mod.gov.rs/cir/4352/akcioni-planovi-4352, stranici pristupljeno 20.5.2018.

Naj, Dž. (2018) Meka i oštra moće Kine. *Dnevni list Danas.* 19. januar.

Ochieng Ruth, O., Oguttu Juliet, W., Kezie-Nwoha, H. (2013) Pushed to the Periphery: the Necessity of Women's Innovation in Activating Post-conflict Reconstruction. Kampala: Isis-Women's International Cross Cultural Exchange (Isis-WICCE).

Radionica o rezultatima sprovođenja NAP-a za primenu Rezolucije 1325 SB UN (2015) Rezime. Beograd, Institut za inkluzivnu bezbednost iz Vašingtona i Misija OEBS-a u Srbiji. 9 – 10. septembar.

Reich, H. (2006) „Local Ownership" in Conflict Transformation Projects Partnership. Participation or Patronage? *Berghof Occasional Paper.* No. 27 September.

Schirch, L., Mancini-Griffoli, D. (2015) *Local Ownership in Security: Case Studies of Peacebuiiding Approaches.* The Hague: Alliance for Peacebuilding, GPPAC, Kroc Institute.

Sklevicky, L. (1996) *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.

United Nations Security Council. (2011) *UN Strategic Results Framework on Women, Peace and Security:* 2011-2020, pages 1-12.

United States Institut for peace. (2011) USIP „Peace Terms" Glossary.

Welsh Cleland, A., Gordon, E. & Roos, E. (2015) Security Sector Reform and the Paradoxical Tension between Local Ownership and Rod Equality. Stability: *International Journal of Security and Development*. Vol. 4(1): 53.

Wong, P. (2013) „Local Ownership" in Peacebuilding – a Premature Rhetoric? *United Nations Peace and Progress*. Volume 1 (1): 47-57.

Yuval-Davis, N. (1997) *Gender and Nation.* London: SAGE Publications.

Zaključak Vlade o usvajanju Nacionalnog akcionog plana za primenu Rezolucije 1325 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija - Žene, mir i bezbednost u Republici Srbiji (2017-2020). Dostupno na: http://www.mod.gov.rs/cir/4352/akcioni-planovi-4352, stranici pristupljeno 26.4.2019.

GENDER EQUALITY MACHINERIES AND THE CONCEPT OF LOCAL OWNERSHIP IN THE SEMI-PERIPHERY: THE CASE OF SERBIA

The subject of the paper is international influences in the process of establishing gender equality machineries in Serbia, analyzed through the prism of the importance of Serbia's semi-peripheral location, a concept promoted and elaborated by Marina Blagojević. The geopolitical semi-peripheral location of Serbia, contributed to the gender equality machineries, as well as some other institutional democratizing mechanisms, in the early 2000s on the path of cultural imperialism, typical for the early twenty-first century, based on different degrees in development between centre, semi-periphery, and periphery. The beginning of that influence contains the obvious efforts of all peripheries and semi-peripheries to reach the centre, at least through imitations and copies. These efforts are supported by the centre, in the case of institutionalization of gender equality machineries in Serbia, through the so-called. "soft influences". Gradual institutional profiling of the semi-periphery is characterized by the assimilation of these imported meanings and forms and will become more similar to models of the centre. The aim of this paper is to critically analyze the real, and at the same time, sometimes the fake application of the promoted concepts of "local ownership" (respect for local structures), and "learning of sites" (respect for local needs). Their result is usually reflected only in what Marina Blagojević calls "aboriginal flavor" ("Indigenous spice"), in the form of added small elements of local knowledge presence. The conclusion is that the movement of influence on the centre-semi-periphery relation doesn't have to remain one-way forever. Namely, although these influences are really one-way processes in own character, this one-way is increasingly disturbed by the awareness of global interconnectedness, when the constant circulation of all presences is a key determinant of the modern world. The new pattern of development of double circulation indicates that domestic and foreign institutional models are mutually encouraged, while the mainstay must be domestic because only that is a guarantee of acceptance, permanence, and continuity.

Keywords: center-semi-periphery relationship, soft influences, local ownership, learning of sites, indigenous spice, gender equality machineries

U SVRHU JAVNOG DOBRA: DOPRINOS MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON RODNOJ RAVNOPRAVNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Jelena MILINOVIĆ

Izgradnja institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u Bosni i Hercegovini započela je prije dvadeset godina, uz donatorsku podršku međunarodne zajednice i spremnost političkih aktera da osnuju ovakve institucije i usvoje Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini. Veliki doprinos izgradnji i jačanju institucija za rodnu ravnopravnost, izgradnji znanja o rodnoj ravnopravnosti i njenim razvojnim potencijalima, kao i javnim politikama o rodnoj ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini dala je Marina Blagojević Hughson, koja je sa mehanizmima sarađivala od samog početka njihovog rada, pa sve do svoje prerane smrti. Ovaj rad predstavlja osvrt na značajan doprinos Marine Blagojević Hughson izgradnji i jačanju institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u Bosni i Hercegovini, izgradnji javnih politika za rodnu ravnopravnost koje su ove institucije usvajale i provodile, istraživanjima i stvaranju novih uvida u stanje društva sa aspekta rodne ravnopravnosti, kao i širenju i jačanju regionalne saradnje. Poseban značaj ima i Marinin doprinos u izgradnji akademskog znanja o rodnoj ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini, kroz pokretanje, profesorski i mentorski doprinos prvim generacijama rodnih studija u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Rad se zasniva na analizama, istraživanjima, evaluacijama i drugim dokumentima koje je pisala Marina ili koji sadrže njene uvide kao polazne osnove za preporuke i mjere, kao i na ličnim svjedočenjima ključnih osoba koje su radile na osnivanju i jačanju mehanizama za rodnu ravnopravnost, kreiranju javnih politika i pokretanju rodnih studija.

***Ključne riječi**: institucionalni mehanizmi, rodna ravnopravnost, Bosna i Hercegovina, rodne studije, javne politike*

Uvod

Izgradnja institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u Bosni i Hercegovini započela je prije nešto više od dvadeset godina, uz donatorsku podršku međunarodne zajednice i spremnost vlasti da osnuju ovakve institucije i usvoje Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini. S obzirom na postojeće rodne režime na Balkanu (čije karakteristike neću navoditi jer nisu predmet ovog rada i detaljno ih je u svojim prethodnim radovima objasnila Marina Blagojević Hughson), sadašnja politička, društvena i ekonomska situacija odredila je prioritetne oblasti u kojima je neophodno poboljšati položaj žena: zaštita od rodno zasnovanog nasilja i zaštita osnovnih ženskih prava, povećanje broja žena uključenih u politiku i na mjestima odlučivanja, razvoj i uloga ženskih resursa (rad, zapošljavanje i pristup svim oblicima resursa, nauka, tehnologija) i kvalitet života žena i odnosi među polovima (prevladavanje štetnih stereotipa o ulogama polova i mizoginije kao kulturalne prakse) (Blagojević, 2004a:16). Bosna i Hercegovina u sadašnjem svom uređenju nastala je završetkom rata 1992-1995. godine i Dejtonskim mirovnim sporazumom utvrđena kao zemlja koja se sastoji od dva entiteta: Republika Srpska i Federacija BiH, a danas je čine entiteti i Distrikt Brčko kao posebna administrativna jedinica. Federacija BiH ima 10 kantona. U Republici Srpskoj su formirane 64 jedinice lokalne samouprave, a u Federaciji BiH 80 jedinica lokalne samouprave. U BiH žive Bošnjaci, Srbi i Hrvati kao konstitutivni narodi i ostali narodi. Dejtonskim sporazumom utvrđen je i okvir za funkcionisanje u pogledu učešća konstitutivnih i ostalih naroda, koji je kao takav bio jedino rješenje za uspostavljanje kompromisa i mira nakon ratnih stradanja i razaranja. U vrijeme neposredno poslije rata, žene su bile aktivne u udruženjima građana, nevladinim organizacijama i prvi projekti su se provodili u oblasti sprečavanja nasilja u porodici, mirovnog aktivizma i zaštite žena žrtava rata, pod uticajem međunarodnih donatora, aktivnih u BiH. Vremenom, kako institucionalizacija rodne ravnopravnosti dobija na zamahu na globalnoj političkoj agendi (Squires, 2007:1), bilo je očekivano da se u Bosni i Hercegovini započnu prve aktivnosti na uspostavljanju institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost. Uspostavljanje je započelo 2000. godine uz podršku Vlade Finske, putem projekta "Gender Equity and Equality Project" (skraćeno GEEP), uz pomoć kojeg su podržani prvi institucionalni mehanizmi, gender centri, koje su svojim odlukama osnovale vlade Federacije BiH (2000) i Republike Srpske (2001). Nakon toga uslijedili su izrada i usvajanje Zakona o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini (2003), kojim su takođe precizirane nadležnosti gender centara entiteta, te definisano i ustanovljavanje Agencije za ravnopravnost polova Bosne i Hercegovine, kao

institucionalnog mehanizma kojeg osniva Savjet ministara BiH 2005. godine. Uz formiranje ova tri ključna institucionalna mehanizma pri izvršnoj vlasti BiH i entiteta, uspostavljeni su odbori i komisije za ravnopravnost polova na zakonodavnom, kantonalnom (u Federaciji BiH) i lokalnom nivou vlasti (gradovi i opštine). Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini dopunjen je 2009. godine, a u 2010. godini je objavljen prečišćen tekst Zakona koji je kao takav na snazi.[1] Zakon je definisao i obavezu usvajanja i provođenja gender akcionih planova kao srednjoročnih strategija rodne ravnopravnosti, kojima se bliže definišu prioriteti i aktivnosti u svim oblastima života i rada. Važeći Gender akcioni plan provodi se za period 2018-2022. godina, a njemu su prethodila dva petogodišnja plana, čijom realizacijom koordinišu i prate ih Agencija za ravnopravnost polova BiH i gender centri entiteta u međusobnoj koordinaciji i saradnji. Osim ovih generalnih strategija rodne ravnopravnosti, usvojeni su i provode se i drugi specifični strateški i planski dokumenti na svim nivoima, koji se bave specifičnim pitanjima, poput sprečavanja i suzbijanja rodno zasnovanog nasilja, uključujući nasilje u porodici, unapređenja položaja žena na selu, primjene UN rezolucije 1325: Žene, mir i sigurnost, primjene rodnog budžetiranja u ekonomskom osnaživanju žena, kao i izrada i usvajanje lokalnih akcionih planova za rodnu ravnopravnost.

U najkraćem, Bosna i Hercegovina je ratifikovala i integrisala sve relevantne pravne međunarodne instrumente za unapređenje rodne ravnopravnosti u svoj domaći pravni okvir, te razvila normativni i institucionalni okvir i različite mjere za rodnu ravnopravnost. Veliki doprinos izgradnji i jačanju institucija za rodnu ravnopravnost, izgradnji znanja o rodnoj ravnopravnosti i njenim razvojnim potencijalima, kao i javnim politikama o rodnoj ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini dala je Marina Blagojević Hughson, koja je sa mehanizmima sarađivala od samog početka njihovog rada, pa sve do svoje prerane smrti.

Ovaj rad predstavlja osvrt na značajan doprinos Marine Blagojević Hughson izgradnji i jačanju institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u Bosni i Hercegovini, izgradnji javnih politika za rodnu ravnopravnost koje su ove institucije usvajale i provodile, istraživanjima i stvaranju novih uvida u stanje društva sa aspekta rodne ravnopravnosti, kao i širenju i jačanju regionalne saradnje. Poseban značaj ima i Marinin doprinos u izgradnji akademskog znanja o rodnoj ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini, kroz pokretanje, profesorski i mentorski doprinos prvim generacijama rodnih studija u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Spektar tema na

[1] Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini – prečišćeni tekst, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, br. 32/10.

kojima je Marina radila je širok: od analize položaja žena u zemljama Balkana, rodnog barometra u Bosni i Hercegovini, rodnog profila za Bosnu i Hercegovinu, analize položaja žena na selu u Republici Srpskoj i evaluaciji javnih politika i programa koji su se odnosili na ovu ciljnu grupu, regionalnog istraživanja o samohranim roditeljima, rada na jačanju regionalne saradnje mehanizama, pitanja maskuliniteta, rodne ravnopravnosti u poluperiferijskim društvima.[2]

Najvažniji aspekti saradnje sa Marinom Blagojević Hughson

Saradnja Gender centra Republike Srpske sa Marinom Blagojević (kasnije Hughson) započela je sredinom 2002. godine, povodom rada na prvoj anketi i analizi koja se provodila u Bosni i Hercegovini kako bi se mapirale i analizirale rodne razlike i sličnosti u položaju i stavovima među ženama i muškarcima.

Paralelno sa radom na rodnom barometru (Blagojević, 2004b), Marina je radila na studiji *Položaj žena u zemljama Balkana: Komparativni pregled* (Blagojević, 2004a). Studija je bila dio evropskog projekta (naručena od strane Evropskog parlamenta), a imala je za cilj da da pouzdan pregled tadašnje situacije žena u regionu, te da pruži kompletan i kompleksan opis stanja, koji se može porediti između različitih zemalja, holističku sliku sa dubljim razumijevanjem tranzicionih procesa i njihovih implikacija za položaj žena i rodnih režima na Balkanu, kao i pozadinu konteksta za dalje politike urodnjavanja i ravnopravnosti polova, koje će promovisati pozitivna naslijeđa, osjetljivost na lokalne različitosti, kao i generalne pravce procesa integracije prema Evropskoj uniji.

Značaj rodnog barometra, kao posebne analize koja identifikuje položaj i stavove žena i muškaraca u Bosni i Hercegovini, bio je u činjenici da su njegovi nalazi i preporuke (uz druge informacije, analize, istraživanja, podatke,

[2] Veliku zahvalnost za pomoć u izradi ovog rada dugujem osobama koje su najviše sarađivale sa Marinom Blagojević Hughson: Samri Filipović-Hadžiabdić, kojoj su povjerene prve aktivnosti u izgradnji institucionalnog okvira za rodnu ravnopravnost u BiH i koja je praktično uspostavila Gender centar Federacije BiH i Agenciju za ravnopravnost polova Bosne i Hercegovine (u okviru Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH), čija je sadašnja direktorica, i Spomenki Krunić, koja je radila na uspostavljanju i izgradnji Gender centra Republike Srpske i bila direktorica u periodu 2003-2013. Ove dvije sagovornice su važne i zato što su sa Marinom, osim profesionalnog, imale izuzetno prisan odnos, prijateljski, moglo bi se reći u nekim aspektima i sestrinski, što mi je bilo od velikog značaja za razumijevanje slike Marininog rada, koji je uvijek bio višeslojan, uticajan i lično i profesionalno na sve koji su sa Marinom radili. Njihovi lični utisci su veoma duboki i ukazuju na dubinski transformišući uticaj Marininog djelovanja. Podatke o Marininoj preliminarnoj analizi za praćenje Istanbulske konvencije dobila sam od Kike Babić Svetlin, a informacije o Marininom radu za UNDP i projekat „Žene u izborima u BiH" od Adnana Kadribašića i Nere Monir Divan, kojima takođe zahvaljujem.

obavezujuće međunarodne akte, Zakon o ravnopravnosti polova u BiH koji je neposredno prije bio donesen, kao i donatorsku podršku), dali mogućnost kreiranja politika i praksi zasnovanih na validnim dokazima, a u pravcu razvijanja institucionalnog urodnjavanja (*gender mainstreaming*). Sa druge strane, studija *Položaj žena u zemljama Balkana: Komparativni pregled* dala je uvid u stanje položaja žena i rodne ravnopravnosti u zemljama našeg okruženja, sa sličnim istorijskim, kulturnim, tradicionalnim i socio-ekonomskim nasljeđem, te nas je povezala sa tim zemljama u razmjeni iskustava, znanja i praksi u radu na ovim pitanjima. Ova analiza poslužila je kao osnov za prvo izvještavanje pred Evropskim parlamentom o položaju žena u Bosni i Hercegovini.

Za institucionalne mehanizme koji su tada bili praktično u povoju, bila je velika stvar što je ove prve analize i istraživanja radila Marina, koja je već iza sebe imala brojna sociološka, rodna i feministička istraživanja, te vrlo dobro poznavala lokalni, regionalni i globalni kontekst. Takođe, Marina je otvoreno, argumentovano i suštinski, zaista vjerujući u to, zagovarala obaveznost i važnost institucionalnog rada na politikama unapređenja prava žena i rodne ravnopravnosti, pri tome ne dovodeći u pitanje djelovanje i rad civilnog društva i brojnih nevladinih organizacija koje su neposredno poslije ratova na prostoru bivše Jugoslavije osnovane sa ciljem unapređenja ljudskih prava i prava žena. Smatrala je da su to komplementarna djelovanja koja treba da se nadopunjuju, a ne da jedna drugima budu konkurencija i smetnja. Ovakav njen stav uticao je na svijest javnog i dijela stručnog mnjenja u smanjenju predrasuda o pravima žena i rodnoj ravnopravnosti kao temi, uključujući otklanjanje negativnih stavova o potrebi da se uspostavljaju institucije nadležne za ova pitanja, te svakako doprinio izgradnji autoriteta institucionalnih mehanizama za ravnopravnost polova. Ono što je takođe odlikovalo Marinin rad je njezina potreba da sve pretpostavke i teoretska znanja provjeri na terenu, u razgovorima sa sudionicima predmeta njenih istraživanja, kako institucionalnim i vaninstitucionalnim akterima, drugim istraživačima, tako i sa „običnim" ženama i muškarcima čiji položaj je analizirala u različitim oblastima i kontekstima.

Ovakav pristup, udružen sa izvrsnošću Marinine ekspertize, nije mogao biti pogrešan i dao je veliki zamajac radu institucionalnih mehanizama za ravnopravnost polova u Bosni i Hercegovini i regiji. Svijest i znanje o položaju žena i prepoznavanje potrebe za ozbiljnim radom na unapređenju rodne ravnopravnosti proizašli su u velikoj mjeri iz Marininog preciznog seciranja društvene uloge žena i muškaraca, njihovog ekonomskog položaja, uticaja različitih faktora kao što su: nasilje, siromaštvo, ratovi, tradicija i slično. Marinin doprinos mapiranju stanja i, s tim u vezi, formulisanju preporuka za otklanjanje rodne diskriminacije, pružio je

čvrst, na činjenicama i dokazima zasnovan osnov za neupitan i aktivan angažman kako institucionalnih mehanizama za ravnopravnost polova, tako i svih drugih organa vlasti i institucija.

Osim ovih konkretnih analiza i istraživanja, uporedo je tekao i rad na povezivanju i umrežavanju. Preko Star Network organizovana je posjeta Zagrebu koju je tada vodila Lejla Ruždić, nakon čega se sljedeći regionalni sastanak održao u Sarajevu, a na ovim sastancima učestvovala je i Marina kao ekspertkinja. Bila je uključena i u izradu prvog Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, a u saradnji sa Gender centrom Federacije BiH razvijan je i projekat muzeja ženskih sjećanja tokom sukoba, koji na žalost nije bio završen.

Sljedeći veliki poduhvat koji su zajedno preduzele Samra Filipović Hadžiabdić i Marina Blagojević bio je razvoj regionalnih Gender studija, kao akademskog magistarskog programa, koji će biti dio univerzitetskog obrazovanja, uz dotadašnje alternativne programe obrazovanja iz ženskih studija koje su pružale nevladine organizacije. S obzirom na ozbiljnost posla koji je čekao institucionalne mehanizme i potrebu izgradnje znanja radi politika urodnjavanja, značaj ustanovljavanja akademskog obrazovanja u ovoj oblasti u Bosni i Hercegovini bio je ogroman. Samra Filipović Hadžiabdić je uključila UNDP, Vladu Japana, Švedsku i Norvešku i uspjela je pridobiti donatorsku podršku pokretanju ovakvog programa, koji je realizovan putem sporazuma o saradnji sa prof. dr Zdravkom Grebom, osnivačem Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (sada Centar za interdisciplinarne studije - CIS) Univerziteta u Sarajevu. CIS je usmjeren ka interdisciplinarnom obrazovanju nove generacije stručnjaka/inja iz Bosne i Hercegovine, kao i iz zemalja regije jugoistočne Evrope. Kao takav, CIS okuplja više od stotinu uvaženih domaćih i stranih eksperata iz brojnih naučnih oblasti koji zajednički rade na obrazovnim, naučnim i razvojnim programima i projektima. Zbog ovakve svoje pozicije u okviru Univerziteta u Sarajevu, CIS (tada CIPS) bio je pravo mjesto za ovakav program. Podrška Univerziteta u Sarajevu značila je mogućnost da se ovaj studij ravnopravno uključi u internacionalnu akademsku zajednicu, koja je rodne studije uvrstila kao legitimnu, kvalitativno značajnu i važnu oblast interdisciplinarnog znanja. Marina je razvijala metodologiju, a uključile su se i prof. dr Jasna Bakšić-Muftić, prof. dr Jasminka Babić-Avdispahić i prof. dr Nirman Moranjak-Bamburać, sve tri profesorke Univerziteta u Sarajevu, koje su razvijale obrazovne module.

Magistarski program je prvu generaciju upisao 2006. godine, nakon čega je nastavljen kao master program (shodno reformi visokoškolskog obrazovanja). Master studij *Rodne studije* je uspostavljen kao dvogodišnji, interdisciplinarni postdiplomski program s ciljem edukacije studenata/ica o metodama, teorijama i

konceptima potrebnim za izučavanje roda, da doprinese uspostavljanju mreže eksperata/ica spremnih za rad u domaćim, regionalnim, međunarodnim vladinim i nevladinim, te akademskim institucijama i tako dalje, sa zajedničkim motivom da promovišu rodno istraživanje, rodno interdisciplinarno znanje i rodnu ravnopravnost unutar svojih zajednica.[3] Struktura programa naglašava regionalni pristup izučavanju rodne problematike, a osim nastavnog osoblja Univerziteta u Sarajevu, u realizovanju programa učestvovalo je nastavno osoblje Univerziteta u Tuzli, Univerziteta u Banjoj Luci, Univerziteta „Džemal Bijedić" u Mostaru, Univerziteta u Beču, Birkbeck Koledža UK, Univerziteta u Stokholmu, Univerziteta u Upsali, Univerziteta u Mančesteru, Univerziteta u Beogradu, Istraživačkog centra rodnih studija „EuroBalkan" Skoplje; Sveučilišta u Zadru, Univerziteta u Rijeci, Centra za ženske studije Zagreb, ISH Ljubljana, Univerziteta u Sofiji, te mnogim drugim vladinim i nevladinim organizacijama koje se bave rodnim pitanjima unutar regiona jugoistočne Evrope.

Nakon šest godina realizacije magistarskog/master programa *Rodne studije*, u okviru Centra za interdisciplinarne studije izgrađeni su kapaciteti potrebni za realizaciju doktorskog studija.[4] Oformljeno je naučno jezgro profesora i profesorica sa Univerziteta u Sarajevu koji/e su u svoje matične discipline/oblasti unijeli rodnu dimenziju, te objavljivali eseje i knjige iz oblasti, uspostavljene su regionalne i internacionalne veze sa predavačima/cama iz regiona jugoistočne Evrope, Zapadne Evrope i šire, uspostavljeno je članstvo u međunarodnim naučnim asocijacijama (Asocijacija za feminističko obrazovanje i istraživanje ATGENDER) i učešće u zajedničkim istraživačkim projektima, formirana je stručna biblioteka iz oblasti rodnih studija. Evaluacija programa dala je preporuke za njegov razvoj i postojao je značajan interes svršenih studenata i studentkinja za daljim obrazovanjem u ovoj interdisciplinarnoj oblasti. Doktorski studij *Rodne studije* organizovan je kao proces osposobljavanja naučnog i istraživačkog potencijala u okviru rodnih studija kao interdisciplinarnog polja, a razvijanje i usavršavanje naučno-istraživačkog rada u okviru rodnih studija se profiliše unutar filozofskog, kulturalnog, sociološkog, pravnog, politološkog i antropološkog područja, koja su otvorena u prethodnim fazama na II ciklusu rodnih studija.

U okviru *Gender/Rodnih studija*, Marina je razvila i vodila modul „Rod i razvoj", čiji cilj je bio upoznavanje studenata/kinja sa vezom između roda, rodnih režima, društvene konstrukcije rodnosti, s jedne strane, i razvojnih karakteristika

[3] Univerzitet u Sarajevu, CIS Centar za interdisciplinarne studije. "Rodne studije". Dostupno na: http://cis.unsa.ba/bs/programi/magistarski/rodne-studije/ stranici pristupljeno 09.02.2021.
[4] Univerzitet u Sarajevu, CIS Centar za interdisciplinarne studije. "Doktorski studij – Rodne studije". Dostupno na: http://cis.unsa.ba/bs/programi/doktorski/doktorski-studij-rodne-studije/ stranici pristupljeno 09.02.2021.

određenih društava i globalizacijskih procesa, sa druge strane. Poseban naglasak stavljen je na globalizaciju i transformaciju rodnih režima u centru, na periferiji i na polu-periferiji, tj. u zemljama u tranziciji. Koncept humanog razvoja razmatran je u vezi sa rodnom ravnopravnošću. Važan dio ovog modula predstavljalo je upoznavanje sa aktuelnim problemima globalnog razvoja, globalnim razvojnim politikama, globalnim rodnim politikama, kako bi se iz te perspektive bolje razumio globalni i lokalni kontekst rodnih politika. Posebna pažnja posvećena je konceptu višestrukih modernosti i ženskom otporu, ženskom pokretu i borbi za ljudska prava na poluperiferiji. U okviru ovog modula, Marina je osposobljavala studente/kinje za razumijevanje načina uspostavljanja rodnih režima kao integralnog dijela određenih razvojnih strategija, globalnih i lokalnih, sa ciljem da iz takvog razumijevanja proizađe prihvatanje koncepta održivog i humanog razvoja kao optimalnog za ljudski (humani) razvoj, pa i dostizanje rodne ravnopravnosti. Marina je insistirala na osposobljavanju za kritičko mišljenje o procesu globalizacije i razumijevanju međuzavisnosti centra, poluperiferije i periferije, koja se odražava i na rodne režime različitih društava, koja uspostavlja granice njihove transformacije i koja utiče na stvaranje različitih oblika modernizacije. Kritički su razmatrane različite globalne politike rodne ravnopravnosti i njihova ograničenja prilikom prevođenja na lokalne kontekste poluperiferijskih i periferijskih društava. Za Marinu je bilo važno, prije svega, da studenti/kinje razumiju složenu dinamiku između realnih procesa, znanja o tim procesima i javnih politika, kako bi izgradili kritičan, ali proaktivan odnos prema potrebama svojih lokalnih konteksta.

Kroz tematske cjeline u okviru ovog modula (Rod i razvoj – konceptualni i teorijski problemi i praktične implikacije; Poluperiferija, razvoj i rod; Rod i proizvodnja znanja na poluperiferiji; Ženska istorija i višestruke modernosti; Ekonomske nejednakosti, siromaštvo, rod i razvoj; Rodni identiteti i razvoj; Globalne karakteristike razvoja; Globalne i nacionalne razvojne strategije; Migracije, rod i razvoj) studentima/kinjama je omogućeno sticanje uvida u globalne razvojne procese i globalne rodne politike, razumijevanje specifičnosti poluperiferijskih društava, uvid u žensku istoriju na poluperiferiji i socio-ekonomski položaj žena u tranziciji, multidisciplinarni pristup u razumijevanju rodnosti, uz posebno uvažavanje znanja društvenih nauka, a ne samo humanističkih disciplina, kreativan i kritički odnos prema znanju iz oblasti rodnih studija. Omogućeno je dublje razumijevanje korijena i uzroka siromaštva, lokalno i globalno, i rodne dinamike koja je s njim u vezi, kao i povezanosti različitih aspekata društvene konstrukcije rodnosti (uloge, identiteti, odnosi), s jedne strane, i razvojnih karakteristika društava, sa druge strane, uključujući i odnos globalno-lokalno. Studenti/kinje su razvijali sposobnost kritičkog razmišljanja o odnosu društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja i rodne ravnopravnosti, kao i

kritičkog sagledavanja ograničenja javnih politika u oblasti postizanja rodne ravnopravnosti u kontekstu neravnomjernog razvoja. Marina je dosljedno afirmisala koncept održivog i humanog razvoja kao okvir za postizanje rodne ravnopravnosti, lokalno i globalno, i radila na tome da svoje studente/kinje osposobi za razumijevanje dinamike „proizvodnje znanja" i dinamike „proizvodnje javnih politika" u konkretnim lokalnim kontekstima poluperiferijskih društava. Iz svega navedenog se može uočiti koliki je Marinin značaj i doprinos izgradnji akademskog znanja o rodnoj ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini. Kao mentorka, podržala je više magistarskih radova i u tom procesu bila je veoma konkretna, vrlo inspirativna i uspješna mentorka koja je umjela da „pritisne prave tastere" i podstakne svoje studentkinje i studente na duboko promišljanje, traganje za znanjem i novim uvidima. Tražila je i posebno cijenila kod svojih studentkinja i studenata elemente inicijative i inovacije.

Tokom 2009. godine, Marina je okupila regionalni tim istraživačica i započela rad na istraživanju o samim/samohranim roditeljima (*single parents*) u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini (Blagojević, 2012). Ovaj istraživački projekat nije ispitivao samo životne uslove i strategije savladavanja teškoća roditelja koji sami podižu djecu, nego je analizirao i institucionalna okruženja i postojeće javne politike i s njima u vezi institucionalne, zakonske i druge aranžmane. Značaj ovog istraživanja je bio u činjenici da, iako sami roditelji čine jednu od najranjivijih grupa u zemljama zapadnog Balkana, koji trpe zbog ekonomske deprivacije i manjka društvene i državne podrške, oni predstavljaju jedno od najmanje istraženih područja, a istovremeno su i veoma složen istraživački problem. Istraživanje se provodilo na institucionalnom i individualnom nivou i njegovi nalazi i zaključci su pokazali da problem samohranog roditeljstva ispada iz sistemskih aktivnosti ili javnih politika vlasti, što je, zajedno sa svim drugim nalazima i zaključcima, bitan putokaz za buduće djelovanje (Blagojević, 2012; Blagojević, Milinović, 2012).

Posebno treba istaći Marinin rad na mapiranju i praćenju položaja žena na selu, te u ovom smislu saradnju sa Gender centrom Republike Srpske.

Gender centar Republike Srpske je 2009. godine izradio institucionalnu analizu položaja žena na selu u Republici Srpskoj, čiji nalazi i preporuke su pretočeni u prvi Akcioni plan za unapređenje položaja žena na selu u Republici Srpskoj, usvojen od strane Narodne skupštine Republike Srpske 2010. godine (Milinović, Krunić, 2010). Analiza je, između ostalog, uključila i nalaze Marinine rodne studije u Republici Srpskoj iz 2007. godine, koja je bila rađena za potrebe izvještavanja o projektu „Razvoj stočarstva i ruralnog finansiranja", provedenog od strane Jedinice za koordinaciju projekata u poljoprivredi Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske, uz podršku Međunarodnog fonda za razvoj

poljoprivrede (IFAD) (Blagojević, 2007). Radeći ovu studiju, Marina je obavila preko stotinu intervjua, od kojih je većina činila razgovore sa ženama i muškarcima koji žive i rade na selu. Na osnovu individualnih iskustava, stavova, praksi i svih drugih informacija koje je mogla da dobije o uslovima života i rada ovih njenih sagovornika i sagovornica, radila je kontekstualizaciju i sklapala širu sliku na kojoj je zasnovala svoje nalaze i preporuke. Sama studija za potrebe projekta bila je na engleskom jeziku, a u analizi Gender centra prevedeni su i prilagođeni Marinini nalazi koji su se odnosili na opšte uslove življenja na selu, seoske porodice i domaćinstva, mijenjanje položaja žena na selu, jednočlana domaćinstva i nekompletne porodice, obrasce i uticaj migracija i strategije opstanka (Milinović, Krunić, 2010: 24-32).

Zahvaljujući ovoj saradnji i njenom rezultatu, Akcionom planu kao posebnoj privremenoj mjeri za žene na selu, a čiji su programi, mjere i aktivnosti dosljedno provedeni, Gender centar Republike Srpske prepoznat je kao prvi institucionalni mehanizam za ravnopravnost polova na regionalnom nivou a i šire, koji je konkretnim zakonodavnim i drugim mjerama započeo institucionalni kontinuiran rad na unapređenju društvenog i ekonomskog položaja žena na selu koji traje i danas. Marina je, na poziv Gender centra Republike Srpske, radila i konačnu evaluaciju ovog Akcionog plana u 2016. godini i analizirala holistički pristup i stvaranje sistemskog okvira unapređenju položaja žena na selu u Republici Srpskoj.[5] Poseban značaj Marinine evaluacije bio je i u metodološkoj inovaciji. Naime, naslanjajući se na, ali i prevazilazeći ograničenja klasičnih metoda evaluacije putem mjerljivih indikatora, ona je uočila stvarni obuhvat i dugoročne efekte koji prevazilaze klasične metodološke okvire za evaluaciju javnih politika. To joj je omogućilo da sagleda širu sliku, sa svoje izuzetno široke vizure kojom je posmatrala društvo i njegovu dinamiku i odozgo, i odozdo, horizontalno i vertikalno, sve u isto vrijeme, kako bi izvela ključne preporuke za buduće djelovanje. Ono na čemu je Marina insistirala je da je svaka javna politika usmjerena na rodnu ravnopravnost istovremeno i proces socijalnog učenja, a prije svega učenje o tome kako se proizvodi poželjna društvena promjena. Ona je svim srcem i svojim znanjem podržavala stvaranje inovativnog pristupa koji bi omogućio da se definišu i razviju modeli intervencija i javnih politika koji bi mogli da budu prihvaćeni i brzo multiplikovani. Njene preporuke za djelovanje (Hjuson, 2016) se primjenjuju u novim akcionim dokumentima i aktivnostima koje su postale stalan dio planova i programa rada Gender centra i Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske.

[5] *Konačni izvještaj o realizaciji i ocjena Akcionog plana za unapređenje položaja žena na selu u Republici Srpskoj do 2015. godine*. Dostupan na https://www.vladars.net/sr-sp-cyrl/vlada/centri/gendercentarrs/Pages/default.aspx#collapsible3 stranici pristupljeno 09.02.2021.

Važno je istaći i Marinina istraživanja maskuliniteta koje je pokrenula i provela u ovoj regiji. Istraživanja koja je radila i u kojima je učestvovala na ovu temu, dala su značajan naučni doprinos studijama maskuliniteta na Balkanu. U saradnji sa Gender centrom Republike Srpske, u novembru 2012. godine, Marina i njen suprug John Hughson održali su izuzetno značajna predavanja u Akademiji nauka i umjetnosti Republike Srpske na teme: „Trans/nacionalnih trans/patrijarhati: propitivanje hegemonijskih maskuliniteta", „Balkanski maskuliniteti: konstrukcija teorije 'odozdo'" i „Maskuliniteti i fudbal u krizama: rasizam, nacionalizam i mizoginija". Ova predavanja su bila veoma značajna zbog shvatanja da se maskuliniteti više ne mogu razumjeti samo na nacionalnom nivou i da je neophodno da se muškarci kao rod deesencijalizuju i denaturalizuju, nasuprot ideji hegemonijskog maskuliniteta koji teži da se muške vrijednosti naturalizuju. Marina je ispravno konstatovala da je neophodno istovremeno raditi orodnjavanje (dokazivanje da je rodnost bitna), ali i razrodnjavanje, odnosno prevazilaženje ograničenja rodnosti. Sama kriza maskuliniteta, prema riječima John Hughson-a, je veoma osjetljivo pitanje i težak problem za rješavanje, ali postoji mogućnost i nada za transformaciju. Ova činjenica inicirala je Gender centar Republike Srpske da provede prvo istraživanje o položaju i stavovima muškaraca u Republici Srpskoj (Milinović, Puhalo, 2016), za koje je recenziju uradila Marina Hughson.

Tokom 2019. godine Marina je sarađivala sa Agencijom za ravnopravnost polova BiH na preliminarnoj analizi sa namjerom da se uspostavi sistem za praćenje provedbe Istanbulske konvencije u Bosni i Hercegovini (Hughson, 2019). Uvijek imajući na umu suštinu primjene Istanbulske konvencije, smatrala je da razlike u nadležnostima između Republike Srpske i Federacije BiH nisu nepremostive, niti same po sebi prepreka za uspostavljanje sistema za praćenje primjene odgovora države na nasilje nad ženama, te da se treba odmaći od stalnog „zaglavljivanja" i bavljenja preprekama zbog specifičnog institucionalnog dizajna BiH, i „stanja" koje je u ovom trenutku opterećeno raznim ograničenjima. Vrijedi svakako pomenuti i Marinin doprinos projektima u saradnji međunarodnih donatora i institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost. Radila je na istraživanju koje je dovelo do razvoja aktuelnog projekta UNDP BiH „Žene u izborima u BiH" i koncepta ženskog foruma za razvoj[6]. Osim saradnje sa UN agencijama, Marina je radila i sa Delegacijom Evropske komisije u BiH. Marinin *Gender Country Profile for Bosnia and Herzegovina* (Hughson, 2014) je prva studija te vrste za zemlje koje su u pretpristupnom procesu evropskih integracija, čiji je cilj bio mapiranje rodne ravnopravnosti i osnaživanja žena u BiH kao osnov za buduće intervencije u zemlji u pogledu usklađivanja sa prioritetima EU za razvojnu

[6] Ovi dokumenti nisu javno dostupni, nego samo za internu upotrebu UNDP BiH.

saradnju. Marina je analizirala stvarno stanje rodne ravnopravnosti u zemlji i zaključila da je BiH uspješno uspostavila zakonodavni i politički okvir za rodnu ravnopravnost i da je u mnogim aspektima regionalni lider u tom domenu, ali i da je neophodno postići i stvarnu ravnopravnost, ne samo normativnu. Uočila je da u zemlji sa visokim nivoom siromaštva i visokim nivoom socijalne isključenosti, rodne nejednakosti ne treba izdvajati kao najrelevantnije od svih nejednakosti (sa izuzetkom rodno zasnovanog nasilja), nego ih povezati sa drugim oblicima nejednakosti i isključenja. Rodne nejednakosti kao predmet intervencije u politici treba uzeti u obzir sa ostalim linijama socijalne diferencijacije, koja uključuje etničke podjele i manjinski status, dobne, regionalne i ruralno-urbane razlike. Marina je konstatovala da rodnim nejednakostima treba pristupiti i liječiti ih u okviru složene mreže socijalnih nejednakosti i siromaštva, koje se povećavaju u BiH, što zahtijeva i kulturne promjene, kao i ekonomsko osnaživanje žena sa perspektive razvoja (Hughson, 2014: 7-8).

Zaključak

Kako se može vidjeti iz svega navedenog, Marina je gotovo od samog početka bila uključena u razvoj institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u BiH i javnih politika, kako opštih, tako i u posebnim oblastima, a poseban doprinos je dala u izgradnji istraživačkog i akademskog znanja u ovoj interdisciplinarnoj oblasti. Sve što je radila postajalo je javno dobro, uzor za sve uključene institucije i zaposlene u njima, inspiracija za nove aktivnosti i nove zadatke. Gradila je posebno bliske odnose sa direktoricama i zaposlenima institucionalnih mehanizama, koji su bili zasnovani na idejama, razmjeni i uvažavanju. Za Marinu je svaka prilika bila prilika za saznavanje i učenje. Prema riječima Spomenke Krunić:

> „posebnu, dodatnu vrijednost svim ovim procesima davala je njena životna i profesionalna misija. Marina je bila čisto znanje, uključujući njegovu primjenu i prenos drugima i to je ujedno bila i njena misija kao ljudskog bića, naučnice, sociološkinje, teoretičarke, istraživačice i ekspertkinje u oblasti rodnih i feminističkih studija. To je bila Marina, i privatno, i profesionalno, i suštinski. U razgovorima i susretima sa Marinom, svi koji smo imali čast i privilegiju da sa njom sarađujemo dobijali smo kontinuiranu edukaciju, prenos znanja, otvorenost za diskusiju i rješavanje različitih izazova, nešto što je vrlo teško opisati, a što se jednostavno i bez bilo kakve ograde, distance ili uslovljavanja odvijalo na marginama naše saradnje. U svakom razgovoru i susretu svi mi smo od Marine učili, ali ne na pasivan način. Ona je imala sposobnost da postavlja prava pitanja, da sasluša, da uvaži (kao i da se ne

> složi ili da se žestoko usprotivi) i da da svoj stav i osvrt, sve to u vrlo inkluzivnoj obostranoj ili višestranoj interakciji, u atmosferi koja je poticala poštovanje i davala značaj sagovornicima. Iako smo od nje učili, Marina je bila svjesna i znala je to da istakne da je i ona učila sa nama. Marinina želja i potreba za stalnim proširivanjem njenog znanja često je uključivala različite alternativne spoznaje do kojih je dolazila u interakciji sa drugima, a koje naizgled nisu imale uvijek direktnu vezu sa njenim trenutnim profesionalnim fokusom. Imala je profesionalni, ali i „prirodni" osjećaj i mjeru kada i kako „posegnuti" za neposrednim situacijama iz života kao poveznicom i mogućim izvorom objašnjenja za društvene pojave koje je istraživala. Ovo bi joj davalo ponekad drugačiju i sasvim različitu perspektivu, i, kako je znala da kaže, „otvaralo oči" i pomagalo u boljem razumijevanju komplikovanih društvenih i rodnih uloga i režima. Kod Marine je sve bilo u funkciji njene životne, humanističke misije, i to suštinski. Da proizvede znanje, da ga primijeni i da ga drugima prenese. Da bismo bolje razumjeli društvene procese, rodne uloge, rodne režime, muškarce i žene, siromaštvo, nasilje i mnoge druge pojave i da bismo na osnovu toga mogli, svako u svom ličnom i profesionalnom domenu, doprinijeti napretku i boljitku društva."

U najkraćem, Marina je bila velika za okvire jedne zemlje ili regije, za bilo čije interpretativne okvire. Bila je izrazito autentična naučnica svjetskog glasa i kapaciteta, koja je za mnoge bila i danas je uzor, učiteljica, mentorka i inspiracija. Ono što je govorila i radila postajalo je javno dobro,[7] što je i sama najbolje rekla 2013. godine u svojoj životnoj priči:

> „...kad pogledam unazad, postaje mi kristalno jasno da je ono što sam radila u najvećoj meri bilo rukovođeno upravo idejom o javnom dobru – idejom o tome kako da dam doprinos nečemu što je veće i važnije od mene i mojih vlastitih interesa. Mnogi moji postupci apsolutno ne mogu da budu shvaćeni, niti da se razumeju iz perspektive mog individualnog interesa, jer zapravo izgledaju krajnje nepraktični i za mene lično štetni. Ali, to je upravo zato što se ja i nisam nikada rukovodila usko shvaćenim ličnim interesom, već sam svoje ciljeve oblikovala prema onome što sam smatrala da je potrebno činiti sa stanovišta javnog dobra." (Blagojević Hughson, 2013).

Njen optimizam i saznajna radoznalost su bili jači od svega i ostavila je izuzetan trag u nauci i među svima koji su je poznavali, imali čast i privilegiju da s njom

[7] Marinine knjige, istraživanja i radovi dostupni su na https://independent.academia.edu/MarinaHughson.

sarađuju, prijateljuju, da od nje uče. Na žalost, njena prerana smrt je prekinula njen rad, ali njen uticaj ostaje ogroman i može se s pravom pretpostaviti da će njen legat nadrasti granice Balkana i životnog vijeka u kojem je mislila, pisala i djelovala.

Literatura

Blagojević, M. (2004a) *Položaj žena u zemljama Balkana – Komparativni pregled*. Banja Luka: Gender centar Vlade RS, Gender Centar FBiH.

Blagojević, M. (2004b) *Gender barometar BiH 2002*. Banja Luka: Gender centar Vlade RS i Gender Centar Vlade FBiH.

Blagojevic, M. (2007) *Livestock and Rural Finance Development Project. Gender study*. Dostupno u elektronskoj verziji u Gender centru Republike Srpske.

Blagojević, M. (2012) Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market. *Gendering Post-Socialist Transition. Studies of Changing Gender Perspectives.* Erste Stiftung: 219-247.

Blagojević Hughson, M. (2013) *O znanju, feminizmu i aktivizmu: moja životna priča"*. Dostupno na: https://www.academia.edu/25339920/Marina_Blagojevic_O_ZNANJU_FEMINIZMU_I_AKTIVIZMU_MOJA_ZIVOTNA_PRICA stranici pristupljeno 09.02.2021.

Blagojević Hjuson, M., Milinović, J. (2012) Samohrani roditelji u Republici Srpskoj: malo podrške, veliki problemi. *Zbornik radova "Prava djeteta i ravnopravnost polova – između normativnog i stvarnog"*: 578-599.

Gender akcioni plan Bosne i Hercegovine 2018-2022, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", br. 89/18. Dostupno na: http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/VMFsM85DiGg= stranici pristupljeno 09.02.2021.

Gender Book Tour-Sarajevo: Presentation of the book "Gendering Post-Socialist Transition. Studies of Changing Gender Perspectives". Dostupno na: http://www.wus-austria.org/25/news/421/gender-book-tour-sarajevo-presentation-of-the-book-gendering-post-socialist-transition-studies-of-changing-gender-perspectives#!prettyPhoto stranici pristupljeno 09.02.2021.

Hughson, M. (2014) *Gender country profile for Bosnia and Herzegovina. Final Report*. Dostupno na: https://europa.ba/wp-content/uploads/2015/05/delegacijaEU_201407031443 2045eng.pdf stranici pristupljeno 09.02.2021.

Hjuson, M. (2016) *Unapređenje položaja žena na selu. Smjernice za novi srednjoročni ciklus 2017-2022.* Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova

Republike Srpske. Dostupno na: https://www.vladars.net/sr-sp-cyrl/vlada/centri/gendercentarrs/Pages/default.aspx#collapsible3 stranici pristupljeno 09.02.2021.

Hughson, M. (2019) *Uspostavljanje Mehanizama za prikupljanje podataka, praćenje stanja i izvještavanje u skladu sa Istanbulskom konvencijom(Konvencija Vijeća Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici) - preliminarna analiza*. Interni dokument u posjedu Agencije za ravnopravnost polova Bosne i Hercegovine.

"IN MEMORIAM: Nada Ler-Sofronić i Marina Blagojević-Hjuson". Objavljeno 09.06.2020. godine. Dostupno na: https://arsbih.gov.ba/in-memoriam-nada-ler-sofronic-i-marina-blagojevic-hjuson/

Konačni izvještaj o realizaciji i ocjena Akcionog plana za unapređenje položaja žena na selu u Republici Srpskoj do 2015. godine. Dostupno na: https://www.vladars.net/sr-sp-cyrl/vlada/centri/gendercentarrs/Pages/default.aspx#collapsible3 stranici pristupljeno 09.02.2021.

Milinović, J., Krunić, S. (2010) *Položaj žena na selu u Republici Srpskoj.* Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske.

Milinović, J., Puhalo, S. (2016) *Biti muškarac u Republici Srpskoj: ka solidarnosti i rodnoj ravnopravnosti.* Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.

Squires, J (2007) *The New Politics of Gender Equality*. Palgrave Macmillan.

Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini – prečišćeni tekst, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", br. 32/10.

FOR THE PUBLIC GOOD: THE CONTRIBUTION OF MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON TO GENDER EQUALITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The foundation of institutional mechanisms for gender equality in Bosnia and Herzegovina began twenty years ago, with the donor support of the international community and the readiness of political actors to establish such institutions and adopt the Law on Gender Equality in Bosnia and Herzegovina. Marina Blagojević Hughson made a great contribution to the founding and strengthening of institutions for gender equality, building knowledge about gender equality and its

development potentials, as well as public policies on gender equality in Bosnia and Herzegovina, cooperating with institutional mechanisms for gender equality since their very beginning until her untimely death. This paper presents a significant contribution of Marina Blagojević Hughson to building and strengthening institutional mechanisms for gender equality in Bosnia and Herzegovina, building public policies for gender equality that these institutions have adopted and implemented, research and creating new insights into society from the perspective of gender equality, as well as expanding and strengthening regional cooperation. Of particular importance is Marina's contribution to building academic knowledge on gender equality in Bosnia and Herzegovina, through the initiation, teaching and mentoring of the first generations of gender studies at the Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies at the University of Sarajevo. The range of topics that Marina worked on is wide: from the analysis of the position of women in the Balkans, gender barometer in Bosnia and Herzegovina, gender profile for Bosnia and Herzegovina, analysis of the position of rural women in Republika Srpska and evaluation of public policies and programs to this target group, regional research on single parents, work on strengthening regional cooperation mechanisms, issues of masculinity, gender equality in semi-peripheral societies. The paper is based on analyzes, research, evaluations and other documents written by Marina or containing her insights as a starting point for recommendations and measures, as well as personal testimonies of key people who worked on establishing and strengthening mechanisms for gender equality, creating public policy and the launch of gender studies.

Keywords: institutional mechanisms, gender equality, Bosnia and Herzegovina, gender studies, public policies.

GENDERING THE COLD WAR: SONIA BAKISH (1923-2010), *ZHENATA DNES* AND THE LEFT FEMINISM IN BULGARIA (1960S-1970S)

Krassimira DASKALOVA

Using various new primary and secondary sources, this contribution presents examples of left feminism in Bulgaria during the Cold War period. Following the life and professional trajectory of Sonia Bakish, the editor in chief (1965-1980) of Zhenata dnes (Woman today) – the organ of the Committee of the Bulgarian Women's Movement (CBWM) – it shows how under Bakish's editorship Zhenata dnes turned step by step into a forum for critical reflections on women's everyday life (and gender contract) in state socialist Bulgaria.

Keywords: *women, gender, Cold War, Bulgaria, women's periodicals, women's activism, left feminism.*

Learning history is very much about learning how to play the game in the same way as those already in the game (in the trade) do.
Keith Jenkins

Our mission is critique: the constant undoing of conventional wisdom.
Joan W. Scott

Introduction

The history of gender relations in Eastern Europe has a great potential to improve scholarly understanding of various social phenomena in the global context. There is a need to study the entanglements in the history of the East and the West, of Western and Eastern Europe and the inequality between the two regions, including the lack of balance between the economic and political power and the weight of the knowledge and the cultural capital they produce: a topic brilliantly formulated and studied by my late friend Marina Blagojević-Hughson (Blagojević-Hughson, 2009). Other scholars exposed the "epistemic enclavisation

of the region" which led to attribution of history to the West while taking out the East from the "normal" course of history (Petrovici, 2015).

What follows is an attempt to present segments of the feminist critique in the publications of the Bulgarian women's journal *Zhenata dnes* (Woman today) during the second half of the 1960s and the 1970s when Sonia Bakish (1923-2010) served as its editor-in-chief. My analysis goes against the still omnipresent totalitarian paradigm and Western feminist publications dealing with the Cold War period which pity women (not to say all people) in the state socialist East European countries as brainwashed and deprived of any agency and autonomy from the communist propaganda and its party politics. With this article, I argue again for the need of more nuanced and contextualized understanding of the (in many ways ambiguous) state socialism's policy towards women and their actions.[1]

I could agree with historians like Yuri Slezkine (Slezkine, 2017) that bolshevism – and I would add East European state socialism after World War Two, as well – was a "men's movement" and that it collapsed also because it failed to liberate women from the domestic sphere, neglecting family life and pushing aside prominent women who were part of the left revolutions. While accepting such (even halfway) criticisms of mainstream historians, and the (insufficiently complex and adequate one-dimensional) picture they create with such writings, however, I would also plead for the necessity to study how leading women activists, women's periodicals and organizations in Eastern Europe during the Cold War tried to change the patriarchal *status quo* in their respective countries. The mixed effects of such subversive actions, although often covered with loyalist language, deserve more attention from historians. The actions were partially successful thanks to the two-way transmissions between personal everydayness and large-scale social transformations.

Going against the grain and together with my fellow "feminist revisionist scholars" (as Nanette Funk called us in her 2014 *European Journal for Women's Studies* article) (Funk, 2014), I argue, that within the state socialist countries– even if we accept that (women's) individual and collective autonomy was limited– there were spaces and places where criticism was possible, where different critical feminist voices, deviating from the official self-congratulatory party narrative, were raised (Bonfiglioli, 2014; de Haan, 2016). My argument is in line with the works of the internationally known scholars such as Maxine Molyneux, dealing with gender

[1] I did this with the publication of several pieces dealing with the situation of the Bulgarian women during the Cold War period by participating in discussion forums on the topic (Daskalova, 2007; Daskalova, 2016a: 121-126) and while studying the life and pro-women activities of Bulgarian communist feminist Tsola Dragoicheva (Daskalova, 2016b: 63-88).

aspects of the state socialism in Latin America and Arab world (Molyneux, 2001), and Wang Zheng's publications on the All Chinese Communist Women's Union (Zheng, 2005), which also paid attention to the balance between contingency and structure, process and event, agency and determination. In challenging times, scholars continue to make history from the conviction that history matters, especially when some important/vital stories are miss-told and the totalitarian paradigm with its simplistic anti-communist discourse continues to dominate humanities and social sciences.[2]

This contribution is based on different primary sources– articles in *Zhenata dnes*, archival materials,[3] as well as some documents from the personal collection of Kalin Todorov, one of Sonia Bakish's two sons – such as *Momcheshki istorii* and unpublished materials, in which she reveals some features of her character and her feminist sensitivity. I also relied on the relevant oral history interviews, dealing with the period of state socialism in Bulgaria and Eastern Europe.

Feminisms. State feminisms. Left feminisms.

My understanding of feminisms follows Karen Offen's ideal typology of the two historically existing types of feminist argumentations: "individualist" and "relational," (Offen, 2000), which I probed first in examining the case of state socialist realities in my previous work on Tsola Dragoicheva (Daskalova, 2016b). The other relevant concept here – of "state feminism"– has been very much discussed during the last couple of decades and applied in various contexts: East and West, North and South, while its origins and theoretical foundations but also assumptions and myths have been clearly demonstrated (McBride, Mazur, 2010; McBride, Mazur, 2013).

Wang Zheng– while dealing with the Chinese case – referred to as the "paradoxical image of the state patriarch championing women's liberation, although with vacillation and inconsistency" (Zheng, 2005: 1). Zheng rightly shows the conceptual gap which deserves close examination. While she asks whether this

[2] About the contemporary anti-communist context in Eastern Europe, see, for example, the special issue of *Practyka Teoretyczna/Theoretical Practice*, no. 1 (31), 2019 (Anti-Communist Discourses of Exclusion).

[3] For the time being I did not have opportunity to fully check the documents preserved in the archives as many of the relevant archival collections are not processed. And knowing how the politics of the archives operate in a patriarchal context and within the omnipresent "totalitarian" paradigm – I am not very hopeful this would change in the near future. As Antoinette Burton put it – the archives themselves are artefacts of history with numerous and complex archival policy and practices which decide when, why and what kind of archives to be established (Burton, 2005: 6).

gap reflects "fundamentally different sets of relationship of gender and state between socialist state and capitalist state," she actually shows that the gap is more "a function of intellectual parameters of feminist scholars" than of political realities in the ("capitalist" and "socialist") countries (Zheng, 2005: 1).

The patriarchal character of the socialist states (and of the "capitalist" ones too) has been convincingly elaborated in feminist literature. What is interesting, however, is that feminist criticism "often get[s] blurred when it comes to the examination of pro-women policies or laws" passed by the socialist states and the critical stance and performance of many stubborn, independent minds (Zheng, 2005: 2). Together with such critical opinions, I argue that the myth of communist women's total lack of agency during the Cold War era needs to be exposed, that their agency should not only be made visible and known, but that it also should be respected by mainstream historians. The latter still almost totally ignore women's presence in history and apply and highly praise the simplistic one-dimensional "totalitarian paradigm," a paradigm which continues to build elementary representations about the "poor" state socialist subjects in Eastern Europe and the omnipotent and omnipresent "communist states" during the Cold War years.[4]

I have borrowed the concept of "left feminism" from Francisca de Haan's research on Women's International Democratic Federation (WIDF). The WIDF was established in 1945 in Paris with the French scientist Eugenie Cotton in charge and united leftist women around the globe: from the "first", "second" (including Bulgaria) and the "third" world countries. Here is de Haan's conclusion about the character of the WIDF: "Based on my reading of the organization's documents, I would characterize WIDF as a progressive, 'left feminist' international umbrella organization with an anti-colonial and anti-racist agenda" (de Haan, 2021; also see: Gradskova, 2020). Bulgarian women were among the founding members of the WIDF, and Tsola Dragoicheva served in the board of this organization in its early years. Together with the Romanian Anna Pauker, they were celebrated as exemplary women antifascist fighters during the WIDF congress in 1949 (Daskalova, 2016b: 75). According to Rada Todorova, another Bulgarian activist and later honourable vice-president of the WIDF: to follow the activities of the

[4] One Bulgarian example for such a book is *НРБ от началото до края*, under the editorship of Ivailo Znepolski (among the authors are well-known scholars such as Daniel Vachkov, Ivailo Znepolski, Ivan Elenkov, Martin Ivanov, Mihail Gruev, Plamen Doinov.) See also Znepolski, 2009 (Alexander Vezenkov, Ivan Elenkov, Roumen Daskalov, Daniela Koleva, Chavdar Marinov, Nikolai Vukov, Plamen Doinov, Petia Kabakchiev).

WIDF had been one of the major aims articulated in the journal *Zhenata dnes*, under Sonia Bakish's editorship.[5]

Many researchers point out that *biography* helps deconstructing generalizations based on structural history, which tends to see the past as a space without people. I see biography as a useful historical tool that can help us to find a balance between treating women from past patriarchal contexts as agents of change or treating them as primarily constrained by specific historical structures. It allows historians to reframe historical narratives away from the broadly political and diplomatic, and grounds historiography in the personal (Daskalova 2016b: 65-66; Petrovic, Mihajlovic Trbovc, 2020).

Who was Sonia Bakish?

Sonia Bakish was born on July 11, 1923 in Plovdiv in a Jewish family. Her father – Albert – possessed a small booth for selling newspapers; her mother – Sara – was a housewife. Sara spoke several languages and at the age of 90 read, in the original French, Baudelaire's *Les Fleurs du Mal* (*The Flowers of Evil)* (Тодоров, 10 May 2021). According to her son Kalin, Sonia Bakish's proficiency in languages clearly showed the influence of his grandmother Sara. Sonia studied in the Italian College in Plovdiv.

During the "Old regime" before 1944, her family – as other Jewish families in the country – was pushed to relocate to the provincial town of Ferdinand (today's Montana) and obliged to wear the yellow star. Perhaps the repression against the Jews and lack of any alternative for them was one of the major reasons for her to join the clandestine actions and to participate in the communist "fighting groups". (Having in mind his own case, the British historian Eric Hobsbawm also pointed out that participation in the Communist Parties and their organized clandestine resistance was common for Jewish people in Central and Eastern Europe during the WWII – Hobsbawm, 1996: 134-135).

After the WWII, Bakish was a journalist in the newspaper *Rabotnichesko delo* and the journal *Uchitelsko delo* before joining the editorial board of *Zhenata dnes*. Between 1958 and 1965 when Bakish was a deputy editor-in-chief and immediately after that she served as its editor-in-chief of *Zhenata dnes* between 1965 and 1980. Her term in office brought radical changes in the editorial line of

[5]20 години МДФЖ, *Жената днес*, 1965, № 5, с. 1, 4; № 7, с. 11; Ден Рожден, *Жената днес*, 1970, № 10, с. 1 (these publications present the activities of the WIDF and women's movements around the globe); Тодорова, 1970: 2-3.

the periodical and witnessed the „awakening" of the female reading public by bringing new provocative topics, which were not tolerated and even unthinkable during the previous years.

Sonia Bakish married Stanko Todorov (1920-1996), who was part of the communist establishment for many years: Prime Minister of Bulgaria between 1971 and 1981 and after that President of the National Assembly until 1990. If we can trust some of the evidence of the time both of them were quite different from the rest of that communist establishment; they were called *siromahomili*, i.e. those who care about the poor. She is remembered by her colleagues as physically thin, "small, restrained and propitiatory woman. With her gentle smile, she had always been on the side of the truth and she hated philistinism".[6] She died in Sofia on April 22, 2010.

Advocate for social justice: Another reason for Bakish to join the Communist party was her belief in social justice. Her son mentioned that until the end of her life Sonia Bakish believed in socialism's ability to turn into "a society of equality and justice." Keeping also in mind her rebellious character, independent mind and the high protection of her husband, no wonder that under her editorship *Zhenata dnes,* little by little, turned into a discussion forum dealing with the hot issues of "the woman question" of the day. Not only did the journal spell out the problems of women's everyday life (and gender relations) but it also suggested measures to change the situation.[7]

The journal

Zhenata dnes has been one of the longest existing and most widely circulated periodicals in Bulgaria. It was established in 1945 as organ of the *Bulgarski naroden zhenski suiuz*, i.e. Bulgarian people's women's union (after the older "bourgeois" *Bulgarski zhenski suiuz* – i.e. Bulgarian women's union – was disbanded in the fall of 1944 by the coalitional government dominated by

[6]See on this:„Отпечатъци" в памет на Соня Бакиш, available at https://tv.dir.bg/news.php?id=6270757, page accessed on May 11, 2021.

[7]Here are some examples: *Жената днес*, 1965, № 4, с. 12 (this article argues that the Law for the children of divorced parents should be changed and the fathers should be required to support their children until they finish education - schools or Universities); *Жената днес*, 1965, № 9, с. 16 (the journal insists to "change the existing injustice" and free the families who cannot not – for medical reasons - have children from paying the so-called "bachelor" tax); *Жената днес*, 1965, № 9, с. 17 (under the heading „In reply to our criticism" the journal included the answer of Maria Zaharieva, the Deputy Minister of the internal trade who promised to undertake measures for overcoming the deficits – in this particular case with textiles).

communists – Daskalova, 2004a). Later on, even when the union was renamed the *Komitet na dvizhenieto na bulgarskite zheni, KDBZh* (Committee of the Bulgarian women's movement, CBWM), the journal had been regularly read by many women in socialist Bulgaria. It appears to these days. Mira Badjeva, editor in chief of *Zhenata dnes* after 2004, mentioned in an interview that this periodical deserves to be called the "Contemporary of all generations" – i.e. all generations of women.

Starting with a circulation of 20,000 copies in 1945 and twenty-four pages, in 1976 the journal had forty-eight pages and a circulation of 400,000 copies, while by the end of Bakish's term (1980) it reached 500,000 copies in Bulgarian and 100,000 in Russian (Ghodsee, 2019: 60).[8] Already in 1953, the Central Committee of the BCP decided to intensify "the work among Turkish women" and told the *KDBZh* to start publishing 2,000 copies of *Zhenata dnes* in the Turkish language, as well.[9] Sonia Bakish once said that had the party rulers (Politburo) allowed her, she could have published an even higher number of copies. This huge circulation of the magazine has been interpreted by some scholars (Kristen Ghodsee) as securing a kind of autonomy for the *KDBZh* and its organ (Ghodsee, 2012; Ghodsee, 2014; also see Тодоров, 10 May 2021). In the archival collection of the *KDBZh* (CBWM) the researchers can find important data about the revenue from subscriptions to *Zhenata dnes* which went directly into the budget of the *KDBZh*, thus showing that there had been perhaps a certain degree of financial independence of the magazine and women's movement in Bulgarian from the governing authorities. These funds were used by women's leaders for various activities, including for funding some innovative studies on gender regime, family life, and women's everyday duties and household chores ("gender and use of time").[10]

According to the internationally known historian Maria Todorova, *Zhenata dnes* was so popular as it tried not to ideologize the stories about women's everyday life the audience of the journal wanted to read (Todorova, 1994). Perhaps it would be more accurate to say that parallel to the ideological and indoctrinating materials, *Zhenata dnes* started to speak more openly about a number of burning issues.

[8] Also see: https://www.jenatadnes.com/mesta-neshta/quot-zhenata-dnes-quot-60-godini-sueta/, page accessed on 11 May 2021.
[9] TsDA, f. 1B (Politburo), op. 26, a.e.9, pp. 1-2.
[10] TsDA, f. 417 (*KDBZh*), op. 2, a.e. 1, 14-16; op. 5, a.e. 572, 1-26. Динкова, 2003, 2008.

One can find Sonia Bakish's spirit and ideas in both design of the journal and her openly expressed views in the editorials

The magazine contained different permanent sections (among them "the readers criticize and suggest," "letters from the readers", "women's fashion"), but it also had sections which changed according to the needs the editors saw. Let us have a look at what was the situation with *Zhenata dnes* during the Sonia Bakish's work for this magazine. Of course, I cannot present all the topics which would hint her critical attitude towards "the things" of women's lives and her taking a feminist and on issues of importance.[11] Still, I will outline several issues, discussed in the journal which have been part of Western feminist criticism (but also of that of East European feminists, uncritically accepting the "totalitarian paradigm") towards the kind of emancipation imposed, according to them, "from above" (by the "faceless party cadres in the Central Committee" - Ghodsee, Zaharijevic, 10 May 2021), and presumably without the participation of women in East European countries.[12] While not exhaustive, these examples show that at least some women-activists were not passive recipients of the "rights" allowed by the male political elites, more than that – they designed them.[13]

[11] While analyzing the "Readers' letters" Valentina Mitkova also observes the paradoxical combination of criticism and persistence of the old "patriarchal mentality" and relationships within the family: between husbands and wives, between mothers in law and daughters in law. See: Valentina Mitkova, The women's problematic emancipation during the state socialism: *Zhenata dnes* and the readers' letters in the 1960s (unpublished paper for the conference *(Re)thinking Socialism: Knowledge, Memory and Oblivion of the Socialist Past*, Sofia, November 7-9, 2019, organized by Institute of Ethnology and Folklore with Ethnographic Museum, BASc).

[12] See, for example: Wolchik, Meyer, 1985. Decades later, in 2011, Barbara Einhorn wrote that the official state socialist women's organizations were "subordinated to, and in effect mere executive instruments of government policy" without giving historical evidences for such a "scholarly" judgement (Einhorn, 2011: 55, etc., etc).

[13] Apart from the examples, cited here, many colleagues from Eastern European countries also pointed out how women in the East European establishment and leaders of women's organizations (Ana Pauker in Romania, Tsola Dragoicheva in Bulgaria, Milada Horakova in Czechoslovakia or Vida Tomsic in Yugoslavia) articulated the socialist feminism agenda and acted against the official mainstream decisions. For example: Popa, 1966; Bonfiglioli, 2016. About gender aspects of the political representation in the communist Romania, see for example, Jinga, 2015. Before 1989, only few women in Eastern Europe – such as Ana Pauker in Romania, Vida Tomsic in former Yugoslavia or Tsola Dragoicheva in Bulgaria - were appointed to high positions of power. See about them also Levy, 2001; Daskalova, 2016b.

Feminist criticism raised in the journal

I am speaking about feminism here although the term was not used in a positive way in Bulgaria and Eastern Europe during the Cold War.[14] It is very well documented that from the 1890s on Marxist socialists routinely castigated feminists as "bourgeois:" for them class struggle comes first, and the "woman question" would be resolved once the revolutionary working class had triumphed (Daskalova, Offen, 2015). No wonder, that after World War Two many politicians in the Soviet bloc-countries (both men and women) continued to (conveniently) believe and support this idea. Some critically minded women activists, however, brought their own understanding on the subject.[15] Here are some examples.

One of the most intensively discussed topics in *Zhenata dnes* was about the *zhensko razpiatie*, *vtorata smijana* (Western feminists refer to this phenomenon as *double burden*) and the related issues of the rights of women as both producers and reproducers within the state socialist countries (women in the labour market,[16] and in managing positions[17]). During the 1960s *Zhenata dnes* started to systematically and openly address the issues from the everyday life of ordinary working women.[18] The materials which appeared in *Zhenata dnes* told the stories about the difficult existence of women within the family (in the private sphere) and society (in the public realm). Although in some of her texts, Bakish names the difficulties in combining professional work with family chores and the duties of a mother, spouse, and housewife *zhensko razpiatie* (Бакиш, 1988: 160-168), i.e. *women's crucifixion*, which sounds somewhat conciliatory and passive, little by

[14] I paid more attention to this issue in the already cited article about Tsola Dragoicheva: Daskalova, 2016b.

[15] Kristen Ghodsee also presented the true feminist agenda of the Bulgarian women's movement under Elena Lagadinova's leadership, both nationally and internationally (Ghodsee, 2018).

[16] A female combine harvester, for example, complained that her male colleagues do not give her a new combine, that they underestimate "the woman" and "her professional qualities to be equal to men" and to take the place "she" deserves. See the heading „Кажете Вашето мнение!"*,Жената днес*, 1965, № 3, с. 16-17; with another publication - Бонев, 1966 - the editors of the journal urged its female readers to participate in the discussion about the qualifications of "the woman" and the existing prejudices on the issue. The participants on their turn complained they do not have enough time to deal with the everyday family chores as shopping and pleaded special grocery stores to be opened near their factories; they insisted special after school places to be established for school children, thus, helping their parents to work without worries; they underlined the need to open laundries, dining rooms for children, etc.

[17] The male deputy minister of agriculture argues for the necessity to have more women on managerial positions (Юруков, 1966).

[18] The everyday life and the problems of socialist women is brilliantly presented by Natalya Baranskaya (Baranskaya, 1969).

little she turned – explicitly or implicitly – the journalistic fire of *Zhenata dnes* towards Party politics which neglected and belittled women's problems. Actually, in the memoir book about her sons, written in the late 1980s, Bakish clearly shows her (relational) feminist (Karen Offen)[19]sentiments in favour of combining motherhood and family life with professional career:

> "I wonder whether my female contemporaries instinctively felt that women's fate would be irreparably hurt, if we push it in only one direction: If instead of combining her different duties, 'the woman' exchanges marriage and motherhood for professional career or easy life? With consciously chosen or imposed loneliness." (Бакиш, 1988: 162).

Many historical studies have already validated such an attitude towards motherhood and domesticity as empowering (Bock, Thane, 1991; Taylor Allen, 1991; Koven, Michel, 1993).[20] At the same time, Bakish openly articulates the pain and difficulties she experienced as a working mother:

> "… I try to relax but everything in me is shaking. As many other times I feel crucified. Professional work, social work and family duties and mostly the thing for which I am the only responsible – the smashing feeling I am behind my time… Is it possible to bear such pressure, I ask myself, and answer to myself: I am not the only one!" (Бакиш, 1988: 165).

Another metaphor used in *Zhenata dnes* while speaking about difficulties of women's combining of family and professional duties is *vtorata smijana*, i.e. second shift. And if we examine the issues raised in the journal from that period (second part of the 1960s and 1970s), we will see a great number of publications dealing with this subject. Even more, there were contributions speaking in terms not only about "double" but about "triple burden:" the family and household; the profession; the work as a participant in the endless and (as some authors argued) meaningless social gatherings (Бонев, 1967; Симова, 1967; Пенчева, 1970).

While looking to see Sonia Bakish's personal understanding of the "double burden", I found an (unsigned, editorial) article on the subject entitled *Da otmenim vtorata smijana* (To cancel the second shift). There she speaks about the lack of (societal) awareness regarding the existing injustice towards "half of the society," about how impossible it was for women to meet even some of their basic needs for professional and cultural developments, and she also objects that this "second shift" of the working woman lasts "too long." Her feminism is also evident in the

[19] On this typology of feminist argumentations, see Offen, 2000.

[20] Also oral history interviews of women from different East European countries about they experience with state socialism. Just one example: Daskalova, 2004b.

concluding remarks that perhaps the share of women's work at home would not had been so high, had the deeply rooted understanding that household labour is the woman's duty not existed.[21]

Starting from 1970, the reader can see a new, clearly spelt out "scholarly" approach (Зарчева, 1970; Вачева, 1970; Трополова, 1970b): the editors selected and published not only individual stories but also the first sociological studies done on the gender contract in Bulgaria. All the discussions published in *Zhenata dnes* led to the creation of the special state policy towards women and the introduction of the famous ("an optimist" as Bakish called it[22]) *program of 1973 for the encouragement of the* (declining) *birth-rate in the country* by introducing a generous paid maternity leave and various social benefits for young families with small children. Such an optimist attitude is also to be seen from the special interview Elena Lagadinova – then President of the Committee of the Bulgarian Women – gave especially for the readers of *Zhenata dnes*.[23]

Immediately after the publication of the program and the initial euphoria, critical writing appeared discussing various unresolved problems which could be an impediment to the successful implementation of the program. One such issue, for example, was the insufficient number of *kindergarden*s and *krechees* [creches].[24] There is still need not only for a lot more digging into the historical archives but also for finding alternative sources (oral history interviews and "salvage anthropology," among others) in order to be able to build a more comprehensive picture of state socialist gender policies during the Cold War.

Norbert Petrovici has argued that scholars should avoid an over-emphasis on differences between socialism and capitalism which underestimate similarities; he pleaded for a Gramscian approach of creating counter-hegemonic epistemic alliances (Petrovici, 2015: 80). So, before moving ahead to the other major topics discussed in *Zhenata dnes*, I would like to address two questions important for both

[21] Да отменим втората смяна!, *Жената днес*, 1967, № 6, с. 1. About the gender and use of time in socialist Bulgaria, see the book of the German historian Ulf Brunnbauer (2007). The book was translated and published into Bulgarian as well (Брунбауер, 2010).

[22]Оптимистична програма, *Жената днес*, 1973, № 3, с. 1; Получихме толкова много, *Жената днес*, 1973, № 7, с. 1.

[23] А сега на работа – вдъхновена, организирана, плодотворна. Интервю с Елена Лагадинова, председателка на КБЖ, *Жената днес*, 1973, № 5, с. 1. See Lagadinova's personal story about communism as aspiration and a political system, told by Kristen Ghodsee (2015: 101-185).

[24] Пешева, 1973; Петрунова, 1973 (48% of working force in agriculture are women; their work conditions are extremely difficult); Тревога пада от сърцата на майките (за детските заведения), *Жената днес*, 1973, № 12, с. 1. About the etatisation of child care in socialist Bulgaria, see Еленков, Колева, 2010. About the history of childhood in Southeastern Europe see Naumovic, Jovanovic, 2001.

East European and Western feminists: 1) Was the double-burden a new phenomenon for the majority of the Bulgarian women after 1944?, and 2) Was the economic existence and autonomy of women in the pre-communist Bulgaria and in the first world "democratic" societies during the Cold War better than in the second world Eastern Europe? A couple of points are at place here.

First: One should not forget that for the majority of the Bulgarian women, prior to the establishment of the communist rule, the situation was not very different as 81% of the population in 1880 was peasant and peasants were still 75.5% of the demographic potential of the country in 1945 (Даскалов, 2010: 10). Peasant women, however, have always had "a double day:"[25] they had worked in the fields together with men, while family and household chores, and care work were also considered women's obligation.

The drive for industrialization of the new communist regime after 1944 changed the social structure. The novelty for women was that not only peasant women but also more and more working class and middle-class women (the so-called *narodna intelligentsia*) experienced the double (and even the triple) burden. Women's double burden was justified with the (already mentioned traditionalist patriarchal) believe in their "natural" predisposition for domesticity and caring for the others and thus – with the necessity to combine paid (public) work with the (private) family and household responsibilities.

Parallel to the widespread patriarchalism in state socialist Bulgaria, however, *Zhenata dnes* tried to construct a new type of masculinity and femininity in which both (women and men) had their new place within society and family. Many materials were published dedicated to "involved fatherhood" or "active fatherhood." (Mead, Ghodsee, 2017: 27, 30). As already mentioned, the magazine included various personal opinions and stories together with results of the sociological research dealing with the topic of "gender and use of time." They showed women were engaged much longer in the everyday family care work and household chores. Such publications exposed the image of the state socialist family with its overburdened women and relaxed men. As Ulf Brunnbauer put it: "…[I]n Bulgaria as in other people's republics…only for men the family was the place where they could relax from the tensions experienced at their workplaces" (Брунбауер, 2010: 435). [26]

[25] Ann Taylor Allen used this term for the situation of East European women in her book *Women in Twentieth-Century Europe* (Taylor Allen, 2008: 108-111).
[26] About gender and use of time in the family during the 1970s, see also Брунбауер, 2010: 409-410; Динкова, 1982.

Second: Another comparison – between the situation of women in the "first" and "second" world countries during the Cold War – brings some additional insights. While Bulgarian women and those in other state socialist countries were pitied for the "double-burden" and the existence of "public patriarchy," in the USA feminist activists and scholars revealed the so-called "feminine mystique" within the regime of "private patriarchy".[27] When in the1960s Betty Friedan published her groundbreaking classic *The Feminine Mystique*, which spelt out the psychological problems of the frustrated well-educated (with a College degree and above) housewives from the middle class and articulated the "problem that has no name," state socialist *homo faber*, women included, had their own place in the labour market and possessed certain degree of economic independence (Friedan, 1963; Брунбауер, 2010: 420).

More West-East comparisons would also help seeing that for the majority of West European and US working and lower middleclass women the double burden had been (and still is) an issue. *Zhenata dnes* published many critical contributions about the "exploitation" of the working class in capitalist societies, and apart from the ideological propaganda of the day, one can see there the real everyday struggles of both women and men. The most recent historical research on gendered work also reveals various similarities between socialism and capitalism, and justifies the argument of including state socialist experience in global labour history (Siefert, 2020).[28]

Third: Apart from comparisons based on official sources, oral history research in various East European countries since 1989 (Bulgaria including) has demonstrated that while complaining about the "double burden" under state socialism, many ordinary women (in Yugoslavia, Poland, Romania, Bulgaria) also expressed satisfaction from their economic independence and self-reliance. By sharing successful survival strategies and with their abilities to deal with obstacles, all these women showed their everyday agency (Penn, Massino, 2009; Daskalova, 2004b).

It was the attention to the economic autonomy that motivated the American anthropologist Kristen Ghodsee to provocatively entitle one of her books: *Why women have better sex under socialism and other arguments for economic*

[27] About the meaning of the terms "public" and "private" patriarchy in various contexts there are lots of discussions and publications. See, for example, Walby, 1990: 91-104; Marx Ferree, 1995: 10-24.
[28] See especially the contributions of Chiara Bonfiglioli about Yugoslavia and of Natalia Jarska about the Polish case.

independence?[29] I cannot write at greater length on this subject here: I will just mention that Ghodsee convincingly argues that "capitalism disproportionally harms women," that "capitalism as economic system is uniquely bad for women," and also insists that "if done properly, socialism leads to economic independence, better labour conditions, better work/family balance, and, yes, even better sex" (as, for example, the case of Scandinavian countries has shown) (Ghodsee, 2018: 1).

Body and sexuality

The second openly feminist discussion in the journal under Sonia Bakish's editorship related to *"body and sexuality"*. During the first decades of state socialism and the publication of *Zhenata dnes*, private life, body and sexuality have been almost completely outside the communist project for social engineering and disciplining.[30] Some recent studies on that early period showed the deep roots of the communist "disgust" at eroticism and sexuality during the 1950s, based on Marxist critique and intolerance towards "biological," "reactionary," "bourgeois" understanding of human nature (Пенчев, 2015). During the 1970s and 1980s, however, on the Bulgarian market already appeared translated books such as *Muzhut I zhenata intimno*,[31] and some edited volumes (Спасова-Хаджиева, 1978) and magazines (*Otechestvo*, *Lada*, *Bojour*, *Semeistvo i uchilishte*, among others) more openly discussing intimacy and sexual life. But perhaps it will not be an exaggeration to claim that – apart from the above-mentioned topics related to the work ethos and professional life of women – it was under Bakish's editorship in the mid-1960s that *Zhenata dnes* introduced new provocative themes into discussion. The most innovative and radical being that of sexual relations, and of female and male sexuality in general (revealing the problems of both hetero- and homosexual people[32]), as well as abortion, lack of contraception and other alternatives for family planning and sexual protection.[33] Bakish invited as a permanent author/columnist the well-known sexologist Dr Todor Bostandzhiev, the "star" of

[29]In her already famous book Kristen Ghodsee argues that women have better sex under socialism due to their economic independence (Ghodsee, 2018).

[30] About the "body", "love" and "sexuality" in socialist Bulgaria, see Колева, 2015; Колева, 2016.

[31] The book was a translation from German: Siegfried Schnabl, *Die Lust des Liebens. Frau und Mann intim*. It is perhaps not a coincidence that the most liberal East European state in terms of sexual freedom and sexual autonomy had been GDR, the German Democratic Republic.

[32] In some of the readers' letters to the journal, one woman shared her embarrassment when she saw her husband in bed with their best male family friend. Kalin Todorov, Interview with the author.

[33]*Жената днес*, 1966, № 3, с. 14 (discussions about contraception; risks at childbirth, etc.); *Жената днес*, 1965, № 9, с. 14 (about the anesthesia during giving birth in Western countries (and the experience of Prof. Petruci).

the Bulgarian sexology (Бостанджиев, 1970). And this happened at the time, when – according to Bakish's own words – reverberations of the sexual revolution in the West only "scarcely" reached Bulgaria (Бакиш, 1988: 122).[34] The contributions of Dr Bostandzhiev were much more eye-opening and enlightening compared to the subsequent publications in the 1980s which tried to turn the topic of sex into a way for social disciplining and acculturation of the sexed (women's and men's) bodies (Йорданова, 2015).

Shortages

The third topic visible in the feminist discussions in *Zhenata dnes* related to *shortages*. Under the heading "Readers criticize and suggest," *Zhenata dnes* critically uncovered everyday issues under state socialism: on the one hand – the deficits of various consumer goods on the market and/or their bad quality (such as sports ware for children and students) and the irrational way socialist trade was organized – on the other (selling "new types of beds" without mattresses).[35] This was an issue for the East European state socialist economies of scarcity as marvellously presented in the witty, ironic and iconic essay of the well-known journalist Slavenka Drakulich, entitled *How We Survived Communist and Even Laughed*, where she emphasized the shortages of women's goods: women's bandages; lipstick; hair dye; cosmetics, etc., and paid special attention to the Bulgarian context, as well. (Drakulich, 1993).

Family violence[36]

Feminist scholarship has already paid attention to the structural and symbolic state violence against women during the period of the Cold War in Eastern Europe. Some studies conceptualize it not only as a continuation of that of the interwar patriarchal states, limiting women's citizenship in various ways but also as a bridge to the new discriminatory gender regimes which started to appear in the region after 1990 (Jinga, 2017: 64, 66). The research on violence also includes family violence, both physical and symbolic (which although "milder" is not less real and actually – as Pierre Bourdieu had argued – helps perpetuating symbolic structures

[34] She said this while hinting her uneasiness to watch the film "Emanuelle" and to visit a striptease bar with her two teenaged boys while visiting London.
[35] *Жената днес*, 1965, № 4, с.
[36] See, for example, women's letters about family violence against women and children from drunk husbands and fathers, in *Жената днес*, 1965, № 5, с. 17.

of domination – Bourdieu, 2001). Similar to the other East European women's magazines – like *Femeia* (Romania) (Jinga, 2017: 79-81), *Vlasta* (Czechoslovakia) (Mead, Ghodsee, 2017), *Nasa zena* (Slovenia) (Petrovic, Mihajlovic Trbovc, 2020) – *Zhenata dnes* published a great number of letters from the readers, who shared and openly discussed their humiliating experience of inhuman treatment, as women and children at home.

25th anniversary of the journal

Apart from being "annals" of women's experiences and conditions in the period "of people's rule" – of its rise and flourishment, of its sometimes painful search and temporary difficulties (inevitable co-traveller of self-affirmation of the personality) – the magazine, according to Bakish, little by little turned into a journal for the "Bulgarian family" and it was read not only by the mothers and daughters in the family but also by fathers and sons. She speaks about 400,000 subscribers and 1 million women readers in the age span from 20 to 80. While strategically citing Lenin, Bakish insists that the journal has always tried to be "a window to the wide world for its women-readers" and promises that:

"[I]n the future we will not avoid prickly issues and will continue to openly discuss the most important questions in society. Because there is no honest person in the country who does not know that these are difficulties of [social and economic] growth and that socialist society has as its greatest goal to gradually resolve all problems in the interest of the working people."[37]

A new tendency, emphasized by Bakish in this festive issue of *Zhenata dnes*, were the contributions with critical scholarly analyses by the first women trained as sociologists, who were accused by the male party establishment of engaging in feminism. The writings were in the line with the announced goals of the Committee of the Bulgarian Women (with Elena Lagadinova in charge) and the local women's organizations aiming at resolving some of the "urgent problems" of the Bulgarian women and the whole society (Духтева, 1970; Кон, 1970; Байрямов, 1971; Зарчева, 1971).[38] Maria Dinkova was one of these gender-sensitive scholars who

[37] Ден Рожден, *Жената днес*, 1970, № 10, с. 1. „And although – compared to other periodicals - the journalhas been printed on low quality/bad paper and its design was a bit uncomely and poor, *Zhenata dnes* is extremely rich with the love and interest of its readers from towns and villages…"

[38] В друга рубрика – „Четохте ли тази книга" се рекламира изследването на Николина Илиева, *Икономически и социални проблеми на трудовата заетост на жените*.

did research on women's professional work, family life, double burden, etc.[39] After 1989, she published her memoirs about – as she called it – the "great women's revolution" (Динкова, 2003, 2008). In an interview I did with her a couple of years ago, Dinkova shared with bitterness how because of their (feminist in spirit) critique in *Zhenata dnes,* she and her colleagues – Penka Duhteva and Nevena Abadjieva – were accused by the communist rulers of being feminists. As already mentioned, back then feminists and feminism/s were regarded as "bourgeois" phenomena – a reason why the three journalists were considered "enemies of the people."

In 1970, the left feminist WIDF to which the Bulgarian women's movement and activists were affiliated since its establishment in 1945 also celebrated its 25th anniversary. In a number of articles *Zhenata dnes* proudly announced that women in Bulgaria belong to the family of the emancipated women "of the whole world".[40]

Sonia Bakish – relational feminist and advocate for ecological justice

The Bulgarian ecological movement originated in the late 1980s in the town of Russe (exposed to heavy air pollution from a Romanian plant across the Danube) as a protest movement and a genuine civic initiative. Since many women (mothers fighting for clean air for their children) were active in it, the movement acquired ecofeminist traits. Sonia Bakish joined the Russe committee on the March 9, 1988 after the screening of the documentary *Dishai* (Breathe) which told the story of this ecological disaster.

Because of her participation in the protest movement, Bakish was excluded from the Communist party. Kalin Todorov explains that she got an ultimatum: either to publicly denounce the Russe committee or to leave the party. As the first option meant for her "civic death," she chose the second one (Тодоров, 10 May 2021). In solidarity with his wife and in protest against the brutal way the members of the Central Committee behaved with her, Stanko Todorov resigned

[39]Under the heading „Women today and tomorrow" Maria Dinkova expressed her fascination with the deep structural changes which helped women to enter the labour market: Динкова, 1970a; Динкова, 1970b; Динкова, 1970c; Динкова, 1971.

[40]Тодорова, 1970; Ден Рожден, *Жената днес*, 1970, № 10, с. 1. These publications present the activities of the WIDF and left women's movements around the globe. For the most recent findings about the WIDF see Gradskova, 2020.

from Politburo of the Central Committee of the BCP and from his position as President of the National Assembly.[41]

I do not want to present Sonia Bakish's participation in these events as a conscious heroism (having also in mind what Kalin Todorov shared about this: that she felt guilty because her participation in the committee brought the whole family into trouble).[42] But still, this was a gesture towards her relational and ecological feminism, in support of the mothers from Russe, who pleaded for clean, non-polluted air for their children.

To sum up

Under Sonia Bakish's editorship *Zhenata dnes* pushed the communist establishment to respond and resolve some of the pressing women's issues before 1989, especially those directly related to the "second shift." Through the published articles and discussions on important "women's", actually gendered, problems, the periodical, its editors, researchers and journalists (Bakish, Dinkova, Duhteva, Abadjieva, Vesselina Grueva, Eleonora Torlakova, among others) together with the leaders of the Bulgarian women's organizations (Tsola Dragoicheva and Elena Lagadinova but not only) with their critique, helped resolving some burning issues around the "woman question" under socialism. By the early 1970s the Labour Code and legislation concerning maternity leave were favourably changed in women's interests.

In many cases, the journal had been going against the communist party politics and no wonder that the male communist establishment had criticized, attacked and punished it. In 1970 on the occasion of the 25th anniversary of *Zhenata dnes*, instead of congratulations Todor Zhivkov sent a telegram, accusing the periodical of a "petty-bourgeois attitude," "lack of class and party approach," in mistaken education of Bulgarian women and in the most dangerous at the time – in feminism (Тодоров, 10 May 2021)! Clearly, the left feminism of these women had very low, if any, success in transforming the patriarchalism of the communist parties and their male comrades.

[41] „After my mother's exclusion from the party, it became clear that my father cannot stay among the rulers. Already at the first meeting of Politburo after the event, he resigned from his two positions: member of Politburo and President of the National Assembly." The transcript of the meeting kept the words of Stanko Todorov. He literally said: „After the exclusion of my wife Sonia Bakish from the Party, I cannot be anymore part of the high establishment. The Stalin's times when the wives of Molotov and Kamenev were in GULAG while they stayed in Politburo are over." (Тодоров, 10 May 2021).

[42] In an interview I conducted with him in 2019.

Bakish also supported unpopular social causes, condemned by the regime, such as the 1988 ecological protests in Russe. If we want to challenge the old paradigms and show the links between feminisms/women's movements and other social movements, we should stop looking at women as marionettes of male-dominated parties and reveal their roles as agents of change (within the existing structural constraints): women's involvement gave them the chance to articulate demands for women while overcoming the limits of mainstream organizations.

From what has been researched and published on women's activism in Eastern Europe so far and from the voices of the participants in the events at the time – such as the leaders of the Bulgarian women's movement and the editors of *Zhenata dnes* – it is already clear that we have evidence at least to start questioning the one-sided genderless vision about the period of state socialism, to unlearn the "conventional wisdom" (Joan Scott) and try to design a new feminist frame for making sense of the pro-women actions of the otherwise male dominated patriarchal communist party establishments in the Soviet bloc countries. It is only in this way that women's history can be viewed and practiced as an integral part of history at large; moreover, history at large cannot be written and understood without the integration of the history of women, gender relations and feminist struggles of various provenances for a better world for the whole humankind.

Literature

Байрямов, А. (1971) Проблеми на заетостта на селската жена, *Жената днес*, № 11, с. 1.

Бакиш, С. (1988) *Момчешки истории*, София: Профиздат.

Baranskaya, N. (1969) A Week Like Any Other Week", *Novyi Mir* (New world), no. 11.

Blagojević-Hughson, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective*, Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research

Bock, G., Thane, P. (eds.) (1991) *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*, New York: Routledge.

Бонев, Х. (1966) Едно проучване в проценти, *Жената днес*, № 12, с. 6-7.

Бонев, Х. (1967) Обществена дейност и свободно време (Удовлетворение или бреме?), *Жената днес*, № 9, с. 12-13.

Bonfiglioli, C. (2014) Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era. The Case of Yugoslavia, *ASPASIA*, vol. 8: 1-25.

Bonfiglioli, C. (2016) On Vida Tomsic, Marxist Feminism, and Agency, In: de Haan, F. (ed.) (2016) Forum: Ten Years After. Communism and Feminism Revisited, *ASPASIA*, vol. 10: 145-11.

Бостанджиев, Т. (1970) Сексологията. Един закъснял разговор, *Жената днес*, № 3, с. 8-9; № 4, с. 16; № 6, с. 16-17; № 7, с. 14; № 10, с. 16.

Bourdieu, P. (2001) *Masculine Domination*, Stanford: Stanford University Press.

Brunnbauer, U. (2007) *"Die sozialistische Lebensweise". Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944-1989)*, Wien: Boehlau Verlag.

Брунбауер, У. (2010) *„Социалистическият начин на живот." Идеология, общество, семейство и политика в България (1944-1989)*, Русе: МД Елиас Канети.

Burton, A. (2005) *Archive Stories. Facts, Fictions, and the Writing of History*, Durham and London: Duke University Press.

Да отменим втората смяна!, *Жената днес*, 1967, № 6, с. 1.

Daskalova, K. (2004a) Women's Movement in Bulgaria in a Life Story, *Women's History Review* 13, no. 1: 91-103.

Daskalova, K. (ed.) (2004b) *Voices of Their Own: Oral History Interviews of Women*, Sofia: POLIS.

Daskalova, K. (2007) How Should We Name the 'Women-Friendly' Actions of State Socialism? *ASPASIA*, vol. 1: 214-219.

Daskalova, K. (2016a) Audiatur et altera pars. In Response to Nanette Funk, *ASPASIA*, vol. 10: 121-126.

Daskalova, K. (2016b) A Woman Politician in the Cold War Balkans: From Biography to History, *Aspasia,* vol. 10: 63-88.

Daskalova, K., Offen, K. (eds.) (2015) The Tensions within the Early Twentieth-Century Bulgarian Women's Movement, *ASPASIA*, vol. 9: 113-125.

Даскалов, Р. (2005) *Българското общество. 1878-1939*, vol. 2, Sofia: Gutenberg.

de Haan, F. (2021) The Women's International Democratic Federation (WIDF): History, Main Agenda, and Contributions, 1945-1991, In: *Women and Social Movements Archive/Database*, created by Sklar, K. K. and Dublin, T. on 10 May 2021.

de Haan, F. (ed.) (2016) Forum: Ten Years After. Communism and Feminism Revisited, *ASPASIA*, vol. 10: 102-168.

Ден Рожден, *Жената днес*, 1970, № 10, с. 1.

Динкова, М. (1970a) Едно социално чудо и едно голямо НО, *Жената днес*, 1970, № 6, с. 4-5.

Динкова, М. (1970b) Формален и реален достъп до политиката, *Жената днес*, № 8, с. 8-9.

Динкова, М. (1970c) Майките си останаха майки, съпругите-съпруги, *Жената днес*, № 9, с. 6-7.

Динкова, М. (1971) Две дини под една мишница могат ли да се носят дълго, *Жената днес,* № 5, 16-17.

Динкова, М. (1982) Семейството и социалистическата реализация на младия човек, *Социологически проблеми*, 14, no. 5: 79-90.

Динкова, М. (2003, 2008) Страсти по великата женска революция, *Везни* 13, № 5, 2003, с. 23-37; 13, № 6-7, 2003, с. 23-46; 18, № 6, 2008, с. 33-62.

Динкова, М. Страници по великата женска революция, *Везни* 13, № 5 (2003): 23-37; *Везни* 13, № 6-7 (2003): 23-46 and *Везни* 18, № 6 (2008): 33-62.

Drakulich, S. (1993) *How We Survived Communist and Even Laughed?* New York: Harper Perennial.

Духтева, П. (1970) Правото на половин работен ден, *Жената днес*, № 7, с. 10.

Einhorn, B. (2011) Mass Dictatorship and Gender Politics: Is the Outcome Predictable?, In: Lim, J. H., Petrone, K. (eds.) *Gender Politics and Mass Dictatorship*, London: Palgrave Macmillan: 34-62.

Еленков, И., Колева, Д. (състав.) (2010) *Детството при социализма. Политически, институционални и биографични перспективи*, София: Център за академични изследвания и РИВА.

Friedan, B. (1963) *The Feminine Mystique*, New York: W. W. Norton.

Funk, N. (2014) A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women's Organizations, Women's Agency and Feminism in Eastern European State Socialism, *European Journal of Women's Studies,* vol. 21: 344-360.

Krassimira Daskalova: *Gendering the Cold War: Sonia Bakish (1923-2010), Zhenata dnes and the left feminism in Bulgaria (1960s-1970s)*

Ghodsee, K. (2012) Rethinking State Socialist Mass Women's Organizations. The Committee of the Bulgarian Women's Movement and the United Nations Decade for Women, 1975–1985, *Journal of Women's History*, Vol. 24 No. 4: 49–73.

Ghodsee, K. (2014) Pressuring the Politburo: The Committee of the Bulgarian Women's Movement and the State Socialist Feminism, *Slavic Review* 73, no. 3: 538-562.

Ghodsee, K. (2015) *The Left Side of History. World War II and the Unfulfilled promise of Communism in Eastern Europe*, Durham and London: Duke University Press.

Ghodsee, K. (2018) *Why Women Have Better Sex under Socialism. And Other Arguments for Economic Independence*? London: The Bodley Head.

Ghodsee, K. (2019) *Second World, Second Sex. Socialist Women's Activism and Global Solidarity during the Cold War*. Durham and London: Duke University Press.

Ghodsee, K., Zaharijevic, A. (10 May 2021) *Fantasies of feminist history in eastern Europe. A response to Slavenka Drakulic*, available at https://www.eurozine.com/fantasies-of-feminist-history-in-eastern-europe/, page accessed 10 June 2021.

Gradskova, Y. (2020) *The Women's International Democratic Federation, the Global South and the Cold War. Defending the Rights of Women of the "Whole World"?* New York: Routledge.

Hobsbawm, W. (1996) Histoire et illusion, *Le Debat* (Paris), no. 89: 134-135.

Jinga, L. (2015) *Gen si reprezentare in Romania comunista: 1944-1989*, Bucharest: Polirom.

Jinga, L. M. (2017) Comrade First, Baba Second: State Violence against Women in Communist Romania, *History of Communism in Europe*, 8: 63–86.

Kobayashi, Y. (2004) *A Path Toward Gender Equality: State Feminism in Japan*, New York: Routledge.

Колева, Д. (състав.) (2015) *Любовта при социализма: Образци, образи, табута*, София: Център за академични изследвания и РИВА.

Колева, Д. (състав.) (2016) *Тялото при социализма: Режими и репрезентации*, София: Център за академични изследвания и РИВА.

Кон, И. (1970) Мъжествени жени? Женствени мъже? (препечатка от „Литературная газета"), *Жената днес*, № 11, с. 8-9.

Koven, S., Michel, S. (eds.) (1993) *Mothers of a New World. Maternalist Policies and the Origins of the Welfare States*, London and New York: Routledge.

Levy, R. (2001) *Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist,* Berkeley: University of California Press.

Marx Ferree, M. (1995) Patriarchies and Feminisms: Two Women's Movements in Post-Unification Germany, *Social Politics* (Spring 1995): 10-24.

McBride, D., Mazur, A. (2010) *The Politics of State Feminism: Innovation in Comparative Research*, Philadelphia: Temple University Press.

McBride, D., Mazur, A. (2013) Women's Policy Agencies and State Feminism, In: Waylen, G., Celis, K., Kantola, J., Laurel Weldon, S. (eds.) *The Oxford Handbook of Gender and Politics*, Oxford: Oxford University Press, doi:10.1093/oxfordhb/9780199751457.013.0026;

Mead, J., Ghodsee, K. (2017) Debating Gender in State Socialist Women's Magazines: The Cases of Bulgaria and Czechoslovakia, *History of Communism in Europe*, 8: 17–36.

Molyneux, M. (2001) *The Women's Movement in International Perspective. Latin America and Beyond*, Palgrave.

Naumovic, S., Jovanovic, M. (eds.) (2001) *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, Belgrade and Graz: LIT Verlag.

Offen, K. (2000) *European Feminisms. A Political History, 1700-1950*, Stanford: Stanford University Press.

Оптимистична програма, *Жената днес*, 1973, № 3, с. 1.

Пенчев, Б. (2015) Национал-еротиката на социализма, в: Колева, Д. (състав.) *Любовта при социализма: Образци, образи, табута*, София: Център за академични изследвания и РИВА: 207-223.

Пенчева, С. (1970) Мисли за самите нас, *Жената днес*, № 1, с. 1.

Penn, S., Massino, J. (eds.) (2009) *Gender Politics and Everyday Life in the State Socialist Eastern and Central Europe*, Palgrave.

Пешева, Р. (1973) Бариерата, *Жената днес*, № 6, с. 1.

Petrovic, T., Mihajlovic Trbovc, J. (2020) Agency, Biography, and Temporality: (Un)makng Women's Biographies in the Wake of the Loss of the Socialist Project in Yugoslavia, *Wagadu: A Journal od Transnational Women's and Gender Studies,* Fall 2020: 1-31.

Petrovici, N. (2015) Framing Criticism and Knowledge Production in Semi-peripheries – Post-socialism Unpacked, *Intersections. EEJSP*, 1 (2): 80-102; DOI: 10.17356/ieejsp.v1i2.105

Петрунова, Д. (1973) Големият конфликт, *Жената днес*, № 6, с. 4.

Получихме толкова много, *Жената днес*, 1973, № 7, с. 1.

Popa, R. M. (1966) "We Opposed It". The National Council of Women and the ban on Abortion in Romania, In: de Haan, F. (ed.) (2016) Forum: Ten Years After. Communism and Feminism Revisited, *ASPASIA*, vol. 10: 152-160.

Practyka Teoretyczna/Theoretical Practice, no. 1 (31), 2019 (Anti-Communist Discourses of Exclusion).

Симова, К. (1967) Продължаваме нашият откровен разговор за женската съдба, *Жената днес*, № 10, с. 14.

Спасова-Хаджиева, Е. (състав.) (1978) *Дом, семейство, бит*, София: Земиздат.

Siefert, M. (ed.) (2020) *Labor in State-Socialist Europe, 1945-1989. Contributions to a History of Work*, Budapest and New York: CEU Press.

Slezkine, Y. (2017) *The House of Government: A Saga of the Russian Revolution*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Taylor Allen, A. (1991) *Feminism and Motherhood in Germany, 1800-1914*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Taylor Allen, A. (2008) *Women in Twentieth-Century Europe*, Palgrave Macmillan.

Тодоров, К. (10 Мау 2021) Всичко за майка ми Соня Бакиш, *Жената днес*, https://www.jenatadnes.com/hora/vsichko-za-maika-mi-sonya-bakish/

Todorova, M. (1994) Historical Tradition and Transformation in Bulgaria: Women's Issues or Feminist Issues?, *Journal of Women's History*, vol. 5, no. 30: 129-143.

Тодорова Р. (1970) 25 години МДФЖ, *Жената днес*, № 11, с. 2-3.

Тревога пада от сърцата на майките (за детските заведения), *Жената днес*, 1973, № 12, с. 1.

Трополова, Й. (1970) Някои проблеми на работничката, *Жената днес*, № 4, с. 10.

Вачева, Д. (1970) Жената и режимите на труда, *Жената днес*, № 3, с. 7.

Walby, S. (1990) From private to public patriarchy: the periodization of British history, *Women's Studies International Forum*, vol. 13, no. 1-2: 91-104.

Wolchik, S. L., Meyer, A. G. (eds.) (1985) *Women, State and Party in Eastern Europe*. Durham, NC: Duke University Press

Зарчева, Л. (1970) Жената и научно-техническата революция, *Жената днес*, № 1, с. 8-9.

Зарчева, Л. (1971) Социалният прогрес и жената, *Жената днес*, № 2.

Zheng, W. (2005) "State Feminism"? Gender and Socialist State Formation in Maoist China, *Feminist Studies* 31, no. 3: 1-33.

Znepolski, I. (ed.) (2009) *История на НРБ. Режимът и обществото*, София: Институт за изследване на близкото минало и Сиела.

Йорданова, К. (2015) Може ли да се възпита младежка сексуалност?, в Колева, Д. (състав.) *Тялото при социализма: Режими и репрезентации*, София: Център за академични изследвания и РИВА: 74-89.

Юруков, Д. (1966) Повече жени на ръководна работа, 1966, №1, с. 1.

20 години МДФЖ, Жената днес, 1965, № 5, с. 1, 4; № 7, с. 11.

ORODNJAVANJE HLADNOG RATA: SONIA BAKISH (1923-2010), *ŽENA DANAS* I LEVI FEMINIZAM U BUGARSKOJ (1960-1970)

Zasnovan na novim primarnim i sekundarnim izvorima, ovaj rad prikazuje primere levog feminizma u Bugarskoj tokom perioda Hladnog rata. Prateći život i profesionalni put Sonia-e Bakish, glavne urednice *Zhenata dnes* (Žena danas) (1965-1980) – tela Komiteta bugarskog ženskog pokreta – u radu se pokazuje kako je pod uređivačkom politikom Bakish *Žena danas* prerastala korak po korak u kritičku refleksiju na svakodnevni život žena (i rodni ugovor) tokom socijalističke Bugarske.

Ključne reči: žene, rod, Hladni rat, Bugarska, ženska periodika, ženski aktivizam, levi feminizam.

EXACERBATING PRECARITY: GENDER AND THE COVID-19 PANDEMIC IN INDIA

Karen GABRIEL

The COVID-19 crisis has exposed some of the most significant and deep-rooted economic and social fault lines in societies around the world. Following large-scale deaths from COVID-19, several countries imposed lockdowns. In India too, a national lockdown was imposed with only four hours' notice. Several industries shut down overnight and millions of the largely informal migrant workers – many of whom were women –were rendered jobless. The resulting retrenchment of labour was followed by massive forced migration from cities to villages on a scale not seen since the Partition of India in 1947. This aggravated already existing socio-economic fault lines that intensify poverty and joblessness, and also aggravated gender based violence. This paper will outline some of the ways in which the 2020 complete national lockdown disproportionately disadvantaged women in India – particularly those on the periphery –on account of both corporate and governmental indifference, and gender blindness. This gender blindness was evident in the visible absence of women in the notifications that indicated policies that ignored women's needs and rights, thereby mounting even more pressure on women. Nevertheless, we see that it was women who were deployed by the state as the vehicle for national care as they distributed relief packages, medical aid and disseminated awareness for a pittance and at significant personal risk. The paper also examines the ways in which the COVID-19 pandemic intensified existing disparities and created new ones, thereby redefining the demographics of the precariat.

Keywords: *women, Covid-19, periphery, state measures, female precariat, India.*

Introduction

The COVID-19 crisis has exposed some of the most significant and deep-rooted economic and social fault lines in societies around the world. While the virus itself is indiscriminate, the official measures that are being taken by governments to deal with it tend to remain, typically, gendered, anti-poor and aggravate already existing disparities and vulnerabilities. Perry and colleagues

(Perry, Aronson, Pescosolido, 2021: 1), while discussing what they call 'pandemic precarity' or the risk of material and financial insecurity, note that:

> "The COVID-19 pandemic has revealed wide disparities in infection and recovery rates by race, ethnicity, socioeconomic status, and place of residence. Disease and death have long been recognized as reflections of the social fault lines in a society. Pointedly, research across a wide range of natural and man-made disasters, including hurricanes, floods, and economic downturns, repeatedly demonstrate the greater health burden that falls on those in disadvantaged social and geographic locations when large-scale calamities occur."

In the case of India, which is the national case that this paper will reflect on, this is most evident in the asymmetrical and lopsided official measures that are being taken to contain the impact of the virus, giving it, at least in part, the aspect of a man-made disaster. The measures that were adopted, and the responses to the adverse and even tragic conditions that those created, have generated even greater precarity among the working classes, those employed in the gig economy, the rural and the urban poor, the uneducated, women, refugees: all those "characterized by unstable labour, low and unpredictable incomes, and loss of citizenship rights" (Standing, 2019: 115). This paper will outline some of the ways in the 2020 complete national lockdown was enforced in India and on the ways in which women in India – particularly those on the periphery – were disproportionately disadvantaged during the 2020 lockdown on account of both corporate and governmental indifference and gender blindness.

After a large number of deaths from the COVID-19 virus, several countries' governments imposed lockdowns to contain the transmission of the virus. In India, three months into the pandemic, on 24 March 2020, national lockdown affecting 1.38 billion people, was imposed with only four hours' notice. What was originally planned as a 21-day lockdown turned out to be a much longer one, and was one of the most stringent lockdown and quarantine measures in the world. As per official fiat, several industries shut down literally overnight with no provision for employees – many of whom were contract labour or daily wage earners – resulting in large-scale joblessness, especially among the largely migrant workforce that they employed. This complete lockdown was extended several times in 2020, and a very gradual, staggered and phased reopening began only in early June 2020. The decision to lockdown, which had widespread repercussions, was taken almost surreptitiously, with little or no evident consultation with state governments, or with organisations representing vulnerable and marginalised constituencies, and without any sensible and viable arrangements for the people who would suffer the

worst consequences of these decisions. While most of the attention during the pandemic has been "focused on the health-related aspects of the COVID-19 pandemic and on the potential magnitude of the contraction in countries' economic output", other serious matters such as the "impact that unemployment and labour income shocks as a consequence of the lockdown measures can exert on poverty rates in developing countries has received relatively less attention to date." (Sumner, Ortiz-Juarez, Hoy, 2020: 1). While the paper will refer to some of these and reflects on questions of precarity, vulnerability and marginality, it will focus mainly on the ways in which a segment of the female precariat were deployed and used during the 2020 lockdown in India.

As observed earlier, following the lockdown in India in March 2020, millions of people were rendered jobless overnight, leading to distress and poverty that only escalated. This situation was aggravated by homelessness, as large numbers of migrant workers – especially the poor and contractual labour in the informal sector – found themselves without income and therefore unable to pay rents in the immediately foreseeable future. The demands for rent – notwithstanding the Ministry of Home Affairs' (MHA) unsustainable order directing landlords not to ask students and labourers to vacate the premises or to seek rent for a month during the COVID-19 lockdown[1] – along with growing daily expenses were unmanageable, and resulted in the flight of people back to their places of origin. This joblessness and consequent flight of labour led to a massive forced migration from urban to rural areas on a scale not seen since the Partition of India in 1947, as migrant workers tried to get back to their home states. This movement of large numbers of migrants in some parts of the country continued even though it was stated to be a violation of the governmental lockdown measures and recommendations of 'social distancing'. It was soon treated as a 'law and order' problem as well, and dehumanising brutality was unleashed by the state on those seen to be in violation of these protocols.

The 2011 Census estimated that approximately 99% of total migration or 456 million migrants (which constitutes 38% of the total population of the country) was due to internal migrancy – both inter-state and intra-state.[2] The Director-General of International Labour Organisation (ILO), Guy Ryder pointed out that, in urban areas, these workers also tend to work in economic sectors that "not only carry a high risk of virus infection but are also directly impacted by lockdown

[1] https://realty.economictimes.indiatimes.com/news/regulatory/sc-dismisses-plea-seeking-compliance-of-mhas-order-on-rent-during-lockdown/75567736. Page accessed 10.06.2021
[2] https://www.prsindia.org/theprsblog/migration-india-and-impact-lockdown-migrants Page accessed 10.06.2021

measures".[3] A substantial proportion of these migrants was trying to get home, after finding themselves jobless and homeless. Migration scholar Chinmay Tumbe puts India's reverse migration (from the urban to the rural areas) since mid-March "conservatively at 30 million or 3 crore or 15-20% of the urban workforce".[4] Tumbe's figures, while in themselves substantial, are considered very conservative for two reasons. First, a lot of intra-state migration is not accounted for, and, second, calculations based on train journeys alone do not provide an accurate approximation, since most migrants returned by road rather than by rail. It was not just the fact of reverse migration, but the circumstances and the conditions under which this took place that were deeply disturbing. While the government for long maintained that it had no data on how many people walked thousands of kilometres, months after the event, in September 2020 the Minister of State for Road Transport and Highways V K Singh told the Lok Sabha (Lower House of Parliament) in a written reply that over 1.06 crore[5] migrant workers, including those who travelled on foot during the lockdown, returned to their home states.[6]

Several organisations like CARITAS (the social development arm of the Catholic Church in India), the Stranded Workers Action Network (SWAN) and several newspapers reported that hundreds of migrants died as they walked distances of thousands of kilometres to their homes.[7] Some died of hunger, some from the scorching heat and acute dehydration, others from accidents on roads and railway lines, and still others from exhaustion. Despite the fact that women migrants are largely unrecognised or expediently visibilised, many of the migrants were in fact women and children. However, since women do tend to be less mobile when they have children, many women and children stayed back looking for food and loans in the inhospitable environment of the lockdown. It is only much later, through an order issued eventually on 29 April, that the Ministry of Home Affairs (MHA)

[3] See also https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/lockdown-in-india-has-impacted-40-million-internal-migrants-world-bank/articleshow/75311966.cms?from=mdr Page accessed 10.06.2021

[4] https://indianexpress.com/article/explained/coronavirus-how-many-migrant-workers-displaced-a-range-of-estimates-6447840/ Page accessed 10.06.2021

[5] Or 10,600,000 – more than the entire population of Sweden.

[6] https://www.firstpost.com/india/over-1-crore-migrant-labourers-walked-home-during-march-to-june-lockdown-centre-tells-lok-sabha-8840841.html. See also https://www.bbc.com/news/world-asia-india-52086274 Both pages accessed 11.06.2021

[7] See for instance https://www.thehindu.com/data/data-migrant-workers-distress-continues-as-nationwide-lockdown-extended-for-the-second-time/article31497300.ece; https://www.caritasindia.org/wp-content/uploads/2020/08/The-New-Exodus-The-Untold-Stories-of-Distressed-Migrants-during-Covid-19.pdf; https://www.thehindu.com/data/data-migrant-workers-distress-continues-as-nationwide-lockdown-extended-for-the-second-time/article31497300.ece; Page accessed 10.06.2021 https://covid19socialsecurity.files.wordpress.com/2020/05/32-days-and-counting_swan.pdf Page accessed 10.06.2021

allowed states to co-ordinate individually to transport 'stranded individuals' to their native town, cities and villages, using buses.[8] On 1 May, for the first time since 22 March 2020, the Indian Railways resumed passenger movement with *Shramik* Special trains to facilitate the movement of people stranded outside their home state. Between 1 May and 3 June, Indian Railways is reported to have transported more than 5.8 million migrants back to their homes and other destinations. It must be noted here that, even though the MHA set up eleven empowered groups by 29 March 2020 to coordinate an emergency response to the lockdown, it did not set up a group to look into the migrant worker crisis. The Supreme Court of the country, reviewing the situation of migrant labourers stranded in different parts of the country, noted inadequacies and lapses in the government's response to the situation. In the course of investigations such as the court's, into the problems being faced by migrant labour, it was found, not unexpectedly, that migrating workers received medicines, footwear, dry rations or cooked food from the government only sporadically, despite the intense block, district, state and national level networking that was eventually initiated by both governmental and private agencies. Migrating workers were also fed on-and-off by private individuals, NGOs and other quickly-formed citizen's collectives, who responded to the palpable distress of the migrating population. Further, there was limited information available or disseminated about central and state government schemes and other avenues of employment or wages for the jobless. The combined consequence of these and other governmental actions and inactions was that there was a drastic increase in urban poverty as well.[9]

Women and Care work

It is now widely accepted that the impacts of pandemics and crises are never gender-neutral, and that women and children suffer the worst during both.[10] COVID-19 is no exception. The already-present socio-economic fault lines that intensified poverty and joblessness, also intensified gender imbalances, because pandemics tend to make existing inequalities worse for girls and women. Thus, while Sonalde Desai and colleagues (2021: 153) note that "though both men and women experienced a decline in employment during the lockdown the impact was greater for men than for women", they also go on to remark that:

[8] https://prsindia.org/files/covid19/notifications/4233.IND_Movement_of_Persons_April_29.pdf Page accessed 12.06.2021

[9] See Sumner, Ortiz-Juarez, Hoy, 2020.

[10] https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/09/gender-equality-in-the-wake-of-covid-19 Page accessed 1.06.2021

> "This unexpected finding is primarily because men and women tend to work in different sectors; men are more likely to participate in wage work, while women are mainly concentrated in self-employment."

They go on to remind us that these trends ought to be read "in conjunction with a broader transformation of the labour markets" including the "decline in agricultural work, a rise in informal sector work, and an increase in workers with no formal contracts" (Sonalde Desai et al., 2021: 155). Further, the ways in which "these broader changes intersect with occupational sex segregation and mediate the impacts of the COVID-19-related lockdown deserves attention." (Sonalde Desai et al., 2021: 155)[11]. Addressing these very issues, Agnihotri and Hans (2021) observe that:

> "The obliteration from public view of the experiences of migrant women workers – be they brick-kiln or sugarcane workers in rural and peri-urban India; garment or domestic workers in urban locations – allows for evading difficult questions with regard to narratives of the neoliberal paradigm. Narratives of migrant women's lives, captured in studies, point to precarity and increasing vulnerabilities, with food and livelihood security emerging as critical in the face of colossal job and income losses." (Sonalde Desai et al., 2021: 54-55).

It is clear then that women lost their jobs as well. It is also clear that large numbers of women are self-employed or employed in the informal sector.[12]

> "According to the International Labour Organization (ILO), an estimated 400 million informal sector workers are at the risk of abject poverty in India, as a result of COVID-19 (ILO 2020). It is well known that approximately 94 per cent of women workers are in the informal sector." (Agnihotri, Hans 2021: 57).

Women working in the informal sector whether as construction workers, waste recyclers or as domestic workers, were again disproportionately impacted as were street vendors, food servers, and transport workers (UNFPA, 2020). Since pandemics intensify the discrimination faced by marginalized groups in extreme poverty and with compounding precarities, workers in the unorganized and informal sectors in general – domestic workers, ragpickers, sanitation workers and the women workers among these in particular – were severely affected. "The visible absence of women in the notifications pointed to

[11] For more information about this see Laveesh, Dubey, 2019.
[12] See, for instance, Irudaya, Neetha, 2020

a policy that did not address any women's specific needs, leave alone take cognizance of their rights." (Agnihotri, Hans 2021: 54).

Typically, work of the kind mentioned above carries no contracts, no benefits, no job security, resulting in a heavy wage dependence and no savings. While millions of such workers were pushed into unemployment and destitution, women in this part of the informal economy were among the first to lose their jobs not least because they also hold the least regarded and worst paid jobs in the market.[13] The new data released by UN Women and the United Nations Development Programme (UNDP) revealed that an estimated 87 million women and girls are living in extreme poverty as of 2020 in India. This number is expected to increase to around 100 million by 2021, owing to the ongoing COVID-19 pandemic. By 2021, 14.7% women and girls will be living in extreme poverty in India in comparison to 13.7% men.[14] This situation was substantially worsened by the temporary suspension of the midday meal programme.

According to UN World Food Programme (WFP) country director to India, Bishow Parajuli, India runs the largest school-feeding programme in the form of the midday meal scheme (MDM). The mid-day meal scheme is a flagship programme of the government of India wherein hot cooked meals and healthy snacks are provided to schoolchildren in classes 1 to 8 (aged 6-14 years) across all government and government-aided schools with the objective of enhancing enrolment, retention, and attendance while simultaneously improving nutritional levels among schoolchildren.[15] According to this scheme, students up to Class 8 are guaranteed one nutritional meal for at least 200 days in a year. However, the Covid-19 crisis and the management of it, has rolled back some of the progress that was made in reducing malnutrition and continues to aggravate existing challenges such as the poor quality of food, corruption in the system, mismanagement and caste-based discrimination. Despite these challenges, one meal was being made available to the students of all government and government-aided schools, and those Madarsas and Maqtabs that are supported under the Sarva Shiksha Abhiyan (SSA or the Education for All Programme).

---

[13] A lecture and Q&A on the impact of Covid-19 on global economy and developing countries in particular, Zoom webinar, https://www.youtube.com/watch?v=jamIOFACK-M Page accessed 1 April 2020. See also https://www.isstindia.org/publications/1590124768_pub_ISST_-_Domestic_Workers_Final_compressed.pdf Page accessed 10.05.2021

[14] By 2021 Over 100 Million Women Might End Up In Extreme Poverty Due To COVID-19_ UN Report.pdf https://www.shethepeople.tv/news/100-million-women-extreme-poverty-covid-19-2021-report/ Page accessed 15.05.2021

[15] https://www.deccanherald.com/national/more-ration-can-help-children-who-missed-mid-day-meals-during-lockdown-compensate-for-nutrients-un-wfp-886438.html. See also http://mdm.nic.in/mdm_website/. Both pages accessed 10.06.2021

The impacts of the discontinuation of the midday meal were felt directly by women in various ways. The mandatory closure of schools during and after the lockdown period – including government run schools in both urban and rural areas – has had a severe impact on poor children and their health resulting in a cascade effect on women. For one, the closure of schools inhibited women's mobility and employability. Second, it required women to provide a midday meal for their children thereby generating additional financial and other kinds of pressure on women till the government decided that the midday meal now had to be transported to homes.[16] It then became the job of *anganwadi* women to carry the meal to homes during the lockdown of schools. *Anganwadi*, which translates as "courtyard shelter", are a type of mainly rural but also urban child care centres in India that was started by Government of India in 1975 as part of the Integrated Child Development Services (ICDS) program to combat child hunger and malnutrition.

It is a centrally-sponsored scheme that is implemented by the Ministry of Women and Child Development, and is personed mainly by women. It is substantially responsible for pre-formal, non-formal educational needs, supplementary nutrition, maternal and child health related care and awareness programmes, the immunisation of approximately 80 million children under six-years of age. They also maintain important records for all the services that they provide, facilitating policy review by the government.[17] These services are provided by approximately 1.4 million *anganwadis* and run by approximately 1.3 *anganwadis* workers and 1.2 million *anganwadi* helpers.[18]

During the national lockdown, the delivery of these key welfare services to the last mile were seriously ruptured. The *anganwadi* women were expected to absorb a good bit of the crisis facing the public health and nutritional systems. They were therefore, repurposed and, *anganwadi* women were trained during interactive capacity-building online sessions to practice and to disseminate nutritional and other packages and safety protocols about COVID-19. Then, they were deployed to conduct door to door visits to distribute dry rations and spread awareness. The *anganwadi* women continue to be counted among the frontline COVID-19 workers, but are given little credit. Since public modes of transport had been suspended, *anganwadi* women had to walk in the punishing Indian summer heat to deliver all of these goods and services – including the children's midday meal – to families

[16] https://www.timesnownews.com/hyderabad/article/hyderabad-children-suffer-due-to-lack-of-mid-day-meals-during-lockdown/611443 Page accessed 1.07.2021
[17] "Record keeping is said to have increased, particularly in those states where the ICDS has been restructured under World Bank sponsorship" (Palriwala and Neetha 2010: 515, ftnt10)
[18] https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/in/pdf/2020/06/anganwadi-report-2020.pdf

that needed it. Later, when skeletal public transport services were renewed, women used those, again at their own risk. Both modes – walking and the use of public transport – exposed women to infection, especially since they were not provided with masks let alone personal protective equipment (PPE) kits. Furthermore, it was later revealed that each *anganwadi* worker had to service up to one hundred families and consequently, would come in contact with approximately 500 people every day, increasing their exposure and consequent risk, manifold. It is a matter of little surprise that the Anganwadi worker falls into the category of precarious persons. This precarity compounds their already precarious status. For instance, Palriwala and Neetha point out that "large proportion of Anganwadi employees consists of deserted, single, divorced or widowed women, for whom the stipend is the only source of income" (2010: 513). These vulnerable and precarious persons receive an honorarium that is lower than the official minimum wage[19] and at times below the wages of many domestic workers in large cities. Despite this paltry payment, the All India Federation of Anganwadi Workers and Helpers (AIFAWH), reported several complaints regarding remuneration and benefits.

> "Rather than acceding to the demand for regularization of the employment status of Anganwadi workers, the Government is moving in the direction of handing over the scheme to NGOs so as to divest itself of responsibility for this category of care workers." (Palriwala and Neetha 2010: 515)

The important, indeed indispensable, work of the *anganwadi* workers is supplemented by Accredited Social Health Activists (ASHAs), another category of gendered precarious persons.

In 2005, in order to provide better access to health services for India's rural communities, the Ministry of Health and Family Welfare set up the National Rural Health Mission, which required hundreds of thousands of trained and Accredited Social Health Activists (ASHAs). These ASHA workers, all women, are the backbone of India's rural health system. They are approximately one million of them and they impart basic health education and services to poor communities and help them to access health facilities. They were key to the eradication of polio and the decline of maternal mortality in India. ASHAs also continue to provide other services like child vaccinations, tuberculosis control and essential health services to rural

[19] The minimum wage differs in every state, and is categorized under multiple criteria, such as region, industry, skills level, and nature of work. India offers the most competitive labour costs in Asia, with the national-level minimum wage at around INR 176 (US$2.80) per day, which works out to INR 4,576 (US$62) per month. See https://www.india-briefing.com/news/guide-minimum-wage-india-2021-19406.html/ Page accessed 10.06.2021

households. Along with other frontline health workers, they daily identify, care for, and curate lists of those suffering from ill-health, and monitor their progress. They work long hours and cope with complex health situations in remote locations and tough conditions.[20] During the pandemic, the ASHA workers were tasked with educating people about the virus and its spread, monitor quarantining, undertake contact tracing, and even enforce the measures laid down by the state, with no holidays and a minimal honorarium. Most of them were sent out into the field for weeks with little PPE, and almost no training, thereby putting them at massive risk of infection.[21] Ms Lakshmi Singh, an ASHA supervisor in Bhind, in the central state of Madhya Pradesh remarked that:

> "The government wants us to be Corona warriors but sends us to battle without basic armour. They gave us a disposable mask in March – the one you can't wear for longer than eight hours. So we stitched 100,000 masks ourselves."[22]

Many ASHA workers reported that they were not given any proper formal training, but trained themselves by watching online videos and television. In August 2020, they tried to negotiate

> "better and timely pay, and a legal status that ensures minimum wages, to sustain their work of helping Indian officials track down high-risk contacts of Covid-19 patients across slums and hard-to-reach rural parts of the country."[23]

ASHA and Anganwadi workers were also tasked with carrying reproductive and sexual hygiene products across homes to women, till the state included these as essential items in rations that were distributed sometime in April, almost a month after the lockdown began. It is only after Reproductive Services were designated essential services by both the Delhi government and the Central government, that some of the burden shifted. The same holds for Auxiliary Nursing Midwives (ANMs), all of whom like *Anganwadis,* ASHAs and Yashoda/Mamta's (Varghese et al.,(2014),[24] are mainly women who by being

[20] https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620928/bp-time-to-care-inequality-200120-en.pdf, p35 Page accessed 12.06.2021
[21] https://coronapolicyimpact.org/2020/07/01/indias-female-corona-warriors-underpaid-and-unappreciated/ Page accessed 10.06.2021
[22] https://coronapolicyimpact.org/2020/07/01/indias-female-corona-warriors-underpaid-and-unappreciated/
[23] https://coronapolicyimpact.org/2020/07/01/indias-female-corona-warriors-underpaid-and-unappreciated/
[24] "The *Yashoda* program, named after a legendary foster-mother in Indian mythology, under the Norway-India Partnership Initiative [NIPI] was launched as a pilot program in 2008 [under the NRHM] to improve the quality of maternal and neonatal care at facilities in select districts of India …

designated 'volunteers' by the state have only irregular and poor wages often below the minimum wage. For instance, ASHAs

> "Rather than receiving regular pay, they are offered an incentive-based stipend for each task they perform. [Monthly] [r]enumeration for their services differs across state, where ASHA workers of Andhra Pradesh earn INR 10,000 (US$140) per month, ASHA in Telangana earn INR 6,000 (US$85) and in states like Punjab and Karnataka a mere INR 1,000 (US$14); well below the poverty line. ASHAs have been organizing across the country, calling for minimum wages and social protection benefits, as well as recognition as workers and the rights and protections that go along with that status."[25] (Coffey, 2020: 35)

Despite this, a huge amount of essential care work and services are extracted from them. Shruti Srivastava reporting on the condition of ASHAs, observed that Sulochana Rajendra Sabde, a 45-year-old ASHA in the Jalgaon district of Maharashtra, commented on the decision of ASHA workers to strike work for two days to draw attention to their plights. Sabde is reported to have said that:

> "For working from 7 a.m. to 5 p.m. we get only 2,000 rupees ($27) a month and no masks or sanitizer,"… Sabde is yet to be paid the extra 2,000 rupees per month promised for virus-related work by the state government. "We have to maintain so many documents for a measly sum which is also never on time," she said. "The government has no place for us in its heart."[26]

Many Primary Health Care (PHC) workers, who are again mainly women, remain in the same predicament. With little protective gear, transport or proper payment, all these care workers fall into the high-risk category. It is important to note here that most of the ASHA workers are women from the more marginalised

---

. *Yashodas* were placed mainly at district hospitals, which are high delivery load facilities, to provide support and care to mothers and newborns during their stay at these facilities. A *Yashoda's* main role was to support the mother and the newborn child and assist the nurse in providing various non-clinical activities from the time the pregnant woman enters the facility till she leaves the hospital with the baby. The *Yashoda* thus is envisaged primarily as a mother's aide and birth companion. During this period, the *Yashoda* is to: Support the mother for immediate and exclusive breastfeeding; Orient the mother about basic newborn care and immunization; Assist the nurse in various postnatal care activities for making the newborn and the mother comfortable. Counsel the mother on family planning options, newborn care, nutrition, feeding practices, and hygiene". See https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3893122/. See also the Norway-India Partnership Initiative's *Yashoda Operational Guidelines 2010***.** Page accessed 1.05.2021

[25] https://coronapolicyimpact.org/2020/07/01/indias-female-corona-warriors-underpaid-and-unappreciated/ Page accessed 10.06.2021

[26] https://theprint.in/india/indias-army-of-6-lakh-virus-hunting-asha-workers-go-on-strike-today/476654/ Page accessed 10.06.2021

sections of society including tribal communities. As Ms Lakshmi Singh, an Asha supervisor in Bhind, in the central state of Madhya Pradesh, said:

> "Over time, most people have understood that Asha workers are their only point of contact to beat the virus, so it's better. I just wish the government would pay us minimum wage and treat us with care and dignity so we don't feel like bonded labourers any longer."[27]

We see then that, much of the care work continues to fall on women. Whether this is because of non-availability of other jobs, increased informalisation of labour or state withdrawal from social welfare projects, women continue to be primary care givers. In fact, generally speaking, both in India and globally, given patriarchal norms, the burden of care work falls disproportionately on women. Globally, women spend three times more time on unpaid care work than men. However, in India, an 'extreme' case, spent an average of 5.6 hours a day in unpaid work, compared to 52 minutes a day for men (Mitra, 2019: 12).

> "Many care jobs are assumed to be low-skilled and perceived as an extension of women's unpaid care work. Consequently, paid care workers are some of the most undervalued and underpaid workers in our global economy, and too often it is women who find themselves in the most exploited situations." (Coffey, 2020: 35).

Furthermore,

> "Many paid care workers lack any kind of legal status or the right to collective bargaining, which could help them improve their situation. Poor pay and unacceptable working conditions leave the sector in a constant crisis of retention and recruitment. Many who do continue in paid care work resort to working multiple jobs to make ends meet, leaving them exhausted and unable to provide quality care." (Coffey, 2020: 35).

Indeed, Indian women spend up to 16 billion hours a day doing unpaid care work.[28] It is important to note that this includes over one million ASHA workers

[27] https://coronapolicyimpact.org/2020/07/01/indias-female-corona-warriors-underpaid-and-unappreciated/

[28] "Globally, women spend three times more time on unpaid care work than men, but in India it is 9.8 times more (NITI Aayog, 2017)." "It is not your job | Unpaid care work in India" (Agrawal: 2019). In other words, women account for anything between 70% and 75% of the care work in India, only some of which is paid. According to the 2017 ActionAid Report, unpaid care work constitutes about 35% of India's GDP and is equivalent to about 182% of the total government tax revenue. See for instance https://timesofindia.indiatimes.com/india/indian-women-spend-16-billion-hours-a-day-doing-unpaid-care-work/articleshow/69699732.cms; see also

who are still struggling for a minimum wage. Unpaid care work accounts for about 35% of India's GDP and is equivalent to about 182% of the total government tax revenue (ActionAid 2017, cited in Coffey, 2020).

Sexual and Reproductive Health and Women

During the lockdown following the COVID-19 pandemic, women's sexual and reproductive needs were initially completely ignored. The gender blindness to the sexual needs of women resulted in millions of Indian women losing access to contraception and safe abortion during the lockdown. The inability of millions of men and women in the country to access contraceptives during the lockdown period is expected to have a long- term adverse impact on family planning, and reproductive health indicators, including maternal and infant mortality.

The neglect of women's sexual and reproductive needs continued for almost a month after the lockdown. However, according to the Marie Stopes International (MSI) Report, the lack of supply of sexual and reproductive hygiene products continued till as late as June 2020. After the intervention of the National Commission for Women (NCW) governments began to include limited quantities of these as essential items in rations that were distributed. As might be expected, ASHA and *Anganwadi* workers and helpers were tasked with carrying basic reproductive and sexual hygiene products across homes to women. India was by then the country worst-hit by the contraception crisis that followed the pandemic, as contraceptives were not being stocked by pharmacies or even manufactured for a while. In an interview, Poonam Muttreja, the Executive Director of the Population Foundation of India (PFI), a non-governmental organisation that works for the upliftment of underprivileged women in India, remarked on the magnitude of the problem:

> "An India-specific study, which has used supply-side data of clinical Family Planning (FP) services and sales of over the counter contraceptives (OTC) in 2018 and 2019, has estimated that the lockdown will result in an estimated 25.63 million couples not being able to access contraceptives in India. There will be a method wise loss of 693,290 sterilisations, 975,117 Intra-uterine contraceptive devices (IUCDs), 587,035 doses of Injectable Contraception (IC), 23.08 million cycles of

https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/1054 6/620928/bp-time-to-care-inequality-200120-en.pdf Both pages accessed 8.6.2021

> Oral Contraceptive Pills (OCPs), 926,871 Emergency Contraceptive Pills (ECPs) and 405.96 million condoms." (Thomas, 2020).

The poor supply of contraceptives combined with the increase in sexual activity under lockdown and the diversion of doctors away from maternal care resulted in a steep increase in unwanted pregnancies – approximately 650,000 unintended pregnancies – and approximately 2,600 maternal deaths. Furthermore, according to estimates by the UNICEF, India would have the highest number of forecast births, at 20 million, in the nine months period dating from when COVID-19 was first declared a pandemic.[29] This means a setback in some of the gains achieved by the government's family planning programme which, according to the 2020 World AIDS Report, is a consequence of the limited access to contraceptives for 26 million couples in India (Thomas 2020: 34). As Kukreja observed:

> "We are a young country today with a third of our population in the age group of 15-34 years. Ensuring that the reproductive needs of this young population are met at all times is imperative to ensure that the progress made by India's family planning programmes over the decades is not undone. For the nation as a whole, unplanned pregnancies during the period of lockdown and pandemic could become a huge responsibility for the country to support in the future." (Thomas, 2020).

Additional to these issues, it is surmised that more than 59% of Indian women opted for unsafe abortions during the lockdown. This implies an *additional* one million unsafe abortions. It is important to note that these numbers are derived from women's lack of access to MSI's services alone, which means that the nationwide numbers are much higher.[30] To add to this situation, many women have been forced to give birth at home, risking infant and maternal mortality. Over and above this, large numbers of children were abandoned during the pandemic: 'The National Commission for Protection of Child Rights ... informed the Supreme Court that 9,346 children aged 17 or less have been orphaned or abandoned during the coronavirus pandemic that broke out in January 2020'.[31]

The conversion of a health crisis into a humanitarian crisis with significant gendered dimensions exposes the socio-economic fault lines of societies per se, and of the Indian democracy in particular. This is clear in the issue of starving public healthcare and then opting to privatise it, thereby making healthcare both

[29] https://swachhindia.ndtv.com/covid-19-majorly-impacted-women-health-need-planning-and-recovery-efforts-population-foundation-of-india-46865/ Page accessed 1.06.2021
[30] https://t.me/feminisminindia/645), Page accessed 10.06.2021
[31] https://scroll.in/latest/996376/over-9000-children-orphaned-or-abandoned-during-covid-19-pandemic-child-rights-body-tells-sc Page accessed 11.06.2021

excessively expensive and inaccessible to the majority, even while "overburdening the already fragile public health system which collapsed without an accessible alternative in place." (Hans et al., 2021: 2). Remarking on the political aspects of an epidemiological crisis, Samaddar notes that this illustrates:

> "'a long-term failure of liberal democracies to sustain public health and life, weakened as they had become due to their commitment to neoliberal agenda and the demotion of public welfare in favour of privatisation,' and more fundamentally points to the incapacity of these regimes to secure life, their task limited to 'arbitrating death'" (Samaddar, in Hans et al 2021: 3).

Given the fact that the majority of the informal workforce is female (even while the worker is almost always visualised as male), the exacerbation of their vulnerabilities in the context of the pandemic was manifold.

Patterns of gender discrimination arising out of the COVID-19 problem are also strongly evident in other areas – for instance, in the gender differential in the number of vaccinations administered. One report sees a gap of as much as 867 women vaccinated per 1000 men.[32] This is even more than the uneven sex ratio – which stands at an abysmal 925 females per 1000 males at the national level[33] – can explain. That is, there is evidently a greater gap here that can only be explained by an active preference for men to get the vaccine, over women. Another report notes how women's career prospects have been significantly damaged as a consequence of having to work from home. In many cases, this was in addition to having to handle both domestic and professional responsibilities, while suffering online sexual and gender-based harassment.[34] A related aspect here is the evident but as yet unquantified levels of increase in domestic violence against women (including marital rape), during the lockdown. On a personal note, I know of several female students who were forced to leave their hostels and return to their homes, where they had to endure abusive and oppressive conditions at the hands of both male and female family members. Other instances of the destructive impact of the pandemic on women include its devastating consequences for sex-work and sex-workers, who have been severely hit in the last year and a half. The lockdown was a major factor in preventing them from getting clients – not just because the

[32] https://theprint.in/health/gender-gap-in-vaccine-worse-than-indias-sex-ratio-only-867-women-got-covid-shot-per-1000-men/670340/ Page accessed 1.06.2021

[33] According to the website, https://statisticstimes.com/demographics/country/india-sex-ratio.php

[34] https://www.businesstoday.in/current/economy-politics/over-61-of-indian-women-less-optimistic-about-career-prospects-in-covid-19-era/story/439653.html See also https://feminisminindia.com/2021/05/26/pandemic-work-from-home-workplace-harassment/ Page accessed 10.06.2021

clients could not reach them, but because, with massive unemployment, a section of their regular clients, e.g., daily wagers in the informal sector, could not afford to visit them. A significant factor here was the increased vulnerability of the sex-work sector because of the social taboo against providing them with basic health care.[35]

It is not possible to cover the entire gamut of areas of women's social and subjective experiences that have been impacted by the pandemic, but I have tried to cover some of the more significant and obvious ones. How knowledge of this kind, which in fact has the potential to effect paradigmatic changes, will eventually impact on activism and policy remain central questions (Blagojević, 2009: 14-16). Will the existing 'normal' of "inequalities, the persistent masculinity, and the unrelenting patriarchal system" (Hans, 2020) and the continued militarisation of societies, continue to survive untouched by the tragedies of the COVID pandemic?

Literature

Agnihotri, I., Hans, A. (2021) "The 'new normal': Making sense of women migrants' encounter with COVID-19 in India". In: Hans, A., Kannabiran, K., Mohanty, M., Pushpendra. K. (eds.) (2021) *Workers, and Fundamental Freedoms Pandemic Vulnerabilities and States of Exception in India*. London and New York: Routledge.

Agrawal, M. (2019) "It is not your job | Unpaid care work in India", https://www.oxfamindia.org/blog/unpaid-care-work-in-india 26 July, 2019.

Bhandari, L., Amaresh, D. (2019) *Emerging Employment Patterns of 21st Century India.* Indicus Foundation. https://www.indicus.org/pdf/Emerging-Emp loyment-Patterns-in-21st-Century-Indiav-v181019.pdf. Page accessed 31.7.2021.

Blagojević, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective* Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research.

Coffey, C. (2020) *Time to care: Unpaid and underpaid care work and the global inequality crisis, OXFAM Briefing Report*.

Desai, S., Neerad, D., Santanu, P. (2021) "Precarity in a Time of Uncertainty: Gendered Employment Patterns during the Covid-19 Lockdown in India", *Feminist Economics*, Volume 27, 2021 - Issue 1-2: 152-172. Published Online: 01 Mar 2021.

[35] https://www.epw.in/engage/article/locked-down-sex-workers-and-their-livelihoods; see also https://thewire.in/rights/sex-workers-coronavirus-pandemic-delhi-government Page accessed 10.07.2021

Hans, A. (2020) COVID-19 The New Normal: Militarization and Women's New Agenda in India, https://www.peace-ed-campaign.org/covid-19-the-new-normal-militarization-and-womens-new-agenda-in-india/ page accessed June 30, 2020.

Hans, A., Kannabiran, K., Mohanty, M., Pushpendra. K. (eds.) (2021) *Workers, and Fundamental Freedoms Pandemic Vulnerabilities and States of Exception in India*. London and New York: Routledge

Irudaya, R. S., Neetha, N. (2020) *Migration, Gender and Care Economy*. London: Routledge.

Mini, T. P. (2020) COVID-19 lockdown may derail India's population control measures, *The Week,* 21 May 2020. https://www.theweek.in/news/health/2020/05/21/covid-19-lockdown-may-derail-india-population-control-measures.html

Palriwala, R., Neetha, N. (2010) "Care arrangements and bargains: Anganwadi and paid domestic workers in India", *International Labour Review*, Vol. 149 (2010), No. 4: 511-527.

Perry, B. L., Aronson, B., Pescosolido, B. A. (2021) Pandemic precarity: COVID-19 is exposing and exacerbating inequalities in the American heartland, Proceedings of the National Academy of Sciences February 23, 2021 118 (8) e2020685118; https://doi.org/10.1073/pnas.2020685118

Ranabir, S. (2020) *Introduction. Borders of an Epidemic*. Kolkata: Calcutta Research Group.

Sona, M. (2019) Women and unpaid work in India: A macroeconomic overview, *IWWAGE*, https://iwwage.org/wp-content/uploads/2019/05/ICRW_NLI_unpaidwk_2019_SM.pdf

Standing, G. (2018) The Precariat: Today's Transformative Class?, *Development,* vol. 61: 115–121. https://doi.org/10.1057/s41301-018-0182-5.

Sumner, A., Ortiz-Juarez, E., Hoy, C. (2020) *Precarity and the pandemic: COVID-19 and poverty incidence, intensity, and severity in developing countries*, WIDER Working Paper 2020/77, United Nations University.

Thomas, M. P. (2020) COVID-19 lockdown may derail India's population control measures, *The Week,* 21 May 2020. https://www.theweek.in/news/health/2020/05/21/covid-19-lockdown-may-derail-india-population-control-measures.html

UNFPA (2020) *Covid-19: A Gender Lens Protecting sexual and reproductive health and rights, and promoting gender equality,* available at: https://www.unfpa.org/resources/covid-19-gender-lens page accessed on 26 November 2020.

Varghese, B., Roy, R., Saha, S., Roalkvam, S. (2014) Fostering Maternal and Newborn Care in India the Yashoda Way: Does This Improve Maternal and Newborn Care Practices during Institutional Delivery? *PLoS ONE* 9(1): e84145. doi:10.1371/journal.pone.0084145, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3893122/

Karen Gabriel: *Exacerbating Precarity: Gender and the COVID-19 Pandemic in India*

World AIDS Report (2020) *Prevailing Against Pandemics by Putting People at the Centre*.

POGORŠANJE PREKARIJATA: ROD I PANDEMIJA COVID-19 U INDIJI

Kriza izazvana COVID-19 razotkrila je neke od najznačajnijih i duboko ukorenjenih ekonomskih i socijalnih nejednakosti u društvima širom sveta. Nakon velikog broja umrlih od COVID-19, nekoliko zemalja je uvelo karantine. I u Indiji je sveopšti nacionalni karantin oglašen samo četiri sata unapred. Brojni proizvodni pogoni su prestali sa radom preko noći, a milioni uglavnom neformalnih radnika migranata - od kojih su mnoge bile žene - ostali su bez posla. Rezultat smanjenja radne snage pratila je masovna prisilna migracija iz gradova u sela u razmerama koje nisu viđene od podele Indije 1947. godine. To je pogoršalo već postojeće socijalno-ekonomske nejednakosti , povećalo rizik od siromaštva i nezaposlenosti, kao i rodno zasnovano nasilje. U ovom tekstu dajem prikaz načina na koji je karantin tokom 2020. godine, u nesrazmerno većoj meri, uticao na pogoršanje položaja žena u Indiji – posebno onih na periferiji – pre svega zbog nezainteresovanosti kako korporativnog sektora, tako i vlade, kao i zbog "rodnog slepila". Rodno slepilo odražava se u politikama koje su ignorisale ženske potrebe i prava, stvarajući tako još veći pritisak na njih. Ipak, upravo su žene bile te koje je i sama država angažovala kao pokretače nege na nacionalnom nivou kroz podelu paketa pomoći, medicinsku pomoć, podižući svest stanovništva za veoma sitnu nadoknadu, ali uz ogroman lični, zdravstveni rizik. Rad takođe ispituje načine na koje je pandemija COVID-19 pojačala postojeće razlike i stvorila nove, težeći da redefiniše demografiju prekarijata.

Ključne reči: žene, Covid-19, periferija, državne mere, ženski prekarijat, Indija.

KA POZITIVNOJ ISTORIJI: POMIRENJE, NENASILJE I BEZBEDNOST

Die erste gemeinsame Gastprofessur für Uni und Fachhochschule (FH) übernimmt Dr. Marina Blagojevic, hier im Gespräch mit Wissenschaftsminister Thomas Oppermann. Links Uni-Präsidentin Ulla Bosse und FH-Präsident Johannes Kolb. Foto: Gossmann

FEMINISTKINJE I INSTRUMENTALIZACIJA STRADANJA ŽENA U RATOVIMA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI*

Vesna NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Rad ima za cilj analizu načina bavljenje feministkinja (istraživačica, stručnjakinja i aktivistkinja) nasiljem nad ženama tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije. U tom kontekstu, posebna pažnja se posvećuje simplifikovanim, crno-belim, slikama žrtava i nasilnika, koje su, povezano sa njihovom etničkom pripadnošću, kreirali mediji, a nekritički prihvatile mnoge feministkinje. To je neminovno vodilo podeli žrtava na (društveno) priznate i nepriznate, i kreiranju stereotipa i stigmatizacija koje su imale negativne posledice na obe grupe žrtava, ali i na aktivistkinje i istraživačice feminističke orijentacije. Polazeći od rezultata istraživanja i kritičke analize naučnih i stručnih radova, uključujući posebno one koji su pisani od strane feministkinja, u radu se osvetljava instrumentalizacija stradanja žena u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, kao i razlozi ignorisanja stradanja žrtava srpske nacionalnosti i uloga koju su feministkinje imale u tome. Razmatraju se posledice takve instrumentalizacije kako po žene žrtve nasilja koje su pripadale „lošoj" strani u ratu, tako i po feministkinje koje su se zalagale za prava svih žrtava, nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti. Uticaj instrumentalizacije ženskog stradanja u ratu na odnose između feministkinja posmatra se kako u ratnom tako i posleratnom periodu.

***Ključne reči**: silovanje, rat, žrtve, feministkinje, bivša Jugoslavija.*

* Ovaj rad je u delu koji se odnosi na istraživanja sprovedena tokom rata na prostoru bivše Jugoslavije baziran na autorkinom radu From Sisterhood to Unrecognition: the Misuse of Women' Suffering in the former Yugoslavia, koji je objavljen prvi put u časopisu *Sociologija* (Nikolić-Ristanović, 2001), a zatim kao reprint po pozivu u R. Jamieson (ur.) *The Criminology of War*, Surrey: Ashgate (Nikolić-Ristanović, 2014).

Uvod

Medijska pažnja koja je tokom 1993. godine bila posvećena žrtvama silovanja u ratu uticala je da svetska javnost, makar neko vreme, bude zaokupljena stradanjima žena. Kršenje ženskih prava prvi put u istoriji postalo je vidljivo na međunarodnom nivou tokom samog rata, a napori u prikupljanju potrebnih podataka i pružanju pomoći ženama koje su preživele ratno nasilje doprineli su poboljšanju mehanizama za zaštitu ženskih ljudskih prava (Enloe, 1993). Međutim, retko se pominje druga, manje očigledna strana problema - cena koju su žrtve platile. To je direktno povezano sa načinom na koji su se neki novinari, kao i stručnjaci i stručnjakinje, uključujući feministkinje, bavili problemima sa kojima su se žene suočavale u ratu. Činjenica je, takođe, da je medijsko izveštavanje o događajima, zadovoljavajući dnevno-političke potrebe, uticalo i na relevantne naučne analize i na političke, vojne, pravne i humanitarne strategije, što je rezultiralo novim oblicima viktimizacije. Ali to je samo sporadično pominjano i najčešće je izbegavano kao tema ozbiljnih naučnih rasprava. Štaviše, neprovereni podaci su uglavnom prihvaćeni od strane naučnih radnika širom sveta, tako da generacije studenata uče o ovoj temi na način koji ne ostavlja dovoljno prostora za kritičku procenu slika ratne viktimizacije žena stvorenih tokom rata u bivšoj Jugoslaviji.

Međutim, danas je potpuno jasno da su te pojednostavljene slike žrtava i agresora, odnosno slike o stradanju žena tokom rata, koje su kreirali mediji, bile moćno političko sredstvo koje je nesumnjivo imalo pozitivan uticaj na uspostavljanje međunarodnih mehanizama za zaštitu ženskih prava. Ali jasno je, takođe, da je interes za zaštitu ženskih ljudskih prava u ratu u bivšoj Jugoslaviji, koji su isticale feministkinje, ograničen na određene grupe žena - u zavisnosti od njihove etničke pripadnosti ili etničke pripadnosti „njihovih“ muškaraca, oblika viktimizacije koji su pretrpele i tako dalje - ostale žene su isključene a njihova agonija nije prepoznata, jer se nije mogla uklopiti u crno-belu sliku o međuetničkim sukobima u bivšoj Jugoslaviji.

Baziran na rezultatima istraživanja i kritičkoj analizi naučnih i stručnih, posebno feminističkih, studija, kao i na ličnim iskustvima autorke, ovaj rad je pokušaj da se osvetli instrumentalizacija stradanja žena u ratu u bivšoj Jugoslaviji, kao i razlozi zbog kojih se ignorisala patnja žena-žrtava koje su pripadale jednoj etničkoj grupi (srpskoj). Poseban fokus rada jeste uloga feministkinja u političkoj

instrumentalizaciji i stvaranju predstava o ženama žrtvama rata i drugim feministkinjama.

Medijska prezentacija i zloupotreba ženske patnje

Kako je uočila Brownmiller (1975), isticanje silovanja u ratu kao specifičnog oblika nasilja koje vrše samo vojnici jedne strane (ili jedne nacije) koristi se od davnina kao pokretač i emocionalni podsticaj druge strane da nastavi rat. Obe strane retko priznaju da njihovi vojnici vrše silovanje. Kad se rat završi, kreće potpuno predvidiva reakcija. Zločin koji je po svojoj reputaciji „najlakši za optuživanje i najteži za dokazivanje, tradicionalno je takođe bilo najlakše opovrgnuti. Racionalnim stručnjacima bilo je smešno lako da pokažu da priče o silovanjima nisu tačne, i smešno je bio lak način na koji su to uradili." (Brownmiller, 1975: 47).

Gotovo identična situacija se dogodila u ratu u bivšoj Jugoslaviji. Stradanje žena bilo je u senci kampanje državnih institucija i medija (svih strana uključenih u sukob), koja je imala za cilj da okrivi samo jednu stranu i podstakne vlastitu naciju na osvetu (The Amnesty International Report, 1993). Nova silovanja i drugi oblici patnje žena bili su posledice te atmosfere. Nažalost, takvu propagandu koristili su i međunarodna zajednica i svetski mediji. Muškarac srpske nacionalnosti posatao je simbol svih silovatelja, dok je Muslimanka bila simbol svih žrtava. U oba slučaja, kako primećuje Žarkov, radilo se o istom procesu etnicizacije silovatelja i žrtve, koji je zamagljivao mnoge druge važne faktore (Žarkov, 1998). Da bih to ilustrovala, pomenuću tri primera, od kojih se dva odnose na strane, a jedan na lokalne medije.

Newsweek od 11. januara 1993. godine objavio je fotografiju grupe žena, a ispod je naveden sledeći tekst: „Gorka solidarnost: Muslimanke u izbegličkom centru u Tuzli u Bosni ponovo preživljavaju strahote silovanja, koje su srpski vojnici počinili u junu prošle godine". Takođe, *The Guardian* od 20. januara 1993. godine je objavio istu fotografiju, ali sa sledećim tekstom: „Srpski vojnici koji su silovali ove žene bili su 'normalni', kažu njihove žrtve. Šta nam to govori o normalnim muškarcima?" (Nikolić-Ristanović, 2000). Dok su fotografije silovanih Muslimanki obilazile ceo svet, potvrđujući tezu o srpskim zločinima i otkrivajući kršenje ženskih prava, gotovo niko se nije zapitao kakva šteta je proizvedena bezobzirnim manipulacijama ženskom patnjom.

Slična traumatična iskustva žrtava proistekla su iz nestrpljenja nacionalnih državnih medija da identitet žrtve povežu sa sopstvenom nacionalnošću a identitet silovatelja sa svojim neprijateljima. U kojoj meri se nije vodilo računa o identitetu

silovanih žena koje su na TV Beograd iznosile svoja tragična iskustva, nesumnjivo se vidi iz priče jedne žene sa kojom sam razgovarala tokom istraživanja o nasilju nad ženama u ratu. Govoreći o silovanim ženama sa kojima je boravila zajedno u kolektivnom smeštaju, ona kaže:

> „Prave pojedinosti njenog slučaja saznale smo preko TV emisije, jer je nju neko prepoznao dok je pričala, iako je bila snimana sa leđa. Neuviđavni ljudi pozvali su je da gleda tu emisiju i ona je doživela nervni slom. Ne znam za njenu dalju sudbinu." (Nikolić-Ristanović i dr., 1995: 37).

Slična iskustva ponovljene viktimizacije imale su i silovane žene drugih nacionalnosti koje su se odazvale pozivu svojih nacionalnih TV stanica i javno otkrile strahote silovanja.

Iako je još u avgustu 1992. godine *New York Newsday* objavio članak o silovanjima u bosanskim logorima, međunarodna zajednica je počela da reaguje na silovanja u Bosni tek nakon dužeg vremena. Međutim, kako ističe Seifert (1994), tek kada seksualno nasilje počne da se posmatra kao politički događaj, kada se učini javnim i analizira, mogu se ispitati njegovi uzroci i kontekst, i razmotriti strategije za njegovo prevazilaženje. „Igra brojeva" započela je krajem 1992. godine i trajala je tokom cele 1993. godine (Nikolić-Ristanović, 2000). Bosanska vlada govorila je o 50.000-60.000 silovanih Muslimanki i tvrdila da ima dokumentaciju za oko 13.000 slučajeva. Komisija za ratne zločine, osnovana u SR Jugoslaviji, istovremeno je tvrdila da poseduje dokumentaciju o 800 srpskih žena silovanih u muslimanskim logorima. Međutim, kasnije je Evropska unija (EU), u svom čuvenom izveštaju od 8. januara 1993. godine iznela podatak od 20.000 silovanih Muslimanki.[1] Nakon kritike upućene od strane Komisije Ujedinjenih nacija za ratne zločine, prihvatila je da su „moguća preterivanja". Prema izjavi izvršnog direktora *Helsinki Watch-a*, Jeri Laber-a, koji je takođe upozorio na mogućnost preterivanja, u pomenutom izveštaju EU nije navedeno kako se došlo do takvih podataka.[2] Ekspertski tim Ujedinjenih nacija (UN), na čelu sa Specijalnim izaslanikom UN za praćenje stanja ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji Mazowieckim, istraživao je u periodu između 12. i 23. januara 1993. Godine dokumentaciju o slučajevima silovanja u Zagrebu, Sarajevu, Zenici i Beogradu, i došao do podataka o 119 trudnih silovanih žena različitih nacionalnosti (Mazowiecki Report, 1993). Zaključujući svoj izveštaj, Mazowiecki je istakao da se ne može napraviti pouzdana procena ukupnog broja silovanih žena, dok je Amnesty International u svom izveštaju od 20. januara

[1] Rape was weapon of Serbs, UN says, *New York Times*, 20.10.1993., https://www.nytimes.com/1993/10/20/world/rape-was-weapon-of-serbs-un-says.html, stranici pristupljeno 27.5.2021.
[2] Ibidem.

1993. godine takođe izbegao da proceni broj silovanja, iako je ukazivao da je to bila široko rasprostranjena pojava.[3]

Komisija eksperata UN je u martu 1994. godine poslala timove žena advokata i specijalista za mentalno zdravlje oba pola, da vode razgovore sa žrtvama i svedocima u Hrvatskoj i drugim zemljama, uključujući Sloveniju i Austriju. Razgovarano je sa ukupno 223 osobe. Međutim, kako se navodi u Završnom izveštaju, zbog vremenskih ograničenja, timovi nisu mogli da se sretnu sa svima koji su želeli da govore.[4] Komisija je takođe poslala tim sačinjen od vojnog osoblja da sprovede pilot istraživanje silovanja u Sarajevu u junu i julu 1993. godine, ali je istraživanje bilo „relativno uopšteno" i nije imalo za cilj opis konkretnih slučajeva. Nažalost, Komisija nije imala dovoljno vremena za validaciju podataka, jer je njen konačni izveštaj podnet mesec dana nakon završetka intervjua. Očigledna žurba Komisije da dostavi podatke koji bi potvrdili tezu o silovanjima kao tipično srpskoj strategija govori o političkoj manipulaciji brojevima silovanih žena muslimanske nacionalnosti. Uprkos svim ovim okolnostima koje ukazuju na nepouzdanost nalaza sprovedenog istraživanja, Završni izveštaj navodi da su podaci dobijeni intervjuima u skladu sa zaključcima donesenim na osnovu ranijih podataka. Međutim, on istovremeno ističe da je teško utvrditi stvarni broj silovanih žena.

Podaci koje je iznela bosanska vlada prihvaćeni su kao nesporni od strane medija, političara, naučnih radnika i feministkinja iz svih delova sveta, a sva dalja istraživanja bila su usmerena na potvrđivanje teze o masovnim silovanjima muslimanskih i delimično hrvatskih žena od strane srpskih vojnika. U isto vreme, potpuno je zanemarena činjenica da su i Srpkinje takođe silovane. Teško je reći kako je ovaj način predstavljanja ratnih silovanja u bivšoj Jugoslaviji doprineo zaštiti muslimanskih žena i kako je, direktno ili indirektno, narušio njihov položaj. Ali jedno je sigurno: prikupljeni podaci o silovanim muslimanskim ženama i njihova prezentacija, imajući u vidu sam trenutak njihovog javnog objavljivanja, samo su doprineli daljoj lančanoj reakciji mržnje i neprijateljstva Muslimana, Hrvata i Srba, i podstakli ih da nastave sa silovanjima, ovaj put kako bi se osvetili. Ali kad su politički i vojni ciljevi ostvareni, neki stručnjaci počeli su da govore da je teško utvrditi stvarni broj silovanih žena. Od kraja 1993. godine, izveštaji o ratnim silovanjima više nisu bili glavne vesti ni u bivšoj Jugoslaviji ni u svetu. Kao što je Linda Grant (1993), dopisnica časopisa *The Guardian*, napisala: „Prepucavanje oko toga koliko je žena silovano i zašto je to učinjeno zasenilo je jedno drugo pitanje:

[3] Navedeno prema članku "Amnesty International and UN for rape as a war crime – Raped Bosnia", *Ark,* Zagreb, br.1, 1993.

[4] United Nations, Security Council, Final Report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council resolution 780 (1992), annex 241n.65, UN Doc.S/1994/674 (1994).

šta se dogodilo sa ženama nakon što se mučenje završilo?". I još gore: pohlepa medija za silovanim ženama, koje jecajući pričaju svoje priče o seksualnom nasilju, rezultirala je novim vrstama nasilja i novim patnjama tih istih žena.

Nepotvrđeni i nepouzdani podaci o ratnim silovanjima, iako „efikasni" u smislu privremenih propagandnih efekata, obično su kontraproduktivni u pogledu kreiranja odnosa javnosti prema samom problemu. Preterivanja i upotreba nepouzdanih statističkih podataka, obično rezultiraju nevericom čak i prema mnogim istinitim izjavama. Čini se da protivrečnost između izuzetno niske stope prijavljenog seksualnog nasilja u bivšoj Jugoslaviji (Nikolić-Ristanović, 1989) i izuzetno visoke stope prijavljenih ratnih silovanja, kako se navodi u mnogim izveštajima, nema logičnog objašnjenja. Takva razlika nije rezultat izmenjenog odnosa žena prema podnošenju krivičnih prijava za ratna silovanja, već je više odraz trenutnih vojnih i političkih potreba, u okviru kojih je trgovina ženskom patnjom samo deo trenutne ratne strategije. Zanimljivo je da su čak i neke feministkinje, poput MacKinnon i Chinkin, bile pod uticajem medijske propagande. Iako su se i same čudile odakle dolazi kontrast između velikog broja prijava za silovanje tokom rata i uobičajene niske stope prijavljivanja, ove autorke su tvrdile da je stopa prijavljivanja ratnih silovanja u Bosni bila visoka (Chinkin, 1993), odnosno potpuno su ignorisale silovanja nad srpskim ženama (MacKinnon, 1993).

U kojoj meri je takva iskrivljena, crno-bela, slika rata u bivšoj Jugoslaviji, koju su stvorili mediji, uticala na predrasude u istraživanjima o seksualnom zlostavljanju žena u bivšoj Jugoslaviji, najbolje se može videti iz reči Aleksandre Stiglmayer:

> „Zbog patnji muslimanskih i hrvatskih žrtava silovanja, često zaboravljamo da su i Srpkinje u Bosni i Hercegovini silovane. Naravno da nisu silovane tako često kao Muslimanke. Kao prvo, srpska vojska je pobednička vojska i može bolje da zaštiti svoje civile; s druge strane, Muslimani i Hrvati su retko sprovodili „akcije etničkog čišćenja" na teritorijama pod njihovom kontrolom (gde Srbi i dalje žive) - iako neprijateljstvo prema Srbima neprestano raste i postoje česti slučajevi lošeg ponašanja prema Srbima ... Ali stvarni razlog što se Srpkinje retko pojavljuju u izveštajima o silovanjima u Bosni mogao bi biti drugačiji: one su supruge, sestre i kćeri agresora. Teško da postoji novinar koji se oseća motivisanim da ih potraži, da proveri šta im se dogodilo i na taj način obezbedi propagandni materijal srpskoj strani, odnosno „lošoj" strani, strani „odgovornoj za rat"." (Stiglmayer, 1994: 137-138).

Stiglmayer je izvrsno definisala ulogu novinara u predstavljanju ratnih silovanja u bivšoj Jugoslaviji i njihovo bezuslovno prihvatanje od većina stručnjaka i

stručnjakinja, uključujući feministkinje iz celog sveta. Takva prezentacija neizbežno je koristila muški diskurs koji žene tretira kao objekat, vlasništvo muškarca, a ne kao individuu. Uzimajući u obzir samo silovanja nad muslimanskim i hrvatskim ženama, većina feminističkih autorki doprinela je, svesno ili ne, muškoj političkoj i vojnoj igri, u kojoj su žene podeljene na „loše" ili „dobre, " u zavisnosti od toga kojim muškarcima „pripadaju".[5]

Nespremnost za razgovor sa srpskim ženama i korišćenje podataka nenacionalističkih i feministički orijentisanih istraživačica iz Srbije,[6] s jedne strane, i isključivo oslanjanje na hrvatske nacionalističke izvore i kontakte koje su pružali (uključujući nacionalističko-feminističku grupu kao što je Kareta, koja je bila glavni izvor informacija za MacKinnon i Stiglmayer), doveli su do toga da ratna silovanja nisu posmatrana kao rodno specifično nasilje, koje se vrši prema ženama pre svega zato što su žene. Tek kada su počela suđenja ratnim zločincima pred Međunarodnim tribunalom u Hagu, uz veliko zalaganje feminističkih pravnica, stvari su počele da se menjaju.

U vreme najjače manipulacije brojem silovanih žena, krajem 1992. i tokom 1993. godine, bilo je rizično baviti se ovim pitanjem koristeći se stvarnim i potvrđenim brojkama, bez obzira na etničku pripadnost žrtava, u šta sam se i lično uverila tokom mog studijskog boravka u Kanadi, u jesen 1993. godine. Govoriti o manjem, a samim tim i realnijem broju silovanih Muslimanki, tumačeno je kao negiranje krivice srpske strane. Na drugoj strani, iznošenje podataka o realnom, manjem broju silovanih Srpkinja u odnosu na broj silovanih Muslimanki, često je nailazilo na ironiju i smeh - „Stvarno ih je bilo toliko? To je ništa u poređenju sa hiljadama silovanih Muslimanki.". Takve reakcije ostavljale su gorak utisak da su oni koji su tako reagovali bili razočarani saznanjem da je broj silovanih žena bio manji od očekivanog.

Kao što Chinkin (1993) ukazuje, predstavljanje žena u medijima bilo je izgovor oružanim snagama za reagovanje i motivacija muškarcima da se pridruže ratu. Potreba za zaštitom žena je zloupotrebljena kao emocionalno sredstvo za stvaranje domaćeg javnog mnjenja, koje će opravdati rat. Ili, kako primećuje Brownmiller,

[5] Takvo predstavljanje ratnih silovanja u bivšoj Jugoslaviji podseća na situaciju u Americi vezano za silovanja povezana sa rasnom pripadnošću. U američkom kontekstu naglašen je stereotip crnog silovatelja i ideja da je crna žena manje vredna da bude smatrana žrtvom silovanja od bele žene (Rejali, 1996).

[6] S obzirom da sam tokom rata radila na istraživanju nasilja nad ženama (pretežno nad Srpkinjama, jer su mi one bile najpristupačnije, ali sam intervjuisala i Muslimanke i Hrvatice kada god sam bila u prilici), obraćala sam se gospodinu Sheriff Bassiouni-u, tada predsedniku Komisije eksperata UN, i mnogim drugim ekspertima, sa predlogom za saradnju u prikupljanju podataka o ratnim silovanjima u bivšoj Jugoslaviji. Iako sam uvek isticala da sam zainteresovana za prikupljanje podataka o žrtvama svih nacionalnosti, niko od njih mi nije odgovorio.

komentarišući propagandu silovanja u Prvom svetskom ratu: „Kao propaganda, silovanje je bilo izuzetno efikasno, efikasnije od originalnog nemačkog terora. Pomoglo je da se postave emotivni temelji koji su nas odveli u rat." (Brownmiller, 1975: 44). Očigledno se nije radilo samo o brojevima, već i o javnom iznošenju detalja ženske agonije, često sa neodgovornim odnosom prema zaštiti privatnosti i ličnosti žrtve. Stigmatizacija, koja je uobičajeni rezultat ovakvog predstavljanja silovanih žena, utiče na pojačavanje traumatičnih efekata njihove primarne viktimizacije. Slične efekte imao je i način na koji su strani novinari prilazili ženama u izbegličkim kampovima, koji je obično uključivao pitanje: „Ima li ovde neko/a silovan/a a da govori engleski?" (Zajović, 1994:231).

Jedan od najdrastičnijih primera novinarske agresije prema žrtvi silovanja nalazimo u intervjuu koji je Stiglmayer vodila sa 12-godišnjom Muslimankom iz Foče. Očigledno svesna agonije kroz koju je devojčica prolazila odgovarajući na njena pitanja, Stiglmayer kaže: „Osećala sam se kao kriminalka dok sam devojčicu, koja nije mnogo govorila, pritiskala pitanjima o njenom silovanju i bilo mi je drago kada je intervju bio gotov." (Stiglemayer, 1994: 112). Upornost Stiglmayer u vođenju tog intervjua je zapanjujuća, s obzirom da je relevantne podatke koji su joj bili potrebni mogla da dobije i posredno, od majke devojčice, i tako je poštedi retraumatizacije.

Slike koje su stvorili mediji, i koje su nekritički prihvaćene i dalje razvijene u stručnim analizama, nisu problematične samo zbog proizvodnje novih patnji žena i stalnog ignorisanja srpskih žena. Oni su doprineli ignorisanju širokog opsega ženskih stradanja u ratu koji, osim silovanja, uključuje i druge oblike zlostavljanja žena (El Bushra, Lopez, 1993; Nikolić-Ristanović i dr., 1995 i 1996). Trgovina ženama i drugi oblici prisilne prostitucije, zlostavljanje izbeglica, psihičko nasilje, ucene, gubitak najbližih i tako dalje – sveukupna kompleksnost agonije žena u ratu ostala je u senci jednog (svakako strašnog) oblika stradanja žena u ratu - silovanja. Svu složenost ženske agonije u ratu zasenio je samo jedan, iako užasan, oblik ženske patnje - silovanje. Stvaranje identiteta žrtve silovanja, kako je primetila Žarkov, čini da sve ostale žrtve izgledaju trivijalno. Takođe, kako je tema silovanja bila u velikoj meri politizovana, jedva da su ikad prepoznate ili pominjane čak i aktivnosti samih žena, poput prikupljanja dokaznih materijala, pružanja pomoći žrtvama, organizovanja grupa za samopomoć i međunarodnog i nacionalnog povezivanja (Žarkov, 1998).

Sestre se (više) ne prepoznaju ...

Prve kriminološkinje feminističke orijentacije optuživale su muškarce da se, dok se bave takozvanim opštim pitanjima, zapravo bave samo muškim pitanjima, potpuno ignorišući ženske probleme ili ih samo sporadično spominjući kao različite od svojih (Klein, 1981). Kao što znamo, rana feministička kritika, sledeći ideju sestrinstva, tj. zajedničkih ženskih interesa, konfrontirala ih je muškim interesima. Dalje, kada je takav pristup kritikovan da ignoriše razlike među samim ženama na taj način što identifikuje ženske interese sa interesima žena bele srednje klase, uz nepoštovanje drugih rasa i klasa - ideje o neophodnosti obuhvatanja razlika u položaju različitih žena i priznavanja da različite grupe žena doživljavaju ugnjetavanje na različite načine sve su se češće čule (Crowlei, Himmelweit, 1992). Takav pristup, iako je u principu opravdan, odveo je neke feministkinje predaleko: interesi žena, pripadnica određenih grupa, još uvek su van sfere feminističkog interesovanja. Za neke feministkinje, kako se jasno vidi iz analiza ratnih silovanja u bivšoj Jugoslaviji, prihvatanje razlika među ženama značilo je nepriznavanje zajedničkih interesa žena.

U većini zapadnih feminističkih i drugih akademskih studija, kao i u pronacionalističkim (feminističkim i drugim) studijama u zemljama nekadašnje Jugoslavije, zasnovanim na medijskim informacijama, stvoren je identitet žrtve silovanja, koji važi isključivo za muslimanske, a ponekad i za hrvatske žene (Žarkov, 1998). Identitet žrtve silovanja u potpunosti je isključio srpske žene kao moguće žrtve silovanja, što se manifestovalo ne samo u nedostatku izričitog pominjanja u debatama o pitanjima silovanja, već i u definisanju žrtava silovanja u Bosni - to su bile samo muslimanske žene koje su silovali Srbi. U većini zapadnih feminističkih studija očigledno je da se pod „Bosankama“, podrazumevaju samo Muslimanke. Etnocentrizam, iako kritikovan od strane feministkinja zbog ignorisanja problema žena koje ne pripadaju beloj i srednjoj klasi, svakako još uvek postoji u feminističkim studijama, samo što je, kada su pitanju silovanja na prostoru bivše Jugoslavije kritika praktično potpuno izostala.

Malo je feministkinja koje su, kao što je to učinila Stiglmayer, u svoja dela uvrstile dokumentaciju o silovanim Srpkinjama. Međutim, kao što pokazuje citat naveden u prethodnom odeljku, Stiglamayer se toliko izvinjava što pominje silovanja žena srpske nacionalnosti, kao da se boji da bi to moglo ugroziti postojeće teorijske konstrukcije i predstave o silovanim ženama.

Nepriznavanje zajedničkih ženskih interesa ne ograničava se samo na povezivanje identiteta žrtve silovanja sa određenom nacionalnošću. Identitet žrtve rezervisan je isključivo za silovanja počinjena u okviru takozvanog etničkog čišćenja. To su silovanja koja su bila široko rasprostranjena u određenim oblastima i za koja je utvrđeno da su počinjena na osnovu vojne strategije koja je unapred uspostavljena i sistematski sprovođena. Na taj način, žrtve silovanja koja nisu izvršena u okviru strategije etničkog čišćenja smatrane su manje vrednim kao žrtve, bez obzira na njihovu stvarnu patnju. Patnje žena i dalje su bile u senci interesa muškaraca, pa su čak i mnoge feministkinje smatrale da seksualno zlostavljanje žena, nezavisno od ratne taktike, nije njihov primarni interes (za izuzetak od pravila videti Chinkin, 1993). Da li se neko zapitao šta nam zapravo govore podaci o silovanim ženama i koja je, posmatrano iz perspektive žrtve, bila važnost odgovora na pitanje da li je silovanje bilo masovno ili ne? Šta je, sa stanovišta žrtve, ozbiljniji zločin: kada je žena silovana stotinu puta ili kada je svaka od stotinu žena silovana jednom? Kada je žena silovana stotinu puta, šta nam to govori o broju silovanih žena? Da li je to jedno ili stotinu silovanja?

Kao što je već pomenuto, stvaranje identiteta silovane žrtve vodilo je odsustvu interesovanja feministkinja za proučavanja drugih oblika viktimizacije žena u ratu (za izuzetke videti Nikolić-Ristanović i dr., 1995, 1996). Nedostatak takvog interesovanja, iako nije bio vezan samo za etničku pripadnost žrtve, kulminirao je potpunom negacijom stradanja srpskih žena tokom egzodusa naroda Krajine (nekadašnje oblasti u Hrvatskoj u kojoj su živeli Srbi), što se nažalost savršeno uklapa u gore pomenuto objašnjenje koje je dala Stiglamayer. Takođe, silovanja i drugi oblici stradanja žena iz etnički mešovitih porodica su potpuno ignorisani.

To je očigledno bilo posledica činjenice da su predstave o silovanim ženama i silovateljima bile zasnovane na crno-belom obrascu, koji je neprikladan za bosansku etnički mešovitu sredinu. Drugim rečima, nije bilo lako uklopiti silovanja i druga stradanja žena iz etnički mešovitih porodica u postojeće teorijske konstrukcije.

Raspoloživi podaci ukazuju na to da su žene udate za muškarce druge nacionalnosti bile izložene silovanjima i pretnjama silovanjem od strane muškaraca sopstvene nacionalnosti, nacionalnosti svojih muževa, kao i od strane muškaraca čijoj nacionalnosti ni jedno ni drugo ne pripadaju. Slučajevi patnji žena iz mešovitih brakova, o kojima sam saznala tokom istraživanja o nasilju nad ženama u ratu, ukazuju na svu složenost situacije u mešovitim brakovima, kao i na posebnu izloženost žena iz takvih brakova silovanjima u ratu, što je u većini analiza bilo potpuno zanemareno (Nikolić-Ristanović i dr., 1995; Nikolić-Ristanović, 2000). Silovanja žena iz mešovitih brakova nesumnjivo potvrđuju tezu Brownmiller o

silovanjima u ratu kao sredstvu za međusobne obračune muškaraca: silovanje je usmereno protiv svih žena koje pripadaju drugim muškarcima (Brownmiller, 1994). Naime, žene su silovane u ratu zato što su bile „žene" i zato što su bile „etnički druge". Međutim, kada su u braku sa muškarcima druge nacionalnosti, njihova etnička „drugost" određena je pripadnošću muškarcima druge nacionalnosti, dok je njihova nacionalnost od manje važnosti. Tako bismo mogli da uvedemo treći, odlučujući elemenat u problematiku silovanja u ratu: ženu koja pripada muškarcu „druge" nacionalnosti.

Potreba za prihvatanjem i potkrepljivanjem načina na koji su mediji i političari predstavljali silovanja u ratu posebno je došla do izražaja u radovima autorki iz zapadnih zemalja. To je dovelo do pogrešnih interpretacija i zaključaka, kao posledica njihovog neznanja u pogledu socijalnog konteksta i istorije jugoslovenskih naroda, kao i korišćenja isključivo izvora dobijenih od strana koje su klasifikovane kao žrtve na početku rata. Postoji mnogo primera koji potkrepljuju ovu tvrdnju, ali fokusiraću se samo na jedan od njih.

Kada je pisala o video snimanju silovanja nad muslimanskim ženama i njihovoj upotrebi u pornografske svrhe, MacKinnon je naglasila da su to činili samo Srbi (MacKinnon, 1994: 77). Međutim, njen zaključak, kao i celo objašnjenje u vezi sa pornografijom kao „generatorom" i „priručnikom za vršenje seksualnih zločina u ovom genocidu", koje su koristili isključivo Srbi, zasnivaju se na potpunom nepoznavanju istorijskog i društvenog konteksta bivše Jugoslavije. Naime, teza MacKinnon da je nakon pada komunizma pornografija preplavila Jugoslaviju te da je kao takva bila savršena priprema za „seksom opsednuti genocid", koji su počinili Srbi, veoma je sporna. MacKinnon je kao konkretan primer navela hrvatski časopis „Start" koji, kako kaže, na svojim centralnim stranicama objavljuje fotografije golih žena. Da bi potkrepila svoju tvrdnju, ona navodi činjenicu da je u spavaćoj sobi Borislava Heraka, srpskog vojnika koji je priznao silovanja i ubistva u Bosni, pronađena gomila pornografskih časopisa. Međutim, vrlo je teško iz takvog objašnjenja shvatiti kako je takozvana poplava pornografije u bivšoj Jugoslaviji, „kanalizovana" putem jednog hrvatskog časopisa, mogla da ima uticaja samo na vršenje zločina od strane pripadnika jedne nacije.[7]

Čini mi se da je ovo pojednostavljeno objašnjenje, zasnovano na činjenicama o kojima je MacKinnon očigledno imala samo površne i nepotpune informacije, skrenulo pažnju sa suštinskog objašnjenja ratnih zločina nad ženama: zločini nad ženama su izraz mizoginije, koju je rat učinio vidljivom, a koja je bila pažljivo

[7] Hrvatska feministkinja Vesna Kesić napisala je za poznati američki feministički časopis *Ms*. analitički tekst u kome je kritikovala MacKinnon, ali je časopis taj tekst objavio u rubrici pisma uredniku i time ga učinio manje vidljivim i značajnim (navedeno prema Žarkov, 2007)

skrivena iza (postojeće iako nedovoljno primenjene u praksi) rodne jednakosti tokom komunizma, da bi se otkrila tokom rata, zajedno sa nacionalističkom histerijom muškaraca svih strana uključenih u međuetničke konflikte. Objašnjenje koje daje MacKinnon je u svojoj osnovi kontradiktorno. S jedne strane, ona smešta ratna silovanja u muško-žensku dinamiku, ne ostavljajući prostora za etnicizovana tela i kako su ona konstituisana (Rejali, 1996). Sa druge strane, s obzirom da previđa proces etnicizacije ženskog tela u ratu u bivšoj Jugoslaviji, MacKinnon ne uspeva da razume samu prirodu silovanja, redukujući je isključivo na dinamiku odnosa srpskih muškaraca i muslimanskih i hrvatskih žena. Kao što Žarkov primećuje, „različit položaj žena u društveno-kulturnim i političkim konfiguracijama moći čine ih različito ranjivim u odnosu na silovanje, kao i u odnosu na moguću zaštitu od silovanja. U tom kontekstu, silovanje ne predstavlja samo potvrđivanje muške moći nad ženskom ranjivišću. Ono je i nadmetanje između dva muška tabora: onog kome pripada silovatelj i onog kome pripada silovana žena." (Žarkov, 1998: 9). Ženska tela postaju ratište na kojem muškarci prenose svoj bes drugim muškarcima - jer su ženska tela oduvek bila implicitno političko ratište. Kako primećuje Rejali, silovanje u ratnom kontekstu je sredstvo kojim se definišu razlike u moći i identitetu (Rejali, 1996). Razlike u moći koje postoje u muško-ženskim, ali i u muško-muškim odnosima (među pripadnicima različitih etničkih grupa) određuju rasprostranjenost silovanja među pripadnicima različitih etničkih grupa. Na taj način bi se mogla objasniti činjenica da je većina silovanja najverovatnije izršena od strane srpskih muškaraca nad muslimanskim ženama, kao i da se broj silovanih srpskih žena povećavao tokom rata sa promenom odnosa moći.

Od neprepoznavanja žrtava do podela i stigmatizacije feministkinja

Tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije, feministkinje iz Srbije bile su ujedinjene, kako u zalaganju za prava žena, tako i u svojim aktivnostima protiv rata i režima Slobodana Miloševića. Takođe, uprkos ekonomskim sankcijama i međunarodnoj izolaciji Srbije, feministkinje su uspele da ostanu u kontaktu i da ojačaju veze sa feministkinjama i ženskim grupama iz drugih zemalja. Kao što je napisala Marina Blagojević, dva ključna faktora koji su doprineli stvaranju ženskog pokreta u Srbiji jesu „rat i povezivanje na međunarodnom planu, zajedno sa jakom teorijskom osnovom (koja je takođe nastala u interakaciji globalnih i lokalnih iskustava)" (Blagojević, 1998: 20).

Sama činjenica da nas jedan deo naših sestara sa Zapada nije napustio tokom tog teškog perioda značila je puno i pomogla je da nam život u izolovanoj zemlji bude manje klaustrofobičan i beznadežan.[8] Femistkinje iz zapadnih zemalja, koje su imale šire političke poglede i bile dovoljno hrabre da tokom 1990-tih putuju u Srbiju, ili da pozovu i ugoste žene iz Srbije, nisu bile mnogobrojne ali ih je bilo. One zaslužuju da budu model ženske solidarnosti i sestrinstva. Treba istaći i saradnju i međusobnu podršku između žena iz Hrvatske i Srbije. Ali nažalost, nisu sve feministkinje bile tako podržavajuće i u stanju da gledaju na srpske žene - žrtve, istraživačice/naučnice i aktivistkinje - bez pristrasnih, etničkom pripadnošću obojenih, naočara.

Etnička pripadnost uticala je tako i na način na koji su zapadne feministkinje gledale na žene sa prostora bivše Jugoslavije. Za neke od njih, prepoznavanje razlika među ženama različite etničke pripadnosti vodila je do neprepoznavanja razlika među srpskim ženama i zajedničkih ženskih interesa. Na primer, neke od njih nisu prepoznavale razliku između žena koje su se svojim aktivističkim i/ili naučnim radom suprotstavljale ratu i nacionalističkom režimu, i žena koje su ih podržavale.

To je, kao što sam u prethodnom odeljku analizirala, dovelo do prihvatanja medijske konstrukcije identiteta žrtve silovanja rezervisanog isključivo za žrtve određene etničke pripadnosti, kao i do veoma uskog bavljenja ženskim iskustvom rata i njihovim aktivnostima, što se posebno odrazilo na nevidljivost, kako ratne viktimizacije, tako i aktivizma srpskih žena (Nikolić-Ristanović, 2001, 2014; Žarkov, 2007).

Štaviše, mnoge feministkinje iz Srbije iskusile su uvredljivo ispitivanje, sumnjičenje, odbijanje objavljivanja radova, kao i uslovljavanje učestvovanja na konferencijama i drugim skupovima u inostranstvu njihovim „priznanjem" da je Srbija agresor. Čak i najhrabrije protivnice rata i politike srpskog režima doživele su da budu napadane kao nacionalistkinje i pristalice Slobodana Miloševića.[9] Očito je da su neke zapadne feministkinje dale primat uprošćenim političkim definicijama dobre i loše strane u ratu, u odnosu na dublje razumevanje iskustava i

[8] Za više detalja videti Nikolić-Ristanović (2011).

[9] U tom pogledu upečatljivo je iskustvo poznate feminističke aktivistkinje Nadežde Radović, koja se na Konferenciji UN o ljudskim pravima 1993. godine u Beču srela sa poznatom američkom feministkinjom Catherine MacKinnon. Tom prilikom, nakon govora MacKinnon u kome je pozivala na vojnu intervenciju, Radović joj je prišla i poklonila publikaciju o pacifističkim aktivnostima žena u Srbiji, u želji da joj ukaže na postojanje jakog ženskog pokreta nasuprot militarističkom režimu. MacKinnon joj je na to odgovorila: „Otkuda vam novac za ovo, i ako je to protiv rata, kako da vas Milošević već nije ubio?". Radović je opisala taj događaj na jednoj radionici nakon Konferencije, kao i u svojoj autobiografskoj knjizi (Radović, 2002: 71).

teškoća sa kojima se suočavaju žene koje pokušavaju da ostvare promene u ekstremno neprijateljskom okruženju.

Deo feministkinja iz drugih delova bivše Jugoslavije prihvatio je nacionalističke poglede svoje vlade, dok su feministkinje iz Srbije bile ujedinjene u osudi rata i srpskog nacionalizma - u toj meri da su možda nedovoljno bile kritične prema drugim nacionalizmima. To je vremenom stvorilo određene razlike i tenzije, kako među feministkinjama unutar pojedinih zemalja, tako i među feministkinjama iz različitih zemalja bivše Jugoslavije (Žarkov, 2007: 214-215).

Kada je u pitanju Srbija, razlike su postojale vezano za uključivanje, odnosno isključivanje srpskih žrtava i izvršilaca nesrpske nacionalnosti u javni diskurs o ratu. Naime, u posleratnom periodu, kada je fokus premešten na suočavanje sa prošlošću i procese povezane sa istinom i pomirenjem, u Srbiji su se jasno antagonizovala dva međusobno isključiva javna diskursa: nacionalistički i antinacionalistički (Nikolić-Ristanović, Šaćiri, 2013). Dok je nacionalistički diskurs prepoznavao Srbe isključivo kao žrtve, antinacionalistički ih je prepoznavao isključivo kao zločince. Vremenom se iskristalisao i treći, inkluzivni (uključujući) pristup - Treći put ka istini i pomirenju - koji prepoznaje kao žrtve sve one koji su viktimizirani u ratu, a kao izvršioce zločina sve one koji su takve zločine vršili - bez obzira na bilo koje njihovo svojstvo, pa i etničku pripadnost. Pristalice Trećeg puta prihvatile su inkluzivni pristup koji se, kako u teoriji, tako i u praksi - u mnogim postkonfliktnim društvima - pokazao kao put ka razrešavanju konflikata i stvaranju uslova za mirni suživot i pomirenje strana koje su bile u ratu (Bloomfield, 2003; Nikolić-Ristanović, 2015). Ovaj pristup prihvatio je i deo feministkinja u Srbiji i, koliko je meni poznato, razlika između njih i feministkinja koje su prihvatile isključivi antinacionalistički pristup jeste dovela do izvesnog udaljavanja, ali nikada nije bila povod ozbiljnijih sukoba i podela unutar ženskog pokreta u Srbiji.[10]

Takođe, saradnja između feministkinja nikada nije prestajala. Štaviše, sve feministkinje-aktivistkinje, bez obzira na njihov javni diskurs, su i tokom rata i posle njega pružale pomoć i podršku svim ženama, bez obzira na njihovu nacionalnost.

[10] Ovo tvrdim i iz svog ličnog iskustva, budući da sam se zalagala za inkluzivni pristup od samog početka svog bavljenja temom rata i ratne viktimizacije žena (Nikolić-Ristanović i dr., 1995, 1996; Nikolić-Ristanović, 1996; Nikolić-Ristanović, 1998; Nikolić-Ristanović, 2001; Nikolić-Ristanović, 2003) i bila dosledna zagovornica i kreatorka Trećeg puta ka istini i pomirenju u Srbiji, kako u svojim naučnim radovima, objavljenim u Srbiji i u svetu, tako i u svom aktivističkom angažmanu (Nikolić-Ristanović, 2002; Nikolić-Ristanović, 2004; Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004, 2005; Nikolić-Ristanović, Srna, 2008; Nikolić-Ristanović, Ćopić, Srna, 2015; Ćopić, Nikolić-Ristanović, 2016; Nikolić-Ristanović, 2018).

Nažalost, potreba da se po svaku cenu pokaže da su i feministkinje u Srbiji bile podeljene na nacionalistkinje i antinacionalistkinje, kao što je to bio slučaj u nekim drugim zemljama, poput na primer Hrvatske, izgleda da je bila motiv za jedno novije istraživanje, sprovedeno za potrebe doktorske disertacije (Miškovska-Kajevska, 2014). Autorka je, krajnje proizvoljno i nenaučno, napravila podelu beogradskih feministkinja na antinacionalistkinje i nacionalistkinje. Pri tome je kao kriterijume koristila (ne) prepoznavanje Srpkinja kao žrtava i (ne) kritičnost prema zločinima koje su činili ostali (ne-Srbi), pri tome pogrešno interpretirajući korišćene izvore i ignorišući širi kontekst akademskog i aktivističkog rada ispitanica koje je klasifikovala kao nacionalistkinje.

Poredeći beogradske i zagrebačke feministkinje - nacionalistkinje, Miškovska-Kajevska i sama ističe da beogradske feministkinje - nacionalistkinje, za razliku od zagrebačkih, nikada nisu podržavale rat i nacionalistički režim (Miškovska-Kajevska, 2014). Uprkos tome, ona prepoznaje kao njihov „greh", koji ih ipak čini nacionalistkinjama, njihovo ukazivanje na stradanja žrtava svih strana uključenih u sukob, uključujući i srpske žrtve, kao i na zločine učinjene od ne-Srba. Kao nacionalistkinje ih posebno kvalifikuje to što nisu „insistirale" prevasohodno na zločinima učinjenim od strane Srba i na njihovoj kolektivnoj krivici. Potpuno proizvoljno, na osnovu pogrešne interpretacije, Miškovska-Kajevska zaključuje da su one govorile o jednakoj odgovornosti i viktimizaciji svih strana u sukobima u bivšoj Jugoslaviji (Hughson, 2019). Vezano za drugu polovinu 1990-tih, prema još proizvoljnijem tumačenju, autorka tvrdi da se nacionalizam beogradskih feministkinja ogleda u tome što su tada prešle sa bavljenja svim žrtvama i svim izvršiocima na bavljenje samo Srbima kao žrtvama - tj. što su „govorile samo o stradanjima izazvanim bombardovanjem Srbije od strane NATO pakta, ali ne i o etničkom čišćenju koje su Srbi počinili prema kosovskim Albancima" (Miškovska-Kajevska, 2017: 126). Međutim, to je potpuno neutemeljeno tvrđenje. Feministkinje (tzv. nacionalistkinje), koje su se u svojim radovima bavile temom rata su u njima dosledno osuđivale sve zločine.[11] Ostale, koje se tom temom nisu konkretnije bavile u svojim radovima niti aktivistički, su takođe bile kritične prema svim zločinima ali o tome nisu pisale.

[11] Marina Blagojević, koja se inače nije posebno bavila ratnom viktimizacijom, je, na primer, u svom radu „Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo" (Blagojević, 2000a), dala briljantnu sociološku analizu uloge koju je ideologija viktimizacije u ratu u bivšoj Jugoslaviji, korišćena od svih strana u sukobu, imala u otpočinjanju i vođenju rata, i proizvođenju patnje svih naroda. Sličan pristup vezano za nasilje nad ženama u ratu, uz posebno naglašenu kritiku srpske strane, nalazimo i u predgovoru koji je napisala za knjigu *Women, violence and war* (Blagojević, 2000b). Ja sam pak u mnogim svojim radovima pisala o svim žrtvama, a o srpskim zločinima nad Albancima i o zločinima NATO-a u nekoliko svojih radova (Nikolić-Ristanović, 1999, 2000a, 2008).

Najzad, treba pomenuti i to da se Miškovska-Kajevska (2014: 9) poziva na to da su „tzv. nacionalistkinje" zapravo kao takve označene od strane „samozvanih antinacionalistkinja", što praktično znači da je ona svoje ključne pojmove, odnosno (naučnu?) klasifikaciju bazirala na veri koju je poklonila tome što je nekolicina feministkinja, koje sebe smatraju antinacionalistkinjama, prepoznala kao nacionalistkinje četiri feministkinje koje su označene kao nacionalistkinje. Time je pokazala odsustvo osnovnog znanja o primeni naučne (kvalitativne) metodologije - da je zadatak istraživača da do odgovora na svoja istraživačka pitanja dođe na osnovu uporedivih podataka dobijenih od svih ispitanika i naučne analize dobijenih podataka u kontekstu širih znanja. To nikako ne podrazumeva poklanjanje vere jednom delu uzorka, bez davanja mogućnosti drugom delu uzorka da da odgovore na ista pitanja.

Takođe, nenaučnost ovakvog pristupa ogleda se i u tome što se pojam nacionalistkinja ne koristi dosledno, pa se nacionalistkinjama nazivaju i zagrebačke feministkinje koje su podržavale rat i nacionalizam i beogradske feministkinje koje to nikada nisu činile. Najzad, postavlja se pitanje i istraživačke etike i uopšte pitanje poverenja u ovu i sve buduće istraživačice. Naime, ispitanice (samozvane antinacionalistkinje) nisu mogle znati na koji način će intervjui sa njima biti (zlo)upotrebljeni za etiketiranje drugih feministkinja kao nacionalistkinja, kao što i ove druge nisu znale da će biti zloupotrebljene kao ispitanice. Pri tome, iako nisu navedene puna imena, već odgovarajuće slovno-numeričke oznake, identitet je otkriven povezivanjem oznaka sa citiranim radovima.[12]

Tako je ovo feminističko istraživanje pretvoreno u svoju suprotnost - umesto da služi zajedničkim ženskim interesima i deluje osnažujuće, kako na ispitanice tako i na druge žene, dovelo je do razočarenja, ignorisanja i negodovanja od strane feministkinja u regionu (Miškovska-Kajevska, 2017; Hugson, 2019). A verovatno će uticati i na nepoverenje prema budućim sličnim istraživanjima. Kako Marina Hughson odlično primećuje „autorka stavlja sopstvene ideološke naočari svojim ispitanicama" i, „umesto da vodi intervjue na način koji bi dao glas tim 'nacionalistkinjama' da mogu da se razumeju na pravi način - uz davanje objašnjenja svojih glavnih hipoteza u vidu pitanja, autorka je uticala na prikupljanje podataka u pravcu 'dokazivanja' svoje teze, ali nezavisno od dokaza… autorka ustvari ne omogućava tim 'nacionalistkinjama' (kao i mnogim

[12] Marina Hughson i ja smo među „nacionalistkinjama" potpuno jasno prepoznale sebe i Anđelku Milić, kao tri akademkinje, dok je, prema Marininom mišljenju kao četvrta „nacionalistkinja" bila prepoznata feministička aktivistkinja Sonja Drljević. U pismu koje mi je uputila 10.1.2019. Marina mi je napisala: „Nas četiri smo srpske nacionalistkinje, jer nas tri akademkinje nismo pisale o silovanju Albanki za vreme NATO bombardovanja, itd. itd... Naš identitet je lako utvrditi, dakle to je poziv na linčovanje...".

antinacionalistkinjama) da se samodefinišu i ispričaju svoju priču – mi ne čujemo njihove glasove." (Hughson, 2019).

Da bi „ugurala" u svoju unapred zamišljenu podelu četiri beogradske feministkinje u, za njih i njihov doprinos ženskom i mirovnom pokretu u Srbiji krajnje uvredljiv i stigmatizujući klaster nacionalistkinja, Miškovska-Kajevska ih je u svojoj doktorskoj disertaciji nazvala tzv. nacionalistkinje (Miškovska-Kajevska, 2014). Međutim, u knjizi koja predstavlja skraćenu doktorsku disertaciju, navodno zbog ograničenog broja reči (Miškovska-Kajevska, 2020), tzv. je nestalo i ostao je samo pojam nacionalistkinje - dakle identičan pojam koji je obuhvatio i zagrebačke i beogradske feministkinje nacionalistkinje. Da je Miškovska-Kajevska koristila naučni pristup i poznavala bolje naučni i aktivistički rad ovih feministkinja, kao i širi kontekst studija konflikta i mira - u Srbiji i van nje, ona bi prepoznala postojanje treće inkluzivne opcije (ili klastera - pojam koji ona koristi u svojoj knjizi), odnosno Trećeg puta, koji sam opisala u prethodnom poglavlju. Tako je Miškovska-Kajevska, koja sebe opisuje kao „neutralnu stranu" (pošto je iz Makedonije), na nekadašnje prebrojavanje i deljenje žena žrtava na dobre i loše sada nadovezala prebrojavanje dobrih i loših feministkinja. Marina Hughson (2019) je u svom prikazu knjige koju je Miškovska-Kajevska (2017) objavila na osnovu svoje disertacije, upotrebila prilično adekvatan izraz „lov na veštice". Kao i uvek, žrtve lova na „veštice" su žene koje odudaraju od stereotipa koje su stvorili muškarci (Chollet, 2018). Žene koje je Miškovska-Kajevska svrstala u nacionalistkinje su zapravo postale žrtve svog neuklapanja u stereotipe muške „političke i ratne igre" i pravila koja je ta igra uspostavila u pogledu toga kome se priznaje status žrtve a posledično i status antinacionalistkinje.

Potpuno se slažem sa Marinom Hughson kada ukazuje da to služi političkoj instrumentalizaciji subjekata istraživanja i samog istraživanja, u cilju obezbeđivanja što boljeg odjeka u zapadnim akademskim i feminističkim krugovima (Hughson, 2019).

Umesto zaključka

Kao i mnoge druge feministkinje, i ja sam se često osećala zarobljenom u etničkim identitetima i diskursima, koji su nam nametani, ne samo od strane srpskih nacionalističkih političara i medija, već i od međunarodne zajednice i nekih feministkinja. Kako je odlično uočila Žarkov (2007: 154), „konačna pobeda međuetničkih sukoba i medijskog rata ogleda se u konstantnom prebrojavanju, uključivanju i isključivanju silovanih žena i silovatelja isključivo vezano za njihovu

etničku pripadnost, što je dovelo do toga da je analiza silovanja ponovila - umesto da umanji - etnicizaciju kako žrtava tako i izvršilaca". Etnicizacija, podele, stigmatizacija i isključivost nisu zaobišli ni odnose među feministkinjama. Štaviše, posebno su teško padale upravo kada su dolazile od drugih feministkinja. Sa druge strane, one feministkinje, koje nas nisu posmatrale kroz etničke naočari, pomogle su, svojom podrškom u najtežim vremenima, da razvoj važnih inicijativa i početak dugoročnih promena u srpskom društvu počne još tokom 1990-tih godina. Ja njih vidim kao predstavnice transverzalne politike - na regionalnim i na globalnom nivou.

Koncept transverzalne politike Nira Yuval-Davis objašnjava kao pokušaj da se pronađe takav način da se nešto uradi, koji nije ni nametanje jednog univerzalnog pristupa koji odbija da prepozna „razlike", niti vezivanje za te razlike kao za rigidne, isključive i suštinske identitete (Yuval-Devis,1999). Coockburn i Hunter (1999: 88) su ovaj koncept opisale kao demokratsku praksu posebne vrste, koja uključuje kreativno prevazilaženje i prekrajanje granica koje „prave značajne političke razlike".

Transverzalna politika uključuje nekoliko uvida koji imaju sličnosti sa pristupom koji sam zastupala u svim svojim radovima koji su se bavili temom rata i ratne viktimizacije. To su: epistemologija tačke gledišta, prema kojoj se sa različitih pozicija svet vidi drugačije; postojanje više istina koje se mogu pomiriti samo dijalogom; poštovanje stvarnosti i perspektiva svake osobe, kao i prepoznavanje nejednakosti moći svojstvenih različitim pozicijama (Cockburn, 2007: 205). Transverzalna politika se, prema tome, može shvatiti kao feministička verzija restorativne pravde i pomirenja, shvaćena kao demokratski način upravljanja/transformacije sukoba (Bloomfield, 2003; Liebman, 2007; White, 2003; Walgrave, 2008), koju sam, takođe, i ja koristila i zagovarala u svojim akademskim radovima i aktivizmu u vezi sa bavljenjem prošlošću u Srbiji (Nikolić-Ristanović, 2003, 2006; Nikolić-Ristanović, Ćopić, 2020).

Slažem se sa Cockburn da su „žene u Jugoslaviji osmišljavale transverzalnu politiku tokom celog rata" (Cockburn, 2007: 101). Takođe, mogu da dodam tome i da su i mnoge zapadne feministkinje učestvovale u tom procesu, jer su nas prihvatile kao jednake, poštujući različita iskustva žena iz različitih delova bivše Jugoslavije. Štaviše, one su, takođe, razumele sličnosti koje postoje u načinima na koje se različito pozicionirane žene viktimiziraju. One nisu razvile predrasude prema nama zbog naše nacionalne pripadnosti, već su nam verovale i podržavale nas u najtežim vremenima. Upravo to može biti argument u korist daljeg razvoja koncepta transverzalne politike, i to na taj način da se razlike, ne samo lokalne već i globalne, obuhvate, priznaju i dovedu u vezu, i stupe u dijalog - iskren, neisključiv i

uz uzajamno poštovanje (Nikolić-Ristanović, 2011). Dodala bih ovome i ideju Marine Blagojević o značaju pozitivnog sećanja na zajednički život i multikulturizam, kao i o „pozitivnoj istoriji kao neophodnom elementu u samorazumevanju i procesu formiranja individualnih, kolektivnih i regionalnih identiteta", kao puteva ka rekonstrukciji i pomirenju (Blagojević, 2002: 5). Sve skupa, ovo može biti važan doprinos kako globalnim, tako i lokalnim feminističkim projektima, ali i konstruktivnom suočavanju sa raznim (prošlim i sadašnjim) razlikama i podelama među samim feministkinjama.

Literatura

Amnesty International (1993) *Amnesty International Report. Bosnia-Herzegovina: Rape and Sexual Abuse by Armed Forces*. London: International Secretariat, 21 January, 1993.

Blagojević, M. (ur.) (1998) *Ka vidljivoj ženskoj istoriji*. Beograd: Centar za zenske studije, istrazivanja i komunikaciju.

Blagojević, M. (2000a) Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo, *Temida*, 2: 5-10.

Blagojević, M. (2000b) Preface. U: Nikolić-Ristanović, V. (ur.) *Women, Violence and War,* CEU press, Budapest: IX-XIV.

Blagojević, M. (2002) Proces pomirenja: samoostvarujuće proročanstvo. *Temida,* 4: 5-8.

Bloomfield, T., Barnes, T., Huyse, L. (ur.) (2003) *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*. Stockholm: International IDEA.

Brownmiller, S. (1975) *Against our will*. New York: Simon and Schuster

Brownmiller, S. (1994) Making Female Bodies the Battlefield. U: Stiglemayer, A. (ur.) *Mass rape: the War against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press: 180-182.

Coockburn, C., Hunter, L. (ur.) (1999) 'Transversal Politics', *Thematic Special issue of Soundings: Journal of Politics and Culture*, 12.

Crowley, H., Himmelweit, S. (1992) *Knowing Women*. Cambridge: Polity Press.

Chinkin, C. M. (1993) Peace and force in international law. U: Dallmeyer, D. G. (ur.) *Reconceiving Reality: Women and International Law*. New York: Asil: 203-230.

Cholet, M. (2018) *Sorcieres: la puissance invaincue des femmes.* Paris: Zones.

Ćopić, S., Nikolić-Ristanović, V. (2016) *Priručnik o najboljim praksama primene restorativnih pristupa u interkulturalnom kontekstu.* Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej-Beograd.

Enloe, C. (1993) Afterword: Have the Bosnian rapes opened a new era of feminist Consciousness? U: Stiglemayer, A. (ur.) *Mass rape: the War against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press: 219-230.

Grant, L. (1993) "Where have all the raped Bosnian women gone?", *The Guardian.*

Hughson, M. (2019) Review of Ana Miškovska-Kajevska *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. *Aspasia,* 13: 216-222, https://www.berghahnjournals.com/view/journals/aspasia/13/1/asp130118.xml, stranici pristupljeno 2.4.2021.

Klein, D. (1981) Violence against Women: Some Considerations regarding Its Causes and Its Elimination, *Crime and Delinquency*, 1: 64-80.

Liebman, M. (2007) *Restorative justice: How it Works*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

Miškovska-Kajevska, A. (2014) *Taking a stand in times of violent societal changes: Belgrade and Zagreb feminists' positionings on the (post-) Yugoslav wars and each other (1991-2000)*, doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu Amsterdam, https://pure.uva.nl/ws/files/2019869/135503_02.pdf, stranici pristupljeno 10.4.2021.

Miškovska-Kajevska, A. (2017) *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. London: Routledge.

Miškovska-Kajevska, A. (2020) Response to Marina Hughson's review of Ana Miškovska Kajevska *Feminist Activism at War: Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*, published in *Aspasia,* 13 (2019), *Aspasia,* 14: 210-215.

MacKinnon, C. (1993) Comment: Theory is not a luxury. U: Dallmeyer, D. G. (ur.) *Reconceiving reality: women and international law*, New York: Asil: 83-92.

MacKinnon, C. (1994) Turning rape into Pornography: Postmodern Genocide. U: Stiglemayer, A. (ur.) *Mass rape: the War against Women in Bosnia-Herzegovina*, Lincoln: University of Nebraska Press: 73-81.

Mazowiecki report (1993) *Situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia* - Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992, https://digitallibrary.un.org/record/226088?ln=en, stranici pristupljeno 27.5.2021.

Nikolić-Ristanović, V. (1989) *Žene kao žrtve kriminaliteta*, Beograd: Naučna knjiga.

Nikolić-Ristanović, V**.** (1999) Agresija NATO-a na Jugoslaviju: struktura, uzroci i posledice viktimizacije, *Temida*, 2: 19-24.

Nikolić-Ristanović, V. (2000a) Žrtve ratova u bivsoj Jugoslaviji: obim, struktura i obrasci viktimizacije, *Temida,* 2: 11-20.

Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2000b) *Women, Violence and War.* Budapest: CEU press.

Nikolić-Ristanović, V. (2001) From Sisterhood to Unrecognition: the Misuse of Women's Suffering in the former Yugoslavia, *Sociologija*, 3: 12-19.

Nikolić-Ristanović, V. (2003) Possibilities for Restorative Justice in Serbia. U: Walgrave, L. (ur.) *Positioning Restorative Justice,* Villain Publishers: 239-255.

Nikolić-Ristanović, V. (2004) Istina i pomirenje u Srbiji, *Temida*, 4: 11-17.

Nikolić-Ristanović, V. (2006) Truth and reconciliation in Serbia. U: Sullivan, D., Tifft, L. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Oxon: Taylor & Francis Books Ltd: 369-387.

Nikolić-Ristanović, V. (2008) Local conflicts and international interventions – victimization of civilians and possibilities for restorative global responses, *Contemporary Justice Review*, 2: 101-117.

Nikolić-Ristanović, V. (2011) Feminist research and activism on violence against women: linking the local and the global, Feminist Theory & Activism in Global Perspective: Feminist Review Conference Proceedings, e21-e35, http://www.palgrave-journals.com/fr/conf-proceedings/n1s/index.html.

Nikolić-Ristanović, V. (2014) From sisterhood to non-recognition: instrumentalization of women's suffering in the war in the former Yugoslavia. U: Jamieson, R. (ur.) *The Criminology of War*, Surrey: Ashgate: 345-356.

Nikolić-Ristanović, V. (2015) Communication about the past and reconciliation: lessons from the Western Balkan**,** *Restorative justice: An international journal,* 2: 188-211.

Nikolić-Ristanović, V. (2018) Intergroup Communication and Reconciliation: experiences from the Former Yugoslavia. U: Giles, H., Harwood, J. (ur.) *The Oxford encyclopedia of intergroup communication.* New York, NY: Oxford University Press: 671-690.

Nikolić-Ristanović, V., Mrvić-Petrović, N., Konstantinović-Vilic, S., Knezić, B., Stevanović, I. (1995) *Žene, nasilje i rat*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Nikolić-Ristanović, V., Mrvić-Petrović, N., Konstantinović-Vilić, S., Knežić, B., Stevanović, I. (1996) *Žene Krajine: Rat, egzodus i izbeglištvo,* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti-ideje i mišljenja građana Srbije.* Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić-Ristanović**,** V., Hanak, N. (2005) Asocijacija Zajednička akcija ZA istinu i pomirenje: koordinacija inicijativa civilnog društva i povećavanje društvene vidljivosti Trećeg puta", *Temida*, 4: 33-36.

Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (ur.) (2008) *Mogući put do pomirenja u Srbiji: Zajednička akcija za istinu i pomirenje.* Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić-Ristanović, V., Šaćiri, B. (2013) Bavljenje međuetničkim konfliktima od strane organizacija civilnog društva u Srbiji: aktivnosti i diskurs. *Temida*, 3-4: 27-60.

Nikolić-Ristanović, V., Srna, J., Ćopić, S. (2015) Primena restorativnih pristupa u interkulturalnim sredinama u Srbiji: Teorijska polazišta i metodološki pristup akcionog istraživanja VDS u tri multietničke sredine. *Temida*, 3-4: 81-102.

Nikolić-Ristanović, V., Ćopić, S (2020) Dealing with conflicts in post-conflict society: a restorative initiative in Serbia. U: Rehrmann, C., Biermann, R., Tolliday, P. (ur.) *Societies in transition: The Caucasus and the Balkans between conflict and reconciliation*. Gottingen: Vandenhoek and Ruprecht Verlage: 323-341.

Radović, N. (2002) *Maske i plaštevi od krep papira*. Novi Sad: Krug.

Rejali, D. (1996) After Feminist Analyses of Bosnian Violence, *Peace Review*, 3: 365-371.

Seifert, R. (1994) War and Rape: A Preliminary Analysis. U: Stiglemayer, A. (ur.) *Mass rape:The War against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press: 54-72.

Stiglemayer, A. (1994) The rapes in Bosnia-Herzegovina. U: Stiglemayer, A. (ur.) *Mass rape:The War against Women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press: 82-169.

El Bushra, J., Lopez, E.P. (1993) Development in Conflict: the Gender Dimension. In Report of an Oxfam AGRA East workshop held in Pattaya, Thailand: Oxfam, https://policy-practice.oxfam.org/resources/development-in-conflict-the-gender-dimension-121074/, stranici pristupljeno 12.4.2021.

Zajović, S. (1994) Zloupotreba žrtava. U: *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom: 229-233.

Žarkov, D. (1998) Silovanja tokom rata u Bosni: O muškosti, ženskosti i moći Žrtve Silovanja, *Temida*, 2: 3-12.

Žarkov, D. (2007) *The Body of War*. Durham and London: Duke University Press.

Yuval-Davis, N. (1999) 'What is Transversal Politics.' In: Coockburn, C., Hunter, L. (ur.) 'Transversal Politics', *Thematic Special issue of Soundings: Journal of Politics and Culture*, 12: 94-98.

White, I. (2003) Victim-Combatant Dialogue in Northern Ireland. U: Bloomfield, D., Barnes, T., Huyse, L. (ur.) *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*. Stockholm: International IDEA: 89-96.

Walgrave, L. (2008) *Restorative justice, Self-interest and Responsible Citizenship*, Devon: Willan Publishing.

FEMINISTS AND INSTRUMENTALISATION OF WOMEN'S SUFFERING IN WARS IN THE FORMER YUGOSLAVIA

The paper aims to analyse how feminists (researchers, practitioners and activists) were dealing with violence against women during the wars on the territory of the former Yugoslavia. In this context, special focus is on simplified/black and white images of victims and perpetrators, related to their ethnic belonging, created by media and uncritically accepted by many feminists. This inevitably lead to differentiation of (socially) recognised and unrecognised victims, as well as to the creation of stereotypes and stigmatisations with negative consequences for both groups of victims but also for feminist activists and researchers. Starting from the research findings and critical analysis of academic and professional studies, including in particular those written by feminists, the paper deals with instrumentalisation of sufferings of women in wars on the territory of the former Yugoslavia, as well as with reasons for ignorance of sufferings of Serbian women and the role feminists had in that. The consequences that such instrumentalisation had on women victims of violence who belonged to "bad" side in the wars, as well as on feminists who advocated for the rights of all victims, regardless of their ethnic belonging, are analysed. The influence of instrumentalisation of women's suffering in war on the relationships among feminists both during and after the wars is included.

Keywords: rapes, war, victims, feminists, media, the former Yugoslavia.

EMPOWERING KNOWLEDGE? BOSNIAN PEACE ACTIVISTS ON STUDY VISITS IN SWEDEN

Sanela BAJRAMOVIĆ

A commitment to peace and a desire to improve women's situation have for long been leading to transnational encounters between women. This paper studies efforts to support women's peacebuilding in Bosnia, performed by the Swedish foundation Kvinna till Kvinna, through educational activities. Study visits organized in Sweden during the first postwar decade, 1995-2005, and their empowerment potentials are put centre stage and investigated through the following questions: How did Bosnian peace activists experience the time spent in Sweden? How did the knowledge they encountered there impact their activism and organisations? How was, according to them, this knowledge used in the Bosnian context? This empirical study is based on deep interviews with Bosnian peace activists carried out during the fall of 2020 and in the beginning of 2021. By taking the activists seriously as historical actors and carefully contextualizing their perspective, it shows both challenges and possibilities with the transfer of knowledge from the centre to the semiperiphery.

Keywords: *women, encounters, knowledge, empowerment, peacebuilding, Bosnia.*

Introduction

After the signing of the peace agreement in late 1995, Bosnia and Herzegovina (hereafter Bosnia) became the site of a large peace mission. While the Bosnia case represents "a positive story of international interest, commitment, and delivery" (Hertić, Šapčanin, Woodward, 2000: 315), this country has also been "a laboratory for post-Cold War intervention" (Kaldor, 2007: 122). Attempts to build peace have received extensive critique for being top-down and dominated by values and norms imported from Western liberal democracies (Deacon and Stubbs, 1998; Belloni, 2007). The externally led neoliberal peacebuilding also failed to include women's groups and feminists in the peace process, thus missing the opportunity to create a gender-just and locally rooted peace (Björkdahl, 2012; Porobić Isaković, Mlinarević, 2019). There have been, albeit few, actors exclusively dedicated to supporting domestic women's peacebuilding activities. One of them is Kvinna till Kvinna, a Swedish organization formed spontaneously in early 1993 after the news

about sexual violence against women in Bosnia reached Sweden. The core objective of its engagement has been to "work in close cooperation with local women's organizations".[1] However, being a peace organization with feminist outlooks, Kvinna till Kvinna saw itself as "much more than aid distributors"[2] and operated accordingly with a clear ambition to *empower* its local counterparts.

Besides funding, the main methods of empowerment used by Kvinna till Kvinna during its presence in postwar Bosnia have been creating meeting places for women's groups and provision of education (Bajramović, 2018). Due to the fact that empowerment through education has for a good while been on the mainstream peacebuilding and development agenda, this is not overly surprising. Education is generally considered to be of big importance to empowerment both in formal schooling and informal education programmes where women's organizations in particular hold a great potential to offer alternative and safe space for encounters and learning (Stromquist, 2002). While resources like education are important, their empowerment potential should never be taken for granted, but studied empirically and carefully contextualized. Scholars argue that there is a general need for a more critical gaze on efforts aimed at empowerment (Parpart, Rai, Staudt, 2002). This, not least, applies to efforts made within the realm of peacebuilding, a field of action strongly permeated by inherent imbalance of power between 'the local' and 'the international'. Empowerment has been described as one of the terms that promotes neoliberal values, and yet another morally loaded term calling for enhanced responsibility of 'the local' (Dahl, 2008). In my own PhD work, I show that a significant part of the Swedish organization's mission in Bosnia, due to the prevalent role of education as a means of empowerment, has been pedagogical (Bajramović, 2018). While the pedagogical character of contemporary international interventions is common (Coles, 2007), the transfer of knowledge it includes is, as Marina Hughson elaborated in several of her writings and especially insightfully in the book *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*, by no means problem-free (Hughson, 2015).

Empowerment through educational activities arranged by Kvinna till Kvinna meant, not seldom, a transfer of knowledge from Sweden to Bosnia. As early as in 1995, while the war was still going on, a group of women went to Sweden to "form a picture of Swedish organizations and democracy-building".[3] Historically, Swedish popular movements have shown great interest in sharing experiences from Sweden's democratization process with counterparts around the world. The idea

[1] Newsletter no. 3, 1999.
[2] Annual request to Sida for 2008-2011, 29.
[3] Newsletter no.3, June 1995.

that Sweden is especially eligible to spread knowledge to other countries has become a part of the national self-image (Nordvall, Dahlstedt, 2009). A special area of expertise that Swedish (and Nordic) actors have claimed, willingly exported and have been widely recognized for during the post-Cold War era is gender equality (Blomberg et al., 2017). In this paper, efforts to strengthen Bosnian activists via study visits to Sweden are put centre stage and studied from the perspective of the women who took part in them. In my earlier work, I explored Kvinna till Kvinnas's intentions with the study visits. Focusing on local perspectives can, however, deepen our understanding about the function and impact of the arranged study visits and the knowledge that travelled from Sweden to Bosnia. This is a tentative attempt to create a fuller and more nuanced picture of this phenomenon by asking the following questions: How did Bosnian peace activists experience the time spent in Sweden? How did the knowledge they encountered there impact their activism and organisations? Was this knowledge, and if so how, used in the Bosnian context?

Empowerment and the semiperiphery

Empowerment is more than a buzzword favoured by the international donor community. It is also a concept which is widely adopted by contemporary women's movements. Even existing scholarship argues that empowerment has a vital role for achieving gender equality (Kabeer, 1994). The empirical analysis in this study is inspired by Nelly P. Stromquist's (2002) definition of empowerment who discusses the concept from an educational perspective. According to her, empowerment consists of four dimensions: the cognitive (critical understanding of one's reality), the psychological (feeling of self-esteem), the political (awareness of power inequalities and the ability to organize and mobilize) and the economic (capacity to generate independent income). Stromquist underlines that the four dimensions interlock and are all equally important for women to feel fully empowered. While she emphasizes the great potential women-led NGOs have in "foster[ing] the crucial political dimension of empowerment through informal learning", the forthcoming analysis will also display the role study visits to Sweden played for the cognitive and psychological dimensions of empowerment. Regarding the economic dimension of empowerment, it is important to note that Kvinna till Kvinna has been one of few international actors who provided core funding which allowed domestic organizations to not solely depend on project funds. It has also continuously offered skills in project proposal writing. The economic dimension of empowerment has, however, not been treated in this study.

It is not an unimportant fact that the empowerment efforts made by Kvinna till Kvinna, and the transfer of knowledge and ideas it implied, happened within the specific context of international peacebuilding in a post-war and postsocialist country on the Balkan peninsula. It has, namely, been stated that clear parallels can be drawn between European colonization and peacebuilding missions in our time. Roland Paris has even called the latter "a modern version of the *mission civilisatrice*" (Paris, 2002:638) aiming particularly at the ideological character of contemporary peacebuilding where the intent is to spread norms and change behaviour of the host population. So, another key theoretical background utilized here is Marina Blagojević's (2009) theory of semiperipherality, strongly inspired by developments that followed the dissolution of socialist Yugoslavia. Two main characteristics of semiperipherality are: experienced de-development (the formerly industrialized societies have deteriorated rather than developed during the 'transition', especially in terms of the social aspect of life) and a sense of lagging behind (attempts to 'catch up' with the core, which views itself as more developed and establishes norms). Leaning on the work of Nataša Kovačević, who writes about the self-colonizing tendency in Eastern Europe manifested through a willingness to quickly accept Western influences, Blagojević indicates that the need to catch up is not entirely imposed by the core but is internalized by the Balkaners themselves. However, she also underlines that the relationship with the core is an ambivalent one, as much as the semiperiphery strives towards the core, it also resists the integration into it.

Scepticism towards universal knowledge is another key assumption underpinning Blagojević's work. She rejects the notion that knowledge created in the centre can explain social realities in the semiperiphery, which is a context often supplied with theories, policies and knowledge from the core. Although historical research shows that Sweden itself was considered a semiperiphery at a point in time (Hodacs, 2003), its position has undoubtedly changed. Given the country's status regarding prosperity and democracy, and that it has become a special authority on gender issues, it is today the core. However, Sweden has its own specific historical, cultural and political characteristics, particularly interesting here are international solidarity and women's peace activism.

Methodological and ethical considerations

The following analysis draws on oral sources which consist of in-depth interviews with nine Bosnian activists who participated in some of the study visits arranged by Kvinna till Kvinna between 1995 and 2005. It was a mixed-age group

of women, the majority of which were in their 60s, one was in her 40s and one was in her 70s. All held a university degree and all, but the youngest one, belonged already during the socialist Yugoslavia to a rather well-established, urban middle class. Prior to the war, they worked in different professions mainly in the public sector. After the war, they found a refuge in the burgeoning civil sector in Bosnia. Each one of them was either the founder or co-founder of one or more women's organizations scattered throughout the country, the vast majority of which have enjoyed long-term support from Kvinna till Kvinna. They are pioneers of postwar civil organizing in Bosnia and known for their activist work. At the time when the interviews were conducted, three women were retired and three had moved to jobs in the public sector. However, they never completely lost touch with women's groups, but continued to serve as informal advisors and contribute to education of younger activists.

These women proudly spoke about their over two decades long and intense engagement in the civil sector, and none requested concealment of their identity. Deciding whether to provide real names of participants or replace them with pseudonyms has been a true ethical dilemma. As women peacebuilders still await recognition and inclusion in history books, visibility of their work, its challenges and opportunities, is acutely important. Saving women's peacebuilding efforts from oblivion is not only a contribution to the generally poorly documented history of women's activism in the post-Yugoslav region, but also illustrative examples conveying that it is, no matter of the circumstances, possible to "dare[d] to imagine a life beyond the imposed boundaries of violence and fear" (Spahić-Šiljak, 2014: xiii). As a researcher, I also needed to imagine living in the world of those I write about, and decided to use pseudonyms and provide only the most necessary information about the participants.

The interviews were conducted during the fall of 2020 and at the beginning of 2021. Due to the coronavirus pandemic, they were carried out virtually, recorded and fully transcribed for analysis. The interviews were semi-structured, lasting one hour on average. An interview guide with a few predetermined open-ended questions was used and the interviewees could freely expand on issues that they found important. Methodologically, this study is inspired by basic principles of hermeneutics and oral history which cultivate a genuine interest in historical actors and emphasize approaching them with empathy and sensitivity. Content-focused text analysis has been utilized to discern central themes in the empirical material.

Visit to Sweden: "the window to the world"

Bosnian activists went on study visits to Sweden on six different occasions. These arrangements occurred during the first decade of the organization's presence in the Balkans and gathered either solely women from Bosnia or women from the countries in the region. Human rights, gender equality and organizational development were the three major areas on the agenda, all three, as mentioned earlier, considered to be Swedish area of expertise. Being invited to Sweden was, according to the interviewed women's stories, honouring, and the invitation seems to have been accepted with enthusiasm. Sabina Lončarević, who has a substantial experience of attending similar study visits abroad, said that the trips were "to be honest, a reward. A reward for one's efforts because you have the opportunity to present something" and added that "every departure from a closed society, post-conflict society, many women indeed experienced as a satisfaction".[4] How were then study visits to Sweden experienced by Bosnian activists?

It turned out that no less than six of them took part in the study visit realized in the winter of 1998. Consequently, this particular study visit, its content, function as well as its impact will be given more space here than the other ones. It was a ten-day long visit which composed of meetings with a wide range of actors from different spheres of the Swedish society. The invited women visited the highest political institutions such as the Parliament and the Government, where they exclusively met with female politicians, authorities such as Equal Opportunities Ombudsman, the media, and civil society organizations. In addition to these formal activities, the study visit contained informal ones and was generally during the interviews described by adjectives such as great, fascinating and phenomenal. There is no doubt that all six activists remember this visit to Sweden in a distinctly positive light. The fact that the visit happened only a couple of years after the war had a significant impact on how it was experienced and remembered. Namely, arriving from war-shattered Bosnia where "we had nothing"[5] to a country which had not been in war for nearly two centuries and where life seemingly went smoothly was a psychologically meaningful experience. Moving around Stockholm was for Dina Karić, who at the time was a young girl in her early 20s, a confirmation „that life somewhere actually exists".[6] Having spent her adolescence in a war zone permeated by interethnic conflict, she was deprived of many things

[4] Interview with Sabina Lončarević, August 26, 2020.
[5] Interview with Velenka Lazović, September 8, 2021.
[6] Interview with Dina Karić, January 4, 2021.

compared to her peers who grew up in a region of tranquillity such as Sweden. For Karić's older colleagues, a trip abroad was a sign that life was returning to 'the normal' as travelling was a part of their prewar lifestyle. However, also their stories reveal that the recent war experiences highly affected how they then perceived Sweden:

> *"We arrive […] it is perhaps normal now, but then during that period after the war when you encounter everything, it was something horrible for…for…not horrible. I mean horrible in a positive sense. To come somewhere where there is no war. We still live in some kind of shadows of war and so on. So, that was really significant for me."*[7]

Several times during the interview, Ana Marković, admitted that she was aware of that her impression of Sweden in 1998 bordered to pure admiration and might have been unrealistic, as the same did not repeat during her later visits to the country. Obviously, after years of destruction, isolation, lack of basic life necessities and continuous political tensions, this visit to Sweden was more than a long-awaited trip abroad. At the time, it also represented, as another activist put it, a „window to the world".[8] Having the opportunity to get a glimpse into how a rather well-organized society functions was important for gaining perspective on one's own situation as well as for developing a critical view of it, which appertains to the cognitive as well as the political dimension of empowerment.

Due to the level of democracy achieved, including strong state institutions, the attention given to gender equality and care for socially vulnerable groups, Sweden is, in the stories studied, generally described as an epitome of a „normal state".[9] While parallels were drawn between the values demonstrated by the Swedish state and values cultivated in socialist Yugoslavia, postwar Bosnia appears as a counter image to Sweden. The transitional path of Bosnia towards democracy was seen as a thorny one, lined with challenges such as poor economy, political corruption, widespread nationalism and social apathy. It was an image of a society that had been deteriorating since the early 1990s and which in various respects lagged behind Sweden. The success of the latter was not only explained by political and economic factors, but cultural ones as well. It is noticeable that the encounter with Sweden led to discovery that "People [in Sweden] are much different"[10] from people in Bosnia. References to cultural differences between Bosnians and Swedes were usually made in relation to amusing and benign situations experienced

[7] Interview with Ana Marković, August 18, 2020.
[8] Interview with Ina Bodiroga, September 2, 2020.
[9] Interview with Dina Karić, January 4, 2021.
[10] Interview with Ana Marković, August 18, 2020.

during the stay in Sweden. However, there were also notions that Swedish culture, in contrast to the Bosnian one, is characterized by transparency as well as a dialogue-oriented approach to problems. While this initially was perceived as a challenge in the cooperation with Kvinna till Kvinna, the mentioned characteristics were at the time we met spoken of as something desirable for Bosnians to learn:

> *"We are too fast, it seems to me that we are too fast in decision making and slow in implementation. And dialogue, the culture of dialogue, which the Scandinavian countries have generally built with a high degree of tolerance and freedom of opinion, but also the methodology of finding consensus. Because we cannot just [say] we have different views. So, what if we have? How are we going to work then? We need to bring some stances closer and bring welfare. I think, they have those values."*[11]

The line of thought in this quote implies the existence of certain values that are supposedly deeply ingrained in the culture of Scandinavian countries, which can be interpreted as a way of explaining their success. Previous research has identified a similar line of thought among Swedish and Nordic actors who, for instance, not only present Sweden and the rest of the Nordic countries as forerunners of gender equality but also highlight gender equality as a typical Swedish/Nordic value and a natural part of the Nordic democratic tradition (Mulinari 2009; Waldemarson, 2017). This kind of simplified depictions both downplay differences between Nordic countries' path to a greater gender equality and make „resistance or indifference to it [that] initially was persistent and strong" invisible (Waldemarson, 2017: 40). Moreover, the long struggle of Swedish women for their rights and the promotion of gender eqaulity is also denied. As Yulia Gradskova has shown in a study on Nordic-Russian cooperation, an emphasis on connection between the Nordic model of gender equality and Nordic values can negatively affect the view of 'partner' women's organizations on their own prospect of achieving gender equality in contexts with different political and economic circumstances as well as a strong patriarchal culture. Russian activists were indeed impressed by what they saw during study visits to Sweden, but they did not seem to come back to Russia empowered enough to trust that their own actions could yield results there (Gradskova, 2017). The next section in this paper will illustrate that the opposite was the case with the Bosnian activists who went to Sweden under the auspices of Kvinna till Kvinna. Even this Swedish organization legitimized its presence in Bosnia by referring to its expertise in the area of gender equality and it brought Bosnian activists to Sweden to, among other things, widen their views of gender equality (Bajramović, 2018). However, instead of presenting gender equality as a

[11] Interview with Sabina Lončarević, August 26, 2020.

part of the Swedish culture, Kvinna till Kvinna put the accent on Swedish women's activism.

Meaningful encounters: "Why couldn't we be able to succeed that?"

Although it may sound strange today, the war came unexpectedly for many in Bosnia. The collected stories witness that it was a shocking and traumatizing event that one was not prepared for. At the same time, the war and the suffering it caused were the catalysts for both individual and organized action. The activist life of the nine women practically began after the outburst of the war in Bosnia out of the need to alleviate the humanitarian crisis and normalize life in their communities. Prior to that, only few of them had been doing activist work, in youth organizations and professional associations, but none of them had previously been involved in women's and peace issues. This further confirms established facts that large-scale women's activism in Bosnia, in the second half of the 20th century, is mainly a war and postwar phenomenon. It gained momentum, not least, thanks to the support from the donor community which promoted women as agents of reconciliation and social change (Helms, 2013; Bajramović, 2018). In fact, eight out of nine interviewees, were not at all interested in women's rights until these became severely threatened, which they spoke about candidly:

> *"The very fact, as I say, that I had these regular obligations of doing errands, the house, the children, all these obligations, I really did not even think about whether everyone has such an orderly and good life as I had before the war. […] Somehow, everything you planned, you realized. Later, later after all these events during the war… In Sarajevo we did not have a couple of names before the war that could classify as feminists, professors, intellectuals who are a little different […] we did not have a SOS hotline, we had nothing […] regarding women's organizing."*[12]

The stories contain descriptions of a busy everyday life filled with professional strivings, family obligations and leisure activities which was typical for an „average [middle class] Yugoslav family that could live well".[13] Thus, the stories convey experiences of good life in Yugoslavia which was, in contrast to contemporary Bosnia, praised for its social value system. The attitude towards the gender order during state socialism appears as somewhat ambivalent. On one hand, the need for

[12] Interview with Olivera Bogdanović, September 8, 2020.
[13] Interview with Dijana Marić, January 25, 2021.

women's activism is clearly linked to the war and experiences of de-development during the transition. On the other hand, there is an awareness about gender inequalities in Yugoslavia, an awareness which developed over time through activist work. However, the quote above indicates that the prewar disinterest of these women in gender equality issues was not only due to a generally busy life and gender blindness, but also to a lack of activist role models in their immediate vicinity. So, how did the knowledge and ideas Bosnian activists encountered in Sweden impact their activism and organizations?

As one of the activists said while reflecting on the meaning of educational support for women's organizations, „No one was educated for all these challenges we faced".[14] She and the rest of the interviewed women remembered well the time spent in Sweden, including even details such as names of individuals and organizations encountered, which is quite telling of what that experience meant to them. The study visits to Sweden could in a sense be viewed as informal educational activities arranged with the aim to strengthen the 'young' activists from postwar Bosnia. Kvinna till Kvinna had a clear ambition to create a temporary women-only safe space for encounters and learning which, as we now know from research, tend to benefit the empowerment process (Stromquist, 2002). The organization has enjoyed enviable reputation among Bosnian women's groups as it „worked with conviction and emotion" and made effort to build close relationships with them.[15] Led by experienced activists from two of Sweden's oldest peace organizations which formed it, the Swedish Peace and Arbitration Association and the Swedish section of the Women's International League for Peace and Freedom, Kvinna till Kvinna was in the early 1990s on the cutting edge of viewing women in conflict-ridden areas as valuable peace actors and gender equality as a prerequisite for sustainable peace. The historical roots of the organization are thus not unimportant as the close connection with the Swedish women's peace movement informed its ideology and practice.

Although Sweden did not experience war since the early 19th century, it is a country with a long tradition of women's peace activism. Over the past century, there has been various, both individual and collective, action to promote world peace ranging from informal and formal pressure on governments and international bodies such as the United Nations to active participation in the international peace movement and concrete support to women's groups in

[14] Interview with Olivera Bogdanović, September 8, 2020.
[15] Interview with Sabina Lončarević, August 26, 2020.

troubled areas (Andersson, 2001; Klingvall, Winai Ström, 2010; Gerle, 2020).[16] Thanks to, among others, Emma Lundin (2016), who studied a decades-long connections between the women's section of the Social Democratic Party in Sweden and women in the liberation movements in southern Africa, we also know that educational projects directed towards developing women's political competence were a natural part of the practical solidarity that has travelled from Sweden to conflict-ridden areas. Given this historical context, Kvinna till Kvinna has had a great possibility to lean on the activist practice of previous generations.

Women's activism and the importance of collective action were some of the central themes addressed during the study visits in Sweden. Judged by the stories analysed, learning about Swedish women's struggle for increased political representation of women and gender equality proved to be rather effective for empowering of the visitors from Bosnia. Conveyed through direct encounters with different actors, this knowledge was an important source of inspiration. Some of the encounters many recounted about were those with female parliamentarians who spoke about difficulties they faced as women in politics and strategies they used to overcome them. What Mila Leto learned then was „that women can never relax because men have very perfidious ways to meet".[17] Therefore, the content about ways men exclude their female colleagues from political discussions is a part of the educational programs her organization provides for female politicians. During a visit to the daily newspaper *Aftonbladet*, Bosnian activists were introduced to its supplement *Kvinna* (Woman) where women wrote for women, an idea that one of them brought to Bosnia and implemented. Yet, the encounter all women, that went to Sweden in 1998, without exception singled out as especially meaningful was the one with Maria-Pia Boëthius:

> *"During our visit, one of the most memorable encounters was, for example, with Maria-Pia. And she told us how Swedish women came to power. And that inspired us. I think that inspired all of us the most because it was a story about women, ordinary women, who managed to achieve*

[16]For example, as early as during the World War I Swedish women took part in delegations of women who visited leaders of belligerent countries and urged them to seek peaceful solutions. Also, the initiative to The Great Peace Journey, carried out in mid-1980s when international delegations visited all states members of the United Nations, including Yugoslavia, and asked their governments questions related to peace, started in Sweden and was run by women. While the peace activists usually came from different walks of life, a considerable international commitment for peace has been notable among politicians from the Social Democratic Party, which was the strongest political party in Sweden for a good part of the 20th century. Some of them, such as, for example, the winner of the Nobel Prize Alva Myrdal and the first UN Special Representative on Sexual Violence in Conflict Margot Wallström, became widely recognized diplomats.

[17] Interview with Mila Leto, September 2, 2020.

> *something. […] We were ordinary women too and we said why couldn't we be able to succeed that? That was a sort of motivation for us."*[18]

This Swedish journalist had a few years earlier initiated the feminist network Support Stockings with the aim to support women in politics. By threatening to form a women's party, the network forced the established political parties to before the 1994 elections include more women on their candidates lists and to engage more in women's issues. It is understandable that the visiting activists, ahead of Bosnia's approaching elections, found this success story to be both fascinating and inspiring. The first general postwar elections in 1996 were devastating in regards to the representation of women in political bodies, and international actors, including Kvinna till Kvinna, pushed for a greater involvement of women's organizations in the pre-election process. Much points to that the conversation with an activist, who dared to challenge the political power demanding benefits for women as a collective and who actually succeeded, provided Bosnian activists with, at the time well-needed, psychological strength. Boëthius' warm welcome and enthusiastic speech about the importance of collective action as well as concrete strategies the Support Stockings utilized to reach their goal, prompted them to believe that "women can be the driving force"[19] of change and they departed from Sweden with "a lot of desire for further work, and ideas"[20]. Inspiring counts as an important element of the empowerment process (Stromquist, 2002) and it is clear that the function of this encounter was to inspire Bosnian activists to act for change and to do so together.

As alluded to in the previous section and concretely illustrated here, Kvinna till Kvinna did not present gender equality as a part of the Swedish culture. On the contrary, it stressed that women's rights and gender equality needed to be worked for and carefully guarded. The organization did though confirm the Swedish self-image as the forerunner of gender equality, but without describing the same as fully realized. Remaining challenges such as, for example, high frequency of domestic violence, were openly discussed. This approach was an effective way of pointing to the universality of gender-related problems with the potential to, as in the case of Olivera Bogdanović, lead the visiting activists to invaluable insights. Namely, during the interview Bogdanović recalled how shocked she was upon hearing that there were over 160 women's shelters in Sweden and had to ask the host if she possibly had misunderstood something: „Sweden has not been in war for over 200 years. How come you have so much violence? Because all the time we

[18] Interview with Velenka Lazović, September 8, 2021.
[19] Interview with Ana Marković, August 18, 2020.
[20] Interview with Ina Bodiroga, September 2, 2020.

hear [...] the Balkaners are violent. Not everyone in Sweden has come from the Balkans".[21] Evidently, the information received during the encounter with Swedish counterparts yielded the realization that domestic violence was not typical for areas affected by war and conflict, but that it was a problem of global proportions. What is additionally interesting here is that this realization caused Bogdanović's internalized notions of Balkan men as especially prone to violence, which had been a part of the Balkanist discourse since the early 1990s, to give ground.

Keeping in mind the political context from which Bosnian activists came, the study visits to Sweden were also an immensely important safe milieu for encounters between them. Even though these women were pioneers in crossing the entity border after the war, they constantly needed to overcome the dividedness of the Bosnian society and find modes of cooperation. Providing opportunities for encounters on a neutral ground, as it was in Sweden, can, according to peace research, be instrumental for reconciliation as well as potential development of shared visions of the future (Lederach, 1997). Kvinna till Kvinna played a significant role in facilitating meetings, within Bosnia and elsewhere, which had been another method of empowerment. Setting up meetings in neutral places was a well-tried method used by the peace movement that Kvinna till Kvinna originated from, a wisdom it extensively utilized working with women's groups in Bosnia. In Sweden, efforts were made to create conditions for Bosnian activists to connect as NGO professionals and as human beings. It happened through shared accommodation, formal activities that demanded cooperation and informal socializing which, as one of the women expressed it, "helped us a lot to connect to each other." [22] The collected stories bear indeed witness to well-thought-out study visits intended to stimulate the relationship building and foster solidarity between the visiting activists.

"We really came back empowered", and what happened next?

So far, it can be concluded that the Bosnian activists returned home with a sense of both personal and collective empowerment. The study visits to Sweden were remembered with pleasure and deemed important for the further work of individual activists and women's groups, which leads us to the last question this paper deals with: Was the knowledge acquired in Sweden, and if so how, used in

[21] Interview with Olivera Bogdanović, September 8, 2020.
[22] Interview with Ana Marković, August 18, 2020.

the Bosnian context? For starters, there is no simple answer to this question. My earlier findings show that Kvinna till Kvinna, despite never firmly insisting on it, expected the knowledge and ideas acquired in Sweden to come to use in Bosnia. It tried to ensure this using soft methods, such as evaluation and dialogue (Bajramović, 2018). The Bosnian activists' response to the question, which ranged from a straightforward no to an undeniable yes, discloses a resistance to direct transfer of knowledge. What they saw in Sweden was for some interviewees primarily a, psychologically important, confirmation that "what we do is normal" and motivation "to keep doing what we do but in our own way".[23] Those who answered that they applied the knowledge and ideas obtained during the Sweden visit, underlined the need for context-sensitivity. "Adapting [them] to our mentality and situation on the ground"[24] was, especially for those who operated in a nationalist setting, an absolute necessity. It is, however, difficult to ascertain what "adapting" [*prilagođavanje*] meant in concrete terms. A deeper exploration of this matter, including the actual usage of the acquired knowledge, demands diving into concrete projects and following them over time, which means that additional interviews and even investigating different categories of sources are needed.

While this last question requires further research, the collected stories provide nevertheless some information that allows us to briefly look at how knowledge and ideas encountered in Sweden benefitted the work of women's groups in Bosnia. Besides verbalizing "We really came back empowered"[25], some interviewed women also clearly conveyed that what they learned from Swedish experiences played a decisive role in certain segments of their work. The joint action realized by women's groups during the election in 1998, served as an illustrative example. Namely, striving to increase women's representation, women's NGOs managed to carry out a large pre-election campaign reaching thousands of potential female voters across the country and promoting female politicians. The dramatic increase of women in elected bodies, reaching 26 percent in the state Parliament, was one of the first fruits of cooperation between women's groups in divided Bosnia. Interestingly enough, the success of the campaign was related to the study visit conducted early in 1998: "we wouldn't have done all of that hadn't we learned in Sweden the models for how to do it".[26] The central theme of the study visit was precisely the political representation of women, and the network the Support Stockings functioned as a source of inspiration. Its initiator, Maria-Pia Boëthius, even came on the invitation of local women's groups to Bosnia later during 1998

[23] Interview with Dina Karić, January 4, 2021.
[24] Interview with Ina Bodiroga, September 2, 2020.
[25] Interview with Ana Marković, August 18, 2020.
[26] Interview with Mila Leto, September 2, 2020.

where she "shared some of her experiences and her enthusiasm" with female politicians.[27] Although women's groups were not immune to tensions that permeate Bosnia, they have over the years pushed women in formal politics to gather around common interests. The cooperation with and among female politicians has resulted in gender-sensitive legislation. Hence, the usefulness of encouraging female solidarity as well as the concrete strategies for mutual support and work, which were promoted during the study visits, have been palpable. But even though this content had obvious empowering potential, the stories analysed reveal its limitations.

A great sense of disappointment in female politicians, to put it mildly, stands out in the stories. There has evidently been an expectation that they as women would willingly represent women's interests. In reality, NGOs could rely on rather few female politicians in putting women's and gender issues on the political agenda. The activists struggled with understanding the inability of female politicians in Bosnia to rise above party politics. Their reaction can be interpreted in several ways, but how can we understand it in the light of what was learned in Sweden? It is noticeable that Bosnian activists returned home with the perception of women in Sweden as a unified collective. The success stories they listened to left them impressed by the ability of *Swedish women* to organize for common goals and by "how they work together".[28] Viewed in the context of the time, not emphasizing differences and disagreements between women, especially during the study visit in 1998, could be interpreted as a conscious strategy used to ignite interest in collective action. Enhancing the ability of women's groups to organize and mobilize is a part of political empowerment, and this strategy did yield important, concrete results. However, explicitly or implicitly downplaying differences between women and their cooperation difficulties is not only an indication of essentialism, but also problematic when done in the context of peacebuilding in an ethnically divided area.

There is much established knowledge that testifies to the fact that women's experiences and interests vastly differ and that it can be a true challenge to represent them (hooks, 1984; Parpart 1993). The case of the earlier mentioned Support Stockings is a good example of that. While the network seems to have been presented to Bosnian activists in an unproblematized manner, its formation and work were actually quite controversial. The most interesting here is the criticism that came from women who claimed that the network failed to represent the interests of *all* Swedish women. Some blamed the Support Stockings for being

[27] Interview with Mila Leto, September 2, 2020.
[28] Interview with Ina Bodiroga, September 2, 2020.

predominantly leftist and unwelcoming to women of bourgeois views. Others were of the opinion that the network omitted both class and ethnicity from its perspective (Ulmanen 1998; Thorgren 2003). The sources do not provide clear information that Kvinna till Kvinna presented Swedish women as a pluralistic category and provided a complex image of women's activism in Sweden, which, of course, does not exclude that it occasionally happened. There are, on the other hand, no signs that the Bosnian activists themselves at the time were particularly interested in such a thing. Some of them did, though, share insights gained over time. Ina Bodiroga expressed that also meetings with "those who are not satisfied with the situation in Sweden" could be of value, thus suggesting that success stories are not necessarily the only way to motivate 'the Other'.[29] Dina Karić actualized the importance of knowledge about the historical context that enabled the Nordic countries to "be as great and as strong as they are".[30] The continuation of her statement indicates that not sufficiently contextualized and problematized knowledge about women's achievements in the centre, intended to empower women at the semiperiphery, might in the long-time perspective have the opposite effect:

> *"It is unbelievable that women in Bosnia and Herzegovina are not stronger. We are the strongest women in the world! […] So, where do we lose that? What's going on in our heads if we… I don't know why we wouldn't be like that. But we're just doing some things that maybe women in Sweden, Norway, Denmark and Finland would never do."*[31]

I am certainly aware that much of the self-criticism verbalized by the interviewees, is done so in a dialogue with the cultural discourses of the present and out of deep dissatisfaction with Bosnia's precarious peace. Not only do they reveal internalized beliefs of Bosnians' lagging behind but also, as Gudrun Dahl has written, „a neoliberal overvaluation of individual choice and agency which opens for 'blaming the victim'" (Dahl, 2008:15) *and*, as Karić's statement exemplifies, self-blame. There is, indeed, a tendency among women's groups to take on a too heavy social responsibility when in reality lacking structural prerequisites needed for the achievements they strive towards. This suggests that if knowledge about women's success in the centre is to have a higher empowering potential and encourage activists in conflict-affected areas to be even more curious about their own society, it must be of a deeper nature.

[29] Interview with Ina Bodiroga, September 2, 2020.
[30] Interview with Dina Karić, January 4, 2021.
[31] Interview with Dina Karić, January 4, 2021.

Concluding reflections

This paper has thrown light on Kvinna till Kvinna's efforts to support women's peacebuilding in postwar Bosnia through organized study visits to Sweden. The empowerment potentials of these educational activities have been illuminated from the perspective of Bosnian activists who participated in them. There is a strong indication that the function of the study visits is to be understood in the context of the time when they occurred, and an equally strong indication that they have served as an invaluable source of inspiration and sites of hope for activists who came from a divided country that had recently ended a war. Refusing the dividedness and persistently seeking contacts with 'the other side', the activists gratefully accepted the safe space for encounters and learning created for them in Sweden. The study confirms the findings in my earlier work regarding the central position of the political empowerment in Kvinna till Kvinna's mission, and offers a rather detailed insight into its concetization as well as the responses to it. Here, also efforts aimed at attending to the cognitive and psychological dimensions of empowerment are made visible. Giving attention to these two dimensions and investigating them through the activists' stories has led me to a deeper understanding of what it meant to engage in peace activism in postwar Bosnia and the appreciation of the input delivered by a women-friendly donor rooted in the Swedish women's peace movement.

Empowerment is a long and arduous process, and it can be concluded that the empowerment potential of cognitive resources such as education cannot be taken for granted. While this study clearly shows that some of the educational content, at least temporarily, enhanced Bosnian activists' critical awareness and sense of self-esteem, eventually leading to concrete collective action and significant achievements, it has also discerned potentially disempowering tendencies. Therefore, for those who are in the position of educators, engaging in active and (self-)critical reflection on possible consequences seems to be of utmost importance. As I have written elsewhere, Kvinna till Kvinna's view on its 'partners' has been ambivalent – they were represented as competent, but they also needed 'fixing'. The roles in this international-local relationship can be likened to a teacher-student one, which the stories analyzed here reinforce. Although the organization exercised soft power to influence its Bosnian counterparts, it is clear who was supposed to learn from whom**.** Thoughts about mutual learning are noticeable by their absence. As newcomers in activism working in a de-developed area, Bosnian activists were thankful for the knowledge acquired in Sweden, but they also

resisted its direct transfer to Bosnia. While the actual usage of this knowledge deserves more attention and its exploring is an exciting journey yet to come, the simultaneous welcoming and resisting of the imported knowledge is a case in point of the semiperiphery's ambivalence to the core. What Bosnian activists, however, wholeheartedly embraced was hope. As I finish this paper, I am inclined to conclude that instilling hope might have been what truly mattered in the time and space under scrutiny here. It is, indeed, tempting to think about Kvinna till Kvinna's empowerment efforts as, using Freirean wording, the pedagogy of hope.

Literature

Andersson, I. (2001) *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940.* Lund: Lund University.

Bajramović, S. (2018) *Hierarchical Sisterhood. Supporting Women's Peacebuilding through Swedish Aid to Bosnia and Herzegovina 1993–2013.* Örebro: Örebro University.

Belloni, R. (2007) *State Building and International Intervention in Bosnia.* London: Routledge.

Björkdahl, A. (2012) A Gender-Just Peace? Exploring the Post-Dayton Peace Process in Bosnia. *PEACE & CHANGE,* vol. 37 no. 2: 286-317.

Blagojević, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective.* Belgrade: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blomberg, E., Gradskova, Y., Waldemarsson, Y., Žvinkliene, A. (2017) *Gender Equality on a Grand Tour: Politics and Institutions – the Nordic Council, Sweden, Lithuania and Russia*. Leiden: Brill.

Dahl, G. (2008) Words as Moral Badges. A Continuous Flow of Buzzwords in Development Aid. In: Hettne, B. (ed.) *Sustainable Development in a Globalized World: Studies in Development, Security and Culture,* Volume 1, Basingstoke: Palgrave Macmillan: 1-19.

Deacon, B., Stubbs, P. (1998) International Actors and Social Policy Development in Bosnia-Herzegovina: Globalism and the 'New Feudalism'. *Journal of European Social Policy,* vol. 8 no. 2: 99-115.

Gerle, E. (2020) *Allt är omöjligt: och vi ger oss inte: den stora fredsresan.* Stockholm: Themis.

Helms, E. (2003) Women as Agents of Ethic Reconciliation? Women's NGOs and International Intervention in Postwar Bosnia-Herzegovina. *Women's Studies International Forum,* vol. 26 no. 1: 15-33.

Hertić, Z., Šapčanin, A., Woodward, S. L. (2000) Bosnia and Herzegovina. In: Forman, S., Patrick, S. (eds.) *Good Intentions: Pledges of Aid for Postconflict Recovery,* Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers: 315-366.

Hodacs, H. (2003) *Converging world views: the European expansion and early-nineteenth-century Anglo-Swedish contacts.* Uppsala: Uppsala University.

hooks, b. (1984) *Feminist Theory: from margin to center*. Boston, Mass: South End Press.

Hughson, M. (2015) *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Kabeer, N. (1994) *Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought*. London: Verso.

Kaldor, M. (2007) *Human Security: Reflections on Globalization and Intervention.* Cambridge, Malden: Polity Press.

Klingvall, M-I., Winai Ström, G. (2010) *Från Myrdahl till Lindh. Svenska diplomatprofiler*. Möklinta: Gidlund.

Kovačević, N. (2008) *Narrating Post/Communism: colonial discourse and Eu-rope's borderline civilization.* London: Routledge.

Lundin, E. (2016) *Practical Solidarity: Connections Between Swedish Social Democratic Women and Women in the African National Congress of South Africa, 1960-1994*. Diss., University of London.

Mulinari, D. (2009) "Den andra" familjen: Genus, nation och migration. In: Fink, J., Lundqvist, Å. (eds.) *Välfärd, genus och familj*, Malmö: Liber: 201–224.

Nordvall, H., Dahlstedt, M. (2009) Folkbildning i (av)koloniseringens skugga: Demokrati, nationella mytologier och solidaritetens paradoxer. *Utbildning & Demokrati,* vol. 18 no. 3: 29-47.

Paris, R. (2002) International peacebuilding and the 'mission civilisatrice'. *Reviw of International Studies*, vol. 28 no. 4: 637-656.

Parpart, J. L. (1993) Who is the 'Other'?: A Postmodern Feminist Critique of Women and Development Theory and Practice. *Development and Change,* vol. 24: 439–464.

Parpart, J. L., Rai, S. M., Staudt, K. (2002) Rethinking em(power)ment, gender and development: An Introduction. In: Parpart, J. L., Rai, S. M., Staudt, K. (eds.) *Rethinking Empowerment: Gender and Development in a Global/Local World*. Taylor and Francis: e-Book: 3-21.

Porobić Isaković, N., Mlinarević, G. (2019) Sustainable Transitions to Peace Need Women's Groups and Feminists: Questioning Donor Interventions in Bosnia and Herzegovina. *Journal of International Affairs*, vol. 72 no. 2: 173-190.

Spahić-Šiljak, Z. (2014) *Shining Humanity: Life Stories of Women Peacebuilders in Bosnia and Herzegovina*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Stromquist, N. P. (2002) Education as a means for empowering women. In: Parpart, J. L., Rai, S. M., Staudt, K. (eds.) *Re-thinking Empowerment: Gender and Development in a Global/Local World*. Taylor and Francis: e-Book: 22-38.

Thorgren, G. (2003) *Grupp 8 & jag*. Stockholm: Norstedts.

Ulmanen, P. (1998) *(s)veket mot kvinnorna och hur högern stal feminismen*. Stockholm: Atlas.

OSNAŽUJUĆE ZNANJE? STUDIJSKE POSETE BOSANSKIH AKTIVISTKINJA ŠVEDSKOJ

Posvećenost miru i želja za poboljšanjem položaja žena već dugo su povod transnacionalnim susretima žena. Ovaj rad proučava podršku švedske fondacije Kvinna till Kvinna naporima žena u izgradnji mira u Bosni, sprovedene kroz obrazovne aktivnosti. Studijske posete organizovane u Švedskoj tokom prve posleratne decenije, 1995-2005, i njihovi potencijali za osnaživanje stavljeni su u središte pažnje ovog rada i istražuju se kroz sledeća pitanja: Kako su bosanske mirovne aktivistkinje doživele vreme provedeno u Švedskoj? Kako je znanje sa kojim su se tamo susrele uticalo na njihov aktivizam i njihove organizacije? Kako se, prema njihovom mišljenju, ovo znanje koristilo u bosanskom kontekstu? Ova empirijska studija zasniva se na dubinskim intervjuima sa bosanskim mirovnim aktivistkinjama sprovedenim tokom jeseni 2020. i početkom 2021. godine. Razumevajući aktivistkinje kao ozbiljne istorijske aktere i pažljivo kontekstualizujući njihovu perspektivu, ovaj rad pokazuje i izazove i mogućnosti prenosa znanja od centra ka poluperiferiji.

Ključne reči: žene, susreti, znanje, osnaživanje, izgradnja mira, Bosna.

REFLEKSIJE NA NASILJE PREMA ŽENAMA U RADOVIMA MARINE BLAGOJEVIĆ HJUSON*

Nevena PETRUŠIĆ

Odlazak Marine Blagojević Hjuson, predvodnice u proizvodnji znanja na polju rodnih studija i studija maskuliniteta, nenadoknadiv je gubitak za sve koje je njeno vizionarsko delo dodirnulo i trasiralo put ka feminističkom stvaralaštvu koje dekonstruiše prošlost i sadašnjost i projektuje budućnost. Ostaje njen obiman stvaralački opus, nepresušni izvor inspirativnih ideja i inovativnih metodoloških pristupa, da bude orijentir svima onima koji tragaju za istinom u rodno podeljenom svetu punom napetosti i neizvesnosti. U delu Marine Blagojević Hjuson analizirani su strukturalni uzroci nasilja prema ženama. Iako nije proučavala manifestne oblike, obrasce i dinamiku ove pojave, njeni radovi pružaju dragocena saznanja o socijalnoj kontrukciji nasilja prema ženama unutar patrijarhalnog heteroseksualnog poretka, ali i putokaze u oblikovanju rodnih politika na globalnom i lokalnom nivou. Cilj ovog rada je da mapira i poveže ključne stavove o nasilju prema ženama u delu Marine Blagojević Hjuson i ukaže na praktične implikacije koje oni mogu imati u kreiranju delotvornog društenog odgovora na ovaj oblik opresije i diskriminacije žena.

***Ključne reči**: rodne norme, nasilje prema ženama, patrijarhat, makulinitet.*

Uvod

Nasilje prema ženama predstavlja univerzalnu i široko rasprostranjenu pojavu koja prožima sva društva, sve kulture i sve regione sveta i pogađa žene i devojčice širom sveta, nezavisno od njihove boje kože, rase, uzrasta, obrazovanja, etničkog i socijalnog porekla. Ideje o uzrocima i posledicama nasilja prema ženama, artikulisane u okviru ženskog pokreta, danas su sadržane u međunarodnim instrumentima posvećenim diskriminaciji i nasilju prema ženama. Stavovi su sasvim jasni: nasilje je duboko ukorenjeno u partrijarhalni heteroseksualni poredak i seksističku organizaciju društva, manifestacija je istorijski nejednakih odnosa moći između žena i muškaraca, koji su doveli do dominacije i diskriminacije

* Rad je nastao kao rezultat finansiranja od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS prema ugovoru evidencioni broj 451-03-9/2021-14/200120.

žena od strane muškaraca, kao i do sprečavanja napredovanja žena u punoj meri; nasilje prema ženama predstavlja ozbiljno kršenje ljudskih prava žena i devojčica i jedan je od ključnih društvenih mehanizama kojima se žene primoravaju da budu u podređenom položaju u odnosu na muškarce.[1] S obzirom da je strukturalna rodna diskriminacija žena ključni uzrok nasilja prema ženama, odgovornost za rešavanje ovog problema leži na državi i njenim organima. U delu feminističke teoretičarke Marine Blagojević Hjuson ovo su neupitna polazišta u dekonstrukciji nasilja prema ženama. Ne umanjujući značaj strukturalnih uzroka, kao što je patrijarhalna matrica moći i dominacije, ona u sagladavanju rodno zasnovanog nasilja prema ženama iskoračuje iz konformnog kruga njegovih univerzalno prihvaćenih strukturnih uzroka i faktora koji ga podstiču i dokazuje da se u potrazi za efikasnim društvenim odgovorima na nasilje prema ženama moraju uzeti u obzir specifičnosti lokalnog patrijarhata („patrijarhata u tranziciji"), kao i unutrašnja dinamika razvoja srpskog društva na poluperiferiji, koji imaju upliv i na proizvodnju same rodnosti.

Cilj ovog priloga je da se u radovima Marine Blagojević Hjuson prepoznaju i sintetizuju fragmenti posvećeni nasilju prema ženama, pojave koja se nalazi u samom centru rodnog režima. Iako se nije bavila istraživanjem različitih pojavnih oblika nasilja prema ženama, niti je sistematski evaluirala kvalitet domaćih javnih politika u ovoj oblasti, u njenim torijskim i istraživačkim radovima sadržani su dragoceni nalazi i objašnjenja faktora koji utiču na nasilje prema ženama u društvima sa poluperiferije, kojoj pripada i Srbija, čije je razumevanje preduslov za dizajniranje adekvatnih strategija prevencije. Baveći se fenomenom nasilja prema ženama, ona je ukazala i na moguće neiskorišćene resurse i polja delovanja u cilju njegovog suzbijanja. Nalazi i zapažanja, objedinjeni u celinu, kao što će se videti, pružaju suštinski važna metodološka polazišta za dalja istraživanja, preispitivanje postojećih zakona i praksi i pronalaženje novih pristupa u suzbijanju nasilja prema ženama u Srbiji.

[1] Preporuka br. 35 o rodno zasnovanom nasilju nad ženama, ažuriranje Opšte preporuke br. 19, CEDAW/C/GC/35, 14. juli 2017; Preambula Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, 2011. Konvencija je usvojena 7.4. 2011., otvorena za potpisivanje u maju 2011., a stupila je na snagu 1.8.2014. godine. Republika Srbija je ratifikovala konvenciju Zakonom o potvrđivanju Konvencije o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, („Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 12/2013) – u daljem tekstu Istanbulska konvencija).

Nasilje prema ženama iz poluperifirijske perspektive

Jedno od važnih polja teorijskog i empirijskog rada Marine Blagojević jeste koncept poluperiferije, koji je postepeno nadograđivala, uobličavajući ga u autentičnu teoriju poluperiferijalnosti,[2] čija primena zadobija legitimitet i u akademskom prostoru centra (Hughson, 2015a: 19-20). Smatrajući da je „upravo teorijski koncept poluperiferije suštinski neophodan kao analitičko oruđe za razumevanje najvažnijih karakteristika i problema srpskog društva i njegove unutrašnje dinamike" (Hughson, 2015a: 21), Blagojević Hjuson argumentovano zagovara njegovu primenu u razmatranju i rešavanju problema sa kojima se društvo suočava. To važi i kada je reč o problemu nasilju prema ženama, čiji je porast jedno od zajedničkih obeležaja rodnih režima u zemljama u „tranziciji" (Blagojević, 2007: 91). Upravo njegova rodna zasnovanost nameće potrebu da se razume kontekstualna dimenzija nasilja, odnosno, njegova povezanost sa procesima društvene „tranzicije" i promenom rodnih uloga, kao i ekonomijom moći na mikro nivou. To je polazište i feminističkih teoretičarki u čijem su istraživačkom fokusu uzroci i posledice rodno zasnovanog nasilja prema ženama (Nikolić-Ristanović, 2002a; Konstantinović Vilić, Petrušić, 2004; Lukić, Jovanović, 2000; Simeunović Patić, 2002, Ignjatović, 2011).

Na potrebu da se u projektovanju mera za suzbijanje nasilja prema ženama uzmu u obzir kontekstualizovani makro i mikro faktori koji utiču na život žena i muškaraca u Srbiji ukazano je u skoro svim istraživanjima rodno zasnovanog nasilja prema ženama. Kada je reč o nasilju u porodici, posebno nasilju prema ženama u partnerskim relacijama, i pre nego što je 2002. godine, kao rezultat snažnog zagovaranja ženskih nevladinih organizacija (Konstantinović Vilić, Petrušić, 2004) nasilje u porodici inkriminisano kao posebno krivično delo, čime je prepoznato kao javni problem, u feminističkoj literaturi izražen je stav da je u državama poput Srbije multivarijantni model koji su razvili O'Nail i Harway najpogodniji teorijski okvir za razumevanje muškog nasilja prema ženama (Nikolić-Ristanović, 2002a: 10). S osloncem na rezultate empirijskog istraživanja

[2] Pojam „poluperiferija" Blagojević Hjuson je u početku koristila za oznavanje globalnih regiona, država ili subregiona, koji se nalaze između centra i periferije. Kasnije je, međutim, ovaj pojam zamenila pojmom „poluperiferijalnost", kojim označava „skup strukturalnih dispozicija koje su povezane sa lokalnošću, i koje proizilaze iz samog položaja „između", ukazujući da „u postojećem procesu intenzivne transnacionalizacije, lokalizacija više i ne može da bude samo jednostavan geografski pojam, već mesto u globalnoj hijerarhiji, koje oblikuje i taj položaj i njegova sopstvena teritorijalnost, obeležena pre svega resursima i povezanošću sa centrima, na raznim nivoima" (Blagojević Hjuson, 2015: 70).

porodičnog nasilja u Srbiji, Nikolić-Ristanović je ovaj model revidirala i prilagodila kontekstu srpskog društva na početku 2000-tih, nudeći listu faktora koji generišu nasilje[3] (Nikolić-Ristanović, 2002a: 9-15).

Razumevanje kontekstualne dimenzije nasilja prema ženama u Srbiji, koje podrazumeva sagledavanje karakteristika rodnog režima na poluperiferiji,[4] kojoj pripada i Srbija, od značaja je ne samo za kreiranje javnih politika i propisa, već i za izradu praktičnih alata za procenu rizika od nasilja prema ženama u cilju njegovog sprečavanja.

Posledice transplantacije gotovih rešenja

Potvrdu neophodnosti kontekstualizacije javnih politika usmerenih na suzbijanje nasilja prema ženama, za koju se Blagojević Hjuson zalaže, pružaju negativne države koje se oslanjaju na „uvoz" gotovih rešenja iz drugih društava i kultura. Iako je ovaj pristup još uvek dominantan u oblikovanju politika u državama sa poluperiferije, uključujući i Srbiju, on ne daje konstruktivni rezultat bez „dobre i duboke kontekstualizacije" (Blagojević Hjuson, 2019: 2). Na to upozoravaju i druge feminističke teoretičarke. Tako, kada je reč o nasilju u porodici, ukazano je da „odsustvo sagledavanja uticaja makro faktora na svakodnevni život žena i muškaraca vodi brzopletom preuzimanju rešenja prilagodjenih beloj srednjoj klasi na Zapadu. To obično znači i preterano oslanjanje na represiju, kao ignorisanje uticaja širih društvenih faktora i potencijala restorativne pravde" (Nikolić-Ristanović, 2002a: 10).

Sa druge strane, Blagojević Hjuson upozorava da direktna „transplantacija" rešenja iz drugih sistema može imati i „ozbiljne kontra-efekte, uključujući i jačanje antifeminizma" (Hughson, 2015b: 103). Ovo upozorenje je korisna lekcija koja

[3] Prema ovom revidiranom teorijskom modelu, koji nimalo nije izgubio na svojoj aktuelnosti, na javljanje nasilja utiču četiri vrste faktora: makrosocijalni faktori, odnosno, uslovi i vrednosti u širem društvu koji direktno ili indirektno predisponiraju muškarce za nasilje u porodici i to preko opresije ne samo žena (istorijski i sada) već i muškaraca; relacioni faktori, koji se tiču međusobnih odnosa partnera i njihove lične istorije, psihički faktori (stavovi, vrednosti i ponašanja koji predisponiraju ili neposredno izazivaju nasilje) i faktori povezani sa socijalizacijom, odnosno, naučenim rodnim ulogama (Nikolić-Ristanović, 2002a, 11).

[4] Prema mišljenju Blagojević Hjuson, rodne režime na poluperiferiji određuju četiri bitne karakteristike: 1. intenzivno trošenje ženskih resursa i u javnoj i u privatnoj sferi, koje vodi eksploataciji i diskriminaciji žena, 2. postojanje samo/žrtvujućeg mikromatrijarhata kojim se omogućuje opstanak većinskog stanovništva u „ekonomiji bede", 3. postojanje „krize maskuliniteta" usled krize „hraniteljskog modela maskuliniteta", 4. izrazito jaka patrijarhalna ideologija sa naglašenom mizoginijom, kao reakcija na prethodno navedene osobine i kao metod kontrole i dominacije nad ženama (Blagojević Hjuson, 2019: 3).

kreatorima rodnih politika može pomoći da izbegnu ove kontra-efekte u narastajućem konzervativnom okruženju, u kome je sve snažniji antirodni diskurs. Čini se, međutim, da lekcija nije savladana jer je ova pojava toliko ojačala da je vidljiva i iz vizure CEDAW komiteta. U Zaključnim zapažanjima upućenim Srbiji povodom njenog Četvrtog periodičnog izveštaja o primeni CEDAW Konvencije iz 2019. godine (CEDAW/C/SRB/CO/4, 2019) ovo međunarodno telo izražava zabrinutost zbog „povećanog broja primera antirodnog diskursa u javnosti i reakcije javnosti u percepciji rodne ravnopravnosti; mizoginističkih izjava koje se izražavaju u medijima, kao i od strane političara na visokom nivou, verskih vođa i akademika, koji su nesakcionisani" i preporučuje državi da „preduzme sve neophodne mere za borbu protiv antirodnog diskursa i njegovog negativnog uticaja na dostignuća države ugovornice u oblasti prava žena" (CEDAW/C/SRB/CO/4, 2019, par. 10 i 21).

Ispravnost pristupa za koji se zalaže Blagojević Hjuson potvrđuje praksa implementacije međunarodnih standarda u domenu suzbijanja nasilja prema ženama. Države koje u velikoj meri ispunjavaju standard „dužne pažnje" („potpune posvećenosti") utvrđen Istanbulskom konvencijom (Branković, 2013: 38,48) koristile su različite pristupe u sprečavanju pojedinih vidiva nasilja prema ženama. (Krizsan, Lombardo, 2013: 86). Tako je, na primer, Španija usvojila Organski zakon o integrisanim merama zaštite od rodnog nasilja,[5] koji se primenjuje samo u slučajevima partnerskog nasilja prema ženama. Ovaj zakon u potpunosti prepoznaje rodnu prirodu nasilja i snažno naglašava potrebu za osnaživanjem žena, u smislu sprečavanja i oslobađanja od takvog nasilja, uključujući i razvoj mere za ekonomsko osnaživanje žena i pomoć u započinjanju samostalnog života. Takvu ocenu daje i GREVIO grupa, koja u ovom zakonu prepoznaje promenu paradigme u sprečavanju i zaštiti žena od partnerskog nasilja i ukazuje na pionirsku i progresivnu ulogu zakona (GREVIO Baseline Evaluation Report Italy, 2020: 10). Za razliku od španskog, hrvatski zakonski okvir[6] nije, na primer, ekplicitno rodno zasnovan, ali ga feminističke stručnjakinje i aktivistkinje ipak smatraju kvalitetnim, a njegova rodna neutralnost nije predstavljala smetnju za razvijanje urodnjene[7] prakse primene zakona, na šta je prevashodno uticalo permanentno aktivno učešće ženskih nevladinih organizacija kako tokom kreiranja, tako i tokom praćenja sprovođenja zakona (Krizsan, Lombardo, 2013: 86).

[5] Organic Law 1/2004 of 28 December, on Integrated Protection Measures against Gender Violence. https://www.boe.es/boe/dias/2004/12/29/pdfs/A42166-42197.pdf, 1.3.2021.
[6] Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji („Narodne novine", 70/17, 126/19).
[7] Izraz „urodnjavanje", koji se u srpskom jeziku odomaćio kao prevod sintagme *gender mainstreaming,* prvi put je upotrebila Marina Blagojević (Blagojević, 2002: 283–314).

Sa druge strane, iako je potreba za kontekstualizacijom najvidljivija kada se uporede slabi efekti zakonskih rešenja preuzetih iz centra u državama na poluperiferiji, potreba za kontekstualizacijom postoji i među državama koje pripadaju centru i istom kulturnom krugu. Time se, pored ostalog, mogu objasniti velike razlike među državama u pogledu načina suzbijanja i sprečavanja različitih oblika nasilja prema ženama, ukučujući i femicid,[8] o čemu najbolje svedoče evaluacioni izveštaji GREVIO[9] o primeni Istanbulske konvencije u državama članicama.

Iskustva u projektovanju i sprovođenju javnih politika namenjenih ukidanju nasilja prema ženama pokazuje da njihova kontekstualizacija nije moguća bez feminističkog znanja koje je proizvedeno upravo na poluperiferiji, kao rezultat povezivanja realnog životnog iskustva sa znanjem, odnosno, znanjem koje „pokriva" to iskustvo (Blagojević Hjuson, 2019: 23). Zato je za delotvornost zakona, strategija i akcionih planova za suzbijanje nasilja prema ženama u konkretnom društvu od krucijalnog značaja uključivanje znanja i iskustva feminističkih ekspertkinja i aktivistkinja ženskih organizacija, kako prilikom njihovog kreiranja, tako i tokom njihovog praćenja i evaluacije.[10] To je i razlog zbog koga je neophodno razvijati rodne studije jer upravo one pružaju podlogu za rodno odgovorene i kontekstualizovane javne politike koje zaista mogu doprineti dekonstrukciji nepravednih i neravnopravnih rodnih odnosa i režima i njihovoj rekonstrukciji kroz alternativna i inovativna rešenja (Antonijević, 2018b: 299).

[8] Razlike u pristupu vidljive su i u domenu pravnog odgovora na femicid. Iako ni u jednoj državi Evropske unije femicid nije inkriminisan kao posebno krivično delo, on se u pravosudnoj praksi pojedinih država tretira kao posebna kategorija ubistva, koja ima autonomni kazneni efekat, kroz sagledavanje kvalifikatornih i otežavajućih okolnosti vezanih za žrtvu i odnos žrtve i učinioca Tako je u Italiji 2013. godine donet Zakon 119/2013, neformalno nazvan „Zakon o femicidu", kojim je propisano da se za umišljajno ubistvo koje se desilo u kontekstu proganjanja, zloupotrebe ili seksualnog nasilja može izreći i doživotna kazna zatvora, ako se uzme u obzir posebna osetljivost žrtve ili otežavajuće okolnosti pod kojima se ubistvo desilo, uključujući i izvršenje dela u partnerskim ili porodičnim odnosima (GREVIO Baseline Evaluation Report Italy, 2020. par. 6).

[9] GREVIO je nezavisno ekspertsko telo nadležno za praćenje sprovođenja Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici od strane potpisnica.

[10] Zanimljiva su zapažanja Blagojević Hjuson o ulogama feminističkih teoretičarki. Tri su uloge koje one mogu imati: uloga kreatorki znanja, prenositeljki znanja i korisnica znanja. Feminističkim istraživačicama i teoretičarkama sa poluperiferije namenjena je, međutim, uloga prenositeljki i korisnica znanja (kroz javne politike), ali ne i uloga kreatorki znanja (Blagojević, 2004).

„Neutralizacija" rodnih dimenzija nasilja prema ženama

Rodno zasnovane pojave, kakva je pojava nasilja prema ženama, generalno posmatrano, traže rodno senzitivne pravne regulacije, što podrazumeva izvesno odstupanje od (rodne) neutralnosti koja je karakteristična za apstraktne (opšte) pravne norme. Na takav pristup upućuje i stara Plinijeva izreka: „ništa nije tako nejednako kao sama jednakost" (*Nihil est tam inaequale, quam equitas ipsa*). Ipak, praksa pokazuje da rodno neutralne norme nisu nepremostiva prepreka i da mogu dati zadoljavajuće rezultate ako se njihova primena zasniva na rodnoj paradigmi, što podrazumeva rodno senzitivno tumačenje i primenu propisa. I obrnuto, rodno senzitivne norme, same po sebi, nisu garancija da će njihov potrencijal biti iskorišćen i da će u praksi dati očekivane efekte. To potvrđuje i primer Srbije, u kojoj je nasilje prema ženama dostiglo status „legitimnog" društvenog problema, uz usvajanje odgovarajućih zakona i mera javne politike, ali se u njihovoj primeni, kako navodi Blagojević Hjuson, „nasilje 'oslobađa' svoje povezanosti sa patrijarhalnim strukturama moći, biva neutralizovano i tretirano kao još jedan korak u neophodnosti 'približavanja Srbije EU'" (Hughson, 2017a: 134).

Iako nije dublje elaborirala ovaj nalaz, polazeći od opštih stavova Blagojević Hjuson o nasilju prema ženama, može se zaključiti da u Srbiji, kao i mnogim drugim državama sa poluperiferije, „neutralizacija" rodnih dimenzija nasilja prema ženama dolazi upravo delovanjem institucija sistema, što se naročito lako uočava u praksi sudova, koja potvrđuje široko rasprostranjene mitove i zablude o nasilju prema ženama (Konstantinović Vilić, 2002). Kada je reč o nasilju u porodici, neutralizacija njegovih rodnih dimenzija ostvaruje se i time da se ono ne sagledava kao strukturni problem rodne nejednakosti, već kao problem nerešenih odnosa između muškaraca i žena u porodičnim i intimnim odnosima, što dublje korene nalazi u tradicionalnoj podeli na privatno i javno. U literaturi se ovi različiti pristupi navode kao ilustrativan primer primene metoda kritičke analiza okvira u domenu politika protiv nasilja prema ženama (Antonijević, 2018a: 44-45).

Istraživanja potvrđuju da je ključni razlog nerazumevanja rodne zasnovanosti nasilja prema ženama duboko ukorenjen institucionalni seksizam, odnosno, seksističke predrasude među kreatorima politika i profesionalcima u institucijama sistema. One su veoma izražene i među članovima pravosudne zajednice (Justice Department Issues Guidelines 2015; Petrušić, Konstantinović Vilić, Žunić, 2015: 31). I sami stručnjaci koji rade sa ženama žrtvama nasilja ocenjuju da seksističke predrasude i stereotipi „mogu u velikoj meri da utiču na profesionalni rad", te da je „u pojedinim situacijama teško odvojiti lične stavove od profesionalnih" (Ćopić,

Šaćiri, 2020: 190). Zbog toga ne iznenađuje što u kulturi kakva je naša, u kojoj se preljuba partnerke od strane muškarca doživljava se kao „uzurpacija" koja zahteva kaznu i reparaciju (Simeunović Patić, 2002: 3), učinilac kojeg je žena ponizila čineći ga „rogonjom" može računati na „blagonaklonost" sudija. Iz istih razloga, slučajevi femicida čiji je motiv ljubomora u pravosudnoj praksi uglavnom se ne kvalifikuju kao ubistva iz niskih pobuda jer pravni stručnjaci ne prepoznaju da je ljubomora, u suštni, opravdanje za posesivnost i izraz osećanja „vlasništva" nad ženom i njenom seksualnošću (Coker, 1992, 94; Konstantinović Vilić, Petrušić, Beker, 2019: 30). Istraživanja pokazuju da upravo rodni stereotipi i predrasude među sudijama doprinose i održavaju kulturu nekažnjavanja nasilja prema ženama (Halilović i dr. 2017: 52-60). Na to utiču pogrešno sagledavanje pojedinih olakšavajućih i otežavajućih okolnosti, kao što su kajanje učinioca ili „svađalačka" priroda žrtve, poricanje njenog iskustava, minimiziranje posledica nasilja, tretiranje slučajeva nasilja kao trivijalnih i nevažnih, stav da je žrtva kriva za nasilje jer je „provocirala" nasilnika ili ga nije napustila i slično, koji su manifestacija rodnih stereotipa i seksističkih predrasuda sudija (Czapanskiy, 1993: 247-277).

Iako svesna činjenice da nasilje i omalovažavanje žena imaju duboke korene u specifičnom „lokalnom kulturnom obrascu mizoginije" (Blagojević Hjuson, 2015: 17) i matrici naše patrijarhalne kulture koja je otporna na promene, Blagojević Hjuson s optimizmom gleda na mogućnost njegovog smanjenja i ukidanja, ukazajući na potrebu osmišljavanja „veoma kompleksne društvene akcije" (Blagojević, 2002: 55) koja će biti spoj brižljivo isplaniranih interevencija baziranih na „domaćem znanju". Takav njen zaključak korespondira sa stavom da je budućnost Srbije, uključujući i postizanje rodne ravnopravnosti, pre svega „naš sopstveni lokalni projekat", te da od „naše sopstvene hrabrosti da mislimo neuhvatljivo projektujući optimalno zavisi i uspeh tog projekta" (Blagojević, 2007: 97).

Nasilje prema ženama u diskursu svakodnevice

Korpusu „domaćeg znanja", kao osnovu kontekstualizacije javnih politika, Blagojević Hjuson i sama pruža doprinos kroz empirijska istraživanja rodnih odnosa na nivou svakodnevice žena i muškaraca u Srbiji, prezentovana u rodnim barometrima (Blagojević, 2006; Blagojević Hjuson, 2013). Ova istraživanja su značajna ne samo zbog toga što pružaju preciznu sliku transformacije lokalnog patrijarhata, već i zašto što potvrđuju tezu da se „rodnost [se] proizvodi, uvežbava i potvrđuje na nivou svakidašnjeg života" (Blagojević Hjuson, 2015: 86), odnosno, da privatnost obnavlja rodnost mnogo više nego što to čini javna sfera, što je od

značaja za kreiranje politika relevantnih za suzbijanje nasilja prema ženama. Zahvaljujući tome što je u istraživanju rodni pristup primenila „dezideologizovano, kompleksno, kontekstualano i višeslojno, sa fokusiranjem na svakodnevni život žena i muškaraca u Srbiji" (Đurić, Kuzmanović, 2013: 449), rodni barometri Blagojević Hjuson pružaju empirijsku podlogu i za definisanje koordinata politika, mera i aktivnosti usmerenih na suzbijanje nasilja prema ženama.

U sklopu rodnih barometara, koji pružaju uvid u obrasce i trendove na mikro-nivou društvene realnosti, jedna od istraživačkih tema jeste i nasilje u porodici. Nalazi Rodnog barometra iz 2013. pokazuju da, prema izjavama žena i muškaraca, u njihovim porodicama nema nasilja (muškarci 82%, žene 85%). Najviše nasilja, i to psihičkog, ima kod žena sa srednjim nivoom obrazovanja, a najmanje kod žena sa najvišim nivoom obrazovanja (nema nasilja u 86%). Muškarci i žene su ne samo podjednako senzibilisani za opažanje nasilja, već je u ovoj oblasti vidljiva i izvesna doza „savezništva" jer velika većina muškaraca (83%) smatra da nasilje treba oštro kažnjavati, što je „svakako velikim delom rezultat intenzivnih kampanja protiv nasilja" (Blagojević Hjuson, 2013: 105).

Sa druge strane, primena istog metodološkog pristupa u rodnim barometrima iz 2006. i 2013. omogućila je komparaciju nalaza, koja pokazuje da je u periodu 2006-2012. došlo do smanjivanja svih oblika nasilja u porodici (Blagojević Hjuson, 2013: 104). Svesna da istraživanje anketnog tipa nije optimalni metod ispitivanja rasprostranjenosti nasilja, Blagojević Hjuson oprezno zaključuje da su intenzivne kampanje osvešćivanja, kao i zakonske prakse i treninzi profesionalaca donekle doprineli poboljšanju situacije, te da pretpostavka o blagom smanjivanju nasilja u porodici korespondira sa generalnim pravcem omoćavanja žena u privatnoj sferi i njene transformacije u pravcu egalitarnosti (Blagojević Hjuson, 2013: 105).

Da li je u periodu 2006-2012., kao i u periodu koji je usledio, u Srbiji zaista došlo do smanjenja nasilja prema ženama, uključujući nasilje u porodici i nasilje u intimnim partnerskim odnosima, ne može se pouzdano znati. „Tamne brojke" nasilja prema ženama još uvek su velike jer se vrlo malo žena koje su dožive nasilje obraćaju institucijama, zbog sramote, ekonomske zavisnosti, strah od osvete i nepoverenja u institucije (OEBS 2019: vi). Sa druge strane, još uvek nije uspostavljen jedinstveni i standardizovani sistem prikupljanja i razmene podataka[11] o različitim oblicima rodno zasnovanog nasilja prema ženama, u koji bi bili uključeni svi nadležni organi i insticije (Bjeloš i dr., 2018: 42; Ignjatović, Macanović, 2018: 14), a istraživanja sprovedena počev od 2001. godine (Nikolić-

[11] Uspostavljanje takvog sistema bilo je predviđeno kao jedna od mera u okviru Nacionalne strategije za ostvarivanje rodne ravnopravnosti (2016-2020) („Sl. glasnik RS", 4/2016), ali on još uvek nije uspostavljen.

Ristanović, 2002b), pa do najnovijeg 2018. godine (OEBS, 2019), nisu uporediva jer obuhvataju različita područja Srbije i koriste različite metodologije. Međutim, ako se ima u vidu sociološki fenomen „piramide nasilja", koji, po mišljenju Blagojević Hjuson, podrazumeva da su „na vrhu ubijene žene, a u osnovi piramide su svi drugi oblici nasilja, od prezirnog stava prema ženama, vređanja žena, šamaranja, seksualnog uznemiravanja, silovanja", (Radojković, 2018: 5) imajući u vidu povećanje broja femicida u Srbiji, rodno zasnovano nasilje prema ženama poprima razmere društvene epidemije.[12] Čini se da je i Blagović Hjuson u međuvremenu revidirala svoj stav, navodeći da se rodno uslovljeno nasilje ne smanjuje, ali da „postaje sve vidljivije, zahvaljujući ogromnim naporima i velikim ljudskim i materijalnim resursima koji stoje iza javnih politika (mada ne i dovoljno!), kao i zahvaljujući opštem podizanju svesti o ovom problemu." (Hughson, 2017a: 112). To potvrđuju i nalazi evaluacije Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost za period 2016-2020., koji pokazuju da je delovanje na ostvarivanju posebnog cilja 5.1. „Povećana sigurnost žena od rodno zasnovanog nasilja, nasilja u porodici i partnerskim odnosima" imalo najintenzivniju realizaciju i najviši nivo delotvornosti u odnosu na ostale oblasti delovanja (Babović i dr., 2018: 62).

Nasilje prema ženama u kontekstu maskuliniteta

U sagledavanju nasilja prema ženama, jedna od važnih perspektiva, koju Blagojević Hjuson snažno zagovara i promoviše, jeste, „muška" perspektiva. Dva su ključna činioca kojima argumentuje potrebu da se nasilje prema ženama sagleda iz igla kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta. Pre svega, rodnost je „društveni i kulturni konstrukt, te su samim tim i muškarci podjednako urodnjeni kao i žene", tako da je sagledavanje nasilja iz perspektive maskuliniteta „preduslov za dublje razumevanje fenomena nasilja, pa time i za njegovo efikasno (i trajno) rešavanje" (Hughson, 2017a: 24) Saglasno tome, „i saznajno, i politički, rodni režimi na poluperiferiji mogu se razumeti i mogu se menjati samo i jedino ukoliko u tome učestvuju i žene i muškarci"[13] (Hughson, 2017a: 14). Ova ideja je simbolično predstavljena i u naslovu njene studije „Muškarci u Srbiji: Druga strana rodne

[12] Prem podacima mreže Žene protiv nasilja" prikupljenim iz medijskih priloga, u periopdu 2014-2020. ubijeno je 215 žena. Dostupno na: https://www.zeneprotivnasilja.net/femicid-u-srbiji. Prema sudskoj statistici, u periodu 2015-2017. pravnosnažno je okončano 65 predmeta koji se odnose na nasilno lišenje života žena od strane muškaraca, uglavnom sadšnjih ili bivših intimnih partnera. (Konstantinović Vilić, Petrušić, Beker, 2019: 111).

[13] Iako takav pristup, kako naglašava, „ne isključuje ulogu i perspektivu transrodnih osoba", neophodno je „kritičko ispitivanje muškaraca i maskuliniteta u binarnom ključu, na kome je i zasnovana patrijarhalna matrica moći i dominacije." (Hughson, 2017a: 14).

ravnopravnosti", u kojoj sažima nalaze ranijih svojih istraživanja i sublimira ih u konzistentnu teorijsko-empirijsku studiju.

Oslanjajući se stavove kritičkih studija muškaraca i muškosti (Hearn, 2004) da su muškarci urodnjeni (heterogeni) društveni konstrukti i da je samo urodnjavanje žena i muškaraca svojevrsno nasilje (Hughson, 2017a: 116[14]), Blagojević Hjuson razmatra povezanost rodnosti i nasilja. Na osnovu precizne dekonstrukcije mehanizama koji utiču na formiranje muških identiteta, ona ukazuje da je nasilje nad ženama, uključujući i mizoginiju, u suštini sredstvo izgradnje muških identiteta, odnosno, način „dokazivanja" vlastite muškosti. Konstatujući da je u Srbiji pitanje rodno zasnovanog nasilja uglavnom fokusirano na pravnu regulativu i javne politike, i da se, pre svega, shvata kao nasilje muškaraca usmereno protiv žena, ona apostrofira potrebu da se iz šire, pre svega sociološke perspektive, razume šta proizvodi rodno zasnovano nasilje, i u kojoj meri su i sami muškarci njegove žrtve (Hughson, 2017a: 112). Cilj njene analize nije, kako sama ističe, da relativizuje odgovornost nasilnika i/ili da umanji značaj strukturalnih činilaca, kao što je postojanje i opstajanje patrijarhalne matrice moći i dominacije, već da u „javni i naučni diskurs Srbije unese proširenu i produbljenu perespektivu" (Hughson, 2017a: 112). Ovo je važna napomena jer čitaoci/čitateljke bez adekvatnog znanja mogu izvesti upravo takav (pogrešan) zaključak.

Poseban značaj s aspekta projektovanja rodnih politika u Srbiji ima kontekstualizacija opštih znanja kritičkih studija maskuliniteta, jer obezbeđuje bolji uvid u složeni proces proizvodnje hegemone muškosti u postsocijalističkoj Srbiji, i razotkriva uzroke i posledice „krize „maskulinteta", bez čega se ne mogu razumeti procesi retradicionalizacije i repatrijarhalizacije, koje proizvode negativne posledice i po žene i po muškarce, posebno kod mlađih generacija.

Jedna od važnih polaznih tačaka u sagledavanju muškog nasilja prema ženama iz perspektive maskuliniteta jeste da su svi oblici nasilja među sobom povezani, kao i da su u svojoj dubini oni uslovljeni patrijarhalnim i ekonomskim strukturama moći koje su međusobno povezane. Zato su za njegovo delotvorno ukidanje potrebna „'pomeranja': od urodnjenosti žena, ka urodnjenosti muškaraca, i od isključivog fokusa na nasilje nad ženama, na sveukupno nasilje, uključujući nasilje muškaraca prema muškarcima, čiju destruktivnu kulminaciju predstavljaju upravo ratovi" (Hughson, 2017: 115).

[14] Ova ideja se, kako navodi Blagojević Hjuson, odnosi „ne samo na muško nasilje protiv žena, već na nasilje koje proizvodi i biva proizvedeno samim hijerarhijskim rodnim poretkom, kao i drugim opresivnim društvenim odnosima, koji takođe imaju ili pojačavaju rodnu dimenziju. Rodnost i urodnjavanje su nasilni i zato što veoma različitim individuama nameću, putem socijalizacije, rodne stereotipe i oblikuju ih prema njima" (Hughson, 2017a: 116).

Da je promena pristupa neophodna, potvrđuje i činjenica da je dosadašnje višedecenijsko bavljenje rodno zasnovanim nasiljem prema ženama dovelo do poboljšanja položaja žrtava i povećanja vidljivost nasilja, ali da nije došlo do značajnije društvene promene. Osnovnu prepreku Blagojević Hjuson vidi u mnogo širim društvenim i kulturnim ustrojstvima koja stalno iznova proizvode „nasilne muškarce". Zato se u novijim teorijskim i aktivističkim pokušajima fokus stavlja na uključivanje i promenu samih muškaraca. Ta promena podrazumeva promene u socijalizaciji i stvaranju rodnih identiteta, ali i zadiranje u faktore strukturalne opresije, koji proizvode društvene nejednakosti, odnosno, u otklanjanju najdubljih uzroka nasilja (Hughson, 2017a: 120), čije su žrtve i žene i muškarci.

Koliko je na individualnom novou promena zaista moguća kada su u pitanju odrasli muškarci, učinioci nasilja, teško je reći, posebno imajući u vidu vremenski okvir socijalizacije. Socio-psihološki programi za rad sa odraslim učiniocima nasilja, kako pokazuju iskustva država u kojima se oni primenjuju, daju različite rezultate, ali primeri dobre prakse[15] potvrđuju da su promene ostvarive. Sasvim je izvesno, međutim, da je period odrastanja i sticanja obrazovanja pravo vreme za oblikovanje „novih" muških (i ženskih) identiteta. Praksa pokazuje da je upravo obrazovanje ključni mahanizam društvenih promena jer oblikuje decu i mlade ljude i može im otvoriti nove perspektive u izboru načina života i konstruisanju novih formi i sadržaja rodnih identiteta zasnovanih na rodnoj ravnopravnosti, saradnji, solidarnosti, saosećanju i uvažavanju drugosti i različitosti. Zato dekonstrukcija patrijarhalne matrice nije moguća bez rodne senzibilizacije obrazovanja, koja podrazumeva holistički pristup i celovite promene nastavnih sadržaja, edukativnog materijala i pedagoškog pristupa na svim nivoima obrazovanja. U Srbiji, međutim, ova mogućnost još uvek nije iskorišćena (Zaharijevski, Gavrilović, Petrušić, 2010; Petrušić, Vujadinović, 2018).

Druga važna poruka za budućnost koju Blagojević Hjuson upućuje jeste neohodnost uključivanja samih muškaraca u proces konstruktivnog urodnjavanja javnih politika. Ona ukazuje da binarne podele na „proženske" i „promuške" diskurse u javnom prostoru samo produbljuju jaz u razumevanju problema vezanih za rod, rodnost, urodnjenost i rodne identitete, ali istovremeno i upozorava da „ne treba izgubiti iz vida dominantnu patrijarhalnu matricu moći i 'patrijarhalne dividende' koje u različitoj meri uživaju i sami muškarci, ali i neke

[15] Dobar primer pruža norveški program „Alternativa nasilju" (Alternativ til Vold, ATV), koji se zasniva na feminističkoj teorijskoj osnovi, a terapeutski rad obuhvata individualnu i grupnu terapiju. Razvio ga je norveški profesionalni centar koji sprovodi istraživanja i tretman učinilaca nasilja i osoba koje su svedoci ili su direktno izloženi nasilju. Centar je započeo sa radom 1987. godine i jedana je od najpoznatijih centara u Evropi za tretman muškaraca koji vrše nasilje. Dostupno na: https://atv-stiftelsen.no/

žene koje se nalaze unutar sistema nagrada i moći proizvedenih patrijarhatom" (Hughson, 2018: 112). Ohrabrenje za takav zaokret pruža njen nalaz da hegemonijski masulinitet (i feminitet) imaju još uvek snažno uporište u metadiskursu, ali da „polako izranja 'nova muškost'", koja sebe oslobađa prinude patrijarhata i stvara 'novu normalnost', otvarajući time prostor za samoaktuelizaciju i ličnu sreću i ispunjenje. Iako je u statističkom smislu ovo još uvek manjina, radi se o svojevrsnom 'uzorku za budućnost' odnosno o trendu koji će u budućnosti jačati" (Hughson, 2017b:149). Za početak, kao saveznike treba prigrliti „profeminističke" muškarce, one koji su solidarni sa feminističkim projektom društvene pravde i jednakosti (Antonijević, 2018a: 341).

Umesto zaključka

Privržena ideji da je zadatak teorije da služi praksi, Blagojević Hjuson je u svojim teorijskim radovima i istraživanjima ponudila jasne putokaze za kreiranje kontekstualizovanih praktičnih politika čije sprovođenje može dovesti do ukidanja rodno zasnovanog nasilja i transformcije patrijarhalnih struktura moći i dominacije. Celokupnim svojim naučnim delom i feminističkim aktiviznom prof. Blagojević nas upozorava da ostvarivanje ovog cilja nije vožnja širokom autostradom i da je pred nama duga vožnja planinskim putem punim brdskih prepreka i kaskada, uz mnogo zastajkivanja, vraćanje unazad i strpljivog pripremanja za sledeće deonice.

Literatura

Alternative til vold, https://atv-stiftelsen.no/ stranici pristupljeno 25.2.2021.

Antonijević, Z. (2018a) Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: za i protiv urodnjavanja, *Sociologija*, Tematski broj, Blagojević, M. (ur.) *Feminizam, proizvodnja znanja i društvena promena: kritičke perspektive sa poluperiferije Evrope*, Vol. LX, br. 1: 299-312.

Antonijević Z. (2018b) Nekoliko nevidljivih saveznika: muškarci i feminizam u Srbiji. U: Zaharijević, A., Lončarević, K. (ur.) *Feministička teorija za sve*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu: 341-358.

Babović, M. Vuković, O. Obradović, J. Golemec-Powell, A. Hrelja Hasecic, Dž. Novović, T. Petrović, D. (2018) *Finalni izveštaj evaluacije akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost Republike Srbije*, Beograd: UN WOMEN.

Bjeloš, M. Babović, M. Mandić, S. Stepanov, B. (2018) *Izveštaj OCD o primeni Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u Srbiji*, Kikinda: SOS Vojvodina.

Blagojević, M. (2002) Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: Urodnjavanje cene haosa. U: Bolčić, S., Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: 283–314.

Blagojević, M. (2004) Creators, Transmitters and Users: Women's Scientific Excellence at the Semiperiphery of Europe. In: *Gender and Excellence in the Making*. Luxemburg: European Commission, Directorate-General for Research.

Blagojević, M. (2006) *Rodni barometar - društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca.* Budapest: Altera MB. Gender Research and Consultancy.

Blagojević, M. (2007) Promena vrednosti i rodni režimi u zemljama u „tranziciji": komparativna perspektiva. U: Petrušić, N. (ur.) *Putevi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti – od ideje do prakse*, Beograd: OEBS: 87-98.

Blagojević Hjuson, M. (2013) *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*, Beograd: UNWOMEN.

Blagojević Hjuson, M. (2015) *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Blagojević Hjuson, M. (2019) Rodni režim na poluperiferiji: sociološka perspektiva. U: Pajvančić, M. (ur) *Rodna ravnopravnost – od jednakih prava do jednakih mogućnosti*, Beograd: SANU: 3-19.

Branković, B. (2013) *Vesti iz budućnosti: Istanbulska konvencija i odgovornost države za borbu protiv nasilja nad ženama. Funkcionisanje opštih servisa – operacionalizacija dužne prilježnosti*, Beograd: UNDP.

Czapanskiy, K. (1993) Domestic Violence, the Family, and the Lawyering Process: Lessons from Studies on Gender Bias in the Courts, *Family Law Quarterly*: 247-277. https://www.jstor.org/stable/25739935?seq=1.

Coker, K. D.. (1992) Heat of Passion and Wife Killing: Men Who Batter/Men Who Kill, 2 S. Cal. Rev. L. & Women's Stud. 71: https://repository.law.miami.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1622&context=fac_articles. 25. 2. 2021.

Ćopić, S., Šaćiri, B. (2020) Stavovi stručnjaka i stručnjakinja u Srbiji o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju: Rezultati istraživanja, *Temida*, vol. 23, br. 2: 169-201.

OEBS (2019) *Dobrobit i bezbednost žena*, Srbija, Osnovni izveštaj, Beč: OEBS.

Đurić Kuzmanović, T. (2013) *Marina Blagojević Hjuson, Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*, *Sociologija*, Vol. LV, br. 2: 499-501.

Halilović, M., Watson, C., Huhtanen, H., Socquet-Juglard, M. (2017) *Rodne predrasude u primjeni prava: bosanskohercegovački i međunarodni pravni okviri i praksa*, Sarajevo: Atlantska inicijativa.

Hearn, J. (2004) From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men, *Feminist Theory* 5(1): 49–72. doi: 10.1177/1464700104040813

Hugson, M. (2015a) Otkrivanje očiglednog? Zašto je potrebna teorija poluperiferijalnost. U: Hughson, M., Stevanović, Z. (ur.) *Kriminal i društvo Srbije: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: 17-34.

Hughson, M. (2015b) *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Hughson, M. (2017a) *Muškarci u Srbiji, Druga strana rodne ne/ravnopravnosti*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Hugson, M. (2017b) Metadiskursi, diskurzivne šupljine rodnosti i nova muškost, *Zeničke sveske, Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku,* br. 26: 141-152.

Hughson, M. (2018) *Muškarci u Srbiji: promene, otpori i izazovi - Rezultati istraživanja o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti*, IMAGES Srbija, Beograd: Centar E8.

GREVIO Baseline Evaluation Report Italy (2020). https://rm.coe.int/grevio-report-italy-first-baseline-evaluation/168099724e. stranici pristupljeno 1.3.2021.

Ignjatović, T. (2011) *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*, Beograd: Refonstrukcija ženski fond.

Ignjatović, T. Macanović, V. (2018) *Unapređeno zakonodavstvo – neuspešna zaštita. Nezavisni izveštaj o primeni Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, Beograd: Autonomni ženski centar.

Konstantinović Vilić, S. (2002) Predrasude i stereotipi o nasilju u porodici. U: Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N., Žunić, N. (ur.) *Pravom protiv nasilja u porodici*: Niš: Ženski centar za edukaciju i komunikaciju: 25-35.

Konstantinović Vilić, S. Petrušić, N. (2004) *Krivično delo nasilja u porodici: pravna praksa u Republici Srbiji*, Niš: Ženski centar za edukaciju i komunikaciju.

Konstantinović Vilić, S., Petrušić, N., Beker, K. (2019) *Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Srbiji 1*, Pančevo: Femplatz.

Krizsan, A., Lombardo, E. (2013) The quality of gender equality policies: A discursive approach, *European Journal of Women's Studies* 20(1): 77-92.

Lukić, M., Jovanović, S. (2001) *Drugo je porodica*, Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Nikolić-Ristanović, V. (2002a) Ka objašnjenju i prevenciji nasilja u porodici u Srbiji: multivarijantni pristup. U: Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N., Žunić, N. (ur.) *Pravom protiv nasilja u porodici*: Niš: Ženski centar za edukaciju i komunikaciju: 9-15.

Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2002b) *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej-Beograd.

Opšta preporuka br. 35 o rodno-zasnovanom nasilju nad ženama, ažuriranje Opšte preporuke br. 19, CEDAW, CEDAW/C/GC/35.
https://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/preporuka_35_sedow_srb.pdf

Petrušić, N., Konstantinović Vilić, S., Žunić, N. (2015) Institucionalni seksizam: prepreka efikasnoj zaštiti od nasilja u porodici, *Temida*, br. 1: 31-54.

Petrušić, N., Vujadinović, D. (2018) Od rodno slepog ka rodno inkluzivnom visokom obrazovanju u Srbiji: akcioni planovi za urodnjavanje, *Sociologija*, Vol. LX, br. 1. Tematski broj Hughson, M. (ur.) *Feminizam, proizvodnja znanja i društvena promena: kritičke perspektive sa poluperiferije Evrope*: 313-329.

Radojković, S. (2018) Marina Blagojević Hjuson o nasilju nad ženama, muškoj krizi identiteta i kapitalizmu, intervju, Vice,
https://www.vice.com/sr/article/8xjw93/marina-blagojevic-hjuson-o-nasilju-nad-zenama-muskoj-krizi-identiteta-i-kapitalizmu. 2.3.2021.

Simeunović Patić, B. (2002) Ubistva heteroseksualnih partnera: kriminološke i viktimološke karakteristike, *Temida,* br.1: 3-13.

Stjepanović Zaharijevski, D., Gavrilović, D., Petrušić, N. (2010) *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost, Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Beograd: UNDP.

Justice Department Issues Guidelines on Identifying and Preventing Gender Bias in the Law Enforcement Response to Sexual Assault and Domestic Violence (2015), https://www.justice.gov/opa/pr/justice-department-issues-guidance-identifying-and-preventing-gender-bias-law-enforcement, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Zaključna zapažanja u vezi sa Četvrtim periodičnom izveštajem Republike Srbije, CEDAW/C/SRB/CO/4, 8. mart 2019.

http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/zakljucna-zapazanja-cedaw-u-vezi-sa-cetvrtim-periodicnim-izvestajem-o-primeni-konvencije-o-eliminisanju-svih-oblika-diskriminacije-zena/, stranici pristupljeno 1.2.2021.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", broj 012/2013.

REFLECTIONS ON VIOLENCE AGAINST WOMEN IN THE WORKS OF MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON

Passing away of Marina Blagojević Hughson, a leader in producing knowledge in the field of gender studies and masculinity studies, is an irrecoverable loss for all those touched by her visionary work that traced the paths towards the feminist creativity, deconstructing the past and the present and designing the future. What remains is her comprehensive creativity opus, a never ending source of inspiring ideas and innovative methodological approaches, to be the landmark to all those who search for the truth in gender-divided world, full of tensions and uncertainties. In the work of Marina Blagojević Hughson, structural causes of violence against women were analyzed. Although she has not studied the manifestation forms, patterns and dynamics of such a phenomenon, her works offer precious cognition of violence against women social structure within patriarchal heterosexual order, but signposts, as well, in forming the gender policies on the global and local levels. The aim of this chapter is to map and connect the key standpoints about violence against women in the work of Marina Blagojević Hughson and point out to practical implications these might have in creating an effective social response to this form of oppression and discrimination of women.

Keywords: gender norms, violence against women patriarchy, masculinity.

ŽENE I BEZBEDNOST: INTEGRATIVNI PRISTUP OTPORNOSTI

Aleksandra BULATOVIĆ

Otpornost se opisuje kao sposobnost da se na izazove odgovori putem adaptacije, jer prilagođavanje omogućava oporavak i razvoj. Koncept otpornost je blisko povezan sa konceptom dobrobiti koji se razume kroz unapređivanje ljudske egzistencije u različitih sferama. Kvalitet života predstavlja temeljni element dobrobiti, a dinamično sagledavanje rizika i intenzivnih promena u društvu usmeravaju modernu perspektivu na bezbednost koja fenomenološki stoji u osnovama ljudskih potreba. Povezanost daje ogromnu prednost u kriznim situacijama, jer kohezija u zajednici kreira potencijal za prevazilaženje krize. Uključivanje žena kao akterki u sferi bezbednosti usmereno je na postizanje takve kohezije, jer podrazumeva korigovanje asimetrije moći učesnika, subjekta bezbednosti i subjekta opasnosti. U radu se sagledava društvena regulacija uloge žena u bezbednosnoj sferi kako bi se utvrdili elementi povezanosti u odnosu na one koji dovode do izolovanosti. Cilj ovog rada je da ukaže na to da funkcionalan pristup obezbeđivanju bezbednosti, kao vrednosti koja omogućava održivost i razvoj zajednice, podrazumeva integrativan pristup otpornosti, odn. potrebu uključivanja žena kao akterki u sistem bezbednosti, jer društvena praksa koja nema integrativan pristup bezbednosnoj strategiji lišava to društvo njegovih ukupnih atributa i time negativno utiče na njegovu otpornost umanjujući je.

Ključne reči: *bezbednost, žene, integrativni pristup, otpornost, dobrobit.*

Uvod

U doba antike, ljudi su „postupke kojima se čovek bori protiv slučajnosti" razumevali kao „veštinu sprečavanja jada", razumevajući da smo u zajednici svi međusobno povezani i da naš opstanak zavisi od uzajamne podrške, posebno u teškim životnim okolnostima koje, da bi se prevazišle, zahtevaju adaptaciju, što odgovara današnjem razumevanju otpornosti.

U savremeni teorijski diskurs koncept otpornosti (na engleskom: *resilience*) je ušao kao ideja o podsticanju sposobnosti za podnošenje traume i adaptaciju na nepovoljne, rizične i stresne okolnosti, da bi vremenom prerastao u široko prihvaćen koncept u sklopu različitih naučnih disciplina (organizacione nauke,

bezbednost, upravljanje vanrednim situacijama, humanitarne kampanje, infrastruktura, globalna i nacionalna ekonomija) (Pavićević, Bulatović, Ilijić, 2019: 9). Razumevanje otpornosti, u praktičnom smislu, omogućava analitičarima i donosiocima odluka da identifikuju tzv. adaptivni ciklus koji predstavlja verovatnoću smenjivanja različitih konfiguracija sistema (Bastick, 2008). Adaptivni ciklus se ispoljava kao mogućnost smene sistema (adaptivni kapacitet) u situaciji spore ili brze promene njegovih pojedinih varijabli. Društvena komponenta kapaciteta ljudi da upravljaju otpornošću čini prilagodljivost koja je preduslov otpornosti (Pavićević, Bulatović, Ilijić, 2019: 17). Centralna uloga socijalne otpornosti i njen značaj za održivi razvoj se pojavljuje kao važan atribut socijalnog eko sistema, koji je i složen i dinamičan sistem, da se nosi sa poremećajima u procesu adaptivne transformacije. Otpornost je postala paradigma koja danas figurira u najširem spektru ljudske egzistencije, a budući da transcedira njene različite sfere, otpornost se nalazi u srži savremenih javnih politika koje fokusiraju bezbednosna pitanja.

Bezbednost je društveno konstruisan koncept koji dobija specifično značenje samo unutar datog socijalnog konteksta. Najšire određenje bezbednosti podrazumeva slobodu od straha, pretnji i fizičkog nasilja što uključuje preventivno ili represivno delovanje kako bi se obezbedila ljudska prava. Budući da je bezbednost pojam sa višestrukim značajem, on uključuje i moralne, ideološke i normativne elemente. Ovakvo, ambicioznije shvatanje bezbednosti podrazumeva da se osim neutralisanja tradicionalnih bezbednosnih pretnji utiče i na kvalitet života stanovništva u pravcu optimalnog zadovoljenja svih bitnih prava, a široko određenje zaštite prava i brojne oblasti u kojima međunarodno pravo interveniše, govori nam i o uspostavljanju standarda zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda (Bulatović, Pavićević, 2021: 232). Objašnjenje potreba koje vezuju elemente u celine, kao i uzroka za ovakvu povezanost u strukturi zasniva se na funkcionalnoj perspektivi. Bezbednost se, kao društveni fenomen, funkcionalistički objašnjava na osnovu relacija koji čine veze i spojevi raznovrsnih elemenata među elementima bezbednosti (i saradnje) (Smith, 2005). Postojanje (ili anticipacija) konfliktne relacije između dva (ili više) elementa u određenom društvu osnov je potrebe za bezbednošću, a skup tih relacija definiše bezbednosni sistem, odn. kreira elemente bezbednosnog sistema. Bezbednosna relacija predstavlja eksternu interakciju subjekta koji percipira ugroženost (realnu ili potencijalnu) od drugog aktera ili grupe aktera. U kompleksnim bezbednosnim sistemima, relacije među elementima ne moraju uvek biti konfliktnog tipa. Neke relacije između dva ili više elementa sistema mogu imati i karakter saradnje (Janev, 2011).

Oblikovanje društvenih praksi može se razumeti i kao refleksija društvene složenosti i kao potreba moći. Pokazivanje moći u bezbednosnoj sferi neminovno

razotkriva simetričan ili asimetričan odnos moći učesnika (subjekta bezbednosti i subjekta opasnosti), te povećavanje otpornosti zajednice zahteva identifikovanje faktora frikcije u ostvarivanju dobrobiti članova zajednice (Mijalkovski, 2008: 120). Integrativni pristup bezbednosti proizvodi sinergijske efekte u dinamičkom oblikovanju bezbednosti kao fenomena, što se u sistemskom ishodu prepoznaje kao visok nivo otpornosti. Budući da je holistički, integrativni pristuppredstavlja humanistički pristup koji ima specifično filozofsko i etičko značenje, a neposredno se reflektuje u domenu ljudske dobrobiti. Ovaj pristup podrazumeva stvaranje smislenih veza između različitih elemenata (cilj, sredstva za postizanje cilja, organizaciju sistema, aktivnosti i mere za ostvarivanje cilja i funkciju organizacije) što u kontekstu bezbednosti vodi ka većoj mogućnosti da se konflikti rešavaju putem promene perspektive, primenom znanja iz jedne oblasti u drugoj zahvaljujući njegovoj funkcionalnosti, te proširivanju konteksta u kome se problem razmatra.

Tradicionalni pristup okončanju sukoba suprotstavljen je stvarnosti koju kreiraju savremeni konflikti koji više nego ranije u ljudskoj istoriji pogađaju civile što je uslovilo globalizaciju fenomena migracije.Izmenjena priroda savremenih sukoba, u kojima dominiraju neformalne naoružane grupe, milicija i vojne frakcije, dovela je i do masovnog kršenja ljudskih prava, kao i do mnogobrojnih civilnih žrtava (Milošević, 2012: 2). Kako ugrožavanje postojećih društvenih odnosa pokreće društvenu reakciju da se to ugrožavanje sprečava i suzbija, to i usmerava inoviranje pristupa u razmišljanju o bezbednosti. Odnos globalnog, regionalnog i lokalnog izmenjen je novom dinamikom i novim obrascima upravljanja, isturajući otpornost kao veštinu opstanka u novim ekonomskim, političkim i društvenim praksama.

Otpornost kao strukturno generisani kapacitet

Opornost bezbednosnog sistema podrazumeva njegovu složenost, međuzavisnost i adaptabilnost i ta kompleksnost čini društvene relacije samorefleksivnim. Zato otpornost kao kapacitet za upravljanje „nepoznatim nepoznanicama“ zahteva razmišljanje koje odbija značaj društvenih konstrukcija budući da suštinu otpornosti na krizu čini funkcionisanje u stanju neravnoteže (Chandler, 2014). Strategije društvene otpornosti povezuju se sa različitim teorijskim pretpostavkama i njihovim krajnjim ciljevima (dobrobit kao očuvanje ili transformacija društvenih pretpostavki) (Pavićević, 2016). Smisao i značenje društvene otpornosti treba tražiti, kako u datostima globalnog društva (rizik,

neizvesnost), tako i u vizijama socijalne pravde i dobrobiti koja traži nove mogućnosti učešća običnih ljudi u važnim pitanjima.

Za fokusiranje konkretne prakse i razumevanje postojećih društvenih kapaciteta otpornosti koji smanjuju društvene tenzije i nasilje, potrebno je pronaći prostor u kome će se takva otpornost generisati.U kontekstu bezbednosne strukture zajednice, suština otpornosti se može razumeti kao aktivacija raspoloživih resursa koji stoje na raspolaganju društvenim akterima, uključujući njihove unutrašnje i spoljne kapacitetete (bilo da su akteri pojedinci, društvene grupe, zajednica).

Koncept otpornosti podrazumeva aktivaciju različitih aktera (pojedinci, društvene grupe, zajednica) koji na bazi postojećih resursa (individualnih, porodičnih, organizacionih, društvenih) uspevaju da prevaziđu izazove koji se postavljaju spram njihovim životnim okolnostima, istovremeno tražeći u njima potencijal za unapređivanje i razvoj tih okolnosti. Međutim, pitanje o tome ko su akteri otpornosti ostaje otvoreno, jer odgovor na ovo pitanje daje različite perspektive u sagledavanju, rešavanju i prevazilaženju krize, kao i u razumevanju samog koncepta otpronosti. Društveni okvir određuje nivo razumevanja između kreatora i aktera otpornosti čije različite pozicije osporavaju mogućnost da se o otpornosti govori na isti način. Ako otpornost posmatramo kao osobinu i ishodište pojedinca ona mora uvažiti različite starosne, rodne, etničke, rasne, klasne i druge kategorije, njihove psihološke varijable i preseke u kontekstu individualnog suočavanja sa rizicima i nedaćama. Preporučene karakteristike društvene otpornosti odnose se na snagu društva da se suoči sa promenama, raznovrsnost i bogatstvo resursa, prirodu potrošnje resursa, brzinu reakcije, sposobnost da se predvidi katastrofa, svest o opasnosti, informisanost, snalažljivost u mobilizaciji resursa, socijalnu integrisanost, izgradnju obrazovnog sistema, participaciju, samoorganizovanje, te smanjenje urbanog siromaštva kao posebno osetljivog segmenta društva na promene izazvane katastrofom (Trkulja, 2015). To znači da otpornost društva kao sistema u značajnoj meri zavisi od strukture sistema, odnosno da je njegovo generisanje strukturno određeno.

Današnji glavni izazovi bezbednosti — povećanje kriminala i ratnih sukoba, klimatske promene, globalne zdravstvene krize i nasilni ekstremizam, zahtevaju razumevanje društvene otpornosti kao udruživanja znanja, ljudskih, institucionalnih i infrastrukturnih resursa, sposobnosti i efikasnosti koje podstiču i razvijaju kapacitete društvenih aktera da deluju suočavajući se sa silama koje uveliko izmiču njihovom individualnim snagama što predstavlja i neminovnost i šansu u ovom trenutku (Pavićević, 2016). Opisano povećanje društvene

nestabilnosti i nesigurnosti naglašava značaj konteksta i afirmiše drukčije perspektive za otpornost (Blagojević, 2015).

Žene i transformativne promene u bezbednosnoj arhitekturi

Tradicionalne rodne uloge, uopšteno uzev, imaju slične aspekte: muškarci se prikazaju ratoborno, kao zaštitnici, a žene su njihova podrška koja obezbeđuje negu. Ženskost je uglavnom povezana sa nežnošću, dok se muškarcima pripisuju konkurentnije, asertivnije osobine kao što su dominacija, liderstvo i ponekad nasilje, posebno u kontekstu ratovanja (Pearson, 2018). U zajednicama u kojima su ove rodne konstrukcije jake, postoji implicitno prihvatanje dominacije jednog pola nad drugim i prihvatanje nasilne asertivnosti kao izraz muškosti (Bjarnegård, Melander, 2011). Ove norme obično podrazumevaju prihvatanje drugih normi koje promovišu strukturno kao i direktno nasilje.

Radikalna alternativa ovakvoj društvenoj strukturi podrazumeva osuđivanje nasilja kao prihvatljivog izraza muškosti i dekonstrukcija opisanih društveno konstruisanih rodnih uloga otvara prostor za miroljubivu koegzistenciju osudom dominacije jedne grupe nad drugom (Alexander, Turkington, 2018). Rodna ravnopravnost izraz je promene norme koja, na opštem planu delovanja, sprečava nasilje šireći se sa individualnog na nacionalni nivo,pa tako, na primer, ako članovi zajednice osuđuju nasilje, opada verovatnoća da nasilne grupe mogu da prikupe podršku ili da regrutuju borce. Razvoj društvenog reagovanja na bezbednosne pretnje koje fokusira otpornost, utemeljen je u empirijski potvrđenoj vezi između bezbednosti žena i stabilnosti zajednice (O'Reilly, 2015). Bezbednost žena ima strukturnu vrednost za bezbednost zajednice. Države u kojima postoji viši nivo socijalne, ekonomske i političke rodne ravnopravnosti stabilnije su i manje se oslanjaju na vojnu silu prilikom rešavanja sporova (Sheperd, 2008). Sa povećavanjem stepena rodne ravnopravnosti, povećava se emancipacija žena, a rizik od konflikata se smanjuje.

Čak i kada su međunarodne krize i sporovi u pitanju, one države koje u njima učestvuju, a koje imaju viši nivo rodne ravnopravnosti, pokazuje se da primenjuju nasilje u manjoj meri u odnosu na druge države koje su uključene u sukob (Gizelis, 2009). Jedna od ključnih komponenti argumentacije koja nastoji da teorijski objasni ovaj fenomen umerena je na promene koje su nastupile u domenu tradicionalnih rodnih uloga koje su u vezi sa promenama u društvenim strukturama u kojima su razvijene norme i institucije koje ograničavaju upotrebu nasilja (Pinker, 2011). Ostvarivanje autentične bezbednosti nije moguće dok se ne

dekonstruišu, odnosno eliminišu ili, bar, umanje, nejednake strukture moći roda, rase i klase čime se u paradigmu ljudske bezbednosti uvode ekonomske, socijalne i političke rodne dimenzije (Tickner, 2019: 15).[1]

U savremenom upravljanju, javne politike se smatraju jednim od najznačajnih instrumenata budući da uspostavljaju norme i obrasce mišljenja i ponašanja, kreiraju i regulišu političke subjekte, uspostavljaju nove odnose u društvu, definišu probleme i predlažu njihova rešenja, kreiraju nove društvene i semantičke svetove, uspostavljaju režime moći. Pitanje integracije žena u bezbednosnoj sferi u vezi je sa političkom slobodom i ekonomskom nezavisnosti, a one su u velikoj meri definisane normiranjem. Ne samo da se propisima utvrđuje normativna struktura delikata i kažnjavanja, već oni imaju i simboličku vrednost jer određuju šta je prihvatljivo ili poželjno u društvu čime neposredno oblikuju kvalitet i stabilnost društvenih odnosa. Propisima se obezbeđuje jednakost žena i muškaraca tako što određuje da ni jedni ni drugi nemaju pravo na to vrše dominaciju nad drugim u bilo kojoj sferi, a postizanje rodne ravnopravnosti generalno podrazumeva povećana prava žena. Uklanjanjem barijera koje ometaju efikasno učešće žena u bezbednosnom sektoru omogućavaju se transformativne promene u bezbednosnoj arhitekturi.

Normativni temelji učešća žena u bezbednosnoj strukturi

Analiza bezbednosnog sistema unutar kompleksnog društvenog sistema demonstrira relacije elemenata u otom sistemu određujući time njegov funkcionalni identitet.[2] Ratovi i izgradnja mira su često povezani sa muškarcima, biloda je reč o vojnicima, liderima ili uspešnim posrednicima u okončanju sukoba. Međutim, žene su uvek igrale važnu ulogu u sukobima i njihovom okončanju (istorijske su činjenice da su žene bile aktivno uključene u posredovanje) iako je njihova uloga mnogo manje vidljiva (UN WOMEN, 2012; Dayal, Christien, 2020: 70). Savremena struktura bezbednosti bi trebalo da prepoznaje značaj raznolike

[1] Važnu komponentu globalnog krovnog dokumenta za uključivanje žena u sferu bezbednosti Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1325 predstavlja uključivanje žena u mirovne procese. Iako su žene, između 1992. i 2018. godine, učestvovale u ovim procesima, to je bilo u vrlo ograničenom obimu: 13 odsto u pregovaranju, 3 odsto u posredovanju i 4 odsto kao potpisnice glavnih mirovnih sporazuma. Velika većina mirovnih sporazuma ne bave se rodom, a do 2018. godine, samo 4 od 52 sklopljena sporazuma sadrži odredbe o rodnim pitanjima (UN Women, 2021).

[2] Elementi sistema bezbednosti u širem smislu su: nosioci, subjekti i snage, funkcija, poslovi, aktivnosti i mere.

(polivalentne) saradnje i posebno značaj kreiranja "mreža" složenih uzajamnih zavisnosti između aktera (Janev, 2011).

Izgradnja mira odnosi se na širok raspon aktivnosti koje imaju za cilj smanjenje društvene nepravde, transformaciju i rešavanje konflikta, te stvaranje društva koje bi bilo osetljivo na prve pokazatelje mogućnosti eskalacije nasilja. Danas se prepoznaje pozitivan uticaj žena na ishode socioekonomskih procesa, ali promene u pristupu u rešavanju konflikata to ne reflektuju, jer se žene dosledno i temeljno isključuju iz mirovnih procesa pošto se uticaj žena na mir i bezbednost i dalje nedovoljno razume. U periodu od 1992. godine do 2011. godine, žene su u posredovanju učestvovale samo sa dva procenta, a u pregovaranju, u zvaničnim mirovnim pregovorima, sa devet odsto (UN WOMEN, 2012: 3). Savremeni svet se suočava sa suviše multilateralnih izazova, kao i sa deficitom multilateralnih rešenja, a to u ishodu zahteva inkluzivan multilateralizam. Održivi mir je mnogo više od odsustva oružanog sukoba između zaraćenih strana.

Međunarodne organizacije su preuzimale naučne interpretacije otpornosti i bezbednosti i preformulisale su ih u političke diskurse. Podrška učešću žena u izgradnji mira i post-konfliktnom oporavku institucionalizovana je 2000. godine promovisanjem učešća žena u procesima sprečavanja sukoba i izgradnji mira kroz Usvajanje Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1325 o ženama, miru i sigurnosti (United Nations, 2000). Ovaj dokument, osim što potvrđuje potrebu učešća žena u bezbednosnoj sferi, formalno je odao priznanje sposobnosti žena da rešavaju i sprečavaju sukobe na održiv način, a države koje su pristupile ovoj rezoluciji obavezale su se da rade u pravcu inkluzivnog mira, lične sigurnosti i održivog razvoja.[3] Istovremeno, to je potvrda da se bezbednost više ne razume isključivo kao vojno pitanje, već da se o bezbednosti promišlja iz perspektive pojedinca.

Usvajanje Rezolucije Saveta bezbednosti 1325 označilo je prekretnicu u formalnom normiranju na međunarodnom nivou. budući da je nakon nje, do danas, u Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija usvojeno još devet rezolucija kojima se propisuju globalna pravila i standardi o učešću žena u oblastima mira i

[3] Duga istorija feminističkog aktivizma prethodila je usvajanju Rezolucije 1325. Reagujući na pregovore čiji je rezultat predstavljao Versajski sporazum kojim je okončan Prvi svetski rat 1919. godine, Međunarodna ženska liga za mir i slobodu je organizovala tokom tih pregovora svoj drugi kongres u Cirihu na kome je usvojila niz rezolucija o ravnopravnosti žena, razoružanju i ukidanju prava na objavu rata i regrutovanje za služenje vojnog roka. Tokom XX veka, aktivistkinje su se angažovale na prepoznavanju žena kao činilaca mira, odn. ključnih i neophodnih akterki u mirovnom procesu. Zato usvajanje ovog dokumenta predstavlja direktan rezultat napora transnacionalnih feminističkih mreža i aktivističkog angažmana na lobiranju za uključivanje žena i rodnih perspektiva u nacionalne i međunarodne mirovne i bezbednosne agende (Kuhlman, 2007).

bezbednosti, a koje zajedno formiraju takozvanu Agendu „Žene, mir i bezbednost".[4] Vlade su implicitno potvrdile suštinsku vezu između dobrobiti žena i blagostanja u zajednici, a ključni principi koje ovo normiranje predviđa mogu se apstraktno opisati kao inkluzivnost, nediskriminativnost, utvrđivanje standarda i efikasnost,a oni se konkretno mogu sagledati kroz uključenost žena u procese donošenja odluka, te angažman svih aktera u društvu. Ovim dokumentima Ujedninjenih nacija kreirana je obaveza da se prilikom donošenja odluka, ova načela primenjuju u konsultativnim procesima u kojima učestvuju i muškaraci i žene, rodno ravnopravni i jednaki u pravima.

Iako neka pravila međunarodnog prava važe, pa čak imaju i direktno dejstvo prema pojedincima i nedržavnim subjektima, i onda kada za to ne postoji osnov u nacionalnom pravu, da bi se međunarodno pravno pravilo primenilo na pojedinca potrebno je da bude normirano na nacionalnom nivou.[5] Posledice normiranja programa „Žene, mir i bezbednost" na nacionalnom nivou bi trebalo da budu ubrzavanje i olakšavanje postupka integracije žena u bezbednosni sistem. Praktična dimenzija strateškog pristupa integrisanju žena u bezbednosni sistem podrazumeva unapređivanje inkluzije žena u okviru njega kroz koherentan i koordinisan međusektorski pristup, a on se definiše nacionalnim akcionim planom.

Zaključak

Empirijski potvrđena povezanost između uticaja žena i željenih ishoda u domenu bezbednosti (a o čemu nam govore strateški dokumenti i mere aktivne politike) pokazuje da se bez proširenja kapaciteta za novu praksu u kojoj će žene biti više uključene u sistem bezbednostiograničava jačanje kapaciteta sistema za otpornost.

Iako su Rezolucija Saveta bezbednosti UN 1325 i naredne rezolucije Saveta bezbednosti iz agende „Žene, mir i bezbednost" obezbedile važan okvir za povećanje učešća žena u svim aspektima mira i bezbednosti, potrebni su kontinuirani napori da bi se ono što je na međunarodnom nivou normirano

[4] Videti detaljnije u: *Global norms and standards*, UNWOMEN, www.unwomen.org/en/what-we-do/peace-and-security/global-norms-and-standards.

[5] Neka pravila koja su prerasla u opšta načela međunarodnog prava utvrđuju neka od najvažnijih ljudskih prava i sloboda odnosno sankcionišu njihovo kršenje (pravila o zabrani mučenja, rasne diskriminacije, ropstva itd.), tako da čak i države koje svojim krivičnim zakonodavstvom eventualno nisu inkriminisale ono što je zabranjeno međunarodnim normama, ili čak nisu ni potpisale međunarodne dokumente o tome, danas ne mogu ni da sprovode, ni da tolerišu njihovo vršenje (na primer, obaveza sprečavanja zločina genocida i krivičnog gonjenja izvršilaca genocida prerasla je u univerzalno običajno međunarodno pravo koje važi za sve države).

efikasno sprovelo u nacionalnim okvirima da bi bilo moguće delanje i međunarodnom nivou. Posmatrano iz sadašnjeg istorijskog trenutka, i nakon dve decenije od usvajanja UNSCR 1325, dominantna aktuelna praksa u sferi bezbednosti pokazuje diskrapanciju između sistemske isključenosti žena kao akterki iz relacija koje čine dinamiku bezbednosnog sistema i integrisanosti žena u prevenciju i sprečavanje sukoba. Broj žena koje participaraju u relevantnim procesima je suviše mali da bi mogao da izmeni oštru asimetriju i ostvari uticaj kao segment ukupne društvene otpornosti koji deluje sa drugim njenim elementima i sa njima ostvaruje sinergiju. Iako žene imaju medijatorsku ulogu, održava se kontinuitet odsustva društvenog priznanja te činjenice, kao i stereotipne rodne uloge i socijalna isključenost žena (International Alert Philippines, 2017). Žensko liderstvo, u smislu procesa kojim lideri postižu ciljeve (što se dešava kada pojedinac deli ideje radi zadovoljenja određenih društvenih potreba koje drugi prihvataju kao potencijalna rešenja) previđa se u mnogim društvima. Prepoznavanje i uvažavanje takvog liderstvavažno je za uključivanje žena jer one još uvek ne učestvuju ravnopravno u bezbednosnoj sferi. I dalje su žene nedovoljno zastupljene u nacionalnim i međunarodnim bezbednosnim institucijama i raspravama, a rodne perspektive nisu dovoljno integrisane u strateškim dokumentima koji usmeravaju nacionalna i međunarodna bezbednost (Bloom, 2015: 20). To naglašava značaj konteksta, odnosno njegovu definišuću ulogu. Bezbednosnu agendu je potrebno prilagođavati shodno postojećim i novim potrebama kroz zalaganje za rodno ravnopravnu ljudsku bezbednost koja počiva na rodno ravnopravnim normama i generiše rodno ravnopravne prakse, jer je to način da se prestane sa potcenjivanjem ljudskog kapitala koji je jedan od ključnih društvenih resursa i predstavlja način da ukupni društveni kapaciteti budu u funkciji dobrobiti društva na ravnomerniji i stoga održiviji način.

Literatura

Alexander, A., Turkington, R. (2018) Treatment of Terrorists: How Does Gender Affect Justice?.*CTC Sentinel*, 11(8): 24–29.

Bjarnegård, E., Melander, E. (2011) Disentangling Gender, Peace and Democratization: The Negative Effects of Militarized Masculinity. *Journal of Gender Studies*. 20(2): 139–54.

Blagojević, M. (2015) *Poluperiferija i rod — pobuna konteksta*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Bloom, M. (2015) When Women Are the Problem. In: United States Institute of Peace. *Charting a New Course: Thought for Action Kit*. Washington, DC: United States Institute of Peace: 20–21.

Bulatović, A, Pavićević, O. (2021) *Crna ekonomija i crno društvo*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Chandler, D. (2012) Resilience and human security: The post–interventionist paradigm. *Security Dialogue*, 43(3): 213–229.

Dayal, A. K., Christien, A. (2020) Women's Participation in Informal Peace Processes. *Global Governance*, 26(1): 69–98.

Gizelis, T. (2009) Gender Empowerment and United Nations Peacebuilding. *Journal of Peace Research*, 46(4): 505–523.

International Alert Philippines (2017) Guns, Drugs, and Extremism: Bangsamoro's New Wars. *ConflictAlert*. www.international-alert.org/sites/default/files/Philippines_ ConflictAlert_EN_2017.pdf, stranici pristupljeno 12.12.2020.

Janev, I. (2011) Pojam i definicija bezbednosti i teorija relacionizma u razmatranju bezbednosti". *Politička Revija*, 29(3): 365–386.

Keković, Z., Ninković, V. (2020) Towards conceptualisation of resilience in security studies. *Srpska politička misao*, 67(1): 153–175.

Kuhlman E. (2007) The 'Women's International League for Peace and Freedom' and Reconciliation after the Great War. In: Fell A.S., Sharp I. (eds.) *The Women's Movement in Wartime*. London: Palgrave Macmillan.

Mijalkovski, M. (2008) Komplementarnost ljudske, nacionalne i kolektivne bezbednosti. *Vojno delo*, 60(2): 108–126.

Milošević, M. (2012) *Prepreke učestvovanju žena u mirovnim misijama Srbije*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.

O'Reilly, Marie (2015) Why Women? Inclusive Security and Peaceful Societies. *Inclusive Security*. www.inclusivesecurity.org/wp-content/uploads/2020/02/Why-Women-Brief-2020.pdf, stranici pristupljeno 20.12. 2020.

Pavićević, O. (2016) Koncept otpornosti u sociologiji. *Sociologija*, 58(3): 432–449.

Pavićević, O., Bulatović, A., i Ilijić, Lj. (2019) *Otpornost: asimetrija makro-diskursa i mikro-procesa.* Institut za kriminološka i sociološka istraživanja: Beograd.

Pearson, E. (2018) *Why Men Fight and Women Don't: Masculinity and Extremism Violence* London: Tony Blair Institute for Global Change.

Pinker, S. (2011). *The Better Angels of Our Nature: Why Violence HasDeclined*. New York, NY: Viking.

Sheperd, L. J. (2008) *Gender, Violence and Security: Discourse as Practice*. London: Zed.

Smith, S. (2005). The contested Concept of security. In: Booth, K. (ed.) *Critical Security Studies and World Politics*. Boulder: Lynne Rienner.

Tickner, A. (2019) Peace and Security from a Feminist Perspective. In: Davies Sarah E., True, J. (eds.) *The Oxford Handbook of Women, Peace and Security* (eds.). New York NY USA:Oxford University Press: 15–25.

Trkulja, T. (2015) Social resilience as a theoretical approach to social sustainability. *Defendologija*, 36(2): 47–60.

UN Women (2012) *Women's Participation in Peace Negotiations: Connections Between Presence and Influence*.
https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/03AWomenPeaceNeg.pdf, stranici pristupljeno 18.12.2020.

UN Women (2021) *Global norms and standards*, www.unwomen.org/en/what-we-do/peace-and-security/global-norms-and-standards, stranici pristupljeno 17.12.2020.

United Nations Security Council (2000) Resolution 1325,
https://undocs.org/S/RES/1325,stranici pristupljeno 18.12.2020.

WOMEN AND SECURITY: AN INTEGRATIVE APPROACHTO RESILIENCE

Resilience is described as the ability to respond to challenges by adaptation, because adaptation enables both recovery after a crisis and further flourishing. The concept of resilience is closely related to the concept of well-being which is being understood as improvement of human existence in various spheres. Quality of life is a fundamental element of well-being, and the dynamics of perception of risks and intense changes in society shapes modern perspective on security, which is, phenomenologically speaking,embeded at the core of human needs. Social connections secure huge advantage in crisis situations, because cohesion in community provides capacity to that community to overcome crisis. Inclusion of women as actors in the security sphere aims at achieving such a cohesiongiven that it secures to all participants more symmetrical postion of power (i.g. the subject of security and the subject of danger). The paper examines social regulation of the role of women in the security domain in order to determinewhat enables building

of social networks and what leads to isolation of actors. The aim of this paper is to highlightfunctional approach to security viewed at as a value that enables sustainability and community development. Such social function of security implies an integrative approach to resilience that features women as actorsin the security system, because a social practice that does not have an integrative approach to security strategy deprives that society of its overall attributes and thus negatively affects its resilience by diminishing it.

Keywords: security, women, integrative approach, resilience, well-being.

KRITIČKE STUDIJE MASKULINITETA

MUŠKARCI U SRBIJI, PROMENE, OTPORI I IZAZOVI: ZNAČAJ KRITIČKIH STUDIJA MASKULINITETA

Lilijana ČIČKARIĆ

Ovaj kratak esej je nastao kao recenzija studije Muškarci u Srbiji, promene, otpori, izazovi, objavljene 2018. godine na osnovu obimnog empirijskog istraživanja koje je realizovala Marina Hughson u saradnji sa više domaćih i stranih organizacija. U ovoj integralnoj verziji do sada nije objavljivan. Studija na koju se tekst fokusira je predstavljala treći u nizu velikih poduhvata Marine Hughson u kome se ona znalački uhvatila u koštac sa nedovoljno istraženom temom u društvenim naukama u Srbiji, maskulinitetom i kritičkim odnosom prema ovom fenomenu sa stanovišta feminističke teorije i prakse. Bogato znanje u ovoj oblasti koje nam je Marina Hughson ostavila u nasleđe još uvek opstaje izvan dominantnog diskursa u društvenim naukama u Srbiji i stalno je podložno nerazumevanju, iskrivljavanju, podcenjivanju i trivijalizaciji. Njeni napori da ispravi tu nepravdu su bili ogromni i značaj ovog istraživanja time biva još veći, jer nas neumitno upućuje na dugotrajan i mukotrpan put prevazilaženja marginalizacije značajnih društvenih tema.

***Ključne reči**: muškarci, promene, otpori, maskulinitet, Srbija*

Studija *Muškarci u Srbiji, promene, otpori, izazovi* je nastala za potrebe predstavljanja nalaza istraživanja o muškarcima rađenog po metodologiji *Images*, koja se primenjuje u više od 20 zemalja i teritorija u svetu. *Images* istraživanja su započeta 2008. godine od strane organizacije *Promundo* i Međunarodnog centra za istraživanje žena (*International Center for Research on Women – ICRW*). Specifičnost istraživanja *Images* je da ono uključuje standardizovan upitnik koji se primenjuje u svim zemljama koje sprovode istraživanje, kao i kvalitativan deo istraživanja koji varira po zemljama. Treba napomenuti i da su istraživanje i njegova distribucija obavljeni u okviru zajedničkog projekta „Integrisani odgovor na nasilje nad ženama i devojčicama II“, kroz partnerstvo organizacija UNICEF, UN Women, UNFPA i UNDP i Vlade Republike Srbije, na čelu sa Koordinacionim telom za rodnu ravnopravnost. Opšti cilj projekta je bio razvoj socijalnog i institutucionalnog okruženja koje će doprineti nultoj toleranciji i eliminisanju nasija protiv žena u Srbiji, kao i jačanju podrške ženama, devojčicama i njihovim porodicama u borbi protiv nasilja.

Ova sveobuhvatna studija se pojavila u momentu kada se društvo nalazilo pred sve većim izazovima transformacije rodnog režima i evropeizacije vrednosnog sistema u kontekstu integracije u širu Evropsku zajednicu. Obilje prezentovanih podataka pedstavlja značajan kvantitativni i kvalitativni iskorak u sagledavanju položaja i perspektive muškaraca u Srbiji, njihovih stavova, prakse i očekivanja i u tom smislu predstavlja dragocen empirijski materijal koji treba svakako koristiti u budućnosti u kreiranju rodnih politika u Srbiji, naročito onih vezanih za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja, u oblasti zdravstva, obrazovanja i ekonomskog razvoja.

Istraživanje je postavljeno na tri bitna teorijska segmenta. Prvi čini višedecenijski akumulirano znanje o muškarcima i maskulinitetima, posebno iz oblasti kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta, koje se oslanjaju na feminističke teorije i feminističko znanje (Hearn, Blagojevic, Harrison 2013; Hearn, Vasquez del Augila, Hughson 2018). Veoma je važno naglasiti da nije svako znanje o muškarcima ujedno i feministički osvešćeno znanje, odnosno da postoji i znanje o muškarcima koje se zasniva na desničarskim ideologijama i lažnoj rodnoj neutralnosti, iza koje se kriju mizoginija, govor mržnje prema ženama i nepriznavanje postojanja patrijarhata. Razgraničavanje jednog od drugog je neophodno da bi se konstruktivno pristupilo rodnim politikama.

Drugi segment su činila slična istraživanja i izveštaji koje sprovodi organizacija *Promundo* u saradnji sa svojim mnogobrojnim partnerima širom sveta, a koji su, takođe, rezultirali nizom naučnih tekstova i publikacija. Treći deo čine znanja koja se odnose na akumulirane rezultate istraživanja o podeli uloga u mikrosferi i posebno u roditeljstvu. Prvo takvo istraživanje u Srbiji potiče još s kraja 1980-ih godina i u njemu su utvrđene značajne razlike između muškaraca i žena u obavljanju domaćeg rada i u roditeljstvu, ali i među samim muškarcima (Blagojević Hjuson 2014). Takođe, 2006. i 2013. autorka je obavila dva velika istraživanja rodnih odnosa pod nazivom *Rodni barometar* (Blagojević 2006; Blagojević Hjuson 2013). Ta saznanja su u izvesnoj meri ugrađena i u dizajniranje upitnika i u samu interpretaciju rezultata. Takođe, poslednjih godina autorka je povezivala kritičke studije muškaraca i maskuliniteta sa teorijom poluperiferijalnosti i utvrđivanjem specifičnosti dominantnog rodnog režima iz te perspektive (Hughson 2017). U Srbiji u dugom nizu godina različiti autori i autorke koji se bave empirijskim istraživanjima u oblasti rodnih studija, ili u drugim disciplinama, iz eksplicitno ili implicitno feminističke perspektive, dolaze do novih saznanja o položaju muškaraca u privatnoj i u javnoj sferi, najčešće kroz poređenje sa ženama. Stoga, ovo istraživanje ulazi u već postojeći sistem znanja, kako internacionalno, tako i

kontekstualno, sa ciljem da ga unapredi, razvije i unese novija saznanja, kao i nove konkretne empirijske podatke koji će moći da budu korišćeni u rodnim politikama.

Metodološki posmatrano studija je zasnovana na kvantitativnoj i kvalitativnoj komponenti. Kvantitativno istraživanje je rađeno na nacionalno reprezentativnom uzorku od 1060 muškaraca i 540 žena starosti od 18 do 60 godina. Kvalitativna komponenta istraživanja je obuhvatila tri fokus grupe i 15 dubinskih individualnih intervjua sa različitim grupama učesnika. Podaci su prikupljani u novembru i decembru 2017. godine. Kvalitativno istraživanje je doprinelo ne samo utvrđivanju u kojoj meri i na koji način funkcionišu različite emancipatorske prakse, već i mapiranju vladajućih diskursa o rodnoj ne/ravnopravnosti, kako bi sam jezik, definicije, stereotipi i mizoginija postali vidljivi i opipljivi, kao i negativne posledice koje oni proizvode (nasilje, diskriminacija, rodni konflikti, nedostak empatije i solidarnosti).

Kada je reč o socio-demografskim karakteristikama uzorka, preko polovine ispitanih muškaraca je imalo srednje obrazovanje. Najobrazovanija generacija muškaraca je bila stara 31–40 godina. Najviše nezaposlenih je bilo među muškarcima 25–30 godina starosti. Svaki stoti muškarac je živeo sa muškim partnerom, a preko trećine sa roditeljima i bratom ili sestrom. Muškarci su u proseku imali prihode od 44.500 dinara. Velika većina muškaraca je smatrala da njihova porodica/domaćinstvo pripadaju radničkoj klasi (43,5%), a samo u 1,5% slučajeva da pripadaju višim slojevima. Više od trećine anketiranih muškaraca je izjavilo da bi emigrirali iz Srbije.

U istraživanju su se detaljno razmatrali odnosi muškaraca sa drugim članovima u primarnoj porodici, koja je u najvećem broju slučajeva bila sa oba roditelja i to srednjeg obrazovanja. Iskustvo nasilja u detinjstvu i mladosti je bio vrlo značajan segment istraživanja, jer je utvrđeno da su u jednoj četvrtini porodica deca svedočila o fizičkom nasilju koje je vršio otac ili partner prema majci. Istraživanje odnosa u savremenoj porodici i roditeljstva je pokazalo da je zadržan tradicionalan model ponašanja koji karakteriše visok nivo obavljanja kućnih poslova i brige o deci od strane žena i partnerki i veće učešće muškaraca u donošenju odluka o značajnim investicijama u porodici. Odgovori na pitanja o raširenosti različitih oblika partnerskog nasilja pokazuju da je najčešći oblik nasilja vezan za uvrede i ponižavanja, koje je primenjivala skoro jedna tećina muškaraca prema svojim partnerkama. U jednoj četvrtini slučajeva muškarci su namerno prestrašivali svoju partnerku. Šamaranje i bacanje predmeta na partnerku se događalo u jednoj petini slučajeva.

Ispitivanje stavova GEM skalom pokazuje da žene imaju manje konzervativne stavove kada je reč o rodnoj ravnopravnosti, nego što je to slučaj sa muškarcima.

Međutim, i muškarci i žene imaju najkonzervativnije stavove kada je reč o tome da muškarac mora da bude jak, odnosno čvrst oslonac u porodici. Ovo se može protumačiti kao potreba za oslanjanjem na tradicionalnu mušku ulogu u smislu potrebe za osloncem u krajnje nesigurnom društvenom okruženju. Retradicionalizacija se može shvatiti i kao beg u privatnost, kao svojevrsna strategija preživljavanja, koja onda podrazumeva i određenu nostalgiju za muškim osloncem. Interesantni nalazi su da se nešto manje od polovine ispitanih muškaraca ne slaže sa tvrdnjom da je „u našem društvu dostignuta jednakost žena i muškaraca" i da se nešto više od polovine ne slaže sa tvrdnjom da je najvažnija uloga žene da se „brine o kući i kuva za svoju porodicu".

Ono što je kvalitativna analiza otkrila je da je antifeminizam prisutan čak i kod mladih i uspešnih žena koje su na putu da se bave visoko traženim profesijama (mašinstvo, IT), netipičnim za žene. Ovaj paradoks da žene koje po svim parametrima pripadaju dobitnicama emacipatorskih politika i politika rodne ravnopravnosti u dugom istorijskom trajanju, sebe ne vide ni u kakvoj vezi sa naporima prethodnica koje su se borile za ovakve ishode, samo je logična posledica odsustva znanja o ženskim pokretima i ženskoj borbi za ostvarivanje prava, naročito odustva iz redovnog obrazovnog procesa, kao i veoma negativne kampanje protiv feminizma od strane desničarskih ideologa. I dok one svoju ravnopravnost prihvataju kao normalnu, ipak su svesne razlika u poređenju sa drugim ženama. S obzirom na to da su one usmerene na individualni uspeh i afirmaciju i da ne pokazuju sklonost ka aktivizmu, domet promene koju one nose samim svojim profesionalnim i životnim izborom ostaje u velikoj meri ograničen.

Kvalitativna analiza je još pokazala da nasilje u životima muškaraca ima izuzetno važnu ulogu, jer predstavlja okosnicu formiranja njihovog individualnog, a ne samo rodnog identiteta. Ispitanici su tokom odrastanja morali da se nužno određuju prema nasilju, i da li će ga prihvatiti i/ili i sami vršiti. Nasilje je konstitutivni deo muškog identiteta u Srbiji, i to je naročito izraženo u mlađim generacijama. Kako veoma mnogo činilaca deluje u pravcu njegovog širenja, a veoma malo u pravcu njegovog suzbijanja, logičan ishod je svojevrsna normalizacija nasilja i nasilnih identiteta muškaraca.

Za svaku pohvalu je činjenica da se Marina Hughson u ovoj studiji u tumačenjima oslanjala na postojeći sistem znanja, kako internacionalno, tako i kontekstualno, sa ciljem da ga unapredi, razvije i unese novija saznanja. Autorka je s pravom primetila da je u statističkim analizama i istraživačkoj praksi na snazi stanoviti paradoks ili dve vrste pristrasnosti, koje nije lako ukloniti. S jedne strane to je androcentrični pogled na svet, a s druge strane, nevidljivost muškaraca. Suština pardoksa je u tome što androcentrična inercija može činiti i same muškarce

nevidljivima. Stoga je vrlo korisno što je autorka u zaključku navela niz načina kako te negativnosti mogu biti prevaziđene ili bar donekle ublažene.

Sledeći značajan doprinos ovog istraživačkog poduhvata je prisustvo kvalitativne metodologije u proučavanju maskuliniteta, odnosno uzimanje u obzir glasova muškaraca, prikupljenih kroz intervjue i fokus grupe, pre svega kao ilustracija mnoštva različitih ideoloških i ličnih pozicija, dikursa i stavova. Specifičan izbor intervjuisanih osoba i fokus grupa je baziran na ideji da je potrebno mapirati one prakse i diskurse koji se nalaze na „najnaprednijoj poziciji" kad je reč o rodnoj ravnopravnosti. Kvalitativno istraživanje je doprinelo utvrđivanju u kojoj meri i na koji način funkcionišu različite emancipatorske prakse u mapiranju vladajućih diskursa o rodnoj ne/ravnopravnosti. Ostvaren je autorkin primarni cilj, a to je ne samo ulazak u dublje slojeve individualnog razumevanja rodnog identiteta muškaraca, već, pre svega, pokušaj razumevanja društvene uslovljenosti formiranja rodnih, generacijskih i profesionanih identiteta i njihove povezanosti, kao i utvrđivanje potencijala za društvenu promenu, u pravcu veće egalitarnosti, ali i oslobađanja od konzervativnih društvenih konstrukata rodnosti.

Kroz sofisticiranu interpretaciju velikog broja podataka Marina Hughson je pokazala da su ostrva transformacije rodnog identiteta muškaraca ne samo jako sužena, već da je dramatično nizak nivo razumevanja i autorefleksije mladih muškaraca o sopstvenom rodnom identitetu. Precizan i činjenicama potkrepljen zaključak autorke je da generalno među muškarcima vlada neobičan hibrid stavova koji pokazuju da se prihvata neminovnost promene u pravcu rodne ravnopravnosti, ali da se, sa druge strane, traži neka vrsta posebnog ustupka, za gubitak onoga što je „patrijarhalna dividenda". Autorka dalje zaključuje da u Srbiji u kontekstu veoma visoke zaoštrenosti odnosa između muškaraca i žena, koja između ostalog rezultira i u visokom nasilju protiv žena, kao i u visokom pritisku za rađanje, afirmacija očinstva ne vodi nužno ka boljim partnerskim i porodičnim odnosima, već postoji opasnost da bude kompenzacija za nepovoljan položaj muškaraca u javnoj sferi, te da vodi instrumentalizaciji i žena i dece. Sve to je dovelo autorku do ključnog pitanja koje podstiče sve nas na dalje razmišljanje. Ako ne bi postojale profesionalne ili neke druge „nagrade" koje bi kompenzovale gubitak „patrijarhalnih privilegija", da li bi uopšte bilo „feminista", ili onih koji se zalažu za rodnu ravnopravnost, a da to čine iz principa i bez nagrade?

U celini uzevši, rezultati istraživanja su potvrdili da nema jednostavnog linearnog pomeranja u pravcu sve veće rodne ravnopravnosti. To je posledica već realno visokog dostignutog stepena ravnopravnosti u nekim oblastima društvenog života i visokog otpora daljoj promeni, koja odražava strah, nelagodnost,

frustriranost muškaraca, koja se najbolje opisuje terminom „kriza maskuliniteta". Po mišljenju autorke neophodno je adekvatno urodnjavanje obrazovnih institucija i obrazovnih sadržaja na svim nivoima, ali i podsticanje neformalnog obrazovanja za različite grupe i kategorije muškaraca.

Muškarci u Srbiji prolaze kroz promene, iskazuju otpore tim promenama i suočavaju se sa novim izazovima. Promene u pravcu uspostavljanja rodne ravnopravnosti su duboke i neminovne. One se odigravaju i u privatnoj i u javnoj sferi, u različitim oblastima i različitim brzinama. Ali, one se ne događaju stepenasto, postupno i unilinearno. Najpre ih prihvataju i u njima najviše učestvuju najobrazovaniji muškarci, a najviše im se opiru najneobrazovaniji. S druge strane, najmlađi nisu uvek i najemancipovaniji, najosvešćeniji, najnenasilniji, niti najviše otvoreni ka pozitivnim uticajima. Mnogi od izazova sa kojima se susreću su kontekstualni, vezani za nisku razvijenost Srbije, siromaštvo, negativne posledice ratova, kao i za intenzivno starenje stanovništva i intenzivnu emigraciju najobrazovanijih mladih ljudi. Dugotrajno, višedecenijsko delovanje negativnih činilaca prouzrokovalo je repatrijarhalizaciju i retradicionalizaciju, koje ne samo da imaju veoma negativne posledice po žene, već i muškarce, posebno mlađih generacija, izlažu izrazito jakom riziku od štetnih životnih stilova, uključujući i prihvatanje opasnih ekstremnih ideologija. Zato je neophodno staviti jak naglasak na obrazovanje za rodnu ravnopravnost koje bi uključilo i savremeno znanje iz oblasti kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta.

Rodnost je uvek određena konkretnim društvenim kontekstom, pa je tako i hegemoni maskulinitet u Srbiji određen kontekstom srpskog društva. Ipak, i unutar takvog konteksta postoje značajne varijacije i u odnosu na porodično okruženje i u odnosu na individualne osobenosti. Kako su podaci pokazali, obrazovanje predstavlja najvažniji činilac formiranja stavova i praksi koji podržavaju i nenasilje i rodnu ravnopravnost, a koji treba da budu kontekstualizovani i prilagođeni konkretnim životnim okolnostima i potrebama muškaraca, posebno mlađih muškaraca.

Oblast kritičkih studija maskuliniteta je još uvek nedovoljno razvijena u Srbiji, a samo polje istraživanja muškaraca, kao i javni diskurs o rodnoj ravnopravnosti, u Srbiji na žalost, sve više preuzimaju desno orijentisani istraživači i teoretičari koji imaju jasne antifeminističke pozicije, mizogine stavove i negativan odnos prema samom projektu rodne ravnopravnosti. Ostaje nam da se nadamo da će napori koje je Marina Hughson uložila u pravcu proizvodnje znanja o muškarcima iz perspektive kritičkih studija maskuliniteta i koje se oslanja na feminističku teoriju, uroditi plodom i da će nove generacije autorki i autora smoći snage da nastave put u pravcu ukorenjivanja tog znanja u društvenim disciplinama srpske nauke.

Dodajemo da je neophodno da to znanje bude kontekstualizovano, da počiva na rezultatima istraživanja i objektivnim saznanjima, jer se jedino na taj način mogu izvojevati bitke u pravcu urodnjavanja rodnih politika, institucija i uspostavljanja novih vrednosti i prakse u odnosima moći.

Ideje koje je Marina Hughson ostavila svima nama u nasleđe predstavljaju plodno tle, ne samo za dodatna teorijska promišljanja u vezi sa proučavanjem maskuliniteta, već imaju i jasne implikacije za dalja empirijska istraživanja. U narednim godinama one će sigurno poslužiti kao nezaobilazni referentni okvir za buduće istraživače, kao i za sve koji budu želeli da se bolje upoznaju i da razumeju ovo veoma zanimljivo područje istraživanja u društvenim naukama. Kao interdisciplinarno orijentisana naučnica, Marina Hughson će ostati zapamćena u domaćoj i regionalnoj društvenoj nauci po izuzetnom doprinosu koji je poslednjih decenija ostvarila u oblasti rodnih i feminističkih studija, studija muškaraca i maskuliniteta i studija poluperiferijalnosti.

Literatura

Blagojević, M. (2006) *Rodni barometar u Srbiji 2006: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca*. Budapest. AlteraMB: Gender Research and Consultancy.

Blagojević Hjuson, M. (2014) Transformacija roditeljstva: poluperiferijska perspektiva. *Sociologija*, 56(4): str. 383-402.

Blagojević Hjuson, M. (2013) *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život.* Beograd.Program Ujedinjenih nacija za razvoj. UNDP in Serbia.

Hearn, J., del Vasquez, A., Hughson, M. (ur.) (2018) *The Unsustainable Institutions of Men: Gender Power and the Contradictions of Transnational Dispersed Centres*. London. Routledge.

Hearn, J., Blagojević, M., Harrison, K. (ur.) (2013) *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nation.* London. Routledge.

Hughson, M. (2018) *Muškarci u Srbiji: promene, otpori, izazovi. Rezultati istraživanja o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti*. Centar E8. Images Srbija.

Hughson, M. (2017) *Muškarci u Srbiji: druga strana rodne ne/ravnopravnosti*. Beograd. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

MEN IN SERBIA, CHANGES, RESISTANCES, CHALLENGES – RELEVANCE OF CRITICAL STUDIES OF MASCULINITY

This short essay was created as a review of the study *Men in Serbia, Changes, Resistances, Challenges*, published in 2018, which was based on extensive empirical research conducted by Marina Hughson in collaboration with several domestic and foreign organizations. It has not been published in this integral version so far. The study the text focuses on was the third in a series of major endeavors by Marina Hughson in which she expertly tackled an under-researched topic in the social sciences in Serbia, man and masculinity and a critical attitude towards this phenomena from the feminist perspective. The knowledge in this field that Marina Hughson left us as a legacy still remains outside the dominant discourse in the social sciences in Serbia and is constantly subject to misunderstanding, distortion, underestimation and trivialization. Her efforts to correct this inequity were enormous and the significance of this research is even greater, since it inevitably points us to a long and arduous path of overcoming the marginalization of important social topics.

Keywords: men, change, resistance, masculinity, Serbia.

MORE (OR LESS) THAN A GAME? CONSIDERING THE IMPLICATIONS OF 'TRANSNATIONAL MASCULINITY' FOR THE PLAYING AND ORGANIZING OF CONTEMPORARY ELITE SPORT

John HUGHSON

Sport was not an area of life in which Marina Hughson had much personal interest. However, as a sociologist, Marina came increasingly to recognise the popularity of sport for so many people around the world. This led her to take an interest in how her theoretical work might be used to explain sport as a social phenomenon. Although recognising that sporting activities give great enjoyment to people, both as participants and spectators, Marina became concerned with how sport, once institutionalised, becomes an instrument of power which is exploited by organisational elites. Working in research partnership with John Hughson, Marina applied her ideas on 'transnational masculinity' and 'transnational institutions of men' to the sports of association football and cricket, and their key administrative bodies. This chapter reviews the two resultant publications and concludes with reflections upon the implications of this work for future studies into sport in transnational contexts.

Keywords: *Football, cricket, sport, FIFAization, transnational men, masculinity, organisations.*

An obituary to Marina Hughson written by her esteemed colleague, Professor Jeff Hearn, mentions sport as one of her 'further areas' of research interest (Hearn, 2021). To readers familiar with Marina's main areas of research and expertise, including the sociology of gender, social demography, feminist epistemology, and masculinity studies, the mention of sport may come as a surprise. Sport did not come onto Marina's research radar until more recent years. As mentioned in my other chapter in this volume, 'Coffee at Home with Marina', Marina was not at all personally interested in sport and she only came to consider it as a research topic following conversations with me about the social significance of sport. Despite her personal disinterest, Marina did not hold an intellectual snobbishness against sport. She was open to the idea of different forms of popular culture being the subject of academic study but only when she could recognise a sociological,

historical, or related purpose for such enquiry. Marina and I periodically discussed the possibility of working together on sport related projects, but other work demands prevented us from doing so until 2018. The opportunity came with the edited book *Unstainable Institutions of Men*. Marina was a co-editor of this volume, with Jeff Hearn as lead editor. This book continued Marina and Jeff's research interest in 'transnational men' and questions about how masculinities impact upon the power relations of contemporary global institutions. For this book, Marina and I prepared a chapter titled 'Transnational football's male elite: The unsustainability of FIFA?' (Hughson, J., Hughson. M., 2019). At around the time we were completing this chapter, a cheating scandal within the sport of cricket occurred, to which we also gave attention as a possible research project. A written paper, completed by myself following Marina's passing, has been published under the title 'Beyond the boundary: The 'Sandpapergate scandal and the limits of transnational masculinity' in the journal *Sport in Society* (Hughson, J., Hughson. M., 2021). This present chapter will outline these two published pieces of work, emphasising Marina's input with the intention of highlighting the usefulness of her ideas for the study of masculinity at work within leading international sports organisations. It is another aspect of her intellectual legacy from which I hope other scholars will benefit.

The term 'FIFAization' was used, at Jeff Hearn's prompting, in the introductory chapter to *Unstainable Institutions of Men*. This is done in contrast to Ritzer's term 'McDonaldization':

> "While McDonaldization is a form of globalization based on replication and franchising on a small scale…FIFAization, in contrast, is based on contracting and dispersal of finance, media, and visuals often from a single or main location, to the level of subsuming national democratic institutions or local business, and transforming them in accordance to its corporation-like set goals." (Hearn et. al, 2019: 3).

'FIFAization' is thus used as a term to characterise the modus operandi of contemporary transnational institutions of men. With 'FIFAization' being used in this way for the draft chapter of the book, Marina believed a worthy follow-up would be to go beyond an analogous usage of 'FIFAization' to explain the functioning of various contemporary institutions and organisations, by examining the very organisation from which the term arises, namely FIFA (The Fédération Internationale de Football Association), the international governing body for the sport of association football. Given my background in the sociological and organisational study of sport, Marina saw this as an excellent opportunity for us to work together. The basic division of labour was that I did the research related to the organisational workings of FIFA, while Marina applied the ideas on

transnational masculinity and institutions of men to the case study. It might appear we were trying to propose FIFA being a 'model' of FIFAization, but this is not necessarily so. Our intention has been to examine FIFA as another organisation which operates according to processes that might be called FIFAization. Indeed, FIFA may be no more, or even less, characteristic of FIFAization than other institutions to which the term applies. The prominence of FIFA gives resonance and identifiability to FIFAization rather than imposing a definitional stamp upon the term. A key feature of FIFAization is the 'enabling [of] tighter connections within the transnational hierarchy of elites' (Hughson, J., Hughson, M., 2019: 57). While there is a semblance of pyramidal hierarchy and undoubted material benefits for those at the organisational apex, FIFAization operates via a global network made up of different sub-networks, which, although exhibiting a governance framework, tends to be flexibly regulated allowing for potential criticism to be nullified by weakly defined rules and codes of responsibility. Ultimately, FIFAization favours the continuity of organisational informality, to the extent that it affords convenient adjustment to external pressures, and the existence of 'institutional gaps' through which responsibility can be ducked while desired opportunities can be seized.

Our chapter maintains that FIFA has developed historically via the manoeuvrings of male elites who have effectively, and ongoingly, restructured the organisation in ways to entrench their own power and to reap the benefits from the global expansion and economic growth of football as a cultural industry (Hughson, J., Hughson, M., 2019). FIFA has undergone a number of key organisational changes matched to changes in leadership, from its European beginnings, to limited expansion under relatively conservative English leadership, to a significant shift to the 'Global South', under the presidency of J-M.F.G. Havelange of Brazil. While FIFA expanded its global reach and operation from the time of Havelange's presidency in 1974, it did so in a way consistent with 'disorganised capitalism' (Hughson, J., Hughson, M., 2019: 61) whereby national football associations are, to an extent, alleviated from answering to local regulatory mechanisms via protection from their affiliation with FIFA. Conversely, FIFA can use the complexity of its global network to shield its leadership from allegations of not only poor decision-making but also corruption. This occurred most tellingly under the presidency of Havelange's successor, Joseph Blatter. Following an investigation by the Swiss Attorney General's office in 2015 into irregular contractual arrangements between FIFA and UEFA (the Union of European Football Associations), Blatter was charged by the FIFA Ethics Committee with improper conduct and he was suspended from involvement in football administration for a period of eight years. Blatter argued against the decision,

claiming no corruption occurred 'in FIFA itself' (Hughson, J., Hughson, M., 2019: 63). Rather, he attributed wrongdoing to 'people who were working with FIFA'. Specifically, he pushed the blame onto parties working with the football confederations of South America and North America. Blatter also criticised the FIFA Ethics Committee for not allowing him to remain as President of FIFA so that he might bring the guilty parties to heel. This example highlights the readiness of a leader to keep FIFA aloof from the wider organisational workings when the occasion most suits. It is matched by an extraordinary and distorted understanding of leadership whereby the leader should not be held accountable when things go wrong at the organisational branches. In closer connection to the central organisational, Blatter seemed genuinely indignant with the FIFA Ethics Committee decision to remove him from the presidency. His reaction displayed an autocratic sense of entitlement, assuming the leader does no wrong and that the organisation should serve him. Blatter's response gives the impression that an ethics committee was only formed by FIFA because of the need to comply with external pressure for governance reform and compliance.

Blatter's response to his sanctioning was more than a reflection of stubborn personality. Prior to his presidency, Blatter served as technical director and then general secretary of FIFA from 1975 until succeeding Havelange in 1998. He was encultured into a FIFA leadership style that became increasingly autocratic and hostile to criticism under Havelange. The departure of Blatterhas supposedly augured in a new modus operandi under the leadership of Gianni Infantino (Hughson, J., Hughson, M., 2019: 64-66). While working for sixteen years in a senior administrative role for UEFA, Infantino served on an advisory committee for FIFA's reform. Upon assuming the presidency, Infantino stated the urgency of gender inequality reform within FIFA. An immediate initiative in this regard was the appointment of a woman, Fatma Samoura from Senegal, as FIFA Secretary-General. While this initiative was greeted as a positive reform, critics have warned against Infantino's heralding of progressive change being a diversion from potential continuation of old autocratic processes. His interference into FIFA's ethical governance, whereby the ruling council holds direct authority over the independent ethics committee, has been regarded as a worrying case in point. Infantino is undoubtedly savvier in dealing with the contemporary demands of organisational governance than his presidential predecessors, but awareness of compliance does not necessarily result in radical organisational change. Indeed, the handling of ethical procedure by the current FIFA leadership might suggest that cosmetic change has occurred while the old leadership culture, since at least the presidency of Havelenge, still has bearing and influence.

The main concern in our FIFA-related chapter is to reveal the embeddedness of FIFA's leadership culture, a culture that operates according to an 'intentional' default position whereby the leader, and those working closely with him, respond to pressures and crises in a way ultimately concerned with shoring up power and resultant personal privilege. This focus sheds an interesting light on the understanding and interpretation of 'sustainability'. As Marina stated in another study within the *Unsustainable Institutions of Men* book, 'the ideal of 'sustainability'…is clearly an ethical and legitimate goal', the problem arises when this ideal is 'interpreted and executed within concrete contexts of neoliberal globalisation' (Hughson, 2019: 104). Her case study of 'forest management' in Serbia shows how a project, officially proclaiming sustainability targets, sponsored by one of the world's major organisations putatively concerned with societal betterment, inverted the stated aims of 'sustainability' into outcomes that served the interests of financial corporations and related stakeholders within the transnational forestry industry. The real outcomes of the project were 'land grabbing' and silencing or ignoring local voices that might upset privileged interests. While this study of a particular limited-term project, occurring within one semi-peripheral European nation, may be quite distinct, it bares interesting comparison to FIFA's record on sustainability (or 'unsustainability'). Our chapter concludes by addressing FIFA's sustainability in relation to 'corporate responsibility':

> "If we work within a narrow understanding of 'corporate sustainability' to mean the maintenance of a business strategy that successfully keeps an organization going over time, enhances its financial position and serves the interests of its leadership, then FIFA may well be regarded as sustainable by such terms. However, if by 'corporate sustainability' we are concerned with more than financial success and narrow interest serving, in other words with the success of an organisation in operating ethically, transparently, democratically and with a view to serving the interests of the various stakeholders it deals with –then the assessment of FIFA would be very different. FIFA has, historically, been very much a male-dominated organisation, and given the case we have made for FIFA being corporately irresponsible by not pursuing the full range of human values and interests associated with its organisational operation, then we stand by our naming of FIFA as an 'unsustainable institution of men'." (Hughson, J., Hughson, M., 2019: 68).

Whether or not FIFA can overcome this accusation of 'unsustainability' will depend upon the genuineness with which the organisation commits to the agendas

that it has put in place. FIFA has tended to shift with the winds of topical concern by posturing on progressive issues as they come to prominence on the contemporary agenda. In response to 'corporate responsibility' becoming a buzz term during the 1990s, FIFA created a Corporate Social Responsibility department in 2005. More recently this has been renamed the Sustainability and Diversity department. The operations of FIFA in terms of both CSR and sustainability are largely driven by the need to be seen to comply with good governance and duty of care regarding World Cups (Woods, Stokes, 2019). These mega events have come under increasing critical glare and public scrutiny since the time of Blatter's presidency of FIFA to the extent that for each World Cup a specific 'sustainability strategy' has been prepared. The next FIFA men's World Cup is scheduled to be held in Qatar in 2022. The decision in favour of Qatar has proven controversial since its announcement in 2014 on various grounds including alleged corruption within the bidding process, the unsuitability of Qatar for the tournament because of extremely warm weather, and the poor treatment of indentured migrant labour in the construction of match venues (Hughson, 2016: 383). FIFA's sustainability strategy for the 2022 World Cup can be read as a means of addressing these concerns. The five key stated sustainability commitments are: 1) to develop human capital and safeguard worker's rights 2) to provide an inclusive tournament experience 3) to catalyse economic development 4) to deliver innovative environmental solutions 5) to set an example of good governance and ethical business practices (FIFA, 2020). While these commitments are announced as a 'vision', the very language used in the preface to the document, referring to the 'unique challenges' posed by the 2022 World Cup suggests a responsive rather than proactive approach. The document also mentions 'unparalleled opportunities to leave a lasting positive legacy beyond the event'. Reflection upon this legacy, in time to come, will provide an interesting means of testing out the sincerity of FIFA's sustainability commitment.

At around the time when Marina and I were completing our chapter on FIFA, a major controversy occurred within the sport of cricket. This involved a flagrant act of cheating during a match by players in the men's Australian representative team in a test match being played against the South African men's national team in Cape Town. The act of cheating and a subsequent lie told to the media by the Australia team captain about the item used to tamper with the ball created such a scandal as to warrant a statement being made by the Australian Prime Minister to denounce the action as unacceptable by sportspeople playing on behalf of their country. The public outcry was loudest in Australia, but it resonated in other countries where cricket is popular, mainly countries of the Commonwealth. Cricket is something of an unusual sport in terms of the strength it has in connection to national cultures

and the collective psyche. It was imported into Australia, India, the nations of the West Indies, and elsewhere, as a cultural dimension of the British imperial project. Despite the colonial forbearing of its history, cricket has been praised for the universal goodness of its values and how these values were adopted within localised contexts and turned back upon the British. The preeminent text in this regard is C.L.R. James's *Beyond a Boundary*, published in 1963. A more recent book by Ashis Nandy (2000), *The Tao of Cricket* bears a similar view, as indicated by the opening sentence, 'cricket is an Indian game accidentally discovered by the English'. Both James and Nandy rejected as simplistically inaccurate, the idea that cricket was a sport merely handed down by the English to the local inhabitants in colonised locations.

The development of cricket in Australia is very different to the experiences in India and the nations of the West Indies, particularly regarding matters of race. Yet, there also, the sport was not merely culturally implanted by the English but was developed in a very distinct way. In the Australian context cricket has been associated with the mythologised history of white settlement and notions of rebellion against English colonialism that are embedded within the tales of this history. The popular image is of Australians always being ready to dispense with the stiff formalities of English life and not to bow to the dictates of a master. In cricket, this has meant adopting unorthodox playing styles that go against instructed techniques and refusing to be obsequious to the faux gentlemanliness of conduct imposed on the sport by the English. The controversy that occurred in 2018 relates to this latter tendency within Australian cricket to challenge the imposition of traditional English ways of conduct. The outcry in Australia following the cheating incident in South Africa indicates, despite a general acceptance of informality, even rebelliousness, a cultural threshold was crossed. Exactly where the line is drawn is difficult to identify, but responses from the Australian public displayed a moral repugnance towards flagrant rule breaking and towards lying about the conduct. When the Australian Prime Minister, claiming to speak on behalf of the Australian public, castigated the players involved in the cheating episode, he suggested they had contravened the 'spirit of the game'. This actual term was used in the subsequent charges of misconduct taken against the players by the overseeing administrative body, The Board of Australian Cricket (CA). An underlying respect for the 'spirit of the game' goes back to the point above about cricket being believed to contain universal values that go beyond mere manners and courtesy. This was the boundary that the Australian players were deemed to have breached when the ball was illegally tampered with in Cape Town.

Marina knew nothing about cricket other than that it was a sport I followed online when major matches involving Australian representative teams were played. While football may be an unlikely topic within her research profile, for her to be involved in a study about cricket pushes this unlikeness to the extreme. However, when I informed her about the uproar over the cheating incident by Australian cricketers in South Africa, she quickly recognised the relevance to questions of masculinity and transnational sports organisations. Of course, the more general theme was fresh on our minds given the work we had done on FIFA. Marina was particularly interested, not so much in why leading cricket players would cheat to gain an advantage over an opposition team, but in how they could not have anticipated the opprobrium that would ensue if the cheating activity was exposed. This took us into a discussion about the culture of elite men's cricket in Australia. This was a theme addressed by journalistic writers who highlighted a collective psychology having developed over several years within the Australian men's cricket team. These writers claimed a group siege mentality had been fostered under subsequent coaching regimes, which heightened antipathy towards the teams of other countries and emphasised the importance of winning international matches over concerns with how the game should be played. After questioning me about the organisational aspects of cricket, Marina was confident that her theorising on 'transnational men' could go some way to explaining not only the cheating behaviour of the Australian cricketers and the public response, but also the implications for how cricket organisations will be impacted by the crisis moving forward. Over a few intensive planning sessions, which followed Marina learning more about the sport of cricket, we drafted handwritten notes setting out the structure for a paper and key points to be made regarding 'transnational masculinity'. I presented a preliminary version of the paper as an address at the *Cricket in the Twenty-first Century: Changing Horizons* conference at the University of Oxford in May 2019. Marina was scheduled to join me at the conference, but work commitments kept her in Serbia. A special issue of the Routledge published journal *Sport in Society* was planned in follow up to the conference. This provided an ideal publishing opportunity for our paper. As the deadline for submissions was not until spring 2020, we continued with other individual writing activities with a view to getting back to and completing the paper in February of that year. Unfortunately, it was around this time that Marina became ill and we were not able to resume work together as planned. I returned to writing the chapter from our home in Vrdnik in May 2020. Sadly, Marina passed away in June. The editors of the special issue kindly allowed an extension for the submission. I completed the paper in July and, following the usual long production

process of academic journals, it was published in mid-2021 (Hughson, J., Hughson, M., 2021).

What is the case for referring to professional cricket players as 'transnational men'? Historically, elite male Australian cricket players would advance through junior ranks of local and district levels of cricket competition to play for their home state and then the Australian national team. This arrangement has become much more complicated in recent decades due to the emergence of different forms of cricket matches. The traditional type of cricket match can last for a period of five days. A one-day form of cricket match was introduced in the 1970s, and in the 2000s a more limited match form lasting approximately three hours was officially sanctioned by the International Cricket Council (ICC). The drivers behind the emergence of these radically revised versions of cricket were commercial entrepreneurs who recognised that cricket could be made more attractive to a modern sport audience if it was sped up and played over a more limited time. These versions of the game were greeted reluctantly by traditionalists, who believed the beauty and grace of cricket play is lost when players are rushed towards attaining a result quickly. Despite subsequent wrangles between the official custodians of the sport and the impresarios who have favoured the newer versions, the three forms of cricket currently exist in relative harmony with leading international players appearing in competitions across each of these forms. The overall structure is too complicated to set out here, suffice to say that the professional life for a leading male cricket player is very different now to what it was for a player before the emergence of shortened forms of the game. Some Australian players will represent their country in all three forms of cricket as well as playing some long form games for their state team and also long form games for English county clubs during the Australian winter (cricket is traditionally a summer sport). They will also play the shortest version of cricket, known as T20, for commercially franchised teams in the competitions held in different countries. For example, some male Australian players have competed in T20 competitions in Australia, Bangladesh, the Caribbean, England, and India. They have become 'transnational men' in ways unimaginable for cricket players of previous generations.

Marina recognised that describing contemporary cricketers as 'transnational men' in this literal way was obvious enough. However, a fuller understanding of what this means regarding their professional personas and conduct requires consideration of the organisational and institutional contexts which circumscribe their activities as transnational (sports)men. In an earlier chapter co-authored with Jeff Hearn, Marina wrote of transnationalisation occurring across three domains,

'beyond, between and within nations' (Hearn, Blagojević, 2013). Cricket operates institutionally very much in this manner. From grassroots local, through to regional and state level competitions, it is played *within* nations. It has historically been played *between* nations in the long form of 'test' matches and series, the first official test match being played between Australia and England in Melbourne in 1877. Cricket is effectively played *beyond* nations in the crop of T20 competitions occurring in different countries and consisting of teams populated by a mix of leading players from one country or another. Within this mix an Australian player may be in a franchise team in India's India Premier League (IPL) along with players from India, England, Barbados, and other countries. He may also play, in the months prior to that competition, in Australia's Big Bash League (BBL). His BBL team may feature a different mix of the international players to the ones he plays with as teammates in the IPL. A rival from one competition may be a teammate in another. Upon learning of this dizzying array of team allegiances experienced by some contemporary leading cricket players, Marina offered the insight that while this might lead to a lessening of emotional investment by a player into any of the number of teams for which he plays, it may also result in a player's emotional investment being heightened for one of his teams. Marina was here zeroing in on the thought that the resort to cheating by Australian players in the test match in South Africa was indicative of a strengthened passion in playing for one's country. Her suggestion was that as players experience an overloaded demand in playing commitment, rather than their emotional investment being diluted or abandoned it will be 'upgraded' (Marina's term) for the team playing experience that means the most to them. Having come to understand the historical significance of cricket to national cultures, as romanticised as this may be, she accepted that as players sold their sporting labour for higher financial returns in the lucrative market of T20 franchise cricket, their culturally engrained love for the game would find its truest expression in the more traditional form of the sport.

This insight was not well-captured within the responses to what became known as the 'Sandpapergate' scandal (thus referred to because an Australian player attempted to alter the surface of the cricket ball by rubbing it with sandpaper). An official investigation into the episode commissioned by CA agreed with journalistic critics that the blame for what had occurred should not be placed entirely on the shoulders of players. As such the report, titled *Australian Cricket: A Matter of Balance* (The Ethics Centre, 2018), raised questions about the highly competitive culture of Australian men's cricket, which had developed over several years. This resulted, reasonably enough it would seem, in an indictment of coaches and former team captains as well as cricket administrators for allowing such a culture to take root. Administrators were accused especially of emphasising the importance of

winning. The report referred to this imperative not by the familiar term of 'win at all costs', but as 'winning without counting the costs.' The preference for the latter term suggests cheating was never encouraged but that the focus on having to win detached Australian players from moral concerns about how the game should be played. This eventually blinded some players from seeing the wrongness and unacceptability of cheating. A section of *A Matter of Balance* discusses the Australian men's cricket team existing within a 'gilded bubble', cut off for long periods from family and 'the rhythm of ordinary life'. The privilege and wealth enjoyed by these players is also said to isolate them from the vast majority of 'less gifted' players who not only experience cricket as just an aspect of their lives, but who also have a truer appreciation of the significance of cricket within Australian cultural life. Recommendations are made in the conclusion of the report as to how the bubble mentality may be penetrated to reacquaint players with their cultural responsibility. These recommendations include converting the monetary bonuses paid to players into investment in grassroots cricket and that players receive ethical tuition into understanding the 'spirit of the game', and as to how this spirit should guide their on-field and off-field conduct, the latter including their relationships with both fans and sponsors.

A Matter of Balance also included findings regarding the administration of Australian cricket. The most damning of these recommendations being that the leadership of CA must accept its share of responsibility for the cheating incident that occurred in South Africa. The finding explicitly refrains from indicting individual administrators from 'personal culpability' but called for a more demonstrative display of leadership and accountability in the future. This may have been intended to protect cricket administrators from penalty or sanction, but, in subsequent months, four of CA's board members were stood down and two other executives and the CEO resigned. This is a significant outcome regarding the question of sustainability. Although *A Matter of Balance* may have been commissioned by CA as a means of maintaining organisational stability in the wake of strident media led criticism, the findings effectively exposed the ruling body as an 'unsustainable institution of men'. Although the report stopped short of calling for leadership change, this was the ultimate outcome. We thus have an interesting example from within the world of sport where a review commissioned by a peak level organisation, even where it sets the terms of reference, is not a guaranteed means of buffering the organisational leadership from losing their positions. The high public profile and resultant media glare on popular sports is increasingly bringing the leaderships of organisations such as CA, the ICC and, for that matter, FIFA to greater accountability than had previously been the case. The institutions of sport, along with those in other fields within popular culture, such as the film

and television industry, are coming under increasing pressure to reform long entrenched practices.

However, as Marina pointed out in our discussions, transnationalism remains as a complication and a potentially major impediment against meaningful qualitative change. The unfolding of the Australian cricket scandal is a case in point. As the furore following the occurrence of the cheating incident by the Australian cricket players rapidly developed, it at first seemed the responsibility for issuing penalties would rest with the ICC. In some ways the ICC seemed the appropriate body to adjudicate, given that the incident had occurred during an officially sanctioned test match played between two countries under the ICC's jurisdiction. Furthermore, it could be regarded as a neutral body to assess the episode and make a deliberation. Despite this, the responsibility was shifted back onto CA to deliberate, based on the rationale that the onus for dealing with the matter ultimately rested upon the national administrative body for cricket rather that the overarching international organisation. Perhaps ironically, this resulted in the three players adjudged to be responsible for the cheating receiving much longer suspensions from competitive cricket than they would have been likely to receive from the ICC. This being so because CA surely realized that to do anything other than hand down harsh penalties would have resulted in accusations of being too lenient on the players and would potentially have led to more immediate calls for cricket administrators to be held directly accountable for what had happened.

Although strong penalties were issued and while the leading figures of CA were ultimately held accountable for what some media commentators had described as the growth of 'toxic masculinity' within Australian cricket culture, the wider transnational context within which national cricket cultures have been recalibrated did not come onto the table for discussion or review. This was the point Marina was getting at when she quizzed me about the various playing commitments of contemporary international players. To reiterate, Marina believed it was possible that in an environment where leading players earn large amounts of money for playing in circus like tournaments for franchise based teams, their heartfelt commitment is likely to be exaggerated for the form of cricket they believe to be more genuine and meaningful in the quest for sporting glory. This is not to dispute the finding that the elite Australian players inhabit a 'gilded bubble', but to suggest that the guilty players did not cheat because they have a disregard for 'the spirit of the game' or a total disconnection from the followers of Australian cricket. Living within the 'gilded bubble' may have distorted their vision but it does not mean that their behaviour was removed from an ambition to win the match for the Australian public rather than merely for their own benefit. Their cheating may, indeed, have

reflected their unwitting desire to maintain a grasp on a sporting relevance otherwise lost within the myriad of quick fire cricket competitions within which they partake.

The organisational workings of international cricket are tellingly exposed in the award-winning documentary *Death of a Gentleman* (2015). The title of the film reflects its finding that the amateur gentleman tradition for which cricket is renowned has given way to the avarice of those who run the game. The investigative journalistic approach of the filmmakers reveals a tripartite control over international elite cricket by the boards of Australia, England, and India. These boards rule not only over the official matches played between nations, but over the lucrative T20 competitions played in their respective countries. The situation in India has been scandalised by conflicts of interest with overlapping ownership irregularities, nepotistic appointments to senior positions and related accusations equivalent to insider training. In keeping with the familiar criticism of 'transnational institutions of men', the complexity of the organisational and business relationship arrangements between the ICC, the national Boards, and the respective cricket competitions, has been used to shield leaders from accusations of wrongdoing. A further point, brought to light by the documentary, is that little has been done by the ICC to expand the playing base of cricket globally, even in countries such as China where potentially large fan bases exist. It stands to reason that the failure to follow up on the opportunity to spread cricket internationally is that the interests of current leaders are better suited by elite cricket competitions remaining tightly under their control and being played in their respective countries.

Marina did not see the *Death of a Gentleman* documentary, but she did query me as to why the administrative leadership of international cricket had not attempted to expand the sport globally in the way FIFA had done with football. I explained to her how the history of cricket, entangled as it is with the story of British empire, had 'naturally' limited cricket's global popularity in contrast with that of football. Marina accepted the significance of these differing cultural histories, but she would not abide a historical determinist explanation. She referred to the contrasting developments of football and cricket occurring according to an 'inverse intentionality' of the men in charge of these sports. By this she meant that FIFA expanded football globally for the intended benefit of its leadership, while cricket had not followed an expansionist model because its leadership perceived their benefits would be best served by contraction rather than growth. The revelations of *Death of a Gentleman* show that her suspicions were well founded. As our published paper on cricket focussed on the cheating scandal, we did not pursue the

issue of cricket's containment, but Marina's insights put this onto the agenda for further research.

Marina believed, despite their differences, the peak organisational bodies for both football and cricket work in ways to extract benefits for leaders that are indicative of the characteristic traits of 'transnational institutions of men'. These include:

1. An increased privatisation of 'public goods'. Sport is widely regarded as holding great cultural significance to many people within a nation. It is on this basis that governments make a case for investing large amounts of money into sports for such occasions as the Olympic Games. Football in Britain has been referred to as the 'people's game' (Walvin, 1975). This naming could apply to the popularity of football in many countries around the world. For cricket, such an attribution is more limited, but in countries where it is popular, for example Australia and India, the 'people's game' is an applicable term. If this were not so, the furore following the cheating incident by Australian cricketers in Cape Town would not have occurred. However, the large financial stakes involved in media rights for major football and cricket matches has involved an increasing withdrawal from free-to-air television broadcasting. However, both football and cricket have been protected in important ways by state regulation. For example, in the UK the matches of the football World Cup finals tournaments (both men's and women's) hold the status of 'listed event' and must be shown on free-to-air television. Test cricket broadcasting is protected in a similar way in Australia. Nevertheless, organisations such as FIFA can extract a large financial return from media companies, which in turn, set demands on how tournaments will be run. There is thus a tension between the private and public 'ownership' of sport.

2. A steepening of the pyramid of power. FIFA's semblance of institutional democratisation, via the global expansion of its organisational network, has been accompanied by a heightening of autocratic control. As revealed by the investigation in *Death of a Gentleman*, power relations within world cricket have been narrowed in the interests of the governing boards of three countries.

3. The relativisation of organisational values and ethics. At a time when greater external scrutiny is being placed onto global organisations, both FIFA, and the ICC and the national cricketing bodies show preparedness, when possible, to rely on organisational complexity to avoid answering up to ethical commitments.

4. Vagueness in governance. As with the circumventing of ethical compliance, both FIFA and the major cricket bodies have relied on the complexity of their organisational networks to avoid clear-cut commitments to 'good governance'.

5. 'Intentionality' in power building and the pursuit of self-interest. While the complex arrangements of modernity might incline us to think of organisational change and readjustment needing to occur to 'keep up with the times', such an allowance in thought should not blind us to the reality of decision-making being made by those in power often with a view to shoring up their institutional power and maximising their self-interests. Leaderships within FIFA and world cricket have both been seen to have manipulated the changing environments of their sports for personal benefit.

The conclusion we draw seems, on the one hand, to be quite pessimistic. It is a testament to the enduring tendency of powerful men to act within organisations according to a sense of entitlement, doing so strategically in ways to constantly manipulate situations, internal and external, to their own advantage. Marina did not believe men were naturally predisposed towards autocracy, power grabbing and the pursuit of self-interest. She believed this capacity was socio-culturally acquired and that certain men who end up in leadership roles will have learnt how to act acquisitively and exploitatively, often from a young age. It is unlikely that such men, when in leadership roles, will auger in positive and truly progressive change. This is not to say that change will not come, but that it cannot be relied upon to come from within. External pressure remains all important. Although peak sports bodies like FIFA in football and CA in cricket have manoeuvred in ways to protect themselves against crises, they struggle to do so. Public activism and journalistic and academic scrutiny can maintain pressure and thus play key roles in holding these sports bodies accountable to governance and conduct conducive to sport being genuinely regarded and treated as a matter of 'public good'. Especially important, as evinced by the example of free-to-air broadcasting, is the role of the state being prepared to limit the privatisation of sports as a matter of national interest. Furthermore, meaningful democratic reform is needed to breakdown the perpetual autocratic tendency within these organisations. The appointments to boards of women and men committed to sports being more than lucrative businesses is crucial. As Marina acknowledged in our conversations, the global popularity of sports ensure they will be governed as transnational institutions, for better or worse. Importantly, though, the latter side of the equation will only be reduced once we are able to recognize sports moving beyond the control of 'transnational institutions of men'.

Literature

Death of a Gentleman (2015) [DVD], Collins, S., Kimber, J., and Blank, J. (directors). London: Dartmouth Films.

FIFA (2020) *FIFA World Cup Qatar 2022*. Zurich: FIFA.

Hearn, J. (2021) Obituary: Marina Hughson (Blagojević) (1958-2020), *NORMA: International Journal for Masculinity Studies*, 16(1): 73-74.

Hearn, J., Blagojević, M. (2013) Introducing and Rethinking Transnational Men, In: Hearn, J., Blagojević, M., Harrison, K. (eds.) *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*. London: Routledge: 1-24.

Hearn, J., Hughson, M., del Aguila, E.V. (2019) Introduction: Unsustainable Institutions of Men, In: Hearn, J., del Aguila, E.V., Hughson, M. (eds.) *Unsustainable Institutions of Men: Transnational Dispersed Centres, Gender Power, Contradictions*. London: Routledge: 1-21.

Hughson, J. (2016) FIFA and the World Cup, In: Hughson, J., Moore, K., Spaaij, R., Maguire, J. (eds.) *The Routledge Handbook of Football Studies*. London: Routledge: 377-387.

Hughson, M. (2019) Intentional Impossibility: Sustainable Transnational (Male) Clientelism Versus an Unsustainable Environment, In: Hearn, J., del Aguila, E.V., Hughson, M. (eds.) *Unsustainable Institutions of Men: Transnational Dispersed Centres, Gender Power, Contradictions*. London: Routledge: 104-118.

Hughson, J., and Hughson, M. (2019) Transnational Football's Male Elite: The Unsustainability of FIFA?, in Hearn, J., del Aguila, E.V., Hughson, M. (eds.) *Unsustainable Institutions of Men: Transnational Dispersed Centres, Gender Power, Contradictions*. London: Routledge: 55-70.

Hughson, J., Hughson, M. (2021) Beyond the Boundary: The Sandpapergate Scandal and the Limits of Transnational Masculinity, *Sport in Society*, 24: 8.

James, C.L.R. (1963) *Beyond a Boundary*. London: Hutchinson.

Nandy, A. (2000) *The Tao of Cricket: On Games of Destiny and the Destiny of Games*. New Delhi: Oxford University Press.

The Ethics Centre (2018) *Australian Cricket: A Matter of Balance. A Report Commissioned for the Board of Australian Cricket*. Sydney: The Ethics Centre.

Walvin, J. (1975) *The People's Game: A Social History of British Football*. London: Allen Lane.

John Hughson: *More (or less) than a Game? Considering the Implications of 'Transnational Masculinity' for the Playing and Organizing of Contemporary Elite Sport*

Woods, C.L., Stokes, A.Q. (2019) For the Game, For the World: An Analysis of FIFA's CSR Initiatives, *Public Relations Inquiry*, 8(1): 49-85.

VIŠE (ILI MANJE) OD IGRE? RAZMATRANJE IMPLIKACIJA 'TRANSNACIONALNOG MASKULINITETA' ZA BAVLJENJE I ORGANIZOVANJE SAVREMENOG ELITNOG SPORTA

Sport nije bila oblast života za koju je Marina Hughson bila lično mnogo zainteresovana. Međutim, kao sociološkinja, Marina je sve više počela da prepoznaje koliko je sport popularan među ljudima širom sveta. To je rezultiralo Marininim interesovanjem za to na koji način bi njen teorijski rad mogao da se iskoristi za objašnjenje sporta kao socijalnog fenomena. Iako je prepoznavala da sportske aktivnosti donose puno zadovoljstva ljudima, kako učesnicima tako i gledaocima, Marina je ipak postala zabrinuta za to što sport, kada je institucionalizovan, postaje instrument moći u rukama organizacione elite. Radeći zajedno sa John Hughson-om, Marina je primenila svoje ideje o 'transnacionalnom maskulinitetu' i 'transnacionalnim muškim institucijama' na sportske asocijacije u fudbalu i kriketu i njihova administrativna tela. U ovom radu je dat prikaz dve publikacije koje su proistikle iz te analize, dok se u zaključku daje osvrt na implikacije nalaza ovih analiza za buduće studije sporta u transnacionalnom kontekstu.

Ključne reči: fudbal, kriket, sport, FIFAizacija, translacionalni muškarci, maskulinitet, organizacije.

THE UNIVERSITY AS A MASCULINE HEGEMONY: NOTES FROM INDIA

Prem KUMAR VIJAYAN

One of the central arguments of my recent book, Gender and Hindu Nationalism: Understanding Masculine Hegemony, is that all hegemonic formations are also gendered hegemonies, or masculine hegemonies. This paper attempts to elaborate this formulation in the context of the university, both as an idea and as a real-world space. Universities are – at least theoretically – supposed to be gender-neutral and heterogenised spaces that ostensibly encourage questioning, tolerate dissent and support the co-existence of diverse, even contradictory perspectives. The paper argues that, contrary to such expectations, universities are structured and operationalised as strongly gendered sites, implicitly and explicitly upholding the hegemonic perspectives and dispositions that prevail outside them. It also argues that at least one reason for this is the relation of knowledge to power; another is the relation of knowledge to money – and consequently, the attendant implications of these for the institutionalisation of knowledge in the disciplinary and organisational structures of universities, and in its financial arrangements. A further significant factor in the production and dissemination of knowledge in universities is the role of such institutions in the containment and regulation of knowledge. The paper tries to explicate these questions by referring to the structures and dynamics of specific universities in India. Finally, the paper seeks to use the analytical framework of 'masculine hegemony' to unravel the mechanisms by which such gendered hegemonies are perpetuated even within spaces like the university, and argues that sites of knowledge transmission like universities serve ultimately to perpetuate the masculine hegemonies that they are molded by.

***Keywords**: Masculine hegemony, university higher education, knowledge production, India.*

In some ways, this article is an extension of conversations I had with prof. Marina Blagojević Hughson, when we were both visiting scholars at the Centre for Gender Excellence (GEXcel) at Linköping University, Sweden. I was on a doctoral fellowship, and Marina was a senior fellow, but she never allowed any sense of hierarchy to interfere in our relations. I remember her as being a bright presence, not given to speaking too much, but speaking firmly, decisively and thoughtfully,

whenever she did – and with acerbic wit, when the occasion required it. Among the various points of discussion, I remember in particular her preoccupation with the conditions under which knowledge is produced in institutions of higher learning, and specifically, the gender politics inherent to those conditions. This article, while addressing some of those issues, approaches them from a different direction than Marina's own work; nevertheless, I doubt it would be what it is without those conversations with her. I write this, therefore, in her memory.

In most places around the world, and especially in nation-states that self-identify as 'liberal democracies', universities are understood as, and supposed to be, open, gender-neutral and demographically varied spaces. Further, they are supposed to encourage questioning, tolerate dissent and support the co-existence of diverse, even contradictory perspectives. Yet, over the last decade or so, there has been an increasing sense, internationally, that universities around the world are becoming closed, intolerant spaces (Jolley, 2015). This article focuses on this apparent 'transformation', as it has been (perceived to be) occurring in India – i.e., why the university was perceived to be open, tolerant, etc., in the first instance; what happened to change that perception; and the current situation, in India. It uses the Indian case to analyse this perception of transformation, historically as well in terms of its contemporary dynamics – its reasons and implications. It argues (perhaps counter-intuitively) that, contrary to popular assumptions, university spaces, structures, and their functioning, are inherently, i.e., in their organisational apparatus itself, designed to facilitate closure. It outlines some of the ways in which this facilitation happens (or can be made to), and how this has emerged historically, as part of the evolution of the institution of the university. It then proposes some possible reasons for the apparent invisibility of this inherent orientation of the university towards closure, and for the concomitant perception that it is an open, democratic space. It also examines the apparent 'transformation', from its putative 'openness' to 'becoming' a blatantly restrictive, even repressive, space, as well as some implications of that 'transformation', in the context of India.

Ever since universities were first set up, specifically in Europe[1], they have been cloistered, separated from the social mainstream. This was only partly a matter of physical and residential separation. That is, for various reasons, the members of the university were often allowed to, if not required to, stay on the campus – thus necessitating an even starker separation of physical space. As, if not more

[1] There is an active debate on where the university as an institution was first established, with some evidence that such institutions existed in India (Siddiqui, 2012) and elsewhere (Verger, 2003) well before the first university was founded in Europe in 1088 in Bologna (Tucker, 2021) Although the argument here could apply to the history of universities anywhere in the world, I am focusing on the European model because it is the most prevalent one today, certainly in India.

importantly, it was about the deliberate cultivation of a *mentality* of separation, a mental apartness amounting to aloofness. Arguably, this arose from the perception – both, self-perception and perception by others – as the producers, disseminators and reproducers of knowledge, including knowledge of the possible applications of that knowledge. This (self-)perception was, and continues to be, reinforced through the cultivation of a culture of apparent openness, the espousal of debate and dissent, ostensibly in the spirit of the unhindered pursuit and production of knowledge. Indeed, the aloofness from the social mainstream is paradoxically seen as a precondition for the culture of openness – i.e., the pressures that can create closures and silences in the social mainstream are perceived to be kept out by adopting the mentality of separation, even if not always through actual physical distance. The social mainstream in turn, tends to respect the university's insistence on separation partly because of the implicit understanding that it too, will eventually benefit from the pursuit of knowledge undertaken in the universities; and partly because the university also serves as a quarantining space, where possible and/or potentially anti-social elements, organisations, activities, experiments and ideas can be safely dealt with and 'schooled' – a point I return to later.

An additional implication of this mentality of separation is that it allows, even encourages the perception that the intellectual pursuits of the university must be insulated from the distractions of the non-intellectual pursuits of the social mainstream. Arguably, this need to insulate the production, dissemination and reproduction of knowledge stems from the perception that 'knowledge itself is power', in the famous words of the sixteenth century English philosopher Francis Bacon. What 'power' refers to in practice is the ability to use and apply information to achieve a sense of control in and over the world of the social mainstream (Schieman, Plickert, 2008). The coexistence of these two cultures – of separation from the mainstream, and of openness within the university space – is not unrelated to Snow's idea of the 'two cultures' of 'science' versus the 'arts' (Snow, 1959), in the sense that the arts and social sciences are arguably closer in their concerns to the everyday world outside the university.[2] This implies that the very separation that Snow remarks on is at least partly a consequence of the separation of the space of the university from the social mainstream, whether that separation is an actual, physical one, or an ideological one – a mentality. Furthermore, the separation from the social mainstream ensures that acquiring the ability to use and

[2] It is worth noting that even by the 1950s, the idea of the social sciences as a disciplinary field separate from the humanities had still not gained enough traction for Snow to refer to it as distinct - although, in the revised version of 1964, Snow did express regret that he hadn't taken into account this emergent field as a "third culture".

apply information (as noted above) is not easy, insofar as it requires (at least a temporary) separation from the social mainstream; at the same time, once the separation is undertaken – i.e., once the student is enrolled in the university, or the teacher/researcher is employed by it – unreserved access to knowledge is promised (albeit a promise not always delivered on). Thus, even as knowledge dissemination within the university space is perceived and possibly encouraged to be more democratic, the first step in the possibility of closure of the university – its transformation into an explicitly undemocratic space – is already evident in its separation from the mainstream itself.

Significantly, the cultivation of these cultures of aloofness and separation is likely to be more in what are self-identified as 'democratic' societies, i.e., where state authority is always perceived to be subject to challenge and accountability by the people. Further, a survey of such self-identified 'democratic' societies would probably show that, the more intense the self-identification as 'democratic', the more pervasive the perception of their university spaces as 'open', 'tolerant', etc. This is what leads to Judith Butler, for instance, arguing that 'the struggle for academic freedom is the struggle for democracy' (Butler, 2018).[3] That is, for such societies, a crucial aspect of appearing 'democratic' is to appear to allow themselves – and especially their state apparatuses – to be studied and critiqued, as objects of knowledge, in their universities. It is also likely to be seen, conversely, that the more explicitly authoritarian a state, the more controlled the production, dissemination and reproduction of knowledge in its universities. In other words, the pursuit of knowledge in such societies is subject to licensing by the state. But whether in 'democratic' societies or 'non-democratic' ones, even if physical separation does not always avail in every case, the cultivation of the mentality of separation is certainly found in universities everywhere.

This separation of space is true of many, if not all, universities in India; and the cultivation of the sense of separation is certainly ubiquitously true. According to the *Report of the University Education Commission, 1948-1949* (1962 [1950]), also known as the Radhakrishnan Commission Report (RCR), which is one of the earliest state policy documents on higher education (hereafter, HE),

> "Higher education is, undoubtedly, an obligation of the State but State aid is not to be confused with State control over academic policies and practices. Intellectual progress demands the maintenance of the spirit of free inquiry.

[3]See also the UNESCO's 'About Freedom of Information' webpage at http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/freedom-of-expression/freedom-of-information/about/ for the importance given to information and knowledge in the constitution of democracies; and Blessinger and de Wit (Blessinger, de Wit, 2018) for the relation between academic freedom and democracy.

> The pursuit and practice of truth regardless of consequences has been the ambition of universities." (RCR, 1962: 47).

In other words, HE in general and universities in particular are seen to require complete freedom from the same state control that is otherwise exercised over the social mainstream. That is, universities should not be interfered with, not just by the social mainstream, but by the state itself, in their 'maintenance of the spirit of free inquiry' and 'the pursuit and practice of truth' – i.e., the pursuit of knowledge. Compare this with more recent reports like this one:

> "Improvement of access along with equity and excellence, the adoption of state-specific strategies, enhancing the relevance of higher education through curriculum reforms, vocationalisation, information technology, quality of research, networking and distance education are some of the main policy initiatives of the higher education sector." (Department of Higher Education, 2011: 3).

Or this one:

> "Instilling knowledge of India and its varied social, cultural, and technological needs, its inimitable artistic, language, and knowledge traditions, and its strong ethics in India's young people is considered critical for purposes of national pride, self-confidence, self-knowledge, cooperation, and integration." (Ministry of Human Resource Development, 2020: 4).

In both cases, HE is conceived of as narrow specialisations that in turn are focused on relevance and applicability, on the one hand, and as a quasi-propagandist medium through which to inculcate nationalism – a far way from the lofty freedoms conceived of for HE in the earlier, RCR report. We can observe here an instance of the point made earlier, viz., 'the more explicitly authoritarian a state, the more controlled the production, dissemination and reproduction of knowledge in its universities. In other words, the pursuit of knowledge in such societies is subject to licensing by the state.' The question here is, how did this 'transformation', from the more 'democratic' RCR to the far less 'democratic' NEP, happen, over the roughly six decades from 1960 to the present?

To address this question, we need to look at the massive transformations that take place in the Indian socio-polity during this period, that consequently affect the meanings and orientations of HE in general, and the perception of the function of universities in particular. The state-centric vision of the RCR is a clear reflection of the state-centric, command economy of the Nehruvian state of the 1950s and 1960s. It placed the onus for driving education at every level on the state, so that

private participation in HE in particular was seen as either elitist, or commercially oriented, or both. The next major attempt to revisit the state's conception of HE is in *The Report of the Education Commission*, 1964-66 (1970), popularly known as the Kothari Commission Report (KoCR). Here, we see the beginnings of a change in the conception of HE:

> "The most important and urgent reform needed in education is to transform it, to endeavor to relate it to the life, needs and aspirations of the people and thereby make it the powerful instrument of social, economic and cultural transformation necessary for the realization of the national goals. For this purpose, education should be developed so as to increase productivity, achieve social and national integration, accelerate the process of modernization and cultivate social, moral and spiritual values." (Ministry of Education, 1970: 33).

Already here we see the beginnings of a more instrumental, utilitarian vision of HE. Without being simplistic, one may yet see this as part of a larger socio-political response to the waning of the Nehruvian model of governance in the 1960s, especially in the political instability that followed the death of the then prime minister, Jawaharlal Nehru. A brief sketch of those developments would be as follows: the period immediately after Nehru's death, and a little later, when his daughter Indira Gandhi was establishing herself politically, saw a surge of violence of different kinds. These included linguistic-communal violence, religious-communal violence, caste-based violence, ethnic insurgencies (especially in Kashmir and the north-eastern states) as well as the left-wing extremist violence that came to be known as Naxalism[4] (Vijayan, 2020). The change in orientation in the KoCR is evidently in response to these fissiparous tendencies, and keeping the integrity of the nation in focus.

These developments had somewhat contradictory consequences: on the one hand, they led to an increasing emphasis on the need for state control and supervision of HE, 'for the realization of the national goals'. However, this period (i.e., from the 1970s to the 1990s) also sees the state coming under pressure on various fronts, including a war with Pakistan in 1972; crop failures leading to the weakening of the economy; political turmoil leading to the declaration of Emergency in 1975; the gradual growth of Hindu chauvinism and communalism threatening its professed secular orientation; and so on. Thus, on the other hand, we find this state, given its thinly spread resources, increasingly looking for alternative strategies to develop the HE sector. Not surprisingly, it did not take long for private players to step up to meet the increasing demand for education left

[4]After the village in West Bengal, Naxalbari, where it originated and then spread across eastern India.

unfulfilled by the state. 'Indian authorities have traditionally not held favourable views of private higher education, but fiscal exhaustion and mounting demand caused the Indian government to allow private HEIs [Higher Education Institutions] to operate in India in the 1980s. Since then the private sector has grown drastically' (Trines, 2018). However,

> "The bulk of students (nearly two-thirds) are enrolled in arts and science, with another 18 percent in commerce/management…. This is of some importance because most "private investment" in higher education is concentrated in engineering, medicine and management and consequently does little for the majority of students." (Kapur, Mehta, 2004: 4).

This specialisation of private investment is of particular significance because it is also a deeply gendered specialisation.

Data from the Government of India indicate a pattern of skewed gendering in HE. According to this, women's enrolment in HE began to grow decisively from the 1980s, and quite rapidly from the 1990s (UGC, 2018) to reach almost 50% by 2019 (Ministry of Human Resource Development, 2019). However, the bulk of this enrolment was in the humanities, and in state-run HEIs; even today, the percentage of female students in private HEIs, and especially those focused on 'professional'[5] courses like medicine, engineering and management, remains substantially less than the percentage of male students. The following table shows us the sex-based distribution in the major disciplines of HE:

[5]The word 'professional' is in quote marks throughout this article, to indicate that the dichotomy between professional and non-professional is not really a tenable one, from the perspective of the white-collar job market, which is where most graduates in these fields seek employment.

Table 1: Females per 100 male students in major disciplines at the undergraduate and postgraduate levels

Programme	**2014-15**	**2015-16**	**2016-17**	**2017-18**	**2018-19**
BA – Bachelor of Arts	118	118	121	124	126
BCA – Bachelor of Computer Applications	64	65	75	73	70
BBA – Bachelor of Business Administration	75	76	66	67	67
BCom – Bachelor of Commerce	86	90	93	96	99
BEd – Bachelor of Education	188	197	203	200	207
BPharm – Bachelor of Pharmacy	85	85	83	82	79
BSc Nursing – Bachelor of Science in Nursing	462	445	384	379	358
BSc – Bachelor of Science	93	93	94	100	106
BTech – Bachelor of Technology	39	38	39	38	40
LLB – Bachelor of Law	44	44	47	47	49
MBBS – Bachelor of Medicine & Surgery	95	97	99	101	106
MA – Master of Arts	154	165	169	173	180
MBA – Master of Business Administration	58	61	62	70	75
MCom – Master of Commerce	145	148	158	168	179
MSc – Master of Science	147	157	167	171	174
MTech – Master of Technology	64	64	67	55	54

(Ministry of Human Resource Development, 2019: 40)

Furthermore, in the words of the Ministry of Human Resource Development itself, the

> "Share of female students is lowest for Institutes of National Importance (23.93%) followed by Deemed Universities Government (33.56%) [both of which have substantial private presence] and State Private Universities (34.36%), whereas the share of female students for Institutes under State Legislative Act is 61.3%. Share of female students in State Public Universities is 50.09% and in Central Universities it is 47.37%." (Ministry of Human Resource Development, 2019: 24).

Several reasons have been advanced for this: 'expenditure on higher education increases with household income; is higher if the student is a male, is pursuing postgraduate education compared to vocational education and if the institution attending is private (aided/unaided) over government institutions.' (Duraisamy, P., Duraisamy, M., 2016: 154) This gender bias seems to be a continuation of the skewed sex ratio in India; the overall sex-ratio of India steadily favours males, at approximately 900 females to 1000 males, and is projected to continue to do so in the near future (National Commission on Population, 2019: 39). In this sense, the gender bias in HE is also an exacerbation of the gender bias that leads to the perpetuation of the biased sex-ratio.

What the above data shows clearly is that (a) just as HE seems to be heading towards greater gender equitability, we find the state gradually beginning to withdraw from certain crucial areas of the HE sector, namely the 'professional'

courses; and (b) even as the space of the university remains separated (physically and/or ideologically) – and in this sense, closed – from the social mainstream, its structures and institutions reflect the same patterns of gendering and gender-biases as the social mainstream it seeks to keep out. To elaborate these points, and taking the first point first:

> "One estimate of the kind of returns expected by the private sector from investment in HE in India is stated thus: 'the overall market for higher education is projected to be worth USD 115 billion in the next ten years'[6] – or, in Indian terms, at current conversion rates, approximately INR 708,906 crores, or approximately 70,000 crores[7] per year – which is, roughly, an annual profit of about INR 20,000 crores." (Vijayan, 2016: 67).

Bearing in mind that the private sector is mainly interested in investing in 'professional' courses, which, as we have already noted, are dominated by males, women's access to HE is set to suffer in both qualitative and quantitative terms. Further, unlike the state, which (ostensibly at least) invests in HE for the greater development of the nation and its populace as a whole, the private sector invests in HE (or anywhere else, for that matter) almost solely for profit, or for benefits accruing from fulfilling certain stipulated requirements of corporate social responsibility (CSR). This effectively means that the entire populace outside of the middle-class, as well as on its lower margins, are more or less excluded from access to HE.

This brings us to the elaboration of the second point: this kind of class-based exclusion (whether it is intentional or not is not immediately relevant) already has the gender- and sex-biases noted above coded into it. This produces two scenarios, both of which are detrimental to gender equitability: one, that even if some of the excluded populace do manage to gain access to privatised HEIs – say, through scholarships, or affirmative action programmes in admission – the existing sex- and gender-biases will ensure that the vast majority of women from the excluded populace will continue to remain excluded from privatised HEIs, or pushed into non-'professional' courses run by state funded HEIs. An additional implication here is that, even within the middle-classes that do have access to privatised HEIs, priority and preference will be given to male children gaining education in 'professional' courses, leaving female children to pursue degrees in non-'professional' courses with fewer career options and possibilities of employment.

[6]See the India Brand Equity Foundation's document, 'Education Sector in India', p. 16. Significantly, this was the only document that this author could find that explicitly stated an estimate of the expected returns on investment in HE – suggesting an unwillingness that is perhaps a tacit awareness of the possible political fallout of reconceptualising HE as a marketable product, rather than as a public good.
[7]1 crore = 10,000,000.

The second implication is that, these economic programmes for HE will effectively exacerbate and further perpetuate the exclusionary gender and class dynamics already at work in the larger socius, both, in the mainstream as well as – perhaps even more so – in its margins. This is because HE, instead of serving as an instrument of, and a means to, correcting the gender- and sex-biases in the larger socius, especially against women, serves to replicate them, and even intensify those biases by validating them with the suggestion that 'knowledge' itself is gendered.

Here then, we see the overlaps and intersections between two sets of relations: on the one hand, the relations of knowledge to money, and on the other, the relations of knowledge to power. The tendencies to coax and/or coerce female students to enrol in non-'professional' courses, and especially in the humanities and social sciences; to dissuade them from enrolling, and/or actively hinder their attempts to enrol, in the sciences, and especially in the 'professional' courses; to encourage them to consider their education as assets only for the marriage market – these and other related tendencies in the enrolment of students in HE, are indicators of the extent to which the relations of knowledge to power are deeply gendered. However, the rot goes deeper than just the level of enrolment, in the HE system: a special issue of the journal *Gender, Work & Organization* titled 'Gender, knowledge production and knowledge work' (Cullen et al., 2019), is – as the title makes clear – dedicated to the exploration of the working of gender in the work of knowledge and knowledge production. The editors, Pauline Cullen, Myra Marx Ferree and Mieke Verloo, in their introduction, note that gendering in HE is not just at the level of fields of knowledge, or student admissions, but at the level of employment, career determinations and indeed, the cooptation of feminism itself, into the process of gendering the institutions of HE:

> "knowledge about gender and gender equality circulates in public debates that promote a business case for greater gender equality at the expense of more transformative feminist knowledge about intersectional inequalities" (Cullen et al., 2019: 766).

That is, "knowledge work itself has a role in the maintenance of gender relations, structures, practices and inequalities" (Cullen et al., 2019: 766) Here we see that gender-awareness and -studies, rather than becoming a means to ensure equitability, themselves become counters in the power relations that shape HE. Cullen, et al also remark on another crucial form of sex- and gender-discrimination in HE, viz., the difficulties faced by 'academic mothers' in balancing issues like maternity leave and child-care, with academic performance and productivity (Cullen et al., 2019: 767).

The interconnections and overlaps between knowledge, finance and power, especially in relation to gender, could not be clearer. As these overlaps and intersections grow and intensify, one significant implication is that the processes of the production and dissemination of gendered knowledge become increasingly regulated and controlled by the availability of funding, especially under privatisation, on the one hand; and by the extent to which mainstream discourses of gender impinge on the dynamics of HE, on the other. Taking the first of these two first: as the state pulls back from funding HE and as private players step into the space left by the state, it is anticipated that the cost of HE is likely to rise exorbitantly (Vijayan, 2016) This process of privatisation is currently strongly being pushed through in India, following the guidelines laid by the new National Education Policy (NEP) 2020 (Ministry of Human Resource Development, 2020) Of particular concern here is the fact that 'with the collaboration of these "players", governments can neither be held effectively accountable nor remain responsible for the state of the education system.' (Prasad, 2020: 6) In effect, 'NEP 2020 greatly increases the scope of private participation in education, ignores the country's pluralistic traditions, and furthers the neoliberal agenda of designing a profit-oriented system that serves corporate interests.' (Prasad, 2020: 4).[8]

This is almost certain to exacerbate existing class and caste divides in HE; more significantly for us, and perhaps less obviously, it is also likely to intensify the gender divides and inequalities in HE. A rather peculiar supply-demand equation is created here: in conventional economic terms, the equation would be with the education providers on the supply-side, and the education consumers on the demand side of the equation. But with the ongoing and intensifying process of privatisation, this equation will be reversed. The fees demanded by private players in HE is likely to escalate dramatically, with the state becoming more and more unwilling and unable to intercede and regulate this escalation. On the other side of the equation, the student's ability to supply the high fees will be decided by how much his/her family is willing to sacrifice for his/her education; or their ability to get a student loan; and/or their willingness to work their way through their HE. This is where factors extraneous to the university come into play and determine who in any given family gets to study and who does not. These factors also determine what is studied by whom; who will teach and/or research what; as well as who can hold the reins of administration and finance, in and of the university – and under what circumstances and with what conditions imposed. As, if not more, significantly, consider the fact that the proposed – the ongoing – processes of privatisation will be unleashed in a political, social and economic context of already

[8] It is worth noting that these extracts are from an article in an issue of *Frontline* devoted mainly to discussing the NEP.

severe inequalities in well-being – i.e., in varying but always intense disparities of caste, class, gender, access to nutrition, health, education, etc. It is clear then that the process of privatisation of HE will serve not only to replicate and reproduce these disparities and inequalities, but to exacerbate them, possibly exponentially.

Given the kinds of issues that female students and workers have to contend with, and the consequent discrimination identified by Cullen and colleagues (2019), it is not difficult to see how these factors will affect them the hardest and most adversely, especially when – as noted above – they are intersected by issues of class and caste, region and religion. It will not be surprising to see access to HE, especially the higher rungs of HE, becoming increasingly available only to upper-caste, upper-class, Hindu men, and mainly from the northern, Hindi-speaking states. It is precisely this tendency, albeit in other sectors of politics, society and the economy as well, that I have elsewhere (Vijayan, 2020) discussed as the formation and institution of a 'masculine hegemony'. Analysing these hegemonic formations as configured by the intersection of, and interplay between, multiple 'modes of dominance', I tried to show how patriarchy as a masculine hegemony is constituted, not as a static condition or state of things so much as a dynamic of relations between these multiple modes. Here, in the specific case of the university and HE, I have tried to show how the multiple and intersecting modes of dominance that are supposed to be excluded from the space of the university, not only actually seep into it but shape and determine its constitution and constituencies. Far from becoming the home and heart of democracy, the university, in its very organisational structure and functions, can be seen to serve the interests of hegemonic groups that are putatively 'outside' it, but are, in fact, served precisely by being located as putatively 'outside'. This is because the space of the university thus becomes a highly specified, controllable and controlled, regulatable and regulated space, through which the processes of HE can be used to replicate and reproduce the inequalities outside it.

By way of conclusion, one must pose the question, as Lenin (1969 [1902]) did, 'What is to be done?' I cannot presume to answer such an enormous question in the space of a few lines (if at all). But certain directions in which to cast our gaze can certainly be proffered. Firstly, it would not be amiss to recall and revisit the original reasons for the separation of the university from other public spaces, and attempt to revive them to some extent, and in a calibrated manner. It would be of some significance, if the space of the university was reasserted as that where discussion and dissent, analysis and autonomy, can be articulated and perhaps even enacted, as truly democratic acts that can feed back into the social and political spaces that they are separated from. That said, and secondly, the separation itself should never be allowed to become either a dynamic through

which power is exercised on that larger socius, or an amputation from it, such that the dynamics of the socius determine the nature and function of the knowledge produced in the university. Third and finally, perhaps this can serve as the ideal moment to revisit the idea of the university itself, and the conception of it as a space that must remain untarnished by contact with the larger socius that it is a part of. Such an idea serves to feed the dynamic of disconnection, and if it served a useful purpose at one time, it seems it no longer does.

References

Blessinger, P., de Wit, H. (2018, April) Academic freedom is essential to democracy. *University World News: The Global Window on Higher Education*. https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20180404101811251

Butler, J. (2018, May 27) The Criminalization of Knowledge. *The Chronicle of Higher Education*. https://www.chronicle.com/article/the-criminalization-of-knowledge/

Cullen, P., Ferree, M. M., Verloo, M. (2019) Introduction to special issue: Gender, knowledge production and knowledge work. *Gender, Work and Organization*, 26(6): 765–771. https://doi.org/10.1111/gwao.12329

Duraisamy, P., Duraisamy, M. (2016) Contemporary Issues in Indian Higher Education: Privatization, Public and Household Expenditures and Student Loan. *Higher Education for the Future*, 3(2): 144–163. https://doi.org/10.1177/2347631116648437

Education, Department of Higher Education (2011) *Report of the Working Group on Higher Education for the XII Five Year Plan*.
https://www.ntm.org.in/download/reports/NTM- Planning Commission.pdf

Jolley, R. (2015, July) *Academic freedom is under threat across the world*. University World News: The Global Window on Higher Education.
https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20150630114724135

Kapur, D., Mehta, P. B. (2004) Indian Higher Education Reform: From Half-Baked Socialism to Half-Baked Capitalism. In *CID Working Papers* (No. 108). https://doi.org/10.5874/jfsr.19.225

Lenin, V. I. (1969 [1902]) *What is to be Done? Burning Questions of our Movement*. New York: International Publishers

MHRD (Ministry of Human Resource Development) (2019) All India Survey on Higher Education, 2018-19. In *AISHE 2018-19*.
http://aishe.nic.in/aishe/viewDocument.action;jsessionid=792D96D286B53AA66286A87AF53425D6.n1?documentId=262

Ministry of Education (1962) *Report of the University Education Commission, 1948-1949*. http://www.teindia.nic.in/Files/Reports/CCR/Report of the University Education Commission.pdf

Ministry of Education (1970) *Education and National Development: Report of the Education Commission, 1964-66 (KCR)*.

Ministry of Human Resource Development (2020) National Education Policy 2020 Government of India. In *Government of India*. https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English.pdf

National Commission on Population, M. of H. F. W. (2019) *Population Projections for India and States 2011 – 2036: Report of the Technical Group on Population Projections*. https://nhm.gov.in/New_Updates_2018/Report_Population_Projection_2019.pdf

Prasad, M. (2020) At the Mercy of the Market. *Frontline,* Aug 15-28, 37(17): 4–9.

Schieman, S., & Plickert, G. (2008) How knowledge is power: Education and the sense of control. *Social Forces*, 87(1): 153–184. https://doi.org/10.1353/sof.0.0065

Siddiqui, K. S. (2012) University of Takshashila: An Ancient Seat of Learning. *Journal of Social Sciences and Humanities*, 51(1): 97–110.

Snow, C. P. (1959) *The Two Cultures* (1998th ed.). Cambridge University Press.

Trines, S. (2018) Education in India. *WENR: World Education News + Reviews*, 1–36. https://wenr.wes.org/2018/09/education-in-india/print/

Tucker, L. (2021) *10 of the Oldest Universities in the World*. Top Universities. https://www.topuniversities.com/blog/10-oldest-universities-world

Verger, J. (2003) Patterns. In: de Ridder-Symoens, H. (ed.) *A History of the University in Europe: Vol 1: Universities in the Middle Ages* (Paperback), Cambridge University Press: 35–75..

Vijayan, P. K. (2016) Privatizing Minds: New Educational Policies in India. In: Gupta, S., Habjan, J., Tutek, H. (eds.) *Academic Labour, Unemployment and Global Higher Education: Neoliberal Policies of Funding and Management*, Palgrave Macmillan (Hardback): 57–78.

Vijayan, P. K. (2020) *Gender and Hindu Nationalism: Understanding Masculine Hegemony*. Routledge.

UNIVERZITET KAO HEGEMONIJA MASKULINITETA: UVIDI IZ INDIJE

Jedna od centralnih tvrdnji moje nedavno objavljene knjige, *Rod i Hindu nacionalizam: Razumevanje hegemonije maskuliniteta,* je da su svi oblici hegemonije ujedno i rodno određeni, odnosno da su to hegemonije maskuliniteta. U ovom radu je načinjen pokušaj da se ova tvrdnja elaborira u kontekstu univerziteta, kao ideje i kao stvarnog mesta. Univerziteti bi – barem teorijski – trebalo da budu rodno neutralna i heterogena mesta, koja prividno ohrabruju ispitivanje, tolerišu neslaganje i podržavaju postojanje različitih, čak i kontradiktornih perspektiva. U radu se ukazuje da su, suprotno ovakvim očekivanjima, univerziteti struktuirani i funkcioništu kao stogo rodno određena mesta, koja imlicitno ili eksplicitno održavaju hegemone perspektive i shvatanja koja postoje u svetu izvan njih. U tekstu se ističe da je jedan razlog tome odnos između znanja i moći, drugi je odnos znanja i novca – i, posledično, prateći efekat toga se očitava na institutionalizaciju znanja u disciplinama i organizaciji univerziteta i njenim finansijskim aranžmanima. Sledeći važan faktor u proizvodnji i prenošenju znanja na univerzitetima je uloga ovih institucija u suzbijanju i regulisanju znanja. Ovim pitanjima se bavi u radu kroz analizu struktura i dinamika pojedinih univerziteta u Indiji. Najzad, u radu je primenjen analitički okvir 'hegenomije maskuliniteta' kako bi se razotrkrili mehanizmi putem kojih se ove rodne hegemonije sprovode čak i na mestima kakvi su univerziteti i tvrdi se da mesta za prenošenje znanja kao što su univerziteti nedvosmisleno služe za ispoljavanje hegemonije maskuliniteta koja ih zapravo i oblikuje.

Ključne reči: hegemonija maskuliniteta, univerzitetsko obrazovanje, proizvodnja znanja, Indija.

TEORIJA ARIJEVSKOG *MÄNNERBUNDA*

Dragana JEREMIĆ MOLNAR
Aleksandar MOLNAR

Nastanak teorije arijevskog Männerbunda vezuje se po pravilu za istoimenu knjigu Šveđanina Stig Wikander-a iz 1938. godine, iako je mnogo veći doprinos ovoj teoriji dao njegov zemljak i prijatelj Geo Widengren knjigom Vera u visokog boga u starom Iranu, objavljenom iste godine. U godinama nakon Drugog svetskog rata i Wikander i Widengren su počeli da se postepeno distanciraju od svojih originalnih stavova o Männerbundovima u starom Iranu. Najveća promena se sastojala u tome što je umanjen značaj (auto)destruktivnosti Männerbundova njihovim utapanjem u univerzalni indo-evropski „drugi (ratnički) stalež" (pod uticajem Dumézil-ove teorije tripartitnog staleškog ustrojstva svih indo-germanskih naroda). U radu autori takođe analiziraju i promene Widengren-ovih stavova o arijevskim Männerbundovima i dolaze do zaključka da su one samo oslabile originalnu formulaciju njegove teorije. Time se ukazuje svojevrstan paradoks: iako je teorija arijevskog Männerbunda nastala u vreme ideološke hegemonije fašizma u Evropi, ona je tada imala najveći eksplanatorni potencijal, dok su se kasniji Widengren-ovi napori na identifikaciji sveobuhvatnog procesa feudalizacije Irana, koji je započeo još u njegovoj predistoriji (kada je snaga Männerbundova bila najveća), pokazali kao kontraproduktivni.

***Ključne reči**: Männerbund, ratnici, kult, Iran, feudalizam.*

Uvod

Teorija arijevskog *Männerbunda* prevashodno se vezuje za Stig Wikander-a kao autora istoimene knjige koju je objavio 1938. Ipak, njen istorijat seže dublje u prošlost, sve do početka 20. veka, kada je na Univerzitetu u Beču Leopold von Schroeder počeo da se u svojim indološkim istraživanjima oslanja na Schurtz-ovu knjigu *Starosne klase i Männerbundovi* (1902). Pored Schurtz-a, na Schroeder-a je jednako važan uticaj ostavilo prijateljstvo sa Houston Stewart Chamberlain-om (o Chamberlain-ovom svetonazoru videti u: Molnar, 1996), Wagner-ovo regenerativno učenje (detaljnije videti u: Jeremić-Molnar, 2007) i primarno iskustvo pripadništva bečkom Richard-Wagner-Udruženju kao jednom krajnje specifičnom „arijevskom" *Männerbundu* (Schetelich, 2002: 46). Ipak, iako su se u knjigama *Misterija i mima u*

Rigvedi (1908), *Kompletiranje arijevske misterije u Bajrojtu* (1911) i *Arijevska religija* (prvi tom 1914, a drugi tom 1916) počeli ukazivati prvi obrisi teorije arijevskog *Männerbunda,* ključni doprinos koji je Schroeder najavio za treći tom *Arijevske religije* je izostao, pošto ga je smrt sprečila u kompletiranju svog *magnum opusa*. Zato se jednako velika zasluga u pripremi uslova za nastanak teorije arijevskog *Männerbunda* može priznati Otto Höfler-u, koji se doduše bavio isključivo starim germanskim *Männerbundovima,* ali je kao student Univerziteta u Beču (doktorirao je 1926, a habilitirao 1932) i lektor na Univerzitetu u Upsali (1928-1934) stvorio kopču između Schroeder-a i Wikander-a.

Ovde je potrebno pomenuti i profesora Univerziteta u Upsali Henrik Samuel Nyberg-a, koji je svakog četvrtka okupljao mali „iranistički kružok" kome su, između ostalih, pripadali Stig Wikander i Geo Widengren i u čijim debatama su „zaiskrili" prvi doprinosi teoriji arijevskog *Männerbunda*.[1] Iako bi se na prvi pogled moglo zaključiti da se radilo o marginalnoj grupi posvećenika jednoj sasvim ezoteričnoj naučnoj oblasti, treba odmah podsetiti da je u Nemačkoj u to vreme Iran („Zemlja Arijevaca") sve više važio ako ne za kolevku, a ono svakako za paradigmu arijevstva, pogotovo u ideologiji arijevske (ili indogermanske) „misli o Rajhu (*Reichsgedanke*)". Najvatreniji zagovornik ove ideologije, indolog Walter Wüst, prepoznavao je najstariju preteču Trećeg rajha upravo u kraljevstvu („carstvu") Ahemenida, tvrdeći da su carstva Arijevaca, za razliku od carstava drugih rasa, jedina bila identična sa „životnim prostorom, prostorom jedinstvene vere, baš kao i pogleda na svet" (Wüst, 1941: 25). Upravo je to Wikander isticao u pismu Höfler-u od 7. maja 1936. godine: Iranci su bili „prvi indo-evropski narod čija je misao o Rajhu (*rikstanke*) osveštena kao politička neophodnost, i to u kompleksnoj celovitosti sa *Männerbundom* i državnom crkvom: ta tri faktora potiču iz istog nacionalnog izvora [...] sa ta tri fundamentalna sociološka pojma može se raditi bez uzimanja u obzir inostranih uticaja" (cit. prema: Timuş, 2008: 209).[2]

[1] Iako sam nije bio pobornik teorije arijevskog *Männerbunda*, Nyberg je njenom nastanku doprineo svojim vehementnim osporavanjem pokušaja da se „dobra stara iranska reč *„mairya"* prevodi sa „nitkov". Za njega je ta reč imala značenje čoveka, a to što se u *Avesti* upotrebljavala u negativnom značenju bila je posledica činjenice da je označavala tradicionalnu „socijalnu organizaciju", koju su iranski kraljevi (*kavi*) hteli da unište već samim tim što su je njihovi neprijatelji zadržali i na njoj temeljili svoju moć (Nyberg, 1938: 257).

[2] Postavši već 1935. (u svojoj tridesetčetvrtoj godini) redovni profesor „arijevske filologije" na Univerzitetu u Minhenu, Walter Wüst se posvetio izgradnji političke karijere, koja će biti izuzetno uspešna: već oktobra iduće godine postao je upravnik filološkog odeljenja istraživačkog centra SS-a „Nasleđe predaka", a februara 1937. i predsednik celog centra. Njegov izbor za predsednika označio je prekretnicu u istraživačkoj orijentaciji centra, tako da je ona sada krenula u *„männerbundovskom* pravcu" (Krüger, 2002: 105). Okupljajući oko sebe novi tim, Wüst je došao do Höfler-a, koji će od tada postati njegov protеže, i to ne samo u „Nasleđu predaka" nego i na Univerzitetu u Minhenu (gde je

Teorija arijevskog *Männerbunda* najtešnje je vezana za Upsalu. Tu je 1932. Otto Höfler napisao svoju habilitacionu tezu, koju je objavio pod naslovom *Kultni tajni savezi Germana* (1934); tu je 1937. Stig Wikander napisao svoju doktorsku disertaciju, koju je objavio pod naslovom *Arijevski Männerbund* (1938); naposletku, tu je Geo Widengren napisao *Veru u visokog boga u starom Iranu* (1938).[3] Upsala je inače bila jedan od najvažnijih centara kulta Votana u srednjem veku, za koji se, zahvaljujući izveštaju Adama Bremenskog iz 11. veka, zna da je obuhvatao žrtvene obrede u kojima su, pored životinja, ubijani i ljudi. Ova tradicija je, iako odavno iskorenjena, očigledno ostavila traga na duhovni život Upsale, u kojem je, devet vekova kasnije, jedna mala grupa intelektualaca, predvođena iz Beča pridošlim Otto Höfler-om, odlučila da svoje kreativne snage usmeri upravo na istraživanje onoga po čemu je kult Votana ostao u još strašnijem sećanju nego što su bili žrtveni obredi – po ratničkim *Männerbundovima*. S druge strane, strah od rastuće moći Trećeg rajha i neopaganskih prizvuka u njegovoj kulturnoj politici, koji je postojao kod jednog dela profesora Univerziteta u Upsali, bio je svakako mnogo važniji razlog zbog kojeg je teorija arijevskog *Männerbunda* upravo u Upsali nailazila na najveći otpor. Kada je Stig Wikander podneo zahtev za odbranu svoje doktorske disertacije pod naslovom *Arijevski Männerbund*, čak dvanaest profesora Univerziteta u Upsali je ustalo da govori protiveći se njenom prihvatanju. Iako nisu uspeli da spreče odbranu, imenovani izvestilac (koji je takođe bio pripadnik Nyberg-ovog „iranističkog kružoka“) naposletku je negativno ocenio deo koji se odnosi na Indiju (deo koji se odnosi na Iran ocenjen je *cum laude*), čime je izgleda

konačno dobio mesto redovnog profesora za germanistiku, nemački folklor i nordistiku). Uz posredovanje Höfler-a, Wüst je i Wikander-a pridobio da odmah po sticanju titule doktora nauka dođe na mesto lektora za švedski jezik na Univerzitetu u Minhenu. Saradnja se, međutim, pokazala kao neuspešna tako da se Wikander 1941. vratio u Švedsku (na mesto lektora Univerziteta u Lundu), dok je 1942. Wüst podneo pritužbu samom Himmler-u zbog nekooperativnosti Höfler-a (Junginger, 2007: 48 i 52), koji je nakon toga otišao na mesto predsednika Nemačkog naučnog instituta u Kopenhagenu. I Höfler, i Wikander su se oduprli pritiscima da postanu članovi SS-a, a o Wüstu su imali izuzetno loše mišljenje: primera radi, u pismu Höfleru od 27. novembra 1937. Wikander je Wüsta nazvao „jednim od najvećih ignorantskih dilentanata“. Iako ga to nije – baš kao ni Höfler-a – spečilo da sarađuje sa njim (Timuş, 2008: 211), verovato je značajno doprinelo konačnom neuspehu saradnje.

[3] Treba pomenuti i to da je Georges Dumézil na Univerzitetu u Upsali kao lektor za francuski jezik proveo dve školske godine (1931-1933). Sprijateljivši se tom prilikom ne samo sa lektorom za nemački jezik Höfler-om nego i sa njegovim studentom Wikander-om, on je potonjeg svakog narednog leta posećivao u Upsali, tako da je sasvim moguće da su tu nastali i svi oni delovi knjiga *Mitovi i bogovi Germana* (1939) i *Mitra-Varuna. Esej o dve indo-evropske reprezentacije suverniteta* (1940) koji su se doticali problema *Männerbundova* i o kojima će još biti reči u trećem odeljku ovog poglavlja. U svakom slučaju, Dumézil se ne bi mogao svrstati među predstavnike teorije arijevskog *Männerbunda* (uprkos čvrstim prijateljskim vezama kojima je sa njima bio povezan), i to ne samo zato što nije bio sklon identifikaciji Arijevaca sa Indo-Germanima (o značaju tri izuzetka koja je napravio 1941. upor. Grottanelli, 1998), nego, i to pre svega, zato što je razvio teoriju tripartitnog staleškog sistema koji je navodno bio svojstven svim Indo-Germanima i u kojem će se pokazati da nema mesta za *Männerbundove.*

realizovan ranije napravljeni kompromis: Wikander-u je dodeljena titula doktora nauka, ali je osujećen da započne akademsku karijeru u Švedskoj (Lincoln, 1999: 262). U tom momentu, Wikander-u to i nije bilo tako bitno, pošto je Höfler već uveliko radio na tome da ga dovede na mesto lektora na prestižnom Univerzitetu u Minhenu, gde je odskora i sam počeo da predaje.

Männerbund i država

Kada je 1935. započeo sa pisanjem doktorske teze o *Männerbundovima* u starom Iranu, Wikander je imao sasvim jednostavnu zamisao da zaključke do kojih je Höfler došao u *Kultnim savezima Germana* naprosto primeni na staru Indiju i Iran (Timuș, 2008: 208). Kao što svedoči jedno pismo iz 1937, Höfler je svog mladog kolegu upućivao na „jedinstvenu sposobnost Indo-Germana da stvaraju državu. Pretpostavljam da bi se, pored konstantnosti i kontinuiranost državno-formativnog instinkta, mogla otkriti i odgovarajuća državno-formativna institucija Indo-Germana" (cit. prema: Lincoln, 1999: 262-263) – upravo indo-iranski *Männerbund* (kao pandan onom germanskom). Tako je, pod uticajem entuzijazma u otkrivanju novog smisla „države", koji je u predvečerje Drugog svetskog rata vladao u fašističkim intelektualnim krugovima Evrope rođena ideja da svaka prava „arijevska država" svoj temelj i oslonac mora naći u *Männerbundovima,* čija se tradicija ne nalazi samo kod Germana (o čemu je već pisao Höfler) nego i kod Indusa i Iranaca. Samim tim, glavni ideološki cilj teorije arijevskog *Männerbunda* bilo je rekonstruisanje institucije koja je imala barem četiri milenijuma dugu tradiciju, i koja je mogla, *štaviše morala* biti obnovljena – kao što je bio slučaj sa SA i SS-om u Trećem Rajhu[4] – u novom sveevropskom „arijevskom" Rajhu (sa jednim životnim prostorom, jednom verom i jednim pogledom na svet – videti i: Molnar, 2006).

Wikander je svoju disertaciju odmah objavio kao knjigu,[5] kvalifikujući je kao sociološku studiju (Wikander, 1938: vii). U njoj je, pod Höfler-ovim uticajem, insistirao na postojanju posebnog „etosa" koji su indijskim i iranskim *Männerbundovima* davale „najdublje i najvrednije snage Arijevaca" i koji ih je predodredio za istinsku državotvornu ulogu (Wikander, 1938: 96). Na osnovu tog etosa, pripadnici *Männerbundova* su s pravom sebe doživljavali kao „organe

[4] SA (*Sturmabteilung*, Jurišni odred) i SS (*Schutzstaffel*, Zaštitni ešalon): dve paravojne formacije nacionalsocijalističkog pokreta, koje su kasnije integrisane i u Treći rajh.

[5] Na konačnoj verziji *Arijevskog Männerbunda* Wikander je radio školske 1937/1938. godine, dok je pohađao seminar o *Männerbundovima* koji je Höfler, već kao profesor, držao na Univerzitetu u Minhenu i koji su studenti u šali nazivali „vukodlačkim seminarom" (Lincoln, 1998: 193).

pravosuđa (*Pfleger der Justiz*)", pri čemu su u početku raspolagali sa tek „samoprigrabljenim pravosuđem nasilja i linča", da bi onda vremenom prerasli u „zastupnike istinskog poretka i pravoreka" (Wikander, 1938: 78). Bruce Lincoln je s tim u vezi dobro primetio dve stvari: da je Wikander ovim zaključkom istakao svoju pretenziju da rezultate sopstvene analize sameri sa raspoloživim podacima prikupljenim u etnološkim istraživanjima i da je insinuirao na dva sasvim aktuelna nemačka *Männerbunda* – na Röhm-ov SA, koji je obezglavljen 1934. upravo zbog „samoprigrabljenog pravosuđa nasilja i linča", i na Himmler-ov SS, koji je tada uživao reputaciju „zastupnika istinskog poretka i pravoreka" (Lincoln, 1991: 148). Ipak, ako je ovo zaista bila insinuacija na SA i SS treba odmah reći da je ona ostala jedina kopča koja je *Arijevski Männerbund* povezivala sa aktuelnim zbivanjima u Nemačkoj i Evropi.

Wikander je u svojoj doktorskoj disertaciji prikupio dovoljno materijala na osnovu kog se moglo zaključiti da su u staroj Indiji i Iranu zaista postojali *Männerbundovi* koji su bili uporedivi sa onim starogermanskim. Rezultati njegovih analiza (baš kao i odgovarajući rezultati komparativne lingvističke analize) pružaju potporu i danas široko prihvaćenom zaključku da su ovu instituciju Indo-Germani poznavali još u svojoj pradomovini i da su je poneli sa sobom kada su se raspršili po azijskom i evropskom kontinentu (videti i: Dumézil, 1939: 215; Eliade, 1958: 83; Hasenfratz, 1982: 148-149; Speidel, 2002: 277; Kershaw, 2003: 38). To bi moglo da objasni i njenu dugotrajnost u potpuno izmenjenim – naposletku i po nju veoma nepovoljnim – društveno-političkim okolnostima. U Wikander-ove trajne doprinose svakako spada i to što je korigovao raniji rasistički odnos istraživača prema autohtonom stanovništvu Indije i Irana. Wikander je, naime, odlučno odbacio sve tada postojeće tvrdnje da su *Männerbundovi* u Indiji i Iranu, skupa sa svim negativnim osobinama koje su njihovim pripadnicima (s pravom!) pripisivane, bile institucije „domorodaca" (tzv. Turanaca), u odnosu na koje su arijevski osvajači bili u svemu – pa i u moralu – superiorni. Odlučno odbacujući ovakvu idealizaciju Arijevaca, Wikander se založio za primenu sociološkog metoda, uz pomoć kojeg bi se dobila realna slika o njima, a naročito o njihovom „pozitivnom stavu prema mračnim i demonskim silama života" (Wikander, 1938: 2, 64; više videti i u: Lincoln, 1991: 148; Arvidsson, 2006: 223-224). Nevolja je, međutim, bila u tome što je Wikander otišao u drugu krajnost i instituciju *Männerbunda* uzdigao u jedno od najnavlastitijih obeležja upravo arijevskih osvajača Indije i Irana, apriorno odbacujući mogućnost da su je mogla posedovati i lokalna plemena i – što je, kako ćemo to još u trećem odeljku moći da vidimo, posebno bilo važno! – nearijevski došljaci. Pritom mu je posebno bilo važno da istakne kako je etos arijevskog *Männerbunda* bio taj koji ga je predodređivao za političku ulogu sasvim različitu od one „ograničene prirode zapadnoafričkih tajnih saveza" (Wikander,

1938: 96). Ovde je Wikander imao na umu Schurtz-ovu raspravu o *Männerbundovima* zapadnoafričkih plemena i bilo mu je stalo da naglasi da – uprkos nekim značajnim sličnostima (prevashodno u oblasti „pravosuđa") – između njih i arijevskih *Männerbundova* postoji supstancijalna razlika: dok su se njihovi državotvorni projekti završavali uglavnom neuspešno (zbog čega ih je zadesila sudbina da postanu kolonije) arijevski su bili uspešni (što ih je i opredelilo da budu osvajači i porobljivači). Ne bez razloga Wikander je poslednji izdanak staroiranske tradicije *Männerbunda* prepoznavao u vojsci na čelu koje je Arsark porazio seleukidsku vojsku i polovinom 3. veka pre n.e. uspostavio parćanski „Rajh" (Wikander, 1938: 102 i dalje; Wikander, 1941: 151). To je bio poslednji put da je vojska jednog iranskog nomadskog plemena, nezauzdana Zaratustrinim učenjem, pokazala svoju pravu moć i demonstrirala svoj državotvorni potencijal.

Wikander-ovu predrasudu u pogledu vojno-političke superiornosti arijevskog *Männerbunda* nije delio njegov zemljak i prijatelj Geo Widengren. U četvrtom poglavlju (pod naslovom „Visoki bog i tajni savezi") knjige *Vera u visokog boga u starom Iranu,* koje je osmislio kao dalju elaboraciju Wikander-ove teorije (u onom njenom delu koji se odnosio na Iran),[6] Widengren je bez predrasuda uporedio svoje nalaze o arijevskim *Männerbundovima* sa Schurtz-ovim (kao i Frobenius-ovim) nalazima o zapadnoafričkim *Männerbundovima* i zaključio da među njima nije bilo nikakvih bitnih razlika (Widengren, 1938: 323-324). Uopšte uzev, Widengren-ova teorija je bila mnogo objektivnija, složenija i zapravo kontroverznija i zbog toga ne čudi što je u njoj, malo po malo, poništena ideološka ambicija teorije arijevskog *Männerbunda* koju je u nju, pod neposrednim Höfler-ovim uticajem, ugradio Wikander. Widengren je, naime, 1945. godine objavio knjigu na švedskom jeziku pod naslovom *Svet religije,* u kojoj je izneo konstataciju (veoma sličnu onoj koju je još 1908. formulisao Hutton Webster) da *Männerbundovi* mogu postojati samo na „određenom stupnju društvenog razvoja" i da nakon uspostavljanja države, oni imaju tendenciju da se pretvore u podzemne „terorističke organizacije", koje više i nemaju nikakve veze sa regeneracijom društva, poput Kju-Kluks-Klana i SS-a (cit. prema: Arvidsson, 2006: 244). Time je odsanjan san da bi teorija arijevskog *Männerbunda* mogla iz davne prošlosti „iskopati" bilo šta što bi u modernim državama moglo delovati „regenerativno". No, ostalo je otvoreno pitanje šta je zaista do tada bilo „iskopano" i kakav značaj to može imati u bitno izmenjenim političkim prilikama nakon 1945.

[6] Wikander-ov *Arijevski Männerbund* Widengren je smatrao knjigom koja je postavila osnov za izgradnju jedinstvene teorije indijskih i iranskih *Männerbundova* i na koju će se nadovezati njegove knjige *Vera u visokog boga u starom Iranu* (1938) i *Feudalizam u starom Iranu. Männerbund – sledbeništvo – feudalizam* (1969), kao i Wikander-ova knjiga *Vaju. Tekstovi i istraživanja o istoriji indo-iranske religije* (1941) (Widengren, 1969a: 16-17).

Velika prednost koju je, u odnosu na Wikander-a, Widengren imao u svojim istraživanjima bilo je izbegavanje opasnosti pripisivanja iranskim *Männerbundovima* glavne državotvorne uloge, pa samim tim i „učitavanja" Höfler-ovih *Kultnih tajnih saveza Germana* u iransku prošlost. To se može videti već i iz Widengren-ove rekonstrukcije hronologije indo-germanskog osvajanja prostora koji će kasnije biti prepoznat pod imenom Irana. Tokom otprilike jednog milenijuma indo-germanskog prisustva na teritoriji Irana (1700-550. godine pre n.e.), koje se okončava Zaratustrinim reformama i padom kratkotrajnog Međanskog kraljevstva, autentično iransko državotvorstvo bilo je tek sporadična pojava,[7] a *Männerbundovi* su postali toliko omraženi da su važili za „smrtne neprijatelje iranskog naroda" (Widengren, 1938: 345; Widengren, 1969a: 19-20). Widengren je sasvim otvoreno priznao da izvori upućuju na to da je veliki broj iranskih *Männerbundova* najkasnije do kraja navedenog perioda zaista bio poistovećen sa izopštenim i kriminalnim grupama (zapravo ponajviše udaljenim od Höflerovih i Wikanderovih „najdubljih i najvrednijih snaga Arijevaca"), koje su sledile „zlu" stranu visokog boga Mitre, pribegavale terorisanju lokalnog stanovništva, likantropiji, ritualnoj antropofagiji itd. Tako opisani *Männerbundovi* su bili potpuno neuklopivi u onu idealizovanu „misao o Rajhu" koja je, shodno nacionalsocijalističkoj ideologiji, kroz istoriju konstantno nadahnjivala Arijevce u njihovom državotvorstvu – od Ahemenidskog kraljevstva do Trećeg Rajha.

Opisi *Männerbundova* „dvonožnih vukova", u kojima je isticana identifikacija pripadnika sa vukovima u stanju omamljenosti i „podivljalosti" (u koja su dospevali – možda usled konzumiranja određenih psihoaktivnih supstanci – radi pospešenja borbenih učinaka), sugerišu da su u pitanju bile potpuno razobručene bande muškaraca koji su izgubili svaku sponu sa moralom koji je vladao u ostatku društva. Pa ipak, kao što smo imali prilike da vidimo, Wikander je insistirao na tome da se radilo o svojevrsnim kultnim bratstvima koja su imala snažan etički kodeks. Widengren ga je u tome u potpunosti sledio, tvrdeći da je, iz perspektive pripadnika iranskih *Männerbundova*, „zlo" bilo ovaploćeno u aždaji (*Aži dahaka*), koju su oni periodično ritualno ubijali kako bi omogućili regenerativne cikluse u prirodi;[8] da su (krvavu) toljagu preferirali kao oružje zato što je bila žrtveno

[7] Po Widengren-u, prvi Indo-Germani se na Bliskom istoku pojavljuju otprilike 1700. godine pre n.e., diferenciranje iranskih od drugih indo-germanskih plemena (prevashodno onih indijskih) započelo je otprilike 1500 godina pre n.e., prvi istočnoiranski kraljevi (koji su nosili i svešteničku titulu *kavi*) pojavili su se otprilike 900 godina pre n.e., Zaratustra je svoje reforme iranske religije (sa snažnim političkim implikacijama, među kojima je jedna od najvažnijih bila upravljena ka zatiranju tradicije organizovanja Iranaca u *Männerbundove*) sproveo otprilike 600 godina pre n.e., dok je političko („nacionalno") ujedinjavanje Iranaca započelo otprilike 500 godina pre n.e., i to unutar Ahemenidskog kraljevstva za vreme vladavine Darija I (Widengren, 1961: 6-15, 139-140).

[8] Odgovarajuću ulogu u kultu svakako su imali „čarobnjaci i veštice", za koje se u izvorima navodi da su pratili *Männerbundove* (Widengren, 1938: 324). U nekim izvorima se umesto „veštica" pominju

sredstvo u htonskom kultu kojem su bili privrženi,[9] a da su je u borbi upotrebljavali u kombinaciji sa (takođe krvlju umazanom) „zastavom (*drafša*)", na kojoj je bilo ucrtano njihovo kultno obeležje;[10] da im je najveća vrednost bila junaštvo i „snažna ruka" (pa su tako i samog Mitru nazivali „Snažnoruki"); da su, samim tim što su se borili u božanskom transu (*aešma*), i samog svog „visokog boga" nazivali Aešmom, iako on zapravo nikada nije bio ništa više do jedna manifestacija Mitre (Widengren, 1938: 313 i dalje; Widengren, 1954: 65-67; Widengren, 1969a: 34).

Ovde je potrebno konstatovati još jednu bitnu razliku koja je postojala između Wikander-a i Widengren-a (barem kada su u pitanju teorije koje su formulisali 1938). Za razliku od Wikander-a, koji je pod „arijevskim Männerbundovima" podrazumevao i one indijske i one iranske (pri čemu su potonji svoju snagu demonstrirali još prilikom osnivanja Parćanskog kraljevstva), implicitno stavljajući znak jednakosti između njih, Widengren je u svojoj prvoj knjizi bio mnogo oprezniji, praveći jasnu razliku između indijskih i iranskih Männerbundova. Dok se prisustvo Männerbundova u Iranu po njegovom mišljenju bilo nesporno u celom naznačenom periodu (1700-550. godine pre n.e.), da bi tek u narednim vekovima oni počeli postepeno da nestaju usled religiozno-političkog progona, u Indiji su već do početka vedskog perioda (1500-500. godina pre n.e.) oni bili u konstantnom uzmicanju i transformaciji u sekte (Widengren, 1938: 335-336).[11]

„kurve", čime im se osporava kultni status, a značaj degradira na objekte za zadovoljavanje seksualne požude članova *Männerbundova* (Widengren, 1969a: 15-16) – naravno, samo u vremenima kada nije bilo mnogo poželjnijih zarobljenica u ratu.

[9] Toljaga je u Iranu bila najdrevnije kultno sredstvo ubijanja volova (Wikander, 1938: 99). Sam kult je imao svrhu u tome da žive pripadnike *Männerbunda* poveže sa mrtvim herojima, što je u velikoj meri doprinosilo slabljenju straha od smrti i omogućavanju ispoljavanja maksimalne hrabrosti u borbi. Svetkovine su se inače održavale isključivo noću i bile su – s obzirom na likantropsku orijentaciju neizbežno – orgastičkog tipa (Widengren, 1938: 330). Jednom godišnje svetkovine su posvećivane ritualnom ubijanju aždaje u svrhu omogućavanja regeneracije sveta (prinošenje ljudskih žrtvi izgleda da je bilo povezano sa antropofagijom), dok su u ostalim slučajevima imale „htonski i falično-seksualni" sadržaj (Widengren, 1955: 54).

[10] Jedan izvor upućuje na to da je zastava bila crna sa amblemom vuka, kao i da su sami članovi *Männerbunda* imali isključivo crnu odeću (Widengren, 1938: 343).

[11] Wikander-ovu tvrdnju da su Indrini „istinski prijatelji" Maruti mitološki odraz realnih istorijskih *Männerbundova* (Wikander, 1938: 75 i dalje), Widengren je bezrezervno preuzeo (Widengen, 1938: 43). Međutim, kao što ćemo još u nastavku izlaganja moći da vidimo, Widengren je pravio razliku upravo između „izvornih" (primitivnih) *Männerbundova* i kraljevih „pomoćnika" („sledbenika"), tretirajući ove potonje kao prelaznu fazu ka čisto feudalnim vazalima, tako da se njegovo preuzimanje Wikander-ovog insistiranja na sociološkim implikacijama mitološkog odnosa Indre i Maruta pokazuje, paradoksalno, ne samo kao blagi kritički otklon nego i kao najbolji argument u prilog teze da je u Indiji u vedskom periodu već bio uveliko odmakao proces transformacije ove indo-germanske institucije. Kasnije će Widengren početi da preusmerava svoje interesovanje od „izvornih" *Männerbundova* ka kraljevim „pomoćnicim" („sledbenicima"), *i to u celokupnoj (pred)istoriji Irana*, tako da je ostalo nejasno kakav je bio njegov konačan stav o tempu transformacije iranskih *Männerbundova* od momenta kada su se indijski i iranski narod počeli razdvajati (po Widengren-ovom mišljenju oko 1500. godine pre n.e.).

Widengren je već 1938. godine došao do zaključaka koji su u potpunosti pobijali Höfler-ovu nadu da bi se u *Männerbundovima* mogla prepoznati „državno-formativna institucija Indo-Germana" kroz koju se manifestovala „jedinstvena sposobost Indo-Germana da stvaraju državu". Slučajevi prvo Indije, a zatim i Irana rečito su svedočili o tome da su *Männerbundovi* bili utoliko više potiskivani što su se Indo-Germani više uključivali u državotvorne projekte. Taj dragoceni uvid pašće, nažalost, u zasenak u Widengren-ovom opusu nakon 1945., paralelno sa porastom njegove ambicije da rekonstruiše specifičnosti indo-germanskog (ili, još uže, indo-iranskog ili, najuže, iranskog) „feudalizma".

Paradoksi iranskog feudalizma

Wikander je smatrao da primarni lingvistički dokaz za postojanje *Männerbundova* u staroj Indiji i Iranu leži u upotrebi (tada već odumirućih) reči *marya* (u *Vedama*) i *mairyō* (u *Avesti*) da bi se opisala jedna posebna vrsta ratnika (Wikander, 1938: 81 i dalje), koja se poistovećivala sa vukom (*gurg*) (Wikander, 1938: 64 i dalje), i koja je bila kultno i vojno samoorganizovana na tradicionalan indo-germanski („arijevski") način. Iz istog indo-germanskog korena (**marya*) poticao je i naziv „vladajućeg sloja" (*marianni*) Mitanskog kraljevstva (Wikander, 1938: 78), koje je na Bliskom istoku postojalo u periodu od 16. do 14. veka pre n.e. U tom mitanskom „gornjem sloju" Widengren će kasnije identifikovati „arijevsku plemićku klasu" (Widengren, 1969a: 33), „vojne vazale" mitanskog kralja koji su bili preteče ahemenidskih *marīka* (Widengren, 1969a: 15), odnosno „plemićke ratnike, koji su bili borci u dvokolicama i istovremeno nosioci lena", čineći osnovni supstrat „potpuno razvijenog feudalizma", kao glavnog korena budućeg iranskog feudalizma (Widengren, 1969a: 9).

Ovo svakako predstavlja jedno od najkonfuznijih mesta Widengren-ove teorije arijevskog *Männerbunda*. Ostavljajući po strani druge probleme, ovde odmah treba primetiti da Widengren-ovo bavljenje iranskim feudalizmom obeležava težnja da se mitanski (i još mnogo više, kao što ćemo u nastavku izlaganja moći da vidimo, evropski) feudalizam[12] projektuje na društvene odnose na celokupnoj teritoriji

[12] Pritom treba upozoriti da Mitansko kraljevstvo nije imalo nikakve neposredne veze sa Iranom, s obzirom da je postojalo na teritoriji jugoistočne Anadolije i severne Mesopotamije. Štaviše, lingvistička analiza sačuvanih tekstova pokazala je da je tamošnji vladajući sloj govorio jezikom koji je imao sličnosti sa indijskim, ali ne i sa iranskim jezikom, tako da je, pod uticajem tih nalaza, pomereno vreme razdvajanja ovih naroda dublje u prošlost – najkasnije na početak drugog milenijuma pre n.e. (Mallory, 1989: 38-39) – dok je Widengren, kao što smo imali prilike da vidimo, smatrao da se to dogodilo pola milenijuma kasnije, kao i da su već u to vreme i u Indiji i u

Irana od sredine drugog milenijuma pre n.e. nadalje. Zapravo se može reći da interesovanje za rekonstruisanje izvornog „arijevskog" *Männerbunda* u Iranu (u periodu od 1700. do 550. godine pre n.e.) obeležava samo Widengren-ovu prvu knjigu iz 1938. godine. U radovima objavljenim posle 1945. u centru Widengren-ove pažnje nalazi se proces transformacije pripadnika iranskih *Männerbundova* prvo iz ekstatičkih „(dvonožnih) vukova" u ratničke „pomoćnike" („sledbenike") kralja, lišenih svih kultnih osobenosti,[13] a zatim – na isti način kao i kod Germana[14] – u feudalne vazale (Widengren, 1969a: 34; videti i Hasenfratz, 1982: 155). U Widengren-ovom diskursu nakon Drugog svetskog rata izvorni *Männerbundovi* postali su neka vrsta anahronizma čiji su jedan (nekooperativni) deo kraljevi, kao principijelna snaga feudalizacije Irana, zatirali svim raspoloživim sredstvima, dok su drugi (kooperativni) pretvarali u proto-feudalno „sledbeništvo". Time je centralni značaj dobilo ovo „sledbeništvo", koje je u Widengren-ovim očima počelo da se vezuje za ceo period od 1700. do 550. godine pre n.e. i koje je trebalo da popuni hiljadugodišnju „predistoriju" ahemenidskog feudalizma.[15] Namesto

---

Iranu indo-germanski osvajači krenuli putem izgradnje feudalizma (istina, mnogo sporije nego što je to bio slučaj u Mitanskom kraljevstvu).

[13] Nestajanje kultne dimenzije *Männerbunda* kompenzovano je po Widengren-u jačanjem personalnih veza među članovima „sledbništva" kralja. „Sledbenici" imaju intenzivniji odnos međusobnog bratstva, dok se povećava jaz prema „vođi" (kralju): oni i nisu ništa više do njegove „sluge" (Widengren, 1969b: 602-603).

[14] Najsistematičniji prikaz ovih paralela nalazi se u knjizi *Feudalizam u starom Iranu. Männerbund – sledbeništvo – feudalizam u iranskom društvu u pogledu indo-germanskih odnosa* (Widengren, 1969a: 47 i dalje).

[15] To se može dobro uočiti na primeru ahemeindskog rituala posvećenja kralja. Andreas Alföldi je u članku „Posvećenja kralja i *Männerbund* kod Ahemenida" tvrdio da je ahemenidska legitimaciona matrica prema kojoj je svaki kralj bio „obnova mitskog osnivača dinastije" relativizovala značaj socijalne pripadnosti i porekla ličnosti koja je trebalo da postane kralj (omogućavajući raznovrsne mitološke varijacije) i pojačavala značaj rituala posvećenja, kojim se dokazivala naklonost bogova i koji je imao poreko upravo u ritualima starih iranskih *Männerbundova* (Alföldi, 1951: 11 i dalje). Polazeći od tog shvatanja Alföldi je ukazao na mesto u *Persici* na kojem je Ktesija preneo verziju Kirove biografije prema kojoj je vođa persijske pobune protiv međanskog kralja Astijaga i osnivač Ahemenidskog kraljevstva zapravo bio sin razbojnika i kozarke, koji se od pastira do „vladara celog sveta" uzdigao „uz pomoć bogova koji stoje na strani kozara". U status sakralnog kralja Kir nije bio posvećen na način koji je postojao u Međanskom kraljevstvu (koje je on integrisao u Ahemenidsko kraljevstvo nakon svrgavanja Astijaga) nego na način koji je bio svojstven starim iranskim *Männerbundovima* – a to znači na način koji je „poticao iz stepe, koju su Iranci još do pre nekoliko stoleća obilazili sa svojom stokom" (Alföldi, 1951: 14-15). Widengren, koji je inače visoko cenio ovaj Alföldi-jev doprinos razjašnjenju veze između rituala posvećenja ahemenidskog kralja i starih *Männerbundova,* u svojoj analizi stigao je do dijametralno suprotnog zaključka. Po Widengren-u, verzija Kirove biografije koju je preneo Ktesije dobija „pravi" smisao tek nakon što se usaglasi sa verzijom koja se nalazi u Ksenofonovom spisu *Kirovo obrazovanje.* Usaglašavanje dva teksta pokazuje prema Widengren-u da Kir u svojoj mladosti nije bio nikakav „pastir" već jedan od pripadnika „plemićke omladine", koja se za mesto u elitnim jedinicama persijske vojske obrazovala u za tu svrhu posebno formiranom *Männerbundu.* I dok je Alföldi taj *Männerbund* video kao relikt starih stočara iz iranskih stepa (čiji je inicijacijski ritual Kir zaista prošao, a kasnije, barem u osnovnim crtama, uzdigao u ritual posvećenja kralja), Widengren u njemu nije hteo da vidi ništa drugo osim savremene persijske

insistiranja na (auto)destruktivnoj snazi izvornih *Männerbundova* došlo je insistiranje na kohezivnoj snazi kralja, okruženog vernim „prijateljima“ („sledbenicima“).

Pa ipak, koliko god se trudio da istakne koheziju u odnosima iranskih kraljeva i njihovih „pomoćnika“ („sledbenika“), Widengren neće moći da prikrije teškoće na putu njihove transformacije u feudalne vazale, i to zato što su neprestano bili izloženi iskušenju da se vrate u izvorno stanje *Männerbunda.* Još u zoroastrinskom kompendijumu *Denkard* („Akti vere“) iz 10. veka n.e. nalaze se sledeći stavovi: „Knjiga ubijanja. O vrednosti vuka – da je među vukovima krvoločniji onaj dvonožni nego onaj četvoronožni. [...] O strancima koji oduzimaju imovinu [Iranaca] – odatle jasno proizlazi da moram biti i vuk i pomoćnik“ (729.13 i 730.13; Wikander, 1938: 64 i dalje; Widengren, 1938: 328-329; Widengren, 1969a: 15-16 i 39 i dalje; upor. Daryaee, 2018: 46). Ovi stavovi nedvosmisleno ukazuju na dugi vek trajanja indo-germanskog („arijevskog“) dualizma „vuka“ i „pomoćnika“ u Iranu, ali isto tako, mada diskretnije, ukazuju i na još jedan važan razlog zbog kojih je on, makar jednim delom, opstao i nakon Zaratustrinih reformi. U situacijama, naime, u kojima su pretile invazije pljačkaških vojski na Iran, sam kralj je od svakog od svojih „pomoćnika“ tražio da bude „i vuk“, tj. da bude onako „krvoločan“ kakvi su bili „dvonožni vukovi“ starih iranskih *Männerbundova.*

Taj momenat Widengren nije reflektovao u svojoj teoriji sakralnog kraljevstva, koju je izgrađivao nakon 1945. i na kojoj su bili sasvim uočljivi znaci stešnjavanja iranskog feudalizma u Prokrustovu postelju feudalizma evropskog srednjeg veka. Po njemu je iransko kraljevstvo nastalo tako što se na opšte „indo-evropsko“ shvatanje kraljevske vlasti kao ograničene snažnim položajem „feudalnih lordova“ – među njima, on je navodno bio samo *primus inter pares* (Widengren, 1959: 245) – harmonično nadovezalo shvatanje o božanskoj ličnosti kralja (nekada bližoj Suncu, a nekada Mesecu), „što je bila uobičajena indo-iranska predstava“ (Widengren, 1959: 246). Paradoks ne može biti veći: kralj uzdignut u status božanstva zapravo je bio samo prvi među jednakim feudalnim lordovima!?! Takvo određenje statusa iranskog božanskog kralja stoji u oštroj suprotnosti sa određenjem koje je sam Widengren dao u knjizi *Vera u visokog boga u starom Iranu:* tamo je za njegov status presudno bilo shvatanje o „duši iranske kraljevske loze“, koja vodi poreklo od bogova i materijalizuje se u pupčanoj vrpci svakog pojedinačnog kralja (i tokom celog njegovog života čuva kao najvrednija relikvija), a snagu crpi iz mitskih manifestacija bika, povezanog isključivo sa Mesecom.[16] Widengren-ov gubitak

obrazovne institucije, koja se nalazila „na putu da poprimi feudalne crte, tj. da se ograniči na plemičku klasu sastavljenu od feudalnih gospodara“ (Widengren, 1969a: 85).

[16] Pošto je glavni zadatak kralja bio da obezbedi sveopštu plodnosti u kraljevstvu, on je po Widengrenu morao da se materijalizuje u obličju bika, koji je, sa svoje strane, tradicionalno bio upućen na

interesovanja za ovu karakteristiku iranskog sakralnog kraljevstva bio je direktna posledica činjenice da suštinske dodirne tačke ona nije imala sa „indo-evropskom" tradicijom (shvaćenom u smislu fedualizma, kakav je bio poznat u Evropi) nego sa nizom afričkih tradicija, među kojima još ponajviše sa staroegipatskom (Widengren, 1938: 372).

Nagli ideološki zaokret teorije arijevskog *Männerbunda* nakon Drugog svetskog rata postaje razumljiviji ako se uzmu u obzir prijateljske veze između Wikander-a, Widengren-a i Dumézil-a. Naime, obojica Šveđana su se tada priklonila Francuzovoj teoriji tripartitnog staleškog sistema („sveštenici, ratnici i stočari-ratari"), kao izvornog i ekskluzivnog obeležja Indo-Evropljana,[17] stvorenoj upravo kao svojevrsna projekcija staleškog ustrojstva evropskih društava srednjeg veka na indo-evropska društva starog veka (Grottanelli, 1996: 130-131). Oslanjajući se na Dumézil-a, njih dvojica su prihvatila kao zdravo za gotovo da su Arijevci bili najjača kolektivna sila feudalizacije Irana, da su, gde god su se pojavili, odmah počeli da obrazuju prvi, vladajući stalež (kao što su to učinili *marianni* u Mitanskom kraljevstvu) i da je dalja transformacija osvojenih zemalja (pa naposletku i celog Irana) u pravcu čisto feudalne triparticije mogla da teče takoreći sama od sebe.

Zaključci do kojih su Wikander i Widengren došli dok su pisali svoje prve knjige i dok teorija tripartitnog staleškog ustrojstva indo-evropskih društava još nije bila na vidiku (Dumézil je, kao što smo videli, tada tek počeo da dobija maglovite predstave o njoj), dobro pokazuju koliko je sa ovom teorijom bila inkompatibilna teorija arijevskog *Männerbunda.* U knjizi *Vera u visokog boga u starom Iranu* Widengren je za pripadnike *Männerbundova* tvrdio da su bili „prava pošast za zemljoradničke i stočarske delove stanovništva" i da su smatrani za „neprijatelje kastinskog i staleškog sistema" (Widengren, 1938: 346) – a ne za njegov deo („drugi stalež"), kako će to kasnije tvrditi. Wikander je bio još eksplicitniji u knjizi

pokroviteljstvo Meseca, čije svetlo poseduje ultimativnu (re)generativnu moć (Widengren, 1938: 372). Kasnije pridodavanje Sunca Mesecu bila je direktna posledica Widengren-ovog prihvatanja Dumézilove teorije o inherentnoj protivrečnosti iranske ideologije suvereniteta, po kojoj je kralj i pacifistički „kralj Sunce" (koji je iznad svakog nasilja, pa samim tim i ratova) i ratoborni „kralj Mesec", koji se na čelu *Männerbunda* svojih „pomoćnika" bori protiv aždaje i omogućava regeneraciju celog kosmosa (Widengren, 1954: 82).

[17] Teoriju tripartitnog staleškog sistema Georges Dumézil je počeo da izgrađuje na predavanjima koje je na Školi za visoko obrazovanje u društvenim naukama u Parizu držao iste godine kada su Wikander i Widengren objavili svoje doprinose teoriji arijevskog *Männerbunda*. Inspirisan paralelama koje je povukao između socijalne strukture „Arijevaca Indije i Irana" („sveštenici, ratnici i stočari-poljoprivrednici") i najstarije rimske trijade bogova („Jupiter, Mars i Kvirin"), Dumézil je došao do zaključka da su obe proistekle iz zajedničke „tripartitne koncepcije sveta i društva" (Dumézil, 1988: 13-14; Dumézil, 1970: ix). Ovu teoriju je Dumézil po prvi put konsekventno primenio u knjizi *Mitra-Varuna*, koju je objavio maja 1940. (praktično istovremeno sa ulaskom trupa Trećeg rajha u Francusku) i u kojoj je mitološki supstrat Mitre i Varune nastojao da objasni njihovim svojstvom indo-iranskih bogova prvog staleža („staleža kraljeva-sveštenika").

posvećenoj bogu Vajuu. Ne spominjući poimence svog prijatelja Dumézila, Wikander se složio sa tim da je u starom Iranu postojala staleška triparticija, pošto je „u ortodoksnom zaoroastrizmu Vaju bog drugog staleža, ratnika, a Ahura Mazda prvog staleža, sveštenika" (Wikander, 1941: 73). Međutim, Wikander je odlučno odbacio mogućnost da je to bila socijalna organizacija koju su Arijevci izvorno doneli u Iran: pre Zaratustrinih reformi, i vlast i socijalni prestiž pripadali su ratničkoj „zajednici koja je obožavala Vajua" (Wikander, 1941: 74).[18]

I sam Dumézil je bio svestan koliko će teško biti sve ono što je do tada bilo napisano o *Männerbundovima* prevesti u kategorijalni aparat „drugog staleža" i onda podvrći logici tripartitne staleške diferencijacije. Germanski *Männerbundovi* pod vođstvom boga Votana, onako kako ih je opisao Höfler (kao Dumézilov ultimativni autoritet u ovoj oblasti), svakako se nisu uklapali u indo-germanski obrazac „drugog staleža",[19] ali je njih Dumézil u startu otpisao kao ekstremni odstupajući slučaj (Lincoln, 1998: 206-207). Međutim, ni drugi *Männerbundovi* koje Dumézil ni izdaleka nije smatrao tako opasnim i ekstremnim kao što su bili oni germanski, nisu se uklapali u teoriju triparticije. U knjizi *Mitra-Varuna. Esej o dve indo-evropske reprezentacije suvereniteta* (1940), koju je posvetio indo-iranskim bogovima „staleža kraljeva-sveštenika", on je, takoreći uzgred, priznao da postoji veliki problem u identifikaciji „staleža ratnika" i njihovih bogova. Naime, indijski i iranski *Männerbundovi,* koje je opisao Wikander u knjizi *Arijevski Männerbund*, baš kao i oni italijanski (etrurski i latinski), koje je sam Dumézil upravo otkrivao (Dumézil, 1988: 109-111), nisu imali „ništa zajedničko sa principima koji regulišu ostatak društva" (Dumézil, 1988: 107). Drugim rečima, nije postojao nikakav „poredak" u pravom smislu te reči unutar kojeg bi ratnici *Männerbundova* mogli naći svoje mesto i institucionalno se povezati sa pripadnicima prvog i trećeg staleža. Ostajući i dalje podvrgnut gravitacionoj sili teorije arijevskog *Männerbunda,* „drugi stalež" kao da je zaostao u socijalnom vakuumu, lišen bilo kakvih istinskih spona sa preostala dva staleža. Widengren-ovu knjigu Dumézil na ovom mestu nije ni pomenuo, i to iz sasvim razumljivih razloga: u njoj su se evidentni problemi sa presađivanjem „drugog staleža" sa evropskog na iransko tle preneli i na sam „prvi stalež", s obzirom da je Widengren-ov tretman Mitre kao

[18] Konsekventnu primenu Dumézilove teorije doneo je tek Wikander-ov članak „Legenda o Pandari i mitski osnov *Mahabharate*", koji je objavljen 1947. godine na švedskom jeziku.

[19] Pripadnici *Männerbundova* koji su Votana slavili kao „unitarnog" boga sa bezmalo „fantastičnim" moćima, uspeli su da osujete sve pokušaje da se on potisne afirmacijom boga Mitotina, koji je afirmisao pravo i „analitičku religiju koja svakom daje njegov fiksni deo" (Dumézil, 1939: 36; upor. i Dumézil, 1988: 122 i dalje) – koji je, drugim rečima, bio pravi indo-germanski bog zato što je sponzorisao tripartitnu stalešku diferencijaciju.

visokog boga očigledno razarao i mitološku, a ne samo sociološku logiku triparticije.[20]

Problem „drugog staleža" kod Indo-Evropljana opsedaće Dumézil-a u narednim godinama i on će 1956. pokušati da ga reši knjigom *Aspekti ratničke funkcije kod Indo-Evropljana.* Rezultatima je ostao nezadovoljan, pa je 1969. ugledala svetlo dana nova knjiga, pod naslovom *Sjaj i beda ratnika. Mitski aspekti ratničke funkcije kod Indo-Evropljana,* koja je bila posvećena Stig Wikander-u (u formi obeležavanja tridesetogodišnjice objavljivanja *Arijevskog Männerbunda – sic!*) i u kojoj su revidiranim delovima knjige iz 1956. bili pridodati drugi, u međuvremenu napisani tekstovi. Međutim, kao što i sami naslovi ovih knjiga pokazuju, Dumézil je konstantno relaksirao svoju teoriju, tako da je u njoj strukturalnu analizu nadomestila „funkcionalna", koja je bila lišena izvorne ambicije da se princip tripartitnosti prepoznaje kako u mitu tako i u *realnosti* indo-evropskih društava. To nije bilo neočekivano, pošto je već iz knjige *Mitra-Varuna* bilo jasno da identifikacija tragova *Männerbunda* u nekom indo-evropskom društvu ne dokazuje postojanje pravog „drugog staleža": u Rimu (za koji je, baš kao i za druge gradove-države u Italiji, Dumézil vrlo uverljivo pokazivao da su u najstarije vreme poznavali vrlo snažne *Männerbundove*) taj stalež nikada nije nastao – rimski seljaci su ujedno bili i ratnici – baš kao ni u Grčkoj (upor.: Grottanelli, 1996: 130).

Naposletku, u Widengren-ovim radovima napisanim posle Drugog svetskog rata mogu se naći izjave koje su potkopavale njegovo deklarativno zagovaranje postojanja tripartitnog staleškog sistema u starom Iranu. Pre svega, Dumézil-ovu nategnutu tvrdnju da je toljaga, kao glavno oružje pripadnika *Männerbundova,* bila principijelno oružje „drugog staleža", Widengren nije odoleo a da ne koriguje priznanjem da je ona „u istoriju ušla kao oružje *par excellence* 'trećeg staleža'" (Widengren, 1969a: 62; upor. i Eliade, 1972: 9). Dalje, kada je pisao da je deo iranske ideologije sakralnog kraljevstva bio princip da socijalno neizdiferencirano telo koje bira kralja u regularnim uslovima predstavlja narod „sposoban za vojnu službu" (Widengren, 1959: 245), Widengren je implicitno brisao granice između „drugog staleža" i „trećeg staleža". Naposletku, mladići koji su pristupali *Männerbundovima* regrutovali su se po Widengren-u ne samo iz „drugog staleža" nego i iz najširег trećeg, „seljačko-pastirskog" staleža (Widengren, 1955: 54), što se moglo razumeti ne samo kao dodatni indikator fluidnosti granica između ovih staleža nego i kao dokaz kompatibilnosti ratničke i „poljoprivredno-stočarske", ili, tačnije, samo stočarske delatnosti.

[20] I kasnije će Dumézil ignorisati Widengren-ovu prvu knjigu. Widengren-ove doprinose on je vezivao isključivo za *Feudalizam u starom Iranu. Männerbund – sledbeništvo – feudalizam* (Dumézil, 1970: xi), čija je prva dva poglavlja pročitao dok je knjiga još bila u rukopisu i svojim komentarim na njima ostavio dubok trag (Widengren, 1969a: 5).

„Nestočari među stočarima“

Kao jedan od najvećih izazova koji se od samog početka postavljao pred teoriju arijevskog *Männerbunda* bilo je utvrđivanje statusa „pastira“, odnosno stočara i stočarstva kao takvog. Za Widengren-a je ključna bila avestanska kvalifikacija pripadnika *Männerbundova* kao „nestočara među stočarima“ (*Jasna,* 49.4). Widengren je ovo mesto tumačio tako da upućuje na sklonost pripadnika *Männerbundova* da kradu stoku – i, uopšte, da otimaju i pljačkaju svakoga ko se mogao opljačkati – koja je bila logična posledica ratničkog načina života i koja nije bila nikakva arijevska specifičnost, s obzirom na to da ju je Schurtz evidentirao na svim kontinentima (Widengren, 1938: 329-330).[21] Ostalo je, međutim, otvoreno pitanje zašto su u starom Iranu oni koji su nazivani „dvonožnim vukovima“ uopšte svrstavani među (dvonožne) stočare: „četvoronožni vukovi“ su takođe otimali četvoronožnu stoku pa opet nikome nije padalo na pamet da ih svrsta u nju.

Odgovor na to pitanje je kasnije pokušao da pruži već pomenuti Bruce Lincoln, naslanjajući se ponajviše na Wikander-ovu knjigu *Arijevski Männerbund* (upor. Lincoln, 1981: 127 i dalje). U Lincoln-ovoj teoriji, već je sama „ekološka“ činjenica da je stočarstvo bilo glavna privredna delatnost u starom Iranu „dovela do uspostavljanja praksi žrtvovanja i krađe stoke. A one su, sa svoje strane, iznedrile klase specijalista – sveštenika i ratnika – koji su zauzvrat uspostavili svoje sopstvene sisteme božanstava i mitova“ (Lincoln, 1981: 174). Lincoln-ovo objašnjenje za nastanak tripartitne staleške diferencijacije koju su zagovarali Dumézil, Wikander i Widengren ležao je u izvornoj potrebi stočara da klanjem stoke umilostivljavaju bogove i da njenom krađom upotpunjavaju svoje stočne fondove. Vremenom su, međutim, zadovoljavanje tih potreba preuzeli „specijalisti“, koji su se konstituisali u posebne staleže i religioznim inovacijama legitimirali separaciju od staleža stočara (koji je degradiran u tek „treći stalež“). Problem sa Lincoln-ovom teorijom započinjao je već od simplifikacije „ekološkog determinizma“,[22] a kulminirao je u proglašavanju krađe stoke za jedan od ključnih elemenata etosa „ratničkog staleža“. Neka mesta iz *Aveste*, kako je primetila Mary Boyce u svom kritičkom osvrtu na Lincoln-ovu teoriju, nesumnjivo „potvrđuju krađu stoke, ali ne postoji ništa u njima što bi je i iz daleka odobravalo“ (Boyce, 1987: 525). Drugim rečima, postojanje sporadične prakse krađe tuđe stoke, koja se

[21] Na značaj koji su stoka i psi imali za pripadnike *Männerbundova* po Widengren-u je upućivao i podatak da se pas poistovećivao sa ratnikom (već poistovećenim sa vukom) kada je huškan na klanje stoke (Widengren, 1938: 329).

[22] Stočarstvo po pravilu prate i druge privredne aktivnosti (stoka, drugim rečima, nikada nije dovoljna da obezbedi celokupnu prehranu jednog društva) i to čini malo verovatnim uzdizanje stoke u bezmalo univerzalnu i apsolutnu vrednost, koja je u stanju da samostalno oblikuje društvenu strukturu (Saler, 1982: 385).

legitimirala njenim „povraćajem“ (jer je navodno prethodno već bila ukradena) još uvek ne može da objasni postojanje posebnog „ratničkog staleža“ koji ne preza ni od najgoreg nasilja, ni od najvećeg svetogrđa, i koji univerzalno otima stoku od svakog ko je ima, tj. bez obzira da li je saplemenik ili nije.

Odgovor koji je Boyce-ova ponudila na pitanje ko su bili „nestočari među stočarima“ glasio je da su to bili „saplemenici koji su napustili tradicionalnu dužnost učešća u gajenju stoke“ (karakterističnu za „neolitsku kulturu“ i „bipartitnu“ stališku strukturu stanovnika stepa) i koji su, umesto toga, počeli da se udružuju u „ratničke bande“ i da za svoje poduhvate koriste najaktuelnija dostignuća bronzanog doba: „dvokolice i svetlucavo koplje“ (Boyce, 1987: 512-514). Ni taj odgovor nije bio lišen problema. Jer, kako će Bruce Lincoln napisati u svom odgovoru Boyce-ovoj, *Avesta* ničim ne sugeriše da se u vreme nastanka tekstova koji su u njoj okupljeni tek počela izdvajati jedna kategorija stočara, koja je prestala da se bavi gajenjem stoke (odjedanput počevši da je pljačka od onih koji su je i dalje gajili) i koja je formirala tehnološki superiorne „ratničke bande“ (odjednaput počevši da uživa tekovine bronzanog doba). Obrnuto, Lincoln je ustrajavao na tezi da su „ratnici – poput metala i dvokolica – bili deo iranskog i indo-iranskog društva mnogo vekova pre nego što su ti tekstovi [naknadno uvršteni u *Avestu*] sastavljeni, kadgod i gdegod to bilo“ (Lincoln, 1991: 158), i da nema osnova da se izvorna (indo-evropska, indo-germanska, odnosno indo-iranska) tripartitna staleška struktura Irana redukuje na bipartitnu.[23] Iako je polemika između Boyce-ove i Lincoln-a dobrim delom bila vezana za Wikander-a,[24]

[23] Lincoln je potvrdu za Dumézil-ovu teoriju tripartitne staleške strukture indo-evropskih društava želeo da pronađe u povezanosti tri mitske ličnosti – Manua (Čoveka), Jemoa (Blizanca) i Trita (Trećeg) – ali se suočio sa neprevladivom poteškoćom: nijedna od te tri ličnosti nije reprezentovala stočarsko-seljački stalež, dok je ratnički stalež bio degradiran u najniži, treći stalež, oličen u junaku Tritu (Lincoln, 1976: 64). Lincolnovo insistiranje na indo-evropskom poreklu mita o junaku Tritu („Trećem“), kroz koji su povezane dve „mitske teme, ona o ubijanju zmije ili aždaje i ona o krađi susedove stoke“ (upor. Lincoln, 1976: 43 i dalje), susretalo se novim problemom kada je trebalo objasniti zašto je u originalnom mitu stajalo da je „domorodac“, odnosno „ne-Indo-Evropejac prvobitni agresor“ – ta verzija je opstala i u samom Iranu (Lincoln, 1976: 57) – kada je stoku trebalo ukrasti „susedu“, dakle, sunarodniku, saplemeniku ili čak srodniku. Iz Wikander-ovih i Widengren-ovih analiza proizlazio je jasan zaključak da je nasilje pripadnika *Männerbundova* bilo potpuno voluntarističko i da se ni u kom slučaju nije zaustavljalo samo na domorodačkom stanovništvu. U svakom slučaju, insistiranje na Tritu kao prototipskom indo-evropskom ratniku-osvajaču koji guši otpor onih koje pokorava, i još im pritom krade stoku, implicitno je vodilo ka eliminciji *Männerbundova* iz originalnog korpusa indo-evropskih institucija.

[24] Mary Boyce je primetila da, „zato što je ignorisao arheološke nalaze, on [Wikander] nije shvatio da, budući da su Indo-Arijevci i Iranci postali odvojeni narodi oko 2000. godine pre n.e., p.-i.-i. [proto-indijsko-iranski] **marya,* koji je bio predmet njegovog istraživanja, nije bio ratnik bronzanog doba, naoružan dvokolicom i blistavim kopljem, nego pripadnik stočarskog plemena koji je pripadao neolitskoj kulturi, koji se borio – kada je uopšte imao prilike da se bori – na svojim nogama i sa starim oružjem karakterističnim za stočare-lovce: toljagom, praćkom i lukom i strelom. W[ikander], ne uvažavajući ovo, jednostavno je projektovao uslove bronzanog doba unazad na treći milenijum“ pre

moglo bi se reći da su oboje prevideli da u njegovoj, baš kao i Widengren-ovoj, izvornoj teoriji iz 1938. nije bilo nikakve dileme da su pripadnici arijevskog *Männerbunda* čvrsto ukorenjeni u „neolitsku kulturu" (kako se Boyce-ova izrazila), a da je brkanje sa „ratnicima bronzanog doba" nastalo kasnije, u sklopu napora dvojice Šveđana da u razmatranjima društvene strukture starog Irana primene Dumézil-ovu teoriju tripartitnog staleškog ustrojstva indo-evropskih društava.

Ako slabosti koje su i Boyce-ova i Lincoln pokazali u svojoj polemici ukazuju na to da pripadnici izvornog arijevskog *Männerbunda* u Iranu nisu bili ni obični „stočari" iz stepa, ni „ratnici bronzanog doba" (koji su te „stočare" u skorije vreme „napustili", prigrabivši tehnološki najmodernije oružje) onda zapravo preostaje jedino to da su bili nešto treće: jedna posebna grupacija koja je doduše živela „među stočarima", ali se od njih razlikovala po svojim kultnim osobenostima, usko povezanim ne samo sa ratovanjem nego i sa otimanjem stoke (od saplemenika ništa manje nego od neprijatelja).

Da bi se shvatila osobenost te grupacije potrebno je imati na umu dve stvari, koje su u diskusijama o *Männerbundovima* prošle prilično nezapaženo. U svojoj izvornoj koncepciji Wikander je *Männerbundove* definisao kao „organe pravosuđa (*Pfleger der Justiz*)", razlikujući one koji su upražnjavali „samoprigrabljeno pravosuđe nasilja i linča" i one koji su bili „zastupnici istinskog poretka i pravoreka" (Wikander, 1938: 78). Na ovo Wikander-ovo razlikovanje Widengren je bacio novo svetlo u knjizi *Vera u visokog boga u starom Iranu*, i to u vidu tri štura i nerazrađena, ali zapravo međusobno itekako povezana zapažanja. Prvo, iranski *Männerbundovi* su po Widengren-u mogli da toliko osnaže da su uspevali da uspostave svoju vlast na određenim teritorijama (Widengren, 1938: 323), što je impliciralo da su te teritorije bile izuzete iz domena kraljevske vlasti; drugo, pomenuto otimanje stoke činilo je iranske *Männerbundove* najsličnijim izvesnim (1938. još uvek postojećim) zapadnoafričkim *Männerbundovima,* a posebno onima koji su postojali u plemenu Igbo, nastanjenom u oblasti južne Nigerije (i jednom delu Kameruna), i *Männerbundu* Poro u plemenu Fulhas Susus, nastanjenom u oblasti južnog Sijera Leonea (Widengren, 1938: 330);[25] naposletku, treće, ostale kultne osobenosti iranskih *Männerbundova* koje su stajale u radikalnoj opreci sa religijom i moralom ostatka društva dovodile su ih u vezu prevashodno sa jednim

n.e. (Boyce, 1987: 513-514). Kao što smi imali prilike da vidimo, Bruce Lincoln je, braneći Wikander-a (i, prevashodno, samog sebe!) od kritike Boyce-ove, dokazivao da su Iranci upotrebljavali metal i dvokolicu mnogo vekova pre nego što su nastali najraniji tekstovi *Aveste* i da su to samim tim mogli da čine i pripadnici *Männerbundova* shvaćenih u smislu „drugog staleža".

[25] Iako Widengren nije eksplicitno pomenuo *Männerbundove* ovih plemena, ono što je imao na umu otkriva fusnota u kojoj je preko Heinrich Schurtz-a referisao na južnu Nigeriju (Schurtz, 1902: 423-425), a preko Lea Frobenius-a na južni Sijera Leone (Frobenius, 1899: 140 i dalje).

od južnonigerijskih *Männerbundova* – sa *Männerbundom* leoparda (Widengren, 1938: 336).

Kada se sve to ima na umu, počinje da se uobličava mnogo jasnija slika o prirodi starih iranskih *Männerbundova*. Widengren-ovo poređenje starih iranskih *Männerbundova* sa aktuelnim *Männerbundom* leoparda upućuje na Wikander-ov pojam vršilaca „samoprigrabljenog pravosuđa nasilja i linča", dok poređenje sa aktuelnim *Männerbundom* Poro odgovara onome što je Wikander podrazumevao pod nazivom „zastupnika istinskog poretka i pravoreka". U oba zapadnoafrička slučaja *Männerbundovi* su zaista bili toliko snažni da su uspeli da uspostave svoju vlast na relativno većoj teritoriji (južne Nigerije, odnosno južnog Sijera Leonea), pri čemu je ta vlast suštinski bila retributivno-pravosudna. *Männerbund* Poro je bio legitimna, opšteprihvaćena i reprezentativna institucija koja je obuhvatala pet klanova plemena Fulhas Susus (od kojih je svaki imao svoj posebni poro) i za osnovni cilj imala rešavanje sporova među njima, pri čemu je kazna uvek bila ista i sastojala se u jednokratnom pljačkaškom pohodu (raciji) združenih vojnih snaga na teritoriju klana oglašenog „krivim", otimanju svega što se može oteti (između ostalog, i stoke) i ubijanju svakoga ko nije našao neko utočište (Frobenius, 1899: 140 i dalje). Oblast južne Nigerije (i dela Kameruna) na kojoj je živelo pleme Igbo nije poznavala ovako visok stepen uređenosti, pa je čitav niz *Männerbundova* egzistirao naporedo sa jednim glavnim, koji je bio neka vrsta ekskluzivnog kluba, garantujući raznovrsne privilegije svojim članovima (u zavisnosti od toga kom su od jedanaest rangova pripadali) i sankcionišući nepoštovanje tih privilegija na način sličan *Männerbundu* Poro. Mnoštvo drugih *Männerbundova* neprestano je nastajalo i nestajalo – najčešće kao reakcija na pojedine vidove diskriminacije koju su sprovodili članovi glavnog *Männerbunda* – među kojima su neki poprimali „neuobičajeno teroristički i ratnički karakter" i svoju subverzivnu aktivnost temeljili u opskurnim i krvavim kultovima (Schurtz, 1902: 425). Najekstremniji među njima svakako je bio *Männerbund* leoparda, koji je napade na svoje žrtve simulirao kao napade leoparda i čiji su pripadnici zaista pokušavali da usvoje „dušu" ove životinje i da joj u potpunosti prilagode svoje ponašanje.

To su elementi koji daju ključ za razumevanje izvornog koncepta arijevskog *Männerbunda*. Na teritoriji Irana s vremena na vreme su nastajale oblasti na kojima je vlast uspostavljao jedan *Männerbund* ili je naporedo egzistiralo više *Männerbundova*; najčešća pojava su bili *Männerbundovi* čiji su se članovi poistovećivali sa vukom onako kako će se kasnije na afričkom kontinentu pripadnici *Männerbunda* leoparda poistovećivati sa ovim predatorom; samim tim, njihova uloga „organa pravosuđa" uglavnom se svodila na „samoprigrabljeno pravosuđe nasilja i linča", u kojem je do izražaja dolazilo ubijanje ljudi i otimanje stoke – ali i svega drugoga što se moglo oteti; međutim, ako su uspeli da potraju

neko duže vreme, ovi *Männerbundovi* su mogli da poprime nezanemarljiv stepen uređenosti, njihovi članovi više nisu bili iz celokupnog društva izopšteni „teroristi" već jedna posebna kategorija „stočara", koja će se od svih drugih razlikovati upravo po kultnim i ratničkim dužnostima prema svom *Männerbundu.* Jedna od glavnih dužnosti bila je učešće u kaznenim pohodima na one koji su bili označeni „krivcima" za neki zločin i kojima je ponajviše otimana stoka.

U tom kontekstu bi se moglo postaviti pitanje postoje li podaci o tome da je ikada u (pred)istoriji Irana na nekoj teritoriji postojao neki *Männerbund* koji je dostigao takav stupanj razvoja da je zaista postao uporediv sa Poroom plemena Fulhas Susus ili barem sa glavnim *Männerbundom* plemena Igbo. Odgovor na to pitanje mogao bi biti potvrdan. Izgleda da je to bio slučaj sa plemenom Hiraona koje *Avesta* pominje da je, pod vođstvom *mairya* (vođe *Männerbunda,* a ne, kako se obično pogrešno titulira, kralja)[26] Arjaspa, krenulo u rat protiv iranskog kralja Vištaspa (inače Zaratustrinog patrona) i bilo do nogu potučeno. Widengren je pomenuo ovaj rat, posebno istakavši Arjaspovu želju da pobije stotinu, hiljadu, desetinu hiljada, pa ako je moguće i stotinu hiljada „Arijevaca". Taj podatak, paradoksalan iz perspektive njegove teorije (u kojoj su *Männerbundovi* u Iranu nužno morali biti sastavljeni od Arijevaca), Widengren je pokušao da objasni time što su već u vreme Zaratustre svi *Männerbundovi* tretirani kao neprijatelji Iranaca (Arijevaca) (Widengren, 1938: 344-345). Pošto se, međutim, radilo o neiranskom nomadskom plemenu koje izgleda da je tokom celog 2. milenijuma pre n.e. migriralo sa istoka na zapad azijskog kontinenta (Bailey, 1985: 40) i čiji su ratnici za sve to vreme bili povezani u jedan *Männerbund,* nimalo ne čudi ova Arjaspova mržnja prema Arijevcima – doduše samo onima koji su se nalazili u oružanim snagama kralja Vištaspa. Pritom podatak koji prenosi *Avesta* da su Hiraoni prihvatili lokalni kult Aradvi Šure Anahite – štaviše da su ga branili od Vištaspa koji je, pod uticajem Zaratustre, neko vreme pre toga počeo da obožava Ahuru Mazdu[27] – upućuje na to da su na teritoriji Irana boravili već duže vreme, tokom kojeg su započeli akulturaciju, a da i dalje nisu priznavali vrhovnu vlast iranskog kralja. Poraz Arjaspa označio je i kraj (možda poslednjeg iranskog) *Männerbunda* koji je bio identifikovan sa jednim (nearijevskim) plemenom.

Nema nikakve sumnje da je cilj iranskog kralja u ratu protiv hiraonskog *Männerbunda* bio da dovede pod svoju vlast teritoriju koju je ovaj držao i da je zoroastrizam kasnije preuveličao religioznu stranu sukoba, tumačeći pobedu Vištaspa nad Arjaspom i kao pobedu Ahura Mazde nad Aradvi Šurom Anahitom.

[26] To je već bio zapazio Stig Wikander (Wikander, 1938: 35).

[27] Zanimljivo je da već kralj (*kavi*) Haosravah, koga *Avesta* slavi kao prvog ujedinitelja arijevskih plemena na teritoriji Irana, takođe za svog glavnog neprijatelja imao jednog „turanskog" *mairya* (Afrasijaba) koji je obožavao Aradvi Šuru Anahitu (Nyberg, 1938: 257-258).

I sam Widengren je tvrdio da je kult Aradvi Šure Anahite bio jedan od najstarijih u Iranu i da se, kao sama srž iranske „narodne religije", našao na udaru kraljevske vlasti čim se ona osetila dovoljno jakom (a najkasnije od momenta od kada je prigrlila zoroastrizam) da ga „iskoreni" (Widengren, 1955: 54-55) i da se onda svim raspoloživim (vojnim, političkim i religijskim) snagama baci na posao izgradnje feudalizma. Uzimajući u obzir ono što je Dumézil, na Wikanderovom tragu, napisao o Zaratustrinoj reformi i Aradvi Šuri Anahiti,[28] taj feudalizam ne samo da neće biti vrhunski proizvod tripartitne steleške (ili barem mitološke) logike nego njena temeljna negacija.

Sa današnje distance bi se moglo zaključiti da je teorija arijevskog Männerbunda svoje najveće doprinose dala odmah te iste 1938. godine, kada je i nastala. Što se više Wikander i Widengren budu trudili da rezultate svojih istraživanja iranskih Männerbundova protumače primenjujući Dumézil-ovu teoriju tripartitnog staleškog ustrojstva indo-evropskih društava, to će se nelogičnosti i nejasnoće samo uvećavati. Ničim ne može biti prikriven paradoks da je najveću lucidnost i objektivnost ova teorija pokazala upravo u doba uspona i širenja fašizma po evropskom kontinentu i da je kasnije delimično distanciranje od prvobitnih nalaza – što je primena Dumézil-ove teorije nužno povlačila za sobom – bilo kontraproduktivno. Što se samih doprinosa tiče, tri su bila glavna. Prvo, teorija arijevskog Männerbunda je nedvosmisleno utvrdila postojanje sličnosti starih iranskih Männerbundova ne samo sa onim indijskim i germanskim, nego i sa savremenim afričkim; drugo, ona je utvrdila postojanje procesa njihove transformacije (prvo u kraljeve „pomoćnike", a zatim i u feudalne vazale); i, treće, ona je istakla da su u iskorenjivanju izvornog oblika Männerbunda (kojim je dominirao, Wikander-ovim rečima, „pozitivni stav prema mračnim i demonskim silama života") kraljevi nailazili na velike teškoće, koje su ukazivale, s jedne strane,

[28] Sumirajući Wikander-ove najveće doprinose iz knjige *Arijevski Männerbund* Dumézil će 1969. u knjizi *Sjaj i beda ratnika. Mitski aspekti ratničke funkcije kod Indo-Evropljana* doći do zaključka da je Zaratustra morao za cilj imati „ukidanje ratničke funkcije kao takve, eliminaciju posebne etike indo-iranskog ratnika, zarad uniformne i univerzalne etike koja, očišćena i produbljena, i nije bila ništa drugo do etika prve funkcije, 'svešteničkog nivoa'. Zle ili demonske vrednosti pridate izvesnim konceptima ili takvim figurama kao što su bili *mairya*, Aešma, Indra i Saurva [o čemu je Wikander pisao], upućuju na značaj ove korekcije i na energiju uloženu u nju" (Dumézil, 1970: 103). S druge strane, Dumézil je smatrao jednako važnim i već pomenuti članak „Legenda o Pandari i mitski osnov *Mahabharate*", u kojem je Wikander ukazao na potrebu indo-evropskih društava da, pored „funkcionalnih bogova" (od kojih je svaki sponzorisao po jedan od tri staleža), imaju i „jednu boginju, koja ideološki nije posvećena nijednoj od tri funkcije, ali je smeštena i operiše unutar sve tri". Po Dumézil-u Aradvi (Vlažna) Šura (Jaka) Anahita (Čista) bila je paradigmatski slučaj takve boginje, pošto joj je već samo ime upućivalo na sva tri staleža (čistoća na prvi, snaga na drugi i vlaga na treći stalež) (Dumézil, 1970: 17 i 74). To bi, međutim značilo da je Zaratustrin obračun sa ovom boginjom predstavljao udar ne samo na jednu („drugu") nego na sve tri „funkcije" ili čak na tripartitni staleški sistem kao takav – kao celoviti socijalni poredak.

na njegovu inkompatibilnost sa feudalizmom (pa samim tim i sa triparticijom), a, s druge strane, na njegovu žilavu ukorenjenost „među stočarima" (koji su nastavili da žive saobrazno – u terminologiji Mary Boyce – „neolitskoj kulturi"). Stvarna dubina i priroda te ukorenjenosti ostala je, međutim, neistražena, tako da se postavlja pitanje u kojoj meri su iranski Männerbundovi uopšte bili arijevski (hiraonski Männerbund na čelu sa Arjaspom, primera radi, to uopšte nije bio). No, i pored toga, teorija arijevskog Männerbunda koju su Wikander i Widengren formulisali 1938. godine olakšava razumevanje razloga zbog kojih je najteži zadatak iranske kraljeve očekivao upravo onda kada su uspeli da oko sebe okupe „pomoćnike" („sledbenike"). Jer, do njihovog pretvaranja u feudalne vazale ostaće da se prevali dugi put, na kojem je neprestano pretila opasnost od povratka „dvonožnih vukova" karakterističnih za izvorne iranske Männerbundove.

Literatura

Adam, M. (1825) *Geschichte der ausbreitung christlichen Religion durch die hamburgische und bremische Kirche in dem benachbarten Norden, von Karls des Großen bis zu Heinrichs des IV.* Bremen: Johann Georg Heyse.

Alföldi, A. (1951) Königsweihe und Männerbund bei den Achämeniden, *Schweizerisches Archiv für Volkskunde / Archives suisses des traditions populaires,* god 47: 11-16.

Arvidsson, S. (2006) *Aryan Idols. Indo-European Mythology as Ideology and Science.* Chicago, London: The University of Chicago Press.

Bailey, H. W. (1985) *Indo-Scythian Studies being Khotanese Texts, Volume 7.* Cambridge: Cambridge University Press.

Boyce, M. (1987) Priests, Cattle and Men, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 50, br. 3: 508-526.

Daryaee, T. (2018) The Iranian *Männerbund* Revisited, *Iran and the Caucasus,* vol. 22: 38-49.

Dumézil, G. (1939) *Mythes et dieux des Germains.* Paris: Leroux.

Dumézil, G. (1970) *The Destiny of the Warrior.* Chicago, London: The University of Chicago Press.

Dumézil, G. (1988) *Mitra-Varuna. An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty.* New York: Zone Books.

Eliade, M. (1958) *Birth and Rebirth. The Religious Meanings of Initiation in Human Culture.* New York: Harper & Brothers.

Eliade, M. (1972) *Zalmoxis. The Vanishing God.* Chicago i London: The University of Chicago Press.

Frobenius, L. (1899) *Die* Masken *und Geheimbünde Afrikas.* Halle: Karras.

Grottanelli, C. (1996) *Myth and Method.* Charlottesville, London: University Press of Virginia.

Grottanelli, C. (1998) Dumézil's Aryens in 1941, *Zeitschrift für Religionswissenschaft,* vol. 6, br. 2: 207-219.

Hasenfratz, H. P. (1982) Der indogermanische „Männerbund". Anmerkungen zur religiösen und sozialen Bedeutung des Jugendalters, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, vol. 34, br. 2: 148-163.

Jeremić-Molnar, D. (2007) *Rihard Vagner, konstruktor „istinske" realnosti. Projekat regeneracije kroz Bajrojtske svečanosti.* Beograd: Fabrika knjiga.

Junginger, H. (2007) From Buddha To Adolf Hitler: Walther Wüst And The Aryan Tradition, U: Junginger, H. (ur.) *The Study of Religion under the Impact of Fascism.* Leiden, Boston: Brill, str. 107-177.

Kershaw, K. (2003) *Odin. Der einäugige Gott und die indogermanischen Männerbunde.* Uhlstädt-Kirchhasel: Arun.

Krüger, D. (2002) *Das „okkulte" 3. Reich. SS-Forschung zwischen Germanenkunde, Okkultwissenschaften & Geheimwaffentechnologie.* Bottrop: Forsite.

Lincoln, B. (1976) The Indo-European Cattle-Raiding Myth, *History of Religions*, vol. 16, br. 1: 42-65.

Lincoln, B. (1981) *Priests, Warriors, and Cattle. A Study in the Ecology of Religions.* Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Lincoln, B. (1991) Warriors and Non-Herdsman. A Response to Mary Boyce, U: *Death, War, and Sacrifice. Studies in Ideology & Practice.* Chicago, London: The University of Chicago Press, str. 145-166.

Lincoln, B. (1999) *Theorizing Myth. Narrative, Ideology, and Scholarship.* University of Chicago Press.

Mallory, J. R. (1989) *In Search of the „Indo-Europeans". Language, Archaeology and Myth.* London: Thames and Hudson.

Molnar, A. (1996) Houston Stewart Chamberlain. Počeci rasnog svetonazora, *Theoria*, vol. 39, br. 3: 41-108.

Molnar, A. (2006) *Männerbund* – teorija i realnost u Nemačkoj početkom 20. veka", *Sociološki pregled*, vol. 40, br. 1: 81-92.

Nyberg, H. S. (1938) *Die Religionen des alten Iran.* Leipzig: J. C. Hinrichs.

Saler, B. (1982) *Priests, Warriors, and Cattle: A Study in the Ecology of Religions,* by Bruce Lincoln, *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 21, br. 4: 384-385.

Schetelich, M. (2002) Bild, Abbild, Mythos. Die Arier in den Arbeiten deutscher Indologen, U: Bergunder, M., Das, R. P. (ur.) *„Arier" und „Draviden". Konstruktionen der Vergangenheit als Grundlage für Selbst- und Fremdwahrnehmungen Südasiens.* Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, str. 40-56.

Schroeder, von L. (1908) *Mysterium und Mimus im Rigveda.* Leipzig: H. Haessel.

Schurtz, H. (1902) *Altersklassen und Männerbunde. Eine Darstellung der Grundformen der Gesellschaft.* Berlin: Georg Reimer.

Speidel, M. P. (2002) Berserks: A History of Indo-European „Mad Warriors", *Journal of World History*, vol. 13, br. 2: 253-290.

Timuş, M. (2002) *Quand l'Allemagne était leur Mecque*. La science des religions chez Stig Wikander (1935-1941), U: Junginger, H. (ur.) *The Study of Religion Under the Impact of Fascism.* Leiden i Boston, Brill, str. 205-228.

Widengren, G. (1938) *Hochgottglaube im alten Iran. Eine religionsphänomenologische Untersuchung.* Uppsala: Lundequist, Leipzig: Harrassowitz.

Widengren, G. (1954) Stand und Aufgaben der iranischen Religionsgeschichte I, *Numen*, vol. 1, br. 1: 16-83.

Widengren, G. (1955) Stand und Aufgaben der iranischen Religionsgeschichte II. Geschichte der iranischen Religionen und ihre Nachwirkung, *Numen*, vol. 2, br. 1-2: 47-134.

Widengren, G. (1959) The sacral kingship of Iran, U: Edsman, C. M. (ur.) *The Sacral Kingship / La Regalità Sacra. Contributions to the Central Theme.* Leiden: Brill, str. 242-257.

Widengren, G. (1961) Researches in Syrian Mysticism. Mystical Experiences and Spiritual Exercises, *Numen,* vol. 8, br. 3: 161-198.

Widengren, G. (1965) *Die Religionen Irans.* Stuttgart: W. Kohlhammer.

Widengren, G. (1969a) *Der Feudalismus im alten Iran. Männerbund — Gefolgswesen — Feudalismus in der* iranischen *Gesellschaft im Hinblick auf die indogermanischen Verhältnisse*. Köln i Opladen: Westdeutscher Verlag.

Widengren, G. (1969b) *Religionsphanomenologie.* Berlin: Walter De Gruyter & Co.

Wikander, S. (1938) *Der arische Männerbund.* Lund: Ohlsson.

Wikander, S. (1941) *Vayu. Texte und Untersuchungen zur indo-iranischen Religionsgeschichte.* Uppsala: Ludenquist.

Wüst, W. (1941) *Indogermanisches Bekenntnis.* München: Dr. C. Wolf & Sohn.

THE THEORY OF ARYAN MÄNNERBUND

The theory of Aryan *Männerbund* is commonly thought to originate from the same-titled book by the Swede Stig Wikander from 1938, although his compatriot and friend Geo Widengren made a much greater contribution to this theory with the book *Faith in a High God in Old Iran*, published in the same year. In the years after World War II, both Wikander and Widengren began to distance themselves gradually from their original views of *Männerbünde* in ancient Iran. The biggest change was that the significance of the (self-)destructiveness of *Männerbünde* was diminished by their incorporation in the universal Indo-European „second (warrior) class" (influenced by Dumézil's theory of the tripartite class structure of all Indo-Germanic peoples). In the article, the authors also analyze the changes in Widengren's views on ancient Iranian *Männerbünde* and come to the conclusion that they brought only weaknesses in the original formulation of his theory. This indicates a kind of paradox: although the theory of Aryan *Männerbund* originated during the ideological hegemony of fascism in Europe, it had the greatest explanatory potential at that precise time, while Widengren's later efforts to identify a comprehensive process of feudalization of Iran, which began in its prehistory (when the power of *Männerbünde* was greatest), proved counterproductive.

Keywords: Männerbund, warriors, cult, Iran, feudalism

MARININA INTELEKTUALNA KUHINJA: RAZGOVORI I SEĆANJA

COFFEE AT HOME WITH MARINA: MORNING INSIGHTS, AFTERNOON REFLECTIONS

John HUGHSON

This chapter provides personal recollections from over the past ten years of conversations between Marina and myself at our homes in Vrdnik and Belgrade, in which Marina would often reflect upon her work from the past and present. She also discussed her vision for future projects; always projects full of hope for a better world. The conversations also shed light on Marina's disappointments with developments in contemporary intellectual discourses and the failure of politics to redress the inequalities of social life that had been at the centre of her work over the years. The chapter will also consider Marina's responses to criticism of her work and will conclude with a personal tribute to Marina as an inspirational mentor to my own work.

Keywords: *Art, feminism, home, sociology, spirituality.*

Having coffee at home with Marina has been one of the great pleasures of my life. Conversing together over coffee (or in my case tea, in more recent years) was a regular feature of our daily routine. I hope I never took it for granted. It is now a treasured memory, a memory I draw upon to pull me through and above the clouds of sadness that regularly descend since Marina's passing. This is how Marina would want me to recall our time together. Although a very affectionate and caring person, Marina would not abide sentimentality spilling over into excessive self-pity. And this attitude would extend to my memory of our conversations. Furthermore, I am confident Marina would be agreeable to my sharing of these memories. Without depicting her as immodest, it is reasonable to say that Marina valued the significance of her own words. She believed talk should be neither idle nor blurted. It should be always well-considered and said with purpose. It can be full of humour, as her conversation often was. But even in jest, Marina delivered a message that tended to endure beyond the immediate laughter. Marina was also a very direct person and sometimes her words could sting. On occasion I felt hurt by her criticism, but, more importantly, I cannot think of a time when, upon reflection, I did not benefit from giving contemplation to remarks that may have initially seemed rather

harsh. Marina's words were ultimately words of kindness. This was so whether they were aimed at personal betterment or at the betterment of society, for which she always strived in her work.

When I speak of coffee at home with Marina, I think mainly of the time we shared together at our home in Vrdnik, a spa town on the southern slopes of the Fruška Gora mountain range in northern Serbia. Marina had purchased this property some years ago, but the house remained not much more than a concrete shell, with one inhabitable room below, until 2011. In that year, having recovered from serious illness in the one previous, Marina turned her attention to finally making the house in Vrdnik the home she always intended it to be. The upper level of the house, its interior design and the connection with the existing structure on the bottom level were all carefully planned out by Marina and the instructions given to builders. The result was an incredibly characterful house, a testament to her passionate investment. It is a house that was nurtured as much as it was constructed. The quirky charm of the house was matched by a much-loved garden, for which Marina would buy plants following careful consideration of where each new arrival would be located. She took her responsibility for plant life very seriously. Randomness of placement in Marina's garden was not an option. Overall, Marina dearly loved the home she had made in Vrdnik. Upon returning, even after the briefest of journeys, while unlocking the entrance gate she would announce, "dobrodošli u raj" or "welcome to paradise"!

Marina and I also spent much time in Belgrade, in the apartment we purchased in more recent years in the near-central Vračar municipality. We tended to live in something like reverse style to much of the Belgrade middle-class. Whereas many people live most of their time in Belgrade and escape to their weekend house in the countryside on Friday afternoons, Marina and I would spend most time in Vrdnik and come to the Belgrade apartment for a few days every other week, mainly for meetings. Time in Belgrade for Marina tended to be very hectic, she certainly enjoyed being in the city of her birth and upbringing, but soon longed to get back to the fresh air and tranquillity of the forest. I could always sense her shift to restfulness as we made the journey northwards. This is not to suggest that Marina did not work hard while in Vrdnik. Quite the opposite. With work meetings reduced to the occasional skype or phone contact, Marina spent many hours in her tower-shaped office, prolifically churning out reports and publications. Just watching her work could be exhausting. But, deliberately, unless a work deadline or another activity required attention first thing, Marina started the day slowly with coffee, a light breakfast and a coffee top up either in our upstairs living room or on the adjacent terrace, if weather permitted. It is in this Vrdnik morning context that we had our lengthiest conversations. If personal or home related practical

matters needed discussion, we tended to do that first before moving on to talk about topical and work-related issues. Given the nature of Marina's work, discussion of items in the news and her work agenda often blended together.

Morning conversations could go from anything between thirty minutes to two hours. The daily afternoon conversation sessions were much shorter; a minimum of about ten minutes, but usually no longer than half an hour. In applying the word 'insights' to our morning conversations, I think here mainly of insights in terms of new ideas and directions Marina would chew over as we spoke. This could involve my input or, probably more often, my presence as a 'sounding board' for Marina to bounce ideas off. This was a role I gladly played in the presence of such an original thinker. When I refer to 'reflections', regarding our afternoon conversations, I recall how Marina would use that time to take stock of what she had achieved through the day and as to how she would wrap up the day's work in a final session in her office following the coffee break. Of course, 'insights' and 'reflections' came at other times and in other conversations, but I think my reference here to our coffee (tea) sessions gives a fair representation to the regular working rhythm of our days at home in Vrdnik. Some readers may be wondering about conversation at mealtimes. Our main meal of the day was lunch, usually taken at home, at some point between 1 – 2 pm. We were quite traditional in this sense, having a sit-down meal with a starter and a main to follow. I remember these occasions with great fondness. The meal would be preceded by Marina saying grace. She freed me from this duty, as she regarded my prayerful efforts to be unnecessarily long and formal. In contrast, her offering was respectfully efficient. As she quickly crossed herself, in a corresponding fluid motion, she would look at the food before us and then to the ceiling above while saying, simply, but touchingly, "thank you, God".

We did, at times, discuss work related matters at meals, but I remember this occurring if we went out to eat instead of dining at home. And on such occasions, it was more likely that my work and writing activities, rather than Marina's, were discussed. As usual with Marina, I think this conversational pattern occurred deliberately rather than by chance. Getting out of the house and walking to a restaurant allowed Marina to clear her head of her own work-related thoughts and to redirect her attention to me. I remember how, once we placed our orders, she would look across the table and say something like, "Now Love, tell me about that chapter". Evenings in Vrdnik were mostly work free, unless one of us was making strong progress with writing and did not want to stop, or a deadline was pressing. Marina was inclined to watch television news in the evenings. This took in Serbian channels as well as a range of international news channels available on our digital TV package. Most of these programs were in English although I have seen Marina also watch news broadcasts in French, Italian and Russian. She claimed to know

only the Serbian and English languages but seemed perfectly able to explain to me what was being said in Russian. I also recall her communicating quite well in French and Italian when we visited Paris and Rome. Her idea of not knowing a foreign language was quite different to what a person from an English-speaking country is inclined to mean by that.

Evening leisure also involved fairly regular watching of films and, less often, television series. Marina was quite a fan of romantic comedies. She tended to watch films at home for pure relaxation and was inclined to avoid those with heavy-weighing themes. At the first sign of violence in a film or television show Marina would reach for the remote control. My tendency to engage with television interactively was not shared by Marina. My occasional questions and comments during a film or program, as brief as they might be, would be met with a stare clearly signalling any conversation should wait until the viewing was over. In some of our morning conversations we would discuss a film we had watched the evening before. On occasion, I was taken aback by an insight to the film's meaning Marina would offer, always done with originality in the sense that Marina spent no time looking up information about films on the internet. She just watched them and judged them on the merits of her own viewing experience. She would, at times, astutely and unexpectedly, relate her understanding of themes in a film back to an episode in literature. Such insights came sparingly, as Marina wore her cultural capital lightly. But her knowledge of literature and the arts was extensive. Growing up in a learned home with an eclectic library, Marina had spent much of her youth reading many of the books she found on the shelves in front of her. She told me of one occasion in her childhood years when she had been assigned the task of cleaning the bookcases by her parents while they were out. Upon returning home, rather than finding dusted shelves, her parents were greeted by the sight of Marina sitting on a stool, books strewn around her on the floor, while she assiduously read the one that most absorbed her attention. It may have been Dumas's *The Count of Monte Christo*, which she held to as her favourite novel time of all time. When I teased her that Dumas's books did not rank among Bloom's *The Western Canon*, she put me in my place with her characteristically fun response, 'Don't play smart with me'!

Marina would often tell me of the admiration she had for the intellect of her father, Miodrag Šijaković, whom she regarded as a polymath. To my understanding, he was something of a bon vivant character, who greatly enjoyed his home being used for small evening gatherings attended by writers, poets, philosophers, and such like. On occasion he would surprise guests by bringing out his precocious daughter to offer her opinion on the book or topic under discussion. Marina's education was not confined to book learning. In occasional travels abroad with her

father she visited galleries, which cultivated an impressive knowledge of works of art. Again, this was not something Marina would show off. Marina was not formally a student of art history, nor did she concern herself with the biographical details of artists and their works. However, she had an intrinsic appreciation for art, which allowed her to make telling connections between images from contemporary art and popular culture and established art genres. Marina enjoyed art making herself, some of which is displayed in the Vrdnik house. Two of her abstract works in crayon adorn the walls of her office and her large textile pieces, I believe made in the late 1970s /early 1980s, hang in both the upstairs living room and the downstairs dining area. Our dear friend and colleague, Biljana Dojčinović (2020), has remarked that all of Marina's writing, no matter how scientific, was a good piece of literature. I think the literary dimension to Marina's work reflects a deep aesthetic sensibility that characterised everything she did. Marina was a very scientific thinker but her natural artistic flair shone through in all that she wrote and said.

As I proceed with this dedication to Marina, I become aware of my focus on the context and manner of our conversations, more so than on the content of Marina's words. I am not sure this was my intention from the outset, but, as I write, I am increasingly mindful of my inability to speak *for* Marina. I would rather refer people to Marina in her own words, so I therefore point to the interview Marina did with herself, published in 2014 (Blagojević Hughson, 2014). Marina justified the decision to self-interview on the grounds of wanting to be heard and read in her own words. A direct two-way communication process was the surest means of making this possible. Marina wanted to disrupt what she regarded as the conventional power balance between interviewer and interviewee. She believed the formulation of questions constitutes an agenda setting through which the interviewed person is often disadvantaged and potentially compromised. Marina believed this was done mostly unintentionally, but, on occasion, intentionally. In the former regard, she believed some researchers follow a generalised format for interviewing scholars and in doing so attempt to locate the interviewed person into a pre-interview set template. This approach was unacceptable to Marina. She believed each person's viewpoint was too unique to be suitably told in this way. This was not a matter of ego or even primarily about fairness in representation. Marina was more concerned about important messages and their nuances being lost, and she believed this to be especially at risk when interviews are designed to comply with contemporary expectations, particularly when these expectations come from what she referred to as 'the west' or 'the centre'. Her concern about important questions being missed in formulaic interviews was reiterated in correspondence, in the final year of her life, with her brilliant young associate,

Sonja Avlijaš. Always an activist, Marina was concerned that 'inadequate' questions not only dilute intellectual potency, but also diminish the prospects for positive social outcomes by suppressing challenging ideas within the broader discussion. "I am constantly seeing that not only the answers are wrong, but that the questions being asked, and even the critique itself, are essentially about playing around within the same framework, until every resistance is completely sucked into that framework".[1]

Marina was, in most cases, emotionally unmoved by dissatisfying interview experiences. She accepted their happening with an air of professional equanimity and in resignation to knowing they would recur for as long as she agreed to speak. However, her attitude changed in response to situations in which she believed someone used her words to position her in a bad light, doing so either to discredit her, or, less maliciously, for the facilitation of their own argument. Notably, Marina was personally offended when characterised as a Serbian nationalist.[2] Beyond the reasonable concern with damage to intellectual reputation, which such a characterisation could cause, Marina's main upset was that reference to her as a Serbian nationalist overlooked or belittled her contribution to feminist activism and anti-war campaigning in the 1990s. I recall very well, Marina's annoyance with being slotted into what she regarded as a 'straw man' category of Belgrade-based nationalists in a book about feminist activism during the 1990s. She had opportunity to deal with this particular representation in a published review of the book (Hughson, 2019), but did not get the chance to write the more general '20 years on' reflection upon her late 1990s / early 2000s activism that she had begun to discuss with me. I assume this autobiographical project would also have included her reflections upon developments in feminism, elaborating on the claims in her self-interview about the promotion of 'personal interest' over the 'common good', which she believed had 'ruined' the 'women's movement' in Serbia. Our conversations at home focussed more on feminism in the academy, including Marina's criticisms of the direction that gender studies had taken within university programs, away from a focus on social structure to themes of individual identity. Given her own key involvement in the development of gender studies in Serbia, I believe Marina's autobiographical writing would have taken these criticisms into account as well.

Marina's activism never involved a quest for stardom or celebrity. Such statuses were, in her view, the domain of film stars and rock singers. Nevertheless, she recognised the usefulness of the media to bring important messages to public

[1] The chapter written by Sonja Avlijaš in this book.
[2] For more on this issue please see the chapter written by Vesna Nikolić-Ristanović in this book.

attention and it was on this basis that her own engagements on television, radio and in newspapers were conducted. Marina, in my view, was first and foremost an intellectual and an academic, but in her belief that knowledge for knowledge sake was a luxury she regarded it as her duty to disseminate research findings to the broadest possible audience. As with academic interviews, Marina was wary of media driven agenda setting and with how difficult it can be to keep a sense of control once one agrees to step into the television studio. She commented in her self-interview, "As early as the mid-1990s, I decided to speak in public only when I want to convey a message, and not when others think it is 'convenient' to fit me into their framework. I have absolutely no desire to become a 'public person' by constantly appearing in the media" (Blagojević Hughson, 2014). But, the selection of media interviews remained a difficult path to navigate. I remember Marina returning from a television interview in Belgrade a few years ago being quite annoyed with how the compere had closed her down before she had delivered the points upon which she had agreed to do the interview in the first place.

It was around this time that Marina agreed to take up the offer from the newspaper *Politika* to write a monthly column on topical issues. These columns were published throughout the months of 2017. Marina decided to discontinue writing for *Politika* towards the end of that year. The decision was based partly on her wanting to focus on other work-related priorities and on not wanting to be overexposed in the media at a time when Serbia's political situation was becoming increasingly volatile. Marina was not one to shy away from criticizing political figures, but she was wary of the consequences that speaking out could bring. She was appalled by the public victimization of certain women in academe and journalism in Serbia that had occurred around this time, and she did not want to become embroiled in a similar type of upset. Marina was also discouraged by some of the reader responses to her *Politika* pieces. While she was criticized by some in academic life for being a nationalist, her newspaper columns elicited accusations of being anti-Serbian. However, the harshest comments came from those respondents who assumed Marina's pro-feminist commentaries to be anti-male. This was yet another simplistic interpretation, completely at odds with Marina's work on masculinity, which could be sympathetic to the lives of Serbian men. Marina also received some personal emails taking issue with her *Politika* columns. These were never of much menace and sometimes gave us a laugh, such as the one assuming she lived a life of ease in the United States with her wealthy American husband. This struck us as especially amusing as we read it on a morning at our home in Vrdnik prior to walking to the village shops to fetch supplies, not only for exercise but because we did not own a car. Of course, I respected Marina's decision to stop writing for *Politika*, but I regretted it as I know, from personal feedback, many

people enjoyed reading her columns. I am glad that they are still accessible on the newspaper's archive and hope they continue to be read.

Again, I would like to point to a comment made by Marina in email correspondence with Sonja Avlijaš. Marina stressed to Sonja the importance of leaving a 'trace' of 'thematic discussions'. I am not surprised Marina said this to Sonja. She admired Sonja's intellect and work ethos very much and was delighted to have found a colleague with whom she could trustfully share her ideas and plans. With Sonja she established the Semiperiphery Academy as an online knowledge platform. Marina had quite frequent lengthy conversations with Sonja and, valuing them as she did, she wanted to ensure anything important said between them could be captured and transferred into writing. She emphasised to Sonja, "I am at a phase in my life when I really care about productivity". She expressed a similar view to me and had said we should restructure our conversations at home more carefully so that the work-related dimensions could be recorded. Marina also considered getting into vlogging, but, unfortunately, we did not make a start with that. I feel it prevails upon me to state here that I am confident Marina's urgency to get her words written down or recorded did not correspond with an awareness of an impending decline in health. Having come through her health crisis in 2010, Marina was supremely positive about living a long life. We had discussed retirement, but for Marina this did not mean giving up intellectual work. If anything, it meant the chance to finish off planned writing projects, including the autobiographically-based work I have mentioned and also a short book (she was considering the Palgrave Pivot series as a publication option) to neatly define and sum up her concept of semiperiphery. I encouraged her to also write more about the concept 'positive history', which I first read about in her book *Knowledge Production at the Semiperiphery*. She used the term in other writings as well and agreed that developing it, perhaps by way of connection to a further research context, would be a worthy project.

Marina also regarded retirement as an opportunity to reengage with art projects. Prompted by this motive, she had our garden shed in Vrdnik converted into an art studio. She had a long worktable built against one of the shed walls that looked onto the garden. In front of the table she placed two chairs, one obviously for herself, the other for me. Marina was adamant it was about time I explored my own artistic potential, no matter what the form or how elementary my abilities might be. After Marina passed away, entering the art studio in Vrdnik became almost too difficult to do. The sadness of stepping inside this much loved space, but one yet to be used for its intended purpose, was compounded by the sight of a few materials, mainly wood and paper, gathered by Marina and placed on the worktable in preparation for an assemblage art piece she was planning. Being in

her office in the house could be sad enough, but at least one knew she had accomplished and produced so much in that space. In contrast, her unused art studio provides the starkest reminder of a life denied.

When I read obituaries to Marina and other biographical notes online, I am gratified to mostly see 'sociologist' as the first word mentioned in her profile. Marina made such reference herself and she would want to be remembered professionally, primarily as a sociologist. Marina was at times critical of me for moving too far away from my home discipline (both my undergraduate and postgraduate degrees are in sociology). She had no problem with my appointment as a Professor of Sport but believed I should have connected this more dedicatedly to sociology rather than cultural studies. The vagueness of the latter allowed me to flirt with such areas as art history, museum studies, design history and cultural history in connection to sport in a way that Marina felt betrayed my credentials in sociology. Those credentials, I must add, pale into insignificance compared to Marina's sociological education. Although I was an award-winning student with a sociology major at an Australian university, when we compared transcripts it appeared Marina had undertaken three times the amount of sociology modules in her undergraduate degree than I had done in mine. Marina studied at the University of Belgrade under the long shadow of the Praxis School and it seemed clear to me from our early conversations that her Marxist sympathetic humanism had been inspired by this background. My own knowledge of the Praxis School prior to meeting Marina was from brief references by western scholars, for example Marshall Berman, and from the odd book from Eastern European scholarship available in English translation, such as Maria Petrosyan's *Humanism: It's Philosophical, Ethical and Sociological Aspects*, so I was keen to learn more. While Marina admitted to being favourably influenced by some of the philosophical writings of the Praxis School luminaries, she was critical of subsequent political connections that some members developed. The complex intermesh of academe and politics that occurred in the 1990s problematised a purely intellectual regarding of the earlier writings of the likes of Mihailo Marković, who became a key figure in Milošević's Socialist Party of Serbia.

Certainly, in our conversations, Marina was more comfortable discussing humanistic Marxism in connection with western scholarship. I remember her doing this brilliantly one morning at home in Vrdnik in an impromptu lecture on the American sociologist C. Wright Mills. Via a comparative reflection upon Mills's *The Power Elite* and other works, especially *White Collar: The American Middle Class*, Marina presented a persuasive argument for dispensing with the established tendency to think of Mills as driven primarily by either Marx or Weber. She claimed, a proper understanding of Mills's orientation towards each of these

theorists renders an insistence on him being either Marxist or Weberian as redundant, even if he did not make an explicit case in this regard. On another occasion she referenced the preface to *From Max Weber*, written by Mills with Hans Gerth, to lead into a discussion about the difficulty of translation. This presented a powerful message to me, as an academic from an English-speaking background, to be much more aware of limitations of understanding when, for reasons of language, one is not able to read an author directly. I should have been aware of this already but remain grateful to Marina for helping me to cut through my western blindness to recognise the significance of this linguistic shortcoming. Contrastingly, Marina's excellent understanding of English equipped her to read the original texts of English first language scholars. Indeed, her library collection shows that she read many sociological works in both English and Serbian. Marina had a particularly strong knowledge of the sociological writing that developed in the US during the post WWII / Cold War period. This applied not only to writers of leftist persuasion such as Mills, but to more politically neutral theorists, such as Talcott Parsons, who attempted to develop sociology as a science of society. Marina acknowledged Mills's criticism of Parsons's 'pure abstraction' but was irritated when this slipped into caricaturing, which she believed had occurred as western sociology became fashionably leftist through the 1960s and into the 1970s. Criticism of his work notwithstanding, Marina believed a proper regard of Parsons's focus on the functional importance of social structure remained beneficial to the integrity of sociology as an academic discipline.

Marina remained committed to a feminist sociology that explained the living experience of women as a social structural matter. She was particularly interested in work that tackled the difficult question of how feminist and Marxist thought can exist compatibly. I recall one of our earlier coffee conversions in which we both identified Michèle Barrett's *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis* as a favourite book during our respective university student days. Marina was also well-versed in the writing of European feminist philosophers who, at one point or another in their careers, held an allegiance to Marxism. She would occasionally mention Simone Weil, whom Marina admired for both her writing and brave activism. In connection to her own political and sociological worldview, I think Marina was drawn to Weil's emphasis on 'rights' being subordinate to 'obligations'. While Marina was a passionate advocate of individual choice for women, like Weil, she held a deep concern for the future of humanity and believed that all people are obliged to respect the essential needs of others. This belief underpinned Marina's sense of justice and her hope for a prevailing 'common good'. Within our conversations, Marina expressed the view that much of contemporary feminism, as with gender studies, had become fixated on themes of

identity, and, in lacking an adequate consideration of social structure, was not equipped to address the pursuit of collective outcomes. She did recognise positive developments, for example *intersectionality* emerging as a mode of analysis. However, her support was reserved and dependent upon a recognition of the intersections of key categories such as gender, race, and class occurring within the social structure. From her sociological perspective, Marina was not particularly interested in standalone narratives of intersectional experience. Her interest was always in developing a social map from which we could find a way to collective change.

Marina's dedication to sociology should not be taken as an indication of her being shackled by notional disciplinary boundaries. I agree with Biljana Dojčinović that Marina was too intellectually energetic and dynamic to be restrained by academic disciplines as conventionally understood. Indeed, Biljana quotes Marina advocating 'transdisciplinarity' and 'supradisciplinarity' (Dojčinović, 2020). Marina sometimes referred to supradisciplinarity in our conversations and usually did so based on her view that a broad supradisciplinary approach could embrace ideas coming from spiritual belief. It may not be widely known that Marina was a very spiritual person. Her humanism, while sociologically inspired by Marx, I believe, was philosophically underpinned by her spiritually derived values. I use the word 'spiritual' because this was the term explicitly used by Marina to describe herself. I do not recall Marina referring to herself as being religious or as being an adherent to a particular faith, although she was baptised as Serbian Orthodox in adult years. Like many Serbs of her generation, Marina had not been baptised as a child. Despite undertaking this formality, Marina was highly critical of the Serbian Orthodox Church as an institution, which she regarded as having become too closely aligned to Serbian nationalism in the post-communist era. Furthermore, Orthodoxy's patriarchal structure and workings were at odds with her feminist principles. The issue was quite fundamental, most clearly exemplified by Marina's preferred reference to God as 'She' and 'Her'.

When I decided to convert to Orthodoxy, Marina gave me her support, but she did not share my conventional orientation to worship. She did not attend services but would sometimes join us for coffee following the Sunday liturgy at the village church in Vrdnik. While the ceremony did not appeal to her, I believe Marina appreciated the bond of community fostered by local churches. Her concern with Orthodoxy's patriarchy was, to an extent, alleviated by its veneration of women saints. Against tradition, Marina opted for her mother's family *slava* (glory saint), Sveta Petka (St Paraskeva of the Balkans) as our own, and she loved her very much. The first gift given to me by Marina during our relationship was an icon of Sveta Petka, to be kept for good fortune at my house in England. The feast day for Sveta

Petka on 27 October was a special occasion for us each year but was spent privately at home, or in the company of family, without the customary open-house invitation. This was also the case for the celebration of Christmas – 7 January in Serbia – and for the secular New Year holiday. These were occasions for Marina to relax and enjoy a brief respite from work, so the planning and preparation necessarily involved with an extended invitation was a complication she wanted to avoid at these times. She did like having people visit our home in Vrdnik to enjoy hospitality but wanted such visits to be entirely guest focussed.

Finally, I will briefly remark upon the inspiration Marina has been to my own academic work. I have mentioned already how Marina would make time to discuss my various projects. Her disinterest in sport was no barrier to giving excellent advice either on the initiation of a project, how to make a breakthrough when I was stuck at a particular point in writing, or in encouraging me to be brave enough to move forward when self-doubt loomed. The edited book *Football in Southeastern Europe: From Ethnic Homogenization to Reconciliation* was greatly helped from the outset when Marina advised me on how to shape a raw idea into a project call that resulted in a publication containing eight original and topical contributions from young scholars across a range of disciplines. Marina's advice on how to move past a sticking point was given so often, it is hard for me to name an example in this regard. More important was the general strategy she deployed. Marina tended to grill me about the section of a chapter or article I was working on leading up to the point of becoming stuck. Through being exposed to criticism of parts of the argument I thought had worked quite well, Marina would often help me to see a preceding flaw that led to an eventual blockage. Sometimes the problem required substantial rewriting, while sometimes just a tweak of a sentence on a previous page would help undo the subsequent tangle and allow the writing to proceed. In running a research or writing idea by Marina, one had to be ready for a strong response. Marina was rarely lukewarm about any proposal and would not spare hurt feelings if she thought the best advice was to say, "I don't like it!" Most satisfying were the times of surprise, when you presented her with an idea you thought she might dismiss but, instead, would respond to positively. My outstanding memory in this regard relates to my usage of 'modernism' in my most recent monograph, *England and the 1966 World Cup: A Cultural History*. I had suspected Marina would think my attempt to compare football with other aspects of English modernism in the 1960s to be fanciful, however, after carefully listening to my case made in relation to Raymond Williams's concept of 'structure of feeling' she encouraged me to go ahead with the book with that conceptual thread woven throughout.

As I conclude this essay, I look at Marina's photo on my desk in gratitude, but also in realisation of how much my scholarship will lose without her sage advice and mentorship. That Marina operated on a higher intellectual plane than me is unquestionable. She probably also operated on a higher spiritual plane; I cannot know. I just live in hope that the time comes when we end up together once again to renew our conversations.

References

Blagojević Hughson, M. (2014) About Knowledge, Feminism and Activism: My Life Story, In: Savić, S., Šijački, V., Krajnović, K. (eds.) *Ten years of annual recognition in the field of gender equality (2003-2013): life stories of the laureates.* Novi Sad: Institute for Gender Equality and the Association of Citizens "Women's Studies and Research": 220-232. Translated by Goran Petrović.

Dojčinović, B. (2020) In Memory of Marina Blagojević Hughson, *Aspasia*, vol. 14: 219-224.

Hughson, M. (2019) Review of Ana Miškovska Kajevska, *Feminism at War: Belgrade and Zagreb: Feminists in the 1990s*', *Aspasia*, vol. 13: 216-222.

KAFA SA MARINOM KOD KUĆE: JUTARNJI POGLEDI, POPODNEVNA REFLEKSIJA

Ovaj rad pruža lični pogled na više od deset godina duge razgovore sa Marinom u našoj kući u Vrdniku i Beogradu, u kojima se Marina često bavila svojim radom u prošlosti i sadašnjosti. Takođe je diskutovala o svojim vizijama za buduće projekte; uvek su to bili projekti puni nade za bolji svet. Razgovori su često osvetljavali Marinina razočaranja razvojem u savremenom intelektualnom diskursu i neuspesima politika da isprave nejednakosti društvenog života, što su ujedno bile centralne teme njenog rada tokom godina. U radu se takođe razmatra Marinin odgovor na kritike sopstvenog rada i zaključuje se ličnim izrazom poštovanja Marini kako inspirativnoj mentorki za moj rad.

Ključne reči: umetnost, dom, sociologija, spiritualnost.

FEMINIZAM, PRIJATELJSTVO I NEMOGUĆI PODUHVATI

Biljana DOJČINOVIĆ

Osnovna nit ovog teksta jeste moje prijateljstvo sa Marinom Blagojević Hjuson, nastalo tokom rada u Centru za ženske studije, koje je kasnije raslo kroz pokušaje da izmenimo naučnu perspektivu u Srbiji. U ovom tekstu tematizujem dva projekta koja sam radila u saradnji sa Marinom – prvi je Indok centar Asocijacije za žensku inicijativu (AŽIN), nastao prema njenom nacrtu, a drugi je nerealizovani projekat multidisciplinarnih i međuuniverzitetskih doktorskih rodnih studija IRIS. U oba projekta reč je o proizvodnji znanja na poluperiferiji, mada na različite načine: prvi polazi od prikupljanja i čuvanja informacija o položaju žena, pamćenja na osnovu kog se opisuje žensko iskustvo u teškom doba društvene promene. Drugi projekat je trebalo da doprinese promeni perspektive u domenu akademskog znanja.

***Ključne reči**: prijateljstvo, feminizam, INDOK, AŽIN, supra-disciplinarnost*

Danas je 14. februar 2021. a ja još uvek ne znam da li će tekst koji treba da napišem u narednih 14 dana biti teorijski ili ličan, ili kombinacija oba ova aspekta. Najverovatnije ovo treće, jer osećam da jedino tako treba i može, a i sama Marina je iskovala termin „supradisciplinarnost“ koji je definisala kao iskorak izvan naučnih disciplina:

> „Rodne studije su multidisciplinarne, interdisciplinarne, transdisciplinarne i supra-disciplinarne (što znači da one idu i izvan nauka i naučnih disciplina i uključuju različite vrste znanja, od svakodnevnog, filozofskog do spiritualnog). Od multidisciplinarnosti, preko interdisciplinarnosti, transdisciplinarnosti, pa do supra-disciplinarnosti, pojačava se stepen razmene između disciplina i saznajnih polja, otvaraju se nove, sve šire perspektive.“ (Blagojević Hughson, 2015: 41).

Za mene je ta žanrovska i disciplinarna transgresija jedini prihvatljiv način da govorim o osobi koja mi je bila koleginica, u mnogo čemu i uzor, ali i bliska kao prijateljica, ili, još lepše – drugarica.

Marinu sam upoznala u oktobru 1992. godine u Centru za ženske studije u Zavodu za kulturni razvitak. To je ona divna zgrada u Rige od Fere u čijem unutrašnjem dvorištu raste (barem je tada rasla) loza, koja u oktobru oteža od

tamnoplavih grozdova. Ušla je zadihana na sastanak koji je već počeo, pravo s nekog drugog sastanka ili događaja. „Danas sam dekoncentrisana", rekla je, uz smešak koji pamtim.

Prva osobina koju biste kod Marine uočili, pored upečatljive lepote, bila je pamet. Inteligencija kojom je objašnjavala pojave oko nas, uočavanje i čitanje detalja, povezivanje naizgled udaljenih stvari, sve to je činila s lakoćom i jasno, ubedljivo. I kada je reč o svakodnevnom životu, i kada govorimo o nauci. Fasciniralo bi me uvek kako su tobož obični elementi stvarnosti u njenim analizama rastavljani i objašnjavani, kako je osvetljavala njihov skriveni smisao. Sve bi dobijalo nova i ubedljivija značenja zahvaljujući činjenicama na čijem je otkrivanju i sistematizaciji predano radila. Jedna od prvih Marininih knjiga koje sam pročitala bila je *Žene izvan kr*uga iz koje se i dan-danas sećam sjajno sročenog predgovora, tako jednostavnog na prvi pogled, a tako rečitog i u životnom i u naučnom smislu. Slično je i sa knjigom *Roditeljstvo i fertilitet* u kojoj govori o pojmu mikro-matrijarhata, žrtvenom stavu žene tokom teških devedesetih godina. U „tranziciji" žene su u ulozi „stuba porodice" koji ne samo da ne subvertira, već održava „makro-patrijarhat". Usledili su zbornici *Mapiranje mizoginije I i II*, veliki događaji na feminističkoj sceni i mnogo šire od nje. Tada je nastajao i zbornik o ženskoj sceni tokom devedesetih, kao i jedan esej o telu i telesnosti koji mi je bio posebno drag. Ne mogu, naravno, nabrojati ovde elemente njene zavidne bibliografije, niti mi je to cilj. Od nje sam nasledila ideju o osnivanju INDOK centra; od nje sam čula za ideju poluperiferije primenjenu na našu stvarnost što me je duboko inspirisalo. Samo par sati pre nego što je stigla tužna vest držala sam u rukama knjigu *Sutra je bilo juče* i mislila kako je to sjajan naslov. I, igrom slučaja, ponovo razmišljala o njenom konceptu supra-disciplinarnosti koji, tako tipično za Marinu, treba da proširi uvid nauke i onim što joj tradicionalno ne pripada.

Marina nije marila za granice disciplina niti za neke druge granice. U svemu je bila hrabra i otresita i – topla, iskrena. U znak sećanja na svoju profesorku Anđelku Milić osnovala je prestižnu nagradu; osnovala je Sefem; radile smo i na stvaranju IRIS-a, programa doktorskih studija. Svaki njen tekst koji sam pročitala, ma koliko naučan, uvek je bio i dobrim delom literaran, uvek dobra literatura. Svaki njen rad imao je u osnovi neki san i savršenu sposobnost realizacije. Svaki susret sa njom bio je i zabavan i podsticajan. Bila je pre svega kreativna, puna neverovatne energije, lucidna i optimistična, i zaneta i organizovana i racionalna.

Zato mi je teško da pišem o njoj na akademski način, da „proizvedem" tekst koji odgovara strogim odlikama ovog žanra i zato neću ni pokušavati da se držim tih granica. Verujem da u onome što je iznad te disciplinarnosti, u onom „supra" počiva

mogućnost da predočim kako sam Marinu doživljavala i ponešto od toga što sam od nje, i zajedno s njom, učila.

INDOK centar

Projekat INDOK centra je deo jednog od poslednjih predlog projekta koji je Marina Blagojević podnela Centru za ženske studije pre nego što ga je, 1998. godine, napustila. Reč je o dokumentaciono informativnom centru čiji je nacrt sačinila u okviru jednog šireg elaborata. INDOK centar je prenet u Asocijaciju za žensku inicijativu (AŽIN) pošto se sam Centar za ženske studije 1998. godine podelio na ove dve organizacije.

INDOK centar je postao deo AŽIN-a, a prva koordinatorka INDOK centra sam bila ja. Dragica Vukadinović vodila je najatraktivniji i najzanimljiviji deo, a to je press-kliping. Iz većeg broja dnevnih novina isecani su materijali koji su govorili o položaju žena, njihovim uspesima i problemima na svim nivoima, od političkog života do života u porodici. Ti su materijali skenirani i „pakovani" u bazu podataka. Iz njih je Dragica periodično izdvajala najzanimljivije i objavljivala *Pressarium*, press-kliping bilten o položaju žene kroz prizmu štampe. Osim nekoliko *Pressariuma*, AŽIN, to jest Indok, objavljivao je i bilten *Novosti sa ženske scene* koji smo kasnije spojili sa biltenom grupe *Žena na delu* u jedinstveni ženski i oglasni časopis *Ž.* Takođe smo imali i više zanimljivih izdanja u vidu knjiga, kao što je prevod delova feminističke enciklopedije o materinstvu, naslovljen *O rađanju* ili *Feminomenalni Beograd*, neka vrsta vodiča kroz beogradske ulice, nastao na osnovu elektronske mape ulica Beograda nazvane po znamenitim ženama, takođe sačinjene u INDOK-u. AŽIN, a time i INDOK, napustila sam 2003. godine, i predala dužnost koordinatorke Maji Stajčić, posle čijeg odlaska je INDOK postao samostalna organizacija pod nazivom ŽINDOK. Na žalost, elektronskoj bazi press-klipinga nisam uspela da uđem u trag tokom poslednjih godina, tako da ostaje samo nekoliko primeraka *Pressariuma* kao uspomena na tu značajnu aktivnost. Sama baza bila bi sjajan materijal za razumevanje srpskog društva u devedesetim godinama 20. veka, u dobu takozvane „tranzicije", preokreta vrednosti i uništenja uređenja koje mu je prethodilo. Marina je svojim nacrtom projekta centra koji se bavi dokumentarnim podacima o ženama jasno podvukla potrebu da se zabeleži sve što bi moglo da nam pomogne da razjasnimo to teško vreme prelaza iz jednog društvenog sistema u „stanje entropije" (Blagojević, 2000: 183).

Devedesete u nekoliko teza

Od Marininih tekstova o životu u devedesetim jedan mi je posebno ostao u sećanju. Reč je tekstu „Nevidljivo telo i moćna bestelesnost: mediji u Srbiji 90ih", objavljen u zborniku *Žene, slike, izmišljaji* (2000). Ostavio mi je dubok utisak zbog analitičkog pogleda na sirovu stvarnost koja je trajala u trenutku pisanja, ali i zbog literarnosti, tačnije, spajanja naizgled udaljenih slika koje su dale pravu panoramu devedesetih. Vraćajući se ovom tekstu ovih dana, dve decenije pošto je objavljen, otkrivam, na žalost, da je aktuelan kao da je juče napisan.

U uvodnom delu, Marina kontrastira slike sa novina u kiosku za štampu iz ranih devedesetih – pevačice turbo-folka, porno-scene i scene ratnog masakra, sa scenama iz protesta s kraja 96. godine i, na kraju, iz post-protestne depresije, kada je postalo jasno da promene neće biti. Držeći radionice sa ženama sa invaliditetom, ona dolazi do zaključka da civilizovanost znači „ne samo toleranciju prema različitosti, već svest o potrebama drugih." (Blagojević, 2000: 182). Pri tome joj istovremeno postaje jasno zašto nikada ranije nije „stvarno videla" ljude sa invaliditetom. „Zato što su oni u Srbiji u kojoj sam ja živela bili nevidljivi" (Blagojević 2000: 182). U „nevidljive" spadaju onda i protesti, osim za one koji su u njima učestvovali ili se njih plašili, ali i svi oni marginalizovani, odbačeni: henidikepirani, ranjeni, siromašni, umorni, bolesni. (Blagojević 2000: 187) Kategorija „nevidljivosti" odnosi se na one koji nemaju moć, koji preživljavaju, fizički i psihički, na razne načine. U potpoglavlju „Bolesno društvo Srbije", Marina nabraja odlike društvenog okruženja Srbije u devedesetim. Citiraću samo neke:

„ - nerazvijenost i sve intenzivnije zaostajanje
- isključivanje i samoisključivanje iz međunarodne zajednice
(…)
- nepostojanje pravne države, širenje kriminala, vladavina klanova i mafizacija države
(…)
- osiromašivanje velike većine stanovništva (95%)
- demografski problemi
- devastacija prirodnih resursa, ekonomskih resursa, „socijalnog kapitala"
- ljudskih resursa
- retradicionalizacija i reprivatizacija." (Blagojević, 2000: 185).

Dalje su navedeni nezaposlenost, lažna zaposlenost, nesigurnost zaposlenja, anahronost i disfunkcionalnost obrazovanja, stambena kriza, urbanistički i

infrastrukturni haos, ekološko zagađenje (Blagojević, 2000: 186). Kao karakteristike socijalne klime označeni su, između ostalog, vrednosni haos, stanje straha, proizvodnja kulture nasilja, jačanje populizma, dominacija kiča u masovnoj kulturi i primitivizacija javnog prostora (Blagojević, 2000: 186). Osnovne karakteristike društvene strukture su intenzivna kristalizacija elite moći (1-5 %), propadanje srednjih slojeva, marginalizacija marginalnih grupa i širenje kruga marginalnih grupa (Blagojević, 2000).

Na samom kraju teksta, u post scriptumu, Marina piše: „Moje telo je doživelo nasilje koje je istorijsko vreme sprovelo nad mojim unutrašnjim subjektivnim vremenom. Ja više ne umem da se vratim u svoje vreme, ni u svoj prostor… (…) Moje telo je izgubilo svoj kontekst." (Blagojević, 2000: 202).

Dve decenije kasnije, u ponovnom susretu s ovim tekstom, razumem da je Marina uvidela koliko su duboke i neizlečive rane koje je Srbija tih devedesetih zadobila. Nije slučajno da ona govori o telima, o telesnosti u feminističkom smislu te reči, kao integrisanom postojanju uma i organskog tela. Nije to samo zbog toga što je to bila velika tema feminističke teorije u datom trenutku, već pre svega zato što joj je pojam tela omogućio da istakne jedinstvenost naše intelektualne i fizičke strane, našu potrebu da živimo u ravnoteži koja je tada poremećena tako teško da se još uvek nalazimo daleko od rešenja.

Ono što me je u trenutku kada je tekst objavljen fasciniralo i doprinelo da ga zapamtim jeste način na koji je Marina videla svet oko nas i teoretizovala ga. Naša iscepkana i u entropiju pretvorena stvarnost postala je predmet analize i objašnjena je. To možda jeste suština sociologije, ali je bavljenje ženskim iskustvom na naučnom nivou poseban čin otpora patrijarhalnom društvu. U pomenutom tekstu Marina razmatra upravo nemogućnost teoretizacije nevidljive telesnosti koju i sama predstavlja, dok raspravom o tome ne samo da promišlja i time teoretizuje svoj položaj, već i podriva ono što je nadređenost moći u datom trenutku. Zahvalna sam joj na otvaranju prostora slobode i kao teoretičarki i kao feministkinji.

Stvaranje znanja iz sopstvenog iskustva

Marina je za mene dugo bila jedina feministička autorka koja je stvarala teoriju vezanu za sredinu u kojoj živimo. U upoznavanju sa feminističkom teorijom, radu na njoj i u okviru nje, prošli smo ovde, individualno i kolektivno, uobičajeni put od prevođenja pojmova i ideja do stvaranja, ili barem, pokušaja stvaranja koncepata koji niču iz našeg iskustva. U jednom dugom periodu Marinin sociološki rad bio je

jedino teorijsko uporište na koje sam mogla da se oslonim u tumačenju savremene ženske književnosti u Srbiji, njene recepcije i recepcije starije ženske književnosti, kada je reč o kulturi u kojoj ta književnost nastaje. Stvoriti znanje iz sopstvenog iskustva ili iskustva sopstvene kulture, to je u jednom trenutku postao i moj cilj. Kada je projekat *Književnstvo*, koji sam s tim ciljem i pokrenula u okviru ciklusa naučnih projekata Ministarstva nauke[1], počeo sa radom, na naslovnu web stranicu stavili smo jasnu poruku:

„Cilj projekta *Književnstvo* jeste da osvetli istoriju ženske književnosti, ali i da teoretizuje njene specifičnosti, preoblikujući postojeće, uglavnom zapadne, pojmove i modele."[2]

Marina je tim povodom rekla da nikada ranije nije pročitala tako jasnu izjavu o nameri stvaranja lokalnog znanja.[3] Pet godina kasnije, na konferenciji *Šta je Književnstvo?*, na kojoj je imala izlaganje, upitala je nas, članice *Književnstva*, gde su kolege i koleginice iz mejnstrima. Zašto nisu sa nama u konferencijskoj sali? I upozorila da izolovani nećemo moći da ostvarimo željeni uticaj. Naravno da je bila u pravu. Samo par mesec pre toga jedan od kolega iz našeg akademskog mejnstrima izjavio je da za srpsku nauku o književnosti još nije vreme da u kanon prihvati autorke. A nema boljeg načina neutralizacije neželjenog gosta od toga da se pravimo da ne postoji, ako su kod nas, naravno, ključevi čudesnog zdanja zvanog kanon.

U intervjuu iz 2013. prokomentarisala je slično stanje u sociologiji: „Tužno mi kada shvatam da je „feministička teorija" marginalizovana u nastavi sociologije, i kada su rodne i ženske studije getoizirane; objektivno veliki doprinos feminističkih istraživanja usisan i učinjen nevidljivim; a oni/e koji/e se njima bave marginalizovani/e."(Blagojević Hjuson, 2013/2021).[4]

[1] *Književnstvo* je istraživački projekat o ženskoj književnosti i autorstvu do sredine 20. veka. Sve o *Književnstvu* nalazi se na web stranici projekta (www.knjizenstvo.rs).

[2] http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr-lat.

[3] Danas, deset godina posle tog početka, i dalje ne možemo reći da smo stvorili "tvrde" koncepte, ali je sama reč *književnstvo* postala oznaka ženskog književnog stvaralaštva i proučavanja tih dela. Za potpuno ostvarenje postavljenog cilja potrebno je više od jedne decenije i od jednog projekta – potreban je sistematski, predan, kvalitetan i kvantitativno opsežan rad u mnogim disciplinama, što se sada uveliko zbiva.

[4] Intervju je većim delom reprintovan u broju 10 časopisa *Književnstvo*, kao sećanje na Marinu. http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2020/intervju/u-spomen-marine-blagojevic-hjuson.
Originalni tekst je u: Savić, S., Šijački, V., Krajnović, K. (ur.) (2014) *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova* (2003–2013*): Životne priče nagrađenih.* Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova i udruženje građana „Ženske studije i istraživanja": 220–232, prenet je sa linka https://bit.ly/3ad2KWn.

IRIS

Radi osvajanja predavačkog prostora i uspostavljanja rodne ravnoteže u teoriji, istraživanjima i nastavi, Marina, nekoliko koleginica sa Univerziteta u Beogradu, među kojima sam bila i ja, koleginica sa Univerziteta u Nišu i saradnice Instituta za savremenu istoriju, započele smo krajem 2016. godine nacrt modula Interdisciplinarnih studija roda, skraćeno IRIS. Reč je o modulu za doktorske studije koji je trebalo da se sastoji iz devet kurseva, zasnovanih na teoriji roda i to u sociologiji, istoriografji, nauci o književnosti, lingvističkim studijama, istraživanjima periodike i studijama o nasilju nad ženama.

Modul je trebalo da bude namenjen studentima doktorskih studija iz Srbije i inostranstva, pa smo pripremile i program sačinjen i na engleskom jeziku. Relevantnost ovako koncipiranih studija videle smo u činjenici da studije roda već pola veka predstavljaju važan deo kurikuluma evropskih i svetskih univerziteta, i u neophodnosti da se, socijalno i kulturalno, rod kao kategorija ozbiljno uzme u obzir pri sagledavanju svih elemenata stvarnosti i umetnosti. I tu smo krenule od potrebe da stvaramo znanje iz sopstvenog iskustva, ličnog, kulturalnog i teorijskog:

„Za razliku od društava i kultura koji su pozicionirani u centru ekonomske i političke moći i koja slede svoje interese što se odražava i na sferu proizvodnje znanja, naučni pristupi na periferiji i poluperiferiji zahtevaju i poznavanje teorija koje dolaze iz centra, ali i rad na proizvodnji lokalnog, utemljenog (grounded theory) znanja. Modul IRIS je koncipiran tako da uvažava teorije koje su, zahvaljujući emisionoj moći sredina iz kojih dolaze, prihvaćene bez dovoljno kritičkog preispitivanja naročito na poluperiferiji, izloženoj intenzivnim procesima kolonizacije znanja, kultura i društava, ali istovremeno ima za cilj da unapredi znanje preispitivanjem tih teorija na sopstvenom materijalu. Time IRIS treba da doprinese stvaranju novih modela mišljenja, bolje prilagodjenih potrebama kultura i društava na koja se odnose. U tom smislu, ovaj modul predstavlja zahvat dekolonizacije znanja u cilju osnaživanja transformacije za koje se zalažu teorije rodnosti.“ (neobjavljen nacrt modula IRIS).

Dalje je istaknuto da će studenti upoznati sa ključnim pojmovima feminističkih teorija iz interdisciplinarne perspektive, a potom, kroz samostalna i istraživanja u okviru odgovarajućih projekata, preispitivati upotrebljivost datih pojmova u kontekstu srpskog i društava u regionu i stvarati novo, „lokalno znanje“. To je trebalo da podstakne samostalno mišljenje, kritičnost i da razvije naučničko samopoštovanje.

Na žalost, projekat nikada nije ni započeo realizaciju. Nismo dobili osnovnu i najvažniju podršku, od Univerziteta u Beogradu, jer tadašnja prorektorka a potom i rektorka, Ivanka Popović, nije smatrala da treba da je pruži ovako zamišljenom modulu. Pokušale smo sa drugim institucijama, ali nismo uspele u nalaženju finansija, a vremenom su nas okupirali drugi projekti, zahtevi svakodnevice. Kao što nas je Marina u svojim tekstovima „upozoravala", žensko vreme je rasuto na razne strane. Potom, i neka prijateljstva neočekivano su se prekinula. Sve je to doprinelo da IRIS ne krene svojim putem. Sada, pet godina kasnije, vidim koliko je taj nastavni projekat bio ambiciozan i koliko je to bila odlična ideja, ali teško ostvariva u uslovima u kojima čak i saradnja dvaju fakulteta sa istog univerziteta predstavlja administrativni problem. Devet kurseva koji je trebalo da budu povezani u jedan modul bili su sledeći:

Marina Hjuson, Rodni režimi na poluperiferiji, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Beograd;

Biljana Dojčinović, Teorije roda i razlike i digitalna humanistika, Univerzitet u Beogradu;

Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, Ženska/feministička i feminofilna štampa između 1890. i 1941. godine, Univerzitet u Beogradu;

Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, Teorija, aktivizam i kulturne/umetničke prakse: feministička štampa u Srbiji 90-ih i 2000-ih godina, Univerzitet u Beogradu;

Jelena Filipović, Rod u kritičkoj sociolingvistici, Univerzitet u Beogradu;

Ana Kuzmanović, Diskurzivna konstrukcija roda; Univerzitet u Beogradu;

Jasmina Milanović i Ivana Pantelić, Istorija feminizma u Srbiji u 19. i 20. veku, Institut za savremenu istoriju, Beograd;

Nada Sekulić i Isidora Jarić, Studije roda (sociološka perspektiva), Univerzitet u Beogradu;

Nevena Petrušić, Rodno zasnovano nasilje nad ženama (sociološka perspektiva), Univerzitet u Nišu.

Neki od ovih kurseva postojali su u vreme formiranja IRIS-a i drže se i danas, ali ideja IRIS-a kao interuniverzitetskog modula treba svakako da oživi, kao delatni način suprotstavljanja patrijarhalnim modelima nauke i kao priznanje i aktivno sećanje na Marinu Blagojević Hjuson.

Umesto zaključka

Pripremajući jedno predavanje o rezultatima rada projekta *Književnstvo* u pogledu korpusa književnih tekstova koji se čitaju u procesu obrazovanja u Srbiji, shvatila sam u kolikoj meri sam u svom feminističkom i književnstvenom angažmanu često bila blizu onoga što je Marina radila ili promišljala. Osim INDOK-a, koji je uspešno radio niz godina, ali čiji su najzanimljiviji podaci nestali negde u brzim smenama kompjuterskih programa i preobražajima ženskih društava, i IRIS-a, koji nikada nije realizovan, bilo je i od početka do kraja uspešnih priča. Marina je vrlo plodno adaptirala i koristila koncept poluperiferije Immanuel Wallerstein-a, što me je inspirisalo da u čitanjima modernističkih autora i autorki stignem do ideje „drugačijih modernizama" i napišem knjigu koja je dobila nagradu *Anđelka Milić* 2016.[5] Marina i ja smo se u najvećoj meri složile kada je reč o potrebi za stvaranjem lokalnog znanja ali i kroz iskustvo o tome kako solidarnost i lojalnost (ne)funkcionišu u akademskoj i, uopšte, patrijarhalnoj sredini. Ona je bila kritična i prema feminističkoj zajednici, ali nikada ogorčena. Nije imala vremena za to – toliko toga je trebalo uraditi, analizirati, napisati. Svaki susret sa njom bio je podsticajan, inspirativan, usmeren ka praktičnim ciljevima sa jasnim širim uvidima. Bilo je lepo razgovarati s njom, planirati nove načine da ovaj svet koliko-toliko poboljšamo, zajedno ili svaka za sebe, radom ili uživanjem koje je uvek subverzivno. Dolazile smo iz različitih disciplina, ali nam je izgleda bio važniji dodatak, ono „supra", od stroge vezanosti za granice naučnih klasifikacija. Upravo sposobnost da prekorači granicu i da tom činu da poseban značaj, da nađe smisao u onome što je inače mogla biti puka želja, ili strah, nesigurnost, ili je moglo proći neprimećeno, „nevidljivo", da promisli i opiše pojave radi oslobađanja od njihovih stega, jeste za mene najizrazitija osobina Marine i kao osobe i kao naučnice.

[5] *Pravo sunca – drugačiji modernizmi*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015.

Literatura

Blagojević, M. (2000) Nevidljivo telo i moćna bestelesnost: mediji u Srbiji 90ih, U: Arsić, B. (prir.) *Žene, slike, izmišljaji*. Beograd: Centar za ženske studije: 181-202.

Hughson Blagojević, M. (2015) *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Hughson Blagojević, M. (2020) O znanju, feminizmu i aktivizmu: moja životna priča, U: *Književnstvo, časopis za studije književnosti, roda i kulture*, br. 10. http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2020/intervju/u-spomen-marine-blagojevic-hjuson#gsc.tab=0, stranici pristupljeno 7.3.2021.

FEMINISM, FRIENDSHIP AND IMPOSSIBLE ENDEAVOURS

The basis of the text is my friendship with Marina Blagojević Hjuson, born during our work in the Women's Studies Center which grew through the efforts to change the research and teaching perspectives in Serbia. The text is about two projects I collaborated on with Marina. The first one is Indoc center realized in Association for Women's Initiative (AWIN), on the basis of Marina's draft. The second one is the project of multidisciplinary doctoral gender studies module IRIS, which has never been realized. Both projects were focused on the knowledge production on semi-periphery. The first one was meant to gather and store information regarding women which were to be used to describe their experience in the difficult period of social change. The second project was meant to contribute to the change of the academic knowledge perspectives in an interuniversity collaboration.

Keywords: friendship, feminism, INDOC, AWIN, supra-disciplinarity

TRI KAHVE RAZGOVORUŠE S MARINOM BLAGOJEVIĆ-HUGHSON

Zilka SPAHIĆ ŠILJAK

Ovaj rad predstavlja moje lične refleksije i sjećanja na veliku i značajnu znanstvenicu, Marinu Blagojević-Hughson s kojom sam imala priliku surađivati u posljednje četrnaest godina. Kroz tri susreta koje sam odabrala opisati u ovom radu, na kojima smo popile tri kahverazgovoruše u Sarajevu, Novom Sadu i Beogradu obogatila sam se novim iskustvima, znanjima i prijateljstvom sa Marinom. Iskusila sam feministički etiku brige i solidarnosti, saznala kakva su njena razmišljanja o feminističkim načinima analize i propitivanja u istraživanju, i na koncu dobila sam dodatno ohrabrenje da je o rodnoj ravnopravnosti važno govoriti i iz religijske perspektive a ne samo sekularne.

***Ključne reči**: sjećanja, kahva razgovoruša, feministička etika brige, solidarnost.*

Marina je svojom velikom energijom i ljubavlju prema znanju i povezivanju žena kako na Balkanu, tako i širom svijeta izgradila toliko mostova preko kojih će prelaziti nove generacije žena a nadam se i muškaraca u potrazi za pravednijim društvom u kojem je rodna ravnopravnost norma. Kao velika eruditkinja i istraživačica Marina je pomno tkala mreže saradnje sa ženama iz svijeta akademije, vladinih institucija i nevladinog sektora. Nije se zaustavila samo na proizvodnji novih znanja i teorijskih promišljanja o feminizmu, rodu i ljudskim pravima (Blagojević, 2000; 2009), već je izgarala od želje da svoje teorijske koncepte odjelotvori u praksi što je i činila kroz brojna istraživanja i aktivizam.

Upoznala sam je 2006. godine kada su pokrenute Rodne studije na Univerzitetu u Sarajevu, ali tada nisam imala priliku intenzivnije surađivati s njom. Pratila sam njene radove i istraživanja i bila zadivljenja njenom snagom a nadasve vjerom u žensku solidarnosti i kreativnost. Krčila je puteve feminizma odvažno i bez pardona i nije dozvolila da je iko zaustavi u njenim nastojanjima da radi, gradi i povezuje.

U ovom kratkom eseju ću kroz tri kahve razgovoruše koje su mi najviše ostale u sjećanju i koje su na mene ostavila snažan dojam reći nešto o Marini kao čovječici

koja je uvijek nalazila vremena za druge žene i kojoj su se druge kolegice mogle obratiti za savjet, pomoć i saradnju.

Prva kahva razgovoruša u Sarajevu

Srele smo se u velikom hodniku Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (CIPS, sada CIS) Univerziteta u Sarajevu 2006. godine kada je Marina dolazila predavati na Rodnim postdiplomskim studijama koje su organizirane u ovom centru. Tek sam se bila vratila iz Amerike gdje sam sa kolegama i kolegicama pripremala Magistarski program religijskih studija koje su pokrenute 2007. godine u ovom istom Centru. S obzirom da sam tada završavala svoju doktorsku tezu i da sam se bavila pitanjima roda, religije i politike bilo mi je važno upoznati i profesoricu Blagojević i učiti od nje.

Marina je bila markantna ličnost, lijepa i nadasve je plijenila svojom intelektualnom snagom, znatiželjom i ljudskošću. Svoju osobnost je donosila na poseban način i teško je bilo ne primijetiti njenu veliku energiju i žar s kojim je govorila o feminističkim istraživanjima i aktivizmu.

Moram priznati imala sam blagu tremu kako ću razgovarati s njom, šta da joj pametno kažem, jer ona je već tada bila profilirana sociologinja, istraživačica i feministkinja. Međutim, s velikom čovječicom kao što je Marina, sve je lahko i jednostavno. Nema pretvaranja, nadmenosti i pokazivanja moći, već istinska feministička etika brige za druge koju je Marina egzibirala u najboljem maniru ostvarene intelektualke. Važno je to, posebno u vremenima kada se u borbi za opstanak i za pozicije gazi preko ljudskih života. Kako sam se često susretala sa ženama koje su bile *queen bee* (matice), gazeći druge žene oko sebe da ne bi ugrozile svoj položaj i bez imalo razumijevanja ponavljale, kako su one same sve postigle bez ičije pomoći i kako ne razumiju zašto druge žene govore o diskriminaciji, njen pristup me oduševio. Marina je bila drugačija, ljudska, topla i spremna da pomogne, jer je i sama iskusila mizoginiju i pritiske.

Nakon pozdrava zagrlila me i rekla: "da znaš da sam počašćena tvojim pozivom da se sretnemo i nadam se da je uredu da budemo na ti." Kimnula sam glavom i nekako mi je laknulo i prije nego sam uspjela nešto reći, nastavila je govoriti o tome kako je za mene čula od profesorice Svenke Savić iz Novog Sada i da se veseli mom radu i tome što se bavim rodnim pitanjima iz religijske perspektive, jer nam toga nedostaje.

Sjedile smo u bašći hotela Holiday Inn koji je bio blizu Kampusa Univerziteta u Sarajevu i ugodno mjesto da se popije kahva razgovoruša. Grohotom se nasmijala

kada sam rekla da idemo na kahvu razgovorušu. Objasnila sam joj da mi u Bosni imamo više vrsta kahve: prva jutarnja kahva i ona je razgalica, jer kada se probudimo kahva nas okrijepi i razgali; razgovoruša je kada se družimo s prijateljima i dragim ljudima. Kada se želimo dogovoriti susret s prijateljima umjesto da kažemo idemo na sastanak, obično kažemo hoćemo li kahvu ili kafu ili kavu, kako kome odgovara; poslijepodnevna kahva je šutkuša kada u tišini prebiremo po svojim mislima; dočekuša je kada nam dolaze gosti pa ih dočekujemo s kahvom; na kraju imamo u kahvu koja se zove sikteruša kojom se gostima daje do znanja da je vrijeme da odu.

Nakon mojih antropoloških crtica o vrstama kahve u Bosni, pitala sam je što za nju predstavlja feministički način analize i propitivanja u istraživanju. Završavala sam svoje sociološko istraživanje o utjecaju religije na položaj žene u javnom životu i politici u BiH i bilo mi je važno čuti da li sam na pravom tragu, šta sam propustila i na šta bih trebala obratiti pažnju. Marina je govorila o važnosti feminističke analize svih društvenih fenomena i korištenja roda kao analitičke kategorije kako bi se vidjela dinamika moći, raspodjela resursa i iskorištavanje resursa žene koji nisu društveno priznati i plaćeni. Posebno me se dojmio koncept „samožrtvujućeg mikromatrijarhata“ (Blagojević, 2002; 2017) koji je ona skovala kako bi objasnila život žene na Balkanu. Žena žrtvuje sve svoje resurse za porodicu i iz te svoje žrtve crpi određenu moć u porodici preko djece, što je onda kompenziranje nedostatka moći u javnom životu u kojem su još uvijek vrlo malo zastupljene.

Na kraju mi rekla da je važno da se sociološki propituje i religija i njeni utjecaji na žene, jer koliko god države na Balkanu jesu formalno sekularne, religije, posebno nakon 1990-ih, imaju vrlo snažan upliv u definiranju i redefiniranju rodnih politika (Savić, 1999, Blagojević, 2000). To se na kraju i pokazalo u mom istraživanju, jer sam kroz intervjue i fokus grupe sa muškarcima i ženama u BiH pokazala da često koriste religijska tumačenja i razumijevanja društvene stvarnosti u kojoj se žena smješta u privatnu sferu, jer je to „prirodno“ i bogomdano mjesto za nju. Ako se pak i angažira u javnosti onda to može tek kada se legitimira kao supruga i majka, odnosno kada ispuni svoje „prirodne“ dužnosti (Spahić Šiljak, 2007; 2012).

Pored toga, crkve i vjerske zajednice su se angažirale na pitanjima reproduktivnih prava pokušavajući utjecati na reduciranje prava koja su žene već ostvarile u Jugoslaviji. Složile smo se da žestoke kritike i napadi na crkve i vjerske zajednice ne dopiru do najvećeg broja žena i muškaraca, pa bi trebalo tražiti druge modalitete koji su dijaloški usmjereni. Na taj način bi se moglo napraviti više nego pukim kritikama koje u javnosti odjeknu kao eho “nezadovoljnih i frustriranih

feministkinja" koje žele uništiti porodicu i tradiciju, kako to crkveni autoriteti najčešće opisuju i predstavljaju javnosti. Javnost, ipak prema PEW i Galup istraživanjima i dalje ima najviše povjerenja u crkve i vjerske zajednice na Balkanu.

Druga kahva razgovoruša u Novom Sadu

Putovala sam često do Novog Sada što zbog mog doktorskog studija na Filozofskom fakultetu, što zbog drugih aktivnosti koje sam radila sa kolegicama iz Srbije. Nakon jednog mog gostovanja na Ženskim studijama u Novom Sadu 2010. godine saznala sam da je Marina u gradu i odmah odlučila da joj se javim da vidim imali li vremena za još jednu kahvu razgovorušu. Obradovala se i rekla mi je da je u žurbi, ali da se možemo sresti u hotelu Vojvodina. Vidjela sam umor na njenom licu koji je skrivao veliki osmijeh. „Umorna sam i previše radim, a toliko toga ima da se uradi da imam osjećaj da mi je dan prekratak", rekla je na samom početku. Konobar je stigao i pitao šta ćemo piti, a ona je odlučila provjeriti da li u Novom Sadu znaju šta je kahva razgovoruša, pa je rekla: Mi bismo dvije kafe razgovoruše, a konobar se nasmijao i rekao: „može naravno, znamo mi šta je razgovoruša, a znamo šta je i sikteruša." Obje smo bile iznenađene, a onda nam je objasnio da je iz Tuzle i da je u Novi Sad došao raditi nakon rata. Na to sam dodala, da onda uz razgovorušu ide kocka šećera i rahat lokum da bi ugođaj bio potpun. Takve dvije razgovoruše smo i dobile i ispijale smo ih lagano uz razgovor o povezivanju feministkinja različitih orijentacija.

Kao muslimanka i feministkinja nisam imala problema raditi u Bosni i Herzegovini sa ženama koje nisu vjernice, jer nam je cilj bio isti, unaprjeđenje položaja žene u porodici i društvu. Međutim, primjetila sam da u akademskim krugovima nema razumijevanja i nema dovoljno prostora za religijsko utemeljenje feminizma i u feminističkim istraživanjima se religija kao varijabla najčešće zaobilazi. Sa kolegicama koje su feminističke teologinje i religiologinje sam razgovarala o tome i one su osjećale slično kao i ja. S jedne strane feministkinje, bilo muslimanke, katolkinje ili pravoslavke su marginalizirane u svojim vlastitim crkvama i zajednicama, a s druge strane su marginalizirane i ne nailaze na razumijevanje među drugim feministkinjama, jer biti vjernica i feministkinja nije prihvatljivo za mnoge vjernice i feministkinje (Spahić Šiljak, 2018).

Pitala sam Marinu šta misli o tome, pa mi je rekla sljedeće: „Važno mi je šta ti misliš i kako se ti osjećaš. Ne mogu ja u tvoje ime govoriti, niti je uredu da kažem da marginalizacija ne postoji. Možda to većina ne radi svjesno, ali ako ti osjećaš da

takva kakva jesi nisi prihvaćena od strane sekularnih feministkinja, onda se moram upitati u čemu je problem."

Ostavila me je bez teksta, jer u razgovorima s drugim intelektualkama moji osjećaji, iako mogu biti samo subjektivni, nisu uvažavani. Slušala sam uglavnom objašnjenja da zapravo nema nikakve diskriminacije i isključivanja i da se to meni pričinjava. Marina je, međutim, pomno slušala i uvažila to kako se osjećam, jer je i sama doživjela isključivanja i marginalizaciju. Za mene je to bilo otkrovenje da neko ima razumijevanja da uvaži nečiju perspektivu, da čuje i da ostavi prostor za razgovor. Položila je ispit feminizma kod mene, jer je pokazala interes, brigu i jer je bila zainteresirana da se traži rješenje.

Rekla mi je da žuri, ali da moramo raditi zajedno na ovim pitanjima i otvoriti dijalog i prostor za zajedničko djelovanje. Međutim, zbog mog odlaska u Ameriku, svi naši planovi da zajedno organiziramo konferenciju, istraživanja i seminare na kojima bismo spajale feministkinje i istraživačice iz regije su odgođeni.

Treća kahva razgovoruša u Beogradu

Jednog ljetnog dana početkom septembra 2017. godine dok sam sjedila u Kampusu Univerziteta Stanford, stiže email poruka od Marine u kojoj poziva mene i grupu intelektualki iz regije na radionicu koja je planirana održati 25.11.2017. godine u Beogradu. Odgovorila sam joj da se vraćam sredinom novembra i da ću rado sudjelovati na radionici. Zajedno sa Milenom Karapetrović iz Banja Luke, Brankom Galić iz Zagreba i drugim kolegicama sam došla na radionicu na kojoj smo predstavile svoje radove i inicijative i razgovarale o novim zajedničkim inicijativama. Na radionici sam također promovirala Zbornik radova pod nazivom *Kad se sretnu feminizam i religija*, urednice Medine Mujić (Mujić, 2017). Zbornik je objavila TPO Fondacija iz Sarajeva, a nastao je kao rezultat seminara na temu Etos rodne ravnopravnosti koje sam organizirala sa mladima iz BiH. Marina je vidjela da smo objavili Zbornik ali i da radimo s mladima na temama roda i religije, pa je željela da vidimo kako možemo na ovim pitanjima raditi regionalno. Uvijek je razmišljala o tome kako se možemo povezati i zajedno raditi.

Dogovorile smo još jednu kahvu razgovorušu u jednom kafeu ispred Beograđanke. Prošlo je skoro sedam godina od našeg zadnjeg susreta i baš sam se obradovala što je ponovo vidim punu elana i želje za životom. Znala sam da se borila s bolešću ali sam pratila njen rad i istraživanja i nekako mi se činilo je pobijedila bolest i da ima snage nadvladati sve prepreke.

Zahvalila mi se što sam došla i pitala me o mom radu i istraživanju koje sam provodila na temu roda, kulture i liderstva, pa sam joj ukratko rekla nešto o tome. Međutim, bila sam više zainteresirana nastaviti naš razgovor tamo gdje smo stale o saradnji feministkinja religijske i sekularne provenijencije. Zahvalila samo joj se i rekla da je jedna od rijetkih znanstvenica u regionu koja se interesira uključenje i religijskih uvida u pitanja rodne ravnopravnosti. Rekla mi je da ranije nije imala vremena, ali da se sada želi ozbiljno posvetiti istraživanjima roda i religije i saradnji sa ženama iz vjerskih zajednica koje bi imale nešto važno i novo reći o rodnoj ravnopravnosti. "Računam na tebe, jer imaš veliko iskustvo i sve ove godine ostala si verna svojoj veri i feminističkoj borbi. Nakon ove radionice bih voljela da se češće čujemo i da vidimo na koji način da radimo zajedno."

Bila sam oduševljenja i rekla sam joj da ću se tek 2019. godine vratiti iz Amerike u Sarajevo, ali da ću tokom ljeta i zime dolaziti na duži period, pa je to onda prilika da se vidimo i dogovorimo šta bismo mogle raditi zajedno. Marina, konkretna kao i uvijek predlaže da napišem rad za časopis *Sociologija* i da to bude kritički osvrt na religijski feminizam koji je, kako sam joj i ranije govorila periferija unutar poluperiferije Balkana. To sam i učinila i rad je objavljen 2018. godine. Nakon ovog rada trebale smo nastaviti planirati zajedničko istraživanje, ali mi je rekla da nastoji završiti započete projekte i da zbog zamora mora odvojiti malo više vremena za odmor.

Počela sam pisati udžbenik *Sociologija roda-feministička kritika* koji je objavljen krajem 2019. godine i Marina je prihvatila, ne samo da napiše recenziju, već i da pročita tekst i da mi pomogne sa konkretnim konstruktivnim sugestijama.

Dio Recenzije:

„Pažljivo čitanje pokazuje da autorka nema dominantno sociološku perspektivu koja je onda „korigovana" znanjem o rodu, već ima feminističku, multidisciplinarnu perspektivu koja se „uglavljuje" u neke izabrane sociološke teme. Mislim, i to je moja sugestija, da je neophodan bar podnaslov koji bi ukazao na ovaj autorkin pristup. Predlažem da knjiga nosi naziv „Sociologija roda: feministička kritika", ili nešto slično. Time bi se skinulo „breme" prevelikog očekivanja da se sociologija roda sistematski prikaže kao sociološka pod-disciplina, na način koji bi podrazumevao angažman i diskutovanje celokupnog sociološkog nasleđa, sa svim bitnim sociološkim pravcima, teorijama, i dominantnim autorima. Ono što je autorka zapravo uradila u ovoj svojoj knjizi, a što je sasvim legitimno, jeste unošenje feminističke kritike u sociologiju, ali ne samo u sociologiju već i u druge društvene nauke, i to po određenim temama koje je ona sama izabrala kao najbitnije: koncepti roda, rodnih identiteta, od primarne i sekundarne rodne socijalizacije do pitanja

braka i porodice, roda i ekonomije, rodno osjetljivog jezika, pa do roda i religije….Ovu knjigu toplo prepručujem za objavljivanje, jer smatram da predstavlja korisno štivo za zainteresovane, pre svega mlade i studente, da daje zanimljiv pregled osnovnih feminističkih ideja i pravaca, te predstavlja dobru osnovu za ulazak u polje rodnih studija. Poseban kvalitet predstavlja prilagođenost ove knjige udžbeničkom formatu, na zanimljiv i savremen način, kao i hrabro suočavanje sa mnoštvom zaoštrenih i provokativnih tema sa kojima se sreću mladi ljudi danas. Autorka je duboko angažovana na raspetljavanju najkompleksnijih tema, iskreno i predano, što ovoj knjizi daje i dragocen lični pečat…"

Predložila je također niz tekstova koje sam uključila u preporučenu literaturu, objavljenu na bosanskom, srpskom i hrvatskom jeziku. Krajem 2019. godine kada je knjiga već objavljena, javila mi se sa Kipra gdje je odmarala i rekla da ćemo početkom 2020. godine planirati tri promocije knjige u Srbiji: u Beogradu, Novom Sadu i Novom Pazaru. Javila se kratko u februaru i rekla mi da nije zaboravila na naš dogovor, ali da sačekamo proljeće kada će biti lakše putovati. Uskoro je sredinom marta proglašena pandemija Covida-19 i svi planovi su odgođeni. Mislila sam da ćemo na ljeto kada sve to prođe dogovoriti ne samo promocije već i istraživanje o rodu i religiji na Balkanu o čemu smo ranije razgovarale.

Okupirana brojnim obavezama i prilagođavanjem na pandemiju, zaboravila sam na sve naše dogovore i čekala kao i većina nas da lock down prestane pa da možemo ponovo normalno živjeti i raditi, ne sluteći da će sve ovo potrajati.

Osvanula je nedjelja, 07. juna 2020. godine. Pijem svoju kahvu razgalicu i otvorim Facebook i prvo što vidim je vijest da je Marina Blagojević-Hughson preminula. U nevjerici, idem dalje gledati na Internet da provjerim da slučajno nije pogrešna vijest. Dok sam tražila potvrdu informacije vidim da su moje kolegice iz Beograda i Novog Sada na svojim profilima također objavile vijest o njenoj smrti, i tek sam tada shvatila da se to doista i desilo.

Bila sam tužna što je otišla prerano u svojoj 62 . godini, a sjajna znanstvenica, feministkinja i čovječica mogla je još decenijama svojom osobnošću i intelektualnom snagom utjecati na živote mnogih žena i muškarca.

Počivaj u miru draga Marina, a mi koje ostajemo nastavljamo našu borbu za ravnopravnost i uključive emancipatorske politike.

Literatura

Blagojević, M. (ur.) (2000) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: AŽIN.

Blagojević, M. (2002) *Gender barometar u BiH*, Banja Luka: Gender centar Republike Srpske.

Blagojević, M. (2009) *Knowledge Production at the Semiperiphery. A Gender Perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Blagojević, M. (2017) *Muškarci u Srbiji: druga strana rodne (ne)ravnopravnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Mujić, M. (ur.) (2017) *Kad se sretnu feminizam i religija*, Sarajevo: IMIC Zajedno-TPO Fondacija Sarajevo-Omladinski forum Mostar.

Savić, S. (ur.) (1999) *Feministička teologija*. Novi Sad: Futura publikacije.

Spahić Šiljak, Z. (2007) *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*. Sarajevo: IMIC, CIPS Univerziteta u Sarajevu, TPO Fondacija.

Spahić Šiljak, Z. (ur.) (2012) *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Post-socijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu,* Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu.

Spahić Šiljak, Z. (2018) Religious Feminism Periphery With in the Semi-periphery in the Balkans, *Sociologija*, vol. LX, br.1: 363-375.

Spahić Šiljak, Z. (2019) *Sociologija roda-feministička kritika*, Sarajevo: TPO Fondacija.

THREE COFFEE-TALKS WITH MARINA BLAGOJEVIĆ-HUGHSON

This paper presents my personal reflections on and remembrance of a great and important scientist, Marina Blagojević-Hughson, I cooperated with for fourteen years. I have chosen to describe three meetings with her when we drank three coffee-talks in Sarajevo, Novi Sad and Belgrade, which enrich me with new experiences, knowledge and friendship with Marina. I experienced feminist ethics of care and solidarity, found out her opinions on feminist methods of analysis and exploration in research, and, finally, I was additionally encouraged about importance to talk about gender equality from the religious perspective, and not only from the secular one.

Keywords: remembrance, coffee-talk, feminist ethics of care, solidarity.

POKUŠAJ RAZUMEVANJA MEĐUZAVISNOSTI NAUKE, UMETNOSTI I KREATIVNOSTI MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON: ISEČCI REČI, SLIKA I SEĆANJA

Svetlana TOMIĆ

U ovom biografskom, autobografskom i memoarskom eseju, opisuje se i tumači međuzavisnosnost nauke, umetnosti i kreativnosti Marine Blagojević Hughson. U prvom delu teksta, ispisujem svoja sećanja na Marinu, od našeg poznanstva u mentorskom projektu 2014. godine, kada počinje njena podrška i razvoj naše naučne saradnje. Kao izvore navodim elektronsku prepisku, njena razmišljanja, pesmu na engleskom i prevod te pesme na srpski, crtež i pozivnicu. Ti primeri različitih vrsta njene kreativnosti pružaju jedan od mogućih načina za razumevanje Marininog doživljaja nauke, umetnosti i kreativnosti. Suštinski, ona stvaralački proces predstavlja kao alhemiju: to je moć pretvaranja apstraktnog u materijalno, i obrnuto. U ovom procesu stvaranja pokazuje se nečije majstorstvo, ali i odnos prema sebi i drugima, odnos prema samom procesu rada, kao i stepen iskrene posvećenosti i uživanja. Poentirala je vezu stvaranja, odavanja priznanja majstorstvu stvaranja, širenja radosti i povećanja produktivnosti. Njene priloge tumačim kao poruku o najboljoj kulturi komunikacije među stvaraocima u nauci i umetnosti, društvu uopšte.

***Ključne reči**: međuljudska komunikacija, naučna zajednica, kreativnost u nauci, srpski feminizam, sociologija kreativnosti.*

Marinu Blagojević Hjuson upoznala sam najpre čitajući njene knjige i druge naučne radove, a potom lično. Ovo drugo poznanstvo desilo se početkom 2014. godine, kada smo učestvovale u projektu *Podeli svoje znanje postani mentorka*.[1] Pomenut projekat osmišljen je sinergetski, kao aktivna razmena znanja, iskustava i pristupa žena različitih generacija. Jedan od važnijih ciljeva bio je uspostaviti širu kulturu razmene znanja i profesionalni "network" žena. Sada mi se čini da je to bila najava svega onoga što će uslediti kasnije.

[1] Program *Podeli svoje znanje postani mentorka* otpočeo je 2010. godine. Partnerski ga realizuju Ambasada Sjedinjenih Američkih Država, Erste Banka, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) i Evropski pokret u Srbiji. Detaljnije o programu videti ovde: http://www.emins.org/podeli-svoje-znanje/

U okviru projekta mentorstva, među drugim ženama, Marina i ja smo bile mentorke. Ispostavilo se da je Marina bila i moja mentorka, predvodnica i sumisliteljka. Pomogla mi je da bolje razumem šta mentorstvo istinski znači. Iskreno me je pomagala i podržavala, učila i podsticala na dalji rad, inspirisala na druge ideje (jedna od njih, za sada postoji samo u belešci, za neki budući projekat, o mentorima i mentorkama u teoriji i praksi srpske naučne zajednice.) U ovom biografskom, autobografskom i memoarskom eseju, usredsrediću se na opisivanje i tumačenje međuzavisnosnosti Marinine nauke, umetnosti i kreativnosti.

Naš usmeni oblik komunikacije veoma brzo postao je dopunjen razmenom pisama preko kompjutera. Prvobitne regule formalnog akademskog razgovora prevaziđene su i nadograđene proširenim temama iz svakodnevnog života, bivajući dopunjenje osećanjima. Kroz spoj akademskog i ličnog učenja o Marini, bolje sam razumevala njena iskustva, ali i sebe, dešavanja u feminističkoj i akademskoj zajednici, kao i dešavanja u feminističkoj akademskoj zajednici. Šta je ono što se kao prvi utisak urezalo i od zapažanja postalo pamćenje?

Vrdnički sastanak

Početak naših dužih razgovora ne pamtim iz Beograda, nego iz Vrdnika. Zahvaljujući Marininoj gostoljubivosti, završni ručak i sastanak članica mentorskog projekta bio je održan u njenoj fruškogorskoj kući, u leto 2014. godine. Mislim da nas je bilo oko 15, mentorki, mentorina i organizatorki projekta. Sedele smo okupljene u hladovini, na tremu, uživale u raznovrsnim đakonijama koje je Marina sama priredila, i izlagale svoja zapažanja i iskustva.

Marina je sa poštovanjem i pažnjom slušala svaku govornicu, nije drugima upadala u reč, niti je reč oduzimala od drugih govornica. Nije govorila da bi rekla bilo šta, niti da bi podsetila na svoj autoritet, a kamoli da bi ga nametnula. Njen govor je bio stilski ubličen i celovit. To nije bio epski monolog, nego suština izvedena iz znanja i iskustva koja reflektuje razumevanje ideoloških sistema u sociologiji znanja.

Za vreme pauze, sprovela nas je kroz prostorije svoje kuće i sa nenametljivim ponosom ispričala kako je sama, uspešno, projektovala svoj dom, pokazujući usput umetničke tapiserije na zidovima koje je takođe sama uradila, potom baštu, koju je isto uredila prema svojoj zamisli.

Od svih mentorskih skupova i sastanaka, ovaj mi je ostao u najposebnijem sećanju. Nekako se poklopilo izmeštanje razgovora iz šablona institucionalnih

zidova sa prvim upoznavanjem Marinine kreativnosti u nauci, umetnosti i svakodnevnom životu. Tada sam prvi put shvatila da je Marinino stvaralaštvo složenog sastava, izraza i obima. Ako sam do tada znala da ona spada u veoma produktivne naučne proizvođače (jedno istraživanje tvrdi da su vrhunski naučnici – najproduktivniji), sa vrdničkom posetom prvi put se otvorila slika o Marini kao naučnici-umetnici. U jednom imejlu od 26. novembra 2017. Marina je sa radošću napomenula: „Ne nedostaju mi ideje!" I to je bilo tačno. Ona ih je imala napretek!

Sa mentorskih skupova i drugih susreta, Marinu pamtim kao odmerenu i učtivu, blagu i strpljivu u razgovoru. Ne pamtim da je ikada povisila ton, bila žučna, ili neprijatna. U njenoj naučnoj komunikaciji nije bilo primitivizma ni trivijalizma koji su se, u povećanom obimu, mogli primetiti u srpskoj naučnoj i akademskoj zajednici. U odnosu ja-drugi, kod nje nije bilo nekulture, prostaštva i otrcanosti. Kada sam se mučila u nalaženju koleginica koje će stručno čitati i oceniti moju prvu naučnu monografiju (Tomić, 2014, proširenu doktorsku tezu koja je ocenjena kao naučna revolucija), Marina je odmah pristala i postala moja velika podrška.

Pamtim da je bila veoma dobro pripremljena za predstavljanje moje knjige iz ugla sociologije znanja i posebno proizvodnje znanja (*knowledge production*).[2] Napisala je i naučni prikaz za *Aspasiu*. Pročitala je i moju drugu knjigu (Tomić, 2016) i govorila na novoj promociji. Došla je i na moje predavanje na Kolarcu i pisala o njemu u *Politici* (Blagojević Hjuson, 2017: 27). Vreme naše saradnje počelo je da se intenzivira u okviru različitih naučnih projekata, gostovanja, predavanja, konferencija, uređivanja temata, zbornika i slično.

Marina je umela da podržava druge, ali i da se raduje zbog uspeha drugih. Znala je da pohvali i oda priznanje privatno i javno. Stekla sam utisak da kod nje nije postojala neravnoteža između privatne i javne komunikacije priznanja. Te pohvale su imale obrazloženja, argumentaciju, nisu bile prazne, mehanički naučene reči niti teatralno tapkanje po ramenu koje se preobražava u specifično prigušenu (*mute*) cenzuru, koja je, u suštini, gluvonema verzija samocenzure samosvesti. Citirala je radove drugih. Kao mlađoj naučnici koja je uglavnom nailazila na negativne pristupe, meni je ta njena energija podsticanja mnogo značila. Vremenom sam primetila da ona poseduje izrazitu sposobnost radovanja zbog: stvaranja, istraživanja, pisanja, susretanja, druženja, povezivanja, deljenja...

Na vrdničkom sastanku, Marina je ispričala veoma zanimljive detalje o svom prvom tomu zbornika o mizoginiji, priređenog u obimu od 702 strane (Blagojević,

[2] Promocija je snimljena i arhivirana te je i Marinin govor u celini dostupan na https://ftb.academia.edu/SvetlanaTomic/Video-book-promotion Datum pristupa 24.02.20121.

2000).[3] Prvo, rekla nam je da je uspela da okupi i dobije radove čak i onih feministkinja koje jedne sa drugima ne govore (!).[4] Drugo, istakla je momenat sreće. Da bi neki projekat uspeo, napomenula nam je, potrebno je da se poklope i sretnu okolnosti a ne samo složno udruženi naučni napori. Treće, bilo joj je veoma važno (rekla je: „Bilo mi je mnogo stalo") da (umetničke) fotografije vode poseban dijalog sa tekstovima naučnih članaka. Posle toga sam prvi put razmišljala o tome da bi intermedijalnost, koja se obično istražuje u slikovnicama i beletristici, trebalo sagledavati i u naučnim publikacijama. Veza naučnog teksta i slike je važna za razumevanje komunikacije i poruke.

Tokom kompjuterske prepiske, u rano proleće 2015. godine, usledilo je još jedno iznenađenje. Marina mi je poslala svoju pesmu na engleskom jeziku, *Call me Picasso*. Da biste doživeli prenos reči i zvuka, predlažem da tu pesmu najpre pročitate u originalu, a potom, u mom (slobodnom) prevodu na srpski (Prilog 1).

Prilog 1:

Call me Picasso	**Zovi me Pikaso**
Call me Picasso And I will draw a horse Call me Picasso And I will draw a dog Call me Picasso And I will draw a bird	Zovi me Pikaso I nacrtaću ti konja Zovi me Pikaso I nacrtaću ti psa Zovi me Pikaso I nacrtaću ti pticu
Horse is running, already Dog is barking, loudly Bird is singing, like the bells in a church What a wonderful morning of a Neverending day	Gle, konj već juri, Pas glasno laje, A ptica peva kao crkvena zvona Ovo je divno jutro Dana koji kraja nema
All the beauty is just a line away Call me Picasso, again	Sva lepota je koliko linija crte daleko I zato, zovi me opet Pikaso, eto
(Friday, 17 January 2014)	(petak,17. januara 2014.)

[3] Nakon ovog prvog toma zbornika o mizoginiji, ubrzo je objavljen drugi tom na 601 strani (Blagojević, 2005), a pre par godina Marina je slala poziv za reći tom. Obim i disciplinarni zahvat ovih istraživanja su impresivni. Oba toma dostupna su na Marininom akademskom veb-sajtu: https://independent.academia.edu/MarinaHughson, stranici pristupljeno 24.02.20121.

[4] To nije prošlost, nego stvarnost koja traje. Ovim komentarom ne tvrdim istost zbira subjekata nekomunikacije, nego istovetnost stvarnosti nekomunikacije. Na vrdničkom sastanku, Marina nije objašnjavala ovo („)feminističko(") odbijanje da se razgovara; radije nam je sugerisala kontruktivni rezultat drugačijeg modela kulture komunikacije.

Bila sam iznenađena, jer sam do tada znala samo za neke druge oblike njene kreativnosti, ali ne i da piše pesme (nekim Marininim bliskim saradnicama ovaj njen pesnički deo stvaralaštva je bio nepoznat). Iz ranije prepiske, naslutila sam da voli poeziju i slikarstvo. Prema načinu povezivanja i oblikovanja reči i stihova, malo je verovatno da je ovo bila njena prva pesma. Uverena sam da je pisala pesme i na srpskom jeziku.

Svidela mi se njena pesma *Call me Picasso* i to sam joj odmah prenela, dodajući: „Posebno mi se dopada kako ste slike povezali melodijom i kako crteži odjednom počinju da žive. Kada ćemo da organizujemo poetsko veče? Da li ste objavljivali pesme skoro? Ili se tek spremate?" Poslala sam joj svoje dve pesme, koje je Marina pohvalila kao „divne i jako feminističke", predlažući: „Trebalo bi ovde nešto napraviti u Vrdniku... Bile su Miličine[5] poetske večeri ili tako nešto... Treba to sve videti, obnoviti..."

Sećam se da mi se nakon ove prepiske javila ideja za međunarodni projekat koji bi, putem organizovanja čitanja i štampanja pesama, predstavio savremene *pesniknje-naučnice*. Ova identitarna grupa ima dugu stvaralačku tradiciju, ali nam ta tradicija izmiče. Volela bih da se prikupe Marinine pesme, da se prouče i objave. Sigurna sam da u njima, kao i u pesmama drugih naučnica, ima putokaza za razumevanje složenih veza raznostranog stvaralaštva, kreativnosti i inovatorstva. U to su me uverili i njeni drugi prilozi.

Dalja iznenađenja

Dakle, odjednom, tokom zime, 19. decembra 2015. godine, želeći da podeli radost svog stvaranja, Marina šalje grafički prikaz (Prilog 2) sa rečima: „za inspiraciju i smejanje".

[5] Misli se na Milicu Stojadinović Srpkinju (1828-1878), prvu pesnikinju na vukovskom jeziku, poznatu i kao "Vrdnička vila", jer je živela i stvarala u Vrdniku. Tu joj je, zahvaljujući naporima intelektualki, podignut i spomenik 1912.godine, što je inače bio prvi spomenik posvećen nekoj ženi u srpskoj kulturi. Književno-memorijalna manifestacija koju Marina pominje u pismu zove se „Milici u pohode", a održava se od 1974.u Novom Sadu, Bukovcu (Miličinom mestu rođenja) i Vrdniku. Od 1994, tokom pomenute manifestacije, Zavod za kulturu Vojvodine dodeljuje nagradu „Milica Stojadinović Srpkinja" za doprinos poeziji.

Prilog 2:

Malo kasnije, istog dana, ona šalje i specifičan tekst (Prilog 3), a za grafički prilog napominje da je greška, tj. da je tu sliku htela da „okači na vrata kabineta u Institutu", mestu gde je bila zaposlena (Institut za kriminološka i sociološka istraživanja). Krupnim slovima dodaje: „OVO JE ONO ŠTO SAM U STVARI HTELA DA POŠALJEM!"

Prilog 3:

Marinina (intelektualna) kuhinja
Dođite da uživate u ukusnoj i zdravoj hrani!

Ovaj restoran se nalazi u samom srcu Beograda, u zgradi koja je zbog svoje izuzetne vrednosti i lepote pod zaštitom države. Iako je spolja oronula, u njoj se odvijaju zanimljive aktivnosti. Na drugom spratu ove zgrade, pored biblioteke i „pušionice" postoji mala čajna kuhinja, a pored nje zanimljiv i jedinstven self-service restoran za izuzetnim menijem.

Menu

Predjelo
- enciklopdijski zalogajčići od opšte kulture
- teška (masna) čorba od citata
- supa do čistih misli (preporučujemo)
- domaći uštipci od kreativnih ideja sa ukiseljenom ambicijom,:-))
- disanje i meditacija
- časa bistre vode bez ičega

Glavno jelo
- poluperiferijski gulaš od lokalne divljači (preporučujemo, specijalitet kuće!)
- kriminal i nasilje u lepinji od genetski nemodifikovanog kukuruza (slično proji, lokalnom specijalitetu)
- socijalna inkluzija i socijalna kohezija sa krompir pireom (krompir je osnov borbe protiv siromaštva!)
- sitno iseckani idealizam sa rezancima od heljde i parmezanom

Dezert
- rodnost u oblandi od feminizma, posuta cimetom i sitno seckanim orasima
- EU integracija sa karmelizovanim šećerom i zrncima bibera i ljute papričice
- globalizacija u sosu od sitno iseckanih finansijskih dokumenata, začinjenih logaritamskim formulama koje niko ne razume
- jugonostalgija u sosu od istorije sa dodatkom vaših ličnih memorija (preporučujemo!)

Dodaci
- slatko ljuti sos od realnosti
- dekonstrukcija diskursa mizoginije (i šta onda?)
- primenjena intersekcionalnost u činiji od gline sušenoj na suncu (na kraju je nebitno, zar ne?)
- uvidi o lokalnoj dijahroniji sa prelivom od medijskog obesmišljavanja

Pića
- multikulturna kafa (domaća, turska, srpska, grčka, bosanska...)
- in vino veritas (bolje biti pijan nego star! preporučujemo!)
- pivo za lavove i njihove žrtve
- voda čista, bistra (požurite dok je ima!)

Poseban dodatak
- SVEŽ VAZDUH! (kada ste ga poslednji put disali?)

Plaćanje – Potpuno je svejedno da li ćete vi platiti, ili ćemo mi vama platiti. Dodje mu na isto.

Najbolje mušterije dobijaju gratis vikend u Vrdniku! Zato požurite!!!

(19. decembar 2015., u Vrdniku)

Njena tekstovna pozivnica na intelektualnu gozbu domišljato je napisana, služi za predstavljanje plodova njene „intelektualne kuhinje". Ona nam gostoljubivo upućuje poziv za druženje sa njenim đakonijama (radom, idejama), u stvari, istovremeno „hrani" i podstiče druge na dalji rad i ideje. To je i oglas i proglas koji je, osim tekstom, osmislila i slikom, pomoću grafikona. Povezala bih ova dva priloga sa njenom pesmom. Dok njena pesma otkriva njeno stihovno umeće

povezivanja reči, slike i melodije, drugi i treći rad pokazuju vezu složenog mišljenja i kreativnih potencijala. U sva tri priloga vidim mogućnost razumevanja Marininog doživljaja stvaralaštva.

Za Marinu, stvaranje je spoj uživanja u proizvodnji i veštini proizvodnje (misli, ideja, slika), koji svoju puniju vrednost dobija u razmeni plodova sa drugim ljudima. Suštinski, ona stvaralački proces predstavlja kao alhemiju: to je moć pretvaranja apstraktnog u materijalno, i obrnuto. To je proces različite vrste kretanja i cirkulacije (u postmodernom smislu, koji ne zanemaruje raznoversne prepreka i cenzure). Ne manje važno, u procesu stvaranja pokazuje se nečije majstorstvo, ali i odnos prema sebi i drugima, odnos prema samom procesu rada, kao i stepen iskrene posvećenosti i uživanja (sladokustva).

Ovde postoji još nešto. Nakon mog predavanja na Kolarcu, Marina je dala dragocen komentar koji se odnosio na veliku stvaralačku energiju i potencijale kreativnog izraza marginalizovanih književnica iz prošlosti srpske kulture. Marina je raznovrsnost njihovog stvaralaštva dovela u vezu sa autsajderskom pozicijom kreativaca koja im daje više slobode od prinuda koje nameće mejnstrim kalup proizvodnje.[6] Ona je to odlično razumela, baš kao što je veoma dobro znala šta znači biti intelektualno sam. Umela je da prepozna tu vrstu samoće u drugima.

Vratimo se ponovo na pesmu, u kojoj ona poentira vezu stvaranja, odavanja priznanja majstorstvu stvaranja, širenja radosti i povećanja produktivnosti. Ovde to znači isto što i podsticanje nove kreativne energije, koja će rezultirati novim radovima i daljim razvojem majstorstva. Za Marinu, iskreno divljenje prema nečijem stvaranju daje vrednost tom radu, ali i dodeljuje nove vrednosti stvaraocu, a to su osećaj lepote stvaranja i osećaj lepote života i življenja. Taj osećaj oblikuje zadovoljstvo; utiče na dobro raspoloženje (jer se proizvod pozitivno vrednuje, a preko proizvoda, sinegdohično, i stvaralac), ali donosi i uživanje (jer pozitivan rezultat rada oživljava dalji rad, neobesmišljava ga niti blokira, već povećava produktivnost; utiče na marljivost). „Jutro“ stvaraoca zato postaje „divno“, njegov „dan“ zbog toga gubi vremensko ograničenje, a lepota stvaranja i življenja se već osećaju: oni su tu, „koliko linija crte daleko/I zato, zovi me opet Pikaso, eto”. Jednom rečju, iskrena pohvala, divljenje prema nečijem radu, stvaraocima prenosi radost daljeg stvaranja (moje iskustvo pokazuje da je Marina umela da prenese ovu podsticajnu energiju.).

Primetimo da je i tekst poziva oblikovan kao amalgam. Žanrovski udružuje popis i rezime, a može da se tumači i kao oda mestu gde je Marina radila. Ona svoju

[6] Detaljnije o Marininom komentaru i ovim vezama videti Tomić, 2018: 48-49.

intelektualnu kuhinju-Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, opisuje ovako: „Ovaj restoran se nalazi u samom srcu Beograda, u zgradi koja je zbog svoje izuzetne vrednosti i lepote pod zaštitom države." Primetimo dalje da ona lepotu tog mesta iskazuje dok se nalazi u drugom mestu, u Vrdniku. Ova lista je, osim toga, duhovit i lucidan autobiografski kolaž njenih istraživačkih tema, životnih iskustava i inspiracija. (Jedna od zanimljivih istraživačkih tema može biti sagledavanje kako se u Marininim naučnim radovima odnose „sitno iseckano idealizam" i „jugonostalgija u sosu od istorije sa dodatakom vaših ličnih memorija".). Puno tu ima putokaza za tumačenje. Pogledajmo stavku u meniju, na primer: „EU integracija sa karmelizovanim šećerom i zrncima bibera i ljute papričice". Šta nam sve može preneti tumačenje ovog spoja dva začina sa pojačanim ukusom, slatkoće i ljutine! U ovim njenim prilozima mislim da je sadržana poruka o najboljoj kulturi komunikacije među stvaraocima u nauci i umetnosti, društvu uopšte.

Drugi isečci

*

Brzo posle promocije moje prve naučne monografije u Biblioteci grada Beograda, gde je Marina bila govornica, a njena mama (istaknuta prevoditeljka) u publici, razdragano je ispričala da su se njeni roditelji upoznali upravo u toj biblioteci. To me je navelo na razmišljanje kako bi bilo zanimljivo istražiti neke teme poput ovih:

- Biblioteke kao prostori zaljubljivanja: emotivna istorija intelektulaca;
- Ljubavne biografije biblioteka;
- Budućnost zaljubljenih u biblioteke;
- Najlepši aforizmi i duže misli o bibliotekama.

*

12. marta 2015. godine, nakon mog pitanja da li je pisala neki rad o mobingu i nasilju unutar srpskog feminizma, odgovorila je: „Nisam napisala taj tekst, ne još..." Kasnije, iz razgovora sa nekim drugim domaćim i inostranim naučnicama, i čitajući radove nekih domaćih naučnika, shvatam koliko mnogo nam treba (samo)kritičko, temeljno, sagledavanje dobrih i loših praksi u nauci i odnosima uopšte, ne samo u feminističkom pokretu.

Pogledajte samo šta sve možemo da saznamo i koja sve pitanja možemo da postavimo čitajući jedno veoma kratko ali sadržajno priznanje kolege sa Fakulteta političkih nauka u Beogradu, prof. dr Dobrivoja Stanojevića, iznesenog na ne baš tako davno održanom okruglom stolu: „U nekoj prilici želeo sam da učestvujem u razgovoru o ženskoj antologiji pesama *Mačke ne idu u raj*,[7] čak sam hteo da pristupim feminističkom pokretu, ali mi je rečeno da je to nemoguće, da ne primaju muškarce, da bi to bilo diskutabilno sa stanovišta moje muškosti. A ja sam mislio u tom momentu, a i danas tako mislim, da bi prisustvo muškaraca uvelo neku vrstu kredibiliteta, legitimiteta, i nekog posebnog intelektualizma, ne zato što su muškarci pametniji, već zato što nije sasvim intelektualno zalagati se za svoja prava, i svoje pozicije, već je uvek intelektualnije boriti se za tuđa prava." (Stanojević, 2010: 99-100).

*

U jednom elektronskom pismu od 21. januara 2016. godine, osmišljavale smo panel za *48th Annual Convention of ASEEES* (Association for Slavic, East European and Eurasian Studies), konvencije koja se održavala od 17. do 20. novembra 2016. u američkoj prestonici. Tom prilikom Marina mi skreće pažnju na vezu izbora reči i samopoštovanja.[8] Prijateljski me upućuje da ne govorim da sam „usporena" zbog obaveza nego „zauzeta". Sa željom da pomogne, ona znalački upozorava: „Žene prave ovakve zamene teza, na svoju štetu!:-)". Potom obaveštava da ima „jako puno raznih stvari" da završi; „rokovi, rokovi...a treba mi i vreme za maštanje,:-)." Ko od vas koji čitate ovaj tekst poštuje ovo „vreme za maštanje"?

*

Neka pisma završavala je sa „topli pozdravi", a druga ovako: „hug, marina". [9] Često sam se pitala da li je njen srdačan pozdrav „hug" (šaljem zagrljaj, grlim Vas) bila igra reči sa njenim prezimenom (Hughson).

[7] *Mačke ne idu u raj* je antologija savremene ženske poezije koju je 2000. godine priredila pesnikinja Radmila Lazić. Podrobnije informacije o koncepciji, recepciji i interpetaciji ove antologije u domaćoj i inostranoj javnosti, videti Šijački, 2008: 83-92.

[8] Tema panela bila je: "Silencing Women in Serbian History, Education, and Society". Panel je organizovala prof.dr Sibelan Forrester (Swarthmore College), predsedavajuća članica bila je prof. dr Radmila Gorup (Columbia University), a učesnice dr Marina Blagojević Hughson, dr Zorana Antonijević i moja malenkost.

[9] U elektronskoj prepisci, Marina je nekad koristila mala slova i englesko latinično pismo.

Mislim da je Marina imala svest o svojoj vrednosti, o tome da je dragocenost ili blago, što je i početak jednog od njena dva prezimena. Možda je koristila ovu igru reči kada je kreirala svoju internet adresu: njen imejl je marinablago@gmail.com.

*

U jednom pismu, na moju stihovnu sumnju o tome da li raj postoji, napisala je: „A ja verujem u raj." Odmah potom je dodala rečenicu koja se završava sa tri tačke i tri znaka pitanja: „Šta da Vam kažem...???"

Ne verujem da je ova njena interpunkcija bila ishitrena. Iako nisam dugo poznavala Marinu, stekla sam utisak da je mnogo pazila na slike, znakove i reči. Ona ih je tražila (osećanjima, razmišljanjima, intuicijom), nalazila i objedinjavala u različitim vezama kao metaforu, približavajući ono što je naizgled strano i daleko.

*

Nisam očekivala da će naša prepiska od 25-26.aprila 2020. godine biti poslednja. Na moja pisma ona je uvek odgovarala brzo, a sada se izvinjavala što nije pisala posle rođendanske čestitke.

25. aprila 2020. predveče piše:

„Nažalost ja sam se baš na rođendan razbolela i hospitalizovana sam već mesecima. Međutim, problem se rešava, biće sve ok.

big, hug, Marina"

26. aprila, dodaje:

„Draga Svetlana, moraću da sačekam još oko mesec dana...da bi sve bilo ok....ali na dobrom sam putu!

HUG, Marina"

*

Ovo sećanje na Marinu deo je našeg poznanstva iz perioda 2014-2020. Do ličnog poznanstva možda i ne bi došlo da nisam primila poziv za projekat mentorstva. Na tome svesrdno zahvaljujem dr Zorani Antonijević i Svetlani Stefanović.

*

Svako sećanje je prošlost koja se prenosi u budućnost.

*

Kada su 1913. godine objavile prvi album slavnih žena u srpskoj kulturi, autorke su sa osećanjem duboke intelektualne i moralne dužnosti, ispisivale svoju iskrenu zahvalnost jedna drugoj.[10] Njihova želja je bila da slava postignuća „vodilica ženske inteligencije" ostane zapisana kako bi mogla da svetli brojnim drugim pokoljenjima.

Draga Marina, hvala ti za sve što si uradila. Neka ti je večna slava!

Literatura

Blagojević, M. (ur.) (2000) *Mapiranje mizoginije u Srbiji*: *diskursi i prakse*. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.

Blagojević, M. (ur.) (2005) *Mapiranje mizoginije u Srbiji*: *diskursi i prakse*. *Tom 2.* Beograd: AŽIN-Asocijacija za žensku inicijativu.

Blagojević Hjuson, M. (2017) Kultura zaboravljanja ili zabranjeno znanje? *Politika*, 18.10.2017, str. 27.

Hughson, M. (2016) Book Review by Marina Hughson "Svetlana Tomić 'Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive'", *Aspasia*, volume 10.

Lazić, R. (2000) *Mačke ne idu u raj:antologija savremene ženske poezije*. Beogad: K.V.S.

Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina umjetnost do danas (1913) Uredile srpske književnice. Sarajevo: Pijuković i drug.

Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina umjetnost do danas (2013) Uredile srpske književnice. Grafopapir: Asocijacija inovatorki NOVA u BiH.

[10] Album *Srpkinja: njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina umjetnost do danas,* uredile su srpske književnice. Prvo izdanje nastalo je u Sarajevu 1913., a drugo reprint izdanje, u Banja Luci 2013.godine, povodom obeležavanja 100 godina od objavljivanja. Pokušaji da se nova izdanja ove važne publikacije o prethodnicama objave u Novom Sadu i Beogradu nisu uspeli. Knjiga je odnedavno dostupna u okviru digitalne kolekcije Biblioteke grada Beograda.

Stanojević, D. (2010) Rodno osetljiv jezik: ekonomičnost, informativnost i živost. U: Milojević, I., Markov, S. (ur.) *Okrugli sto na temu rodno osetljivih jezičkih politika*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP): Sektor za inkluzivni razvoj, 99-103.

Šijački, Z. (2008) *Mačke ne idu u raj*: značaj antologija ženske poezije za recepciju ženskog autorstva u javnosti. U: T. Rosić (ur.) *Teorije i politike roda: Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 83-92.

Tomić, S. (2014) *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive.* Beograd: Univerzitet Alfa BK, Fakultet za strane jezike.

Tomić, S. (2014) *Doprinosi nepoznate elite: Mogućnosti sasvim drugačije budućnosti*. Beograd: Univerzitet Alfa BK, Fakultet za strane jezike.

Tomić, S. (2018) Žene, pamćenje i istorija: autobiografika kao sučavanje sa prošlošću i prizvođenje budućnosti. U: *Slavne i ignorisane: Ka kritičkoj kuturi pamćenja*. Beograd: Univerzitet Alfa BK, Fakultet za strane jezke: 20-57.

Privatna arhiva

Elektronska prepiska sa Marinom Blagojević Hughson, januar 2015-april 2020.

AN ATTEMPT TO UNDERSTAND THE INTERDEPENDENCE OF SCIENCE, ART AND CREATIVITY OF MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON: FRAGMENTS OF WORDS, IMAGES AND MEMORIES

The purpose of this biographic, autobiographic and memoir essay is to describe and interpret the interdependence of science, art and creativity of Marina Blagojević Hughson. In the introduction, I present my memories of Marina, from the first time I had met her, during the mentorship project in 2014, when our cooperation begun. I cite different types of sources: electronic correspondence, her poem written in English (which I translate in Serbian), illustrative material and a specific invitation. Different types of her creativity help us to understand her perception of intellectual and artistic working process and production. These processes she sees as alchemy, or a way of transforming abstract ideas into materialistic pieces of work, and vice versa. It reveals one's craftsmanship, but also the relation to self and others, the process of work, someone's dedication, joy and capability to enjoy the work in a lifetime. She underlines the connection of creating, acknowledging, enjoying and productivity. All of these sources we can understand as her special message about the best practice of communication between the producers in science, art, and culture in general.

Keywords: interpersonal communication, scholar community, creativity in science, Serbian feminism, sociology of creativity.

MARINA HJUSON (HUGHSON): BILA JE NEKO

Branislava KNEŽIĆ

Nema ništa lažnije od krilatice: koga nema bez njega se može, ništa utešnije od onog da je život mrtvih u sećanju živih i ništa istinitije od onog da su najskuplja takozvana narodnja priznanja – koja nažalost, idu više na humku nego na ruku.

I sve ono što se ovako dešava, dr Marina Hjuson to uveliko potvrđuje – mi koji smo bili njeni saputnici i svedoci to najbolje znamo.

Njena prirodno rođena darovitost, jedinstvenost, radoznalost, neustrašivost i hrabrost kako u nauci tako i u najtežim životnim nedaćama se ne može preceniti. Razuđenost naučnih i stručnih interesovanja se ne da lako obuhvatiti kao ni osobenost ljudskog i naučnog razmišljanja, istraživanja i pisanja. Ona je zasigurno živela svoje ideje i ostavila otvorena vrata za dalja produbljivanja i istraživanja usmerena na: rodnu ravnopravnost, roditeljstvo, rodne politike i svakidašnji život, poluperiferiju i proizvodnju znanja, mizoginiju i...

Bila je u milosti iskonske snage istraživačkog začetništva, stvaralačkih sumnji i problematizovanja svega onoga što se tačno ne zna da se ne zna.

A ništa sporedno ni slučajno – važne reči od važne autorke su naseljavale njene monografije, studije, članke, rasprave i predavanja. Od njih se dalo i da učiti, bile su posebne, neophodne, vlastitim pogledom obogaćene, uzoritom pismenošću obeležene i trajanju namenjene.

Nekima je izgledala svojeglava, koja ne popušta niti odustaje od svojih zamisli, elokventna, preduzimljiva i puna života branila ih je do kraja. „Nisam ono što vi kažete da jesam“ – čini se da bi najbolje opisalo rasprave u kojima joj se činilo da je ostali ne razumeju a, ni ona njih.

Odisala je upornošću, neposrednošću, energičnošću, lepotom i gospodstvom duha.

Nije neočekivano da je za života dobila više priznanja i nagrada u svetu nego u nas.

Najdublji tumači i najbolji znalci ne moraju da štede reči dostojne ličnosti i trajanju naučnog postojanja Marine Hjuson.

Rečju, bila je Neko, i to je najlepše što se čoveku može desiti!

SEĆANJE NA MARINU

Tanja ĐURIĆ KUZMANOVIĆ

Verovala sam Ti da ćemo i ovog proleća piti kafu na fruškogorskim proplancima, gurmanisati i čavrljati, opušteno, podsticajno... Kada si mi krajem aprila pisala da se uskoro vidimo priželjkivala sam naš susret i strepela... još jedna operacija. Možeš ti to Marina, možeš, verovala sam i strepela. Neverica i šok me još uvek obuzimaju, a misli lete ka Tebi. Pisati o Tebi danas kao sećanje na Tebe, ne ide mi, ali sećanja sama naviru. Od prvog našeg susreta u Budimpešti u zimu 2000-te, preko Novog Sada, Beograda, Bara, Kotora, Subotice do Vrdnika, naši susreti postajali su sve učestaliji, a mi sve bliskije...Sećam se da si mi posle javne prezentacije jedne od Tvojih knjiga kojoj sam bila recenzentkinja, Rodnog barometra u Srbiji, rekla da bi jako volela da imaš to u svojoj arhivi i natenane promisliš, jer sam sem o knjizi govorila o Tebi. Te reči koje sam tada izgovorila sam potom sastavljala po sećanju... Danas ostaje samo kao sećanje... Zapravo, svaka Marinina nova knjiga je govorila o njoj. Kao hrabra istraživačica ona je našoj stvarnosti prilazila otvorenog uma i istovremeno precizno je poput neurohirurga secirala pred našim očima. Marina je živela koncepte koje je zagovarala i to je ključna tačka našeg razumevanja. Ona, mislim da je i sama toga bivala svesna, zapravo je živela svoju novu stvarnost. Već time je bila lučonoša svim ženama koje su dovoljno hrabre da žive svoje snove ovde i sada.

***Ključne reči**: rodni barometar, muškarci, žene, urodnjavanje, Srbija.*

„Zato što sam „predvodnica“ i zato što uznemiravam postojeće hijerarhije moći, ja sam, kako sam to pisala u nekim tekstovima, i „nema“ i „nemušta“, ja sam u jednoj vrsti traumatične izolacije, godinama. (…) Radeći to što radim, a to je u sušini stalno i uporno povezivanje teorije, istraživanja, javnih politika i aktivizama, ja pokušavam da učinim društvo u kome živim, ali i svet u celini, boljim, pravdenijim, humanijim, radosnijim. Ja za razliku od mnogih, ne vidim da je trenutno u čovečanstvu ključni problem nedostatak resursa i „višak ljudi“, već nedostatak konsenzusa i etike saradnje, nedostatak alternativne vizije (posle neoliberalne kataklizme) i humanističkih vrednosti. Ja radim ovo što radim isključivo zato što osećam poziv da proizvodim znanje koje je korisno i koje pruža nadu.“

(iz govora Marine Blagojević Hjuson prilikom primanja
Fulbrajtove nagrade Predvodnica)

U svom sećanju na dragu Marinu u ovom tekstu prevashodno ću svoju pažnju, iz bogatog opusa koji nam je ostavila za sobom, fokusirati na analizu njene dve studije kojima sam imala zadovoljstvo da budem recenzentkinja: *Rodni barometar u Srbiji* (Blagojević Hjuson, 2013) i *Sutra je bilo juče* (Blagojević Hjuson, 2015).

U svojoj studiji Rodni barometar u Srbiji (Blagojević Hjuson, 2013) Marina je postavila sebi za cilj da ispita rodne razlike i nejednakosti s obzirom na svakodnevni život, ekonomiju staranja i kvalitet života u Srbiji kako bi se, na osnovu dobijenih rezultata, obezbedilo bolje usmeravanje i praćenje različitih javnih politika i njihovog efekata na žene i rodne odnose.Naučna aparatura koju je konceptualizovala i razvila u ovoj istraživačkoj studiji omogućila joj je realistično sagledavanje kompleksnih situacija sa kojima se suočavaju žene i muškarci na nivou svakidašnjeg života u postsocijalističkom društvenom kontekstu Srbije kao svetske razvojne periferije. Pri tome, Marina jasno određuje sopstvenu poziciju, koja nije ni jednostavno ni nedvosmisleno zalaganje za „ženska prava", niti zalaganje za „ranjive", već teorijsko empirijsko razumevanje političkog kontekstualizovanja nove stvarnosti (polu)periferije u cilju efikasnijeg prevazilaženja postojećih sistema hijerarhija.

U nastojanju da odgovori na centralno pitanje koje sebi postavlja u ovoj studiji - gde su muškarci i žene u Srbiji na nivou svakodnevnog života u globalnom razvojnom pomeranju odnosa između svetskih centara i periferije, Marina je problematizovala ključne, višestruko važne društvene odnose koji su u procesu nehomogenog redefinisanja: saradnja ili takmičenje; obrazovanje i rodna jednakost, kriza maskuliniteta u kontekstu rastućeg trenda egalitarizma, antifeminizma i patrijarhalne ideologije i potencijal rodnog pomirenja; razvojni potencijal sela i žena na selu; izazov primene rodnih politika koji uključuju i muškarce; i krizu staranja - jaz između tražnje za staranjem i ponude u privatnom i u javnom sektoru (koji se na semiperiferiji ne može rešiti imigracijom). Interpretativni okvir utemeljen na empiriji i na teoriji koji je Marina razvila u ovoj studiji pomaže da bolje razumemo koje su pretpostavke važne za osnaživanje žena i muškaraca u stvarnosti koja je pred nama. Tu novu stvarnost karakterišu: naučno-tehnološka, informaciona i finansijska revolucija; nova organizacija procesa rada ("outsorcing" i rizik ranije svojstven kapitalu i investitorima prenet je na rad i na sektore obrazovanja i zdravstva i na privatizaciju javnih servisa) i nova uloga države (radikalna promena od zaštite javnog interesa ka privlačenju

investitora, različitim instrumentima iznuđivanja i izgrađivanju nove vrste lojalnosti u porodičnim, etničkim i religijskim odnosima).

Istraživanje koje je Marina sprovela sa svojim timom saradnica i saradnika i objavila u Rodnom barometru u Srbiji (Blagojević Hjuson, 2013) imalo je složene i ambiciozne ciljeve: deskriptivne, saznajne, političke, edukativne i aktivističke. Deskriptivni cilj istraživanja je bio da pruži uvid u rodne aspekte odnosa svakodnevice i društvenog razvoja, proizvodnju rodnih nejednakosti, u diksurzivno konstruisanje rodnosti; opravdavanje i objašnjenje rodnih nejednakosti i da ukaže na veze između tih nejednakosti i razvoja, s posebnim naglaskom na ekonomiju staranja. Saznajni cilj istraživanja je da doprinese dubljem razumevanju karakteristika rodnih režima i spleta uzročnih odnosa koji ih formiraju. Politički, odnosno cilj vezan za javne politike, bio je da olakša formulisanje kontekstualizovanih rodnih politika i razvojnih alternativa zasnovanih na ideji poboljšanja kvaliteta života, afirmacije ekonomije staranja i na rodnoj inkluziji. Edukativni cilj istraživanja je bio da omogući distribuciju i artikulaciju znanja i edukaciju različitih društvenih aktera i da senzibilizuje javnost za konstruktivan pristup rodnoj ravnopravnosti. Aktivistički cilj istraživanja jeste da, artikulacijom znanja o ovoj oblasti, pomogne boljoj argumentaciji zahteva svih onih aktera koji se bave rodnošću i inkluzivnim i održivim razvojem. (Đurić Kuzmanović, 2013: 499-501).

Prepoznajući nužnost odbacivanja starih pojmova i načina mišljenja, ona je tragala za novom objektivnošću, koju je razvijala kroz feministički razvojni pristup i primenjivala ga je kompleksno, kontekstualano i višeslojno. Razumevajući dublje kontekstualno i unutrašnje značenje savremenog procesa razvoja i raz-razvoja kao istovremeno endogenog i egzogenog, dinamičnog, integralnog, globalnog i konkretnog procesa, jasno je uočavala da je u vezi sa raz-razvojem, kao i sa rodnošću, prisutno mnoštvo nejasnoća i dilema, opasnosti od ideologiziranja i instrumentaliziranja (Đurić Kuzmanović, 2013: 499-501). Marina raz-razvoj određuje kao „proces kojim se kreira neko novo stanje, neka nova društvena struktura“ koji „ima i svoje specifične ideološke i političke odjeke, jer je njim u suštini destabilizovano uverenje u „progres“ i „modernost“, pa se jačanje patrijarhalnih ideologija javlja kao logična posledica „puta unazad“, koji se oseća u različitim oblastima društvenog života“ i „utiče na restrukturiranje i javne i privatne sfere, pa time i na promenu rodnih režima“ (Đurić Kuzmanović, 2013: 499-501).

U ovom istraživanju jasno se prepoznaje sociološki pristup, jer se rodnost ispituje kao društveni konstrukt i društvena realnost. Autorka ne istražuje samo rodnost i rodne režime koji u njemu vladaju, već ona, u duhu savremene

feminističke razvojne perspektive, istražuje žene i muškarce u društvu za koje prepoznaje da je i samo konstituisano i proizvedeno rodnošću, odnosno rodnim režimima i lokalno i globalno, te da je i u Srbiji ova veza očigledna. Stoga autorka nedvosmisleno zaključuje da se u Srbiji uporedo sa retradicionalizacijom odvija i repatrijarhalizacija, što ne samo da „doprinosi usporavanju razvoja i modernizacije Srbije već dugoročno blokira njene razvojne mogućnosti" i da je to „najjasnije vidljivo u sferi biološke reprodukcije – nedovoljnog rađanja i intenzivnog starenja stanovništva – kao i u sferi migracija" (Đurić Kuzmanović, 2013: 499-501). Marinino zanimanje za situaciju u kojoj sam društveni razvoj prozvodi određene rodne režime, ohrabrujuća je i vredna novost u našoj društvenoj teoriji.

Zadatak koji je autorka odabrala je njoj svojstven, težak i najteži, a to je - realistično kontekstualno urodnjeno razvojno istraživanje na način prevazilaženja kako ideoloških, tako i naučnih barijera, utemeljenje sopstvenih stavova na činjenicama, preciznost i hrabrost u njihovoj interpretaciji. I ovom prilikom autorka, koja sama za sebe kaže da je „svoj životni opus stavila u funkciju poboljšanja položaja žena i uspostavljanja rodnog balansa", je demonstrirala izgrađen i duboko razumevajući, realističan i kontekstualan, rodni i feministički pristup i kvalitetno znanje o ženama i muškarcima i njihovim potrebama i međusobnim odnosima u svakodnevnom životu. Autorka je u ovoj studiji otvorila niz ozbiljnih naučnih i društvenih pitanja, svesna činjenice da „u savremenom svetu, u aktuelnom trenutku, postoji mnogo ograničenja koja ometaju da se uspostave jasno vidljivi obrasci, vrlo verovatno postoji i svojevrsno rastakanje različitih društvenih obrazaca, bar onih i onakvih na koje smo navikli, a i društvena „teorija" ima ozbiljan problem razumevanja i otkrivanja novih obrazaca, tačnije, ona sve više i sama odustaje od bavljenja njima" (Đurić Kuzmanović, 2013: 499-501). Ipak, kvalitetno teorijsko znanje ostaje osnovni uslov delotvornih intervencija u društvenu realnost.

Ključna inspiracija koja se može „iščitavati" iz ove studije ogleda se, pre svega u tome da ona podstiče na promišljanje novih ideja i na nov način - što je uostalom ključni smisao osvajanja novih znanja - najveći prodori se dešavaju u tzv. crnim rupama naših znanja. Ova studija nas ohrabruje u traganju za pristupom koji će biti dovoljno širok da integriše „žensku" i „mušku", i klasnu i duhovnu perspektivu u razumevanju diskurzivnog polja unutar kojeg se artikuliše rodnost različitih društvenih aktera, odnosno istovremena, rodna, klasna i duhovna konstrukcija njihovih identiteta. U tom smislu, autorkina upitanost nad transformacionim potencijalom koji nosi svakodnevica u sferi rodnih odnosa i u uspostavljanju pravednijih društvenih odnosa u celini, predstavlja napor vredan pažnje i izazov budućim generacijama istraživačica i istraživača.

Marinina istraživanja čije rezultate je objavila u Rodnom barometru u Srbiji ostaju značajna inspiracija za buduće generacije istraživačica i istraživača za daljim promišljanjem, uz rodnog i klasnog potencijala društvene promene. Otvara se dilema kako obuhvatiti one karakteristike muskaraca i žena koje mogu preciznije odrediti njihovu klasnu pripadnost i ne samo povezanost patrijarhalnih struktura, već i njihovu klasnu uslovljenost, kao potencijalno važne objašnjavajuće odrednice procesa raz-razvoja. Posebno je stoga inspirativan nalaz u ovom istraživanju koji pokazuje da su kriterijumi za utvrđivanje slojne pripadnosti, osim u ekstremima, postali vrlo nejasni i neodređeni i podstiče na dalja istraživanja o tome šta se u srpskom društvu događa u pogledu klasne pripadnosti. Globalizacija grubo potire specifičnosti (ne i briše) sličnosti i različitosti koju danas živimo u različitim delovima sveta, ali i otvara dalje pitanje u kojoj su meri one geografski, rodno i klasno određene.

Ekonomija staranja je jedna od ključnih tema koje autorka markira i koja je u našoj ekonomskoj i sociološkoj literaturi i dalje nedovoljno istražena i objašnjena. Autorka upozorava na zanemaren razvojni i društveni značaj ekonomije staranja, na zastarela tumačenja i na nedovoljno prepoznavanje procesa promena koja se u privatnosti, na nivou svakodnevnog života dešavaju u ovoj najvažnijoj oblasti društvenog života. Autorka naglašava da je „sa raz-razvojem i repatrijarhalizacijom pojačan pritisak upravo na muškarce da budu „hranioci“ (breadwinners), a na žene da budu „one koje se staraju“ (caregivers). Paradoks je u tome što je kod žena, pod pritiskom okolnosti raz-razvoja, došlo do određenog usklađivanja ideološkog i realnog, diskurzivnog i opipljivog, dok je kod muškaraca taj raskorak postao dramatičan, što proizvodi „krizu maskuliniteta“ (Đurić Kuzmanović, 2013: 499-501).

Otvarajući raspravu o ovoj važnoj ne samo ekonomskoj i još manje samo „feminističkoj“ temi, autorka s pravom upozorava na istrošenost i fiktivnost modela muškog „donosioca hleba“ kod nas. Uz argumente koje navodi, vezano za „skučene mogućnosti dobijanja posla, u kombinaciji sa solidarističkom prirodom porodice i opštim pritiskom preživljavanja“, koji utiču na dekonstrukciju modela muškog „hranioca“ porodice pokazuje se sve neophodnijim pratiti i objasniti onaj trend promena koji kroz združeno delovanje dezindustrijalizacije i raz-razvoja uništava tzv. muške poslove i prepoznati strukturni zaokret koji se dogodio proteklih decenija između tzv. muških i ženskih poslova. Strukturne promene u zaposlenosti objašnjavaju tzv. paradoks o ženama dobitnicama u tranziciji i muškarcima gubitnicima, upozoravajući zapravo da se i muškarci i žene, kroz sve oskudnije poslove u monetarnoj ekonomiji, u neoliberalnom ekonomsko političkom ideološkom ključu posmatrano, jedni drugima veštački suprotstavljaju i (zlo)upotrebljavaju.

Autorka prepoznaje da diskurs konfliktnosti „prožima veliki deo diskursa o rodnosti, uključujući i konfliktnost među samim ženama“, i da se on „često preslikava s makro nivoa na mikro nivo“ i primećuje „odsustvo diskursa o saradnji, solidarnosti, kooperaciji, povezanosti, razmeni. Individualnim naracijama o rodnosti nedostaje metadiskurs kooperativnosti u koji bi mogle da se smeste“. Izazovno područje koje tek treba propitati jeste polje konfliktnosti na mikro nivou odlučivanja unutar domaćinstva u Srbiji koje nije još uvek dovoljno prepoznato i objašnjeno, iako o tome već postoje sve brojnija istraživanja i literatura. Pregovarački modeli u domaćinstvu nisu samo pregovarački (kooperativni), već i konfliktni i nasilni, pa i među samim ženama (Đurić Kuzmanović, 2013: 499-501).

U maniru humanistkinje i ka alternativnoj viziji stvarnosti orijentisane razvojne feministkinje, ona jasno zagovara da „one o kojima se stara, kao i one koji se staraju o drugima treba 'odbraniti' u ime ljubavi, solidarnosti i smisla egzistencije. I umesto da se ono što je bitno prilagođava onome što je nebitno, treba obrnuti prioritete i sagledati staranje i ekonomiju staranja kao centar reprodukcije ljudi, ljudskog društva, ljudske vrste i potvrđenih ljudskih vrednosti. Diskurs o staranju treba da preplavi javni diskurs, kako bi bio protivteža utilitarnom, ciničnom materijalističkom vrednosnom sistemu koji proizvodi „višak ljudi'“. Brojne alternative u tom smislu već se uveliko promišljaju (David Korten), a ne retko i žive (Another development, Another world is possible i druge).

U ovoj studiji Marina Blagojević Hjuson prepoznaje mogući prostor da rodne politike budu efikasnije i efektivnije, ukoliko su ispunjeni preduslovi koji se odnose na: dublje razumevanje specifičnosti rodnih režima unutar jednog društva ili šireg regiona; povezanost i međuzavisnost specifičnih rodnih režima centra, poluperiferije i periferije; obuhvatnije i kompleksnije kvantitativno praćenje indikatora; poštovanje uspostavljenog kontinuiteta i matrice znanja i neophodnost široke javne podrške. Stoga autorka prepoznaje kao najveći izazov za kreatore rodnih politika u mogućnosti promene obrazaca svakodnevice i privatnosti.

U svojoj knjizi Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji (2015.) Marina se „vraća“ na rezultate svojih ranijih istraživanja položaja visokobrazovanih žena u Jugoslaviji, sa naglaskom na period “normalnog socijalizma”, to jest perioda sve do početka 1990-tih godina (Đurić Kuzmanović, 2013a). Početno istraživanje koje je rađeno u drugoj polovini 80-tih godina je bilo sociološko i demografsko, po svom pristupu i metodama. Iz današnje perspektive, međutim, to originalno istraživanje postaje važan predložak za analizu koja pripada ispitivanju društvene istorije žena. Autorka se temeljno i iscrpno bavi temama koje se odnose pre svega na profesionalno uspešne, obrazovane žene, ali to neminovno vodi i ispitivanju čitavog kontingenta žena, i to u sledećim

područjima: obrazovanja, rada, odnosa profesije i porodice, te kreativnosti žena. Posebno je zanimljiv iz današnje perspektive posmatran deo koji ispituje odnos ulaska žena u profesiju i stepena ekonomskog razvitka različitih delova bivše Jugoslavije, pri čemu se pokazuje u kojoj meri je razvoj „otvarao vrata" dostizanju sve viših nivoa emancipacije u realnom društvenom kontekstu socijalističke Jugoslavije. Autorka je takođe uključila i rezultate svog istraživanja stavova uspešnih žena, umetnica i naučnica, i pokazala kako su one rešavale problem „konflikta uloga".

Ova knjiga je zanimljivo i veoma dobro dokumentovano štivo o našoj bliskoj prošlosti, ali iz originalne perspektive, koja se sastoji u tome što se dosledno sprovodi iščitavanje prošlosti, ne na osnovu najnovijih znanja, već se ide obrnutim putem: iščitava se ondašnja realnost naučnom i teorijskom aparaturom koja je tada bila dostupna i koja je preovlađivala u diskurzivnom polju svakodnevice i akademije. Autorka implicitno, ali i eksplicitno, odbija ideju o „napretku znanja", i zalaže se za dubinsko samorazumevanje, na individualnom i grupnom nivou, koje ide iz ondašnjeg konteksta i njegove temporalnosti. Time se postiže zanimljiv efekat „podsećanja", ali i osnaživanja, čime se ujedno i širi osnova za međusobno povezivanje žena različitih generacija.

Svaka Marinina nova knjiga, tekst, javno obraćanje, pitkog, provokativnog i angažovanog stila, je govorilo toliko toga o njoj. Ona je živela koncepte koje je zagovarala. Već time je bila lučonoša svim ženama koje su postajale dovoljno hrabre da žive svoje snove ovde i sada.

Literatura

Blagojević Hjuson, M. (2013) *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.

Blagojević Hjuson, M. (2015) *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji.* Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

Đurić Kuzmanović, T. (2013) Marina Blagojević-Hjuson: Rodni barometar u Srbiji - razvoj i svakodnevni život. *Sociologija*, vol. 55, br. 3, str. 499-501.

Đurić Kuzmanović, T. (2013a) Recenzija knjige Marine Hjuson (Hughson) *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji.* Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.mimeo.

Naučnica i predvodnica: Razgovor sa Marinom Blagojević Hjuson (1.10.2018) https://fulbright.org.rs/vesti/naucnica-i-predvodnica-razgovor-sa-marinom-blagojevic-hjuson/ stranici pristupljeno 13.05.2021.

REMEMBERING MARINA

That spring I believed that we would drink coffee on the clearings of Fruška Gora, gourmet and chat, relaxly, and encourage each other ... When you wrote to me at the end of April that we will meet soon, I looked forward to our meeting but I was also afraid ... another operation. You can do it, Marina, you can, I tremblingly believed. Incredulity and shock still overwhelm me, and thoughts still fly towards you. Writing about you today as a memory does not work for me, but memories come to mind. From our first meeting in Budapest in the winter of 2000, through Novi Sad, Belgrade, Subotica to Vrdnik, our meetings became more frequent, and we became closer ... I remember that after the public presentation of one of your books to which I was a reviewer, Rodni barometar u Srbiji, you said that you would very much like to have it in your archive and think through, because I was talking not only about the book but also about Marina. Then, those words I composed according to my memory... Today it remains only as a memory ... In fact, each one of Marina's new books talked about her. As a brave researcher, she approached our reality with an open mind and at the same time, like a neurosurgeon, she dissected it precisely in front of our eyes. Marina lived the concepts she advocated and that is the key point of our understanding. I think she was aware that she was actually living her new reality. She was already an archer to all women who are brave enough to live their dreams here and now.

Keywords: gender barometer, men, women, gender mainstreaming, Serbia.

IN REMEMBRANCE OF MARINA BLAGOJEVIĆ HUGHSON

Nina LYKKE

It makes me so deeply sad to hear that Marina has passed away. I would like to participate in the mourning of her passing – and do so by telling a memory about the first time I met Marina.

It was in 1989 – in Bucharest, before the fall of the Communist regime of Nicolae Ceausescu, and before the fall of the Berlin Wall and the Soviet Union. It was also before the civil war and break up of what was back then called "Yugoslavia".

So, what were Marina and I doing in Bucharest in 1989 - in the midst of this "old" world of the Cold War? The occasion was that we both attended a conference, organized by one of the many European networks in Women's and Gender Studies which mushroomed at the time. This one was called European Network of Women's Studies (ENWS), and it was initiated by the Dutch Ministry of Science and Education. The aim of the network was to promote women in science and higher education, and some of the feminist researchers, Marina and I included, who somehow had managed to become members, had argued that the network should also promote women's and gender studies, which it then started to do. The conference in Bucharest was an international conference on both issues.

I met Marina, because we both - together with several other international conference participants - were living in the same hotel in the centre of Bucharest, in walking distance from the beautiful old mansion-like building where the conference took place. We who lived in the hotel spent several evenings together in the hotel restaurant – because everything in the city outside was evidently on the brink of political and economic collapse. Every public activity in Bucharest had to close down by 9pm, and most of the street lights, even in the central part of the city, where we lived, were turned off at the same time. So all conference activities took place during the day, and in the evening, the hotel restaurant was literally the only place, where we could gather for a couple of hours, until it was closed, too. When we went outside of the hotel, also during the day, the streets were pretty empty, and we had the feeling that the secret police, from invisible positions, kept an eye on everybody, including us, who so evidently, came from "outside".

The enormous discrepancy between, on the one hand, optimistic lectures from Romanian conference participants about women's massive entry into higher education in their country, with the president's wife, Elena Ceausescu leading the way, and, on the other hand, the political oppression and economic collapse overwhelmingly palpably outside of the conference-bubble, produced very profound discussions among us who gathered in small dinner table groups at the hotel.

Marina's analyses really stood out in these discussions. I and others who came from "the west" had our knowledge about the situation mainly from western european newspapers, which did not equip us well to understand what was going on. We were rather stunned, but not able to really in-depth grasp what was about to happen. Of course, noone, not even Marina would probably have been able to imagine that, only about half a year later, a revolution would have wiped out the Ceausescu regime. Nevertheless, by contrast to most of us, Marina had a really in-depth understanding of the Balkan situation as a whole, the Romanian one included. She also had developed strong theoretical frameworks to make sense of what was going on, not only in Romania, but also in other parts of the Balkans. I remember with lucid clarity Marina's very articulate and forceful warnings about strong nationalistic tendencies that could lead to potentially deadly conflicts on these grounds – warnings which I, at the time, did not quite understand due to the fact that the oppression of the authoritarian and anti-democratic Communist regimes seemed to be the biggest, immediate problem. However, in the light of the later historical events, I came to understand well what Marina was talking about back then.

I have met Marina several times since this first strange meeting in Bucharest 31 years ago. Among others, Marina has visited our Gender Studies Unit, at Linköping University in Sweden, several times - as a visiting professor of the gender excellence centre, GEXcel, which we organized together with Gender Studies colleagues from Örebro University. Sweden. Marina also became an outstanding contributor to the book series Routledge Advances in Feminist Studies and Intersectionality, which we, who started the excellence centre, GEXcel, set up with the publishing house Routledge in New York/London.

At these later occassions Marina and I sometimes returned to our memories from the meeting in Bucharest in 1989 – and the strange context, which, retrospectively, appeared as so significantly marked by the major political changes, happening very shortly after!

Now you have passed away, Marina, and this makes me very-very sad. But I will always remember your so profound, theoretically and empirically knowledgeable,

and passionately political analyses - from the hotel evenings in Bucharest, as well as from much more recent and happy occasions such as the conferences and other activities in which you participated during your periods as visiting professor in Linköping.

MARINA O MARINI:
INTERVJU, GOVORI, KOLUMNE

O ZNANJU, FEMINIZMU I AKTIVIZMU: MOJA ŽIVOTNA PRIČA*

Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON

Želeli ste da sami sebe intervjuišete. Zašto?

Postoji mnoštvo razloga. Pre svega, ja sam iskusna istraživačica i dobro razumem moć onoga ko formira pitanja i daje implicitan interpretativni okvir. Drugo, predviđeni obim za moju životnu priču jednostavno nije dovoljan, a i moj život ne može da se lako formatira kroz uobičajena pitanja. Želim da pričam svoju životnu priču onda, onako i koliko želim, i koliko smatram da je dobro i potrebno. Moj život je imao isuviše kompleksnu matricu da bi bio redukovan, i smešten u jednostavan i trivijalan, najčešće hronološki tok. Umesto da mi neko ko me ne poznaje postavlja pitanja koja su neka vrsta opštih mesta, ja želim da o sebi govorim pre svega zato da bih saopštila neku poruku. Ne radi se, dakle, o

* Ovo je auto-intervju, koji je objavljen u knjizi Savić, S., Šijački, V., Krajnović, K. (ur.) (2014) *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova (2003–2013): Životne priče nagrađenih*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova i udruženje građana „Ženske studije i istraživanja": 220–232. Marina je odlučila da samu sebe intervjuiše kako bi izbegla kliše i ispričala priču o svom radu i svojim uverenjima onako kako ona to želi. Tekst je preuzet sa https://www.academia.edu/25339920/Marina_Blagojevic_O_ZNANJU_FEMINIZMU_I_AKTIVIZMU_MOJA_ ZIVOTNA_PRICA

jednostavnom procesu rekonstrukcije događaja i činjenica, već o nameri da ispričam ono što smatram da je važno, a što je samo jedna od mnoštva „crvenih niti" u mom životu. Rizik od neadekvatnih pitanja je veoma veliki i u to se stalno iznova uveravam.

Ja sam još polovinom 90'tih godina odlučila da u javnosti govorim samo kada želim da nešto saopštim, a ne kada drugi smatraju da je baš „zgodno" da se uklopim u njihov okvir. Nemam apsolutno nikakavu potrebu da budem „javna ličnost" tako što ću se vrteti po medijima, ili gomilati beznačajne funkcije ili pozicije. Odustala sam od ideje da ima smisla pričati „svoju priču" širokom krugu slušalaca, jer smatram da se jako sužava krug onih koji uopšte mogu da razumeju i prate ono što radim, čime sebavim. Hiperinflacija informacija i površnih interpretacija u oblasti kojom se ja bavim, u suštini smanjuje razumljivost, jer ukida dubinu. A meni je samo i jedino stalo do dubine, jer mislim da samo iz dubine može da se razume površina. I što ja više, zahvaljujući ozbiljnom i napornom radu i razmišljanju, prodirem u dubinu, to je teža i moja komunikacija, i razumevanje onoga o čemu govorim. Zato sasvim namerno, i osmišljeno, menjam strategiju. Govorim samo ono i onoliko koliko želim da kažem, i isključivo vodim dijalog sa sobom, jer sebe poštujem kao refleksivnog i autorefleskivnog subjekta. Ovaj moj stav stoji u suprotnosti sa onim što mi se stvarno događa, a što jeste konstantno mobingovanje, osporavanje, zlonamerna interpretacija, marginalizacija, pre svega u ovoj maloj i provincijalnoj sredini. Ipak, bez obzira na sve to, ono što mi niko ne može osporiti to je upravo pravo koje sam sama sebi dala, da sebe poštujem kao auto/refleksivnog subjekta i da govorim upravo iz te osvešćene i samoosvešćene pozicije.

Hiperprodukcija informacija, medijskih i internetskih sadržaja, kao i različitih vrsta „istraživanja", naročito u oblasti kojom se ja bavim još od polovine 80-tih godina, dovodi u pitanje ne samo kvalitet onog što se naziva „ženskim ili rodnim studijama, već doprinosi opštoj konfuziji, u kojoj trivijalizacija ozbiljnih tema biva dovedena do apsurda. Upravo zato, ja želim da zaštitim i sebe, ali i polje koje smatram bitnim i „svojim", jer sam ga „prisvojila" zato što sam ga „pravila", odnosno na njegovom formiranju ozbiljno radila u kontinuitetu od tri decenije. Štitim sebe i to polje tako što govorim ono što želim i što smatram da je u nekom trenutku potrebno. Kada mi se omakne, pa napravim grešku i dam neki intervju, na primer osobi koja, kao jedna od mnogih, radi doktorat o ženskom pokretu u Srbiji, po pravilu zažalim jer shvatim kako sam stavljena u interpretativni okvir koji ima za cilj da mi oduzme legitimitet, da ospori moj „agency", i da interpretira moje političke stavove i javno delovanje, suprotno istini, a i mojim namerama. Živimo u vreme velike surovosti, u kome inflacija sujeta i grabeži, formira u svakom polju, pa i u polju zalaganja za rodnu ravnopravnost, dominantna pravila ponašanja. A ja na

njih ne pristajem, nikada i nisam, i moja jedina odbrana ostaju reči koje izgovaram, ili prećutkujem, koje ispisujem ili držim u glavi, objavljujem ili ne objavljujem. Za mene komunikacija sa javnošću predstavlja mesto najveće moguće odgovornosti, a ne afirmacije ega.

O čemu, onda, sada želite da govorite? Šta je to što želite da saopštite?

Želim da ispričam priču, ukratko, o svom javnom delovanju, samo nekim malim segmentima, i o svojoj filozofiji javnog delovanja, jer mi se čini da je to važno, sada i ovde.

Šta podrazumevate pod „javnim delovanjem" i zašto je baš to jedna od „crvenih niti" koja se provlači kroz Vaš život? A i zašto je to bitno „sada i ovde"?

Javno delovanje je kao pojam, kako ga ja ovde upotrebljavam, delovanje koje predstavlja zalaganje za javno dobro. Dakle, ne radi se o pukom prisustvu u javnosti, već o promišljenom delovanju koje je namenjeno unapređenju društva. Ono može biti, naravno i u okviru profesije, a može biti delovanje putem aktivizma. Javno delovanje je zasnovano na principima uvažavanja javnog dobra i zalaganja za javno dobro, koje uključuje i vrednosti kao što su jednakost, pravda, sloboda i sl. Javno delovanje podrazumeva, ja u to verujem, da se lični, individualni interesi, ako je to potrebno, podrede nečemu što je važnije i veće, a to je dobrobit šire zajednice. Zašto smatram da je to važno za moj život? Pa zato što, kad pogledam unazad, postaje mi kristalno jasno da je ono što sam radila u najvećoj meri bilo rukovođeno upravo idejom o javnom dobru – idejom o tome kako da dam doprinos nečemu što je veće i važnije od mene i mojih vlastitih interesa. Mnogi moji postupci apsolutno ne mogu da budu shvaćeni, niti da se razumeju iz perspektive mog individualnog interesa, jer zapravo izgledaju krajnje nepraktični i za mene lično štetni. Ali, to je upravo zato što se ja i nisam nikada rukovodila usko shvaćenim ličnim interesom, već sam svoje ciljeve oblikovala prema onome što sam smatrala da je potrebno činiti sa stanovišta javnog dobra. Puno puta sam odustajala od „svog" puta, od svojih interesovanja i talenata, da bih radila ono što sam mislila da je potrebno zajednici u određenom trenutku. Ne mislim da sam bila jedina, bilo nas je mnogo, i sasvim je sigurno da su sve žene koje su zastupljene u ovoj knjizi u tome slične meni. Ali, verujem da su moj metod, moj pristup, moja filozofija javnog delovanja bili specifični, kao i posledice koje sam proizvodila, i to je nešto što bih želela da izvučem na površinu u ovom razgovoru. Veoma mi je važno da to objasnim, jer je ovo trenutak svojevrsnog kolapsa ideje o javnom dobru, trenutak kolapsa principa

na kojima mora da počiva društvena zajednica da bi uopšte bila društvena i da bi bila zajednica. Sebičan lični interes je postao legitiman i on je potpuno normalizovan u javnom diskursu. Zato sam odlučila da govorim o svom utopizmu, svom aktivizmu i svojoj političkoj „naivnosti", i kako se time ponosim. Želim da objasnim, na svom primeru, kako sam se zalagala za stvari za koje sam se zalagala i koje sam strategije primenjivala. Mnogo toga sam uradila upravo „iza scene", razmišljajući strateški o tome kako je moguće ubrzati progresivnu društvenu promenu. I sada, kada je veoma teško proceniti ukupni bilans svih tih zalaganja, jer je istorijski trenutak krajnje konfuzan, i jer višedecenijsko retrogradno kretanje kulminira u „restauraciji" i potpunom prepuštanju negativnim globalnim trendovima, mislim da, je, ipak, moguće bar naučiti neke lekcije i proširiti ih dalje. Sigurna sam da je na globalnom nivou započeo novi talas aktivizma, građanskog aktivizma, i da će on i nas zahvatiti, i zato želim da govorim o svojim iskustvima. Možda će to nekom koristiti.

Vi želite da govorite o svom javnom delovanju uz istovremeno uviđanje da različita progresivna zalaganja nisu odvela do željene promene. Zar to onda nije u izvesnom smislu kontradiktorno? Čemu je služilo to zalaganje, ako je u suštini bilans negativan? Da li bi išta bilo drugačije na kraju, i da Vi i slični Vama nisu ništa radili? Nije li se u suštini samo besmisleno trošila energija, ako smo opet došli na mesto na kome smo bili, čak i više urušeni kao društvo, i kao individue? Da nije bilo tog „aktivizma" koji nije uspeo, možda bi sada bar postojala nada. Kako iz ove perspektive uopšte dati smisao onome što je rađeno kada su izostali pozitivni efekti, a stanje je još gore?

To jesu prava pitanja za aktivizam, danas u Srbiji. Ta pitanja, se, međutim, ne postavljaju u aktivističkim krugovima, niti među onima koji su se zalagali za „demokratiju". Zašto? Pa zato što je zavladala cinična etika pobednika, svi stalno tvrde da su pobednici, da su uradili nešto dobro, da su u pravu. Veoma su retki oni koji govore kritički, javno, poput Vesne Pešić. Feministički krugovi, kao i ono što je urušeni ženski pokret, ne pokazuju ni želju, ni sposobnost da se suoče sa svojom odgovornošću. Celo polje je isuviše ideologizovano i zaparloženo u rituale samoslavljenja, samočestitanja, samodivljenja, autoafirmacije i automitologizacije. Važno je, s vremena na vreme, samo, izmisliti neprijatelje ili neprijateljku, neistomišljenicu, i onda je ogovaranjem i mobingom izolovati. To stalno pronalaženje „unutrašnjeg neprijatelja" drži na okupu malobrojne ženske grupe. Feministički krugovi su radili intenzivno na svojoj samoizolaciji, koja verovatno dostiže vrhunac u onome što se danas predaje kao „rodne studije" pri čemu se studentkinjama koje su zaintersovane za političko delovanje kaže da nisu tamo da

bi „menjale svet'. I ne radi se tu o sukobu akademizma i aktivizma, već o sukobu kvaziakademizma i kvaziaktivizma. Sve je kvazi, jer je lični interes nadjačao zalaganje za javno dobro, rodnu jednakost, u suštini – zalaganje za pravdu. Ciničan završetak kruga predstavlja uspostavljanje nekolicine samoproklamovanih „liderki" koje ispisuju svoje verzije feminističke istorije, koja se onda spinovanjem preko različitih mreža, magistarskih teza i doktorata, pretvara u zvaničnu, tj. dominantnu verziju istorije. Ali, pravi, suštinski cinizam čak i nije to iskrivljivanje istorije, koje će se, možda, ispraviti vremenom, već je pravi cinizam u tome što „demokratski orijentisane", „levičarke", „feministkinje" nisu kritički osvestile ulogu „feminizma za uvoz" (Zila Ajzenštat) u nastajanju i sprovođenju neoliberalnog projekta na tlu bivše Jugoslavije.

Da li to znači da Vi feminizam i feministkinje proglašavate krivima i nacionalnim „izdajnicama", na način na koji to već decenijama čine kritičari feminizma na ovim prostorima?

Naprotiv. Osnovna razlika između mog i njihovog stava je u tome što oni vrše ideološku, uglavnom sa stanovišta srpskog nacionalizma, kritiku feminizma, a ja se zalažem za dezideologizaciju feminizma, i kao teorije i kao prakse.

Šta to konkretno znači?

To znači da ja smatram, u skladu sa stavovima koje iznosim u mnoštvu svojih autorskih, naučnih tekstova, da su i znanje (uključujući „Teoriju") i aktivizam kontekstualizovani i uvremenjeni. Nephodno je iz konteksta, unutar samog konteksta, razumeti šta je to što pomera i znanje i aktivizam napred.

Da se vratimo na Vašu individualnu priču. Da li možete da objasnite, rekonstruišete svoj put? Kako ste se formirali kao neko kome je stalo do takvih progresivnih i reformatorskih ideja? Šta je uticalo na Vas da svoj život usmerite u tom pravcu, umesto u nekom drugom? Pretpostavljam da ste mogli da izaberete da radite i nešto drugo, što bi Vam omogućilo jednostavniji život, ili donelo veću korist?

Tačno. Mogla sam da radim svašta. Možda mi je, pre svega žao što nisam studirala teorijsku fiziku, nekada osećam glad za tom vrstom znanja. Mogla sam da budem i glumica, imala sam dosta iskustva u raznim nastupima na sceni, matematičarka, arheološkinja, antropološkinja, ili slikarka i vajarka. Mogla sam da postanem i spisateljica, pesnikinja, osvajala sam nagrade i iz matematike i iz

pisanja, i iz crtanja. Mogla sam da budem i arhitektkinja, ali to nadoknađujem time što kao hobi imam stalnu gradnju nečega, ili adaptacije. Mogla sam svašta, i možda ću u nekom trenutku, relativno bliskom, promeniti tok i krenuti drugim putem. Ima još mnogo toga što bih želela da radim i uradim. Ali, možda sam, kada malo bolje razmislim, ovaj put izabrala baš zato što je bio najteži u odnosu na druge stvari koje su me privlačile. Baš kao što sam i mnogo puta izabrala da ostanem vezana za Srbiju, i da upravo u njoj pokušavam nemoguće. Kada pogledam okolo, vidim da je dugotrajna negativna selekcija, pre svega višegeneracijskom intenzivnom emigracijom, u Srbiji proizvela strašne štete. Ali, isto tako znam da ima ljudi, možda ne mnogo, ali ipak ih ima, koji žive u Srbiji smatrajući to izazovom i specifičnom privilegijom. Srbija je moja velika laboratorija, iz koje jako dobro vidim svet.

Izabrali ste taj teži put, najteži, kako kažete. Da li ste imali periode kada ste smatrali da je taj izbor bio pogrešan?

Imala sam mnogo puta dileme oko svojih izbora. Profesionalno, često sam se pitala da li sam mogla da ostanem više na terenu opšte sociologije, umesto što sam toliko otišla u pravcu feminističke sociologije. Utoliko pre što sam već u 33. godini bila izabrana za vanrednu profesorku na Filozofskom fakultetu u Beogradu, što sam u to vreme takođe već bila predsednica Sociološkog društva Srbije i tako dalje. Svoj visok akademski status u tom trenutku, početkom 90-ih „ulila" sam u niz feminističkih aktivističkih projekata, uključujući i osnivanje Centra za ženske studije, 92/93. godine. U to vreme sam u Centru ja bila jedina osoba koja je imala doktorat, i to doktorat koji je praktično bio iz oblasti feminističke sociologije (Društveni položaj profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji). Ja sam, u to vreme, upravo svojim akademskim statusom želela da branim Centar i celo polje ženskih studija od napada, i da im dam akademsko obeležje, o čemu mogu da posvedoče različiti intervjui iz tog vremena. Ipak, kada razmišljam o tome da li je to profesionalno bio dobar izbor, uvek iznova shvatim da je moj put specifičan po tome što sam apsolutni prioritet davala svom unutrašnjem napredovanju, a ne zauzimanju sve viših i viših pozicija. Za mene je ta intrinsička „karijera" bila daleko važnija od „ekstrinsičke", koja je dolazila spontano i posledično. Feminizam mi je pružio intelektualnu provokaciju, kao i etički angažman, za koji sam mu duboko zahvalna. On je nastupio u mom razvoju u fazi odmah posle završetka sociologije, na kojoj sam diplomirala kao student generacije, da bi mi pomogao u dekonstrukciji androcentričnog znanja kojeg je moja glava bila prepuna u tom trenutku. On mi je pomogao da se „razobrazujem", odnosno da na neki način demistifikujem znanje, kao i akademiju, i da se odvažim da krenem svojim putem. Zato, ne postoji jednostavan odgovor na pitanje da li je to bio dobar izbor. Bio je to,

ponavljam, izbor težeg puta. Ali, istovremeno, svaki teži put je ujedno i više nagrađujući, jer podrazumeva veći unutrašnji rast. Umesto da odaberem sređenu i opuštenu akademsku karijeru, da se priklonim većinskom mišljenju, i dobijam nagrade koje iz toga proizilaze, da živim mirnim životom samozadovoljne profesorke, ja sam učinila sve suprotno. Postoji samo jedan odgovor na pitanje: „Zašto sam to uradila?" Da se ne bih ugušila. Feminizam je za mene u tom periodu bio svež vazduh. Bio je tačka sa koje sam mogla da vidim bolje, dalje, dublje. I to je tada bilo dovoljno.

Činjenica je da ja i dalje smatram da feministički pristup zaista ima šta da ponudi „velikoj" nauci, odnosno da su za adekvatnu analizu društva neophodna „feministička sočiva". Ja verujem, duboko, da feminizam (i pod tim ne podrazumevam neki specifični pravac, već pojam upotrebljavam u najširem mogućem značenju, kao zalaganje za rodnu jednakost i poboljšanje položaja žena), zaista omogućuje da se vidi kako mikro reprodukuje makro i obrnuto. Tužno mi je kada shvatam da je „feministička teorija" marginalizovana u nastavi sociologije, i kada su rodne i ženske studije getoizirane; objektivno veliki doprinos feminističkih istraživanja usisan i učinjen nevidljivim; a oni/e koji/e se njima bave marginalizovani/e. Moj izbor da se profesionalno opredelim za feminističku sociologiju imao je veoma visoku profesionalnu cenu za mene, jer sve ono što radim ostaje vrednovano izvan feminističkih krugova kao „nebitno", ili sekundarno u odnosu na ono što su teme vezane za nacionalizam, korupciju, državu ili Evropsku uniju. U mom slučaju, postoji čak i jedan duhoviti zaplet, naime, veći značaj mi pridaju antifeministi nego lokalne feminističke „teoretičarke", koje smatraju, valjda, da se „Teorija" isključivo proizvodi izvan sociologije. Ali, zamorno mi je onima koji/e nisu imali nikakvo obrazovanje iz filozofije nauke, sociologije nauke i metodologije naučnih istraživanja, da objašnjavam šta je problem sa feminističkom „Teorijom" kada se primeni na srpsko i ostala poluperiferijska društva.

A kako vidite taj svoj izbor upravo iz ove trenutne političke perspektive? Da li je to poraz onoga za šta ste se zalagali, čemu ste posvetili veliki deo svog života?

Ne, uopšte to ne vidim kao poraz i nije mi žao što sam se zalagala „za nemoguće". Ja stvari ne sagledavam na nivou dnevne politike. Ona mi je potpuno jasna, providna, i što je najvažnije, banalna. Uopšte me ne interesuju imena ili biografije ovih ili onih, a još manje njihove izjave i laži. Bilo je, naravno, nekih ljudi, kao što su Zoran Đinđić i Vesna Pešić, koji su mi bili inspirativni, pre svega zbog svojih visokih analitičkih sposobnosti i obrazovanja. Kao sociološkinja stvari

analiziram strukturalno i posmatrajući procese dugog trajanja. Tako mi ništa nije ni iznenađujuće, a još manje poražavajuće. Samo sam u jednom periodu zaista osećala visok stepen razočarenja u ovu 'svoju' stranu, ali sada sam i to prevazišla. Poslednjih nekoliko godina rukovodim se sledećom devizom: „Kako pojesti slona?" „Zalogaj po zalogaj". Radim ono što mogu i ono u šta verujem. Pri tom, što mi je jako važno, proširujem polje svoje individualne slobode da bih mogla da pravim izbor koji želim da pravim. Mislim, takođe, na osnovu svojih istraživanja, dakle, tvrde empirije, da je hod ka rodnoj, a i svakoj drugoj jednakosti nezaustavljiv. To takođe, znači da će nužno biti otpora, pa i koraka unazad, ali to ništa ne menja na nivou „velike slike", makroistorijskog toka. Ono što predstavlja pravi predmet moje zabrinutosti nije aktuelni populizam, već upravo ono što se krije iza njega, a to je otimanje i uništavanje razvojnih resursa u neoliberalnom kodu. Mogućnosti svih emancipatorskih projekata, pa i onog koji se odnosi na rodnu ravnopravnost omeđeni su upravo tom datošću. Zato je za mene pravi problem to šta se događa sa poluperiferijom u celini.

Iz perspektive dominantnog sistema vrednosti zalaganje za prava onih koji su na margini nije naročito praktično, i izgleda kao „unapred izgubljena bitka". Šta je to što Vas uporno pokreće u tom pravcu?

Nekada davno jedna bivša prijateljica mi je rekla:"Marina, kako to da si ti uvek na pogrešnoj strani?". Počinjali su ratovi, ona je i tada, kao i sada, kao i uvek, bila na „pravoj strani". Onoj strani koja jasno prepoznaje dobit, ličnu korist, „go with the flow", i koja nema nikakv problem sa tim da bude „fleksibilna" i menja strane, izjave, uverenja. Jasno je i zašto mi je „bivša prijateljica". Ja sam, s druge strane, birala uvek onu manjinsku stranu, stranu koja se manje čuje, manje vidi, koja je izložena nepravdi, koja je gubitnička. Iako često nisam imala lične razloge da budem na toj strani, jer sam upravo suprotno, mogla da budem na dobitničkoj strani, ja sam sasvim svesno, ali i „iz stomaka" birala „pogrešnu stranu". I to nije tako neobično kada se razume sredina iz koje sam potekla. Moj otac, Miodrag Šijaković, književnik, bio je intelektualac širokog obrazovanja i izraziti nekonformista. Kao odličan student, koji je paralelno studirao romanistiku i germanistiku, a iz hobija polagao ispite iz filozofije na tadašnjem Filozofskom fakultetu u Beogradu, odbio je da bude član Komunističke partije posle rata, iako je bio mlad partizan. Odbio je sa obrazloženjem da ga „politika ne interesuje" i da hoće da se školuje. U svojoj 23. godini bio je postavljen za asistenta na Sarajevskom univerzitetu. To je trajalo samo nekoliko godina, jer je moj otac ušao u sukob u kome je stao na stranu muslimana. On se uvek, po pravilu zalagao za slabiju stranu. Bio je potpuno otvoren prema svima, bez obzira na poreklo, pripadnost,

obrazovanje. Njegov najbolji drug, pobratim, kako ga je nazivao, bio je njegov kolega Hasan Kaleši, albanski istaknuti intelektualac, koji nije bio albanski nacionalista. Kasnije, moj otac se zalagao za prava Roma, i bio mu je blizak Rajko Đurić. Posle gubitka posla u Sarajevu, on je uglavnom bio u statusu slobodnog umetnika, sa izuzetkom jednog perioda kada je bio urednik „Oboda", izdavačke kuće sa Cetinja. Moja majka, Ljiljana Šijaković, prevodilac, je takođe uvek bila naklonjena ideji jednakosti, spontano, na način koji sam ja imala običaj da zovem „ranohrišćanski", jer je u tome bilo jako puno političke naivnosti i dobronamernosti.

U mojoj roditeljskoj kući je negovana filozofija solidarnosti sa onima koji su u nekoj deprivilegovanoj poziciji, ma iz kog razloga. Podrazumevalo se da nikada ne ističeš svoje prednosti u odnosu na druge, jer se to smatralo nepristojnim i nemoralnim. Kada sam polazila u školu mama mi je održala predavanje o tome kako nijedno dete ne smem da zadirkujem zbog bilo koje mane ili nedostatka, a da s druge strane svakom kome treba pomoć, pokušam da pomognem. Sledeći ova uputstva dosledno, uskoro sam imala neku vrstu svoje "privatne škole", jer sam stalno držala lošim đacima dodatne časove. Ali, ni to nije bilo sve. Podrazumevalo se da postoji napor da se stalno svima pomogne u meri u kojoj je to moguće. Život se tada živeo na drugoj ravni, izvan sebičnog porodičnog kruga, uz povišenu svest o kolektivu, zajednici, čaršiji, zavisi kako se posmatra.

Kako Vas je intelektualno oblikovala sredina iz koje ste potekli?

Moji roditelji su pripadali krugu humanističke inteligencije i imali su veoma širok krug prijatelja. Svakodnevno su izlazili, najčešće u „Klub književnika", ili su nam dolazili gosti u posete, umetnici, književnici, profesori... Ja sam odrastala u atmosferi „Otvorenog univerziteta" koji je sada teško i zamisliti. Intelektualne rasprave koje su trajale satima, do duboko u noć, a koje sam ja najčešće prisluškivala iza vrata, dok su moji roditelji mislili da spavam, bile su pokretane oko svih pitanja vezanih za društvo, istoriju, politiku, umetnost, filozofiju. Nije postojala tabu tema, niti se verovalo da postoji jedna istina. Govorilo se o svemu, uključujući i teme koje su zvanično bile zabranjene, političke tabu teme. Ne samo da sam odrastala u ogromnoj porodičnoj biblioteci, od oko 10.000 knjiga, već je ta biblioteka zaista sadržavala sve bitno što je predstavljalo nasleđe čovečanstva, a bilo objavljeno u to vreme. Moj otac je govorio 5-6 jezika, a kupovao je i knjige na jezicima koje nije govorio, npr. na arapskom. U policama su stajale Biblija, Kuran i Talmud jedan pored drugog. Sve mitologije i religije su bile zastupljene, jer su se moji roditelji time posebno bavili. Svet je bio jedna celina. Jugoslavija je bila u svetu, lider pokreta nesvrstanih. Ja sam veoma rano naučila da živim sa knjigama,

ogromnim brojem knjiga, kao normalnim okruženjem. Knjige su mi zaista bile najbolji prijatelji, a bilo ih je uvek tu, nadomak ruke, i bilo im je teško odoleti. Čitala sam sve i čitala sam puno, sve do kraja gimnazije čitala sam po knjigu na dan. Prosto sam ih usisavala. Kao mala učila sam enciklopedije, ne iz enciklopedije, već zapravo cele enciklopedije. Ideal mi je bio da znam sve što predstavlja osnov znanja u čovečanstvu. Moja žeđ za znanjem je bila neutaživa. Ali, istovremeno sam obožavala umetnost, kao i matematiku. Osvajala sam nagrade iz matematike, na najvišem gradskom i republičkom nivou, kao i iz književnosti, slikanja i lepog govorništva. Sve to mi je ipak, nekako, bilo usput. Stalno sam se žalila da mi je dosadno, i bilo mi je dosadno sve dok nisam izašla iz klasičnog obrazovnog procesa i nekako sve više uranjala u ono što me interesuje. Momenat u kome je prestalo da mi bude dosadno je momenat u kome sam osetila moć da delujem u svetu oko sebe. Bio je to u stvari početak mog aktivnog odnošenja prema okruženju, početak mog „javnog delovanja", kako to sada nazivam. Dosada je nestala, onda kada sam sebe počela da doživljavam kao nekog ko ima „agency", ko je delatan, ko ima moć da utiče. Onda se javilo jedno potpuno novo osećanje koje je zamenilo dosadu – osećanje odgovornosti. Želela bih da kažem, takođe, da sam ja, moja porodica, bila prilično siromašna, moji roditelji nisu bili članovi Partije, i naš kapital je u suštini bio jedino kulturni kapital. U porodici sam naučila da su važni rad i talenat, da novac nije važan, da su bitni kreativnost i sloboda, kao i to da radimo nešto što je u humanističkom smislu korisno za zajednicu. Naučila sam da se divim, ne političarima, već umetnicima i naučnicima, ne moćnicima, niti bogatašima, vec filozofima i pesnicima.

Kada pogledate unazad, da li je taj momenat kada je prestalo da Vam bude dosadno, zaista bio trenutak preokreta ili se radilo o procesu izrastanja u društvenog aktera koji se bori za javno dobro?

U suštini i jedno i drugo. Ja sam postepeno izrastala u nekog ko svesno svoj život gradi oko ideje progresivne društvene reforme, a onda je akumulacija različitih iskustava i znanja, buntovničkog genetskog nasleđa i pogodnih okolnosti, kreirala „momenat" u kome sam svesno počela da preuzimam ulogu reformatorke. Kao mala, dok sam išla u osnovnu školu, često sam dobijala uloge „liderke", tj. predsednice odeljenske zajednice. Već tada sam sasvim jasno shvatala da moja uloga nije to da se borim za sebe, već za druge, one koji su imali probleme sa ocenama i disciplinom. Podrazumevalo se, takođe, da ću se solidarisati sa njima. Ja sam bila omiljena među profesorima, ali ovo nisam koristila za sebe, a nisam ni imala potrebe, već upravo za druge, da njih zastupam kod profesora. U to vreme, u svim školama koje sam pohađala, a sticajem okolnosti promenila sam dosta škola u

Beogradu, odeljenja su bila homogena i postojala je solidarnost, a dečaci i devojčice su se zajedno družili. Sećam se da sam u gimnaziji inicirala „ženske razgovore", okupljanje devojaka posebno da pričamo o svojim stvarima… Bio je to neki spontani izraz mog ranog feminizma.

Kada sam upisala sociologiju, ideja o socijalnoj reformi mi postaje još bliža. Kockice se sklapaju. Bilo je vrlo zanimljivo posmatrati na Filozofskom fakultetu u Beogradu studente različitih studijskih grupa. Psiholozi, sociolozi, istoričari umetnosti, filozofi, svi su imali svoje grupne karaktersitike. Sociolozi su uglavnom bili oni koji su želeli da poprave društvo. U osnovi sociologije kao nauke je ideja o reformi društva. Naravno, iz ove perspektive, postajemo sve više svesni i kolonijalnog nasleđa u sociologiji, ali to sada nije tema.

Kada pogledam svoje rane radove u sociologiji, oni su uvek vezani za neku mogućnost reforme, neku utopijsku zamisao, ili neke marginalne grupe. Sasvim je jasno da sam ja sociologiju duboko shvatala kao nauku koja može da „popravi društvo", ali pod pretpostavkom da ga prethodno dobro razume. A da bi ga razumela, mora da ga istraži, da razume dubinske slojeve, strukturalne karakteristike koje se sporo menjaju. Oduvek me je fascinirala i ideja povezivanja makroglobalnog i mikroindividualnog nivoa. Društvenu reformu sam uvek shvatala kao nešto što je povezano i sa individualnom transformacijom i obrnuto. Mene u stvari uvek iznova fascinira društvena uslovljenost naših individualnih života. Mi smo u velikoj meri društveno uslovljeni, čak i kada to ne vidimo i ne priznajemo. Zato je, konsekventno, i društvena reforma uslov individualne transformacije, i obrnuto. I zato smo i odgovorni za svet oko sebe. Nedavno sam u jednom intervjuu rekla da ma gde da se događa zlo na svetu, to je i naša odgovornost. Kada su ratovi na tlu Jugoslavije otpočeli, napisala sam „Niko više nije nevin". Ratovi su, jednom rečju, zaoštrili moje osećanje odgovornosti i pojačali moj aktivistički nagon.

Kada je počelo ono što nazivate svojim „javnim delovanjem"?

Moje prvo zaposlenje je bilo u Marksističkom centru CK Srbije. Zaposlila sam se nevoljno, posle višegodišnjeg traženja posla, iako sam bila najbolji student u generaciji. Nisam nikada volela politiku, a iskustvo rada u Partiji mi je samo dodatno „ogadilo" politiku. Međutim, od tada počinje nešto što će obeležiti moj ceo život. Ja počinjem da shvatam da stvari vidim unapred, da razumem dubinske društvene i političke procese, da umem da „čitam" društvo. Od tada ja počinjem da jasno vidim trendove, i da jasno, u okviru svojih mogućnosti, utičem na promenu. Kada pogledam unazad, ja sam ponosna na ono što sam tada radila u CK Srbije. Na

primer, ja sam inicirala istraživanje koje je pokazalo svu besmislenost tzv. marksističkog obrazovanja koje se tada predavalo kao jedna vrsta dogme u školama, i na osnovu tog istraživanja formulisala preporuke za njegovo ukidanje. Ja sam, takođe inicirala konferencije o ekologiji, o ravnopravnosti polova, kao i o etničkim aspektima migracija, što je bila posebno osetljiva tema. Uspela sam da, uprkos različitim kontrolama i cenzurama, stalno pomeram granice slobode. To sam činila vrlo promišljeno i diplomatski, imala sam čitav niz pravila koje sam sama sebi definisala da bih sprovodila stvari za koje sam verovala da „vuku napred". Između ostalih, imala sam pravilo da „ne idem po mišljenje", što je značilo da ne tražim dozvole, već da svoje nadređene najčešće stavljam „pred svršen čin", kada je bilo kasno da nešto zabrane. Moja omiljena tehnika subverzije unutar rigidne partijske hijerarhije je bila zapravo ignorisanje pravila koja su tu hijerarhiju proizvodila. Bila je to jako inteligentna strategija, i vrlo uspešna, jer je niko nije očekivao. Tako sam proširivala prostor slobode. Ali, za to je bilo neophodno razumeti kako stvari funkcionišu, i takođe ne pristajati na „podelu plena". Ja nikada nisam bila ni u jednom klanu, jer je svima bilo jasno da sam odana nekim svojim principima, a ne vođama. To je bio obrazac koji sam tada uspostavila i koji je ostao do danas. U to vreme postajem svesna i formulišem neku vrstu svoje lično/političke strategije, koju sam nazvala „pronalaženje tačke preobražaja". Kao dobra matematičarka ja sve vidim kao sistem povezanih varijabli, i takođe, lako sagledavam celinu i povezanost delova. Zato mi nikada nije bio problem da, na osnovu temeljne analize, koja je za mene uvek polazna osnova, pronađem tu tačku. To je ono mesto koje predstavlja ključ, koje omogućava najveći učinak sa najmanje utrošene energije, strateško mesto transformacije.

Posle odlaska iz CK Srbije zapošljavate se na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Kako izgleda Vaš javni angažman u tom periodu?

Posle odlaska iz CK, zato što je otvoreno mesto na Filozofskom fakultetu, ja bežim iz politike, odlučujem se za duplo manju platu, samo da budem što dalje od politike. U to vreme mi je već bilo potpuno jasno (radi se o 1985/6) da politička elita gura zemlju u propast, odnosno rat. U to vreme, pa sve do kraja 80-tih vodim povučen porodični život i završavam obrnutim redom, prvo doktorat (1988), pa onda magistarski, koji branim, naravno, pre doktorata (1990). Kako je tema doktorata bila „Profesionalno uspešne žene u Jugoslaviji", to je momenat kada ulazim u feminizam. Volim da kažem da sam ja u feminizam ušla iz epistemičkih, a ne iz političkih razloga. Zaista, da bih uradila doktorat, nisam imala izbor: sociologija koju sam studirala je nudila samo androcentrično znanje koje nije omogućavalo da se razume problem kojim sam se bavila. Tih godina, paralelno sa

naučnim i pedagoškim radom, ja pomno pratim, u ulozi posmatračice, dešavanja na političkoj sceni, čitam „Demokratiju", navijam za „demokratiju". Međutim, tek sa završetkom doktorata počinjem da osećam potrebu da saznanja o diskriminaciji žena podelim i da nešto konkretno počnem da činim i to u dva pravca: predupređivanja ratova i uspostavljanja društva veće jednakosti.

Početak 90-ih za Vas predstavlja novi krug ulaska u javno delovanje, odnosno aktivizam?

Upravo tako. Sve se slaže. Moja novostečena intelektualna zrelost, znanje i nemir koji osećam usled duboke zabrinutosti zbog onog što odbijam da vidim, iako predosećam. Vraćam se iz USA, gde sam bila visiting professor, u samo predvečerje rata. Govorim i sebi i drugima da rata neće biti. Ali, istovremeno, počinjem da radim sve što mogu, da učinim da ga stvarno ne bude. Pišem prvi Manifest za prve antiratne demonstracije (Lina Vušković dolazi kod mene kući, a potom nosi taj rukopis u tek osnovan Centar za antiratnu akciju), radim sa grupom feministkinja na formiranju Ženske stranke, Ženskog parlamenta, osnivam Ženske studije, sa Sonjom Drljević, Žaranom Papić i Dašom Duhaček; osnivam sa Anđelkom Milić ženske studije na Filozofskom. Bilo je to vreme intenzivnog rada, siromaštva, straha, autentičnog otpora. U svemu što tada radim, pokušavam da povežem znanje, strateško mišljenje i želju za promenom. Svaka od ovih aktivnosti mogla bi da se analizira u detalje, što će se i desiti, jer to sve pripada jednoj veoma vrednoj i zanimljivoj istoriji ženskog pokreta, kao i mojoj ličnoj istoriji, o kojoj sve više želim javno da govorim. Ali, ono što bih ovom prilikom želela da kažem to je da za mene, u tom periodu, znanje i aktivizam postaju nerazdvojni i to ostaju do danas. Nekada sam više nagnuta na jednu, a nekada više na drugu stranu, ali povezanost između te dve stvari je suština društvene promene, i to je ono što mene interesuje. U tom periodu učestvujem u formiranju Beogradskog kruga, Demokratskog fonda, ali sam i predsednica Sociološkog društva Srbije, i pokušavajući da revitalizujem društvo, osnivam „Sociološki klub" koji postoji do danas. Bilo je to vreme izuzetno velike inicijative na građanskoj sceni, i ja sam bila veoma angažovana. Ipak, stalno pokušavam da vidim iznad neposrednog aktivizma, i ne prestajem da se pitam o tome koje su najbolje i najefikasnije strategije otpora i promene.

Važan događaj za razvoj feminizma predstavlja organizovanje Prve feminističke postkomunističke konferencije u Beogradu, 1994. godine. Kako je došlo do toga?

Ta konferencija je organizovana po mom projektu, finasirao ga je Fond za otvoreno društvo. Moja zamisao je bila jednostavna, a sastojala se u tome da feministkinje iz postkomunističkih zemalja treba prvo da sednu da razgovaraju među sobom da bi videle šta se zapravo događa u tranziciji. Ideja je nastala kao rezultat neposrednog iskustva na predavanjima ženskih studija u Centru za ženske studije i na fakultetu. Pošto su meni feministička znanja bila već veoma bliska, jer su bila sadržana u mom doktoratu, za mene u tom trenutku nije bilo zanimljivo „otkrivanje feminističke teorije", već upravo raskorak između te „teorije" i onoga što je predstavljalo realnost postkomunističkog sveta. Posle 20 godina, ove teme su i dalje izuzetno važne, i ja upravo pišem o tome. Međutim, ni tada, kao ni godinama kasnije, ja zapravo za ove svoje ideje nisam imala podršku od strane nekih drugih feministkinja, koje su, usled neznanja, nerazumevanja, političke zaslepljenosti ili zbog nekih ličnih interesa, olako koristile formule o „tranziciji" i „Miloševićevom režimu", bez razumevanja suštine. Ni tada, a velikim delom ni sada, izvan sociooloških krugova, i među nekolicinom prosvećenih autorki iz drugih matičnih disciplina (književnosti, pre svega) ja nemam prave sagovornice među feministkinjama, o temama koje su u suštini najbitnije. To je tužna priča, i veoma bolna, jer su mi usput prilepljene različite etikete i bila sam i još uvek sam izložena mobingu.

Kada kažete da ste izloženi mobingu, šta pod tim podrazumevate?

Pa, to je duga priča, koju tek nameravam da ispričam. Do sada sam ćutala jer sam procenjivala da ne treba dodatno oslabljivati inače slabu žensku scenu, i pružiti zadovoljstvo antifeministima. Međutim, u ovom trenutku procenjujem da bi rasprava o mobingu u ženskom pokretu imala smisla i da bi ona mogla da doprinese uspostavljanju nekih normalnih standarda ponašanja, pa time i jačanju feminizma.

Želim da završim ovaj intervju sa pitanjem o nadi. Ono što ste opisali i analizirali ne pruža mnogo razloga za nadu. Dakle, kako kod Vas stoji stvar sa nadom?

Ja imam nadu i vidim razloge za to da je imam. Pre svega, na globalnom nivou, i pored užasnog destruktivnog višedecenijskog neoliberalnog haranja po planeti,

postaje sve jasnija artikulacija otpora i alternativa. To daje nadu. Na lokalnom nivou, na nivou Srbije, nadu vidim u činjenici da toliko ljudi nije izašlo na izbore i da se opet potvrdilo da su političari potcenili „narod". Na nivou svog naselja, Vrdnika, nadu vidim u tome što cveta cveće i cvetaju voćke. A na ličnom nivou, nadu mi uvek iznova daje ljubav.

GOVOR DR MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON NA DODELI NAGRADE „ANĐELKA MILIĆ“ 2016. GODINE

Feministkinje i malobrojni feministi, žene i malobrojni muškarci, koji se bore za ženska prava i za rodnu ravnopravnost nisu navikli na nagrade. Naprotiv. Navikli su na osporavanja, zaboravljanja, nipodaštavanja, čak i uvrede. A onda se oni brane teškim i ozbiljnim radom, dokazivanjem, argumentima…I taman kada im se čini da su se stvari pomerile napred, dolazi novi ciklus pretnji i urušavanja već dostignutog. I sve gotovo kao da počinje ispočetka. Nove generacije, nove mlade žene i muškarci, iznova treba da dokazuju kakva je šteta od patrijarhata, i kako je neophodno braniti rodnu ravnopravnost kao vrhunsko javno dobro. U ime tzv. tradicije, koja zapravo to uopšte i nije, već je iskrivljeno tumačenje nedosanjanog sna o „srpskom domaćinu“, nude se potpuno kontradiktorne i besmislene „alternative“ feminizmu. Žene koje govore javno protiv feminizma, umesto da se zahvaljuju ženama koje su bile prethodnice i čija borba im je upravo i omogućila i da budu obrazovane i da govore javno, pa i da zauzimaju neke značajne društveve pozicije, te žene se na svakom koraku ograđuju od „feminizma“ i od „feministkinja“. Tako se dosledno i uporno reprodukuje mizoginija, kao ideologija i legitimizacija isključivanja žena, a sve na radost onih koji uživaju privilegije zasnovane na patrijarhalnim vrednostima, bilo da se radi o muškarcima ili čak i ženama. U takvom kontekstu nije neobično kada na naslovne strane dođe izjava o tome da nema žena u SANU jer nisu dovoljno sposobne. Ili, kada se na naučnim skupovima u 21. veku u Srbiji još uvek, onako usput i „kavaljerski“, „dokazuje“ da žena nema u nauci, ne zato što su glupe, već zato što „imaju porodicu“, što bi u nekom normalnom redu stvari (civilizacijskih standarda) trebalo u suštini da se označi kao „sistem patrijarhalnih inhibicija“ koji ih ometa i zaustavlja.

U srpskom kontekstu postoji još jedan specifičan „zaplet“. U samom pokretu prisutna je višedecenijska averzija prema tzv. „akademkinjama“, koje su navodno jako udaljene od tzv. „običnih žena“. Ta podela je, inače, kao i mnoge druge došla iz „centra“ i u suštini je neprimenljiva na kontekst poluperiferije. Pokret se uporno, ali i zbog specifičnih okolnosti, fokusirao na „žene žrtve“, istovremeno potpuno marginalizujući probleme žena koje su naučnice, umetnice, žene u profesijama. Rezultat je prilično paradoksalna situacija u kojoj mnoge žene koje su vrhunske u svojim profesijama, ne samo da nisu senzibilisane za probleme sa kojima su suočene, već nose i averziju prema feminizmu. Antifeminizam postaje neka vrsta ulaznice i propusnice za uspešnu karijeru u Srbiji, i za muškarce, a naročito za žene.

Nešto gotovo kao ritual inicijacije, u kojem uspeh i priznanje uspeha, odnosno pripadanje muškoj intelektualnoj zajednici, bivaju uslovljeni odricanjem od feminizma i borbe za rodnu ravnopravnost.

Zbog ovog, kao i zbog niza drugih razloga o kojima ovom prilikom ne mogu da govorim, ustanovljena je nagrada „Anđelka Milić“. Ne zelim sada da govorim ni kako i zasto je ova Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta pokrenuta, pa ni o tome na kakve otpore smo nailazili. Želim da objasnim šta mi u stvari želimo da postignemo ovom nagradom i zašto nam je baš ovakva nagrada važna.

Pre svega, ovo je nagrada koja se fokusira na znanje i na proizvodnju znanja. Sve kategorije odnose se na znanje: na istraživanje, teorijsko i empirijsko, kojim se znanje artikuliše, na širenje i podsticanje istraživanja i stvaranje znanja, na korišćenje istraživanja i znanja u transformaciji institucija, na korišćenje znanja u kreativnim umetničkim projektima. Mislim da je važno da nagalsim da mi ovde ne nagrađujemo aktivizam, osim ako sama proizvodnja znanja i njegovo korišćenje na gore opisane načine nije aktivizam. Ja sam sklona da verujem da to jeste pravi društveni aktivizam, jer se njime promeraju granice u progresivnom smeru. Znanje stvara pretpostavke za promenu, a ne valja kada promena počiva na neznanju.

Ali, ovde nije reč o bilo kakvom znanju, već o znanju koje ide iz ovog konteksta i koje poštuje potrebe konteksta, opet, ma o kojoj se sferi, ili disciplini radilo, odnosno mediju. Anđelka Milić je najbolji primer onog što bi se moglo nazvati „Beogradska sociološka škola”, a što je u suštini dobar spoj empirije i teorijskog pomeranja koje nastaje u obliku „grounded theory“, dobre informisanosti o tokovima svetske sociologije uz istovremeni otklon i pokušaj artikulacije znanja iz vlastitog konteksta. Između nas koje smo proizvodile i pokušavamo da proizvodimo to znanje iz konteksta i ostalih feministkinja je često postojao neporazum. On je još više bio izražen zbog činjenice da smo upravo mi, sociološkinje, zbog snažne inklinacije ka istraživanjima, empiriji, ali naravno i druge naučnice u drugim oblastima, umele da jasno vidimo neokolonijalne strategije i u samom feminizmu, kao i njegovu snažnu ideologizaciju. Nama su upravo istraživanja pružala sigurnost u tome da imamo otklon prema pojednostavljenim formulama koje su dolazile iz „centra“, ili prema ideologizaciji feminizma i pojednostavljivanju koje je postojalo u određenom delu pokreta. Nama je sociologija omogućavala da budemo objektivne posmatračice i samog ženskog pokreta, i tzv. tranzicije, pa i ratova, te da odbijamo pojednostavljene konstrukte, koji možda mogu biti korisni u aktivizmu i politici, ali svakako ne i u nauci.

Zato je nagrada „Anđelka Milić“ ustanovljena sa ciljem osnaživanja feminističke proizvodnje kontekstualizovanog znanja, pre svega putem originalnih i relevantnih

istraživanja, kao i njihove kreativne upotrebe i primene u svim oblastima društvenog života u Srbiji. Važno je prepoznavanje vrednosti ovog znanja i feministički orijentisanih kreativnih poduhvata. Važno je širenje poruke o važnosti rodne jednakosti, nediskriminacije, nenasilja, i o značaju prevazilaženja mizoginije i rodnih stereotipa. Time se jačaju modernizacijski i transformacijski procesi u srpskom društvu. Jer, nema modernizacije bez rodne ravnopravnosti.

U duhu feminističkih vrednosti, u koje spadaju i solidarnost i podrška, ova nagrada nije zamišljena kao nagrada koja će među nama praviti podele, učvršćivati hijerarhije i podsticati isključivanja, već kao nagrada koja će nas povezivati, podsticati na međusobno poštovanje, a pre svega izražavati zahvalnost za ono što su neke izuzetne žene i muškarci na ovom planu postigli, i time unapredili stanje stvari, i time nas sve zapravo nagradili. Ovako shvaćena, ova nagrada, koja ima isključivo simboličku vrednost, je naš izraz zahvalnosti za ono što smo od nagrađenih dobili. Jer, sve što su radili ili rade još uvek, i što će možda još raditi na ovom planu, utiče na mnoge žene i muškarce, pomera i unapređuje njihove živote, ukazuje im na nove puteve, osnažuje ih, pomaže ima da bolje razumeju i sebe i svoje okruženje, pa i da odbace zastarale i štetne oblike isključivanja i hijerarhija. Ne radi se možda više ni o evoluciji ni o revoluciji, vec o ripple efektu, efektu koncentricnih krugova, što znači da se društvena promena postiže akumulacijom svih pomeranja, i kroz proces dugog socijalnog učenja.

Smisao ove nagrade je i u povezivanju širokog spektra aktera i aktivnosti koje na ovom planu postoje u Srbiji, u dugom trajanju, od nekoliko decenija, kada počinje da se formira ženska scena u Beogradu. Prelomni događaj je bila međunarodna konferencija „Drug-ca žena“, koja je održana 1978. godine. Od tada, nadalje, u Srbiji je prisutan savremeni feminizam i u svom teorijskom, istraživačkom i u svom aktivističkom izrazu, na način na koji je jako dobro predstavljala upravo prof. Anđelka Milić, i kroz svoje naučno stvaralaštvo i kroz svoj aktivistički angažman. Ono što je bila osnovna odlika tog i takvog feminizma je upravo tesno povezivanje znanja i pokreta, feminističkog znanja i ženskog pokreta. Mi ovom nagradom želimo da trajno podsećamo na značaj ove veze u njenom najboljem izrazu. Želimo da prepoznamo sve različite i mnogobrojne, višedimenzionalne i „krozsektorske“ doprinose, koji ostaju nevidljivi i skrajnuti. Želimo da prevaziđemo fragmentiranost, usku disciplinarnu podeljenost, pojedinačnu izolovanost, kao i stalno ponavljanje istog, na šta nas primorava stalno zaboravljanje i potiskivanje kolektivne memorije.

Zahvaljujem se u svoje lično ime, i u ime žirija, svim nagrađenima, koji nam svojim radom pomažu da na ovom putu istrajemo.

GOVOR DR MARINE BLAGOJEVIĆ HUGHSON NA DODELI NAGRADE „ANĐELKA MILIĆ“ 2017. GODINE

Ovo je drugi krug nagrada „Anđelka Milć“, što znači, sasvim sigurno, tu smo, opstale smo!

Ali to, naravno, nije dovoljno. Nije dovoljno opstati, već je potrebno trajati i rasti. Trajati dovoljno dugo dok se dobre stvari za koje se zalažemo ne normalizuju i postanu toliko obične da više nema potrebe ni da ih pominjemo. Porasti i omogućiti onima koji sada ne razumeju, da promene mišljenje i nauče lekcije. Ojačati do mere da naša snaga više nikog ne mora da plaši, baš zato što je to sve normalno i onako kako treba da bude, po meri čoveka, žene ili muškarca, ljudskog bića. Trajati dovoljno dugo dok ne postanemo deo pozitivne istorije na ovim prostorima, dok se priče o rodnoj ravnopravnosti ne skinu s dnevnog reda, jer su postale normalni deo naše svakodnevice. Ova nagrada je, u tom smislu, deo jednog velikog sna o tome da Srbija bude „deo normalnog sveta“, ili mozda obrnuto, da „normalni svet“ bude deo Srbije. Kako god.

I ove godine smo, kao žiri, opet dosledno sprovodile koncept koji feminizam sagledava i kao teoriju, i kao praksu, i koji je fokusiran na društvenu transformaciju. Sve počinje sa stvaranjem znanja, kontekstualizovanog znanja, onog znanja u kome možemo da se se nađemo i na koje možemo da se oslonimo jer objašnjava naše kolektivne priče, znanja u koje možemo da se ukotvimo i iz koga možemo da rastemo i da se razgranamo. A onda, sledi upotreba tog znanja u donošenju odluka, u osnaživanju žena i ženskih inicijativa ili u prevođenju tog znanja kroz umetnost u projekte koji osvešćuju, jačaju, ukidaju stereotipe. Znanje koje nagrađujemo ovom nagradom je svojevrsni aktivizam, ma o kom polju delovanja da je reč. Proizvodnja potrebnog znanja, onog znanja koje ima transformativnu moć, jeste pravi društveni aktivizam, jer se njime promeraju granice u progresivnom smeru. Prepoznavanje vrednosti ovog znanja i feministički orijentisanih kreativnih poduhvata doprinosi širenju poruka o važnosti rodne jednakosti, nediskriminacije, nenasilja, i o značaju prevazilaženja mizoginije i rodnih stereotipa. Time se jačaju modernizacijski i transformacijski procesi u srpskom društvu. Jer, nema modernizacije bez rodne ravnopravnosti.

U duhu feminističkih vrednosti, u koje spadaju i solidarnost i podrška, ova nagrada nije zamišljena kao nagrada koja će među nama praviti podele, učvršćivati hijerarhije i podsticati isključivanja, već kao nagrada koja će nas povezivati,

podsticati na međusobno poštovanje, a pre svega izražavati zahvalnost za ono što su neke izuzetne žene i muškarci na ovom planu postigli, i time unapredili stanje stvari, i time nas sve zapravo nagradili.

Žene su u dugom trajanju svog organizovanja ipak naučile neke lekcije, koje nam sada postaju sve jasnije i na koje želimo ovom nagradom da podsetimo. Kada se povežu sve ove dobitnice i sva obrazložnja o ovoj nagradi, postaje jasnija sinergija za koju se zalažemo. Ovde su povezane sve važne lekcije, od one o potrebi izgradnje odgovarajućih institucija, ili institucionalizacije memorije, do onih o potrebi korišćenja pozicija moći da bi se unapredio položaj žena, kao i obezbeđivanja finansija, ili unošenje rodnog budžetiranja u institucije kako bi se omogućila njihova transformacija. Ovde su, takođe, i one lekcije koje se odnose na osnaživanje putem igre, muzike, pokreta, lekcije o radosti koju donose sloboda, druženje, pomirenje, ljubav, kreativan čin, pa i sam uspeh.

Ova nagrada nas povezuje u našim različitostima, ona iznova definiše naš najmanji zajednički imenitelj, podstiče našu saradnju i inspiriše nas za nastavak puta kojim smo krenule. Neka vam ona bude nešto kao mali predah, gutljaj bistre vode, udisaj čistog vazduha, osmeh prepoznavanja koji dolazi od ljubaznog prolaznika, zadovoljan pogled unazad, pre nego što krenete dalje, pre nego što sve zajedno krenemo dalje, istim putem, korak po korak.

Zahvaljujem se u svoje lično ime, i u ime žirija, svim nagrađenima, koje nam svojim radom pomažu da na ovom putu istrajemo.

FEMINIZAM U SRBIJI: SVETLOST NA KRAJU TUNELA

Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON – „Politika“ 26.07.2017.

Nasilje nad ženama je strukturalno, što ne znači da se na njega ne može uticati i da se ono ne može smanjivati.

Kada sam pre više meseci prihvatila ponudu da imam jednom mesečno svoju kolumnu u „Politici“ u rubrici „Pogledi“, bila sam ambivalentna. „Politiku“ povremeno čitam, najviše subotom, i po pravilu sa zakašnjenjem. Praćenje dnevnih događaja ometa upravo ono što želim da radim, a to je da stvari posmatram i analiziram na dubljem nivou, nivou društvenih struktura i dubokih društvenih procesa i bavim se onim za šta sam i kvalifikovana – sociologijom. Stvarna i lažna događajnost (spinovanje) ometaju vidik. Isuviše velika „informisanost“ stvara neznanje. Zadatak mi nije bio lak, jer je podrazumevao svojevrsno prevođenje od onog na čemu je moj aktuelni istraživački i teorijski fokus, na jezik, diskurs i svakodnevicu Srbije.

Ponudu sam ipak prihvatila, iz dva razloga. Prvo, zato što mi je stalo do pozitivne transformacije Srbije i smatram da „javni intelektualci“ imaju obavezu da iznose svoje mišljenje, i to naročito onda kada su u manjini. Baš zato što su u manjini i što treba da se čuju. A ja sam u manjini od kada znam za sebe. To je strana koju sam svesno izabrala, jer mi je stalo do pozitivne društvene promene. Drugo, zato što sam smatrala da će mi neka vrsta odjeka pomoći da bolje komuniciram i lakše širim ideje do kojih mi je stalo, a koje su, po mom uverenju, fundamentalno važne za društveni i ekonomski razvoj Srbije.

Nameravala sam da u ovoj rubrici, u mesecu julu, napišem nešto o „dobrovoljnom ropstvu“, inspirisana ponovnim čitanjem „Rasprave o dobrovoljnom ropstvu“, Etjena de La Boesija, koju je on napisao davne 1548-1549. godine. U ovoj svojoj raspravi Boesi se zalaže za politiku neposlušnosti i tako postaje jedan od inspiratora različitih pokreta gradjanske neposlušnosti. On pokušava da razume zašto ljudi uopšte prihvataju tiraniju i iznosi uverenje da bi samo povlačenje podrške već dovelo do promene. Razmišljajući o ovim temama, kao i o drugim istraživačkim temama koje me trenutno zaokupljuju, sa zakašnjenjem od nekoliko dana postala sam svesna da se uveliko vodi jedna vrsta rasprave, vezana upravo za „Politikine“ „Poglede“, i naprasno shvatila da ne treba

da predam tekst koji sam pripremala. Umesto toga, nekoliko reči o mizoginiji i feminizmu.

Otvorena i agresivna mizoginija u tekstovima koji su objavljeni u „Pogledima" predstavlja uvredu ne samo za žene, ne samo za feministkinje, već i za zdrav razum i elementarnu logiku. Ali, upravo je to problem sa mizoginijom i zato se ne treba čuditi. Mizoginija ne počiva na racionalnom mišljenju, već na ambivalenciji prema ženama, na privlačenju i odbijanju, na mržnji i ljubavi. Ona je, kako je to tvrdio Dejvid Gilmor, na osnovu ozbiljnih komparativnih antropoloških istraživanja, u suštini jedna vrsta kolektivne paranoje, koja postoji gotovo u svim postojećim društvima, ali u različitoj meri. Za to, sasvim sigurno, nisu krive ni žene, ni feministkinje. Krivo je patrijarhalno ustrojstvo, patrijahalna struktura moći, koja i žene, ali i muškarce, oblikuje i formira u skladu sa očekivanjima pre svega onih muškaraca koji se nalaze na vrhu muške (društvene) hijerarhije. Postojanje patrijarhalne strukture ne znači da su svi pojedinačni muškarci nasilnici, niti bi to imalo smisla tvrditi. Zato je odbrana muškaraca koja počiva na činjenici da i žene vrše nasilje, besmislena. Nasilje nad ženama je strukturalno, što ne znači da se na njega ne može uticati i da se ono ne može smanjivati. Nasilje je strukturalno jer proizilaizi iz patrijarhalne strukture moći, koja dominira i u javnoj i u privatnoj sferi života. To je abeceda. Ko to ne razume je ili glup, ili neobrazovan, ili jednostavno paranoično-mizogin.

Ja sam feministkinja već skoro trideset godina. U feminizam sam, kako imam običaj da kažem, ušla iz epistemičkih razloga, onda kada sam radila doktorat na Filozofskom fakultetu krajem 80-tih godina, i u njemu sam ostala do danas. Ostala sam, jer je jako puno posla, nažalost, koji još mora da se uradi. Ostala sam, jer bi svet bez feminizma bi povratak u ropstvo. Feminizam je, za neobavestene, „radikalan stav da su žene ljudska bića". A ne sumnjam da je možda čak i to za neke previše.

Za Srbiju do koje mi je stalo, za Srbiju u kojoj može normalno da se živi, normalno da se radi, da se diše slobodno i voli slobodno, za Srbiju nenasilja, pravde i jednakosti, feminizam je svetlost na kraju tunela. Ka toj svetlosti ja ću nastaviti da idem, a „Politika" kako hoće.

Inače, postoji još jedan prevod naslova Boesijevog eseja, koji glasi „Politika poslušnosti". Kako god, poslušnost, dobrovoljno ropstvo ili politika …

KULTURA ZABORAVLJANJA ILI ZABRANJENO ZNANJE?

Marina BLAGOJEVIĆ HJUSON - „Politika" 18.10.2017.

Taman odlučim da budem post-feministkinja, jer ima toliko toga što želim da radim, a nije nužno vezano za feminizam, kada me turobna svakidašnjica Srbije isprovocira i vrati na „borilište". Pa dobro, neko i ovde mora da bude feministkinja, ne može tako lako da se preskoči taj razred u školi civilizacije. Dakle, lekcija broj jedan, najjednostavnije, feminizam nije pokret protiv muškaraca, već pokret za prava žena. Seksizam je isto zlo kao što je to i rasizam. I tako, dalje i tako dalje… Ali, dokle sve ovo treba objašnjavati? Hoćemo li se ikada pomeriti sa početka? Zašto to znanje nije već uveliko u obdaništima, školama, na univerzitetima, u medijima, zašto ono ne prožima našu svakodnevicu kao lagodna i sveprisutna „normalnost" u kojoj više nije potrebno vikati iz petnih žila da žene nisu gluplje od muškaraca? Zašto stalno ispočetka? Ne želim da navodim u suštini nebitna imena da bih dokazala svoju zabrinutost nad ovakvim stanjem stvari. Brine me fenomen, a ne sami pojedinci koji iz različitih psiholoških, karijernih ili finansijskih razloga imaju „ubeđenja" kojima kao pesticid posipaju javnost.

Pre neki dan je jedna mlađa koleginica, doktorka nauka, koja je nedavno počela da čita moje radove, zapanjeno rekla kako uopšte nije znala da tako nešto postoji u Srbiji, kako je potpuno neverovatno to „otkriće". Za mene je ovo samo potvrda onog što odavno znam, a to je da postoje znanja, koja iako potrebna, ostaju skrajnuta, skrivena, sklonjena, zaustavljena, loše interpretirana. Naše znanje ne dopire do drugih, ono se izvrće ruglu kao deo napada na „političku korektnost", a feminizam se proglašava za „zlo koje uništava decu i porodicu". Bilo bi, zato, naivno verovati da je nepoznavanje ženske istorije, izbacivanje žena iz istorije, ili patrijarhalna interpretacija sveta, samo slučajna omaška, ili greška.

E pa sad, jednostavno pitanje, zašto je to tako? Jer, nije da u Srbiji nema onih koji se ozbiljno i dugotrajno, naučno utemeljeno, bave istorijom žena iz feminističke perspektive, ili feminističkim teorijama, feminističkim istraživanjima, ili rodnim politikama. Ima ih. I srećom, ima ih sve više. Na primer, tokom oktobra se na „Kolarcu" održava druga po redu serija predavanja u okviru ciklusa „Feminizam u Srbiji – teorija, istraživanja, stvaralaštvo". Prošle nedelje je predavanje održala dr Svetlana Tomić, koja je pokazala kako u zvaničnoj i dominatnoj interpretaciji srpske književnosti postoji konstanta – zaboravljanja i zanemarivanja književnica.

Veliki iskorak u otkrivanju nepoznate istorije predstavlja on-line projekat „Književnstvo“, koji se bavi teorijom i istorijom ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine (rukovoditeljka dr Biljana Dojčinović). Književnstvo je popisalo do sada čak 173 književnice do 1915. godine. Svetlana Tomić u svojoj doktorskoj tezi dokazuje da kanonizovane interpretacije ne samo da zanemaruju književnice, već i idealizuju patrijarhalni poredak, ostajući slepe i za patnju i za pobunu žena u okviru istog. Onda nas ne može iznenaditi što je “srpski domaćin” ostao ideal, iako je upravo “srpska domaćica” ona koja je radi od jutra do mraka, sve dok mlade žene nisu pobegle sa sela.

Ideološki srpski patrijarhalizam jači je od realnosti, on njom pokušava da dominira, bilo da se radi o književnim kanonima, ili o interpretaciji rodnih odnosa, ili o dominatnom mizoginom diskursu u medjima. U tom krugu ideologizovanog patrijarhalizma, ili patrijahalne ideologije, vrtimo se i dalje. Iako istraživanja pokazuju da je egalitarnost u porodičnom životu neminovnost (Rodni barometar u Srbiji), u sredstvima javnog informisanja uporno se podstiče „rat medju polovima“. Uporno se proizvodi pararealnost u kojoj ono što je realno, životno, stvarno, nema mnogo veze sa onim što je dominantno prisutno, a to je upravo izranjanje novog modela rodnih odnosa. To, naravno, ne isključuje činjenicu da postoji i veoma raširena patologija nasilja nad ženama i decom, ali ona je, sasvim sigurno, između ostalog, podstaknuta i diskursom o “netrpeljivosti”, kao i intenzivnom mizoginijom u medijima.

I ne radi se samo o zaboravljanju. Jednom „iskopana“ istina lako bi se uklopila tamo gde nedostaje. Ali, ovde se radi o bahatosti, o moći neznanja, o namernom neznanju, zaludjivanju, prenebregavanju, iskrivljavanju, nipodaštavanju, koje onemogućuje normalan proces akumulacije znanja i stavljanja stvari na mesto. Znanje je po prirodi stvari otvoreno, a ovaj sistem *bahatosti neznanja* je zatvoren i iskrivljen u svom odbijanju istine, kao i same modernosti.

Taj konzervativizam tzv. intelektualne elite koji se pre svega ogleda u odnosu prema ženama i svemu što je vezano za ženska prava i status, nije samo problem žena i ne pogađa samo žene. Taj zatvoreni sistem u kome ne može da se diše, od koga beže svi koji još mogu da pobegnu, koji stalno iznova proizvodi mučninu kod najboljih i podrugljivost kod najgorih, koji potkupljuje „burazerskim kombinacijama“, i proizvodi osećanje zadovoljstva kroz „bratsku naklonost” ulepljenu mizoginijom, i popularnost lokalnih „barbarogenija” dok slave žensko kućno ropstvo, loše je *za sve,* a ne „samo” za žene.

I tako smo mi, kolektivno, još u predškolskom kada je reč o evropskoj civilizaciji. I tu nam neće pomoći čak ni viljuške i noževi iz dvorova srednjevekovnih vladara, ni neobična lepota naših manastira. U predškolskom smo zato što ne razlikujemo

pozitivnu tradiciju od negativne, i zato što se najčešće ponosimo pogrešnim stvarima.

BIOGRAFIJE AUTORKI I AUTORA

ANTONIJEVIĆ Zorana je doktorirala rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu u oblasti urodnjavanja politika podrške porodici u kontekstu evropskih integracija u Srbiji. Bila je savetnica za rodnu ravnopravnost u Misiji OEBS od 2009. do 2021. godine. Pre toga radila je kao savetnica za rodnu ravnopravnost različitih međunarodnih i organizacija civilnog društva, kao i u javnoj upravi. Bila je prva savetnica za rodnu ravnopravnost u pokrajinskoj vladi i prva direktorka Zavoda za ravnopravnost polova, vlade Vojvodine. Uredila je nekoliko publikacija u oblasti rodne ravnopravnosti u sektoru bezbednosti, rodno odgovornog budžetiranja i urodnjavanja. Od 2017. godine gostujuća je predavačica na Fakultetu političkih nauka u Beogradu na predmetu *Rod i bezbednost* u okviru Master programa Međunarodna bezbednost. Oblasti njenog istraživanja su institutucionalizacija feminističkih teorija i praksi, javne politike u oblasti staranja i bezbednosti, kao i teorijske i praktične posledice urodnjavanja javnih politika u Srbiji i regionu.

AVLIJAŠ Sonja je akreditovana naučna saradnica u Republici Srbiji i stipendistkinja Marija Sklodovska-Kiri naučnog programa Evropske komisije. Na osnovu tog programa, od 2020. godine zaposlena je na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu gde sprovodi sopstveni *Horizon 2020* istraživački projekat. Fokus njenog istraživačkog rada je politička ekonomija. Doktorirala je 2016. godine na Londonskoj školi ekonomije i političkih nauka (LSE), nakon čega se zaposlila u Laboratoriji za interdisciplinarnu evaluaciju javnih politika (LIEPP) univerziteta Sciences Po u Parizu. I danas je naučna saradnica LIEPP-a, kao i stipendistkinja istraživačkog programa *Wayne Vuchinich Fellowship* Univerziteta Stanford u Kaliforniji. U 2018. godini, osvojila je nagradu Evropske asocijacije za uporedne ekonomske studije (EACES) za najbolju doktorsku disertaciju, kao i nagradu „Anđelka Milić" za najbolji naučni rad domaće autorke ili autora u oblasti humanističkih i društvenih nauka, za knjigu *Žene i rad: Kapolitičkoj ekonomiji tranzicije* (2017). Članica je Upravnog odbora EACES-a i autorka velikog broja naučnih radova. Dr Avlijaš ima i dugogodišnje iskustvo rada kao međunarodna konsultantkinja za pitanja tržišta rada, socijalne politike i ekonomskog razvoja, a tokom proteklih godina najviše radi istraživačke konsultantske projekte za Evropsku komisiju.

BABOVIĆ Marija je redovna profesorka na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Doktorirala je u oblasti ekonomske sociologije, a primarna oblast istraživanja je socio-ekonomski razvoj i rod. Članica je Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i programska direktorka organizacije specijalizovane za primenjena istraživanja i analize politika SeConS – grupa za razvojnu inicijativu. Predstavnica je Srbije u Evropskoj mreži protiv siromaštva (European Anti Poverty Network).

BOBIĆ Mirjana je redovna profesorka na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i aktivna istraživačica Instituta za sociološka istraživanja. Bavi se temama iz domena socijalne demografije, sociologije porodice, rodnih studija, populacionih politika, studija migracija, kao i starenja stanovništva. Predaje na sva tri nivoa studija, kao i na master programima pri Univerzitetu u Beogradu. Dobitnica je nagrade „Anđelka Milić" Feminističke sekcije Srpskog sociološkog društva za 2021. za monografiju *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi* (2020, koautorka Slađana Dragišić Labaš), u izdanju Filozofskog fakulteta. Objavila je i sledeće monografije: *Brak ili/i partnerstvo. Demografsko sociološka studija* (2003), *Postmoderne populacione studije* (2013), *Demografija i sociologija. Veza ili sinteza* (2007), *Beskućnici* (2014), *Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences, Policies, Reflections* (2017, koautor Stefan Janković), *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade* (koautorke Milica Vesković Anđelković i Vlasta Kokotović) i druge. Objavila je veliki broj članaka u vodećim međunarodnim i domaćim časopisima na engleskom i srpskom jeziku. Sa Marinom Blagojević Hjuson je napisala nekoliko radova vezanih za rodnu dimenziju niskog fertiliteta u Srbiji, razumevanje populacione promene iz perspektive poluperiferije, doprinos Ruže Petrović pomeranju granica demografije, kao i rad o starim i novim populacionim izazovima Srbije. Bila je Predsednica Sociološkog udruženja Srbije i Crne Gore, zatim Upravnica Instituta za sociološka istraživanja. Aktuelna je predsednica Društva demografa Srbije.

BULATOVIĆ Aleksandra je naučna saradnica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu gde je članica Laboratorije za studije filantropije, solidarnosti i brige i Grupe za praktičnu filozofiju i socijalnu ontologiju. Doktorirala je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na Katedri za krivično pravo, uža naučna oblast — kriminologija. U doktorskoj disertaciji istraživala je ulogu ljudskih prava u osmišljavanju odgovarajuće politike u oblasti prevencije transnacionalnog organizovanog kriminala. Magistrirala je u okviru multidisciplinarnih regionalnih studija na Srednjeevropskom univerzitetu u Budimpešti. U magistarskoj tezi je putem kombinovanja pravnog i politikološkog pristupa obrađivala, i danas aktuelno, složeno pitanje realizacije međunarodnih pravnih standarda u Hrvatskoj u oblasti prava manjina. Njeno istraživačko interesovanje je usmereno na sferu društvene kontrole, a poseban interes ima za pitanja humane bezbednosti u okviru koje je ključna kategorija pravo na optimalan kvalitet života, što se odnosi na čitav spektar etičkih pitanja na nivou javne politike, kao i na nivou individualnih i kolektivnih vrednosti.

ČIČKARIĆ Lilijana je naučna savetnica i upravnica Centra za sociološka i antropološka istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu. Doktorirala je na

Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Bavi se studijama roda, sociologijom politike i društvenih pokreta. Kao gostujuća istraživačica, predavačica i saradnica na projektu, boravila je na Univerzitetima u Oslu i Amsterdamu i Univerzitetu Kvins u Belfastu. Kao Fulbrajtova stipendistkinja usavršavala se i predavala na univerzitetima Boston, Masačusets i Harvard. Objavila je i uredila 10 knjiga i preko 100 naučnih radova u periodici i domaćim i međunarodnim publikacijama. Poslednjih petneaestak godina bavi se proučavanjem ženskog liderstva, participacijom i reprezentacijom žena u politici i politikama rodne ravnopravnosti. Predvodi Sekciju za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (SEFEM) u Sociološkom društvu Srbije. Članica je Sekcije Rod i politika Evropskog konzorcijuma za politička istraživanja (ECPR).

ĆOPIĆ Sanja je viša naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i istraživačica i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije. Glavna i odgovorna urednica je vodećeg naučnog časopisa o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu *Temida*. Učestvovala je u brojnim akcionim, komparativnim i eksperimentalnim istraživačkim projektima o žrtvama kriminaliteta, nasilju u porodici, trgovini ljudima, rodnoj diskriminaciji, položaju žena u zatvoru, službama za žrtve, pomirenju, maloletničkoj delinkvenciji, alternativnim sankcijama i restorativnoj pravdi. Učestvovala je i u istraživačkim i drugim projektima usmerenim na izmene zakonskih rešenja i javnih politika u vezi sa zaštitom žrtava od različitih oblika viktimizacije, pravima žrtava i restorativnoj pravdi, kao i u projektima koji su usmereni ka promociji istraživanja i aktivizma u Srbiji. Glavni fokus njenog istraživačkog interesovanja poslednjih godina je primena restorativne pravde u krivičnim stvarima i položaj žrtve u programima restorativne pravde, kao i primena restorativnih pristupa u interkulturnom kontekstu.

DASKALOVA Krassimira je profesorka Moderne evropske istorije kulture na Univerzitetu Sv. Kliment Ohridski u Sofiji, Bugarska. Autorka je većeg broja radova o istoriji knjige i čitanja, istoriji cenzure, ženskoj i rodnoj istoriji i složenoj istoriji ženskog pokreta i feminizma u Bugarskoj, na Balkanu i u Istočnoj Evropi u 19. i 20. veku, koji su napisani na bugarskom, ali i na engleskom, francuskom, nemačkom i ruskom jeziku.

DOJČINOVIĆ Biljana je redovna profesorka na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Jedna je od osnivačica Centra za ženske studije u Beogradu kao i Indok centra Asocijacije za žensku inicijativu. Od 2002. do 2008. je bila glavna urednica *Genera*, časopisa za feminističku teoriju. Od 2009. do 2013. je bila članica upravnog odbora COST Action IS0901, Women Writers in History: Toward a New Understanding of

European Literary Culture. Od 2011.do 2019. bila je rukovoditeljka istraživačkog projekta *Književnstvo – teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*. Glavna je urednica *Književnstva,* časopisa za studije književnosti, roda i kulture. Članica je Društva Džon Apdajk (John Updike Society), kao i uredništva časopisa John Updike Review od osnivanja. U Odboru direktora ovog Društva je od 2014. godine. Objavila je knjige *Ginokritika: Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (1993); *Odabrana bibliografija radova iz feminističke teorije/ženskih studija* 1974–1996 (1997); *Gradovi, sobe, portreti* (2006); *GendeRingS: Gendered Readings in Serbian Women's Writing* (CD) (2006); *Kartograf modernog sveta: Romani Džona Apdajka* (2007); *Susreti u tami: uvod u čitanje Virdžinije Vulf* (2011), *Pravo sunca: drugačiji modernizmi* (2015).

DRAGIŠIĆ LABAŠ Slađana je redovna profesorka na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Odeljenju za sociologiju. Predaje Sociologiju mentalnih poremećaja i Sociologiju društvenih devijacija, na osnovnim kao i više predmeta na master i doktorskim studijama (Psihijatrijska sociologija, Uvod u sistemsku porodičnu teoriju i terapiju). Radila je na Klinici za psihijatrijske bolesti „Dr Laza Lazarević". Ima dugogodišnju psihoterapijsku praksu kao sistemski porodični terapeut, a posebno u lečenju bolesti zavisnosti. Bavi se istraživanjem povezanosti različitih društvenih faktora sa nastankom psihičkih poremećaja, posebno u populaciji mladih i starijih osoba i marginalizovanih grupa, stigmatizacijom korisnika psihijatrijskih usluga, samoubistvom, aktivnim starenjem i partnerskim nasiljem povezanim sa upotrebom psihoaktivnih suspstanci. Autorka je knjiga: *Alkoholizam u porodici i porodica u alkoholizmu*, *Čovek i alkohol u društvu, od podsticanja do odbacivanja*, *Aktivno starenje u Beogradu*, *Samoubistvo-različiti diskursi* i koautorka monografija *Mladi–naša sadašnjost, istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* i *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi*. Nagrađene knjige su: *Samoubistvo – različiti diskursi* (2019) (nagrada Srpskog sociološkog društva "Vojin Milić", 2020) i knjiga *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi* (2020) (nagrada „Anđelka Milić" koju dodeljuje Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta – SEFEM, 2021).

ĐURIĆ KUZMANOVIĆ Tatjana je profesorka ekonomije na Visokoj poslovnoj školi strukovnih studija u Novom Sadu. Doktorirala je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu i specijalizirala je Feminističku razvojnu ekonomiju na Institutu društvenih studija u Hagu. Predavala je Feminističku ekonomiju na: prvom poslediplomskom univerzitetskom kursu o rodnosti i ekonomiji Rodnih studija Univerziteta u Novom Sadu (2004-05); poslediplomskom programu Međunarodna rodna istraživanja i feministička politika, Rosa-Mayreder-College, Beč (2008-2010); školama rodnih studija Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Univerziteta Mediteran, Bar (2009), Univerziteta Banja Luke (2011, 2012) i

Univerziteta Istočno Sarajevo (2013, 2014), kao i na alternativnim ženskim programima u Srbiji (Novom Sadu, Kraljevu) i Crnoj Gori (Kotoru). Dobitnica je priznanja Vlade AP Vojvodine u oblasti ravnopravnosti polova za 2014. godinu i nagrade „Anđelka Milić" (SEFEM) 2019. godine za izuzetan ili životni dorinos u stvaranju znanja iz oblasti rodnih i feminističkih studija i njihove primene u ženskom pokretu. Autorka je preko 100 radova i nekoliko knjiga iz oblasti feminističke razvojne ekonomije i rodnih studija. Poslednjih godina bavi se istraživanjem rodnih pristrasnosti u malim porodičnim firmama i ekonomskog nasilja nad ženama u razdoblju postsocijalističke transformaciji Srbije.

GABRIEL Karen je rukovoditeljka Engleskog departmana na St. Stephen's College, University of Delhi, Indija. Takođe je osnivačica i direktorka Centra za rod, kulturu i društvene procese (Center for Gender, Culture and Social Processes) na St. Stephen's College. Autorka je velikog broja radova o rodu, seksualnosti, bioskopima, predstavljanju, melodrami i nacionalnoj državi, što su ujedno njena glavna istraživačka interesovanja. Važnije publikacije su: *Melodrama and the Nation: Sexual Economies of Bombay cinema 1970-2000*, i uređena knjiga pod nazivom *Gendered Nation*. Njeni međunarodni programi razmene i nagrade uključuju: Digital Fellowship (2021) na World Society Foundation and the Council for European Studies (CES-WSF) na Columbia University, prestižnu European Union's International Incoming Marie Curie Fellowship, Scholar in Residence na College of William and Mary (SAD), Leverhulme Fellowship u Ujedinjenom Kraljevstvu, tri *GEXcel Post-doctoral Fellowships for Gender Excellence* u *Centre for Gender Excellence*, Linköping University, Švedska, i stipendiju Vlade Holandije za istraživanja.

HEARN Jeff je redovni profesor na odeljenju za rodne studije, Örebro University u Švedskoj; profesor sociologije na University of Huddersfiel u Ujedinjenom Kraljevstvu; profesor emeritus na odeljenju za menadžment i organizaciju, na Hanken School of Economics u Finskoj; uvaženi profesor na Institute for Social and Health Sciences, University of South Africa; naučni saradnik na Academy for the Social Sciences u Ujedinjenom Kraljevstvu i počasni doktor nauka u oblasti društvenih nauka na Lund University u Švedskoj. Kourednik je serija knjiga u okviru *Routledge advances in feminist studies and intersectionality*, kao i *NORMA: The International Journal for Masculinity Studies*. U periodu od 2015. do 2020. je bio potpredsednik RINGS: International Research Association of Institutions of Advanced Gender Studies. U fokusu njegovim trenutnih istraživanja su: rod, seksualnost, nasilje, rad, organizacije, menadžment, politike, ICT i transnacionalni procesi. Njegove nedavno objavljene knjige uključuju: *Rethinking transnational men: Beyond, between and within nations*, kourednice Marina Blagojević i Katherine Harrison (2013); *Men of the world: Genders, globalizations, transnational times*

(2015); *Men's stories for a change: Ageing men remember*, sa Older Men's Memory Work Group (2016); *Revenge pornography: Gender, sexuality and motivations*, sa Matthew Hall (2017); *Engaging youth in activism, research and pedagogical praxis: transnational and intersectional perspectives on gender, sex, and race*, kourednici Tamara Shefer, Kopano Ratele i Floretta Boonzaier (2018); *Unsustainable institutions of men: Transnational dispersed centres, gender power, contradictions*, kourednici Ernesto Vasquez del Aguila i Marina Hughson (2019) i *Age at work: Ambiguous boundaries of organisations, organising and ageing*, sa Wendy Parkin (2021).

HUGHSON John je profesor Sporta i kulturoloških studija i zamenik direktora MIDEX (Migration, Diaspora, and Exile) istraživačkog centra na University of Central Lancashire, Preston, Ujedinjeno Kraljevstvo. Bio je suprug Marine Hughson. Nakon što su se upoznali početkom 2009. godine, venčali su se u oktobru 2011. John je delio brojna zajednička interesovanja sa Marinom, posebno vezano za temu maskuliniteta. Bili su koautori dve značajne studije iz ove oblasti, koje se razmatraju u jednom od poglavlja ove knjige. Rođen je u Aistraliji, doktorirao je na University of New South Wales u Sidneju. Njegova studija podrške fudbalu u hrvatskoj zajednici u Sidneju je predstavljala pionirski pokušaj primene etnografskog istraživanja izražavanja etničkog i multikulturalnog identiteta u australijskom urbanom kontekstu. Bio je na različitim akademskim pozicijama na fakultetima u Australiji, Velikoj Britaniji i na Novom Zelandu. Neke od važnijih knjiga su: *Confronting Culture: Sociological Vistas*, sa David Inglis (2003) i *The Making of Sporting Cultures*(2009). Član je redakcije naučnih časopisa *Cultural Sociology* i *Ethnography*; zamenik je glavnog urednika naučnih časopisa *Sport in Society* i *Soccer & Society*.

JANKOVIĆ Svetlana je magistarka nauka iz oblasti odbrane, bezbednosti i zaštite, potpukovnica u penziji. Doktorantkinja je na Fakultetu za inženjerski menadžment. Autorka monografije i oko 40 naučnih radova. U saradnji sa misijom OEBS u Srbiji radila je u Koordinacionom telu za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije kao konsultantkinja za rod i bezbednost (2018 i 2019). Saradnica je Centra za dijalog i toleranciju iz Čačka, Fonda socijalne i demokratske inicijative iz Beograda, Centra za podršku ženama iz Kikinde i Global analitike iz Sarajeva. Dobitnica je nagrade „Anđelka Milić" za 2018. godinu.

JEREMIĆ MOLNAR Dragana je redovna profesorka na Katedri za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu. Studirala je u Beogradu (Fakultet muzičke umetnosti i Alternativna akademska mreža) i Minhenu (Ludwig-Maximillian Universität, Institut für Musikwissenschaft). Doktorirala je na Univerzitetu umetnosti u Beogradu 2005. godine. Alumna je

DAAD fondacije. Predavala je i na Akademiji umetnosti u Novom Sadu, na Interdisciplinarnim studijama pri Univerzitetu umetnosti u Beogradu i bila je predavačica po pozivu u Beogradskoj otvorenoj školi. Područja njenog interesovanja su istorija muzike, sociologija muzike, estetika muzike i primenjena psihoanaliza. Predmet njenih saopštenja i članaka su aspekti muzike dugog 19. veka (prevashodno u Nemačkoj i Austriji, ali i u Rusiji i Srbiji). Najvažniji deo njenog naučnog opusa čine članak "Adorno, Šubert, Mimesis" objavljen u časopisu *19th-Century Music* 2014 i devet knjiga (četiri u koautorstvu sa Aleksandrom Molnarom), među kojima su dve knjige o Rihardu Vagneru, dvodelna psihoanalatička studija o Modestu Musorgskom i knjiga o obradi motiva lutanja u *Zimskom putovanju* Vilhelma Milera i Franca Šuberta.

KNEŽIĆ Branislava je rođena je u Mihalju kod Metkovića, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Studirala je na Univerzitetu u Beogradu, pedagoško–andragoške nauke na Filozofskom fakultetu, a magistarske i doktorske studije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Posebno se bavi temama vezanim za: obrazovanje osuđenika i resocijalizaciju, stare osobe, metodologiju naučnih istraživanja, nasilje u porodici, izbeglištvo i migracije. Rezultate istraživanja i naučno-stručne rasprave objavila je u monografijama, brojnim časopisima, zbornicima i poglavljima knjiga. Naučna savetnica je Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja i redovna profesorka Univerziteta u Beogradu na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.

LYKKE Nina je profesorka emerita rodnih studija na Linköping University u Švedskoj i gostujuća profesorka na Aarhus University u Danskoj. Godinama je učestvovala u razvoju Feminističkih studija na prostoru Skandinavije ali i širom Evrope. Takođe je i pesnikinja i spisateljica. Nedavno je bila jedna od osnovačica međunarodne mreže za Queer Death Studies i za Ecocritical and Decolonial Research. Njena trenutna istraživačka interesovanja su: deministička teorija, intersekcionalne metodologije; bolesti karcinoma, smrt i tugovanje u posthumnoj, kvir-feminističkoj, materijalističkoj, dekolonijalnoj, eko-kritičnoj i spiritualno-materijalnoj perpektivi; autofenomenografija; pisanje poezije. Autorka je više knjiga, kao što su: *Cosmodolphins* (sa M. Bryld, 2000), *Feminist Studies* (2010) i *Vibrant Death. A Posthuman Phenomenology of Mourning* (u štampi, 2022). Publikovala je u časopisima kao što su: *Australian Feminist Studies; NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*; *Catalyst. Feminism, Theory, Technoscience*; *Environmental Humanities; Social Identities. Journal for the Study of Race, Nation and Culture; Kerb Journal; i Lambda Nordica.*

MILINOVIĆ Jelena je završila dvogodišnji magistarski program Gender/rodne studije u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, odbranivši 2008. godine magistarski rad na temu „Preduzetnice u postsocijalizmu – žensko žrtvovanje ili emancipatorni potencijal? Istraživanje o ženama u preduzetništvu u Banjoj Luci“ pod mentorstvom prof. dr Marine Blagojević, i time stekla zvanje magistra društvenih nauka u oblasti rodnih studija. Doktorsku disertaciju na temu „Žene u svetu liderstva – karakteristike i perspektive u Bosni i Hercegovini“, pod mentorstvom prof. dr Slobodanke Markov, je odbranila 2014. godine u ACIMSI Univerziteta u Novom Sadu, čime je stekla zvanje doktora nauka iz interdisciplinarne oblasti rodne studije. Radi u Gender centru – Centru za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske od 2004. godine, na institucionalnim programima i javnim politikama za postizanje ravnopravnosti polova. Učesnica na brojnim seminarima i programima obrazovanja za rodnu ravnopravnost i autorka i ko-autorka više publikacija i radova iz ove interdisciplinarne oblasti.

MILOVANOVIĆ ŽIVAK Biljana je diplomirala na Katedri za srpsku književnost i jezik sa opštom književnošću na Filološkom fakultetu u Beogradu. Bila je dugogodišnja urednica književnog časopisa i edicije „Braničevo“ najstarijeg u Srbiji posle „Letopisa Matice srpske“. Urednica je edicije „Zlatna struna“ na Međunarodnom pesničkom festivalu „Smederevska pesnička jesen“ koji je 2020. godine obeležio pola veka postojanja. Bavi se i priređivačkim radom. Objavila je zbirke pripovedaka „Dva dana bez Marte“ (2008) i „Losos plovi uzvodno“ (2013), dramu „Nepotrebni trač“ (2012), studiju na engleskom jeziku „Smisao pisanja u novom veku ili Da li će internet ubiti knjigu“ (*The meaning of Writing in the New Century, or Will Internet Kill the Book)*, zbirke pesama „A gde sam ja, i zašto tu?“ (2017) i „Lirsko kopile i baba-tetke“ (2019), „Grmljavina je dugo trajala“ (2020) i „Grobno mesto za nenapisane pesme“, dvojezično izdanje - izbor iz poezije na srpskom i ruskom jeziku (2020). Dobitnica je desetak domaćih i međunarodnih nagrada i priznanja za književni i urednički rad, kao i za rad u prosveti i kulturi. Njene pesme i priče obrađuju se kao deo izborne lektire savremene književnosti u srednjim školama, kao i na Filološkom fakultetu u Beogradu. Jedna je od prvih predavačica Kreativnog pisanja u Srbiji i regionu.

MOLNAR Aleksandar je diplomirani pravnik (Univerzitet u Novom Sadu, 1986) i doktor sociioloških nauka (Univerzitet u Beogradu, 1992). Na Pravnom fakultetu u Novom Sadu radio je u zvanju asistenta na predmetu Opšta sociologija (1988-1993). Od 1993. godine zaposlen je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je 2004. izabran za redovnog profesora sociologije, sa težištem istraživanja na Istoriji socijalnih, političkih i pravnih učenja. Na matičnom fakultetu je držao nastavu i iz sociologije međuetničkih odnosa i sociologije muzike, a bio je

angažovan i na Alternativnoj akademskoj obrazovnoj mreži, Beogradskoj otvorenoj školi i Centru za unapređenje pravnih studija. U letnjem semestru 2003. držao je na Georg-Avgust-Univerzitetu u Getingenu (Nemačka) kurs o teoriji i praksi civilnog društva u Istočnoj Evropi, a u zimskom semestru 2014. na Univerzitetu u Novom Sadu kurs o sociologiji prava. Bio je glavni i odgovorni urednik časopisa *Sociologija*, član redakcije časopisa *Dijalog,* član Predsedništva Jugoslovenskog udruženja za sociologiju, član Upravnog odbora Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković", kao i upravnih odbora više nevladinih organizacija. Autor je više knjiga, od kojih je najvažnija *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi* (u pet tomova, 2001-2006).

MRŠEVIĆ Zorica je naučna savetnica Instituta društvenih nauka u Beogradu gde je bila angažovana na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija-multidisciplinarni pristup". U 2021. predaje predmet Studije roda na novosadskom Fakultetu za evropske pravno političke studije. Na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu stekla je zvanja dipl. pravnice (1997), magistarke prava (1983) i doktorke pravnih nauka (1986). Radila je u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja do 1999. godine. Bila je programska menadžerka humanitarne organizacije UK OXFAM u Beogradu do 2001. godine. Kao savetnica za rodnu ravnopravnost Misije OEBS u Srbiji radila je od 2001. do 2008. Bila je zamenica Republičkog ombudsmana za rodnu ravnopravnost i prava osoba sa invaliditetom od 2008. do 2010. godine. Od 2008. do 2013. godine predavala je Fenomenologiju nasilja i Studije rodne na Fakultetu za evropske pravne i političke studije u Novom Sadu; Teorija nasilja i ljudska prava žena na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti (2002-2005); Uporednu feminističku juriprudenciju na Pravnom fakultetu Univerziteta u Ajovi 1996/97. Autorka je 24 knjige i više od 400 naučnih radova iz oblasti teorije nasilja, rodne ravnopravnosti, prava LGBTI osoba i kriminologije. Članica je nevladinih organizacija GETEN, FOSDI i Viktimološko društvo Srbije. Nagradu Anđelka Milić dobila je 2017. godine za životni doprinos rodnoj ravnopravnosti u Srbiji za feministički angažman koji traje od 1992. godine do danas, u kontinuitetu, i koji se ogledao u uspešnom spajanju aktivizma, istraživanja i pedagoške aktivnosti. Dobitnica je godišnje nagrade Viktimološkog društva Srbije za zalaganje za prava marginalizovanih grupa za 2020.

NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ Vesna je redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu gde predaje kriminologiju, viktimologiju, maloletničku delinkvenciju i nasilje nad decom. U periodu 2015-2019. predavala je i predmet Putevi pomirenja na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Jedna je od osnivačica i prva predsednica (1998-2009), a potom i direktorka (2009-2020) Viktimološkog društva Srbije; danas je samostalna savetnica u ovom udruženju građana i građanki. Prof. dr Nikolić-Ristanović je

članica Evropske akademije nauka i umetnosti, bivša predsednica Evropskog udruženja za kriminologiju i počasna članica Svetskog viktimološkog društva. Pokretačica je naučnog časopisa *Temida* – vodećeg nacionalnog časopisa o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu, u kome je bila višegodišnja glavna i odgovorna urednica. Dobitnica je nagrade „Anđelka Milić" za 2021. godinu za izuzetan ili životni doprinos u stvaranju znanja iz oblasti rodnih i feminističkih studija i njihove primene u ženskom pokretu, koju dodeljuje Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (SEFEM). Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović je sertifikovana joga instruktorka. Glavne oblasti njenog naučnog, istraživačkog i aktivističkog rada su: žrtve kriminaliteta, nasilje nad ženama, službe za podršku žrtvama, kriminalitet žena, rat i kriminalitet, pomirenje i intergrupna komunikacija, joga, mindfulness i žrtve, i restorativna pravda.

PAJVANČIĆ Marijana je redovna profesorka Univerziteta u Novom Sadu (u penziji). Njene oblasti naučnog rada obuhvataju: ustavno pravo, izborno pravo, parlamentarno pravo, ustavno-sudska zaštita ljudskih prava, rodna ravnopravnost. Radila je na predlozima za uspostavljanje institucionalnih mehanizma rodne ravnopravnosti, kao i niz važnih odluka i zakona koji regulišu rodnu ravnopravnost (Odluku o pokrajinskom ombudsmanu – nadležnosti zamenika za ravnopravnost polova, Zakon o ravnopravnosti polova, Nacionalni plan aktivnosti za unapređenje položaja žena i evaluacija primene ovog dokumenta, Model zakona o rodnoj ravnopravnosti i predlog Zakona o rodnoj ravnopravnosti, lokalne akcione planove rodne ravnopravnosti, kao i rodno senzitivne odredbe Ustava Republike Srbije i ustava u zemljama regiona). Voditeljka je i profesorka na Letnjoj školi rodnih studija Univerziteta Mediteran u Crnoj Gori, Univerziteta u Banja Luci, Univerziteta u Istočnom Sarajevu, profesorka na doktorskim studijama roda Univerziteta u Novom Sadu i tako dalje. Profesorka Pajvančić je aktivno učestvovala i organizovala konferencije žena na Paliću 2000, 2005. i 2014. godine. Dobitnica je Nagrade Izvršnog veća AP Vojvodine za ravnopravnost polova, priznanja Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Danske za naučni doprinos realizaciji trećeg Milenijumskog cilja, kao i nagrade „Anđelka Milić" Feminističke sekcije Srpskog sociološkog društva za 2019. za unapređenje rodne ravnopravnosti. U Ženskoj vladi, neformalnoj grupi ekspertkinja, je ministarka pravde. Napisala je preko 15 knjiga sa temom rodne ravnopravnosti, urodnjavanja ustava i zakona. Autorka je knjige *Ravnopravnost polova i jednake mogućnosti u kontekstu principa socijalne pravde* (2016). Urednica je i jedna od autorki referata Zbornika *Parlamentarizam u Srbiji iz ženskog ugla* (2020), kao i Zbornika *Rodna ravnopravnost – od jednakih prava do jednakih mogućnoati* (2020).

PAJVANČIĆ–CIZELJ Ana je vanredna profesorka na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu gde predaje Sociologiju grada, Sociologiju okruženja i Sociologiju

roda. Bavi se temama koje su na preseku ovih disciplina kao što su feminističke urbane studije, urbana ekologija i globalni urbani procesi, sa posebnim fokusom na evropsku poluperiferiju. U 2017. godini je dobila stipendiju Austrijske akademije nauka i bila gostujuća istraživačica na Institutu za prostorno planiranje, Univerziteta za prirodne resurse i prirodne nauke u Beču. Dobitnica je individualne postdoktorske stipendije Marija Kiri za 2021. godinu koju dodeljuje Evropska Komisija u okviru programa Horizon, a svoj projekat u trajanju od dve godine sprovešće u Centru za studije Jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu. Članica je Sociološkog naučnog društva Srbije (SNSD), Sekcije za feminističke istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (SeFem), Internacionalne mreže za rodno i klimatski pravedne gradove Akademije za teritorijani razvoj Leibniz Asocijacije (ARL), Asocijacije za regionalne studije (RSA), Internacionalne sociološke asocijacije (ISA) kao i Sekcije za žene u društvu (RC32) i Sekcije za urbani i regionalni razvoj (RC21).

PAVIĆEVIĆ Olivera je diplomirala na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1989. godine. Doktorirala je 2008. godine na katedri za sociologiju kulture Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Počela je kao asistentkinja u nastavi etike i socijalne teorije na Veterinarskom fakultetu u Beogradu. Već 25 godina radi kao naučna saradnica na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja. Učestvovala je na projektu osnovnih istraživanja u oblasti društvenih nauka pod nazivom *Prevencija kriminala i socijalnih devijacija* Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, kao i na projektu „Zločin u Srbiji: fenomenologija, rizici i Mogućnosti socijalne intervencije" u okviru potprojekta„ Socijalne nejednakosti i socijalna inkluzija: uloga javne komunikacije. Takođe je učestvovala kao stručna saradnica na regionalnim projektima izvan matičnog instituta. Objavljivala je u brojnim časopisima i izdala nekoliko monografija. Oblasti njenog načunog interesovanja su kulturna kriminologija, socijalna patologija, teorija otpornosti i druge.

PEŠIĆ Jelena je docentkinja na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Predaje na kursevima Teorije o društvenim promenama, Statistika u društvenim istraživanjima – osnove, Statistika u društvenim istraživanjima – zaključivanje i Sociološki praktikum, na osnovnim studijama sociologije, Statistika u društvenim istraživanjima, na master studijama i Opšta sociologija, na doktorskim studijama. Oblasti akademskog interesovanja su klasna analiza, rodna analiza, istraživanje vrednosnih orijentacija, sociologija društvenih promena, sociologija društvenih pokreta i istorijska sociologija. Autorka je i ko-autorka dve sociološke monografije (*Making and Unmaking State-Centered Capitalism in Serbia* i *Promena vrednosnih orijentacija u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*) i većeg broja naučnih radova u međunarodnim i domaćim časopisima i zbornicima radova. Trenutno je angažovana na tri

istraživačka projekta: European Social Survey, Advance Data Analytics– ADA (Erasmus+) i Transnational Political Contention in Europe – TraPoCo (Erasmus+, JeanMonnet). Stručno se usavršavala na Univerzitetu u Tromsu (Norveška), Univerzitetu Minesota (SAD) i Inter-univerzitetskom centru u Dubrovniku (Hrvatska).

PETRUŠIĆ Nevena je redovna profesorka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu. Gostujuća je predavačica na fakultetima u Srbiji i regionu. Napisala je, samostalno ili u koautorstvu, više od 50 knjiga i preko 200 članaka iz oblasti građanskog procesnog prava, vansudskog rešavanja sporova, prava deteta, zaštite od diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja i slično. Učestvovala je u brojnim istraživanjima iz ovih oblasti. Rukovodila je nacionalnim istraživačkim projektom *Pravo na pristup pravdi*. Bila je glavna urednica časopisa *Temida* (2010-2012) i urednica mnogih publikacija i naučnih skupova. Osnivačica je i koordinatorka Pravne klinike Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu. Licencirana je medijatorka i predavačica na Pravosudnoj akademiji. Angažovana je kao ekspertkinja od strane OSCE, USAID, UNICEF, UNDP. Bila je prva Poverenica za zaštitu ravnopravnosti. Dugogodišnja je aktivistkinja ženskog pokreta u Srbiji.

RESANOVIĆ Milica je istraživačica saradnica Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i studentkinja doktorskih akademskih studija na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Na istom Fakultetu završila je osnovne studije 2016. godine (završni rad: „Postburdijeovski osvrt na muzičke ukuse u današnjoj Srbiji“) i master studije 2017. godine (završni rad – master: „Mogućnost pomirenja habitusa i individualne refleksivnosti: kritički pregled aktuelne teorijske rasprave“). Trenutno se u okviru svoje doktorske disertacije bavi istraživanjem simboličkih granica i borbi u polju književne proizvodnje u Srbiji. U Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta je zaposlena od 2018. godine i aktivno je uključena u različite faze istraživačkog procesa prilikom sprovođenja i kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja. Učestvovala je na nacionalnim i međunarodnim konferencijama, kao i u domaćim i međunarodnim istraživačkim projektima. Bila je angažovana i u nastavi na kursevima *Uvod u sociologiju muzike*, *Kultura i društvene razlike* i *Sociološki praktikum*. Njene oblasti interesovanja i istraživanja podrazumevaju sociologiju kulture, sociologiju umetnosti i studije roda.

SPAHIĆ ŠILJAK Zilka je profesorka rodnih studija, a oblasti kojima se bavi uključuju teme roda, religije, ljudskih prava, politike, i izgradnje mira, sa višegodišnjim iskustvom delovanja u vladinom i nevladinom sektoru i akademskoj zajednici. Od 2011. do 2019. je radila kao predavačica i istraživačica na Harvard Univerzitetu i Stanford Univerzitetu u Americi, a pre toga je šest godina vodila

program Religijskih studija na Univerzitetu u Sarajevu. Direktorka je TPO Fondacije Sarajevo, koja se bavi pitanjima obrazovanja, interkulturnog dijaloga i izgradnje mira, i osnaživanja mladih i žena za liderstvo. Gostujuća je profesorka na Univerzitetu Roehampton u Londonu i predaje na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zenici. Objavila je više knjiga: *The Balkans Labyrinth: culture, gender and leadership* (2021); *Sociologija roda-feministička kritika* (2019); *Bosanski labirint: kultura, rod i liderstvo* (2019); *Živi vrijednosti: globalni etos u lokalnom kontekstu* (2018); *Shining Humanity. Life Stories of Women in BiH* (2014); *Sjaj Ljudskosti. Životne priče mirotvorki u BiH* (2013); *Contesting Female, Feminist and Muslim Identities. Post-socialist contexts in Bosnia and Herzegovina and Kosovo* (2012); *Žene, religija i politika* (2007 i engl. izdanje 2010).

SPASIĆ Ivana je redovna profesorka na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Takođe je *Faculty Fellow* Centra za kulturnu sociologiju Univerziteta Yale i gostujuća predavačica na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Muzičkoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Bila je glavna i odgovorna urednica časopisa Sociologija (2007–2010) i članica redakcije ili izdavačkog saveta više domaćih i međunarodnih naučnih časopisa. Oblasti njenog interesovanja su društvena teorija, kulturna sociologija, postsocijalizam, sociologija grada i kultura sećanja. Osim više desetina članaka, kao autorka ili koautorka objavila je knjige *Značenja susreta: Gofmanova sociologija interakcije* (1996), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999–2002.* (2003), *Sociologije svakodnevnog života* (2004), *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća* (2006), *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive* (2013), za koju je dobila nagradu „Vojin Milić", te *Gradovi u potrazi za identitetom* (2017).

STANOJEVIĆ Dragan je docent na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakuleteta Univerziteta u Beogradu. Diplomirao je na dve studijske grupe: najpre na Odeljenju za etnologiju i antropologiju, a zatim i na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Doktorat na temu „Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji" odbranio je 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, pod mentorstvom prof. dr Smiljke Tomanović. Njegov rad je izrazito istraživački orijentisan. Ima četrnaest godina iskustva u sprovođenju sociološkihistraživanja u Srbiji i regionu Jugoistočne Evrope. Učestvovao je na nacionalnim i međunarodnim konferencijama i u domaćim i međunarodnim istraživačkim projektima. Njegov istraživački i ka politikama orijentisan rad fokusiran je na porodične odnose, mlade i decu, obrazovanje, socijalne nejednakosti i socijalnu integraciju. Poseduje ekspertizu i iskustvo u dizajnu i sprovođenju kvanitativnih i kvalitativnih istraživanja. Upoznat je sa međunarodnim metodologijama: LSMS,

LFS, Time use surveys, World values survey, European social survey, European values survey.

TOMIĆ Svetlana je vanredna profesorka na Fakultetu za strane jezike Alfa BK Univerziteta u Beogradu, književna teoretičarka, istoričarka, kritičarka, pesnikinja. Članica je uredništva *Serbian Studies* (Indiana University), saradnica *World Literature Today* (Oklahoma University), glavna i odgovorna urednica *Reči, časopisa za jezik, književnost i kulturu*. Teme njenih istraživanja su pouzdanost i relevantnost javnog institucionalizovanog znanja o srpskoj književnosti, kulturi i društvu druge polovine 19. veka, naučna metodologija zatvorenog društva, skrivena istorija, stvaranje ženske elite na Balkanu, istorija književnica, postjugoslovenska književnost. Objavila je pet naučnih monografija, tri nacionalna naučna zbornika, priredila je četiri knjige, u koautorstvu sa Anom Novakov (Saint Mary's College of California) uredila specijalni temat *Serbian Women and the Public Sphere: 1850-1950*, autorka je preko četrdeset naučnih članaka i preko stotinu književnih i naučnih kritika. Za prvu knjigu pesama *Tuneli u naručju* dobila je nagradu Književne omladine Srbije. Predavanja po pozivu: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beogradska otvorena škola, Kolarčev narodni univerzitet, Misija OEBS u Srbiji, Centar za rodne studije, Kolumbija Univerzitet. Aktivna je članica dva američka udruženja: *The North American Society for Serbian Studies* (NASSS) i *The Association for Women in Slavic Studies* (AWSS).

VIJAYAN Prem Kumar je magistrirao engleski jezik na Delhi University, Indija, a doktorirao je na Međunarodnom insitututu društvenih nauka (International Institute of Social Studies) u Hagu, Holandija. Doktorsku disertaciju pod nazivom Making the Pitrubhumi: Masculine Hegemony and the Formation of the Hindu Nation, koja se bavila pitanjem Hindu nacionalizma i maskuliniteta odbranio je 2012. Nedavno je ona publikovana kao knjiga pod nazivom *Gender and Hindu Nationalism: Understanding Masculine Hegemony* (Routledge, 2019). Vijayan je pisao i publikovao radove u naučnim i stručnim časopisima i knjigama, baveći se različitim temama, uključujući nejednakost između kasta; privatizacija visokog obrazovanja; državno nasilje; korupcija; terorizam; seksualnost i slično.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316:929 Благојевић Хјусон М.(082)
305-055.1/.2(082)
141.72(082)

FEMINIZAM, aktivizam, politike : proizvodnja znanja na poluperiferiji : zbornik radova u čast Marine Blagojević Hughson / urednice Sanja Ćopić, Zorana Antonijević. - Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2021 (Beograd : Pekograf). - 620 str. : ilustr. ; 25 cm

Radovi na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 300. - Biografije autorki i autora: str. 607-620. - Napomene i bibliografske reference uz radove. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-86-80756-42-4

а) Благојевић Хјусон, Марина (1958-2020) -- Зборници б) Студије рода -- Зборници в) Родна равноправност -- Зборници

COBISS.SR-ID 46143241